મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ.
પ્રકાશક
આપાજી બાવાજી અમીન, બી. કૉમ. આર. એ.
છોટાભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ, બી. એ.
ચંદુભાઈ રાવજીભાઈ પટેલ, દ. વિ.
મંત્રીઓ, સ્વ. મોતીભાઈ ન. અમીન સ્મારક સમિતિ, આણંદ
સોલ એજન્ટ્સ
પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી લિ૦, વડોદરા

પહેલી આવૃત્તિ: પ્રત ૩,૦૦૦

બે રૂપિયા

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨

સ્મારક સમિતિનું નિવેદન

આ પુસ્તક ' મોતીભાઈ અમીન – જીવન અને કાર્ય ' ગુજરાતની જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં અમને અતિશય આનંદ થાય છે.

મનુષ્યજીવનમાં ઉચ્ચ આદર્શો ઓળખવા અને તેમને જગતની આંખ આગળ નિરંતર તરતા રાખવાને ખાતર મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખાય છે, અથવા તો કોઈ કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિ કે શક્તિનાં પ્રસાદી પાત્રોની જીવનકથાઓ લખાય છે. આ પુસ્તકના પ્રેરક આમાંની એકે કોટિમાંના ન હતા, પરંતુ એવી જીવનકથાઓના અભ્યાસી હતા અને એવાં જીવનચરિત્રોમાંથી ખેંચી કાઢેલા સારને યથાશક્તિ અમલમાં મૂકવાનો અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરનાર એક સાચા સજ્જન હતા.

ગુજરાત એ ભારતવર્ષનું નંદનવન ગણાય છે. ગંગા જમના વચ્ચેની રસકસથી ભરેલી ભૂમિ ઉપરનો હરિયાળો અને અતિ ખૂબસૂરત બાગ જેવો આખોય પ્રદેશ એ તો કેવળ કુદરતની એક બક્ષિસ છે; પરંતુ ગુજરાતનું અતિ રમણીય અને સુશોભિત ઉપવન એ તો એના મહી અને સાબર વચ્ચે આવેલા ચરોતરના નામથી ઓળખાતા પ્રદેશમાં વસતા કૃષિવિદ્યામાં કુશળ ખેડૂતોના અથાગ પરિશ્રમની ભારતમાતાને ચરણે ધરેલી અમૂલ્ય ભેટ છે. ગુજરાતની આબાદીની ખ્યાતિ આ ખેડૂતોને આભારી છે. સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈ અમીન ચરોતરના આ ખેડૂતવર્ગમાંના સામાન્ય કુટુંબમાં પેદા થયા હતા. તેમને પોતાના વતન ' ચરોતર 'નું અતિશય અભિમાન હતું. ચરોતરના કલ્યાણનું જ રાતદિવસ તે રટણ કરતા. આ ગૌરવભર્યા અને શક્તિશાળી ચરોતરમાં સંસ્કારની ઊણપ અનુભવાતાં તેમાં કેળવણીનો પ્રવાહ વહેવરાવવાનો સંકલ્પ કરી એ જ કાર્યને પોતાના જીવનનું ધ્યેય બનાવવાની દીક્ષા લઈ તેની સિદ્ધિને માટે તેમણે ભેખ લીધો હતો. પોતાના વતન ચરોતરનું કલ્યાણ સાધવામાં છેલ્લી ઘડી સુધી તેમણે પોતાની સઘળી શક્તિનો ખર્ચ કર્યો. જીવનભરની ગુજરાતની તેમની સેવાઓનું મૂલ્ય આજે આંકી શકાય તેમ નથી. એમનાં રોપેલાં વૃક્ષનાં ફળ ગુજરાતની ભવિષ્યની પ્રજા ભોગવશે ત્યારે જ એટલે કે ગુજરાતનો ભવિષ્યનો ઇતિહાસ જ તેની ખરી કિંમત આંકી શકશે. સામાન્ય મનુષ્ય હોવા છતાં કર્તવ્યનિષ્ઠ બની

સાદું, સરળ, સંયમી, પ્રમાણિક અને પરોપકારી જીવન ગાળી પોતાના વતનની જીવન પર્યંત એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી તેમણે અનેકનાં જીવનમાં સંસ્કાર અને સેવાભાવનો સ્પર્શ કરાવ્યો. એક સામાન્ય મનુષ્ય કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સતત પરિશ્રમથી કેટલી ઊંચી કોટીએ પહોંચી શકે છે તેનું આ એક અદ્ભુત ઉદાહરણ છે. એવા જીવનની કથા એ સામાન્ય માણસોને જીવનવ્યવહારમાં વિશેષ ઉપયોગી અને સહાયભૂત થઈ પડે એટલા કારણથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈના જીવનવૃત્તાંતની છૂટીછવાયી વેરાયેલી સઘળી સામગ્રી ભેળી કરી પુસ્તકરૂપે સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહોતું. એ કઠણ કાર્યનો આખોય ભાર સ્વેચ્છાથી અને ભાવપૂર્વક ઉપાડી લેવા બદલ સ્મારક સમિતિ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના સ્વયંસેવક શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ છગનલાલ શાહની ઋણી છે. શ્રી. શાહ સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈના નિકટ સંસર્ગમાં આવેલા હતા અને તેમને જ હાથે સેવાદીક્ષા પામેલા હતા. શાળા અને સોસાયટીનાં કામોનો બોજો તેમના પર ઓછો ન હતો. એ બધી જવાબદારી ઉપરાંત બાકી રહેલા વખતમાં અઢી વરસ સુધી એકધારી ખંત અને મહેનતથી તેમ જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને કુશળતાથી જે રીતે આ કાર્ય તેમણે પરિપૂર્ણ કર્યું તેને માટે સ્મારક સમિતિ તેમનો આભાર માને છે. આ ઉપરાંત પુસ્તકને અંગે જોઈતી વિગતો અને ચિત્રો મેળવવામાં, તેને તપાસી જોવામાં અને પુસ્તકને લગતા બીજા કાર્યમાં જે વિદ્યાર્થીબંધુઓએ, સંપાદન સમિતિના સભ્યોએ તેમ જ અન્ય સજ્જનોએ સહાય આપી છે તે સૌનો આ પ્રસંગે આભાર માનવામાં આવે છે.

સમાજસેવાનાં અનેક મહાન કાર્યોમાં રોકાયેલા હોવા છતાં ઉત્સાહ અને પ્રેમથી આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ ઉપાડી લીધું તે માટે શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરબાપાનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. એમના જેવા સાધુ પુરુષ અને સ્વર્ગસ્થ મોતીભાઈના પરમ મિત્રને હાથે જ આ પુસ્તકનો સમાજમાં પ્રવેશ થાય એથી બીજું વધારે ઇષ્ટ શું હોઈ શકે?

બારડોલી — **વલ્લભભાઈ પટેલ**

તા. ૨૬-૧-૧૯૪૨ — પ્રમુખ

સ્વ. મોતીભાઈ ન. અમીન સ્મારક સમિતિ

અર્પણ

ગુજરાતના લોકસેવકોને

મારું કામ જ્યાં અંધારું હોય ત્યાં અજવાળું કરવાનું છે. જ્યાં કંઈ ન હોય ત્યાં કંઈક કંઈક કરી બતાવી માર્ગદર્શક બનવાનું છે. ઊંઘતાને જગાડવાનું છે, જાગતાને બેઠા કરવાનું છે; બેઠેલાને ઊભા કરવાનું, ઊભેલાને ચાલતા કરવાનું અને ચાલતાને દોડતા કરવાનું છે.

(૧૯૩૧ ના એક પત્રમાંથી) **સ્વ. મોતીભાઈ અમીન**

એમણે માત્ર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી નહોતી કે કેવળ જ્ઞાનપ્રચારની બાબતમાં જ એમણે કંઈ સેવા કરી નથી. પણ ગામડાના દરેક સવાલનો તેઓ દરેક દિશાએથી વિચાર કરતા તે હું જાણું છું. તેઓ જે કંઈ કરતા તેની ગામડાંમાં કેવી અસર થશે તેનો પૂરો વિચાર કરીને તે કરતા. ગામડાંની વિવિધ જરૂરિયાતો લક્ષમાં રાખી, ગામડાંને માટે અખૂટ ઉત્સાહથી કામ કરી, તેમણે સારી સેવા બજાવી છે. એમની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય આ જ છે.

એમનું એક આકર્ષણ એ હતું કે એઓ જે કંઈ કામ કરતા તે ઊંડો રસ લઈને અને ધ્યાન દઈને કરતા. હાથ ઉપર લીધેલું કામ પૂરું કરવા જે ભાવના, ખંત અને શક્તિ જોઈએ, અને જે રસ લેવો જોઈએ તે સ્વ. મોતીભાઈમાં હતાં. જીવનની એ એક અમોલી બક્ષિસ છે. હું અત્રે નિમાયો અને તેમના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારથી, એમની સહૃદયતા અને તન્મયતાથી હું પણ તેમના તરફ આકર્ષાયો હતો. ખરેખર, એઓ એક આકર્ષક વ્યક્તિ હતા.

મને ખાતરી છે કે એઓએ એટલું બધું સંગીન કાર્ય કર્યું છે કે તે લાંબો વખત સુધી આપણી વચ્ચે ટકી રહેશે.

'સયાજી વિજય'માંથી તા. ૬–૨–'૩૯

સર વી. ટી. કૃષ્ણમાચારી
(નામદાર દીવાન સાહેબ, વડોદરા)

હાલની સ્થિતિમાં જે માગીએ છીએ તે નવા વિચારો નથી, પણ આત્મબલિદાન છે. વાતો કરવાનું નહિ, પણ કાર્ય કરવાનું છે. સવારમાં વહેલા કામ કરો અને રાત્રે મોડા સુધી કામ કરો. સવારે પ્રાતઃકાળે કામ કરો, અને રાત્રે અંધારું થાય તોપણ કામ કરો. આપણે માટે ભાવિના ઉદરમાં શું ભર્યું છે, તે કોઈ જાણતું નથી. પણ એક વસ્તુ તદ્દન સ્થાયી છે. જે મનુષ્યોનું જીવન સ્વદેશાભિમાનથી ઊકળી રહ્યું છે, શ્રદ્ધાથી ટકી રહ્યું છે અને આત્મબલિદાનથી ઉદાર થયું છે તે મનુષ્યોને આખી સૃષ્ટિમાં એવી એકે વસ્તુ નથી કે જે સાધ્ય ન થઈ શકે. હિંદ હવે આશા રાખે છે કે તેની સેવા માટે પૂરતી સંખ્યામાં પુરુષો બહાર પડે. જો આ આશા ફળીભૂત થાય તો સર્વ વાનાં સારાં થશે.

ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે

તમે નવા જમાનાના નવીન વ્રત ગ્રહણ કરનારા સંન્યાસીઓ થાઓ. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરો. તમારી પોતાની મુક્તિને પણ એક વાર ભૂલી જાઓ, અને તમારા દેશબાંધવોની વહારે ધાઓ . . . . તમારા આ ક્ષુદ્ર જીવનનું બલિદાન આપવા તૈયાર થાઓ. તમારે, મારે અને બીજા હજારો મનુષ્યોને કદાચ અન્નની પણ વિટંબણા વેઠવી પડે તો ફિકર નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં પણ જો આપણી સ્વજાતિનું જીવન ટકાવી શકતા હોઈએ તો શી હરકત છે ?

સ્વામી વિવેકાનંદ

બે બોલ

ભાઈ મોતીભાઈના સંબંધે લખવાનો મને, તેમની સાથેની મૈત્રીના દાવા સિવાય, શો અધિકાર છે? ભાઈ પુરુષોત્તમે આ કામને માટે બીજા કોઈને પસંદ કર્યા હોત તો મારી મૂંઝવણ ઓછી થાત. મોતીભાઈના અંતકાળ પહેલાં બે જ દિવસ પહેલાં દિલ્હીથી આવીને તેમને અમદાવાદની વાડીલાલ સારાભાઈ હૉસ્પિતાલમાં મળ્યો. દાક્તરની પાસેથી જાણ્યું કે તેમનો રોગ તો જીવલેણ છે. અને તેમના શબની દહનક્રિયા વખતે હું હાજર રહી શક્યો, એથી એક પ્રકારનો અફસોસ મિશ્રિત સંતોષ મળ્યો હતો. તે વાતને આજે લગભગ બે વર્ષ થયાં. ત્યાર પછી બીજા બે તેટલા જ નિકટના સ્નેહીઓ — ભિક્ષુ અખંડાનંદ અને સુરતના દયાળજીભાઈ દેસાઈ — ચાલુ જાનેવારી માસમાં થોડા દિવસને આંતરે ગયા. તે વખતે હું ગુજરાતમાં પાસે જ હોવા છતાં એકેને મળી શક્યો નહિ. એ તો ઈશ્વરી સંકેત જ હશે, તેથી તેમ થયું. એક પછી એક મિત્રોને એમ ચાલી જતા જોવાનું દુઃખ સહન કરવું મુશ્કેલ છે. કદાચ નજીક આવતા મરણની પૂર્વતૈયારી માટે તેમ થતુ હશે.

ભાઈ મોતીભાઈની સાથે મને લાંબો વખત રહેવાનું થયું હોય એ મને યાદ આવતું નથી. પણ જ્યારે મળતા ત્યારે એકબીજાનાં જાહેર કામની, યોજનાઓની, મનોરથની વાતો જરૂર કરતો. મને તેમનો ઘરસંસાર, નિયમિત અને સાદું જીવન, વિદ્યાર્થીઓને પુત્રવત્ ગણીને તેમની વતી ચિંતા કરવાની ટેવ, એ બધાનું અવલોકન કરવાનું અને તેમાંથી શીખવાનું બહુ મળતું. તેમનાં પત્ની રૂપબાની સાથે સન્માનથી વાતો કરતા, ભાણાભાઈને તેમના પાઠો શીખવતા કે 'મિકેનો'ના ખેલ ખેલવતા, લોન માગતા વિદ્યાર્થીઓના કે ઇંગ્લંડ કે અમેરિકામાં ભણવા મોકલેલા વિદ્યાર્થીઓના પત્રોના ઉત્તરો લખાવતા, કે પુસ્તકાલય સંબંધી કોઈ યોજના ઘડતા કે આચરણમાં મૂકતા, ત્યારે તે બધું જોવામાં મને બહુ રસ પડતો. પોતે જાણે કાયમ વિદ્યાર્થીદશામાં છેવટ સુધી હોય, તેટલી સાદાઈથી, નાની

ઓરડીમાં રહેતા, ટૂંકું ખર્ચ કરતા, ગોજશોખ જેવી ચીજ જાણતા પણ નહિ, એવા તેમના સંયમી જીવનથી આશ્ચર્યચકિત થતો.

૧૯૨૦ ના અરસામાં પંચમહાલમાં દુષ્કાળના રાહતકામમાં હું રોકાયેલ હતો, ત્યારે તેમણે મને જે સહાય કરી હતી, તેની મારા ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી, અને તેથી હું તેમનો ઋણી રહ્યો છું: સ્વયંસેવકો તરીકે યુવાનોની મેં તેમની પાસે માગણી કરતાં, માગ્યા કરતાં વધારે સેવકો, કૅાલેજમાં ભણતા અને ઉનાળાની રજામાં ઘેર વિશ્રાંતિ લેવા આવેલા, તેવા ૨૫-૩૦ એક કડીના જુવાનોને તેમણે મારી પાસે મોકલી આપ્યા હતા. તેઓ વળી ગામડાના રહેનારા, તેથી વગડામાં દુકાળનાં કામો ઉપર મજૂરી કરનારા હજારો ભીલ પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની સાથે રહી તેમની સેવા કરવામાં ઉત્તમ નીવડ્યા, તેથી બધા કાર્યકર્તાઓને તેમ જ સરકારી અમલદારોને પૂર્ણ સંતોષ ઊપજ્યો હતો. આ બધાનો યશ મોતીભાઈએ તેમને આપેલી તાલીમને હતો, તેમાં શક નહિ.

ગાયકવાડી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તેમણે પોતે શું કરવું તેના જ્યારે મનોરથ ઘડતા હતા, ત્યારે હું તેમને ટકોર કરતો અને પૂછતો કે, 'મોતીભાઈ સાહેબ, હવે તો ચરોતર છોડીને બહાર નીકળશો કે હજુ પણ વસો ને પેટલાદ, એને જ વળગી રહેશો? હવે તો સારા ગુજરાતમાં કે મુંબઈ ઇલાકામાં બહાર પડીને પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરો તો સારું. મુંબઈ ઇલાકો પુસ્તકાલયોની બાબતમાં ઘણો પછાત છે તેને વડોદરા રાજ્યની હરોળમાં મૂકવાનું બીડું ઝડપો તો મોટું કામ થાય.' પણ તેઓ તો કહેતા કે, 'ના, મારું ચરોતરમાં હજુ બહુ કામ બાકી છે, મારે તો ત્યાં જ દટાઈ રહેવું છે.' વળી તે સામી ટકોર પણ કરતા કે, ગોખલેજીનો આદર્શ તો એ હતો કે દરેક જિલ્લા માટે એક આજન્મ સેવક જોઈએ, તો પછી મોટા પ્રદેશમાં દોડાદોડી શાને કરવી? વાનપ્રસ્થ થયા પછી તેઓ થોડા-ઘણા બહાર તો નીકળ્યા, છતાં ચરોતર પ્રત્યેનો તેમનો અનહદ પ્રેમ અને વિશાળ મિત્રમંડળ ત્યાંનું હોવાને લીધે, તેમ જ પોતાને હાથે શરૂ કરેલા કાર્યને આગળ ધપાવવાની ધગશને લીધે મોટો ભાગ તો તેઓ ચરોતરમાં જ ગાળતા. આ પ્રસંગે રત્નાગિરિ જિલ્લાના આપાસાહેબ પટવર્ધનનો દાખલો યાદ આવે છે. આપાસાહેબ

મોતીભાઈ જેટલા જ કર્તવ્યગાર, એકનિષ્ઠ અને બુદ્ધિશાળી સેવક છે, અને તેઓ પણ પોતાનો ગરીબ અને દરિદ્ર જિલ્લો છોડીને, બીજે ક્યાંય સેવા કરવા જવાની સાફ ના પાડે છે.

જિંદગીભર સરકારી નોકરી કરતાં કરતાં સેવાકાર્યમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર મોતીભાઈ જેવાઓ ક્વચિત જ જોવા મળે છે. ગુજરાતના લોકો ધનસંચય પાછળ દોડનારા ગણાય છે. બુદ્ધિમાન હોવા છતાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ, કે ધનિક હોવા છતાં ધનનો ઉપયોગ જનસમાજના કલ્યાણ માટે ક્વચિત્ કરે છે, એવા દોષારોપણને ગુજરાત પાત્ર છે. પણ સાધારણ કોટીમાંથી પણ મોતીભાઈઓ જેવા પાકે અને સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને રાતદિવસ સેવાના પાઠો અને આદર્શો આપે, તેથી બીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાત પણ ઊંચું માથું જરૂર કરી શકે છે. મોતીભાઈના જીવનકાર્યથી ગુજરાત જરૂર અભિમાન લઈ શકે છે.

દિલ્હી, તા. ૧૯–૧–'૪૨ અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

લેખકનું નિવેદન

સ્મારક સમિતિનો ઠરાવ

તા. ૧-૨-'૩૯ ને બુધવારે અમદાવાદમાં પૂજ્ય મોતીભાઈ અમીનનું અવસાન થયું. તે પછી તા. ૧૨-૩-'૩૯ ને રવિવારે આણંદમાં ભરાયેલી શોકસભામાં સદ્દગતનું સ્મારક કરવાનો ઠરાવ થયો અને સ્મારક સમિતિની નિમણૂક થઈ. અને એ જ સભામાં સદ્દગતનું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરી પ્રકટ કરવાનું ઠર્યું. થોડા દિવસ પછી, એ કાર્ય કરવાની જવાબદારી મારે ઉપાડવી એમ સ્મારક સમિતિના મંત્રીઓએ મને સૂચવ્યું. અને સદ્દગત પ્રત્યેની એક પવિત્ર ફરજ માનીને તે સૂચના મેં ઉપાડી લીધી. પરિણામે તા. ૨૦-૪-'૩૯ ને રોજ મુંબઈમાં પૂજ્ય સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને પ્રમુખપદે મળેલી સ્મારક સમિતિની સભામાં આ કામ બાબત નીચે પ્રમાણે ઠરાવ* થયો:

ઠરાવવામાં આવ્યું કે—

સદ્દગત મોતીભાઈ ન. અમીનના જીવન અને કાર્યને અંગેની જરૂરી માહિતી અને સાધનસામગ્રી એકઠી કરવા એક સંપાદન સમિતિ નીમવી.

આ ઠરાવ અનુસાર નીચેના સભ્યોની સંપાદન સમિતિ નીમવામાં આવે છે:

૧. શ્રી. પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહ, એમ. એ.
૨. શ્રી. રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલ, બી. એસસી., બી. ટી.
૩. શ્રી. આશાભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ, બી. એ.
૪. શ્રી. નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

—અને શ્રી. પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહને સદ્દગત મોતીભાઈ ન. અમીનનું જીવનવૃત્તાંત રચી તૈયાર કરવાની આથી સત્તા આપવામાં આવે છે.

× × ×

*ઠરાવ અંગ્રેજીમાં છે. તેનો અનુવાદ અત્રે આપ્યો છે.

સંપાદનકાર્ય

ઉપરનો ઠરાવ થયા પછી આ કામને અંગે જરૂરી માહિતી મોકલી આપવા મે, ૧૯૩૯ના 'ચરોતર'ના પૂઠા ઉપર જાહેર વિજ્ઞપ્તિ પ્રસિદ્ધ કરી, અને સદ્‌ગતનાં કાર્યક્ષેત્રો વડોદરા, વસો અને આણંદમાં જે સાહિત્ય હતું તે એકઠું કરવા તજવીજ કરી. 'ચરોતર'માં પ્રસિદ્ધ કરેલી વિજ્ઞપ્તિના ગણ્યાગાંઠ્યા જ ઉત્તરો મળ્યા અને તે પણ અણધારી દિશામાંથી. જેમની પાસેથી ઉત્તરો મળવા જોઈએ તેમની પાસેથી કંઈ ન મળ્યું. એટલે તા. ૧૫–૭–'૩૯ને રોજ, મોકલવાની માહિતીના મુદ્દાઓની યાદી સાથે, એક પરિપત્ર છપાવી ૫૨ ગૃહસ્થોને મોકલવામાં આવ્યો. એના ઉત્તરો પણ નહિ જેવા જ મળ્યા. આ દરમ્યાન જે સાહિત્ય મળી શક્યું તે ઉથલાવી જોતાં જણાયું કે કામને બરાબર ન્યાય આપવો હોય તો જાતે મુસાફરી કરીને માહિતી એકઠી કરવી જોઈએ.

આમ માહિતી એકઠી કરવા તા. ૧૫મી ડિસેંબર, ૧૯૩૯થી વડોદરા, વસો, પેટલાદ, પાટણ, અમદાવાદ, વગેરે સ્થળોએ મુસાફરી શરૂ કરી. મે, ૧૯૪૦ સુધીમાં ૧૨૫ જેટલી વ્યક્તિઓની મુલાકાતો લીધી. સદ્‌ગત મોતીભાઈ સાહેબના પત્રો, લેખો, યોજનાઓ વગેરે સાહિત્ય જ્યાંથી મળ્યું ત્યાંથી એકઠું કર્યું. તેમનાં કાર્યક્ષેત્રોની મુલાકાતો લીધી અને તેમના દેશકાળને લગતાં પુસ્તકો મેળવી વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો.

જ્યારે આ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યારે એવી ગણતરી હતી કે છ માસમાં એ પૂરું કરી શકાશે. પરંતુ એક વર્ષ તો આમ જ નીકળી ગયું, અને ધાર્યા પ્રમાણે કામ પૂરું નહિ જ થઈ શકે એમ સ્પષ્ટ થયું. છતાં બને તેટલી ઉતાવળ કરી એને પૂરું કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. એક બાજુ એકઠી કરેલી માહિતીનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને બીજી બાજુ પત્રો અને પુસ્તકોમાંથી જરૂરી ઉતારા કરવા વિદ્યાર્થીઓની મદદ લેવાની યોજના કરી. આ રીતે કામ કરતાં ૧૯૪૦ના ઑગસ્ટ માસમાં પુસ્તક લખવાની પ્રાથમિક તૈયારી થઈ.

મુશ્કેલીઓનું ભાન

પુસ્તક લખવાની યોજના વિચારી ત્યારે જ આ કાર્ય કેટલું નાજુક અને જોખમકારી છે એનું ભાન થયું. માહિતી એકઠી

કરવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે જ આ કાર્યની ઉપયોગિતા વિષે બે મત છે એવો અનુભવ થયો હતો. એક સ્થળે એવો ઉદ્ગાર નીકળેલો કે, 'મોતીભાઈએ એવું તે શું કર્યું છે કે તેમના જીવનચરિત્ર માટે આટલી બધી મહેનત થાય છે?' અને બીજો ઉદ્ગાર એવો પણ સાંભળવા મળેલો કે, 'મોતીભાઈ! એમને વિષે માહિતી માગો છો? અમારે માટે તો એ વાણીનો વિષય જ નથી! એ તો માત્ર પ્રાતઃસ્મરણીય છે. એમનું વર્ણન કરવા જઈએ તો કદાચ એ પવિત્ર પુરુષને અન્યાય થઈ જાય!' આ બંને ઉદ્ગારો મોતીભાઈ સાહેબને ચાહનાર અને તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા ગૃહસ્થોના હતા. અને એનો પડઘો ઘણાં હૃદયમાં પડતો હશે જ એમ મળેલી માહિતીનો અભ્યાસ કરતાં સમજાયું. એટલે આ બંને વર્ગને સંતોષી શકાય એવી રીતે પુસ્તક રચાય એ જરૂરનું લાગ્યું.

આમ કરવું હોય તો ચરિત્રનાયકના જીવન અને કાર્યની સાચી તુલના થઈ શકે તેવી હકીકતો જનસમાજ આગળ તટસ્થ રીતે રજૂ કરવી જોઈએ. સદ્ભાગ્યે એવી હકીકતો મળી શકી છે. અને ચરિત્રનાયકની ખાનગી નોંધપોથીઓ, તેમણે લખેલા અસંખ્ય પત્રો અને તેમની પ્રકટ–અપ્રકટ યોજનાઓનો અભ્યાસ કરતાં તેમને વિષેના પ્રચલિત ખ્યાલોના તાળા મળી રહે છે.

પરંતુ એ હકીકતો આજ સુધી પ્રકટ નહિ થયેલી હોવાથી, એનાથી અજ્ઞાત અને અર્ધજ્ઞાત વાચક સમક્ષ, એ હકીકતોને આધારે, જો ચરિત્રનાયકના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તો તે સ્વીકાર્ય થાય નહિ. અને જે હકીકતો જાણવા જેવી છે તે પ્રકટ કરવાથી ચરિત્રનાયકને ન્યાય આપી શકાય, પરંતુ એ હકીકતો સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા માણસોનાં જીવનની હકીકતો અકાળે પ્રકટ થાય તો તેમને તે ન રુચે અને કદાચ હાનિ પણ થાય. આ મુશ્કેલી સૌથી ભારે લાગી.

એક ત્રીજી મુશ્કેલી પણ જણાઈ. ચરિત્રનાયકનું જીવન તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ વ્યક્ત થયું છે, અને એ પ્રવૃત્તિઓમાં જ છુપાયું છે. એ સમજવા માટે દરેક પ્રવૃત્તિની જન્મકથા, રચના, વિકાસ, વહીવટ અને ભાવિ ખિલવણીની રૂપરેખા — એ સર્વનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવો જોઈએ. અને એ સર્વ દ્વારા તેમણે કલ્પેલી

અને મૂર્તિમંત કરવા ધારેલી લોકજીવનની કલ્પના સમજવી જોઈએ — તો જ તેમના જીવન અને કાર્યની ખૂબીની ઝાંખી કરી શકાય. અને આ પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી છે કે એનો થોડો થોડો ખ્યાલ આપીએ તોપણ પુસ્તક મોટું થઈ જાય. છતાં પ્રવૃત્તિઓના બયાન વિના જીવનવૃત્તાંત અધૂરું જ કહેવાય.

પ્રથમ પ્રયાસ અને કાપકૂપ

કાર્યનો હેતુ અને આ મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખી પુસ્તક યોજવામાં નીચેની નીતિ સ્વીકારી: (૧) બનતાં સુધી સમયાનુક્રમે હકીકતો રજૂ કરવી. (૨) જે બનાવોમાં બીજા માણસોની ખાનગી હકીકતોને સંબંધ હોય અને જે પ્રકટ કરવાથી લાગતાવળગતાને નુકસાન થાય તેમ હોય તેને આ પુસ્તકમાં સ્થાન આપવું નહિ. નછૂટકે આપવું જ પડે તો જે હકીકત જાહેર પ્રવૃત્તિને લગતી હોય અથવા લાગતાવળગતાની જેને સંમતિ મળે તે જ લેવી. (૩) જે બનાવો કે પ્રશ્નો તકરારી કે વિવાદાસ્પદ હોય તે વિષે સાચી હકીકતો અને લેખી પુરાવા તટસ્થ રીતે રજૂ કરવા અને તેની તુલના કરવાનું વાચક ઉપર છોડવું. (૪) બને ત્યાં સુધી ચરિત્રનાયકના જીવનની સર્વ બાજુઓનું એક સળંગ અને સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરવું.

આ નીતિએ પુસ્તક લખવાનું તા. ૬–૮–'૪૦ થી શરૂ કર્યું. ૧૯૪૧ ના એપ્રિલમાં તે ઘણુંખરું લખાઈ રહ્યું, ત્યારે તેનું કદ હાલના કરતાં લગભગ બમણું થયું. સંપાદન સમિતિના સભ્યો તથા આ કાર્યમાં રસ ધરાવનાર બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોની સાથે તેના ગુણદોષ વિષે ચર્ચા થતાં તેમાં ફેરફાર કરી તેનું કદ ૫૦૦ પૃષ્ઠની આસપાસ લાવવાનું ઠર્યું. એ ફેરફાર અને કાપકૂપને પરિણામે જે તૈયાર થયું તે અત્રે પ્રકટ થાય છે.

પુસ્તકની યોજના

પુસ્તક ૭ ખંડોમાં વહેંચેલું છે. દરેક ખંડનાં પ્રકરણોને સ્વતંત્ર ક્રમાંક આપેલા છે. પરંતુ આખા પુસ્તકની વાર્તા સળંગ છે. વાર્તા સમયાનુક્રમને અનુસરે છે. કેટલેક સ્થળે સમયાનુક્રમનો ભંગ થવા દીધો છે. પણ તેથી હકીકતની અસત્યતાનો દોષ આવતો નથી. ઊલટું વાર્તાની રસિકતામાં ઉમેરો થાય છે.

દરેક ખંડ અને પ્રકરણને મથાળે, તેમ જ બની શક્યું અને જરૂરનું લાગ્યું ત્યાં ત્યાં બધે તારીખો મૂકી છે. પ્રકરણને મથાળે મૂકેલી તારીખો તે તે પ્રકરણમાં નિરૂપાયેલા વિષય તેમ જ ચરિત્ર-નાયકના જીવનવૃત્તાંત બંનેને ઘણે ભાગે લાગુ પડે છે. તેથી તે તે પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જાણવા ઇચ્છનારને સુગમતા થશે.

દરેક ખંડની શરૂઆતનાં બે પૃષ્ઠ ઉપર અવતરણો મૂક્યાં છે. તે તે તે ખંડના બનાવોને લાગુ પડે છે. પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપરનું અવતરણ પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષણ સૂચવે છે, અને તેની પાછળના પૃષ્ઠ ઉપરનું અવતરણ ચરિત્રનાયકની તે સમયની અંતર્ગત ભાવના રજૂ કરે છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં પણ આવાં અવતરણો મૂક્યાં છે. તે આખા પુસ્તકને લાગુ પડે છે. આ બધાં અવતરણો ક્રમ પ્રમાણે વાંચી જવાથી ચરિત્રનાયકના જીવન અને કાર્યના રહસ્યનો ખ્યાલ આવી શકશે. તે જ રીતે પુસ્તકમાં મૂકેલાં ચિત્રોનું ક્રમ પ્રમાણે અવલોકન કરવાથી ચરિત્રનાયકના જીવનકાળ દરમ્યાન થયેલી ગુજરાતની સામાજિક પ્રગતિનો ખ્યાલ આવશે.

પુસ્તકને અંતે 'ઉલ્લેખસૂચિ' અને 'શુદ્ધિપત્રક' મૂક્યાં છે તે પણ અભ્યાસીને ઉપયોગી લાગશે.

ભાષા અને શૈલી

પુસ્તકની ભાષા સાહિત્યકલાને શોભે તેવી ગૌરવવંતી નહિ લાગે. તે કેટલેક અંશે ઇરાદાપૂર્વક છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ચરિત્રનાયકની પોતાની આ બાબતની માન્યતાને વફાદાર રહેવાનું લેખકે કર્તવ્ય માન્યું છે. પોતાનાં વખાણ સાંભળવાં તેમને પસંદ નહોતાં, એ તો જાણે સામાન્ય વાત થઈ. પરંતુ પોતાને વિષે અત્યુક્તિવાળું કંઈ પણ લખાય તે તેમને નાપસંદ હતું. જીવનભર નક્કર કાર્યો કરવામાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર મોતીભાઈ સાહેબ નક્કર હકીકતોમાંથી નીતરતા કાવ્યરસના જ ઉપાસક હતા, અને શબ્દો અને વિશેષણો વાપરવામાં એટલા ચોક્કસ હતા કે આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલા લેખોમાંથી પોલાં વિધાનો અને અનુચિત વિશેષણો તે ઝટ પકડી આપતા. એટલે એમના જીવનવૃત્તાંતની ભાષા વાસ્તવિક રહે તેવી ચીવટ રાખી છે અને તેમાં નક્કર હકીકતો અને વિચારો બને તેટલાં વધુ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષા વાસ્તવિક રાખવા ઉપરાંત

સાદી અને સરળ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે આ પુસ્તકમાં મોટે ભાગે ગ્રામજનતાની ઉન્નતિના સફળ-નિષ્ફળ પ્રયત્નોની વાતો આવે છે, અને તે વાંચનાર ગ્રામજનતાના સેવકો, થોડું ભણેલા યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ હશે એમ માન્યું છે. આમ છતાં જ્યાં સાહિત્યિક ભાષા સયુક્તિક વાપરી શકાય તેમ લાગ્યું ત્યાં તેમ કર્યું છે.

ખામીઓ

આ પુસ્તક ત્રણ દૃષ્ટિએ ટીકાપાત્ર ગણાયું છે. એક તો એનું કદ સામાન્ય વાચકને ભડકાવે તેટલું મોટું છે. આ હકીકતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. છતાં બીજું આવડું પુસ્તક ભરાય તેટલું કહેવાનું છોડી દેવું પડયું છે, એટલું જો વાચક ધ્યાનમાં લે તો આ કદને તે ક્ષમ્ય ગણશે એમ આશા છે. કદ ઘટાડવા માટે બનતું કર્યું છે. અને હજી પણ તે ઘટાડી શકાત એમ ઘણાને લાગશે. એના ખુલાસારૂપે એટલું જ કહેવાનું કે પુસ્તક યોજવાની જે નીતિ ઉપર વર્ણવી તેને અનુસરવું હોય તો પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી હકીકતોમાંથી કંઈ કમી નહિ કરવું જોઈએ, એ માન્યતાને કે મોહને લેખક છોડી શકયો નથી. પણ કદથી ભડકયા વિના આખું પુસ્તક વાંચવાની તસ્દી લેવાશે તો તેમ કર્યાનો શ્રમ નિરર્થક નહિ લાગે એવી આશા છે. છતાં જેમને ટૂંકામાં જ પતાવવું હોય તે પોતાને માફક આવે તેટલું જ વાંચે એવી સગવડ પુસ્તકમાં છે એ જોઈ શકાશે. કંઈ નહિ તો ચરિત્રનાયકના જીવનથી અજાણ્યા વાચકને એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે.

પુસ્તકમાં મોટે ભાગે પ્રવૃત્તિઓની જ બીના આવે છે, એ એની સામે ટીકાનો બીજો મુદ્દો છે. આમ બનવું એ અનિવાર્ય છે; એનો ખુલાસો ઉપર આવી ગયો છે. પરંતુ આ પુસ્તક પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જ માત્ર નથી, પણ ચરિત્રનાયકના જીવનના અંગ તરીકે એ ઇતિહાસને એમાં સ્થાન છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.

ટીકાનો ત્રીજો મુદ્દો પુસ્તકમાં આવતાં અવતરણો છે. અવતરણો અનેક સ્થળે આવે છે. તેમાંનાં કેટલાંક લાંબાં પણ છે. અને કેટલાંક પ્રકરણો તો અવતરણોનાં જ બનાવ્યાં છે. આ અવતરણોથી પુસ્તકની લેખનકળાને મોટી હાનિ થઈ છે. કળાનું તત્ત્વ લગભગ નષ્ટ થયું

છે. કોઈક કોઈક સ્થળે કથનવસ્તુ શિથિલ અને પુનરુક્તિના દોષવાળું બને છે. આ બધું જાણીજોઈને થવા દીધું છે. તેનો ખુલાસો ઉપર ગણાવેલી મુશ્કેલીઓમાં છે.

પુસ્તક અવતરણોની મદદ વિના જ લખવાની ઉમેદ હતી; પરંતુ તેથી ઊલટું જ સ્વરૂપ એણે પકડ્યું છે! તેથી એક લાભ જરૂર થયો છે. એ અવતરણોમાં ચરિત્રનાયક પોતે બોલતા સંભળાશે અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જ મશગૂલ રહેતા જણાતા મોતીભાઈ સાહેબના જીવનના ગૂઢ પ્રવાહોની કેટલીક ઝાંખી વાચકોને પહેલી જ વાર થશે. અને એટલે અંશે આ પુસ્તક ચરિત્રનાયકની આત્મકથાની ગરજ સારશે એમ આશા છે.

આ ઉપરાંત પુસ્તકની મૂળ યોજનામાં થયેલી કાપકૂપની અને ઉતાવળની અસરો પણ નજરે ચઢશે. પુસ્તકનું કદ ઘટાડવા, ઉપર ગણાવેલી મુશ્કેલીઓ ટાળવા, અને છતાં સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરવાની દૃષ્ટિ સાચવવા, આ બધા દોષો આવવા દેવા પડ્યા છે. અને કેટલીક કીમતી હકીકતો પ્રગટ થઈ શકી નથી. નહિ પ્રગટ થયેલી હકીકતો એટલી કીમતી છે કે નાયકના જીવનની ખૂબી એમાં જ રહી ગઈ છે, એમ એમને 'પ્રાતઃસ્મરણીય' માનનાર વર્ગને લાગે તો તે કંઈક અંશે સાચું હશે. પરંતુ એમ કરવું અનિવાર્ય બન્યું છે. પુસ્તકમાં ઘણે સ્થળે ચિત્રો અધૂરાં જ મૂકવાં પડ્યાં છે, તે પણ આ જ કારણે.

ખૂબી

આ સર્વ અનિવાર્ય ખામીઓ નિભાવી લઈ આખું પુસ્તક અથથી ઇતિ સુધી વાંચી જતાં જણાશે કે એમાં ગૂંથેલી હકીકતો ચરિત્રનાયકનાં જીવનનું એક સળંગ અને સર્વદેશીય ચિત્ર રજૂ કરે છે. એમાં બે પ્રવાહ સતત ગતિમાન છે. એક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો અને બીજો આંતરશુદ્ધિના વિકાસનો. બંને પ્રવાહ સાથે સાથે ચાલે છે અને એકબીજાને મદદ કરે છે. સામાન્ય રીતે ચરિત્રનાયક બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જ મશગૂલ રહે છે. પરંતુ પ્રવૃત્તિમાત્ર દ્વારા તે જીવનનાં ગૂઢ તત્ત્વોને મૂર્તિમંત કરવા મથે છે અને અથથી ઇતિ સુધી પ્રગતિશીલ રહી પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ દ્વારા ભાવનાઓનો અદ્ભુત વિકાસ - સાચી જીવનસાફલ્ય અનુભવે છે. તે જીવનના

તત્ત્વજ્ઞાન વિષે જાહેરમાં ભાગ્યે જ બોલે છે. પરંતુ કસોટીને પ્રસંગે અદ્ભુત ભાવનાશીલતા, ધ્યેયનિષ્ઠા અને નીતિમત્તા દાખવે છે. એમ કરી પોતાની શક્તિઓ તેમ જ મર્યાદાઓનું માપ કાઢે છે, અને મર્યાદાઓ સ્વીકારી લઈ પોતાની શક્તિઓના સદુપયોગ અને વિકાસના માર્ગે પ્રયાણ ચાલુ રાખે છે. શુભ પ્રયત્નોમાં મળતી નિષ્ફળતા તેમની સત્યનિષ્ઠાને કે તેમણે સ્વીકારેલા કર્તવ્યની નિષ્ઠાને શિથિલ કરવાને બદલે દૃઢ કરે છે અને નિષ્ફળતાથી હારી જઈને કે તે માટે બીજાને દોષ દઈને બેસી નહિ જતાં તે ભાવનાશુદ્ધિનો માર્ગ લે છે અને પ્રયત્નો અનેક ગણા વધારી મૂકે છે. એ પ્રયત્નો તેમને વિશ્વની કલ્યાણમય યોજનામાં અને એ યોજનાના નિયંતાની પરમ કૃપામાં શ્રદ્ધાશીલ બનાવે છે. 'નર પ્રયત્ન કરે તો નારાયણ થાય' એ ઉક્તિનું આ ચરિત્રના નાયક એક સુંદર ઉદાહરણ છે, એમ આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતાં જણાશે.

સત્કાર્યમાં ચરિત્રનાયકને એટલી શ્રદ્ધા છે કે, પોતાના પ્રયત્નોની સફળતા – નિષ્ફળતાથી અંજાયા કે અટક્યા વિના તે 'કામ, કામ ને કામ' નો મંત્ર જપ્યે જાય છે અને પ્રવૃત્તિઓ વધાર્યે જાય છે. એટલે આખું પુસ્તક પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસનું જ સ્વરૂપ પકડતું લાગે છે. આમ બનવું એ અનિવાર્ય છે. અને જનસેવાની પ્રવૃત્તિઓના તથા તે દ્વારા થતા એક વ્યક્તિના જીવનવિકાસના બ્યાનમાં જેને રસ ન હોય તેને આ પુસ્તકમાં રસ ન પડે એ સંભવિત છે. પરંતુ 'મોતીભાઈએ શું કર્યું છે?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે અને મોતીભાઈએ આ ન કર્યું અને તે ન કર્યું એમ કહેનાર વર્ગને પણ કેટલાક ખુલાસા આ વૃત્તાંતમાંથી મોતીભાઈના જ શબ્દોમાં મળશે.

આનો અર્થ એમ નથી કે મોતીભાઈમાં ટીકાને પાત્ર કંઈ હતું જ નહિ. એવો દાવો તો કોઈને વિષે થઈ શકે નહિ. પરંતુ બીજા માણસના જીવનની કિંમત આપણે કલ્પેલાં વજનમાપથી આંકવાની એક અને અતિ સામાન્ય પદ્ધતિ છે. તેમ, માણસ પોતે પોતાના સંજોગો અને સાધનો પ્રમાણે પ્રામાણિકપણે અને સમજપૂર્વક સ્વીકારેલા કર્તવ્યને અનુસરે અને તેમાં સફળ કે નિષ્ફળ થાય તે ઉપરથી તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું — એ પદ્ધતિ પણ

છે જ. અને વિચાર કરી જોતાં આ બીજી પદ્ધતિ જ વધુ ન્યાય્ય, અને શ્રેયસ્કર છે એમ જણાશે. કારણ કે ગુલાબનું ફૂલ કમળના ફૂલ જેવું નથી અથવા આંબાના ઝાડ ઉપર સક્કરજન થતાં નથી; એમ કહીએ તેનો કંઈ અર્થ જ નથી.

આપણે ઇચ્છીએ તેવા ઘણા ગુણો મોતીભાઈ સાહેબમાં નહોતા, અને બીજાઓએ કર્યું તેમાંનું ઘણું તેમણે નથી કર્યું. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે પોતામાં નહોતું તે હોવાનો તેમણે કદી દાવો કર્યો નથી, અને પોતાનાં કાર્યોની લાયકાત કરતાં ઊંચી કિંમત તેમણે કદી આંકી નથી. એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં કાર્યોની કિંમત એમણે જે આંકી બતાવી છે એથી વધુ કડક રીતે ભાગ્યે જ આંકી શકાશે, એ આ પુસ્તક વાંચનાથી ખાતરી થશે.

પરંતુ મોતીભાઈ સાહેબમાં જે નહોતું અને તેમણે જે ન કર્યું તેની જ ચર્ચા કરવા કરતાં તેમનામાં જે હતું અને તેમણે જે કર્યું તેના ઉપર જ દૃષ્ટિ માંડી ચિંતન કરવામાં આવશે તો તે આપણને અનેક રીતે બોધ આપનારું, ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક લાગશે. વળી, તેમણે જે કર્યું તેના ઉપર દૃષ્ટિ માંડવા ઉપરાંત તે બધું તેમણે જે ભાવથી, જે ઉત્સાહ અને શ્રમથી, જે સ્વાર્થત્યાગ, શ્રદ્ધા અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી કર્યું એના ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે, તો તેમાંનું કિંચિત્ પણ કરવાનું આપણને બળ મળે તો જીવન સફળ થાય એમ લાગશે. અને એથી આગળ જઈ, તેમણે જે કર્યું તે કરતાં તે જે કરવા મથ્યા અને ન કરી શકયા એની મહત્તાનો વિચાર કરીશું તો એમની નિષ્ફળતા માત્ર આપણને એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા આહ્વાન આપી રહી છે અને તે જે ન કરી શકયા તે કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એમ ખાતરી થશે.

ક્ષમાયાચના

પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી હકીકતોની બને તેટલી ચોકસાઈ કરેલી છે. કેટલીક હકીકતો લાગતાવળગતાને વંચાવી જોઈને તેમની સંમતિ લઈને જ પ્રકટ કરી છે. એવું બધાને વિષે થઈ શકયું હોત તો સારું થાત. પણ તેમ કરવા જતાં પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં ઘણો વિલંબ થાત, એ કારણે એ કામ અધૂરું મૂકવું પડ્યું છે.

આથી કોઈ હકીકતો ખોટી વા દોષવાળી હશે; કોઈ હકીકતો લાગતાવળગતાને ન રુચે તે રીતે પ્રકટ થઈ હશે; પ્રવૃત્તિઓનાં ધ્યાન આપતાં કોઈના નામનિર્દેશ થયા હશે અને કોઈના નહિ થયા હોય; કોઈને વિષે લાંબું લખાયું હશે અને કોઈને વિષે ટૂંકું લખાયું હશે; કોઈ પ્રવૃત્તિનો યશ ચરિત્રનાયકને ન મળવો જોઈએ છતાં મળ્યો હશે;— આ બધું ન બને તે માટે કાળજી લીધી છે, છતાં કંઈક કંઈક દોષો રહી ગયા હશે. જો એવા દોષો માલૂમ પડે તો તે અજાણતાં, અજ્ઞાન કે ગેરસમજને લીધે બન્યું છે એમ માની વાચકવર્ગ લેખકને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. એવા દોષો તરફ લેખકનું કે સ્મારક સમિતિના મંત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે તો મોટો ઉપકાર થશે.

આભારનોંધ

આ પુસ્તકના ગુણદોષની છેવટની જવાબદારી લેખકની છે. પરંતુ તેને તૈયાર કરવામાં નાનાં મોટાં બસોએક ભાઈબહેનોએ સક્રિય સહાય કરી છે. એ બધાંનાં નામની યાદી આપી શકાય નહિ. પરંતુ તેની નોંધ આ નિવેદનમાં લેવી જ જોઈએ.

સૌથી પ્રથમ, આ કામને અંગે ચરોતર પ્રદેશના અને તે બહારના ગુજરાતના ૧૫૦ જેટલા સજ્જનોને મળવાનો અને તેમની સાથે બેસી ચરિત્રનાયકના જીવન વિષે વાતચીત કરવાનો અલભ્ય લાભ મળ્યો છે. આ સર્વેએ સદ્દગત પ્રત્યેના ભાવથી પ્રેરાઈ લેખકને આદરપૂર્વક આવકાર આપ્યો છે અને માહિતી તથા છબીઓ વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડી છે. સદ્દગતનાં કાર્યક્ષેત્રો વડોદરા, વસો, આણંદ, પાટણ, પેટલાદ, વગેરે સ્થળોની પ્રવૃત્તિઓના સંચાલકોએ પોતાનાં સાધનો અને સગવડોનો આ કામે છૂટથી ઉપયોગ કરવા દીધો છે અને આ કાર્યને સર્વ રીતે મદદ કરી છે.

સંપાદન સમિતિના સભ્યોએ પુસ્તકની યોજના વિચારવામાં સલાહસૂચના આપવા ઉપરાંત આખું પુસ્તક વાંચી જઈ એમાં કીમતી સુધારા કરાવ્યા છે અને સૂચનાઓ કરી છે. છતાં સૂચનાઓ સ્વીકારવી કે ન સ્વીકારવી એ લેખકની મરજી ઉપર છોડવાની ઉદારતા દાખવી આ પ્રયાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે. અને એમાંના એક સભ્ય ભાઈ રામભાઈએ આ બધું કરવા ઉપરાંત પુસ્તકને છેડે મૂકેલાં

'ઉલ્લેખસૂચિ' અને 'શુદ્ધિપત્રક' તૈયાર કરવાનું કડાકૂટવાળું કામ કરી આપી આ કાર્ય પ્રત્યેની સાચી મમતા વ્યક્ત કરી છે.

પુસ્તકને માટે માહિતી એકઠી કરવા માટે જુદે જુદે સ્થળે ફરવામાં, અને અવતરણો તથા તૈયાર થયેલા પુસ્તકની નકલો કરવામાં વસો, વડોદરા અને આણંદની સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ કીમતી મદદ આપી છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ દિવસો સુધી, એક શિક્ષક ભાઈએ એક માસ સુધી અને ત્રણેક ભાઈઓએ બબ્બે માસ સુધી સખત અને સતત મહેનત કરી છે.

આ બધું થયું છે તે ચરિત્રનાયક પ્રત્યેના સર્વ કોઈના ભક્તિભાવને લઈને થયું છે. એ માટે ઉપર ગણાવેલા સજ્જનો, કાર્યકર્તાઓ, સંપાદન સમિતિના સભ્યો અને વિદ્યાર્થીભાઈઓનો લેખક અત્યંત ઋણી છે. આ કાર્ય કરવાનું લેખકને સોંપી સદ્‌ગત પ્રત્યેનું એનું કર્તવ્ય બજાવવાની તક આપવા બદલ સ્મારક સમિતિ અને એના મંત્રીઓનો તે જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે. અને ચરિત્રનાયકના પરમ મિત્ર પૂજ્ય ઠક્કરબાપાના 'બે બોલ' આ પુસ્તકને મળ્યા છે એ એનું મહદ્‌ભાગ્ય છે.

અંતમાં

અંતમાં, કેવળ કર્તવ્ય બજાવવામાં જીવનસાફલ્ય સમજનાર એક નમ્ર છતાં મહાન ગુજરાતીની, કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી યોજેલી, આ જીવનકથા ગુજરાતના વાચકવર્ગને કર્તવ્યના થોડાક પણ માર્ગ ચીંધશે અને નૂતન ગુજરાતના સર્જન માટે થતા પ્રયત્નોમાં કંઈક પણ ઉમેરો કરશે તો આ પ્રયાસ સફળ થયો ગણાશે.

વડોદરા, તા. ૨૧-૧-'૪૨ પુરુષોત્તમ છ. શાહ

સમાવેશ

ખંડ ૧ લો

ઘડતરકથા

(ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ૧૯૧૦)

ખંડ ૨ જો

પ્રવૃત્તિઓ—૧

(ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૨)

ખંડ ૩ જો

પ્રવૃત્તિઓ — ૨

(ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૦)

ખંડ ૪ થો

નિવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫)

* પૃ૦ ૩૦૦ ઉપર છપાયેલા મથાળાને છેડે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન છે તે ભૂલ છે.

ખંડ ૫ મો

નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮)

ખંડ ૬ ઠ્ઠો

વિરામ

(જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯)

ચિત્રસૂચિ

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૧ લો

ઘડતરકથા
(ઈ. સ. ૧૮૭૩ થી ૧૯૧૦)

'મારે કોઈ ગુરુ નથી. પણ સારાં પુસ્તકો વાચવાનો મને મૂળથી જ શોખ. એટલે એ પુસ્તકો વાચવાથી મને ઘણો લાભ થયો છે. તેમાંય બૅન્જમિન ફ્રૅંકલિનના વૃત્તાંતે મને બહુ જ અસર કરી છે. . . .'
(એક વાર્તાલાપમાંથી, તા. ૨૬-૧૦-'૩૬)

સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન

શિક્ષણ સિવાય બીજા કયા ઉચ્ચતર કર્તવ્યમાં આપણાથી લઈ શકાય તેમ છે? આપણામાં થોડો ઘણો ધર્મ હતો તે ઘણાં શતા અદૃશ્ય થયો છે; અને નવીન ધર્મપ્રચારની પ્રવૃત્તિમાં શિક્ષણની વગર કશું થઈ શકે તેમ નથી. આપણું રાજ્ય ગયું છે, અને જે રા આવ્યું છે, તે એટલું બધું સારું છે કે આપણને ખેદને બદલે સં થાય છે. પણ બ્રિટિશ શહેનશાહતને આપણી મદદની થોડી જ જરૂર છે. ઉચ્ચતર પ્રકારની રાજકીય સેવા બજાવવા યોગ્ય કરવાને બાળકોને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ આપવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નથી. પ્રમાણે ધર્મ અને રાજ્યનાં મંદિરોનાં દ્વાર આપણે માટે પ્રાય દેવાયેલાં છે. દેશવાત્સલ્યની જે ઊર્મિઓ હાલ કોઈ કોઈ સ્થળે ઊછ દેખાય છે તેમને ગૃહીત અને ઉપયુક્ત કરવાને શિક્ષણ સિવાય બી કોઈ પાત્ર અમારી દૃષ્ટિએ તો દેખાતું નથી. લાંબી મુદતે પણ ભ પરિણામ બતાવે એવી યોજનાઓ અજમાવવાનાં ક્ષેત્રો જોવા જતાં હ તો બાળકો જ દેખાય છે. તેમના ઉપર શહેનશાહતનો નહિ આપણો જ પરિપૂર્ણ અધિકાર છે. તેમનાં હૃદયમાં આપણાથી ધાર્મિ અને રાજકીય ઉન્નતિની મહાકાંક્ષાઓનાં મૂળ નાખી શકાય તેમ આપણે જવાના છીએ, પણ તેઓ તથા તેમનાં બાળકો રહેવાનાં છે. ત્ય આપણાથી શું ન બને? ધર્મપ્રચારકો, તમે તમારા નવીન ધર્મોત્સાહ ધર્માગ્રહનો; રાજપુરુષો, તમે તમારી રાજકીય આકાંક્ષાઓનો; દેશભક્ત તમે તમારી દેશવાત્સલ્યની વૃત્તિનો; સુધારકો, તમે તમારા સાંસારિ ઉન્નતિના વિચારોનો; અને બધા ઉત્કૃષ્ટ જીવનના ઉપદેશકો, તમે તમા ઉત્કૃષ્ટ જીવનના ઉપદેશનો તમારાં બાળકો ઉપર ઉપયોગ કરો. લ્યૂ કહે છે તે ખરું છે કે ઘરડા ઢાંડાને સુધારી શકાય તેમ નથી. લ્યૂ ધર્મગુરુ ન હોત તો શિક્ષક થવાનું પસંદ કરત. તમારાથી ધર્મગુ થવાય તેમ નથી. તો તમે શિક્ષક થાઓ. વાચિક નહિ તો પુસ્તકો દ્વા ઉપદેશ કરો, દ્દોર નહિ પણ કોમળ આત્માઓની સાથે સંબંધ કરે શિક્ષણ ઉપર અને જે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે બાળકોને શિક્ષણપાત્ર કર્ય છે તેના પર શ્રદ્ધા રાખો અને ફ્રોબેલના સ્નેહપૂર્ણ શબ્દોનું સ્મરણ ક બોલો કે, 'ચાલો, આપણે આપણાં બચ્ચાંઓને માટે જ જિંદગ ગાળીએ.'

(પેટલાદ બોર્ડિંગના પહેલા નિવેદનને છેડેથી) —શિક્ષણનો ઇતિહાસ

૧

'તમે નથી ઓળખતા.'

એકતાળીસેક વર્ષ ઉપરની વાત છે. 'ગાયકવાડી' શબ્દથી સૂચવાતા અંધેર અને ગેરવ્યવસ્થા ૨૫ વર્ષ ઉપર પદભ્રષ્ટ થયેલા મલ્હારરાવ ગાયકવાડની સાથે સદાને માટે ગયા છે. તેમની ગાદીએ બેઠેલા નવા મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની સમર્થ દોરવણી નીચે બ્રિટિશ અમલના કાયદા અને વ્યવસ્થા વડોદરામાં પણ સ્થપાવા લાગ્યા છે. સૈકાઓથી ચાલતા આવેલા જુલમ અને અંધાધૂંધીથી કંટાળેલી પ્રજામાં શાંતિ અને સુખ પ્રસરવા લાગ્યાં છે.

અરુણોદય થઈ ચૂક્યો છે, પણ ભૂતકાળના ઓળા હજી ઓસર્યા નથી. નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થપાવા માંડી છે, પણ આજના ન્યાયમંદિર અને ધારાસભા હજી જન્મ્યાં નથી. વડોદરા હાઈસ્કૂલ અને વડોદરા કૉલેજ સ્થપાઈ ચૂક્યાં છે, પણ હજી 'ભણેલા'ની સંખ્યા મૂઠીભર જ છે. રેલવે અને તારટપાલ થયાને ચાળીસ વર્ષ થઈ ગયાં છે, પણ વડોદરા સ્ટેશને ઊતરતા મુસાફરોને શહેરમાં લઈ જવાને આજના જેવી મોટરો ને ઘોડાગાડીઓ નજરે પડતી નથી. મ્યુનિસિપાલિટી સ્થપાઈ ચૂકી છે, પણ વડોદરામાં આજ જોવામાં આવતા વૈભવની કલ્પના પણ રસ્તે જનારને આવતી નથી. રસ્તા સાંકડા અને કંગાલ લાગે છે. ગંદકી સાફ કરનાર ભંગી અને કચરો ઉઠાવી લઈ જનારી ગાડીઓ હજી હવે દાખલ થવાનાં છે. રાત્રે રસ્તા ઉપર ચાલતાં, બત્તી લોકોના ઘરોમાં જોવા મળે તે જ. હોટેલો, સિનેમા અને જિમખાના પણ હજી નજરે ચડતાં નથી. વિવિધ પ્રકારની પાઘડીઓ, મોટા અંગરખા, કેડિયાં અને 'કુડતા'માં સજ્જ થયેલો લોકસમૂહ જોનારને એના પચરંગી બંધારણનો ખ્યાલ આપે છે. કેળવણી અને સુધારાથી જન્મતી લોકજીવનની એકરૂપતા હજી હવે આવવાની છે. છતાં જાણનારા જોઈ શકે છે કે શહેરને ચારે

ખૂણે જીવન પલટાઈ રહ્યું છે: વહાણું વાયું છે, અને દિવસ ઊગવાની તૈયારી છે.

એવા જૂના નવાના સંધિકાળથી છવાયેલા વડોદરા શહેરના સ્ટેશન તરફના એક લત્તામાં, આજથી એકતાળીસેક વર્ષ ઉપર, નવીન ઢબનો 'લૉંગ કોટ' અને પાટીદારિયા પાઘડીમાં સજ્જ થયેલ સત્તાવીસ-અઠ્ઠાવીસ વર્ષનો એક યુવાન ફરવા નીકળ્યો છે. એનો દેહ મધ્યમ કદનો અને ખડતલ દેખાય છે. એની ચાલમાં ઉતાવળ નથી, પણ ધગશ દેખાય છે. ચહેરો આકર્ષક નથી, પણ એના ઉપર મક્કમતા અને ગંભીરતા અંકિત થયેલાં છે.

યુવાન નીચું જોઈ ચાલ્યો જાય છે. રસ્તામાં મિત્રનું ઘર આવતાં તેમાં ડોકિયું કરે છે. અંદરથી તરત જ આવકાર મળે છે: 'આવો, આવો, મિ. અમીન! Congratulations! (અભિનંદન!)'

અમીનને નવાઈ લાગી. અંદર પેસતાં જ તે બોલ્યા: 'શેનાં Congratulations (અભિનંદન)?'

'કેમ, મેં સાંભળ્યું ને કે તમને દીવાન કચેરીમાં નોકરી મળી? બહુ સારું થયુ. તમે ભાગ્યશાળી કહેવાઓ. અહીં કેળવણી ખાતામાં પડ્યા રહ્યા હોત તો કોણ જાણે ક્યારેય તમારો દહાડો વળત. જુઓને, અમે અહીં કેવા સડીએ છીએ? મને અહીં આવ્યાં પંદર વરસ થયાં. મારો પગાર રૂ. ૧૦૦ છે. તેમાં આજ પંદર વરસથી એક રૂપિયો પણ વધારો થયો નથી. મિ. . . નું પણ એવું જ છે. પેલા . . ની સ્થિતિ તો એથીયે વળી ખરાબ છે. મુલકી ખાતામાં ગ્રેડ નથી એટલે શરૂઆતમાં તો પચાસ જ મળશે. પણ એમાંથી ઊંચે ચઢવાને ઘણો અવકાશ છે. કામ સારું જણાયું અને મહારાજા સાહેબની નજર પડી ગઈ તો સૂબા થવાનો 'ચાન્સ' એમાં ખરો. આ 'પંતુજી' ખાતામાં કંઈ આશા દેખાતી નથી.'

અમીન આ બધું સાંભળી રહ્યા, અને મનમાં રમૂજ પામ્યા. એમના ભલા મિત્ર બોલી રહ્યા એટલે જરા મોં મલકાવી તે બોલ્યા: 'Mr. Wadia, you little know the man with whom you are talking. (મિ. વાડિયા, તમે મને નથી

ઓળખતા.) હું તો એવી નોકરી શોધું છું કે જે વડે લોકોનું ભલું કરી શકાય.'

'તે શું દીવાન કચેરીમાં તેમ નહિ થઈ શકે?' મિ. વાડિયા વચ્ચે બોલ્યા.

'દીવાન કચેરીમાં જઈને હું લોકોનું ભલું શી રીતે કરી શકવાનો? બહુ બહુ તો મારું ભલું થવાનો સંભવ ખરો. હું સૂબો થાઉં તો માનમરતબો મળે, અને પૈસો પણ મળે. પણ તેથી લોકોનું કલ્યાણ ન થાય. મને પૈસાની પડી નથી. આજે તો મારી સ્થિતિ એવી છે કે બીજાને માટે હું બે પૈસા ખરચી શકું. એટલે મારે તો લોકોની સેવા જ કરવી છે.'

'ત્યારે તમે શું કરવા માગો છો?' વાડિયાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

'મારે તો શિક્ષક થવું છે. શિક્ષક થવાથી જ લોકોની સેવા થઈ શકશે એમ મને લાગે છે.'

'કેવી રીતે?'

'તેનો તમને ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. તમે અહીં શહેરમાં રહો એટલે ગામડાંના લોકની સ્થિતિ ન સમજી શકો. ગામડાંના લોક કેટલા બધા અજ્ઞાન છે તેની કલ્પના પણ તમને નહિ આવી શકે. મારે તો માગ ગામને માટે, ચરોતર પ્રદેશને માટે કંઈક કરવું છે. ગામડાંમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય તો જ લોકો સુધરે તેમ છે. એટલે ગામડાંમાં જ્ઞાન પહોંચાડી શકાય એવી નોકરી મારે જોઈએ. તેવી નોકરી તો શિક્ષકની જ હોઈ શકે. એવું કંઈક મળે તો ઠીક છે. નહિ તો . .'

'તો શું તમને દીવાન કચેરીમાં નોકરી મળી તે વાત ખોટી?'

'ના, ખોટી નહિ. વડોદરા હાઈસ્કૂલની સારી હાલની જગા કામચલાઉ હોવાથી મારે છૂટા થવું પડે તેમ છે. એટલે મેં દીવાન ઑફિસમાં અરજી કરેલી અને જગા પણ મળેલી, આજે ત્યાં હાજર પણ થઈ આવ્યો. પણ ત્યાંનું વાતાવરણ જોઈ નાસી આવ્યો. સરકારી કાગળ ઉપર એક અક્ષર પણ પાડયો નથી. થોડુંક લખ્યું હતું, તે ડૂચો કરી ખિસ્સામાં ઘાલી લાવ્યો છું. મેં એક દિવસ

પણ એ નોકરી કરી-છે એવું દેખાય તેવી નિશાની પણ હું શા માટે રહેવા દઉં ? મારે તો શિક્ષક જ થવું છે.'

* * *

ઈ. સ. ૧૯૦૧ના વર્ષની કોઈ અણનોંધી તારીખે બનેલા આ પ્રસંગને સંભારી પોતાની નિર્દોષ ભૂલ માટે પસ્તાવો કરતા, અને "You little know the man–તમે મને નથી ઓળખતા"–એમ કહી એ ભૂલને સુધારનાર પોતાના એ જૂના સાથી ઉપર ભાવભરી દુઆ વરસાવતા, તે વખતના વડોદરા હાઈસ્કૂલના સુપ્રસિદ્ધ 'વાડિયા માસ્તર' સદ્‌ભાગ્યે આજે હયાત છે. પણ એ યાદગાર પ્રસંગના નિમિત્ત વડોદરા હાઈસ્કૂલના તે વખતના કામચલાઉ ગ્રૅજ્યુએટ શિક્ષક મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન, જીવનને પહેલે પગથિયે જ કરેલા પોતાના એ સંકલ્પને સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થઈ, આ લોક છોડી ચાલ્યા ગયા છે.

× × ×

'તમે મને નથી ઓળખતા!' ગુજરાતની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પિતા અને પ્રાણ, ચરોતરના નવજીવનના આદ્મિસ્રષ્ટા, ઊગતી પ્રજાના અલ્લેડ વાલી, અને ગરીબો ને દલિતોના મૂગા બેલી — મોતીભાઈ અમીનને ન ઓળખતું હોય એવું આજના સંસ્કારી ગુજરાતમાં કોઈક જ હશે. છતાં એકતાળીસ વર્ષ ઉપર બોલાયેલા એ શબ્દો ત્યારે જે અર્થમાં સાચા હતા તે કરતાં વિશેષ અર્થમાં આજે પણ સાચા છે: 'You little know the man. (તમે તેને નથી

૨

માતપિતા

(૧૮૭૩ થી ૧૮૮૧)

મોતીભાઈ અમીન વસો (તાલુકો પેટલાદ)ના વતની હતા, અને જ્ઞાતિએ લેઉઆ પાટીદાર હતા તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૦ ના કારતક સુદ ૧૦, તા ૨૯-૧૧-૧૮૭૩ ને રોજ તેમને મોસાળ અલિંદ્રે (તા માતર) થયેલો મોતીભાઈ મોસાળ પ્રત્યે બહુ અહેસાનની લાગણીથી જોતા એક વખત એક ઓળખીતાએ અલિંદ્રાની એક કન્યા વિષે તેમની સલાહ પૂછતા તેમણે કહેલુ 'એ મારા મામાના દીકરાની દીકરી થાય. મારામા તમે કંઈ સારુ દેખતા હો તો તે મારા મોસાળના સંસ્કારને આભારી છે એ કુટુબની આ દીકરી છે.'

કહે છે કે મોતીભાઈના માતામહ મીઠાભાઈ અજુભાઈ પટેલ ધાર્મિક જીવના હતા તેમને બે દીકરા હતા અને સંપત્તિ સારી હતી મરતી વખતે મિલકત વહેંચી ત્યારે 'ધર્માદા'ને ત્રીજો દીકરો ગણી મીઠાભાઈએ તેના ત્રણ સરખા ભાગ કરેલા. તેમાથી બે દીકરાને એક એક ભાગ આપી, બાકીનો ત્રીજો ભાગ ધર્માદા કરેલો તેમાથી ગામમા રામજી મંદિર બંધાવેલુ, સદાવ્રત મૂકેલુ, પરબડી કૂતરા માટે કાઠિક કાઢેલુ, ગોસાંઈજી મહારાજને કાંઈ મોકલેલુ, અને બહેન ભાણેજને પણ આપેલુ

આવા ધાર્મિક અને ઉદાર વૃત્તિના કુટુંબમા જન્મેલા અને ઊછરેલા મોતીભાઈના માતા જીબા અતિશય ભોળા અને નમ્ર સ્વભાવના હતા આખે બરાબર સૂઝતું નહિ, અને જરા બહેરા પણ હતા આખો દિવસ 'શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ'ની માળા જપતા અને સંસારવ્યવહારમા રસ લેતા નહિ, તેથી જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે 'માન વગરના' ગણાતા

પણ એ નોકરી કરી છે એવું દેખાય તેવી નિશાની પણ હું શા માટે રહેવા દઉં ? મારે તો શિક્ષક જ થવું છે.'

*   *   *

ઈ. સ. ૧૯૦૧ના વર્ષની કોઈ અણુનોંધી તારીખે બનેલા આ પ્રસંગને સંભારી પોતાની નિર્દોષ ભૂલ માટે પસ્તાવો કરતા, અને "You little know the man-તમે મને નથી ઓળખતા"-એમ કહી એ ભૂલને સુધારનાર પોતાના એ જૂના સાથી ઉપર ભાવભરી દુઆ વરસાવતા, તે વખતના વડોદરા હાઈસ્કૂલના સુપ્રસિદ્ધ 'વાડિયા માસ્તર' સદ્ભાગ્યે આજે હયાત છે. પણ એ યાદગાર પ્રસંગના નિમિત્ત વડોદરા હાઈસ્કૂલના તે વખતના કામચલાઉ ગ્રૅજ્યુએટ શિક્ષક મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન, જીવનને પહેલે પગથિયે જ કરેલા પોતાના એ સંકલ્પને સિદ્ધ કરી, કૃતાર્થ થઈ, આ લોક છોડી ચાલ્યા ગયા છે.

×   ×   ×

'તમે મને નથી ઓળખતા !' ગુજરાતની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પિતા અને પ્રાણ, ચરોતરના નવજીવનના આદિસ્રષ્ટા, ઊગતી પ્રજાના અજોડ વાલી, અને ગરીબો ને દલિતોના મૂગા બેલી — મોતીભાઈ અમીનને ન ઓળખતું હોય એવું આજના સંસ્કારી ગુજરાતમાં કોઈક જ હશે. છતાં એકતાળીસ વર્ષ ઉપર બોલાયેલા એ શબ્દો ત્યારે જે અર્થમાં સાચા હતા તે કરતાં વિશેષ અર્થમાં આજે પણ સાચા છે: 'You little know the man. (તમે તેને નથી ઓળખતા.)'

૨

માતપિતા

(૧૮૭૩ થી ૧૮૮૧)

મોતીભાઈ અમીન વસો (તાલુકો પેટલાદ)ના વતની હતા, અને જ્ઞાતિએ લેઉઆ પાટીદાર હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૦ ના કારતક સુદ ૧૦, તા. ૨૯-૧૧-૧૮૭૩ ને રોજ તેમને મોસાળ અલિંદ્રે (તા. માતર) થયેલો મોતીભાઈ મોસાળ પ્રત્યે બહુ અહેસાનની લાગણીથી જોતા. એક વખત એક ઓળખીતાએ અલિંદ્રાની એક કન્યા વિષે તેમની સલાહ પૂછતાં તેમણે કહેલું: 'એ મારા મામાના દીકરાની દીકરી થાય. મારામાં તમે કંઈ સારું દેખતા હો તો તે મારા મોસાળના સંસ્કારને આભારી છે એ કુટુમ્બની આ દીકરી છે.'

કહે છે કે મોતીભાઈના માતામહ મીઠાભાઈ અજુભાઈ પટેલ ધાર્મિક જીવના હતા. તેમને બે દીકરા હતા અને સંપત્તિ સારી હતી. મરતી વખતે મિલકત વહેંચી ત્યારે 'ધર્માદા'ને ત્રીજો દીકરો ગણી મીઠાભાઈએ તેના ત્રણ સરખા ભાગ કરેલા. તેમાંથી બે દીકરાને એક એક ભાગ આપી, બાકીનો ત્રીજો ભાગ ધર્માદા કરેલો. તેમાથી ગામમાં રામજી મંદિર બંધાવેલું, સદાવ્રત મૂકેલું, પરબડી કૂતરાં માટે કાંઈક કાઢેલું, ગોસાઈજી મહારાજને કાંઈક મોકલેલું, અને બહેન ભાણેજને પણ આપેલું.

આવા ધાર્મિક અને ઉદાર વૃત્તિના કુટુંબમાં જન્મેલાં અને ઊછરેલાં મોતીભાઈનાં માતા જીબા અતિશય ભોળા અને નમ્ર સ્વભાવનાં હતાં. આંખે બરાબર સૂઝતું નહિ, અને જરા બહેરાં પણ હતાં. આખો દિવસ 'શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ'ની માળા જપતા અને સંસારવ્યવહારમાં રસ લેતાં નહિ, તેથી વૈરક શાસ્ત્ર પ્રમાણે 'માલ વગરનાં' ગણાતાં.

પિતા નરસિંહભાઈ શરીરે કદાવર અને દેખાવડા હતા. મોટી મૂછો રાખતા, તેથી પ્રભાવશાળી લાગતા. સ્વતંત્ર મિજાજના પણ હશે. તેમના જમાનામાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો પ્રચાર ચરોતરમાં થયેલો, ત્યારે ઘરમાં વૈષ્ણવ ધર્મ પળાતો હોવા છતાં તેમાં ભળવાની હિંમત તેમણે દાખવેલી.

નરસિંહભાઈ પેટલાદ વહીવટદારની* કચેરીમાં કારકુન હતા. મોતીભાઈના જન્મ પછી તેમની બદલી તેમના વતન વસોમાં મૅજિસ્ટ્રેટનીx કચેરીમાં ફોજદારી કારકુનની જગાએ થયેલી. સરકારી નોકરીમાં તે વખતે પગાર જૂજ મળતો, પણ તેનો મોભો બહુ ઊંચો ગણાતો અને લાગવગો ઘણી વધતી. નરસિંહભાઈને પોતાના ઉપરી અને સાથી અમલદારો સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. તેથી મહેમાનોની અવરજવર ઘણી રહેતી. પોતાના વતનમાં જ બદલી થવાથી આ અવરજવર વધી પડી અને જીબાને માટે ઘર ચલાવવું વસમું થઈ પડયું, તેથી નરસિંહભાઈએ બીજી વાર લગ્ન કરેલું. મોતીભાઈની ઉમ્મર આ વખતે ચાર-સાડાચાર વર્ષની હશે.

અપર માતા મોટે ભાગે શાપરૂપ નીવડે છે, પણ મોતીભાઈને અપર માતા હરખાબા આશીર્વાદરૂપ નીવડયાં. જીબાની ધાર્મિકતા અને સ્નેહ એમનામાં પણ હતાં. પણ જીબામાં જે નહોતાં તે– કાબેલિયત અને ખબરદારી – તેમનામાં હતાં. તેથી તેમના આવવાથી બાળક મોતીભાઈના સુખમાં કશી ખામી રહી નહિ.

નરસિંહભાઈ સરકારમાં તેમ જ પ્રજામાં એકસરખા લોકપ્રિય હતા. તેમનામાં ખાનદાની અને ઉદારતાના ગુણ મોટા પ્રમાણમાં હતા. નોકરી નમ્ર દરજ્જાની અને પગાર ટૂંકો હતો, છતાં કચેરીને કામે પરગણામાંથી આવતા લોકોને 'રોટલો ખાવાનું' તે પોતાને ઘેર રાખતા. આને લીધે તે એટલા પ્રખ્યાત થયેલા કે તે 'રોટલાના રાજા' કહેવાતા.

*વહીવટદારને તે વખતે મુલકી તેમ જ ફોજદારી બંને સત્તાઓ હતી.

xવહીવટદારની સત્તામાંથી ફોજદારી સત્તા છૂટી પાડી તે માટે સ્વતંત્ર અમલદાર નીમવાની પ્રથાનું આ પરિણામ હતું. આ કચેરીમાં વસોની આજુબાજુનાં ગામોના ફોજદારી ગુના ચૂકવાતા. હાલ એ કચેરી વસોમાં નથી.

'રોટલાના રાજા'ની રૈયત કેટલી બધી હતી, તેનો પુરાવો મોતીભાઈના લગ્નપ્રસંગે મળ્યો. મોતીભાઈની ઉમ્મર આ વખતે છ વર્ષની હતી અને કન્યા રૂપબાની સાત વર્ષની હતી. તે વખતે કુલીન કુટુંબના છોકરા 'ઘોડિયામાંથી ઝડપાતા' અને કજોડાનો કંઈ બાધ નહોતો. એટલે મોતીભાઈને આટલી નાની ઉંમરે અને તેમનાથી મોટી ઉમ્મરની કન્યા સાથે પરણાવેલા, એમાં કંઈ નવાઈ નહોતી. રૂપબાની સાથે સાથે જ તેમનાં બહેન હરિબાનું પણ લગ્ન થયેલું, તે વર પણ વસોના હતા. એટલે બંને જાનો વસોથી નીકળેલી. પણ સોજીત્રા પહોંચ્યા પછી નરસિંહભાઈ તરફથી જાનમાં જમનાર એટલું બધું માણસ થયું કે વેવાઈએ જાનને માટે તૈયાર કરેલો ત્રણ દિવસનો સામાન પહેલે જ દિવસે ખલાસ થઈ ગયો!

'રોટલાના રાજા'ની રૈયતનો એ પ્રતાપ હતો: ઘણા જાનૈયા નરસિંહભાઈની નોકરીના સંબંધને લીધે જ આવેલા. સદ્‌ભાગ્યે વેવાઈ સધ્ધર હતા, એટલે મુશ્કેલી નડી નહિ.*

આવા પ્રભાવશાળી, ખાનદાન અને લોકપ્રિય પિતાનો સહવાસ મોતીભાઈના ભાગ્યમાં નહોતો. બાળપણમાં લૌકિક આમન્યાને લીધે પિતાપુત્ર એકબીજાથી દૂર રહ્યા, અને પુત્ર ઉમ્મરે પહોંચે તે પહેલાં તો પિતા ભરયુવાનીમાં એક કરુણ અકસ્માતના ભોગ બન્યા.

હકીકત આમ બનેલી:

મોતીભાઈને પરણાવ્યા પછી ત્રણેક વર્ષે નરસિંહભાઈને એક કુટુંબીની જાનમાં (નવાગામ, તાલુકે માતર) જવાનુ થયુ. ત્યાં સવારે નાહીધોઈને એક ઓરડીમાં બીજા ચારેક જણ સાથે તે દેવસેવા કરવા બેઠા. તે માટે ઘીનો દીવો પેટાવતાં વાળંદે સળગતી દીવા-સળી ઓરડીમાં ફેંકી. ઓરડીમાં દારૂખાનું ભરેલું હતુ, તેમાંથી એક દારૂના કુલ્લા ઉપર પેલી દીવાસળી પડી, અને કુલ્લા ઉપર વેગયલો દારૂ સળગ્યો. કુલ્લું ફાટ્યું અને નજીક બેઠેલા નરસિંહભાઈ અને

* 'પટેલ પોથી'ના લેખક પટેલ હીરાભાઈ મૂળજીભાઈ (બાપુ) તે રૂપબાના ભાઈ થાય તેમના ઉપર આ પ્રસંગે અસર કરી હશે અને 'પટેલ પોથી'માં આવતાં કેટલાક વર્ણનોને એથી પ્રેરણા મળી હશે એમ કેટલાક માને છે આ પ્રસંગનો અને તે વખતના પાટીદારોના રીતરિવાજોનો ખ્યાલ કરવા એ વર્ણનો વાંચવા જેવા છે.

તેમના સાથીઓને ગંભીર ઈજા થઈ. બે જણ તો ત્યાં જ મરણ પામ્યા અને નરસિંહભાઈ તથા બીજા ગૃહસ્થોને મ્યાનામાં સુવાડી ઘેર લાવવામાં આવ્યા. ઘેર આવ્યા પછી બીજે દિવસે નરસિંહભાઈ અને ત્યાર પછી બે ચાર દિવસે તેમના કાકાના દીકરા શંકરભાઈ મરણ પામ્યા.

નરસિંહભાઈના અકસ્માત મરણ પછી થોડા વખતે તેમના સૌથી નાના ભાઈ ઈશ્વરભાઈ મરણ પામ્યા. તે અગાઉ સૌથી મોટાભાઈ છગાભાઈ ગુજરી ગયા હતા. એટલે ચાર ભાઈઓમાંથી માત્ર હરિભાઈ રહ્યા, અને આખા કુટુંબનો વહેવાર કરવાની જવાબદારી તેમના ઉપર આવી.

હરિભાઈ તેમના જમાનાના નમૂનેદાર પાટીદાર હતા. તેમના જીવનવ્યવહારમાં તે જમાનાની સર્વ ખાસિયતો જોવામાં આવતી. પણ તેમનામાં એક વિશેષતા હતી. પોતાના બહોળા કુટુંબનું અભિમાન તેમને હૈડે વસતું. તે પોતે નિઃસંતાન હતા. પણ ભાઈઓ એક પછી એક ગુજરી જવાથી તેમનાં સંતાનોના તે એકમાત્ર વડીલ બન્યા હતા. તે ઉપરાંત કાકાના દીકરાઓનો વિસ્તાર પણ બહોળો હતો. અને તેમનાં સંતાનોની સંભાળ રાખવાનું પણ તેમને માથે હતું. એ સૌની સંભાળ લેવાની અને કુટુંબની આબરૂ સાચવવાની તે ફરજ સમજતા. એ ફરજ કાળજીથી બજાવતા અને કુટુંબની ખાનદાની કોઈ પણ ભોગે સાચવતા. રસ્તે જનારનું પણ કામ કરી છૂટવું એ તેમને સહજ હતું. આ કારણે તે 'હરિકાકા'ના મમતાળુ નામથી ઓળખાતા અને કુટુંબની બહાર, ગામમાં પણ, એ જ નામે પંકાતા. આજે પણ મોતીભાઈનું કુટુંબ 'હરિભાઈ રેવાભાઈનું ઘર' એ નામે ઓળખાય છે.

૩

બચપણ

(૧૮૮૧ થી ૧૮૮૭)

૭ વર્ષની ઉમ્મરે પરણાવેલા અને નવ વર્ષની ઉમ્મરે નબાપા થયેલા મોતીભાઈને નિશાળે ક્યારે બેસાડ્યા તે કોઈએ નોંધ્યુ નથી. આગળ પાછળના બનાવોનો સબધ જોતા, પરણ્યા પછી અને પિતાના મરણ પહેલા તેમણે નિશાળે જવાનુ શરૂ કર્યું હશે એમ લાગે છે લગભગ આઠ વર્ષની ઉમ્મરે, ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના વર્ષમા.

મોતીભાઈ નિશાળે બેઠા ત્યારે વસોમા નિશાળ નીકળ્યાને ૭ વર્ષ થયાં હતા, અને તે વડોદરા રાજ્યની જૂજ નિશાળોમાંની એક હતી. પણ બ્રિટિશ ગુજરાતમા નિશાળો સ્થપાયાને ત્યારે એક જમાનો થવા આવ્યો હતો એટલે એ નિશાળોના અનુભવ અને પાઠ્ય પુસ્તકોનો લાભ આ નિશાળને શરૂઆતથી જ મળવા લાગ્યો હતો. છતાં આજે કલ્પવી મુશ્કેલ પડે એવી કેટલીક વિશેષતાઓ તે શાળાજીવનમાં હતી.

શાળા સવાર સાજ ભરાતી તે જમાનામા ઘડિયાળનો પ્રચાર બહુ નહોતો એટલે વખત માપવા શાળામાં ઘડિયાળને બદલે કલાકની શીશી રાખતા. છોકરાને ઘેર તો આવી શીશી પણ ન હોય. એટલે તે તો તડકા ઉપરથી વખત જોઈ નિશાળે જતા. નિશાળમા પાણી પીવાની સગવડ ન મળે એટલે ઘેરથી લોટવામાં ભરીને પાણી લઈ જવુ પડતું ભણવા માટે માસિક એક–દોઢ આનો ફી ભરવી. પડતી.. નાણાંનો. વ્યવહાર એટલો. થોડો. હતો. કે આ. ફી. પણ ભારે પડતી. છાપેલી ચોપડી એ તે જમાનામાં નવાઈની ચીજ હતી. એટલે એક વાર ચોપડી ખરીદીએ તે બેત્રણ છોકરાને ચાલે એમ મનાતુ પાઠ્ય પુસ્તક સિવાયના બીજાં પુસ્તકો તો જોવા પણ મળતા નહિ, તો વાચવાનો તો વિચાર પણ ક્યાથી આવે। મોટાને વાંચવા માટે પણ ગુજરાતી સાહિત્ય નહિ જેવુ હતુ અને તે

શહેરોમાં જ મળતું. એટલે બાળસાહિત્યની તો કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય!

નિશાળનો લાભ સારા ઘરના છોકરા જ લેતા. છતાં નાના છોકરા અર્ધા નાગા જોવા મળતા. તે જમાનામાં દશ બાર વર્ષ સુધી તો છોકરા નાગા ફરી શકતા. અને પંદર સત્તર વર્ષની ઉંમરે એ જ છોકરા પાઘડી-અંગરખામાં સજ્જ થઈ જાનોમાં મહાલતા. આજનાં ચડ્ડી-ખમીસ તો 'સાહેબ' લોક સિવાય કોઈની કલ્પનામાં પણ આવે નહિ. સાબુ પણ મોટા લોકના જ વૈભવનો વિષય હતો.

કાને કડીઓ, હાથે કલ્લીઓ, આંખમાં મેશ, માથે ઘારી ને ચોટલી અને તે ઉપર ફૂલવાળી ટોપી, કેડે ધોતલી અને ડિલે ડગલી — એવાં આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી સજેલી બાલસૃષ્ટિ અને તે ઉપર ચોકી કરતો, બરાડા પાડી બોલતો, કોઈ વાર દયા કરતો અને લાડ લડાવતો, પણ ઘણી વાર માર મારતો માસ્તર કે મહેતાજી, અને દૂરથી પણ ખબર પડી જાય એટલો ઘોંઘાટ — એવી તે વખતની નિશાળ હતી! કેળવણી તદ્દન નવીન ચીજ હતી અને જનસમૂહનો મોટો ભાગ તેના પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીન હતો.

આવી જાતની નિશાળમાં ભણતા મોતીભાઈનું બાળપણ કેવી રીતે વીત્યુ, એ જાણવાને આપણી પાસે ચોક્કસ આધાર નથી. પણ જાણવા મળેલા બધા સંજોગો અને હકીકતોની મદદથી કલ્પનાની આંખે જોતાં મોતીભાઈના બાળજીવનનું દૃશ્ય કંઈક આવું દેખાય છે:

નરવાદારી વહીવટના વારસો હરિકાકા અને તેમના સમોવડિયા જમીનની સાંથો ઉઘરાવવામાં, આસામીઓ સાથે ધીરધાર કરવામાં, અને ગામખટપટમાં મશગૂલ રહે છે. તે વાગતહેવારે મંદિરે જાય છે, નવરા પડે છે ત્યારે ખડકીને મેડે કે ડેલે બેસી હુકા ગગડાવે છે, 'ધારાળાં-વાઘરાં'ને ધમકાવે છે, અને જાનો અને કાણુ-મોકાણોનો 'વહેવાર' સાચવે છે. આખો સમાજ આ પ્રકારનું જીવન જીવે છે.

હરિકાકાના છત્ર નીચે ચાલતા બહોળા કુટુંબની એક ભલી, ભોળી અને ભગવતી વિધવા બાઈ જીબાનો એકનો એક મોતી દેખાવે નિસ્તેજ છે. લફર ફફર ધોતલી પહેરે છે. કેડેથી સહેજ નીચી એવી ડગલી પહેરે છે. માથે કસબી ટોપી મૂકે છે અને ખભે

'દફતર' નાખી નિશાળે જાય છે. સ્વભાવે માતા જેવો જ ભોળો અને ભલો છે. 'એ રડયો, એ રડયો,' એમ કહેતાં રડી પડે એવો પોચો છે અને ખડકીનાં છોકરાંનાં ટીખળ અને ખિજવણીનો ભોગ બને છે.

આવાં આવાં કારણે ખૂણે બેઠેલી વિધવા માતાઓ તેનું જતન કરવા આતુર રહે છે. એનું લાલનપાલન કરવું એ તેમના જીવનનો ધન્ય વ્યવસાય છે.' તેથી બાળક મોતી મોટે ભાગે માતાઓનાં લાલનપાલન ભોગવવામાં જ રોકાયેલો રહે છે. તે શેરીનાં છોકરાંની નજરે ચડતો નથી; ચડે છે તોપણ પોતાના જેવાં જ પોચાં છોકરાં જોડે રમે છે. અને રમતાં રમતાં નિશાળનાં માસ્તર આવી ચડે છે તો 'સૂરજને દેખી આકાશના તારા સંતાઈ જાય તેમ' તે ઘરમાં દોડી જઈ માતાની ગોદમાં લપાઈ જાય છે.

આમ છતાં બાળક મોતીને એની સૃષ્ટિ મળી રહે છે. તે દશ બાર વર્ષનો થાય છે અને એનો પ્રાણ પ્રગટવા માંડે છે. માતાઓ ધારે છે એટલો તે ભોળો નથી અને બીજા છોકરા માને છે તેટલો પોચો પણ નથી. રમવાનો અને ચવાણું ખાવાનો એને ભારે શોખ છે, અને એ શોખ સંતોષવા નિશાળના જીવનમાંથી તે પોતાને જોઈતાં સાધન શોધી લે છે.

ઘરની પાછળ એક નાનું તળાવ છે. તેને સામે કિનારે એક સુંદર વિશાળ રામજીમંદિર છે. તેની જોડે નિશાળ આવેલી છે.* ઘરના વાડામાં ઊભા રહીને તે જોઈ શકાય છે પણ વચ્ચે તળાવ હોવાથી ગામમાં ફરીને ત્યાં જવું પડે છે. રસ્તામાં વિવિધ આકર્ષણોથી ભરેલું બજાર છે. અને નિશાળ નજીક રામજીમંદિર ઉપરાંત માતાનું મંદિર એક બે કૂવા, દુકાનો, એવાં વિવિધ આકર્ષણો છે.

આવાં આવાં આકર્ષણોથી લોભાઈ મોતી નિશાળે વહેલો આવે છે અને ઘેર મોડો જાય છે. કોઈ કોઈ વાર નિશાળેથી છટકી

* વસો-પુરામાં આવેલા રામજીમંદિરની જોડના મેદાનમાં આજે જ્યાં બાળક્રીડાંગણ છે ત્યાં એક ડેલું હતું. તેમાં આ નિશાળ બેસતી. તે ડેલું ૧૯૨૦ના અરસામાં પડી ગયું.

પણ જાય છે. તક મળે કે તરત દોસ્તોની સાથે અંકાં-મૃદ, ગિલ્લી-દંડા, પતંગ, એવી રમતો રમવા મંડી જાય છે.

રમવાનો શોખીન હોવાથી અને ચગાણાથી એનાં ખિસ્સાં તર રહેતાં હોવાથી, મોતીને દોસ્તો મળતાં મુશ્કેલી પડતી નથી. બીડી-હુક્કો એ તો ચરોતરના વૈભવની વિશેષતા છે. એનાથી ભાગ્યે કોઈ છોકરો બચતો હશે. મોતીના દોસ્તો એ કળામાં પ્રવીણ છે અને મોતીને પણ એની દીક્ષા આપે છે. મિત્રપ્રેમી મોતી કોઈ કોઈ વખતે એ અજમાવે છે, અને રંગમાં આવી જાય તો બેચાર 'ભૂંગળીઓ' સાથે ચેતાવી મોંમાં મૂકે છે!

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના નરસિંહભાઈના ઘરમાં તમાકુનો નિષેધ હોય છે, એટલે મોતીને એ મઝા ઘર બહાર જ મળી શકે છે. આ કારણે અને અંકાં-મૃદ રમવાના લોભે તે દોસ્તોની સાથે તેમને ઘેર જતા શીખે છે. જરૂર પડયે પાઈ પૈસો ચોરી જાય છે. અવારનવાર મોસાળે જવાનુ થાય છે, ત્યાં એક વખત દેવસેવામાંથી પૈસા ઉઠાવે છે. તે પકડાઈ જતા ભાણાભાઈ ઝંખવાણા પડે છે!

એક વખત અંકાં-મૃદ રમવા ઘેરથી દૂર, દેવિયાની કૂઈ સુધી, છાનામાના નાસી જાય છે. બાઈસાહેબને શોધવા પડે છે. ઘેર આવે છે એટલે હરિકાકા ખખડાવે છે! એક વાર એક રૂપિયાની ચોરી પકડાય છે. હરિકાકા ફરી ખખડાવે છે. જુગાર અને ચોરીની ભૂરી આદતો ત્યારથી ખરી પડે છે!

આ રીતે વસોના નિશાળિયા સાથે મોતીભાઈનુ બાળપણ સ્વપ્નવત્ વહી જતુ હતું, ત્યારે વસો બહાર વડોદરામાં નવી સૃષ્ટિ રચાતી હતી અને તેની અસરો વસોમાં પણ ઝિલાતી હતી*.

વસોની ગુજરાતી નિશાળ ઊઘડી તે જ (ઈ. સ ૧૮૭૫) વર્ષે વડોદરાની ગાદીએથી મલ્હારરાવ ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કરી મહારાજા સયાજીરાવને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા હતા અને તેમના વિદ્યાભ્યાસ માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. અને મોતીભાઈ નિશાળે બેઠા તે જ વર્ષે (૧૮૮૧ માં) વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં નવીન મહા-

* તા ૮-૯-૧૮૮૧ ને રોજ સુધરાઈ સ્થપાઈ. તા ૪-૧૧-૧૮૮૩ ને રોજ અંત્યજશાળા નીકળી. તા. ૧-૮-૧૮૯૪ ને રોજ કન્યાશાળા નીકળી. આ બધુ નવીન રાજ્યઅમલનુ પરિણામ હતુ

રાજાને રાજ્યની લગામ સોંપવામા આવી હતી તે પછી તરત જ લોકસ્થિતિનો જાતે અનુભવ લેવા મહારાજાએ રાજ્યમા ફેરણી શરૂ કરી હતી એ ફેરણીના કાર્યક્રમ પ્રમાણે (૧૮૮૪–૮૫ મા) તેઓશ્રીની પધરામણી વસોમા પણ થઈ હતી

નવા મહારાજા આ રીતે લોકસ્થિતિ જોવા નીકળ્યા તેથી લોકોના હર્ષનો પાર નહોતો વસો તો ગાયકવાડ સરકારનું સૌથી નફાકાર ગામ હતુ તેથી મહારાજાની ગામમા ઠેરઠેર પધરામણીઓ થઈ મોતીભાઈના લત્તામા પણ આવી રીતે મહારાજાનું સ્વાગત કરવામા આવ્યુ હતું તેમની નિશાળ તરફથી થયેલા સ્વાગતમા તો નિશાળિયાઓને મહારાજાની સમક્ષ બેસાડવામા આવ્યા હતા અને મહારાજાએ તેમની સાથે વાતચીત પણ કરી હતી. ત્રીજા ચોથા ધોરણમા ભણતા મોતીભાઈ પણ આમા હતા ૧૮–૧૯ વર્ષની ઉમરના તાજા ગાદીએ બેઠેલા મહારાજા સયાજીરાવ અને ૧૨–૧૩ વર્ષના તાજા નિશાળે બેઠેલા મોતીભાઈ — આ બેના આ મિલનમા ભવિષ્યમા બનનાર અનેક ઇતિહાસો છુપાયા હતા, એમ તે વખતે કોને ખબર હતી !

આ પછી બેએક વર્ષે (૧૮૮૭મા) છઠ્ઠા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ તેને અંગે યોજાયેલા મેળાવડામા જાહેર થયુ કે આવતા જૂનથી વસોમા અંગ્રેજી નિશાળ ઊઘડશે એ જાહેરાતથી મોતીભાઈ અને તેમના સહાધ્યાયીઓના જીવનમા નવીન પ્રકરણ ઊઘડ્યુ.

૪

શિક્ષણનો સ્પર્શ

(૧૮૮૭ થી ૧૮૮૮)

મેળાવડામાં નક્કી થયા પ્રમાણે અંગ્રેજી નિશાળ ઊઘડી, (તા. ૧-૧૧-૧૮૮૭) નિશાળ તો ઊઘડી, પણ નિશાળિયા ન મળે. ગુજરાતી નિશાળના છઠ્ઠા ને સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને આ નવી નિશાળમાં જોડ્યા. ચાર છ જણ ગામડાંથી આવ્યા. બધા મળી પંદરેક વિદ્યાર્થીઓ થયા. એમાં મોતીભાઈ પણ હતા.

વિદ્યાર્થીઓને માટે આ નિશાળની દુનિયા આનંદ અને આશ્ચર્યનો વિષય હતી. જૂની અને નવી નિશાળનો ભેદ પગલે પગલે અનુભવાતો હતો — દેશી અને અંગ્રેજી શાળામાં અનુભવાય તેવો! ગુજરાતી નિશાળમાં બધો અડીંગો છોકરાનો હતો, અહીં ગણ્યાગાંઠ્યા દશ પંદર જ. એ નિશાળમાં ઘોંઘાટ અને ગંદકી હતાં, અહીં શાન્તિ અને સફાઈ હતાં. ત્યાં માસ્તરો અને છોકરા મળીને નિશાળ સાફ રાખતા, અહીં નોકર હતો. ત્યાં ભોંય ઉપર બેસવાનું હતું, અહીં બાંકડા ઉપર. ત્યાં ગમે તેવાં કપડાં પહેરીને જાઓ તોપણ કોઈ પૂછતું નહિ, અહીં સુઘડ પોશાક પહેરવાની શિખામણ અપાઈ. ત્યાં ખભે 'દફતર' લટકાવી વિદ્યાનો ભાર ખેંચતા નિશાળે જવું પડતું, અહીં સાચવીને ગોઠવેલી ચોપડીઓ અને નોટબુક ખુલ્લી, છાતીએ ચાંપી, ગંભીર મોં રાખી 'અંગ્રેજી' ભણવા જવાનું થયું!

અંગ્રેજી ભણતરની નવાઈનો આમ પાર નહોતો. પણ વિદ્યાર્થીઓને સૌથી મોટી નવાઈ તો એમના શિક્ષકો હતા. શિક્ષકો બરાબર વખતસર નિશાળે આવે, ટાઇમટેબલ પ્રમાણે ભણાવે, વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી બોલાવે, વર્તન બાબત એમને ટોકે, મુશ્કેલી હોય તે દૂર કરે, સારી સારી શિખામણો આપે અને પોતે પણ તે પ્રમાણે વર્તે.

આ બધાની પાછળ નિશાળના હેડ માસ્તર મગનભાઈ ચતુરભાઈ અમીનનું વ્યક્તિત્વ કામ કરતું હતું. નિશાળ પણ તેમના પ્રયત્નથી જ ખૂલી હતી.

મગનભાઈ કંઈ વિદ્વાન નહોતા, જોકે મેટ્રિક સુધી તો ભણ્યા હતા. કુલીન ઘરના હોઈ સંસ્કાર, શિષ્ટતા અને ખાનદાની એમને મજ્જ હતાં. વડોદરે રહી ભણ્યા હતા, કેટલાંક વર્ષ સરકારી નોકરી કરી હતી, અને પોતાના વતનના કામે પણ સરકારી અમલદારોને મળવાનું અને બહારની દુનિયા જોવાનું એમને વારંવાર બનતું. એટલે એમની દૃષ્ટિ વિશાળ બની હતી અને દુનિયામાં આગળ વધવા માટે શેની જરૂર છે એનો એમને સારો અને સાચો ખ્યાલ હતો.

આ બધા કરતાં સૌથી વધુ કીમતી તો એમનું ચારિત્ર્ય હતું. એમનાં વાણી અને વર્તનમાં વિદ્યાર્થીઓને ભેદ જણાતો નહિ. સ્વદેશાભિમાન અને સચ્ચાઈ, ચોકસાઈ અને ચીવટ, નિયમિતતા અને વ્યવસ્થા, દક્ષતા અને ખંત એમના વર્તનમાં વારેવારે દેખાઈ આવતાં. એમના વખતમાં 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' એ નામનું એક નાનકડું પણ અદ્‌ભુત પુસ્તક બહાર પડેલું. એ પુસ્તકમાં કરેલી દેશી કારીગરીના નાશની સમીક્ષા અને તે અટકાવવા દેશી લોકોએ શું કરવું જોઈએ તેનું બયાન કરેલી સૂચનાઓ અને દર્દભરી વિનંતીઓ આજે પણ હૃદય હલાવી નાખે તેવી — મોતીભાઈના શબ્દોમાં — 'પથરા પિગળાવે તેવી' સચોટ અને માર્મિક છે. મગનભાઈને એ પુસ્તકના વિચારોનો નાદ લાગેલો હતો અને એનો નાદ તે વિદ્યાર્થીઓને પણ લગાડતા અને એ જ સ્વદેશીની ભાવના વિદ્યાર્થીઓનાં જીવન સંસ્કારી બનાવે તેવા પ્રયત્નો કરવા એમને પ્રેરતી.

પહેલે જ દિવસે વિદ્યાર્થીઓને એમણે માન દઈને બોલાવ્યા અને એકબીજાને માનવાચક સંબોધન વાપરી બોલાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો. મગનભાઈને 'મગો' અને છોટાભાઈને 'છોટો' અને મણિભાઈને 'મણિયો' એવાં નામ દઈને બોલાવવાનો રિવાજ હતો, તેને બદલે 'મગા'ને મગનભાઈ કહી બોલાવવો, અને 'મણિયા'ને મણિભાઈ કહેવો એમ ઠર્યું અને 'તું'ને બદલે 'તમે' અને 'લે'ને બદલે 'લો' કહેવાનું શરૂ થયું.

આવા મગરૂરી શિક્ષકના છત્ર નીચે અભ્યાસ કરતા મોતીભાઈને આ નિશાળમાંથી કંઈ કંઈ બક્ષિસો સાંપડી. એમાંની એક અતિ કીમતી બક્ષિસ તે બાપુજીભાઈ. વસોમાં તેમને બલાભાઈ કહે છે.

બલાભાઈ તે મોતીભાઈના પિત્રાઈ ભાઈ થાય. તેઓ અંગ્રેજી નિશાળમાં આવ્યા ત્યાં સુધી એકબીજાના અસ્તિત્વનો પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો. પણ અહીં આવ્યા પછી મોતીભાઈને માટે તો નવી દુનિયા ઊઘડી. એમને સમજાયું કે ભણવામાં પોતે હાચા હતા, ત્યારે બીજા ઝડપથી આગળ વધતા હતા. અને એવા ચાલાક છોકરામાં એક તો પોતાની ખડકીનો જ હતો! સમનાણુ મોતીભાઈને ગોળનું ગાડું મળી ગયું! રોજ બલાભાઈ અને મોતીભાઈ સાથે જ નિશાળે જાય, સાથે જ રમે અને સાથે જ ભણે. આ દોસ્તી એટલી વધી કે બલાભાઈ મોતીભાઈના 'મોટાભાઈ' બની ગયા.

બલાભાઈના જેવા જ એક બીજા વિદ્યાર્થી મિત્ર બીજે વર્ષે સાંપડ્યા — ડાહ્યાભાઈ પુરોહિત. તે મોતીભાઈના ગોરના ભાણેજ થતા હતા અને મામાને સંતતિ નહિ હોવાથી તેમને ઘેર રહેતા હતા. પુરોહિત બધા છોકરામાં વધુ હોશિયાર અને સંસ્કારી હતા. અને વિદ્યા અને વિદ્વત્તાથી મોહિત થયેલા મોતીભાઈને માટે તો તે આદર્શ વિદ્યાર્થીની પ્રતિમા સમા હતા.

ત્રીજા મિત્ર લાલાજી કરીને હતા. તે બહારગામ ભણતા. તેમના પિતા ભાઈલાલભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ વિદ્વાન ગણાતા. તેમણે 'શશિકાન્ત' નામે એક નવલકથા પણ લખેલી. લાલાજી રજાઓમાં આવે ત્યારે મોતીભાઈ અને બલાભાઈ એમને ઘેર જતા. ત્યાં લાલાજીના વિદ્વાન પિતા વિશે તે કંઈ કંઈ સાંભળતા. આ ઘરમાં માણસો વચ્ચે માયાળુ જોવો મેળ રહેતો, તે જોઈને મોતીભાઈને આશ્ચર્ય થતું અને તે વાતવાતમાં ઉદ્ગાર કાઢતા: 'આવું બધે હોય તો કેવું!'

લાલાજીના પિતા ભાઈલાલભાઈને મગનલાલ પુરુષોત્તમદાસ ભટ્ટ કરીને એક મિત્ર હતા. તેમના પુત્ર 'ભાઈલાલ ભટ્ટ' પણ બહારગામ ભણતા. તે રજાઓમાં વસો આવતા. તેમની સાથે પણ લાલાજી મારફતે મોતીભાઈને મૈત્રી થઈ. ભાઈલાલ ભટ્ટના પિતા વસોના વાલમ બ્રાહ્મણોમાં એક આગેવાન અને ધનવાન ગૃહસ્થ

હતા. વસોના ઐતિહાસિક પાટીદારો સાથે એમના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો હોઈ, તેઓની માફક તે પણ બહારની દુનિયા સાથે અને રાજદરબાર સાથે સંબંધ ધરાવતા. બ્રાહ્મણ હોવાથી વિદ્યાપ્રેમ એમને સહજ હતો. શહેરોમાં પ્રગટ થતાં નવાં નવાં પુસ્તકો અને માસિકો તે મંગાવતા એ કારણે, લાલાજીના પિતા ભાઈલાલભાઈને તેમની સાથે દોસ્તી હતી. મગનલાલ ભટ્ટને ઘેર આ બે સાહિત્યપ્રેમી મિત્રો વારંવાર મળતા, નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચતા, તેની ચર્ચા કરતા અને કંઈ કંઈ વાતો કરતા. મોતીભાઈ અને તેમના ગોઠિયાઓને નવાં નવાં પુસ્તકો અને મહિને મહિને આવતી ચોપડીઓનો ચમત્કાર અહીં જ જોવા મળતો. ઘરમાં ખુરશી, ટેબલ, કબાટ, ગાદી-તકિયા અને સભ્યતા હોય એવી રહેણીકરણી પણ આ જ ઘરમાં તેમને જોવા મળતી અને તેમને આશ્ચર્યચકિત કરતી.

નવી નીકળેલી અંગ્રેજી નિશાળમાં, શરૂઆતમાં, પહેલા ધોરણમાં દશબાર અને બીજામાં ત્રણચાર એમ બધા મળી પંદરેક વિદ્યાર્થીઓ હતા. અભ્યાસક્રમ લગભગ ગુજરાતી છઠ્ઠા-સાતમા ધોરણનો જ હતો. માત્ર અંગ્રેજી એટલું નવું શીખવાનું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ઉંમરે પણ મોટા હતા. આ બધાં કારણે અભ્યાસ મહેલાઈથી અને ઝડપથી આગળ વધતો. જૂન માસમાં શાળા ઊઘડી ત્યારથી વર્ષ પૂરું થતાં સુધીમાં પહેલું ધોરણ પૂરું થયું. મોતીભાઈ અને તેમના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ બીજા ધોરણમાં ગયા. આમ છ માસમાં પહેલું ધોરણ થઈ શક્યું તે જોઈ કેટલાકે બીજું અને ત્રીજું સાથે કરવા માંડયું. તેમાં ભલાભાઈ પણ જોડાયા. વર્ષ આખરે મોતીભાઈ બીજામાંથી ત્રીજા ધોરણમાં ગયા ત્યારે ભલાભાઈ ચોથા ધોરણમાં ગયા. ભલાભાઈએ આમ બે ચોપડીઓ કરવા માંડેલી એટલે તે મોતીભાઈથી અભ્યાસમાં ઘણા આગળ રહેતા અને વર્ગમાં તેમનાથી જુદા બેસતા. નવી બંધાયેલી દોસ્તીમાં આવો વિક્ષેપ પડતો તેથી મોતીભાઈને ચેન પડતું નહિ. વર્ષ આખરે પરીક્ષા થયા પછી તેમણે પણ ભલાભાઈની સાથે ચોથા ધોરણમાં બેસવાની માગણી કરી. આમ ત્રીજું ધોરણ ભણ્યા વિના જ ચોથા ધોરણમાં બેસવાની માગણી આજે તો કોઈ કરે પણ નહિ અને કરે તો કોઈ સ્વીકારે પણ નહિ! પણ ચોથા ધોરણનો વર્ગ નવો જ હતો અને તેમાં ચાર જ

વિદ્યાર્થી હતા, એટલે સંખ્યા વધારવા માટે શિક્ષકે મોતીભાઈની ઇચ્છાને માન આપ્યું અને બલાભાઈની સાથે મોતીભાઈને પણ બીજા ધોરણમાંથી ચોથા ધોરણમાં કૂદકો મારવાનો લાભ મળ્યો.

ત્રીજું ધોરણ ભણ્યા વિના જ ચોથા ધોરણમાં બેસવાની માગણી કરનાર વિદ્યાર્થી મોતીભાઈનું ભોળપણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. પોતાના જીવનમાં અનિવાર્ય બનેલા બલાભાઈની સોબતની એની પાછળ ઝંખના હતી.' પોતાનાં માનેલાં અને બનેલાં માનવીઓ પાછળની આવી ઝંખના અને મમતા એ મોતીભાઈના સ્વભાવનું એક લક્ષણ હતું.

એમના સ્વભાવનાં લક્ષણો સૂચવતાં કેટલાક વધુ બનાવોનાં સંભારણાં તેમના ગોઠિયાઓએ આજ સુધી સાચવી રાખ્યાં છે.

એક વખત ક્રિકેટની મેચ થઈ. તેમાં કંઈક વાંધો પડ્યો. બે પક્ષ પડ્યા. અને એ પક્ષ નિશાળમાં પણ પેઠા. સામા પક્ષે પોતાનું વેર વાળવા મોતીભાઈની ટોળીમાંના એક જણની એક નવીનકોર ચોપડી ચોરી. મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓને આની ખબર પડી. સામાન્ય રિવાજ પ્રમાણે આ ચોરની ખબર લેવી જોઈતી હતી પણ મોતીભાઈના પક્ષે એમ કરવાનું માંડી વાળ્યું: જાણે કંઈ જ બન્યું નથી, એવું વલણ ધારણ કર્યું.

પોતાને નુકસાન કરનારને શિક્ષા કરવાને બદલે તેના પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિ રાખનાર ટોળીના સભ્ય મોતીભાઈ નિર્માલ્ય હશે એમ કોઈને લાગે, પણ તે ધારે તો ગમે તેવા જુલમની સામે ટક્કર ઝીલી શકે તેટલા મક્કમ મનના હતા એમ પણ એક બનાવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

તે બનાવ આ પ્રમાણે હતો:

ચોથું ધોરણ નીકળ્યું તે વર્ષે બીજા સત્રમાં જટાશંકર કરીને એક શિક્ષક આવ્યા. તે ઘણું સરસ શીખવતા, તેથી મોતીભાઈને તેમને માટે ઘણું માન હતું. પણ પોતે બ્રાહ્મણ હોવાથી, અંગ્રેજી કેળવણીથી હિંદુધર્મને થતી હાનિ વિષે જટાશંકર માસ્તરને ભારે ચાનક પેઠેલી હતી. તેથી છોકરાઓને પોતાના ધર્મનું ભાન કરાવવું અને તેનું પાલન કરવા પ્રેરવા એ તેમણે પોતાની ફરજ માની. તેને અનુસરી તેમણે ફરમાન કાઢ્યું કે દરેક છોકરાએ ચોટલી રાખવી. મોતીભાઈને આ વાત પસંદ ન પડી. તેમણે માસ્તર સાહેબના

ફરમાનને તાબે નહિ થવાનો નિરધાર કર્યો માસ્તર સાહેબે ઘણુ સમજાવ્યા, 'ચૌદમુ રતન' પણ અજમાવ્યુ પણ મોતીભાઈ એકના બે ન થયા

એક બીજો બનાવ પણ સૂચક છે

નિશાળ વ્રજભૂખણદાસની ખડકી નજીક બેસતી એ ખડકીના દીવાનખાનામા પુસ્તકોનો એક સંગ્રહ રહેતો, તે વિદ્યાર્થીઓ વાચતા, તેના ઉપર નિબધો લખતા અને તે વાચી ચર્ચા કરવા દીવાનખાનામા અવારનવાર મળતા એમ કરતા તેમણે 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની સ્થાપના કરી (૧૮૮૮). તેમા ૧૧ સભાસદો હતા આ સભાસદોએ એક વખત 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન'—તેમના હેડ માસ્તર મગનભાઈના પ્રિય પુસ્તકનો વિષય—એ ઉપર નિબધો લખ્યા તે 'સમાજ'ની સભામા વચાયા અને ચર્ચાયા, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ દેશી જ કપડા પહેરવાનો ઠરાવ કર્યો

'વિદ્યાર્થી સમાજ' કોની પ્રેરણાથી અને કોના પ્રયત્નથી નીકળ્યો તે ચોક્કસ જાણી શકાતુ નથી પણ એની ભાવના અને એની પ્રવૃત્તિઓનો રગ મોતીભાઈને કાયમને માટે લાગી ગયો એટલુ ચોક્કસ

આ ભાવનાનું મૂળ તેમના પાઠ્ય પુસ્તક 'નર્મગદ્ય'મા જડે છે સુધારાના શહીદ વીર નર્મદના લખાણોના સગ્રહરૂપ આ પુસ્તકમા 'મડળી મળવાથી થતા લાભ'થી માડી 'સ્વદેશાભિમાન', 'રોવા કૂટવાની રેનાઈ', 'નિરાશ્રિતો પ્રત્યે ધનવાનોના ધર્મ', વગેરે જેવા 'સુધારા'ને લગતા લગભગ તમામ વિષયો ઉપર વિસ્તારથી વિગતથી, અને કવિતા અને દૃષ્ટાન્તોની મદદથી, સાદી મજાની પણ 'જોરદાર' ભાષામા ચર્ચા કરેલી છે એ જ વિષયોના પાઠો તેમને ચાલતી 'હોપવાચનમાળા'મા પણ મૂકેલા છે એટલે હોપવાચનમાળા સુધારાની માગણીથી ભરેલી હતી, અને 'નર્મગદ્ય' સુધારાના શાસ્ત્ર જેવુ હતુ. એ પાઠ્ય પુસ્તકો અને અંગ્રેજી શિક્ષણની નવીનતામાથી મોતીભાઈને એક મહામત્ર મળી ગયો 'સુધારો!' 'શું કરીએ તો લોકો સુધરે?' એ હવેથી તેમના ધ્યાનમત્ર બન્યો

૫

વડોદરે—હાઈસ્કૂલમાં

(૧૮૮૯ થી ૧૮૯૪)

'વિદ્યાર્થી સમાજ' નીકળ્યા પછી એક વર્ષમાં જ ચોથા ધોરણનો અભ્યાસ પૂરો થયો. હવે આગળ અભ્યાસ કરવા માટે વસોમાં સાધન નહોતું. તે માટે વડોદરે જવું પડતું. એટલે હરિકાકાનો વિચાર મોતીભાઈને જમીનના વહીવટમાં પલોટવાનો હતો. પણ હરિકાકાના જમણા હાથ બની રહેલા (મોતીભાઈના પિતાઈ) નાથાભાઈને છોકરા અંગ્રેજી ભણે તે જોવાનો મોહ હતો. તેમણે હરિકાકાને સિફારસ કરી. એક દલીલ આવી પણ રજૂ કરી. ચોથા ધોરણની પરીક્ષામાં બલાભાઈ ઊંચે નંબરે પાસ થયા હતા, અને આગળ અભ્યાસ કરવા તેમને સ્કોલરશિપ મળવાનું નક્કી થયું હતું. એટલે બલાભાઈને માટે તો આગળ ભણવાનું નક્કી જ હતું. તેમની સાથે મોતીભાઈ જાય તો બંનેને લાભ થાય, એવી નાથાભાઈએ દલીલ કરી. હરિકાકાને એ ગળે ઊતરી. અને બલાભાઈ સાથે મોતીભાઈને પણ વડોદરે ભણવા જવાનું ઠર્યું.

છોકરા બહારગામ ભણવા જાય ત્યારે તેમને સારું મુહૂર્ત જોઈ મોકલવા જોઈએ. પણ બલાભાઈ 'સ્કોલર' હતા. તે મુહૂર્ત જોવા રહે અને મોડા પડે તો સ્કોલરશિપ જાય. એટલે તે તો ઊપડી ગયા. મોતીભાઈને ત્રણ દિવસ પછી મુહૂર્ત આવતું હતું અને સ્કોલરશિપ જવાનો ડર નહોતો. તેથી તે પાછળ ગયા. આમ ૧૮૮૯ના નવેમ્બરની કોઈક શુભ સવારે પીળી બનાતનો કોટ અને મખમલની કસબી ટોપી સજી મોતીભાઈ વડોદરે ભણવા ચાલ્યા. સામાનમાં એક જૂનું પાકીટ હતું. પાકીટમાં ન માયું તેનું પોટલું કર્યું હતું. સાથે પથારી હતી, અને લખવા માટે 'ભોંય-ટેબલ' લીધું હતું

ભનાભાઈ આગળ ગયા હતા, અને તે પહેલાં, વડોદરા કૉલેજ અને હાઈસ્કૂલ ઊઘડી ત્યારથી, અમારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વડોદરામાં ભણતા હતા. આમ મોતીભાઈને માટે વડોદરા નવું હતું, છતાં 'પિયરિયાનો વાસ' તેમને આનંદ આપવા તૈયાર હતો. એટલે શુભ મુહૂર્તે નીકળેલા મોતીભાઈ નિર્વિઘ્ને વડોદરા પહોંચ્યા.

વડોદરા કૉલેજ અને હાઈસ્કૂલના મકાનો બંધાયાને ત્યારે બે જ વર્ષ થયાં હતાં. પણ તે પહેલાં મહાગુજરાતથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવવા લાગ્યા હતા. તેમાંના કેટલાક કૉલેજ નજીક, પબ્લિક પાર્કને પશ્ચિમ ખૂણે આવેલા 'રામજીમંદિર'માં રહેતા. મોતીભાઈનો ઉતારો પણ એમાં હતો.

આ 'રામજીમંદિર' તે મોતીભાઈના વડોદરાના મકાનમાં તરીકે અને ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસના નિવાસસ્થાન તરીકે વર્ષોથી નામાંકિત થયેલું સ્થળ આજે પણ તે 'મંદિર' જ છે, છતાં તેના રંગઢંગ બદલાઈ ગયા છે. પણ મોતીભાઈ પહેલવહેલા ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તે તેના અસલ પુરાણા સ્વરૂપમાં હતું.

આજે રામજીમંદિરે પહોંચવા માટે પ્રતાપગંજ સોસાયટી તરફ જતો સુંદર રસ્તો છે. પણ તે વખતે એ રસ્તો સાંકડો, ઝાડીવાળો અને બિહામણો હતો. 'રામજીમંદિર'ની પછીતે નદીની ખાઈ છે. તેના ઉપર આજે નાળું બાંધેલું છે. પણ ત્યારે એ ખુલ્લી જ હતી. ચોમાસામાં તે પાણીથી ઊભરાતી અને વિદ્યાર્થીઓને નવીની ગરજ સારતી. આજે આ 'મંદિર'માં પશ્ચિમ તરફને રસ્તેથી જઈ શકાય છે. તેને મોટું કમ્પાઉન્ડ પણ છે. પણ તે વખતે એ કમ્પાઉન્ડ નહોતું. પ્રવેશદ્વાર પૂર્વ તરફ હતું અને ત્યાં પહોંચવા માટે પબ્લિક પાર્કને રસ્તે થઈ જવું પડતું.

આ પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વાર (જે હાલ બંધ રહે છે તે)ની સામે જ્યાં ઠાકોરજી બિરાજે છે ને જગાએ ખુલ્લી ઓસરી હતી. તેની આગળ વાંસની ભીંત ભરી તેને ઓરડીનું રૂપ આપ્યું હતું. એમાં મોતીભાઈનો મુકામ થયો.

'કોચું છાપરું ને જૂની ગલી, ભીંતો કોતર એવડી વળી'
એવું નર્સિંહ મહેતાના ઉતારા વિષે કવિએ લખ્યું છે. કંઈક તેના જેવો આ ઉતારો હતો. પણ એવા ઘરમાં રહેવાને ટેવાયેલા

ગામડાના છોકરાને એથી કંઈ વાંધો આવતો નહિ. જ્યાં પોતપોતાની પથારી પાથરી આસન જમાવતા. ફર્નિચર કંઈ ન મળે. પાછળથી ડેસ્કોનાં ખોખાં ગોઠવી ચોપડીઓ ગોઠવવાની સગવડ કરેલી. તે સિવાય ખુરશી, ટેબલ, ખાટલો એવું કંઈ નહોતું.

ધર્મયુક્ત અને રૂઢિયુક્ત સમાજમાંથી આવતા આ વિદ્યાર્થીઓને આવું જીવન તદ્દન નવું હતું. એટલે સૌ પોતપોતાનો ચોકો બનાવતા. આવા ત્રણ ચોકા એ 'મંદિર'માં હતા. તેમાં મોતીભાઈની મંડળી સતત ઉદ્યોગી ગણાતી.

આ રીતે રહેવાની ગોઠવણ રામજીમંદિરમાં થઈ અને વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં પાંચમા ધોરણમાં મોતીભાઈએ ભણવા માંડ્યું. એ જમાનામાં વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં કે કૉલેજમાં જાહેર જીવન જેવું હતું નહિ. સારો વિદ્યાર્થી નજરે ચડે તો હેડમાસ્તર કે પ્રિન્સિપાલ એને સારી નોકરી અપાવી દેતા. સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર શિક્ષણ દરમ્યાન સારા વિચારો દ્વારા કંઈ કંઈ પ્રેરણા અને સંસ્કાર સિંચતા. તે સિવાય વિદ્યાર્થીઓના જીવન ખીલવવાની આજે દેખાતી યોજનાઓ ક્યાંયે નહોતી. તેમાં વળી શિક્ષકનું કે વિદ્યાર્થીઓનું તેમના તરફ ધ્યાન ખેંચાય તેવું મોતીભાઈમાં કશું લક્ષણ દેખાતું નહોતું. વિદ્યાભ્યાસમાં તે તદ્દન સામાન્ય કોટીના હતા, અને દેખાવે તેમ જ સ્વભાવે નમ્ર, સાદા અને સીધા હતા. એટલે શાળાજીવનમાં પરીક્ષાઓના પરિણામ સિવાય મોતીભાઈને માટે કશો બનાવ બનતો નહિ!

પણ શાળાના અભ્યાસનું ગાડું જેમ તેમ ખેંચતા વિદ્યાર્થી મોતીભાઈ એકલા એકલા કંઈ કંઈ ગડમથલો કરતા. વસોની અંગ્રેજી નિશાળના સંસ્કારી વાતાવરણે, ભલાભાઈ અને પુરોહિત જેવા ઉત્તમ કોટીના સહાધ્યાયીઓના સંગે, અને સાહિત્યપ્રેમે મોતીભાઈમાં કોઈ દિવ્ય ભૂખ જગાડી હતી. રમતો રમવાનો અને મિત્રો કરવાનો શોખ તો બાળપણથી હતો. તેમાં આ સદ્વાચનશોખ ઉમેરાયો અને તેના પોષણ માટે 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની સ્થાપનાથી અનુકૂળ ક્ષેત્ર મળી ગયું. વડોદરા આવ્યા ત્યાં 'વિદ્યાર્થી સમાજ' પણ એમના અંતરમાં સાથે આવ્યો, અને કોઈક ધન્ય પળે એમને એક વિચાર સૂઝ્યો: 'એક લાયબ્રેરી કાઢી હોય તો?' રજાઓમાં વસો ગયા ત્યારે તેમણે મિત્રો સમક્ષ એ વિચાર મૂક્યો.

'આપણે બહારગામ રહી ભણવામાં ખર્ચ કરીએ છીએ. તેમાંથી દર વર્ષે રૂા. ૧) બચાવી તે વડે પુસ્તકો ખરીદીએ અને તે પુસ્તકોની 'વિદ્યાર્થી સમાજ' માટે એક લાયબ્રેરી બનાવીએ. વધારામાં જે ભાઈ પાસે વાંચવા જેવાં પુસ્તકો હોય તે આ લાયબ્રેરીને ભેટ આપે. એમ કરવાથી આપણને બધાને અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વાંચવાનાં મળશે.'

વિચાર સૌએ વધાવી લીધો. પણ તેમાંના ત્રણ જણે પોતાની ખડકી માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાલય સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું, અને પોતાના પૂર્વજ સુંદરદાસના નામ ઉપરથી તેનું નામ 'સુંદર પુસ્તકાલય' રાખ્યું. બાકીના આઠ જણ મોતીભાઈની યોજનામાં જોડાયા, અને તે રીતે શરૂ થયેલા પુસ્તકાલયનું નામ 'સ્ટુડંટ્સ લાયબ્રેરી' (વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય) રાખવામાં આવ્યું. આ વખતે મોતીભાઈની ઉમર ૧૬–૧૭ વર્ષની હતી (૧૮૮૯–૯૦).

પાંચમા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મોતીભાઈ પાસ થયા. દરમ્યાન રામજીમંદિરમાં રસોડાની વ્યવસ્થામાં એવા અનુભવો થયા હતા કે નવા વર્ષની શરૂઆતમાં પોતાના કેટલાક મિત્રોને લઈ તે મંડળીમાંથી છૂટા પડ્યા. જે ઓસરીમાં તેમનો મુકામ હતો તેને છેડે, દક્ષિણ ખૂણે, એક અંધારી ઓરડીમાં વાસ કર્યો અને રસોઈ પણ એમાં જ કરવાનું રાખ્યું.

આ ઓરડીમાં સંકડાશ પડવાથી પાછળથી તેની સામેના ખૂણા ઉપર — પૂર્વ તરફના પ્રવેશદ્વારની જમણી બાજુની ઓરડીમાં — તેમનો મુકામ થયો અને રસોડું મૂળ ઓરડીમાં ચાલુ રહ્યું.

આ વર્ષે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. ચોમાસામાં મલેરિયા તાવનો વાવર ચાલ્યો. તેમાં એક જણ* સપડાયા. તેમને મૂકવા મોતીભાઈ વસો ગયા. ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમને પણ તાવ લાગુ પડ્યો. તેમને મૂકવા ભલાભાઈ ગયા. મૂકીને આવ્યા પછી ભલાભાઈને પણ તાવ શરૂ થયો. અને તેમને પણ વસો જવું પડ્યું.

* તેમનું નામ શ્રી. ચૂનીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. સોજીત્રાના વતની વગેરેની અંગ્રેજી નિશાળમાં મોતીભાઈ સાથે ભણેલા. પાછળથી વડોદરા કૉલેજમાં કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર તરીકે વર્ષો સુધી કામ કરેલું. તે ૧૯૩૮માં મરણ પામ્યા.

આમ એક સત્ર આ માંદગી પાછળ ગયું. પરિણામે છઠ્ઠા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં મોતીભાઈ નાપાસ થયા. પણ 'પ્રમોશન' લઈ મેટ્રિકમાં ચઢ્યા.

મેટ્રિકની પરીક્ષાનું માહાત્મ્ય બીજી કોઈ પણ પરીક્ષા કરતાં મોટું છે. એની પાછળ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ જેટલી મહેનત કરે છે તેટલી તેની પહેલાં કે પછી થતી નથી. એનું પરિણામ જોવા લોક જેટલા આતુર હોય છે તેટલા બીજી કોઈ પરીક્ષાના પરિણામ માટે નથી હોતા. મોતીભાઈના વખતમાં તો આ પરીક્ષા નવીન હતી, એમાં પાસ થવાય તો જ નોકરી મળતી, અને નોકરી એ સૌથી પ્રતિષ્ઠિત ધંધો ગણાવા લાગ્યો હતો! એટલે તે જમાનામાં તો ગમે તે ભોગે મેટ્રિક થવા વિદ્યાર્થીઓ તત્પર રહેતા.

મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોએ આ મહાભારત જીતવા ભગીરથ તૈયારીઓ આરંભી. પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ જવુ પડતુ. ત્યાં બધી મંડળી એક મહિના અગાઉ પહોંચી. સાથે પોતાનો જ રસોઈયા લીધો. ત્યા જઈને ખૂબ ધમ્યા. પણ પરિણામ જણાયુ ત્યારે એ સર્વ મહેનત ધૂળ થયેલી જણાઈ, ત્રણ મિત્રોમાંથી પુરોહિત જ પાસ થયા મોતીભાઈ અને 'સ્કોલર' બલાભાઈ બંને નાપાસ થયા!

પણ અમદાવાદના આ એક માસના વસવાટે ભાવિ મોતીભાઈને કેટલુંક ભાથું આપ્યુ, જે તેમને જીવનભર કામ લાગ્યુ. તેમનો ઉતારો રાયપુરમાં આકાશેઠના કૂવાની બહાર એક મકાનમાં હતો. તેની સામે જ હાલનાં લેડી વિદ્યાગૌરીના પિતા ગોપીલાલ ધ્રુવનું ઘર હતું. અને તે ઘરમાં તે દિવસોમાં જ તાજાં મેટ્રિક પાસ થયેલાં વિદ્યાબહેન અને તેમનાં બેન શારદાબહેન રહેતાં હતા. આ બંને બહેનો હાથમાં પુસ્તકો લઈ કૉલેજમાં ભણવા જતી મોતીભાઈની નજરે પડતી. એ દૃશ્ય મોતીભાઈને દિવ્ય લાગતું, અને તે ધન્યતા અનુભવતા. 'આવાં દૃશ્ય આપણી શેરીઓમાં ક્યારે જોવા મળશે?' આશ્ચર્યમુગ્ધ મોતીભાઈના મુખમાંથી આવા ઉદ્‌ગાર નીકળી જતા અને તે વિચારમાં પડી જતા.

આ જ દિવસોમાં તેમણે વિદ્યાબહેનના પતિ રમણભાઈને દીઠા. આ જ દિવસોમાં અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજનો પરિચય થયો.

ગુજરાતી નિશાળના ‘ગનલાલ માસ્તરે પ્રાર્થના સમાજની બાળ પોથીનો પરિચય કરાવ્યો હતો તે યાદ આવ્યુ, અને તે સાથે તે જમાનામા અપૂર્વ અને અતિ માનપૂર્વક વચાતી ‘ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા’ સાભરી તે ખરીદી, અને તેને તેમના પ્રિય પુસ્તકોમા પ્રથમનુ સ્થાન મળ્યુ

યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ માટે આતુર મોતીભાઈ યુનિવર્સિટીને ઊમરે ચડતા જ રોકાયા, પણ હિમત હાર્યા નહિ બીજે વર્ષે તેમણે કમર કસી સનામતી ખાતર ‘સ્કૂલ ફાઈનલ’ અને ‘મેટ્રિક’ બને માટે તૈયારી કરી ‘સ્કૂલ ફાઈનલ’ માટે મુબઈ જવુ પડતુ ત્યા ગયા, અને તેમા પાસ થયા પણ ‘મેટ્રિક’ માટે પાછા અમદાવાદ જ ગયા અને ફરી નાપાસ થયા! પુરોહિત ગયે વર્ષે પાસ થયા હતા, આ વર્ષે ભનાભાઈ પાસ થયા બને ત્રિમૂર્તિના દોસ્તો હતા તે આમ આગળ નીકળી ગયા, અને મોતીભાઈ પાછળ પડયા

હવે નાપાસ થવાનુ કારણ મોતીભાઈને શોધવુ પડયુ ખરુ કારણ તો એ હતુ કે અમદાવાદ સેટરમા ત્યારે ૫૬૨ છોકરા બેઠા હતા તેમાથી ૬૨ જ પાસ થયા હતા, અને એ ૬૨ પૈકી પાટીદાર વિદ્યાર્થી ચાર જ હતા એટલે એમા મોતીભાઈ ન હોય તો તેથી ખાસ શરમાવા જેવુ નહોતુ

પણ મોતીભાઈએ આત્મનિરીક્ષણ કર્યુ નસીબમા બે ધોરણ સાથે કર્યા હતા નિશાળ નવી હોવાથી શિક્ષણ જેમ તેમ અપાયુ હતુ ભનાભાઈની દોસ્તી હતી, એટલે મોટે ભાગે ભનાભાઈ જ ભણતા, અને મોતીભાઈ તેનો લાભ લેતા પાઠશાળાના વાકચો મોતીભાઈની વતી ભલાભાઈ જ લખતા, અને ‘નેશન’ થયુ મનાતુ છઠ્ઠા ધોરણમા નાપાસ થઈને ‘પ્રમોશન’ મેળવી મેટ્રિકમા ચડ્યા હતા તેથી અગ્રેજી, ગણિત અને સસ્કૃત કાચા રહ્યા હતા લખવાની તાલીમ બરાબર મળી નહોતી, તેથી અક્ષર ખરાબ હતા ઝડપથી લખાતુ નહિ, અને જોડણી ઘણી કાચી હતી

મોતીભાઈને ભાન થયુ કે આખો અભ્યાસ કાચો હતો, અને ભાઈબધી ભારે પડી હતી તેમણે કચાશ દૂર કરવા ફરી કમર કસી અક્ષર સુધારવા દરરોજ કઈ ને કઈ લખવાનુ રાખ્યુ અગ્રેજી સુધારવા બહારના પુસ્તકો વાચવા માડ્યા, તેમાથી સારા ભાગ ફકરા મોઢે

કરવા માંડ્યા, અને ઉતારવા માંડ્યા ગણિતે નિયમિત ગણવા માંડ્યું અને સંસ્કૃત કાચું હતું, તેને બદલે ગુજરાતી લઈ શકાતું હતું. એટલે ગુજરાતી લીધું. પરિણામ એવું સુંદર આવ્યું કે બીજે વર્ષે તે મૅટ્રિકમાં વડોદરા રાજ્યમાં પાંચમે નંબર પાસ થયા અને માસિક રૂા ૫)ની સ્કોલરશિપ પણ તેમને મળી' (૧૮૮૪)

આ વર્ષો દરમ્યાન રજાઓમાં અને બીજે પ્રસંગે વસો જવાનું થતું ત્યારે 'વિદ્યાર્થી સમાજ' સાથેનો સબંધ તાજો થતો. બહારગામ રહેતા વિદ્યાર્થીઓના અનુભવનો લાભ ગામના વિદ્યાર્થીઓને મળે તે માટે હેડમાસ્તર મગનભાઈ તે વિદ્યાર્થીઓને પોતાના અનુભવો કહી સંભળાવવા 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની સભાઓમાં નોતરતા અને સૌને આનંદ થતો આ સાથે ભાષણો કરવાની, નિબંધો વાંચવાની, તે ઉપર ચર્ચાઓ કરવાની, રમતો રમવાની, એ સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલતી જ

આ બધું મોતીભાઈને એટલું બધું ગમતું કે 'સ્ટુડન્ટ્સ લાયબ્રેરી' અને તે દ્વારા 'વિદ્યાર્થી સમાજ' એ તેમના માનીતા ક્ષેત્રો થઈ રહ્યા હતા વડોદરામાં રહ્યા રહ્યા પણ તે એના જ વિચાર કરે. જ્યારે જ્યાંથી 'વિદ્યાર્થી સમાજ' માટે પુસ્તકો શોધે પોતે જે પુસ્તક વાંચે તે પ્રથમ નજીકના મિત્રોને વંચાવે, અને તેમની પાસે નવું પુસ્તક જુએ તો પોતે તે વાંચે, પછી એ પુસ્તક 'સ્ટુડન્ટ્સ લાયબ્રેરી'માં જાય આ એક સામાન્ય રિવાજ થઈ ગયો અને મોતીભાઈને માટે તો એ શોખનો વિષય બની ગયો

ક્રમે ક્રમે આ પુસ્તકાલય એટલું મોટું થયું કે તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે કાયમ યોજના કરવાની જરૂર ઊભી થઈ તે માટે [illegible]ભાઈ રેવાભાઈની — એટલે મોતીભાઈની — ખડકીનો મેડો વગર ભાડે મળે એવી ગોઠવણ થઈ પુસ્તકો મૂકવા [illegible] કબાટ મેળવવામાં આવ્યું રજાઓના દિવસોમાં લાલાભાઈ અને તેમના મિત્રો પુસ્તકોની દુરસ્તી અને સાફસૂફી કરે અને તેમને પૂંઠાં ચડાવે* એમ

* પૂંઠાં વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જ બનાવતા' જૂના ધોતિયાને રંગતા, અને તે રંગેલું કપડું કાગળ ઉપર ચોંટાડતા. એ રીતે ચોપડીઓને પૂંઠાં ચડાવવાનો રિવાજ વસોમાં ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો.

હતું. વાચકોને પુસ્તક પસંદ કરવાનું સુગમ થાય તે માટે ગ્રંથકર્તા, પ્રકાશક અને નામના અક્ષરાનુક્રમવાળી પુસ્તકોની યાદીઓ બનાવી, તે પૂંઠા ઉપર ચોડી ભીંતે લટકાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ. પુસ્તકો સૌ કોઈને વગર લવાજમે અને વગર જામીનગીરીએ છૂટથી વાચવા અપાતાં. તેનો લાભ લોકોને સારે માસ મળતો રહે તે માટે દાદાભાઈ કમનદાસના — એટલે મોતીભાઈના — કુટુંબના, અંગ્રેજી શાળામાં ઉપલા વર્ગમાં — ચોથા ધોરણમાં — ભણતા વિદ્યાર્થીએ પુસ્તકો આપવા લેવાનું કામ નિયમિત રીતે કરવું એવી યોજના થઈ.

આ સર્વની પાછળ મોતીભાઈનું ભેજું હતું, અને બધું કામ સેવાભાવે જ કરવાનું હતું. આ પુસ્તકાલયને કશી અડચણ પડે નહિ તે માટે મોતીભાઈ સદા જાગ્રત અને પ્રયત્નશીલ રહેતા. જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓ આગળ અભ્યાસ કરતા ગયા તેમ તેમ નવી નવી યુક્તિઓ વાપરી પુસ્તકો મેળવવાના પ્રયત્ન થતા ગયા. વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૧) હતું, તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થનારે રૂા. ૫) બક્ષિસ આપવા એવી પ્રથા દાખલ કરવામાં આવી. પુસ્તકો ઓછી કિંમતે, અર્ધી કિંમતે, ગુજરીમાંથી, અને જે રીતે મળે તે રીતે મેળવવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. આ બધું કર્તવ્યમય પ્રેરણાથી જ મોતીભાઈ યોજતા ચાલ્યા અને કામ એટલું સરસ થયું કે રૂા. ૫૦) ફી ભરી આ પુસ્તકાલયને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં રજિસ્ટર પણ કરાવવામાં આવ્યું.

આ જ અરસામાં (તા. ૧૯–૪–૧૮૯૪) 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની પ્રવૃત્તિઓમાં એક જાણવા જેવો બનાવ બન્યો. તે વખતના વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારી — ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન રા૦ રા૦ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા વગેરે શાળાઓ તપાસવા આવ્યા, અને 'ભાઉસાહેબ'ના બાગની બંગલીના મેડા ઉપર ઊતર્યા. મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોએ એક મેળાવડો ગોઠવ્યો. તેમાં 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' એ વિષય ઉપર વિદ્યાર્થીઓ ભાષણો કરે એમ યોજના કરી. આ સભાનું પ્રમુખપદ લેવા કાંટાવાળા સાહેબને વિનંતી કરવામાં આવી. તે તેમણે સ્વીકારી. 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' એ નામનું પુસ્તક આ જ સાહેબે લખ્યું હતું અને તેણે અમારા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણી અસર કરી

ખર્ચ વીશીઓ કરતા વધારે ન આવે, અને ખોરાક વીશી કરતા સારો મળે એ ધ્યેય હતુ એને માટે કોઈ સેક્રેટરી ન હોતો, તેમ કોઈ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ નહોતો માસ મહિનો થાય ત્યારે ખર્ચનો હિસાબ કરી દરેક જણ પાસેથી ફાળો ઉઘરાવી લેવામા આવતો જે વખતે જે અડચણ જણાતી, જે જરૂર ઊભી થતી, તેનો મજબૂતીથી નિકાલ કરવામા આવતો પૈસાની જવાબદારી મોતીભાઈનું ખિસ્સું ઉપાડતુ નવા આવનારને આ વ્યવસ્થા એવી સરળ અને સુંદર લાગતી કે, આ બધુ કેમ ચાલે છે તેની તપાસ કરવાની પણ કોઈને જરૂર લાગતી નહિ

ક્લબ જાણે એની મેળે ચાલતી હોય એમ દેખાતુ પણ એની પાછળ મોતીભાઈનુ સહજ સંચાલન હતુ ક્લબ કાઢવાનો વિચાર જેમ તેમને સૂઝયો હતો, તેમ તેને સફળ કરવાની સ્ફુરણા પણ એમને જ સૌથી વધુ થતી તેમને સાથ આપનાર અને તેમની વિનતીને માન આપી કામમા મદદ કરનાર મિત્રો તો હતા જ પણ ક્લબના વહીવટમા સર્વને સતોષ થાય તેવી યોજનાઓ કરવાનુ, મુશ્કેલીઓના નિકાલ કરવાનુ, વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ લક્ષમા લઈ છૂટછાટ મૂકવાનુ, માંદેસાજે મદદ કરવાનુ — એવુ એવુ કામ આપોઆપ મોતીભાઈને હાથે થયા કરતુ આથી તે દરેક વિદ્યાર્થીના સસર્ગમા આવતા, અને નાનામોટા સૌ ઉપર તેમને હાથે ઉપકાર થયે જતા આની એવી અસર થતી કે ઉંમરે નાના હોવા છતા, અભ્યાસમા પછાત દેખાતા છતા, અને દેખાવે બિલકુલ પ્રભાવશાળી નહિ હોવા છતા, મોતીભાઈ જોતજોતામા વિદ્યાર્થીનુ મન હરી લેતા અને 'મોતીભાઈ શુ કહેશે?' એવી સૌને અજાણતા જ ચાનક રહેતી

ક્લબનો વહીવટ પહેલે જ મહિને એવો સરસ ચાલ્યો કે સૌને સતોષ થયો અને પાચ રૂપિયા વધ્યા તે વડે મોતીભાઈએ બે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને 'સ્કોલરશિપ' આપી આ પ્રથા છેક સુધી ચાલુ રહી. ધીમે ધીમે ક્લબ એવી જામી કે ગામડામાંથી આવનાર વિદ્યાર્થીઓ પહેલા ધર્મશાળામા આવનાર મુસાફરની માફક જુદા જુદા ઉતારા કરતા, અને એકબીજાથી ભિન્નભાવે અળગા રહેતા, તેને બદલે હવે તેમનામા એકતાની ભાવના ખીલવા લાગી નવા આવનાર

હવે કોઈ સરકારી બોર્ડિંગમાં આવતા હોય તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ કલબમાં જોડાવા લાગ્યા અને જુદા ચોકા કરવાની પ્રથા બંધ થઈ. જે કલબમાં જોડાયો તે સ્વાભાવિક રીતે જ તેના સામાજિક જીવનમાં પણ જોડાઈ જતો. એટલે રામજીમંદિર આપોઆપ છાત્રાલય બનતું ચાલ્યું.

આને માટે એક દૃષ્ટાન્ત બસ થશે. આ વખતે રામજીમંદિરના લત્તામાં પાણીના નળ નવા આવ્યા હતા. તેનું ખર્ચ ભારે પડે તેમ હતું. તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લેવાની આનાકાની કરતા. પણ મોતીભાઈએ 'કલબ' માટે નળ લીધો અને તેના ખર્ચનો ફાળો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નાખ્યો. જેને ન ફાવતું હોય તે વિરોધ કરી શકે તેમ હતું. પણ 'કલબ'માં એટલી એકતા હતી કે કોઈએ વિરોધ કરવાની હિંમત કરી નહિ. આમ નળ લેવાયો અને તેનો ફાળો રામજીમંદિરમાં રહેનારે ફરજિયાત આપવાનું ધોરણ કાયમ થયું.

ધીમે ધીમે કલબની સાથે બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ શરૂ થઈ. રમતો રમાવા લાગી, 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ની ભાષણો કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ, પુસ્તકો વાંચવા વંચાવવાની પ્રથા ચાલી, નાનું સરખું વાંચનાલય અને પુસ્તકાલય પણ જામ્યું, સ્વદેશીની ભાવનાનો પ્રચાર શરૂ થયો, અને રામજીમંદિર વડોદરાના વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પંકાવા લાગ્યું. એકાદ વર્ષમાં જ સંખ્યા વધી અને આ વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલ અને કૉલેજમાં એટલા જુદા પડવા લાગ્યા કે તેમની સંખ્યા અને વર્તનને કારણે તે 'ધી થર્ટી ફાઈવ'— પાંત્રીસની નામચીન ટોળી — ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ પબ્લિક પાર્કમાં રહેતા, એટલે પોતાને 'પાર્કિસ્ટ' કહેતા અને 'પાર્કિસ્ટ' હોવામાં ગૌરવ માનતા. એ ગૌરવવંતા બિરદને શોભાવવું એને સૌ જણ પોતાનો ધર્મ સમજતા. એ ધર્મના પ્રતીકરૂપે તેમણે રામજીમંદિરમાં રામજીની સાથે જ — મેડા ઉપર મોતીભાઈના ઓરડામાં —'નિ:શેષજાડ્યાપહા' એવી ભગવતી સરસ્વતીની છબી પધરાવી અને રામજીમંદિર 'સરસ્વતી મંદિર' બન્યું !

૭

'ધી થર્ટી ફાઇવ'

(પાંત્રીસની ટોળી)

(૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮)

'ધી થર્ટી ફાઇવ'માં પુરોહિત, છબીલભાઈ રેવાભાઈ અને મોતીભાઈ 'ત્રિમૂર્તિ' કહેવાતા. પુરોહિત ગુરુ જેવા હતા, છબીલભાઈ આદર્શ વિદ્યાર્થી હતા, અને મોતીભાઈ શિષ્ય અને સ્વયંસેવક જેવા હતા. આ ત્રણેય એકબીજા ઉપર અસર કરતા. અને એમનાં દૃષ્ટાન્ત, ઉપકાર અને સૌજન્યની અસર આખી ક્લબ ઉપર થતી.

મોતીભાઈ પુરોહિત પાસેથી ઘણી પ્રેરણા મેળવતા. અભ્યાસમાં, વર્તનમાં, જીવન અને નીતિના પ્રશ્નોમાં, ક્લબની વ્યવસ્થામાં, એમ સર્વ બાબતોમાં શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓનુ નિરાકરણ તે પુરોહિત પાસેથી મેળવતા, તેમના અભ્યાસી જીવનનું અનુકરણ કરતા અને એ આદર્શને પહોંચવા મથતા. અભ્યાસમાં પુરોહિત તેમના કરતાં બધી રીતે આગળ હતા, એટલે સીધી મદદ કરી શકે તેવા પ્રસંગો ઓછા મળતા, પણ સલાહ અને દોરવણી તો તે આપી શકે. તે મેળવવા મોતીભાઈ સદા આતુર રહેતા. અને પુરોહિતના અભિપ્રાયની તેમને ચિંતા પણ રહેતી. જે પુરોહિત પાસેથી ન મળે તે તેમના જેવા બીજા પાસેથી મેળવી લેતા અને નાના મોટા સૌના શિષ્ય બનતા.

તે જેવા શિષ્ય હતા તેવા સેવક પણ હતા. પુરોહિત જેવાને નાણાંની તંગી રહેતી તેમને મોતીભાઈ કંઈ કંઈ મદદ કરતા. તેમની અડચણો દૂર કરતા. અને તેમના દોષો મટાડવા પણ પ્રયત્ન કરતા. આમ જીવન ઉન્નત બને તે માટે એકબીજાને સાથ આપવો, મદદ કરવી, અને એકબીજા ઉપર ચોકી રાખવી, એ આ ત્રિમૂર્તિનું ખાસ લક્ષણ હતું.

કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

ગામડાના વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે તેવા દોષો મોતીભાઈમાં પણ હતા. તેમની ભાષા અસલ ચરોતરી—જાડી, ખડબચડી અને અશુદ્ધ. વાતવાતમાં ગાળ પણ બોલે. આ કુટેવો સુધારવાનું કામ પુરોહિત કરતા. મોતીભાઈ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે કે ગાળ બોલે કે તરત પુરોહિત હાથ પકડી તેમને ઊભા રાખે અને સામું જોઈ કહે, ' એ શું બોલ્યા ? ફરી બોલો જોઈએ ! ' એટલે મોતીભાઈ શરમાઈ જાય અને સાવધાન થાય. એ રીતે પુરોહિતના નિયમનથી મોતીભાઈની ખડબચડી વાણીમાં ઘણો સુધારો થતો.

પણ જેમ પુરોહિત મોતીભાઈના દોષ–પ્રત્યે જાગ્રત રહેતા તેમ જ મોતીભાઈ પુરોહિત અને તેમના જેવા માનનીય મિત્રોના દોષો ઉપર પણ ચોકી રાખતા. પોતાના મિત્રો કંઈ પાપ કરે કે આદર્શમાંથી ચળે તે મોતીભાઈથી જોયું જતું નહિ, અને તે તેમને પડતા બચાવવા કંઈ કંઈ કહી નાખતા.

આ મિત્રોએ સ્વદેશી કપડાં પહેરવાનું વ્રત લીધું હતું. એક વખત પુરોહિત મુંબઈ ગયા અને કેટલાંક પરદેશી કપડાં લાવ્યા. મોતીભાઈએ ખુલાસો પૂછ્યો તો કહે કે, અમુક જાતનુ કાપડ સ્વદેશી મળતું નથી, એટલે ના છૂટકે પરદેશી કાપડ લાવવું પડ્યું. મોતીભાઈને આ એટલું બધું ખૂંચ્યું કે થોડા જ વખતમાં તે ઢગલાબંધ સ્વદેશી કાપડ ખરીદી લાવ્યા, અને પુરોહિતની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઓરડીમાં જ તેનું પ્રદર્શન ભર્યું !

એક વખત રામકૃષ્ણમંદિરની ભીંતે એક વાક્ય લખાયું : ' Is it necessary ? (એની જરૂર છે ?) ' એના ઉપર કોઈની નજર પડતાં તેણે તેની તપાસ કરી, તો માલૂમ પડ્યું કે કોઈક ' માનનીય ' ભાઈ ભારે ખર્ચ કરી નકામી ચીજ ખરીદી લાવ્યા હતા. ' પાર્કિટ 'ના આદર્શને એ છાજતું નહોતું. તેથી તેમની આંખો ઉઘાડવા મોતીભાઈએ એ પ્રશ્ન જાહેર રીતે પૂછ્યો હતો. બસ. ઠેરઠેર એ પ્રશ્ન લખાઈ ગયો : ' Is it necessary ? ' એની એવી અસર થઈ કે પેલા ભાઈ શરમાયા અને એવી ભૂલ ન થાય તે માટે બીજા સાવધ થયા '

આમ આ ત્રિમૂર્તિમાં મોતીભાઈનો આત્મા સદા જાગ્રત રહેતો અને 'પાર્ટિસ્ટ'નાં જીવન ઉન્નત બને તે માટે કંઈ કંઈ કરવા મથતો. પણ તે કારણે જ કેટલાક સ્વૈરવિહારી 'પાર્ટિસ્ટો'ને મોતીભાઈની ગંભીરતાનો બોજો કોઈક વખત ભારે પડતો, અને એ ગંભીરતા વડે લહેરિયાં ઉડાવવામાં તેમને મઝા પડતી. આવી મઝા કરનાર એક ટોળી હતી. તે 'પંચ' કહેવાતી. તેમાં 'પાટીદાર'ના તંત્રી નરસિંહભાઈ પણ હતા.

'મોતીભાઈ, લો જાંબુ', એક વખત 'પંચ'માંના કોઈકે કહ્યું. મોતીભાઈને જાંબુ બહુ ભાવતાં. તેમણે આતુરતાથી હાથ લંબાવ્યો અને પેલાએ જે આપ્યુ તે મોંમાં મૂક્યું.

'થૂ, થૂ થૂ,— અલ્યા, શું આપ્યું આ?' મોંમાં મૂકતાં જ મોતીભાઈએ જાંબુ થૂંકી નાખ્યું, અને મોં કટાણું કર્યું.

'ઓહો, આટલી જ અક્કલ કે? શિયાળામાં તે વળી જાંબુ થતાં હશે? જાંબુ ખાવાનો આટલો બધો ચસકો?' પેલાએ આમ દાઝ્યા ઉપર ડામ દીધો અને મૂઠી ઉઘાડી બતાવી તો આસોપાલવનાં ફળ!

એક દિવસ પરોઢિયે મોતીભાઈની ઓરડીએ ખાસડાંનું તોરણ બંધાયુ, અને ટીખળી 'પંચ' દ્વાર ઊઘડવાની રાહ જોતું બાજુએ સંતાઈ બેઠું. સવાર થતાં મોતીભાઈ ઊઠ્યા અને બહાર નીકળવા જાય છે ત્યાં તોરણ કપાળમાં ટિચાયું! રિવાજ મુજબ મોં કટાણું કરી ચાલ્યા, ત્યાં તો અવાજ ઊઠ્યા, 'અલ્યા, દિવેલ બહુ સસ્તું થયું છે!' અને બોલનાર ખડખડાટ હસતા મોતીભાઈની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા! તે દિવસ એપ્રિલની પહેલી તારીખનો — April fool — નો હતો!

'પંચ'વાળા આ રીતે મોતીભાઈને ઘણી વાર ખીજવતા. પણ મોતીભાઈ ખિજાતા નહિ એટલું જ નહિ, પણ માઠું પણ લગાડતા નહિ. એથી તોફાનીઓ ઉપર તેમના ચારિત્ર્યની સુંદર છાપ પડતી અને તેમને પજવવાનો કોઈ કોઈ વાર લહાવો લેતા છતાં અંતરથી તેઓ મોતીભાઈના ગુણપૂજક બનતા.

અને મોતીભાઈ પણ શુષ્ક નહોતા. એમને રમવાનું તો બહુ જ ગમતું, અને તે રમતોમાં રસથી ભાગ લેતા. રામજીમંદિરને

ત્યારે આંગણું નહોતું તેથી રમવા માટે બાગમાં જવું પડતું. ત્યાં ફળફૂલ હોય તેનો ઉપભોગ કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને સહેજે મન થતું, અને તેમાં મોતીભાઈ પણ હોય જ. માત્ર ફેર એટલો હતો કે દિવસો જતાં મોતીભાઈનું આત્મનિરીક્ષણ વધતું ગયું, અને એમણે પ્રયત્ન કરીને બાગની ચીજોનો ગેરકાયદે ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિને ટાળી દીધી. પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓને આની કશી જ ખબર નહોતી એટલે મોતીભાઈના વિરોધોને કોણ ગણકારે? એ લોકો તો ઊલટા એને હસે અને મોતીભાઈના વિરોધ કે ઉપદેશથી વધુ ઉશ્કેરાત.

આમ ચાલતું, તેનાથી બાગના ચોકીદારો અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે ઘણી વાર ચકમક ઝરતી. તેમાં મોતીભાઈ આગેવાની તો ન કરે, પણ આંખ આડા કાન તો કરે, અને પોતાના મિત્રોનું કોઈ નામ ના લે તે માટે યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ સારી રીતે કરે અને ઊલટ પક્ષે 'ધી થર્ટી ફાઈવ'ની શાખ સાચવવા જરૂર પડે તો 'પચ'ના અનુયાયીઓનો ઉપયોગ પણ કરે અને બહારના લોકથી પોતાનું રક્ષણ કરે.

તે જમાનામાં પોતાના માણસને સાચવવાની નીતિ સર્વત્ર પ્રચલિત હતી. ગમે તેવો ગુનો કર્યો હોય તોપણ પોતાના માણસને તેનાં પરિણામથી બચાવી લેવા સારા માણસો પણ તળેઉપર થતા. અને વિદ્યાર્થીઓનો બચાવ તો ખાસ થતો. કેટલાક કિસ્સા રમૂજી છે:

એક વખત 'પાર્સિરો'માંના એક બે જણે બાગમાં ફરતાં ફરતાં ફૂલ તોડ્યા. બાગનો માળી તો આ લોકોથી એટલો ત્રાસેલો હતો કે તેમનો કંઈક વાંક આવે તેની રાહ જ જોતો હતો. એટલે તે તરત તેમની પાછળ દોડ્યો, અને એક જણનો હાથ પકડી ખેંચવા લાગ્યો, 'ચલો, સા'બ પાસે' ખેંચાખેંચી ચાલતી હતી, તેવામાં એક કદાવર પારસી જુવાન ત્યાંથી નીકળ્યા તે હાઈસ્કૂલના શિક્ષક હતા. તેમણે કહ્યું: 'છોડ, છોડ, એ તો મારી ફેમેલનો ફેમેલિયો છે. એને ભણવા સારુ ફૂલ જોઈતાં હોસે તે લીધાં હોસે એમાં સા'બની પાસ જવાનું સેનું?' માળી ભોંઠો પડ્યો, અને 'પાર્સિસ્ટ' ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા'

માળીએ આ બાબતની સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરિયાદ કરી. તેમણે મંદિર તરફનાં બધાં છોડ પૂરી દેવાનો માળીને હુકમ કર્યો. માળીએ

છીંડાં બંધ કર્યાં. વિદ્યાર્થીઓએ તે પાછાં ઉઘાડી નાખ્યાં. આ ક્રમ રોજ ચાલ્યો. એટલે માળી મનમાં રોજ ખિજાતો અને બાગનો ઉપભોગ કરવામાં આવી દખલ થવાનું ચાલુ રહેવાથી વિદ્યાર્થીઓને તે અકારો લાગતો. એટલે બંને એકબીજાનો ઘાટ ઘડવા તત્પર રહેતા.

આ અરસામાં એક વાર બાગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રામછમંદિરે આવ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને ગાળો દઈ ધમકાવ્યા. 'પંચ' ઊપડયું અને પેલાને બોખરો કર્યો. મોતીભાઈએ તેમને અટકાવવા બહુ કર્યું, પણ કંઈ ચાલ્યું નહિ.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલને હકીકત કહી. સવારે મોતીભાઈ અને બીજા 'પાર્ટિસ'ને કોલેજમાંથી 'ડિસમિસ' કર્યાની નોટિસ મુકાઈ. મોતીભાઈને ઘણું દુઃખ થયું. સાંજે 'પંચ'ને આની ખબર આપવામાં આવી. 'પંચ' સમજી ગયું કે પોતાને પાપે આ સાધુપુરુષો દંડાતા હતા તેમણે એ શિક્ષા પોતાને માથે વહોરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઊપડયા કોલેજમાં અને પહોંચ્યા સીધા પ્રિન્સિપાલ પાસે; બધી હકીકત કહી. અને પોતે તો હાઇસ્કૂલમાં ભણતા હતા, અને તોફાન પોતે જ કર્યું હતું, એટલે શિક્ષા પોતાને જ થવી જોઈએ એવી દલીલ કરી. પ્રિન્સિપાલ તેમની બહાદુરી અને વફાદારીથી ખુશ થયો, અને નોટિસ પાછી ખેંચી લેવાઈ।

આમ એકબીજાની ઉન્નતિ માટે જાગ્રત રહેતા, પરસ્પર સહાય કરતા અને નિર્દોષ ગમ્મત અને યૌવનસુલભ તોફાનો કરી બીજાને ડરાવતા આ યુવાનો પુસ્તકોમાંથી અને શહેરમાં ને કોલેજમાં થતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી કંઈ કંઈ પ્રેરણા મેળવતા અને મોટા થયે કંઈ કંઈ પરાક્રમો કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવતા. તે જમાનો મોટી મોટી નોકરીઓ મેળવવાનો, અને 'સુધારો' કરવાનો હતો. અંગ્રેજી ભણતર અને 'સુધારો' એ તો જાણે પર્યાયશબ્દો બની ગયા હતા. એમાં 'સ્વદેશી' વ્રત તો આ વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલેથી જ દાખલ થયું હતું, અને 'સુધારા'ના ઘણા પ્રશ્નો ચર્ચાતા હતા. તેમાં બાળલગ્નના પ્રશ્ને તેમનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ રૂઢિમાંથી બાળકોને બચાવવા કંઈ કંઈ સંકલ્પો તેઓ કરતા. અને એમના સાહસપ્રેમી સ્વભાવને આમાં પણ આત્મકસરત મળી રહેતી.

આ સંકલ્પોની કસોટીનો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો. ૧૮૯૫ના વર્ષે પ્રિવિયસમાં પાસ થયા પછી તરત, કૉલેજ છોડી, ભલાભાઈ સરકારી કેળવણી ખાતાની નોકરીમાં જોડાયા હતા. તેમને એક નાનો દીકરો હતો. તેનો વિવાહ હરિકાકાએ મોતીભાઈને મોસાળ અલિંદ્રે ગોઠવ્યો. ભલાભાઈને આની ખબર નહિ, પણ બાળલગ્નવિરોધી પ્રચાર કરવાનો સંકલ્પ કરી ચૂકેલા મોતીભાઈ આથી ચોંકયા અને તેમણે તરત ભલાભાઈને ચેતવ્યા. અને હરિકાકાને પણ લખી દીધું. પણ હરિકાકા શેના માને?

વિરોધ તો નોંધાઈ ચૂકયો હતો, એટલે હવે શું થાય છે તે જાણવા કુટુંબના ઘરડાઓ રાહ જોવા લાગ્યા. એવામાં એક કુટુંબીને ઘેર લગ્ન આવ્યું. તે પ્રસંગે મોતીભાઈ વસો ગયા. ત્યાં ભલાભાઈ પણ આવ્યા. ભલાભાઈમાં વડીલોનો વિરોધ કરવાનું પાણી નહોતું, પણ મોતીભાઈએ તો પ્રશ્ન ઉપાડયો. ઘરડાઓએ એક યુક્તિ કરી. એમણે કહ્યું, 'વિવાહ મોતીભાઈના મોસાળમાં કર્યો છે. એટલે જો તે ફોક કરાવવો હોય તો મોતીભાઈએ જાતે અલિંદ્રે જઈ તે ફોક કર્યાનું જાહેર કરવું.'

વિવાહ એટલો ગંભીર પ્રશ્ન મનાતો કે તે ફોક કરવાથી આબરૂ જાય એટલું જ નહિ, પણ પોતાના જ મોસાળમાં થયેલો વિવાહ આમ ફોક કરાવવો એ આફત વહોરવા જેવું થાય એમ હતું. એટલે ઘરડાઓએ તો માનેલું કે મોતીભાઈ આ કામ કરશે જ નહિ. પણ મોતીભાઈને તો આ યોજના ગમી ગઈ, અને તે તરત જ અલિંદ્રે ઊપડયા.

અલિંદ્રે જઈ હકીકત કહી અને સિદ્ધાંતને કારણે વિવાહ તોડવાની જરૂર પડી હતી, અને પોતે જ તે પ્રશ્ન ઉપાડયો હતો એમ ચોખવટ કરી. મોસાળના લોકને એ રુચ્યું નહિ હોય, પણ મોતીભાઈની સચ્ચાઈની તેમના ઉપર સારી છાપ પડી અને મોતીભાઈ 'સુધારા'ના આ પહેલા સાહસમાં ફતેહ પામ્યા!

વડોદરામાં આ અરસામાં શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના ભાઈ સંપતરાવ ગાયકવાડે એક મોટું પુસ્તકાલય ખોલ્યું હતું. તેમાં એક ગ્રંથપાલની જરૂર પડી. તે ભલાભાઈને મળે તો સારું એમ સમજી મોતીભાઈએ તેમને વડોદરે તેડાવ્યા

અને એ જગા મેળવવા ખટપટ શરૂ કરી. આવી ખટપટ મોતીભાઈને માટે તો તદ્દન નવી હતી. પણ પુરોહિતની મદદ એમાં ખૂબ કામ લાગી.

એક વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે રા. રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી વગેરે આવેલા, ત્યારે પુરોહિતનું જ્ઞાન જોઈ તેમને ચોથા ધોરણમાંથી છઠ્ઠા ધોરણમાં દાખલ કરવાની તેમણે ભલામણ કરેલી, અને આગળ ઉપર જરૂર પડે તો પોતાને મળવાનું સૂચવેલું, એનો આ વખતે લાભ લેવાયો. અને તેમની મદદથી બીજા ઉમેદવારોને પણ આ બે જુવાન મિત્રો હિંમતથી મળ્યા. પરિણામે ભનાભાઈની નોકરી સરકાર ગાયકવાડના પુસ્તકાલયમાં ઉપરીની લેવાઈ. (૧૮૯૬–૯૭)

ભનાભાઈ હવે વડોદરે રહેવા આવ્યા, અને મોતીભાઈને ફરી પાછું ગોળનું ગાડું મળી ગયું. હવેથી 'સ્ટુડન્ટ્સ લાયબ્રેરી'ના સંચાલક મોતીભાઈને જીવનમાં પહેલી વાર એક લાખ રૂપિયાની કિંમતવાળા મહાન પુસ્તકાલયના સંચાલનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થવા લાગ્યો. આ બંધુબેલડીને એકબીજા પ્રત્યે ઓર લાગણી હતી. અવારનવાર મોતીભાઈ ભનાભાઈને ઘેર જતા. ત્યાં બાળલગ્નના દુષ્ટ રિવાજમાંથી જેને તેમણે બચાવ્યો હતો તે ભનાભાઈનો નાનો પુત્ર મગનભાઈ તેમનો દોસ્ત બની ગયો. તેનું લાલનપાલન કરવું એ પણ હવે તેમના વત્સલ હૃદયનો પ્રિય વ્યવસાય બની ગયો. રામજીમંદિરમાં થતી પ્રવૃત્તિઓમાં ભનાભાઈ માનનીય મહેમાન તરીકે આવવા લાગ્યા, અને ચર્ચાઓમાં 'કાયમના પ્રમુખ'નો હોદ્દો એમને મળી ગયો.

આ પછી થોડે જ માસે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને બી. એ., એમ. એ. પૂરું કરી 'સરસ્વતી મંદિર'માંથી સદાને માટે વિદાય લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. આમાંના એક અંબાલાલ નારણભાઈ પટેલ વર્ગોમાં અને પાટીદાર જ્ઞાતિમાં પહેલવહેલા એમ. એ. થયા. તેમને વર્ગોના વિદ્યાર્થી સમાજ તરફથી મેળાવડો કરી હાથે લખીને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.

આવું જ માન પાછું 'સરસ્વતી મંદિર'ના વિદ્યાર્થીઓને પણ આપવામાં આવ્યું. મોટી મિજબાની થઈ અને આ સમયના મીઠા સ્મરણો સચવાઈ રહે તે માટે 'કાયમના પ્રમુખ' સહિત એક છબી

પડાવવામાં આવી. આ છબીમાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પર હતી — રામકૃષ્ણમંદિરમાં ન માય એટલી બધી! 'ધી થર્ટી ફાઈવ'નો એટલો બધો વિકાસ થયો હતો, અને છતાં એ બિરુદ તો ચાલુ હતું!

આ છબીમાં દેખાતા ગૃહસ્થો પૈકી ખુરશી ઉપર બેઠેલા અને તેમની પાછળ ઊભેલા 'ધી થર્ટી ફાઈવ' હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. આ સર્વેએ પહેરેલો પોશાક, 'કાયમના પ્રમુખ'ની પાઘડી, અને તેમની સાથે ઉઘાડે માથે બેઠેલા વિદ્યાર્થીવર્ય પુરોહિતનું 'एकमेवाद्वितीयम्' સૂચવતું નિરાળું વ્યક્તિત્વ ધ્યાનમાં લેવા જેવાં છે. પુરોહિતની સાથે બેઠેલા સફેદ ટોપીવાળા રા. છોટાભાઈ રેવાભાઈ છે, અને એ બંનેની પાછળ ઊભેલા સફેદ કોટટોપીવાળા મોતીભાઈ છે. મોતીભાઈની હારમાં ડાબી બાજુથી પહેલા તે હાલના સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ!* આમાંના ઘણાખરાએ હાથમાં પુસ્તક લીધું છે, અને કોઈકે તો તે ઉઘાડું પણ રાખ્યું છે. એ તેમના આદર્શોનું સૂચક છે. એ જમાનો પુસ્તકો અને સાક્ષરોનો હતો!

---

*બાકીનાં નામોની યાદી માટે જુઓ 'ચરોતર', નવેંબર, ૧૯૩૬, પૃ. ૩૯૫ થી ૩૯૮.

૮

જાતકેળવણી

(૧૮૯૫ થી ૧૯૦૦)

'સરસ્વતી મંદિર'ની છબી પડાવી ત્યારે મોતીભાઈ દરજ્જામાં હતા. ખરું જોતાં તે બી. એ. માં હોવા જોઈતા હતા. પણ મેટ્રિક વખતે રખાયેલી કચાશ ઠેઠ સુધી નડી. તેમાં કૉલેજમાં આવતાં પાછું સંસ્કૃત ક્રિશ્ચિયાન ભણવાનું થયું, જે તેમણે છોડી દીધું હતું. આથી તેમનો ઘણોખરો સમય અને શ્રમ સંસ્કૃત પાછળ જતો. કૉલેજના પહેલા વર્ષથી લખવા માંડેલી ડાયરીમાં આ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. દિવસમાં બે વખત તે કોઈ મિત્રની સાથે સંસ્કૃત નિયમિત વાંચતા. રજાઓમાં પણ એ બન્ને સાથે ફરતા, અને બપોરે જમતા પહેલાં અને રાત્રે સૂતાં પહેલાં અમુક પાનાં અને અમુક શ્લોક કરવાનો નિયમ રાખતા. આમ છતાં પરીક્ષાનું પરિણામ જણાય ત્યારે સ્નાનના સમાચાર.

પણ હવે તે એવા સમાચારથી ટેવાઈ ગયા હતા. ગમે તેમ કરી બી. એ. થવાનો નિશ્ચય હતો. એટલે પાસ થવાય કે નાપાસ થવાય તોપણ નિશ્ચિંત રીતે તે પોતાનો જીવનક્રમ ચલાવ્યે જતા. એક વખતે તે બહારગામ ગયેલા, અને નાપાસ થયાના સમાચાર આવ્યા. ઘરનાં માણસોએ માન્યું કે ભાઈ આ જાણશે તો નાસીપાસ થશે, એટલે એકદમ તેમને સમાચાર કહેવા નહિ એમ બધાએ ઠરાવ્યું અને કાગળ સંતાડી રાખ્યો. પણ ઘરમાં મોતીભાઈના મામાનો દીકરો રહેતો હતો. તે અંગ્રેજી નિશાળમાં ભણતો અને મોતીભાઈને ચહાતો. તેને આ યુક્તિની ખબર નહિ, એટલે તેણે તો મોતીભાઈ આવ્યા કે તરત કાગળના સમાચાર કહી દીધા. માતાઓને ખબર પડી એટલે પેલા ભાઈને ઠપકો આપવા લાગી. મોતીભાઈએ કહ્યું: 'એથી મને કંઈ આઘાત લાગતો નથી. હું હવે એવા સમાચારથી ટેવાઈ ગયો છું. હું તો પાસ અને નાપાસ

બંને સમાચારની તૈયારી કરી રાખું છું. પાસ થાઉં તો શું કરવું અને નાપાસ થાઉં તો શું કરવું. એ બંને માટે મારો કાર્યક્રમ તૈયાર જ હોય છે. અને તેવા કાગળો પણ મેં મિત્રોને લખી રાખ્યા છે. એટલે એની તમારે ચિંતા કરવી નહિ!'

આમ પરીક્ષાઓમાં નાપાસ થતા તેથી વર્ષ બગડનાં અને વિદ્યાર્થીઓમાં તેમની આબરૂ પણ ઘટતી હશે. પણ મોતીભાઈને તો તેથી ખૂબ જ લાભ થયો જણાય છે. એક તો કૉલેજનો અભ્યાસ અને પરીક્ષાનાં પરિણામ એમના મનથી ગૌણ વાતો બની ગઈ, અને બીજી બાજુ તેમની સાચી કૉલેજ 'સરસ્વતી મંદિર'ની પ્રવૃત્તિઓમાં અને તેમના પોતાના અંતરમાં મંડાઈ. મેટ્રિકની પરીક્ષાનાં વર્ષો દરમ્યાન અંગ્રેજી અને ગુજરાતી પુસ્તકો તેમણે ઘણાં વાંચ્યાં હતાં, અને ત્યાર પછી વાંચનનો તેમનો શોખ ખૂબ વધી ગયો. તેમની ડાયરીમાં કરેલી નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે તે કદી વાંચનાલયમાં ગયા સિવાય રહેતા નહિ. આ ઉપરાંત ભાષણો અને ચર્ચાઓ સાંભળવામાં અને તેમાં ભાગ લેવામાં તેમને અતિશય રસ પડતો. જ્યાં ત્યાંથી તે ઉચ્ચ વિચારો ઝીલતા અને જીવનમાં ઉતારવાના પ્રયત્ન કરતા કે મનસૂબા રચતા.

આમ કૉલેજના વિદ્યાભ્યાસનો બોજો ઠસડતા અને ધાંધલ કરતા દેખાતા મોતીભાઈ પોતાની જાતને કેવી રીતે ઘડી રહ્યા હતા તે તેમની ડાયરીમાં નોંધાયેલું પડ્યું છે. આ ડાયરી ૧૮૯૫ના વર્ષમાં શરૂ કરેલી છે; અને તે ૧૮૯૮–૯૯ સુધી વપરાઈ હશે એમ જણાય છે. તેમાં દરેક પાન ઉપર આખા દિવસમાં શું કામ થયું તેની ટૂંકી નોંધ કરેલી છે; અને તેની નીચે આખા દિવસના અનુભવ ઉપરથી પોતાને શું શીખવાનું મળ્યું તે દર્શાવતું એક વાક્ય લખ્યું છે.

આવી રીતે લગભગ દરેક પાને કેવળ પોતાને માટે બોધવચનો લખેલાં છે, તે ઉપરથી તેમનું આત્મનિરીક્ષણ કેટલું ઊંડું, નિખાલસ અને કડક હતું તે જોઈ શકાય છે. વળી પુરોહિત જેવા વિદ્યાર્થી મિત્રો પ્રત્યે તે કેવા ગુરુભાવથી જોતા અને તેમની શિખામણો કેવા ભાવથી ઝીલતા તે પણ આ ડાયરીને પાને પાને નોંધાયેલું પડ્યું છે. એ આખી ડાયરી મોતીભાઈના ચારિત્ર્યવિકાસનો તેમને જ હાથે લખાયેલો મિતાક્ષરી ઇતિહાસ છે. તેમણે એમાં કરેલી નોંધો કોઈ

પણ વિદ્યાર્થીને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવી છે અને મોતીભાઈના તે વખતના વિદ્યાર્થીજીવનનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે તેથી તે અહીં છૂટથી ઉતારવી ઉચિત લાગે છે બધી નોંધો અંગ્રેજીમા છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ અત્રે આપ્યો છે નોંધોનો ક્રમ બની શકે ત્યા મૂળ પ્રમાણે રાખ્યો છે, નહિ તો વિષય પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે

अभ्यास विषे

સોગન ટાળવી, જેથી દખન ન થાય

વાચ્યા પછી મનન કરવાની જરૂર

સરનામા મહેનુ નામ પણ એ મામરુ નરીએ ત્યારે તે સૌથી વધુ નરણ લાગે છે ગણિતની અરવાડિન પરીક્ષાના અનુભવ ઉપરથી આ મમજાયુ

ગમે તેનુ સહેનુ હોય તોપણ નરેન ામ નટકે નટકે કરવુ

નાગન જોયાથી ઓછામા ઓછા બે દિવસ બગડ્યા

આખો દિવસ 'ક્રિસ્ટ'ની તૈયારીમા અને મઝામા ગયો સાજ પછીનો વખત ગાયનો માભળવામા ગયો પુરોહિત અને છગાભાઈએ શિખામણના બે શબ્દો ત્યા આપ્યા પાર્ક્રિસ્ટ નીકળવા અને તેમના મિત્ર તરીકે નાયક બનવા એ શિખામણ યાદ રાખવી

આડે લાડે જેવા સૌની સાથે હળીમળો છો તેવુ જ પરીક્ષાના દિવસોમા એકાત સેવતા શીખો (પુરોહિત)

वतन विषे

બેકારી, અનિયમિતપણુ અને આળસ દરેક ચારિત્ર્યને હણે છે મારામા આ ત્રણ દુર્ગુણ ઓછા નથી

જાગ્યા પછી નદી પથારીમા આળોટવુ નહિ (પુરોહિત)

જે કાગળ આપણને ઉદ્દેશીને લખેલો ન હોય તે કદી વાચવો નહિ

હઠીલો માણસ કોઈ કામમા ભાગ્યે જ સફળ થાય છે

ત્યેથી બીડી નહિ પીવી એવા સોગન લીધા

નોનની સાથે નવ વધારે પડતી છૂટ લેવી નહિ

સાચે જ હું ઘુઘ્ઘો અને ભખ્ખાબોલો છુ તેથી બીજાની લાગણી દુભાય છે આને માટે મિત્રોએ અનેક વાર મને ચેતવ્યો આ ટેવ છોડવી જોઈએ

જાતે અનુભવ કર્યા સિવાય, બીજાના કહેવાથી, કોઈના ચારિત્ર્ય વિષે હલકો અભિપ્રાય બાંધવો નહિ.

કેરી અને એવાં ફળ ખાવાની વૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો.

મુલતવી રાખવાની ટેવ વખતને ખાઈ જાય છે.

મહાન તત્ત્વજ્ઞાની કેન્ટ સરખા એવા માણસો પણ થઈ ગયા છે જે ઘડિયાળ કરતાં પણ વધારે નિયમિત હતા. અને આપણે અહીં કેન્ટથી બરાબર ઊલટા ચાલીએ છીએ.

મહાન કાર્યો કરવાની ઉદાત્ત અભિલાષા સેવો. (પુરોહિત)

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું ભાષણ:– જગતમાં ઊંચે ચડવા માટે માણસમાં જુસ્સો હોવો જોઈએ. નર્મદાશંકરનું જીવનચરિત્ર વાંચવા જેવું છે.

આ નોંધો ઉપરથી તે લખનારનો આત્મા આત્મસુધારણા માટે કેટલો જાગ્રત હતો અને આતુર હતો તે જોઈ શકાશે. આ અરસામાં જ એક પુસ્તક બહાર પડ્યું: 'બેન્જામિન ફ્રેંકલિનનું જીવનવૃત્તાંત'. તે મોતીભાઈએ વાંચ્યું અને પોતાનાં મનોમંથનોને પોષણ આપે તેવું એમાંથી તેમને ઘણું મળી ગયું. એમાં 'જાતકેળવણી' નામે એક પ્રકરણ છે, જે ઉપરથી આ પ્રકરણનું નામ યોજ્યું છે. એમાંથી મોતીભાઈને ચારિત્ર્ય ખીલવવાની કળા હાથ લાગી ગઈ. જાત-કેળવણી માટે ફ્રેંકલિનની એક પદ્ધતિ એવી હતી કે, પોતાને જે સદ્‌ગુણ ખીલવવા હોય કે દુર્ગુણ દૂર કરવા હોય તેની યાદી તે બનાવતો, અને અઠવાડિયાના દિવસ અને આ યાદીવાળું એક પત્રક રચતો. પછી પોતે અમુક સદ્‌ગુણ આચરવાનું કે દુર્ગુણ ટાળવાનું નક્કી કરતો, અને તે પ્રમાણે થયું કે નહિ તેની નોંધ પેલા પત્રકમાં અમુક નિશાની વડે કરતો. પછી હાર-જીતનો સરવાળો કાઢતો, અને એમ કરી આગળ વધતો.

મોતીભાઈએ પણ આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. એવાં બેત્રણ પત્રકો અને કેટલીક યાદીઓ તેમની ડાયરીમાં છે. પહેલા પત્રકમાં દુર્ગુણોની યાદી આ પ્રમાણે છે:

'નિશ્ચયબળની શિથિલતા, ભુંડી વાણી, ગાળો બોલવાની ટેવ, મુલતવી રાખવાની ટેવ, ગપ્પાં મારવાની ટેવ, બેદરકારી. ગુસ્સો, આળસ, બીજાનું ભૂંડું બોલવું, બોલાવ્યા સિવાય બોલવું.'

આ યાદી કોઈ પણ કૉલેજિયનને લાગુ પડે ' પણ એ દુર્ગુણો દૂર કરવા મોતીભાઈએ એક સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો, જે તેમણે દેહ સુધી પાળ્યો.

' ખરાબ ટેવ દેખાય કે તરત તેને ઉખાડી નાખવી એ ઉત્તમ છે. નાનામાં નાની કુટેવ પણ વખત જતાં મોટામાં મોટી બને છે. આવી બાબતમાં આળસ કદી કરવી નહિ સામાન્ય જનહિત માટે અતિ મહાન કાર્યો કરવાને આપણે શક્તિમાન ન હોઈએ તો આપણા ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું દૃષ્ટાન્ત ખડું કરીને આપણે સંતોષ માનવો '

ફ્રેંકલિનનું અનુકરણ કરી દુર્ગુણોની યાદીવાળા પત્રકો બનાવવા માંડ્યા, તે સાથે નોંધ કરવાની પદ્ધતિમાં બીજો એક ફેરફાર કર્યો પહેલા દિવસે થયેલું કામ રાત્રે નોંધવું, તેને બદલે બીજે દિવસે કરવાનું કામ સવારે નોંધવું અને તેમાનું કેટલું થયું તે રાત્રે તપાસી જોવું, એવી પદ્ધતિ સ્વીકારી આ પદ્ધતિ થોડો સમય ચાલી, પછી દુર્ગુણોની યાદીને બદલે સદ્‌ગુણોની યાદીઓ બનાવવા માંડી એ યાદીઓ પણ બોધક છે

કર્તૃત્વ, ધૈર્ય, સાહસ, દૃઢતા, નિશ્ચય સ્વચ્છતા મૌન, વ્યવસ્થા, કરકસર, ઉદ્યોગ, નમ્રતા, ન્યાય

નિશ્ચય વિષે એક સુંદર વાક્ય કેટલાક પાનને મથાળે લખ્યું છે તારે જે કરવું આવશ્યક હોય તે કરવા નિશ્ચય કરવો, જે કરવા નિશ્ચય કર્યો હોય તે અચૂક કરવું.

દુર્ગુણો ટાળવા અને સદ્‌ગુણો ખીલવવા આમ જાતસ્સંગત ચાલતી તેથી પોતાના અને બીજાના વર્તનનું બારીક અવલોકન કરવાની ટેવ પડી. આથી ઘણા કોયડા ઊભા થતા. ઘણી વાર એવું વર્તન થઈ જતું જેથી સારા અનુભવ મળતા, અને કોઈ વાર હાસ્યને પાત્ર પણ બનતા.

એક વખત પરીક્ષા આપવા મુંબઈ ગયા ત્યાં કેરીઓ ખરીદી ઘેર આવીને ગણી જોઈ તો સોને બદલે એકસો ત્રીસ થઈ મોતીભાઈ કહે, ' વેચનારે ભૂલથી વધારે આપી. તે આપણે પાછી આપી આવવી જોઈએ ' સાથીઓ કહે, ' એટલે દૂર કોણ જાય ? ' ' તો હું જઈશ,' મોતીભાઈએ કહ્યું, અને એ તો ઊપડ્યા ત્યાં જઈ

તપાસ કરી તો સો ફેરીને બદલે એકસો ત્રીસ આપવાનો રિવાજ જ હતો, એમ સમજાયું! મોતીભાઈને બધા ખૂબ હસ્યા.

આવું વારંવાર બનતુ, છતાં મોતીભાઈ પોતાની સદ્દગુણપૂજા છોડતા નહિ. તે આ બાબતમાં કેવા ઊંડા ઊતરતા અને તેમને કેવા અનુભવો થતા તે નીચેની નોંધો ઉપરથી સમજાય છેઃ

બાગમાંથી વેલ મંગાવવી એ પણ અપ્રમાણિક વર્તન કહેવાય. એ ટેવ છોડવી.

પ્રમાણિક માણસો કોઈક વાર લાંચ સ્વીકારે છે — જો તે મોટી કિંમતની હોય તો! તારી જાતનો જ વિચાર કર.........!

ચુસ્ત રીતે પ્રમાણિક હોય એવા માણસનું કેટલીક વખત સારું બોલાતું નથી.

(બીજા અનુભવોમાંથી તારવેલો બોધ પણ જાણવા જેવો છે:)

મારી ભૂલ થઈ— પણ ભૂલ સદ્દગુણ-પક્ષે છે એ સારું થયુ.

ચાલતા રિવાજને ન પાળીએ તો કોઈક વખત સહન કરવું પડે.

ધર્માંધ માણસો જોડેની ચર્ચામાંથી ઝઘડો જન્મે છે. એ તે સત્સંગ કે કુસંગ?

કોઈ આપણુ અપમાન કરે તેનું વેર લેવા તેનું સામુ અપમાન કરવું એ મર્દાઈ ગુણ છે, પણ વેર રાખ્યા વિના એને માફ કરવું એ દેવતાઈ ગુણ છે!

આખો દિવસ 'ફ્રિસ્ટ' ખાતે ગયો. આજે બાગમાં રાજકુટુંબ ઉજાણીએ આવ્યું હતું. તેની વ્યવસ્થા જોવામાં થોડો વખત ગયો. મહારાજા સાહેબ અને રાજકુમારો જમતા હતા ત્યાં ડોકિયાં કરતા રખડ્યા તે અસભ્ય કહેવાય. પણ આવું ફરી ફરી જોવા મળતું નથી, એટલે એમ કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

કેટલીક વાર હું નજીવી બાબતોમાં હઠ પકડું છું; કોઈક વાર જરા જરામાં ચિડાઉં છું; જોકે મારી વાત સાચી હોય છે.

અજ્ઞાન લોકોની દયા ખાવી જોઈએ, પણ તેમને ધિક્કારવા ન જોઈએ.

ઈશ્વર આપણા માર્ગમાં કેવી મુશ્કેલીઓ મૂકે છે અને પછી તે કેવી રીતે દૂર કરે છે. તે કલ્પવું સહેલું નથી. ૧૮મી માર્ચની ફ્રિસ્ટ, જૂઠો તાર, જગન્નાથનો કિસ્સો, અને એવી રોજ રોજ બનતી

ઘટનાઓ આની સાબિતી આપે છે. માટે માણસે પોતાનાં સત્યકૃત્યોનાં ફળ મળે તે માટે ધીરજ રાખવી જોઈએ. સંકટમાં પણ આપણે કંઈક શીખવાનું હોય છે. આવાં સંકટો થોડા જ વખતમાં ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે, તેનાથી આપણે કેવા ડરી ગયા હતા તે જોઈ રમૂજ ઊપજે છે!

પુરોહિતે સુખ વિષે કહ્યું: અંતરાત્માને કેળવીએ તેટલા પ્રમાણમાં સુખ અનુભવાય છે.

* * *

ચારિત્ર્યની ખિલવણીમાં સમાજસુધારાને મહત્ત્વ અપાતું હતું, અને મોતીભાઈ પોતાના તેમ જ બીજાના જીવનની આ બાજુને ઝીણવટથી તપાસતા હતા. સમાજના રિવાજો અને રૂઢિઓ પોતે નુકસાનકારક હતાં જ, પણ તેના કરતાં એ રૂઢિઓના ઓઠા નીચે લોકો એકબીજાને કેવી કનડગત કરતા અને કૉલેજમાં ભણતા યુવાનો પણ કેવા ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ થતા તે જોઈ મોતીભાઈને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થતાં. સ્ત્રીઓની કનડગતના તો તેમણે ઘણા દાખલા જોયા હતા, તેમાંના કેટલાકની નોંધ તેમણે કરી છે. તે ઉપરાંત નીચેની નોંધો તેમના વિચારોની દિશા સૂચવે છે:

પૈસા લેવા હોય ત્યારે જમાઈઓ જુદા માણસો હોય છે, અને પૈસા મળે એટલે પાછા હતા તેવા થઈ જાય છે!

માણસ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પરણી શકે છે — જેમ તે ગમે તેટલાં ઢોર રાખી શકે છે તેમ!

એક છોકરીનાં માબાપ તેના સસરા માગે છે તેટલા પૈસા આપી શકતાં નથી, તે કારણે તેના સસરા તેને તેના બાપને ઘેર રાખી મૂકે છે.

૧૫ વર્ષની નીચેની વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ હોવી જોઈએ કેમકે એવી વિધવા એના પૂર્વજીવનને લીધે પીડાય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બાળલગ્નની મનાઈ છે. પણ અમુક શરતે બાળલગ્ન સારું મનાય છે!

ધાર્મિક પ્રશ્નો સિવાય બીજા પ્રશ્નોને (વડીલો) અડતા નથી.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ગણિત સિવાય કશું સાચું નથી.

મોટાં પુણ્ય કરવાથી નાનાં પાપ ધોવાઈ જાય છે!

જેમ દેવળની પાસે, તેમ દેવથી દૂર!

દાદીઓ છોકરાંને બગાડે છે.

(એક વૅકેશનમાં વસોમાં ગરબા સાંભળ્યા તેથી પસ્તાવો થયો. નોંધ કરી :)

આજના સંજોગોમાં ગરબાનો રિવાજ ફાયદાકારક નથી. આ પવિત્ર, પ્રાચીન રિવાજ આજકાલ બગડતો જાય છે. તેમાં જરૂરી ફેરફાર કરવા ધગશવાળા માણસોએ બહાર પડવું જોઈએ. એમાં પદ્ધતિ નથી, શુદ્ધ ઉચ્ચાર નથી, સહજ લજ્જા નથી, નીતિ અને ધર્મ પ્રેરે એવાં ગીતો પણ નથી, માટે કહેવાતા પ્રેમનાં જૂનાં ગીતોની જગાએ સરસ બોધ આપે તેવાં અને ઉપયોગી વિષયો વર્ણવતાં ગીતો રચાવાં જોઈએ.

સામાજિક બાબતોમાં કોઈનો અંગત ઉલ્લેખ કરીને વાત કરવાથી નુકસાન થાય છે — તેનો અનુભવ નડિયાદમાં થયો.

*   *   *

પોતાની જાતને અને જગતને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી જોતા અને કસતા મોતીભાઈ કેવા સ્નેહાળ, કોમળ હૃદયના અને દયાળુ હતા તે જોઈએ.

એમને મિત્રો કરવાનો ભારે શોખ હતો. વૅકેશનોમાં આ મિત્રોને તે પત્રો લખતા. તેની યાદીઓ ડાયરીમાં છે. એક યાદીમાં ૨૪ નામ વંચાય છે! મિત્રો વિષેની નોંધો પણ સૂચક છે :

મારા મિત્રોની સોબત શું નથી કરી શકતી? તેનાથી જીવન ઉન્નત બને છે, જનહિતની ભાવના જાગે છે, અને સ્વાર્થત્યાગ કરતાં શિખાય છે.

સાચા મિત્રની શિખામણ તત્કાલ પૂરતી કડવી લાગે પણ અંતે આનંદ આપે છે.

આપણે કામ કરવાનું હોય ત્યારે જે મિત્રો આપણને વાતો કરાવે તે આપણા દુશ્મન સમજવા.

સોનાનો અછોડો કોનાથી રખાય? (કીમતી ચીજો વાપરવાની કોઈ મિત્રની વૃત્તિ ઉપર આ કટાક્ષ છે.)

માબાપ વિષે :

સાચા પુત્રોને તેમનાં માબાપ માટે કેવો પ્રેમ હોય છે તે કોણ વર્ણવી શકે? કંઈ નહિ તો, જ્યારે દીકરા ઘેરથી દૂર રહી કૉલેજમાં

ભણતા વિદ્યાર્થી હોય ત્યારે? કેટલીક વાર માબાપનું સ્મરણમાત્ર તેમને આંસુ પડાવે છે!

ઘર છોડતાં મિશ્ર લાગણીઓ અનુભવું છું. માતાના પ્રેમનું વર્ણન કોઈ પણ શબ્દથી થઈ શકે તેમ નથી. મુશ્કેલી જ માણસના ચારિત્ર્યની ઉત્તમ કસોટી કરે છે. સંજોગો માગે છે કે દરેક જણે પોતાની ફરજ બજાવવામાં વધારે નિયમિત અને ચોક્કસ બનવું જોઈએ. સંસારમાં અપ્રમાણિક માણસો સાથે પ્રમાણિક રીતે વર્તે એવા સારા માણસો ભાગ્યે જ કોઈ હોય છે. છતાં એવા એક બનવું એ યુવાનો માટે ઉમદા કહેવાય!

* * *

માબાપના સ્નેહથી દ્રવતું મોતીભાઈનું હૃદય ગરીબો અને દુઃખી જનોની વહારે વીજળીવેગે દોડી જતું. એવા પ્રસંગો તો કેટલાયે બન્યા હશે. પણ નીચેની નોંધો આ દયાભાવનાં ઊંડાણ સૂચવે છે.

એક ધન્ય પળે નોંધ્યું : સૌથી સસ્તી ચીજ — દયા.

ચપટી વડે, પેન્સિલ વડે કે એવી ચીજો વડે કદી કીડીઓ ખસેડવી નહિ.

ગરીબોને પૈસે જાહેર મકાન — આ ન્યાય કહેવાય?

* * *

રામજીમંદિરનો બાવો મરણ પામ્યો, ત્યારે મોતીભાઈએ કલબમાંથી પૈસા ઉઘરાવી એનો ભંડારો કર્યો. એક વખત એક નોકર નદીએ કપડાં ધોવા જતાં નદીમાં તણાઈ ગયો. મોતીભાઈએ કલબમાંથી સો રૂપિયા ઉઘરાવ્યા અને તેની સ્ત્રીને મોકલી આપ્યા. છપ્પનિયો દુકાળ પડયો ત્યારે મોતીભાઈએ મોંઘું અનાજ ખરીદી રોટલા કરાવી ગરીબોને વહેંચ્યા.

જાતકેળવણીનાં આ વર્ષોમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ પણ રચાતી હતી :

આપણા આજના વિચારો અને કાર્યો મોટપણે પણ ચાલુ રાખી શકાય તો માણસ અને ઈશ્વર પ્રત્યે એક પવિત્ર ફરજ બજાવ્યાનો સંતોષ મેળવી કેવા ધન્ય થવાય!

આપણે વિષે બીજા જે ધારે છે તે આપણે સાચું પાડીએ.

(એક વખત એક સરસ ભાષણ સાંભળી નોંધ કરી :)

સૌ કોઈ ભણેલા લોકો આગળ ભાષણો આપે છે. આ ક્રમે ગામડાના લોકો પાસે કોણે જવું?

૯

બી. એ. પાસ—અને પછી

(૧૮૯૯ થી ૧૯૦૨)

જેમ પ્રિવિયસમાં તેમ ઇંટરમાં પણ મોતીભાઈએ બે વર્ષ લીધાં. તે જ્યારે ઇંટરમાં પાસ થયા ત્યારે તેમના મિત્રો ગ્રેજ્યુએટ અને ડબલ ગ્રેજ્યુએટ થઈ ચૂકયા હતા. કોઈકે અધવચ અભ્યાસ છોડી નોકરી લઈ લીધી હતી. એટલે બી. એ. નાં બે વર્ષ તે લગભગ એકલા પડેલા અથવા તેમને નવા મિત્રો કરવા પડેલા. તેમાં વળી પહેલે વર્ષે વડોદરામાં પ્લેગ ચાલ્યો તેથી એક સત્ર અમદાવાદ જવું પડેલું, અને બીજે વર્ષે છપ્પનિયો દુકાળ પડ્યો તેથી પણ કંઈક દખલ થયેલી.

જુનિયર બી. એ. અને પહેલી એલએલ. બી નો સાથે અભ્યાસ થઈ શકતો. અને બી. એ. થયા પછી બીજી એલએલ. બી. એક વર્ષમાં કરી ત્રણ વર્ષમાં બી. એ. એલએલ. બી. થઈ શકાતું. આ યોજનાનો લાભ લઈ શકાય તે માટે મોતીભાઈએ બી. એ. માં ઇતિહાસ અને 'રોમન લૉ' એ વિષય લીધેલા, પહેલી એલએલ. બી.નો અભ્યાસ પણ સાથે કરેલો. અને તેમાં તે પહેલે વર્ષે પાસ થયેલા. આ પરીક્ષા પૂનામાં આપી જણાય છે. ત્યાં કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં ઊતરેલા અને કડવો અનુભવ થયેલો. તેથી ડાયરીમાં લખ્યું: 'થોડી ઓળખાણવાળા કરતાં અજાણ્યાની મોઅન સારી. આપણા વર્ગના મોબતીઓનો સંગાથ ન હોય તો બીજા વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં ઊતર્યા હોય ત્યાં ઊતરવું. પણ અજાણ્યા કે થોડી ઓળખાણવાળાને ત્યાં પરીક્ષા આપવા ઊતરવું નહિ.'

બીજે વર્ષે સિનિયર બી. એ. માં પાછું સંસ્કૃત સામુ આવ્યું, તેથી ઘણો શ્રમ કરવો પડ્યો. અર્ધો દિવસ ઋગ્વેદ અને કાવ્યપ્રકાશ તૈયાર કરવા ખાતે જ જતો. બધું જ ગોખવું પડતું. રોજ એક શ્લોક ગોખે, બીજે દિવસે નવો એક ઉમેરે, અને તે તૈયાર કરી

શરૂઆતથી બધું કરી ગોખી જાય. એ રીતે આખું વરસ ચાલ્યું. પરીક્ષા આવી ત્યારે માંદા પડ્યા અને છેલ્લો માસ વાંચી શકાયું નહિ. પણ હિંમત રાખી પરીક્ષા આપવા મુંબઈ ગયા. અને જે આવડ્યું તે લખ્યું. જેમ જેમ પેપર લખાતાં ગયાં તેમ તેમ આત્મશ્રદ્ધા વધી અને ઉજાગરા કરીને પણ પરીક્ષા પૂરી કરી. અને પાસ પણ થયા! (૧૯૦૦ના નવેમ્બરમાં.)

હવે? તે જમાનો નોકરીનો હતો. નોકરીથી નગદ નાણાં મળતાં અને સાહેબી મળતી. નોકરીવાળા ઊજળાં કપડાં પહેરતા અને ભલભલા તેમને સલામો ભરતા. એટલે ગમે તેવીયે સરકારી નોકરી મળે તો તેથી ગૌરવ મનાતું. મોતીભાઈને પણ નોકરી જ જોઈતી હતી. તેની તજવીજના વિચારો ચાલતા હતા, તેવામાં વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં એક જગા ખાલી પડી. તે માટે પ્રયત્ન કરતાં ત્યાં નિમણૂક થઈ. બી. એ. પાસ થઈને તરત જ આ જગા મળી તેથી આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આ વિષે પોતે ઘણી વાર કહેતા: "હાઈસ્કૂલના 'વરંડા'માં ઊભો રહી હું ઘણી વાર ગમ્મત અનુભવતો અને મનમાં વિચારતો: 'આ કેવું આશ્ચર્ય! ગઈ કાલે તો હું એક અજાણ્યો વિદ્યાર્થી હતો, અને આજે મોટો શિક્ષક થઈ ગયો!'"

વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં ત્યારે વાડિયા માસ્તર બહુ પ્રખ્યાત હતા. તે ઉપલા વર્ગોમાં અંગ્રેજી શીખવતા. મોતીભાઈને તેમની સાથે છટ્ઠા ધોરણમાં અંગ્રેજી શીખવવાનું મળેલું. વાડિયા માસ્તરને મુકાબલે મોતીભાઈનું શિક્ષણ ઊતરતી કોટિનું હતું. તેથી તેમણે વિદ્યાર્થીઓને નિખાલસ દિલથી કહી દીધું: 'હું જાણું છું કે વાડિયા સાહેબ જેવું હું ન શીખવી શકું. પણ મારાથી બનતી મહેનત તો કરીશ જ. છતાં મારા વર્ગમાં તમને ન ગમતું હોય તો વાડિયા સાહેબના વર્ગમાં તમે સુખેથી જજો.'

આની એવી સુંદર છાપ પડી કે વિદ્યાર્થીઓ મોતીભાઈને ચાહવા લાગ્યા. એક બીજા પ્રસંગે વળી વધુ સારી છાપ પડી:

એક વિદ્યાર્થીએ ચાલતે વર્ગે કંઈક તોફાન કર્યું. મોતીભાઈએ તેને વર્ગમાં ઊભો રહેવા કહ્યું. તે ઊભો થયો અને તેમણે કામ આગળ ચલાવ્યું. શિક્ષણના કામમાં તેમને લીન થયેલા જોઈને

તે વિદ્યાર્થી ચૂપકીથી બેસી ગયો. મોતીભાઈએ એ જોઈ લીધું, પણ જાણે કંઈ બન્યું નથી એમ દેખાવ કરી કામ ચલાવ્યા કર્યું. સમય પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે ચોપડી બંધ કરી એકદમ ગંભીર બની ગયા અને નાનું સરખું પ્રવચન કર્યું.

"આજે આપણે કામ પૂરું કરીએ તે પહેલા મારે એક ગંભીર બનાવ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. આપણું કામ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન આપણામાંના એક ભાઈએ તોફાન કર્યું હતું, તેથી તેમને ઊભા રહેવાની સજા કરવામાં આવી હતી. તે ભાઈ થોડી વાર ઊભા રહી છાનામાના બેસી ગયા છે, અને આપણા સૌનું એવડું અપમાન કર્યું છે. હું આશા રાખીશ કે એ ભાઈ 'ડિસિપ્લીન'નો અર્થ સમજશે અને એનું પાલન કરવાની ફરજ પોતે સમજે છે તે બતાવવા આવતી કાલે પોતાની મેળે વર્ગમાં ઊભા રહેશે........."

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એની એવી અસર થઈ કે પેલો વિદ્યાર્થી ખૂબ શરમાયો અને તેણે બીજે દિવસે શિક્ષકની સૂચનાનો અમલ તો કર્યો જ, પણ પછીથી એ વર્ગમાં કદી એવો પ્રસંગ બન્યો જ નહિ!

આ નોકરી કામચલાઉ હતી. તેની મુદત પૂરી થતાં મોતીભાઈને છૂટા થવું પડે તેમ હતું. તેથી તે બીજી જગાની શોધમાં હતા. પહેલાં તો તે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ટેટ સાહેબને મળ્યા. તે વખતે કેળવણી ખાતાની વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં હતી. તેમણે કહ્યું: 'એક સંસ્કૃત શિક્ષકની જગા ખાલી છે. તમે સંસ્કૃત શીખવી શકશો?' ભોળા મોતીભાઈએ તરત કહ્યું: 'ના, જી.' 'Sorry then! (ત્યારે દિલગીર છું!)' એમ કહી પ્રિન્સિપાલ સાહેબે હાથ ધોઈ નાખ્યા.

આ દરમ્યાન દીવાન કચેરીમાં એક જગા ખાલી પડી. ત્યાં અરજી કરી. અને નિમણૂક પણ થઈ. પણ પહેલે જ દિવસે રાજીનામું આપી નાસી આવ્યા. તે પ્રસંગે તેમના મનમાં ચાલેલા મંથનનું ચિત્ર પહેલા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સેવેલાં સ્વપ્નોમાંથી મહેલસાજ ડગેલા મોતીભાઈએ મુલકી ખાતાની નોકરીનો આમ પહેલે જ અનુભવે ત્યાગ કર્યો, એ તેમના નિશ્ચયબળનું માપ સૂચવે છે. કોઈ પણ ભોગે

શિક્ષક જ થવુ, એ હવે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય થયો અને તેવી જ નોકરીની શોધ તેમણે કરવા માડી

ફરી ટેટ સાહેબ પાસે ગયા પોતાની ઇચ્છા અને આકાક્ષા જણાવી. પણ તે વખતે જગા ખાલી નહોતી. છતા તેમણે આગ્રહ કર્યો એટલે ઊતરતા ગ્રેડની એક જગા તેમને સૂચવવામાં આવી, એમ ધારીને કે એવી હલકી જગા તે નહિ સ્વીકારે પણ મોતીભાઈએ તો જે હોય તે સ્વીકારવાની તૈયારી બતાવી. ત્યારે ટેટ સાહેબ કહે. 'એવી હલકી જગા તમને આપી હું ગ્રેજ્યુએટોની કિંમત ઘટવા નહિ દઉં.' મોતીભાઈને ફરી રાહ જોવાની થઈ પણ થોડા વખતમા જ ટેટ સાહેબ રજા ઉપર ગયા, અને તેમની જગાએ બીજા કોઈ આવ્યા તેમણે ગળ્યા થઈને મોતીભાઈને માસિક રૂ. ૪૫)ના દરમાયાવાળી, પાટણની હાઈસ્કૂલમા 'એકસ્ટ્રા ટીચર' (વધારાના શિક્ષક)ની જગા આપી ! આથી એમના હરીફો ખૂબ નાસીપાસ થયા, અને ચિડાયા પણ ખરા ગ્રેજ્યુએટ વર્ગમા પણ મોતીભાઈ ઠપકાને પાત્ર બન્યા પણ 'ડગલુ ભર્યું કે ના હઠવુ, ના હઠવુ !' — મોતીભાઈએ ડગલુ ભરી દીધુ હતુ !

આ એક વર્ષ દરમ્યાન મોતીભાઈએ 'સરસ્વતી મંદિર'માની પોતાની ક્લબનુ વિસર્જન કર્યું એનુ રાચરચીલુ ઘણુખરુ નોકરોને વહેંચી આપ્યુ પરતુ ત્યા મેળવેલા આનદ શિથિલ ન થાય તે માટે, સંસારવ્યવહારના અને વેપારરોજગારના તેમ જ નોકરીધધાના અવનવા અનુભવો થતા, વિદ્યાર્થીજીવનમા મેળવેલા સંસ્કાર ભૂસાઈ ન જાય તે માટે, અને વર્ષમા એક વખત હળવા મળવાનુ બને, એકબીજાના જીવનમાથી પ્રેરણા મળે અને જૂના ઓળખાણ તાજાં થાય તે માટે, 'મિત્રમડળ'ના નામે વાર્ષિક સમેલનો ભરવાનુ ઠરાવ્યુ * પછી, એ 'મિત્રમંડળ'ની સાથે એક દશકાથી પણ વધુ સમય સુધી સેવેલાં અનેક સ્વપ્નો મગજમા ભરી, કુટુબીઓ અને સ્નેહીઓના વિસ્મય વચ્ચે 'પતુજી'ની નોકરી કરવા પાટણની વાટ પકડી (જાન્યુઆરી, ૧૯૦૨)

---

* 'ચરોતર', જાન્યુઆરી, ૧૯૩૧, પૃ ૪

૧૦

‘અમીન માસ્તર’

(૧૯૦૨ થી ૧૯૦૫)

પાટણની હાઈસ્કૂલમાં ‘મોદી માસ્તર’ (ગિરધરલાલ ભાણાભાઈ મોદી) કરીને હેડ માસ્તર હતા તે ઘણા કડક ગણાતા. તે એવા વિદ્વાન હતા કે તેમના હાથ નીચે કામ કરવું અને સફળ થવું એ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરવા કરતાં પણ અઘરું મનાતું. મોતીભાઈની શિક્ષક થવાની હોંશની અહીં ભારે કસોટી થવાની હતી. પણ તે પહેલાં તો તેમણે ઘણી કસોટીઓ પસાર કરી હતી, અને કોઈ પણ શિક્ષકને આખી જિંદગીમાં ન મળે એટલો અનુભવ ‘વિદ્યાર્થી સમાજ’ અને ‘સરસ્વતી મંદિર’ની પ્રવૃત્તિઓમાં મેળવ્યો હતો. વધારામાં તેમને ‘વધારાના શિક્ષક’ તરીકે કામ કરવાનું હતું, એટલે સૌથી હલકું ગણાતું એવું ‘ગુજરાતી’ અને ‘ઇતિહાસ’ ભણાવવાનું એમને ભાગે આવ્યું. દુનિયાની આંખે પ્રતિકૂળ દેખાતા સંજોગોએ જ મોતીભાઈને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા આપી!

વાંચવાનો શોખ તો કાયમ થઈ ગયો હતો, તેમાં ‘મોદી સાહેબ’ના અભિપ્રાયની ચાનક અને શિક્ષકના કર્તવ્યનું ભાન ઉમેરાયાં: મોતીભાઈએ શરૂઆતથી જ ભારે તૈયારીઓ કરી ભણાવવા માંડ્યું, અને જોતજોતામાં તે ‘મોદી સાહેબ’ની આંખમાં વસી ગયા. નિશાળ બંધ થાય એટલે વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરી રમતો રમાડે, ફરવા લઈ જાય, અને સાંજે મોડા ઘેર આવે. રજાઓમાં ‘પિકનિક’ ગોઠવે, પુસ્તકો વંચાવે, બહારગામથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-જમવાની સગવડો કરી આપે, ગરીબ અને કાચા પડતા વિદ્યાર્થીઓને જરૂર પ્રમાણે નાણાંની કે શિક્ષણની મદદ કરી તેમ જ શાળામાં ફી-માફ વગેરે — એ બધાથી ‘અમીન માસ્તર’ સૌની જીભે ચડી ગયા!

નિશાળની નજીક ‘ફતેસિંહરાવ લાયબ્રેરી’ હતી — આજેય છે — તેથી મોતીભાઈને બહુ ફાવી ગયું. તેમણે તેનો એવો સારો ઉપયોગ કર્યો કે પહેલે જ વર્ષે તે સર્વાનુમતે તેના મંત્રી ચૂંટાયા.

પાટણ છોડતા સુધી એ કામ તેમણે કર્યું. આથી લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાની તેમને સરળતા થઈ. એમના સંસર્ગથી વિદ્યાર્થીઓને વાંચવાનો નાદ લાગવા માંડ્યો. આ માટે તે અનેક યુક્તિઓ અજમાવતા. આમાંથી એકબે જાણવા જેવી છે.

પ્રથમ તો, વિદ્યાર્થીને જે પુસ્તક વાંચવા ભલામણ કરવાની હોય તે પોતે અગાઉથી વાંચી લેતા. પછી પ્રસંગ આવ્યે તેનો ઉલ્લેખ કરે અને તેનું પ્રશંસાયુક્ત વર્ણન કરે. આથી વિદ્યાર્થી પુસ્તક તરફ આકર્ષાય અને તે વાંચવા માગે. લાયબ્રેરી પોતાના જ હાથમાં હોવાથી વિદ્યાર્થીની માગણી સહેલાઈથી સંતોષી શકાતી. એમ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ લગાડતા.

આમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને તેમણે છાપું વાંચતાં શીખવ્યું. શરૂઆતમાં ચાલુ બનાવોની વાતો કહેવા માંડી. પછી વાંચવા જેવા સમાચારો અને લેખો ઉપર છાપામાં નિશાનીઓ કરવા માંડી. બે જાતની નિશાનીઓ થતી : લાલ અને ભૂરી. લાલ નિશાનીવાળું લખાણ વિદ્યાર્થીએ ફરજિયાત વાંચવાનું, અને ભૂરી નિશાનીવાળું મરજી પડે તો વાંચવાનું. એ રીતે મેળવેલા જ્ઞાન ઉપર રવિવારે વિદ્યાર્થીઓની સભામાં ચર્ચા થતી અને વિદ્યાર્થીઓને વધુ જાણવાનો રસ લાગતો.

આ ચર્ચાઓમાં સારા સારા ફકરા મોઢે કરી સભામાં બોલવા, નિબંધો વાંચવા, ભાષણો કરવાં, વગેરે પ્રકાર પણ અજમાવવામાં આવતા. આ બધાથી વિદ્યાર્થીઓને એવી સારી તાલીમ મળી કે હોળીના તહેવારોમાં મોતીભાઈએ એક મેળાવડો ગોઠવ્યો. કહે છે કે બે હજાર માણસો ત્યાં એકઠાં થયાં હતાં. તે પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓએ રમતોની હરીફાઈ કરી અને ભાષણો કર્યાં. આથી લોકો ખુશ થયા અને 'અમીન માસ્તર' પાટણમાં જાણીતા થયા.

પાટણમાં હોળીના તહેવારોમાં લોકો મર્યાદા મૂકી જંગલી રીતે વર્તતા. તેમાં 'ઇલાજી'ની એક બીભત્સ પ્રથા તે વખતે બહુ જોરમાં હતી. ફળીએ ફળીએ લોકો 'ઇલાજી' બનાવતા. 'ઇલાજી' એટલે માટીનું નાગું પૂતળું. તેની સામે એવું જ એક સ્ત્રીનું નાગું પૂતળું ઊભું રાખે. પછી ઘેરૈયા એ પૂતળાંની આસપાસ ઊભા રહી બીભત્સ

ચેષ્ટાઓ કરે. ગેરી શેરી નચ્ચે આ જાતની હરીફાઈ ચાલતી આવી રીતે તે દિવસોમા શહેરમા બીભત્સ નાનારગણુ છવાતુ

મોતીભાઈને આ જોઈ ત્રાસ છૂટયો બીજે વર્ષે પાટણમા પોલીસ નાયબ સૂબા શ્રી. ગોવિંદભાઈ હા દેસાઈનો હોળીના દિવસોમા જ મુકામ થયો. તેનો લાભ લઈ તેમણે આ દુષ્ટ પ્રથા સામે પ્રતિબધ મુકાવવા તજવીજ કરી. શ્રી ગોવિંદભાઈ સાહેબને જાતે જઈ મળ્યા અને બધી હકીકત કહી તરત જ 'ઇલાજી' અને બીભત્સ તોફાનો નહિ કરવાના હુકમ છૂટયા[1] લોકોમા આશ્ચર્ય ફેલાયુ 'ધનાજી'ના ભક્તો ખિજાયા આ કારસ્તાન 'અમીન માસ્તર'નુ હતુ એમ જણાઈ ગયુ, એટલે, તેમનો ઘાટ ઘડવાની પણ તજવીજ થવા લાગી વાતાવરણ એટલુ ગરમ બનેલુ કે 'અમીન માસ્તર' કેટલાક દિવસ સુધી ઘરની બહાર ન નીકળી શકયા *

પાટણમા નોકરી મળ્યા પછી બીજે વર્ષે મોતીભાઈએ વસોમા 'મિત્રમડળ'નું સંમેલન બોલાવ્યુ આ અગાઉ બે સમેલનો ભરાયા હતા પણ આ ત્રીજુ સમેલન અપૂર્વ અને અદ્ભુત થયુ. આગલે વર્ષે (૧૯૦૨) અમદાવાદમા ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા)ની બેઠક મળી હતી ગુજરાતમા રાજકીય પરિષદ આ પહેલી જ હતી તેથી એની વ્યવસ્થામાથી ભણેલા લોકોને અવનવી પ્રેરણાઓ મળેલી. મોતીભાઈના 'મિત્રમંડળે' વસોમા આ વ્યવસ્થાનુ અનુકરણ કર્યું અને નાની સરખી કોંગ્રેસ ખડી કરી ત્રણ દિવસનો કાર્યક્રમ હતો વસોની કારીગરીનું પ્રદર્શન ભર્યું અને સમાજસુધારના વિષયો ઉપર ભાષણો થયા પ્રમુખસ્થાને 'સરસ્વતીચદ્ર'ના વિદ્વાન લેખક સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામભાઈને બોલાવ્યા હતા

આ સમેલનમા કેટલાક યુવાનોએ 'વિધવા વિવાહ'ની હિમાયત કરતા જુસ્સાદાર ભાષણો કરેલા પછી તો જોઈ શો એ ભાઈઓની મઝા પરિષદ પૂરી થયા પછી જે ને તે તેમના ઉપર હુમલો કરે.

---

* પાછળથી શ્રી ગોવિંદભાઈ સાહેબના પ્રયાસથી હોળીના તોફાનો સામે પ્રતિબધ મૂકતો કાયદો આખા રાજ્યને લાગુ કરવામા આવ્યો

'વિધવાઓને પરણાવવી હોય તો પહેલી તારી . . . ને જ પરણાવને, ભાઈ!' *

સમેલન એટલું બધું સફળ થયું હતું કે 'મિત્રમંડળ'નું ભાવિ ઘણું ઉજ્જ્વળ દેખાતું હતું. પણ કહે છે કે, બીજે વર્ષે પ્રશ્ન ઊઠ્યો કે, આ 'મિત્રમંડળ' પાટીદારોનું કે સર્વ કોમોના મિત્રોનું ? પાટીદારોએ એને પાટીદારોનું જ મનાવવા આગ્રહ કરવાથી એ ફરીથી ભરાતા અટકી ગયું (૧૯૦૩)

મોતીભાઈએ પાટણમાં પણ 'મિત્રમંડળ' જમાવ્યું હતું એની યોજના આવી હતી મોતીભાઈ એકાદ પુસ્તક સૂચવે તે એક જણે વાચવાનું માથે લેવાનું પછી એક રવિવારે જિસે 'મિત્રમંડળ'ની સભા પેલા મિત્રને ઘેર જ ભરાય ત્યાં વાંચેલા પુસ્તક ઉપર પેલા મિત્ર વિવેચન કરે, તેનો સાર કહે અથવા નિબંધ વાચે પછી નાસ્તાપાણી થાય અને સૌ વેરાઈ જાય નિયમ પ્રમાણે ફરજિયાત એક પુસ્તક વાચવાનું અને સભામાં હાજર રહેવાનું જે સ્વીકારે તે આ 'મિત્રમંડળ'નો સભ્ય થઈ શકતો'

આ યોજના શિક્ષકોમાં એટલી લોકપ્રિય થઈ હતી કે તેમાં પચાસ ઉપરાંત સભ્યો થયા હતા વળી 'અમીન માસ્તર'નું નામ પણ પાટણમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાં એવું પંકાયું હતું કે ત્યાંની 'આનંદપ્રિય લાયબ્રેરી ક્લબ' તરફથી તેમને ભાષણો કરવાના આમંત્રણ મળતાં એક વખત 'આપણું જીવન' એ વિષય ઉપર આ ક્લબમાં તેમણે એવું મસ્ત ભાષણ કર્યું અને તેમાં વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર એવી ચોટ ટીકા કરી કે હાજર રહેલા વૈષ્ણવ સદ્‌ગૃહસ્થો એ વિચારોથી ચોંકી ગયા — અને 'અમીન માસ્તર' થોડા ગવાયા'

આ પછી—૧૯૦૫માં—પાટણમાં અતિશય વરસાદ પડ્યો અને લગભગ ત્રણ હજાર ઘર પડી ગયાં ગરીબ-તવંગર સૌને માથે આફત ઊતરી મોતીભાઈ આ વખતે પાટણમાં જાણીતા થયા

* આ સમેલન વિષે શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે પોતાની ડાયરીમાં આ પ્રમાણે નોંધ કરી હતી 'તેની કાર્યપદ્ધતિ એક નાનકડી કોંગ્રેસ જેવી છે અને ઉદ્દેશ ચરોતરને માટે એક સામાજિક-ઔદ્યોગિક પરિષદ ઊભી કરવાનો છે'' 'શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ,' પૃ ૧૦૬

હતા. તેમણે કેટલાક મિત્રોની મદદથી પાટણના એક બે ધનિકોને સાથે લીધા અને રાહતકાર્યની તજવીજ કરી. પાટણ શહેરમાંથી સાતેક હજાર રૂપિયા એકઠા થયા અને એ સમાચાર જાણી પાટણ બહાર વસતા શેઠિયાઓએ ઉઘરાણું કરી મોકલી આપ્યું. બધી મળી સિત્તેર હજારની રકમ થઈ હતી એમ કહે છે.

આ રકમ વડે લોકોને રાહત આપવાનું કામ મોતીભાઈએ ઉપાડ્યું. ગરીબોને તરત અને બિનશરતી રાહત મળે તે માટે, દીવાન સાહેબને લખી મ્યુનિસિપાલિટીની મંજૂરીની રાહ જોયા સિવાય જાતે જોઈને ઘર બાંધવા માટે મદદ આપવાની પરવાનગી મેળવી. અને ગરીબોને આફતમાંથી ઉગારી લીધા. મદદ છૂટે હાથે કરવામાં આવી હતી, છતાં નાણાં એટલાં બધાં હતાં કે છેવટે સાતેક હજાર રૂપિયા વધેલા. આ કામથી પાટણની પ્રજા 'અમીન માસ્તર' ઉપર આફરીન થઈ ગઈ. થોડા વખત પછી, આ કામમાં આગેવાની કરનાર બે ગૃહસ્થોને પાટણના કેટલાક શહેરીઓએ માનપત્ર આપવાનું ઠરાવ્યું. એમાં 'અમીન માસ્તર'ને તો કોણ સંભારે? અને સંભાર્યા હોત તોપણ તે તેમાં ભાગ ન લેત. શહેરના યુવાનોએ આ માનપત્રનો મેળાવડો ગોઠવવામાં તેમની મદદ માગી તે તેમણે પ્રેમથી આપી. પણ આ માનપત્ર બે વૈષ્ણવ ધનિકોને અપાતું હતુ તે જૈનોને ખૂંચ્યું. એટલે તેમણે એમાં વિઘ્ન નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને 'અમીન માસ્તર'ને જ ડરાવવા લાગ્યા: "તમે કોની પરવાનગીથી માનપત્ર આપો છો?"

'અમીન માસ્તરે' સુણાવી દીધુ: 'તમે કોને એ પ્રશ્ન પૂછો છો? મને એ પૂછવાનો તમને અધિકાર શો? શું હું તમને જવાબ આપવા બંધાયો છું? અને શું મને અહીં બોલાવવાનો અને આવું પૂછવાનો તમને કંઈ અધિકાર છે ખરો?'

પૈસાના તેજમાં 'માસ્તરો'ને આંજી નાખવાને ટેવાયેલા પેલા ગૃહસ્થો પોતાની કસૂર સમજી ગયા અને ચૂપ રહ્યા. 'અમીન માસ્તરે' જરા ઠંડા પડી તેમને સમજાવ્યુ: 'જુઓ, મારે ઘણા જૈન બંધુઓ સાથે સ્નેહ છે. તેમની સાથે રહી તમારી કોમનું અને ઇતર જનસેવાનું કામ હુ કરું છું, એટલે આપનો બોલાવ્યો હું તો આવ્યો છું. માનપત્ર તો જે લોકો સારાં કામ કરે તેમને મળે છે.

તેમાં, વૈષ્ણવોને માન મળ્યું અને જૈનો રહી ગયા, એ પ્રશ્ન જ નથી જુઓને, . ના બાપદાદાએ કદી માનપત્ર મેળવ્યું નથી, અને હાલ તેમના દીકરાએ જૈન કોન્ફરન્સમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો એટલે તેને માનપત્ર મળ્યું અને તેના દીકરા પણ ભવિષ્યમાં મેળવશે।'

ઉપર ઉલ્લેખાયેલી કૉન્ફરન્સ થોડા વખત ઉપર પાટણમાં જ ભરાઈ હતી તેમાં મોતીભાઈને પણ આમંત્રણ મળ્યું હતું, અને તે ગયા હતા ત્યાં તેમણે એક સૂચના કરી હતી કે જ્યાં જ્યાં કૉન્ફરન્સો ભરાય ત્યાં ત્યાં કોમની એક સંવત્સરી ઉજવવી. તે માટે રૂા ૧૦૦૦) કૉન્ફરન્સે આપવા અને રૂા. ૧૦૦૦) જે સ્થળે કૉન્ફરન્સ ભરાય ત્યાંથી ઉઘરાવવા એ રીતે મળેલી રૂા ૨૦૦૦)ની રકમના વ્યાજમાંથી વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો આપવાની યોજના કરી જો આ વિચાર કૉન્ફરન્સ ઉપાડી લે તો પાટણમાંથી રૂા ૧૦૦૦) ઉઘરાવી તેમાના પોતે મદદ કરશે અને ઓછામાં ઓછા રૂા. ૨૫) પોતે ઉઘરાવી આપશે અથવા જાતે આપશે આ વિચાર કૉન્ફરન્સના આગેવાનોને ખૂબ ગમેલા અને રૂા ૩૦૦-૦૦) ઉઘરાવેલા પણ ખરા

માનપત્ર નિમિત્તે કોમી ભાવને મળતું વિચિત્ર રૂપ થયું, તે ઉપરથી મોતીભાઈએ ગાંઠ વાળી કે પોતે કદી કોઈનું માનપત્ર સ્વીકારવું નહિ

થોડા જ વખતમાં એમના આ સંકલ્પની કસોટી થઈ પાટણથી તેમની બદલી પેટલાદ થઈ શહેરમાં અને ગામોમાં લોકપ્રિય થઈ પડેલા 'અમીન માસ્તર' આમ એકાએક પાટણ છોડી જવાના થયા તેથી લોકોને ખૂબ લાગી આવ્યું, અને ચાર વર્ષના તેમના સદ્કામનું અહેસાન નાના મોટા સૌમાં ઊભરાવા લાગ્યું. 'અમીન માસ્તર'ને માનપત્ર આપવાની તજવીજ થવા લાગી પણ તેમણે તે સ્વીકારવાની ના પાડી આખરે નાછૂટકે શહેરના સ્નેહીઓને ત્યાં કેટલેક સ્થળે પાનસોપારી થવા દીધી

વિદ્યાર્થીઓ તો છાનામાના મહેમાણે જઈ માનપત્ર છપાવી લાવ્યા અને મેળાવડો કરવાની પરવાનગી આપવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ મોતીભાઈ મક્કમ રહ્યા 'માનપત્ર ફાડી નાખી તેના ચોકઠા ઉપર દાદાભાઈ કે ગોખલે જેવા મહાપુરુષની છબી મઢી આપો

તો સ્વીકારું,' એમ કહી વિદ્યાર્થીઓને ઉડાવ્યા. વિદ્યાર્થીઓ નિરાશ ન થયા. છેવટે ત્રિમે તેઓ હારતોરા લઈ સ્ટેશન ઉપર ગયા ત્યારે મઢેલું માનપત્ર સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેઠેલાં 'અમીન માસ્તર'નાં પત્નીના ખાનામાં છાનુમાનુ મૂકી દીધું, અને તેની નકલો સ્ટેશન ઉપરના લોકોને વહેંચી! ગાડી ઊપડી ત્યારે જ આની ખબર પડી. એ માનપત્ર વર્ષો સુધી રૂપબાના ઓરડામાં — 'જનાના' માં — રાખ્યું હતુ'

૧૧

પેટલાદમાં

(૧૯૦૫-૦૬)

૧૯૦૫ના ડિસેમ્બર માસમા મોતીભાઈએ પેટલાદની અંગ્રેજી શાળાના હેડ માસ્તરનો ચાર્જ લીધો. પાટણમા સામાન્ય શિક્ષકની ફરજો બજાવતા કરેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓએ તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સેવેલા શિક્ષણપ્રચારના મધુર સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરી તાલીમ આપી હતી, અને એ સ્વપ્નો વિષે પ્રબળ શ્રદ્ધા પોષી હતી. કેળવણીની ભૂખ ચોતરફ ઊઘડી હતી, અને કેળવણી જ ઉદ્ધારનુ એકમાત્ર સાધન દેખાતુ હતુ. પણ લોકોની એ ભૂખને સતોષવાના સાધન નહિ જેવા હતા. બ્રિટિશ સરકારની માફક વડોદરા સરકારે એવી નીતિ ધારણ કરી હતી કે દરેક પ્રાન્તમા એક જ હાઈસ્કૂલ કાઢવી. આથી અંગ્રેજી કેળવણી માટે આખા પ્રાન્તના લોકોને પ્રાન્તના મુખ્ય શહેરમા જવુ પડતુ. કેટલાક ઉત્સાહી લોકોએ પોતાના તાલુકાના મુખ્ય મથકે હાઈસ્કૂલો ઉઘાડી હતી. પણ તેનો લાભ લેવામા અગવડો તો હતી જ.* પાટણમા આવતા ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને મોતીભાઈ ઉતારાની સગવડો કરવામા મદદ કરતા, તે ઉપરથી તેમને ગામડાના લોકોની હાડમારીઓનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો, અને એ સ્થિતિ સર્વત્ર હતી તેનો પણ તેમને જાતઅનુભવ હતો. એટલે પેટલાદની શાળાનો ચાર્જ લીધો તે જ દિવસે તે આખી

*આ વખતે ચરોતર પ્રદેશમા નીચેના સ્થળોએ હાઈસ્કૂલો ચાલતી હતી; ખભાત, નડિયાદ, ઉમરેઠ અને ખેડા. સોજિત્રા, વસો, અને કરમસદમા અંગ્રેજી ચાર પાચ ધોરણો સુધીની શાળાઓ હતી. ધર્મજ, નાર, સુણાવ અને ભાદરણમા એવી શાળાઓ કાઢવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા. વીરસદ અને બોરસદમા મિશનરીઓની શાળાઓ હતી. બીજાં ગામોમા તો અંગ્રેજી શાળાની જરૂર પણ જણાઈ ન હતી.

શાળામાં ફરી વળ્યા, અને દરેક વર્ગમાં પરગામી વિદ્યાર્થીઓ કેટલા છે તે જાણી લીધું.

કુલ ૧૨૫–૧૫૦* વિદ્યાર્થીઓમાંથી પચીસેક પરગામી હતા. તેમાંના કોઈ સગાસંબંધીને ત્યાં રહેતા, કોઈ પગે ચાલીને આવતો અને કોઈ 'ઉતારા'માં રહેતા. આ સર્વને કેવી અગવડો વચ્ચે રહેવું પડતું તેનો ખ્યાલ નીચેના એક કિસ્સા ઉપરથી આવી શકે છે.

ગામડાના એક છોકરાને તેના બાપે એક ગરીબ વાણિયાને ત્યાં રહેવા-જમવાની સગવડ કરી આપી પેટલાદની અંગ્રેજી શાળામાં ભણવા મૂક્યો. છોકરો બેત્રણ દિવસમાં જ એ જીવનથી કંટાળ્યો અને ઘેર ભાગી ગયો. બાપે તેને ભાડાના ઘરમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની અને જાતે રાંધી ખાવાની સગવડ કરી આપી, અને એક ઓળખીતા કાછિયાને તેની સંભાળ રાખવાની ભલામણ કરી. થોડા દિવસમાં જ તે રાંધવાની કડાકૂટથી કંટાળ્યો અને ફરી ઘેર નાસી ગયો. બાપ તેથી પણ હિંમત હાર્યો નહિ. બેત્રણ માસ પછી છોકરાને કુટુંબના એક બીજા છોકરાની સોબત કરી આપી, અને બંનેને એક ગરીબ, ઘરડા વાણિયાને ઘેર મૂક્યા. ત્યાં પણ ફાવ્યું નહિ. એટલે તે બંનેને તે જ ઘરમાં જાતે રસોઈ કરવાની સગવડ કરી આપી. એ સગવડથી પણ છોકરાઓને ફાવ્યુ નહિ, અને ઘેર ભાગી જવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. પણ તેવામાં તેમના જેવા બીજા વિદ્યાર્થીઓ ભાગીદાર થનાર મળ્યા તેથી રાહત થઈ અને અભ્યાસ ચાલુ રાખી શક્યા.

સામાન્ય સ્થિતિના અને લાગવગ વિનાના ગામડાના વિદ્યાર્થીઓની આ સ્થિતિ હતી. અને એવી સ્થિતિમાં જેમ તેમ અંગ્રેજી ભણતરમાં આગળ વધવા મથતા વિદ્યાર્થીઓના આવા ચારેક 'ઉતારા' પેટલાદમાં હતા. તેમાં બધા મળી વીસેક વિદ્યાર્થીઓ જુદે જુદે સ્થળે રહેતા. કોઈ હાથે રાંધી ખાતા, તો કોઈ રસોઇયો રાખતા. 'ઉતારા'માં સારા વિદ્યાર્થીઓ હોય ત્યાં કામ વ્યવસ્થિત થતું અને અભ્યાસમાં લક્ષ અપાતું. જ્યાં પૈસાદાર અને લહેરી જીવો હતા ત્યાં તેવા પ્રકારનું વાતાવરણ રહેતું.

---

* પેટલાદની આ શાળા ૧૮૭૩માં નીકળેલી તે વખતે સંખ્યા ૬૩ હતી. મોતીભાઈ આવ્યા ત્યારે ૧૨૫–૫૦ની આસપાસ રહેતી.

ઉતારો અને ઓરડાની વ્યવસ્થાનું કામ એવું મુશ્કેલ લાગતું કે લાગવગ અને દોરવણીને અભાવે વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાતા અને કંટાળતા ઓરડો ગમ્યો હોય તે ઓરડી કરી આપે ખરો, પણ વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં હોય તે દરમ્યાન સામાન ભેલાડી દે કે નાસી જાય તેની ચિંતા રહેતી જે સમજુ હોય તે આ ચિંતાને લીધે વર્ગમાં ચાલતા કામમાં ધ્યાન આપી શકતા નહિ, અને સાંજે વાળુ કોણ તૈયાર કરશે એની જ વિમાસણમાં પડી જતા કોઈ વાસણ માંજનારી બાઈ વિશે વિચારમાં પડતા, અને ઘેર જઈ વાસણ માંજવા પડશે એ વિચારે નિશાળના છેલ્લા કલાકો તેમને ભારે થઈ પડતા નાના વિદ્યાર્થીઓને મોટા વિદ્યાર્થીઓની મહેરબાની ઉપર જીવવાનું રહેતું તે પોતાનાથી અજાણતાં થઈ ગયેલી નાની નાની ભૂલો માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા, અને ફલાણા મને સાંજે શું કહેશે, કાઢી મૂકશે કે શું, એ વિચારે ઉદાસ રહેતા. અને આ રીતે દિવસ ગુજરતા નાના મોટા સૌ વિદ્યાર્થીઓ શનિવાર નજીક આવવાની આતુરતાથી રાહ જોતા શનિવાર તે રવિવારની માતા અને સોમવાર તે રવિવારનું બચ્ચું ગણાતું એટલે એ ત્રણ દિવસ આ વિદ્યાર્થીઓ ઉનાળાના અગવડિયા જીવનના સંતાપમાંથી ઘરની શીતળ છાયામાં છટકી જવા આતુર રહેતા'

નવા આવેલા હેડ માસ્તર અમીન સાહેબે આ બધી વસ્તુસ્થિતિની તપાસ કરી લીધી અને એક સમી સાંજે વિદ્યાર્થીઓને ઓફિસને મેડે એકઠા કરી તેમને પડતી અગવડો દૂર થાય અને તેઓ સુખેથી ભણી શકે તે માટે એક બોર્ડિંગ કાઢવાની જાહેરાત કરી એક માસમાં આ સાહેબે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સારી છાપ પાડી હતી, અને ઉપલા ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓમાં કંઈક અપૂર્વ ચેતન આવ્યું હતું તેમણે બોર્ડિંગ કાઢવાના વિચારને તરત જ વધાવી લીધો, અને તે જ રાત્રે દૂધમોજિયાના વાળુથી બોર્ડિંગના ગણેશ મંડાયા (તા ૧૬–૧–૧૯૦૬)

બીજે દિવસે હેડ માસ્તર સાહેબના ઘરની નજીક એક મકાન ભાડે રાખવામાં આવ્યું, વાસણ અને સીધું ખરીદવામાં આવ્યાં અને ૧૫ ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ એમાં રહેવા આવ્યા. મકાનમાં અગવડો હતી, અને રસોડું ચલાવવાની જવાબદારી અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓને જ

માથે હતી. પણ તેમની અડચણો સમજનાર અને દૂર કરનાર હેડ માસ્તર સાહેબ તેમની સેવામાં સદા હાજર રહેતા, અને રાત્રે વાળુ કર્યા પછી નિયમિત તેમની પાસે જઈ તેમનાં સુખદુઃખની વાતો જાણતા અને કંઈ કંઈ પ્રેરણાઓ આપતા. આથી વિદ્યાર્થીઓમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ રેડાતો અને દિવસે નડેલી અડચણોનું દુઃખ ક્યાંયે ભુલાઈ જતું. આજની બોર્ડિંગમાં જોવામાં આવતાં ખુરસી, ટેબલ, બુક-કેસ, ખાટલા, દીવાબત્તીઓ વગેરેની સાહેબી તો તેમણે કદી દીઠી નહોતી, એટલે આટલી સગવડથી પણ તેમને સંતોષ થતો.

આ સાથે જ મોતીભાઈના મગજમાં એક યોજના ઘડાતી હતી. તે અમલમાં મૂકવા પણ, બોર્ડિંગ શરૂ થઈ કે તરત તેમણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. એક પ્રસંગે તેમણે તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું હતું:

"સને ૧૯૦૪-૦૫ માં સ્વ. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારનું 'સંસારમાં સ્વર્ગ' અને ભાવનગર રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું 'સંગીત નીતિ વિનોદ' એ બે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં. મને તે એટલાં બધાં આકર્ષક અને મોહક લાગ્યાં કે એ પુસ્તકોનું વાચન વધે એવી કોઈ યોજના કરવાની જરૂર મને સમજાઈ. વધુ વિચાર કરતાં મને એમ પણ લાગ્યું કે, સારા વિચારો અને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર કરવો હોય તો નાનાં નાનાં ગામોમાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં જોઈએ. ગામડાંમાં આ પ્રવૃત્તિ શિક્ષકો જ ઉપાડી શકે એમ સમજી, સને ૧૯૦૬ ના માર્ચ માસમાં વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો સમક્ષ મેં એવી યોજના રજૂ કરી કે, પરીક્ષા પૂરી થયે નોકરીના પ્રસંગે ગામડાંમાં શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને જ્યારે તેઓ જાય ત્યારે પોતપોતાના ગામેથી જો તેઓ રૂપિયા દશ વા પંદર મોકલી આપે તો તેમને રૂપિયા વીસ વા ત્રીસનાં વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકોનો લાભ આપવાની જવાબદારી હું સ્વીકારવા તૈયાર છું. મેં તેમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવ્યું કે ગામડાંઓ રેલવેથી દૂર હોય છે. કોઈ પણ જાતના સમાચાર સીધી રીતે તેમને મળી શકતા નથી. જ્ઞાન મેળવવાનો અને વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને મળતો નથી અને તેમનું જીવન શુષ્ક બને છે. માટે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની દૃષ્ટિએ

પુસ્તકાલય માટે રૂા ૧૦-૧૫ તેઓ એના ખર્ચ તો વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો દ્વારા પોતાને તેમ જ બીજાઓને માટે વિવિધ પ્રકારનુ જ્ઞાન મેળવી શકે અને દૂર દૂરના ગામડામા રહેતા છતા પરોક્ષ રીતે વિદ્વાનોના સમાગમમા આવી સંસ્કાર પામે આ ઉપરથી ૫૦ ગામોમા શિક્ષકો દ્વારા પુસ્તકાલયો ખોલવાનું નક્કી થયુ આ રીતે સને ૧૯૦૬ ના જુલાઈની પહેલી તારીખે ગુજરાતમા 'મિત્રમડળ પુસ્તકાલયો' નામની સૌથી પહેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ*

ગુજરાતમા પુસ્તકાલયો તો ઘણા નીકળ્યા હતા પણ સમસ્ત પ્રજા માટે સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો ઉઘાડવાની યોજના કોઈ સ્થળે થઈ નહોતી શ્રીમત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ કેળવણીપ્રચાર માટે ઉત્સાહથી ઉદાર નીતિએ કામ ઉપાડ્યુ હતુ તેમા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોને ઉત્તેજન આપવા માટે પણ યોજના હતી પણ તેનો લાભ લેવા જેટલી જાગૃતિ લોકોમા ન હતી અને એક ગામે (ભાદરણ) ઈ.સ ૧૮૯૨મા એ યોજનાનો લાભ લેવા પ્રયત્ન કરેલા છતા તેને તે લાભ મળેલો નહિ. એટલે એનો પ્રચાર કરવાની તો વાત જ ક્યાથી હોય? આ સજોગોમા મોતીભાઈની આ નવીન યોજનાને લોકોએ આનદ અને આશ્ચર્યથી વધાવી લીધી

બોર્ડિંગ જાન્યુઆરીમા ખોલી અને 'મિત્રમડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના માર્ચમા જાહેર કરવામા આવી બનેને આવકાર મળ્યો અને તેનો સારો લાભ લેવાવા લાગ્યો એટલે મોતીભાઈએ તે માટે નાણા મેળવવા તજવીજ શરૂ કરી 'મિત્રમડળ'ના સભ્યોને પત્રો લખી હકીકત જણાવી, અને તેમાના ઘણાએ બોર્ડિંગ માટે માસિક વર્ગણી (ફાળો) આપવાનુ સ્વીકાર્યુ મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો ઉઘાડવાનુ પણ એ મિત્રોએ ઉપાડ્યુ

પણ આ બને પ્રવૃત્તિઓ જોતજોતામા વધી જાય તેવા ચિહ્નો જણાવા લાગ્યા પુસ્તકાલયોને પહોચી વળવુ બહુ મુશ્કેલ નહોતુ, પણ બોર્ડિંગમા સખ્યા બમણી થવા આવી અને મકાન નાનુ પડવા લાગ્યુ એટલે મકાન અને રસોડાની વ્યવસ્થા મોટા પાયા ઉપર

* 'પુસ્તકાલય', જૂન, ૧૯૩૧, પૃ, ૨૮૦

કરવાની જરૂર જણાઈ. મોતીભાઈએ કેળવણી ખાતા સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી. તેમના કામ વિષે ખાતામાં ઘણી સારી છાપ પડી હતી, અને ખાતાના ઉપરી મે. મસાણી સાહેબને તે પ્રત્યે ખૂબ સહાનુભૂતિ હતી. તેમણે મોતીભાઈના પ્રયત્નોને ટેકો આપ્યો અને સરકાર તરફથી જે મદદ આપી શકાય તે આપવા તજવીજ કરી. પરિણામે પેટલાદ મહાલની જેલ તરીકે વપરાતું વિશાળ મકાન જે ખાલી પડયું હતું તે વગર ભાડે બોર્ડિંગને વાપરવા મળે તેવી મંજૂરી મળી. સરકાર તરફથી રૂ. ૨૫–૮–૦ ને ખર્ચે એક 'હાઉસ માસ્તર' અને 'કમાઠી' (નોકર) મળવાનું ઠર્યું; અને લોકો રૂ. ૨૦૦૦ એકઠા કરે તો તેટલી રકમ સરકાર આપે અને તે વડે બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ માટે જોઈનાં સાધનો ખરીદાય એવી સમજૂત થઈ.

પણ એટલાથીયે બોર્ડિંગનું કામ સંતોષકારક રીતે ચાલે તેમ નહોતું. રસોડાની વ્યવસ્થા માટે રસોઇયા, નોકરો, અને બીજાં સાધનોની જરૂર હતી. તે માટે એક અણધારી દિશામાંથી નાણાંનો ખજાનો હાથ લાગ્યો !

તેની હકીકત, તેમના જ શબ્દોમાં, આ પ્રમાણે હતી :

'સંવત ૧૯૫૨ (સન ૧૮૯૬)ની સાલમાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની સવારી પેટલાદ મુકામે પધારેલી. તે પ્રસંગનો લાભ લઈ પેટલાદ તાલુકાના લોકોએ તેઓશ્રી પ્રત્યે રાજભક્તિ અને પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી પેટલાદમાં ટાવર ઊભો કરવા એક ફંડ ઊભું કર્યું. તરત જ તેમાં લગભગ બાબાશાહી આઠ હજાર રૂપિયા ભરાઈ ગયા. પણ તેટલી રકમ ટાવર માટે પૂરતી નહિ હોવાથી ઘણાં વર્ષથી તે રકમ અત્રેની સરકારી તિજોરીમાં અનામત પડી રહી હતી. પણ આ બાબતની નામદાર દીવાન સાહેબને જાણ થતાં, લોકોએ એકઠા કરેલા આ ફંડના ઉપયોગ સંબંધે છેવટનો નિર્ણય એક માસની અંદર કરવા તેઓ સાહેબે હુકમ કર્યો. એટલે મે. રા. રા. સરસૂબા સાહેબની સૂચનાને અનુસરી પેટલાદના રા. રા. વહીવટદાર સાહેબે ફંડમાં નાણાં ભરનાર પેટલાદ તાલુકાનાં બધાં ગામોના લોકોની એક સભા તા. ૩૦–૧૨–૧૯૦૬ના રોજ પેટલાદ મુકામે બોલાવી. તેમાં લગભગ ત્રણસો ચારસો માણસ હાજર થયા

અને તાલુકાનાં બધાં ગામોને સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેવી યોજનાનો વિચાર કરી છેવટે સર્વેએ એકમતે નીચે પ્રમાણે ઠરાવો કર્યા :

(૧) ટાવરફંડની રકમ પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ ખાતે અનામત રાખી તેના વ્યાજમાંથી બોર્ડિંગ માટે જે ચાકર રસોઇયા રાખવામાં આવે તેના પગાર માટે ખર્ચ કરવું.

(૨) કુલ ફંડનો હેતુ પાર પાડવા માટે અને આ વર્ષે જ્યુબિલી અવસર આવ્યો છે તેથી આ બોર્ડિંગનું નામ 'શ્રી સયાજી જ્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસ' એવું રાખવું.*

* શ્રી સયાજી જ્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસનું પહેલાં બે વર્ષનું નિવેદન, પૃ. ૩.

૧૨

શ્રી સયાજી જ્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસ, પેટલાદ

(૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)

બોર્ડિંગને માટે સાધનો મળે તેટલાં નાણાંની વ્યવસ્થા થઈ, તેથી કામ સરળ થયું. પણ એકલાં સાધનોથી આ કામ સફળ થાય તેમ નહોતુ. સાધનોનો સદુપયોગ કરવાની શક્તિની અને એવી શક્તિવાળા માણસોની તે માટે ખાસ જરૂર હતી. તે મેળવવાના પ્રયત્નો પણ મોતીભાઈએ શરૂઆતથી જ કરવા માંડ્યા હતા.

બોર્ડિંગ કાઢી કે તરત જ્યાં જ્યાં બોર્ડિંગો હતી ત્યાં ત્યાંથી તે વિષે માહિતી મેળવવા માંડી હતી. તક મળતી ત્યારે જાતે જઈ એવી સંસ્થાઓ જોતા હતા. ગુજરાતમાં ઠેઠ કાઠિયાવાડ સુધી આ કામે જ ફર્યા હતા. મુંબઈમાં પ્રો. ગજ્જરની મારફતે બોર્ડિંગના સંચાલન વિષે વિલાયતથી પુસ્તકો મંગાવવાની પણ તજવીજ કરી હતી. આ બધાની પાછળ વડોદરાના 'સરસ્વતી મંદિર'નો એક દશકાનો અનુભવ અને તે વર્ષોમાં સેવેલાં સ્વપ્નોની બળવાન પ્રેરણા કામ કરતાં હતાં. મોતીભાઈ આદર્શ બોર્ડિંગની કલ્પના ઘડતા હતા.

સરકારે મકાન આપ્યું અને પોતાને ખર્ચે 'હાઉસ માસ્તર' અને કમાડી આપ્યો, તે સાથે મોતીભાઈને પોતાની પસંદગીના શિક્ષકો આપવાની ઉદારતા પણ બતાવી. પાટણમાં ગુજરાતી શાળાના શિક્ષક ઘોરીભાઈ સાથે સારો સંબંધ થયો હતો, તેથી તેમને 'હાઉસ માસ્તર' તરીકે પસંદ કર્યા અને પેટલાદ બોલાવ્યા. વડોદરામાં 'સરસ્વતી મંદિર'માં રહી તાજા બી. એ. પાસ થયેલા, સોજીત્રાના ઇશ્વરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા તેમને બોલાવવા ખટપટ કરી. પાટણના એક વિદ્યાર્થીને થોડા વખત પછી આ બોર્ડિંગની ખબર પડી એટલે તેણે તેમાં કામ કરવાની ઇચ્છા બતાવી, તેથી તેને પણ રોકી લીધો. આ બધા સાથે મોતીભાઈએ નવા વર્ષની શરૂઆતથી

બોર્ડિંગનો અને પોતાના ઘરનો વાસ સરકારી મકાનમાં કર્યો. જે સ્થળે માનવીઓને હાથેપગે બેડીઓ નાખી સળિયા પાછળ પૂરી રાખવામાં આવતા હતાં તે સ્થળે હાથપગની અને હૃદય-મનની સર્વ પ્રકારની બેડીઓ તોડવાની વેદી મંડાઈ.

જેલનું મકાન બોર્ડિંગને માટે બધી રીતે અનુકૂળ હતું. મકાનને ફરતો કોટ હતો તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગામની માઠી અસરોથી દૂર એકાંતમાં શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે રાખવાનું સુગમ થાય તેમ હતું. દરવાજા બહાર જ ઓરડીઓની એક હાર હતી. તેમાં શિક્ષકોને રહેવાની સગવડ થઈ. એ દરવાજાની બરાબર સામે બોર્ડિંગની ઑફિસ રચાઈ, તેની નજીકમાં રસોડાનો 'સ્ટોર' મંડાયો, સ્ટોરની નજીક કૂવો હતો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને નાહવાધોવાની સગવડ થઈ અને બાકીના મકાનોમાં રસોડાની અને વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ. ચોગાન વિશાળ હતું. તેમાં ઝાડ પણ હતાં તેથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને એ સ્થળમાં આવતા જ વિદ્યાવિહારની મુક્તિનો આનંદ થયો.

એક વર્ષ મોતીભાઈના સહવાસમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓ તેમના વિચારો અને આદર્શોથી રંગાઈ ગયા હતા, અને પોતાના સુખ સગવડ માટે થતી આ પ્રવૃત્તિને સફળ કરવા અને શોભાવવા ઉત્સુક બન્યા હતા. શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે રખાતો મોટા નાનાનો અને સાહેબ-નોકરનો ભેદ અહીં ઘસાઈ ગયો હતો, અને એક-કુટુંબની ભાવના જન્મી હતી. શરૂઆત હોવાથી મકાનને સાફસૂફ કરવાનું, બોર્ડિંગના જીવનને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કરવાનું, રસોડાની વ્યવસ્થા કરવાનું — એ બધાં કામ તેમણે કરવાનાં હતાં. તે આનંદથી અને ઉમંગથી કર્યાં. કંપાઉંડ સાફ કરાવ્યું, રસોડાનો સામાન ખરીદ્યો અને સ્ટોરમાં ગોઠવ્યો, બાગની રચના કરી, મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા પણ ઉપાડી અને જાણે પોતાના જ ઘરમાં આવી વસ્યા હોય તેમ જોતજોતામાં બોર્ડિંગને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી કરી દીધી.

આ કામ એટલું ઝડપી હતું કે નવા મકાનમાં ગયા પછી તરત પહેલે જ મહિને બોર્ડિંગનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ ઊજવવાની તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ સ્વીકારવા વડોદરાના દીવાન નામદાર દત્ત સાહેબને વિનંતી કરવામાં આવી.

બોર્ડિંગ શરૂ કરી તે સાથે જ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. એટલે પરોપકારના પાઠ શીખવવાના હેતુથી દર વીસ વિદ્યાર્થીએ એક ગરીબ વિદ્યાર્થીને બોર્ડિંગનો લાભ મફત આપવાની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી હતી. ઉત્સવનો પ્રસંગ આવતાં તે નિમિત્તે પરોપકારનું એક વધુ કામ કરવા અને બોર્ડિંગને મળેલા સુંદર રાજ્યાશ્રય પ્રત્યે આભારની લાગણી દર્શાવવા, ગરીબ વિદ્યાર્થીના વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ થઈ શકે તેવી 'શ્રી સયાજી સિલ્વર જ્યુબિલી ફંડ'ની યોજના પહેલે જ માસે વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડી.

ઉત્સવની તૈયારી થઈ ગઈ. તારીખ પણ નક્કી થઈ. પણ તે અરસામાં પેટલાદમાં પ્લેગ ચાલવાથી જરા મોડું થયું, અને તા. ૨૦-૪-૧૯૦૭નો દિવસ નક્કી થયો. આ દરમ્યાન ગામડાંમાં બોર્ડિંગના સમાચાર પ્રસરી ગયેલા હતા. બોર્ડિંગનો ખરો ખ્યાલ લોકોને આવી શકે તે માટે આ પ્રસંગે આ કાર્યમાં ઉમંગ ધરાવનાર ગૃહસ્થોને નોતરવામાં આવ્યા, બોર્ડિંગના મકાનને ધ્વજાઓ અને તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યું અને મહેમાનોને પુષ્પો વડે વધાવવામાં આવ્યા! બોર્ડિંગની વ્યવસ્થા, તેનો ઇતિહાસ અને તેના વિદ્યાર્થીઓને જોઈ નામદાર દીવાન સાહેબે સંતોષ જાહેર કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓને સ્વાશ્રયી થવાનો બોધ આપ્યો. હારતોરાનો વિધિ થયો અને ઉત્સવ પૂરો થયો.

ઉત્સવે લોકો પર સારી છાપ પાડી, અને બોર્ડિંગ આજુ-બાજુનાં ગામોમાં જાણીતી થઈ. નવા મકાનમાં આવ્યા ત્યારે શરૂઆતમાં ૩૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા તે બમણા થવા આવ્યા, અને વ્યવસ્થાનું કામ વધી પડ્યું. તે માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ ચૂંટેલા વિદ્યાર્થીઓની બનેલી એક વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમવાની, ઓરડીઓમાં 'પ્રિફેક્ટ' નીમવાની, નાના વિદ્યાર્થીઓની મોટા વિદ્યાર્થીઓએ સંભાળ રાખવાની — એવી એવી યોજનાઓ કરવામાં આવી. અને આવતા વર્ષના કાર્યક્રમના વિચાર થવા લાગ્યા.

અમરેલીથી ઇશ્વિરભાઈને બોલાવ્યા હતા, તે ઘણા ઉપયોગી નીવડ્યા હતા. તે જો પેટલાદમાં કાયમ થાય તો શાળા તેમ જ બોર્ડિંગની સ્થાનિક વ્યવસ્થાનું ઘણુંખરુ કામ તે ઉપાડી લે તેમ હતું. પણ શાળા ૭ ધોરણ સુધીની જ હતી, એટલે કાં તો ૭ ધોરણના

બે વર્ગ ખોલવા જોઈએ અથવા મેટ્રિક વર્ગ હોવો જોઈએ — તો જ ઈશ્વરભાઈને સગવડ પેટલાદમા રાખી શકે તેમ હતુ તે વખતે સરકારની નીતિ પ્રાંત દીઠ એક જ હાઈસ્કૂલ કાઢવાની હતી એટલે પેટલાદમા મેટ્રિક વર્ગ નીકળવાનો તો સભવ નહોતો. એટલે છઠ્ઠા ધોરણના બે વર્ગ કાયમ કરવા એ જ ઉપાય હતો તે માટે જરૂરી સખ્યામા ચારેક વિદ્યાર્થીઓ ખૂટતા હતા તે મેળવવા મોતીભાઈએ પ્રયત્ન આરભ્યા

પેટલાદ નજીક ગભીરા ગામની ગુજરાતી શાળામા આ અરસામા એક શિક્ષકે એવુ કામ કરવા માડયુ હતુ કે તેની ખ્યાતિ આખા રાજ્યમા પ્રસરી હતી રાજ્યના કેળવણી ખાતાના ડેપ્યુટીઓ એનાથી આકર્ષાયા અને અજાયા હતા તેમણે પોતાના છોકરાઓને આ શિક્ષકને ઘેર જ ભણવા મૂક્યા હતા, અને તેના ખર્ચ પેટે મો માગ્યા નાણા આપતા હતા મોતીભાઈએ બોર્ડિંગ કાઢી શરૂઆતમા બીજી બોર્ડિંગો જોવા પ્રવાસ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને પણ જુદી જુદી બોર્ડિંગો જોવા મોકલવા માડયા હતા તે યોજના પ્રમાણે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ગભીરાનુ કામ જોવા માટે મોકલ્યા હતા ત્યાના કામે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બહુ સારી છાપ પાડી હતી, અને તેમણે મોતીભાઈ સાહેબ આગળ તેના ઘણા વખાણ કર્યાં હતા

આ શિક્ષકનુ કામ જોવાની મોતીભાઈએ ઇચ્છા રાખી હતી, પણ જોઈ શક્યા નહોતા છતા વિદ્યાર્થીઓ મળી શકતા હોય તો મેળવવા તેમણે ગભીરે તપાસ કરી ગભીરાનુ નામ આ વખતે એટલુ વધી ગયુ હતુ કે નાણાને અભાવે તેનો બોજો અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરા કરી વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભણવા બીજે ઠેકાણે જાય તો તેમને આપવા માડેલી સગવડ ભુસાઈ જાય એમ હતુ તેથી મહામહેનતે તેમને માટે અગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત ગભીરામા જ કરવામા આવી હતી તે માટે શિક્ષકો પણ મોતીભાઈ મારફતે મેળવાયા હતા પણ અગ્રેજી શીખવનાર શિક્ષકો સતોષ આપી શકતા નહિ આ સજોગોમા મોતીભાઈની તપાસ ગભીરાના એ શિક્ષક અને તેમના વિદ્યાર્થીઓને બહુ આવકારપાત્ર થઈ પડી અને તે જ દિવસે સાજે ગભીરાનો આખો વર્ગ પેટલાદ આવી પહોચ્યો. પેટલાદની શાળામા બીજે વર્ષે છઠ્ઠા ધોરણના બે વર્ગો કરી શકાય

તે માટે મોતીભાઈને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મળી રહી. એટલે ઇશ્વરભાઈને પેટલાદમાં કાયમ કરવાની સગવડ થઈ.

ગંભીરાનો વર્ગ પેટલાદ આવ્યો ત્યારે જેલના મકાનમાં બોર્ડિંગ શરૂ થવાને વર્ષ પણ પૂરું થયું નહોતું, છતાં સંખ્યા એટલી બધી હતી કે એ વર્ગને બોર્ડિંગના મકાન બહાર ઉતારો આપવો પડયો. સાથે આવેલા શિક્ષકને પણ મોતીભાઈએ બોર્ડિંગ ખાતે જ રોકાઈ જવા કહ્યું અને તે શિક્ષકે તે સ્વીકારી લીધું. મોતીભાઈને એ વર્ગ અને એ શિક્ષક આશીર્વાદરૂપ થઈ પડયા !

આ રીતે મોતીભાઈના પ્રયત્નોને અણધારી દિશામાંથી મદદો અને ઉત્તેજન મળતાં ગયાં, અને નવા મકાનમાં બોર્ડિંગનું પહેલું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું એટલે છઠ્ઠું ધોરણ પાસ કરી મૅટ્રિકના અભ્યાસ માટે બહારગામ જવાનો પ્રસંગ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માટે ઊભો થયો. પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી આઠ તો એ રીતે વડોદરે ગયા પણ હતા. આમ મૅટ્રિકના એક વર્ષ માટે વિદ્યાર્થીઓને બોર્ડિંગ છોડી જવું પડે તે એક અગવડ તો હતી, પણ એથી વધુ મહત્ત્વનું તો એ હતું કે વિદ્યાર્થીઓ આમ એકએ વર્ષમાં જ બોર્ડિંગ છોડી ચાલ્યા જાય તો બોર્ડિંગમાં તેમને મળતા સંસ્કાર કાચા રહે અને તેઓ બીજે સ્થળે જતાં તે સંસ્કાર ભુસાઈ જાય. એટલે ભણવાની સગવડની દૃષ્ટિએ તેમ જ સંસ્કાર કાયમ કરવાની દૃષ્ટિએ, પેટલાદમાં મૅટ્રિકના શિક્ષણની સગવડ ઊભી કરવાની જરૂર જણાઈ. તે માટે મોતીભાઈએ તજવીજ કરવા માંડી.

બોર્ડિંગની ખ્યાતિ એવી પ્રસરી હતી કે ઇન્સ્પેક્ટરો, બીજા અધિકારીઓ, અને વિદ્યાધિકારી સર્વ કોઈએ મોતીભાઈના પ્રયત્નોને ટેકો આપ્યો, પણ સરકારે કંઈ ગણકાર્યું નહિ, અને ૧૯૦૮ માં તો વિદ્યાર્થીઓને મૅટ્રિક માટે વડોદરે જવું પડયું. પણ આ વર્ષે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ જાતે પેટલાદ પધાર્યા અને બોર્ડિંગની મુલાકાત લીધી. તેમની સમક્ષ આ પ્રશ્ન મૂકવામાં આવ્યો, તેમણે તેના પ્રત્યે દિલસોજી બતાવી. હાઈસ્કૂલ કરવા માટે રૂા. ૧૮,૦૦૦ની રકમ સરકારને આ પ્રસંગે સુપરત કરવામાં આવી. પણ તેનો ઉપયોગ હાઈસ્કૂલ કાઢવામાં કરવાને બદલે સરકારે તે વડે અંગ્રેજી શાળાનું મકાન બંધાવ્યું. આમ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

એટલે મોતીભાઈએ પોતાની જવાબદારી ઉપર બોર્ડિંગમાં ખાનગી મૅટ્રિક વર્ગ ઉઘાડવાનું નક્કી કર્યું.

મોતીભાઈના મૅટ્રિક વર્ગ કાઢવાના આ પ્રયત્નોની વડોદરાની હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો હાંસી કરતા હતા. તેઓ અને તેમના જેવા બીજા અધિકારીઓ તો એમ જ માનતા કે ગામડાંના લોકમાં અંગ્રેજી ભણવાની બુદ્ધિ હોતી જ નથી. એટલે પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં ખામી જણાતાં તેમને આ શિક્ષકો મહેણાં મારતા, અને આ વિદ્યાર્થીઓ રમતોમાં અને ચર્ચાઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા તે પ્રત્યે અણગમો દર્શાવતા.

આમ મોતીભાઈને વિરોધી વાતાવરણમાં કામ કરવાનું હતું પણ ખાતાના ઉપરી અધિકારી મે. મસાણી સાહેબને મોતીભાઈના કામ માટે ઘણી દિલસોજી હતી. તેમણે આજ સુધી તેમને જોઈતી સગવડો આપી હતી, તે રીતે આ કામ માટે પણ બની જ મદદ કરી. આ વર્ગ માટે અમરેલીની હાઈસ્કૂલમાંથી શ્રી ચોકસી માસ્તરને મોતીભાઈની માગણીથી પેટલાદ મોકલી આપ્યા અને તેમની નોકરી એ ખાતે ઉછીની આપવામાં આવી. એ વર્ગને યુનિવર્સિટીમાં મૅટ્રિક તેમ જ સ્કૂલ ફાઈનલની પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓ મોકલવા રજિસ્ટર કરવાની ભલામણ કરી અને તે માન્ય પણ રખાઈ. આમ એક ઉત્સાહી હેડ માસ્તર અને દિલસોજ વિદ્યાધિકારીના મદદગારથી આખા રાજ્યમાં સૌથી પ્રથમ ખાનગી મૅટ્રિક વર્ગ પેટલાદ બોર્ડિંગમાં શરૂ થયો.

આ વર્ગ ખાતે માત્ર ચોક્સી માસ્તરના પગારનું જ ખર્ચ પડતું બાકીનું બધું કામ સેવાભાવે થતું મોતીભાઈ અને ઈશ્વરભાઈ શાળાના કામ ઉપરાંત સવારસાંજ કામ કરતા ઈશ્વરભાઈએ સાયન્સનો આખો વિષય ખાસ આ કામ માટે જ શીખવા માંડ્યો અને શીખતા શીખતાં તે શીખવવા માંડ્યો. સંસ્કૃત માટે પેટલાદ-માંથી એક શાસ્ત્રીને રોકવામાં આવ્યા ગુજરાતી શીખવવાનું ગંભીરાથી આવેલા શિક્ષક શ્રી. કરુણાશંકરે સ્વીકાર્યું શાળાના એક-બે બીજા શિક્ષકોએ પણ કંઈક કંઈક સેવા આપી. વર્ગ બોર્ડિંગમાં જ બેસતો અને સવારસાંજ કામ ચાલતું. એટલે બોર્ડિંગનું ફર્નિચર એમાં કામ લાગતું. પુસ્તકોની તો ખોટ નહોતી, કેમકે

મિત્રમંડળ પુસ્તમાળાયોનુ કામ બોર્ડિંગની ઑફિસમા જ ધમધોકાર ચાલતું હતુ, અને બોર્ડિંગને અંગે પણ પુસ્તકાલય વસાવ્યુ હતુ

પહેલે વર્ષે પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા માટે વડોદરાની હાઈસ્કૂલમાથી પ્રશ્નપત્રો મગાવ્યા તેમ કરવાનો હેતુ છાપખાનાનો ખર્ચ બચાવવાનો અને બોર્ડિંગમા થયેલા કામની કસોટી કરવાનો હતો, પણ પ્રશ્નપત્રો મોકલનાર હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલને આ બોર્ડિંગ અને તેના કામ માટે બધાયેલા વિપરીત મતના પોષણ માટે એથી ખોરાક મળ્યો અને તે બોલી ગયા ‘લોકોને પ્રિલિમિનરીના પેપર્સ કાઢતાય ન આવડતુ હોય તો પછી મૅટ્રિકના વર્ગો શા માટે કાઢે છે?’ પણ યુનિવર્સિટીનુ પરિણામ જણાયુ ત્યારે પેટલાદ બોર્ડિંગના મૅટ્રિક વર્ગનુ પરિણામ આખા રાજ્યમા સારુ આવ્યુ! અને પેલી ટકોર કરનાર ગૃહસ્થના વર્ગનુ એથી ઊલટુ જ થયુ!

ટીકાખોરો અને દ્વેષીલાઓના મો બધ થયા, અને પેટલાદની બોર્ડિંગ અને તેનો મૅટ્રિક વર્ગ આખા ગુજરાતમા પ્રખ્યાત થયા પહેલે વર્ષે બોર્ડિંગમા ૩૯ સખ્યા હતી બીજે વર્ષે ૮૮, અને ત્રીજે વર્ષે ૧૧૬ થઈ હતી ચોથે વર્ષે ૧૦૦ ઉપરાત અરજીઓ નામજૂર કરવામા આવી, છતા વર્ષ આખરે સખ્યા ૧૨૬ હતી મકાન સાકડુ હતુ જ, પણ હવે તો તેમા માઈ શકે તેથી બમણી સખ્યા થઈ અને બીજી એટલીને નિરાશ કરવી પડી, એટલી માગણીઓ આવવા લાગી

બોર્ડિંગની મારફત જ મૅટ્રિક વર્ગમા પણ સખ્યા વધી આ રીતે સખ્યા વધે તો પેટલાદની ૭ ધોરણની શાળાને હાઈસ્કૂલ બનાવવાને સરકારને સબળ કારણ બતાવી શકાય, એ આશાએ મોતીભાઈએ બે વર્ષ સુધી એ વર્ગ ખૂબી રીતે ચલાવ્યો અને તેનુ ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓની ફી અને લોકોની મદદમાથી મેળવ્યુ પણ બે વર્ષ સપૂર્ણ સફળતાથી એ વર્ગ ચાલ્યો છતા સરકારે એના તરફ ન જ જોયુ એટલે એના ખર્ચ પેટે ગ્રાન્ટની માગણી કરી, અને ૧૯૧૦થી એને માસિક રૂા ૧૦૦ની ગ્રાન્ટ મળવાનુ શરૂ થયુ આથી સાધનો ખરીદવાની અનુકૂળતા થઈ અને આ વર્ગ સ્વાશ્રયી બન્યો આ વર્ષો દરમ્યાન શાળાની સખ્યા ૧૯૦૫ને મુકાબલે બમણી કરતા પણ વધુ થઈ હતી ૧૯૦૫ આખરે ૧૭૨ હતી ૧૯૧૦ આખરે ૩૭૨ થઈ

૧૩

'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

બોર્ડિંગની સાથે જન્મેલી 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય'ની યોજના પણ બોર્ડિંગની સાથે જ અને બોર્ડિંગની અંદર જ વેગથી આગળ વધતી હતી. એ યોજનાની જાહેરાત થઈ કે તરત તેનો લાભ લેવાની માગણી ૫૦ સ્થળેથી આવી હતી, અને વર્ષ આખરે ૮૪ ગામોએ તેનો લાભ લીધો હતો.

યોજના જાહેર કરી અને માગણીઓ તરત જ આવી એટલે તેને પહોંચી વળવા પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો મેળવવાની તજવીજ કરવાની તાત્કાલિક જરૂર ઊભી થઈ. તે માટે મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરે—જ્યાં જ્યાં અનુકૂળતા હતી ત્યાં ત્યાં પત્રવ્યવહાર શરૂ કરી દીધા. લેખકો, પ્રકાશકો, બુકસેલરો, અને વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓને પણ યોજના ગમી ગઈ અને અણધારી દિશામાંથી એને મદદો અને રાહતો મળવા લાગી. જોતજોતામાં બોર્ડિંગની ઑફિસમાં પુસ્તકો વેચવાની મોટી દુકાન મંડાઈ અને વિદ્યાર્થીઓને માટે વાતાવરણ પુસ્તકમય બન્યું. કંદોઈની દુકાનમાં બેઠેલા બાળકને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે મીઠાઈ ખાવા મળે, તેમ આ વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે વાંચવાનાં પુસ્તકો મળે એવી સગવડ થઈ, અને વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક પુસ્તકાલયોને પુસ્તકો પહોંચાડવાના કામમાં પણ જોડાયા. પાછળથી મોતીભાઈએ કેળવણી ખાતામાં લાગવગ વાપરી કેટલાક શિક્ષકોની ગુજરાતી નિશાળમાં બદલી કરાવી અને તે શિક્ષકોએ આ પ્રવૃત્તિમાં તેમ જ બોર્ડિંગમાં નવરાશને વખતે તનતોડ સેવા આપવા માંડી.

મોતીભાઈની આ યોજના આમ 'મિત્રમંડળ'ના સહકારથી આગળ વધતી હતી ત્યારે તે વર્ષોમાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ યુરોપ-અમેરિકામાં પ્રવાસ કરતા હતા. પ્રવાસ દરમ્યાન અમેરિકામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો દ્વારા લોકશિક્ષણનું અને જ્ઞાનપ્રચારનું સુંદર

કામ થતુ જોઈ તેમણે તેવુ કામ પોતાના રાજ્યમા થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો અને તે ખાતે રૂપિયા ત્રીસ હજાર અર્પવાનો હુકમ પ્રવાસમાથી જ નામદાર દીવાન સાહેબ ઉપર મોકલ્યો આ હુકમને પરિણામે વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૧૯૦૭ના વર્ષમા 'સર્ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરીઝ' (ફરતા પુસ્તકાલયો)ની યોજના થઈ તેનો લાભ 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ને મળે તે માટે મોતીભાઈએ તજવીજ કરી કેટલીક 'હા, ના' પછી મોતીભાઈની માગણીને માન આપી સરકારે 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ને આ નવી યોજનાનો લાભ આપવાનુ સ્વીકાર્યું આથી મોતીભાઈની આ પ્રવૃત્તિ બાબતની આર્થિક મુશ્કેલી દૂર થઈ અને લોકોની માગણીઓને પહોચી વળવા ઉત્સાહભેર કામ થવા લાગ્યુ

મોતીભાઈની યોજનામા એક કલમ એવી હતી કે, 'દરેક વર્ષે વ્યવસ્થાપક મંડળ તરફથી ગુજરાતી ગ્રંથકારોના ઉત્તમ લેખોના સગ્રહનુ આશરે ૮૦ પાનાનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે ને તે પુસ્તકની એકેક નકલ આ યોજનામા આઠ આના ભરનાર ગૃહસ્થને ભેટ આપવામા આવશે '

આ કલમ અનુસાર પહેલે વર્ષે 'ગદ્યસગ્રહ' નામનુ પુસ્તક પ્રગટ કરવામા આવ્યુ તે એટલુ લોકપ્રિય થયુ કે એક જ વર્ષમા તેની ત્રણ આવૃત્તિ કાઢવી પડી અને ત્રણ હજાર નકલો ખપી ગઈ આ અનુભવથી ઉત્સાહ પામી 'ગદ્યસગ્રહ'ને બદલે એ જ વિચાર ઉપર યોજેલુ 'ગદ્યપદ્યસગ્રહ' નામનુ માસિક પ્રગટ કરવા માડ્યુ (૧૯૦૮) એનુ કદ અને સ્વરૂપ તે વખતે નીકળતા 'કેળવણી' માસિક જેવુ જ હતુ લવાજમ નામનુ જ, રૂા ૧-૦-૦ હતુ, અને 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ને, બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓના વાચનાલયોને, અને આ પ્રવૃત્તિઓમા રસ લેનારાઓને તો તે મફત મોકલાતુ. એમા ઉત્તમ પુસ્તકોમાથી પસદ કરેલા ઉતારા એકઠા કરી છાપવામા આવતા તેથી તે નાના સરખા તારા અને ઉત્તમ પુસ્તકાવલી ગરજ સારતુ વળી તેમા બોર્ડિંગ અને 'મિત્રમંડળ' પ્રવૃત્તિઓના સમાચાર છાપવામા આવતા, અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી માહિતી આપવામા આવતી આ સાથે 'મિત્રમંડળ' તરફથી પુસ્તકો છપાવી 'ગદ્યપદ્યસગ્રહ' માસિકના ગ્રાહકોને ઓછી કિંમતે વેચવાની

યોજના કરવામા આવી અને વર્ષ આખર એ જ માસિકમા આવેલા લખોના 'ગદ્યસંગ્રહ' અને 'પદ્યસંગ્રહ' એવા જુદા સંગ્રહો પુસ્તકરૂપે ગ્રાહકોને ભેટ આપવાનું શરૂ થયું આ 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય'ની પ્રવૃત્તિની સાથે જ્ઞાનગંગાનો પ્રવાહ અનેક રીતે અને સર્વ દિશામા વહેવા લાગ્યો, અને તેણે દૂરદૂરના લોકોનુ ધ્યાન ખેચ્યુ 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' માસિક કેટલુ લોકપ્રિય થયુ હતુ, તેમા લોકહિત સાધવાની કેટલી બધી શક્યતા હતી, વગેર દર્શાવતો એક લાંબો પત્ર તે માસિકના અંક, ૧૯૧૬ના અંકમા પ્રગટ થયો હતો તેમાથી નીચેના અવતરણો એ માસિકના મહત્ત્વ અને વિશેષતાઓ યથાર્થ રીતે રજૂ કરે છે

"તમારા તરફથી 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' નીકળે છે તે લોકોનુ હિત કરવાનુ એક ઉત્તમ સાધન છે, એમ હું માનુ છુ, તેથી તેની અધિક અધિક ઉન્નતિ થાય એવી ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે મારુ ધારવુ એમ છે કે હાલના કરતા તેનુ કદ મોટુ થાય તો તેના ગ્રાહકો પણ વધારે થાય અને વધારે જ્ઞાન પ્રસરવાથી લોકોનું વધારે હિત થાય

તમે માસિકની પ્રશંસા કરતા અચકાઓ છો, પણ તેમ કરવાની જરૂર નથી આપણા ઉદ્દેશોને સ્પષ્ટ કરવા તેમા કાંઈ આપણી આત્મશ્લાઘા નથી અને સારા કામોને આપણે આપણા કયા ગણીએ છીએ? તે તો પરમાત્માની પ્રેરણાઓ છે પણ હું કંઈક લખી મોકલુ છુ.

૧ 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' દરેક માણસે વાચવુ જોઈએ કારણ કે તેમા સારનો પણ સાર આવે છે ગુજરાતી ભાષામા જે ઉત્તમ પુસ્તકો છે તેમાથી પણ ઉત્તમ બાબતો તેમા લેવામા આવે છે, એટલે વાચનારાઓને થોડી મહેનતે ઘણુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૨ કારણ કે તે અમુક મત પંથ કે સિદ્ધાન્તનુ માસિક નથી તે તો સર્વને સરખી ઉપયોગી બાબતોનુ માસિક છે પરસ્પર વિરોધી મતવાળાને પણ તે વાચવાથી ફાયદો જ થાય છે કારણ કે તેમા અમુક મત છે જ નહિ તે તો સર્વના જીવનને ઉપયોગી થાય એવા સુબોધથી જ ભરવામા આવે છે

૩. આ માસિક લોકોમા જ્ઞાન પ્રસારવાના અને તેમ કરી તેમનુ કલ્યાણ કરવાના હેતુથી જ પ્રગટ કરવામા આવે છે આ કોઈની અંગત માલિકીનુ નથી કે નફાની આશા હોય, તેથી જેમ જેમ માસિકના ગ્રાહક વધતા જશે તેમ તેમ તેનુ કદ પણ વધારવામા આવશે આખરે ગુજરાતી ભાષાના સર્વ માસિકોમા તે સસ્તામા સસ્તુ થશે.

* * -

૬ આ માસિકની ભાષા બહુ જ સરળ હોય છે, કારણ કે તે સર્વને માટે પ્રગટ થાય છે કાંઈ પંડિતોને માટે પ્રગટ થતુ નથી તે સ્ત્રીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને પણ સમજાય તેવુ અને તેથી ગમ પડે તેવુ છે, કારણ કે તેમા કાંઈ ફિલસૂફી (તત્ત્વજ્ઞાન)ની વાતો કરવામા આવતી નથી તેમા તો સરલ, રમિક અને બોધ ભરેલી વાર્તાઓ આવે છે

૭ માસિકના ગ્રાહકોને કેટલાક લેખકોના પુસ્તકો ખાસ ઘટાડેલા ભાવથી મળે છે એટલે આ માસિક તો મફત જ પડે છે'*

મિત્રમંડળે ઉપાડેલી ગ્રંથપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિથી કયા કયા પુસ્તકો પ્રગટ થયા તેનો પૂરો ખ્યાલ મળી શકતો નથી× પરંતુ 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' માસિક ચાલ્યુ ત્યા સુધી ગદ્યપદ્યસંગ્રહો દર વર્ષે પ્રગટ થયા હતા, અને એના ચારેક 'ગદ્યસંગ્રહો' અને ત્રણેક 'પદ્યસંગ્રહો' પ્રગટ થયા જણાય છે તેની પ્રસ્તાવનાઓમા દર્શાવેલા નીચેના વિચારો આ સંગ્રહો યોજનારના દૃષ્ટિબિંદુનો સારો ખ્યાલ આપે છે

'મનુષ્યમાત્રનુ કર્તવ્ય છે કે જેમ બને તેમ વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો, પુસ્તકો એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એક મુખ્ય

* ગદ્યપદ્યસંગ્રહ પુસ્તક ૨, અ - ૯, પૃષ્ઠ ૩ (અષાઢ, ૧૯૬૬)

× મિત્રમંડળે 'મિત્રમંડળ ગ્રંથમાળા'ના ચાર ગુચ્છ પ્રગટ કર્યાં જણાય છે તેમાનુ ૧૯૦૯મા પ્રગટ થયેલુ 'સંગીત નીતિ વિનોદ' જોવા મળ્યુ છે, તેમા પેટલાદ 'મિત્રમંડળ' ઓફિસમા મળતા પુસ્તકો અને માસિકોની યાદી નીચે પ્રમાણે આપી છે ગદ્યસંગ્રહ, ગૅરિબાલ્ડીનુ જીવનચરિત્ર, લતાકુમારી, પદ્માક્ષયા, મહારાષ્ટ્ર જીવનપ્રભાત, રાજપૂત જીવનસંધ્યા, પ્રેસિડન્ટ મહાવીર ગાર્ફિલ્ડ, હીરાગાપ્રેકની એક મોટી ખાણ, ગદ્યપદ્યસંગ્રહ, શિક્ષક

સાધન છે. પરંતુ જ્ઞાનનાં સર્વ પુસ્તકો ખરીદવાને વા વાંચવાને સર્વ કોઈ શક્તિમાન થાય નહિ એટલા જ કારણથી બુદ્ધિમાન અને પરોપકારી પુરુષોએ પુસ્તકાલયોની યોજના કરી છે. પુસ્તકાલયોમાં સર્વ પ્રકારનાં પુસ્તકો આવી શકે નહિ, તેથી જુદા જુદા વિષયો ઉપર મહાન પુરુષોએ જે જે વિચાર દર્શાવ્યા હોય તે વિચારોના સંગ્રહ પણ નાનાશા પુસ્તકાલયની ગરજ સારે છે. અંગ્રેજીમાં આવા પ્રકારના સંગ્રહો અનેક છે. આપણી ભાષામાં આ દિશામાં નહિ જેવો જ પ્રયત્ન થયો છે. આ ખોટ પૂરી પાડવા તો નહિ, તોપણ પ્રયત્નશીલ માણસોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા આ યત્ન છે.'*

* 'ગદ્યસંગ્રહ', ભાગ ચોથો. (૧૯૧૧)

૧૪

સંસ્કારસત્ર – ૧

(૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)

ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને પેટલાદમાં રહી ભણવા માટે રહેવા-જમવાની સગવડો પૂરી પાડવાના નમ્ર હેતુથી જ પેટલાદ બોર્ડિંગની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. પણ એક બે વર્ષમાં જ એનો અસાધારણ વિકાસ થયો, અને રાજાપ્રજાનું એણે એટલું બધું ધ્યાન ખેંચ્યું કે થોડા પ્રયત્ને એને સર્વ પ્રકારનું ઉત્તેજન મળ્યું. એ ઉત્તેજને મોતીભાઈને પોતાનાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવાની તક આપી અને એમનો ઉત્સાહ દિન પ્રતિદિન ઊભરાતો ચાલ્યો. બોર્ડિંગને જમાવવામાં અને એને માટે નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ યોજવામાં તે એટલા લીન બન્યા કે, બોર્ડિંગના કમ્પાઉન્ડમાં જ ઘર હતું છતાં જમવા અને સૂવાના સમય સિવાય બાકીનો બધો સમય બોર્ડિંગની ઓફિસમાં જ ગાળવા લાગ્યા. કોઈ વખત ઑફિસમાં એટલું કામ રહેતું કે ખાવાનું પણ ભૂલી જતા. અને એક વખત તો એમ પણ બનેલું કે, એમનાં પત્ની પરગામ ગયેલાં તે ઘેર આવેલાં છતાં ત્રણ દિવસ સુધી ઘેર જવાનું સાંભર્યું જ નહિ!

બોર્ડિંગ એટલી ખ્યાતિ પામી કે આખા દેશમાંથી લોકો પોતાના છોકરાને પેટલાદ ભણવા મોકલવામાં માન સમજવા લાગ્યા. શેઠિયાઓ, વિદ્વાનો, કેળવણીકારો, દેશનેતાઓ, અને રાજ્યના અમલદારો રસ્તે જતાં બોર્ડિંગ જોવા આવવા લાગ્યા, અને પેટલાદ બોર્ડિંગનો જન્મ ગુજરાતના નવજીવનમાં એક સીમાચિહ્ન લેખાયો.

એમ તો સરકારી શાળાઓને અંગે અને ખાનગી રીતે ચાલતી કેટલીક બોર્ડિંગો તે વખતે ગુજરાતમાં હતી, એટલે એક રીતે પેટલાદ બોર્ડિંગ કોઈ નવી વસ્તુ નહોતી. પણ બીજી બોર્ડિંગો વિદ્યાર્થીઓને માટે વીશી-લૉજની ખોટ પૂરી પાડ્યા સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ કરતી, ત્યારે આ બોર્ડિંગે વીશી-લૉજની ખોટ પૂરી પાડવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને માટે આદર્શ માબાપ અને ગુરુ બનવાના

પ્રયત્નો આદર્યા. અહીં એવા શિક્ષકો એકઠા થયા કે જે પોતાનાં સુખસગવડ અને સ્વાર્થ ભૂલી વિદ્યાર્થીઓ માટે જીવન યોજવામાં ગૂંથાયા અને રાત-દિવસ, ટાઢ-તડકો, કે ભૂખતરસની પરવા કર્યા વિના એમાં જ મંડ્યા રહ્યા. બોર્ડિંગમાં રહેનાર અને બહારથી આવનાર સર્વના ઉપર આ તલ્લીનતાએ ઊંડી અસર કરી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનાં તપોવન અને ગુરુકુલોનું માત્ર નામસ્મરણ કરી ગૌરવ લેવા ટેવાયેલી પ્રજાને આ ઉત્સાહી શિક્ષકોએ પોતાના નિઃસ્વાર્થ, કર્તવ્યપરાયણ જીવનથી નવીન યુગના ગુરુકુલનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડ્યું; —અને પેટલાદ બોર્ડિંગે સાચે જ ઇતિહાસ ઘડ્યો, કેમકે એણે માણસો ઘડવાનું વ્રત લીધું.

એની કાર્યપદ્ધતિમાંથી ગમે તેને પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. પહેલા જ નિવેદનમાં એના સ્થાપકની વિશાળ દૃષ્ટિ અને ઉન્નત ભાવના દેખાય છે :

'હરકોઈ બોર્ડિંગની ખરેખરી કતેહ તે માટે પૂરાં પાડવામાં આવેલાં સાહિત્યો ઉપર, તેમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઉપર અથવા તો પરીક્ષાનાં સારાં પરિણામ ઉપર આધાર રાખતી નથી; પણ તેમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક, નૈતિક અને માનસિક શક્તિઓને સરખી રીતે ખીલવવા કેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેના ઉપર જ તે આધાર રાખે છે.' *

ચાર વર્ષના અનુભવ પછી એ જ દૃષ્ટિએ સંસ્થાના હેતુની વ્યાખ્યા બીજા નિવેદનમાં કરવામાં આવી :

'પેટલાદની અંગ્રેજી શાળામાં અભ્યાસ કરતા બહારગામના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની તથા ખાધાપીધાની અનુકૂળતા કરી આપવા, તેમનો અભ્યાસ અને વર્તન સુધારવા અને ઉત્તરાવસ્થામાં મનુષ્ય તરીકેની સઘળી જવાબદારીઓ સમજી પોતાનાં કર્તવ્યો યથાર્થ રીતે કરી શકે તેવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા, એ આ સંસ્થાનો હેતુ છે.' +

એ હેતુની સિદ્ધિ માટે સંજોગો અને જરૂરિયાતો પ્રમાણે વિવિધ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા, તેથી બોર્ડિંગ ભાવનામય વ્યવસ્થા

* પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસનો પ્રથમ બે વર્ષનો હેવાલ, પૃ. ૪.

+ પેટલાદ શ્રી સયાજી જ્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસનો ચોથા વર્ષ (૧૯૦૯)નો હેવાલ, પૃ. ૧.

ને નિયમિતતાનો, અને ઉદ્યમ ને સહકારનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહી. આ પ્રકારનું જીવન શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે તદ્દન નવીન હતું તેથી કેટલીક અગવડો નડતી, તેમ કેટલીક સગવડો પણ મળી જતી. પરંતુ અગવડો વધુ પ્રયત્નો કરવાની અને હૃદયશુદ્ધિ કરવાની ઉત્તમ તકો બની જતી, અને સગવડો મળતાં ઉત્સાહ અનેક ગણો વધી જતો. એમ નાના મોટા સૌ સંસ્થાને સફળ કરવા, એને શોભાવવા અને એના પવિત્ર નામને લાયક બનવા સ્પર્ધા કરતા. તે વખતના એક વિદ્યાર્થી કહેતા તેમ, સાચે જ અહીં સંસ્કાર-પ્રચારનો યજ્ઞ મંડાયો હતો.

આર્થિક સંકડામણનો કોયડો સદા ઉકેલવાનો રહેતો. માસિક રૂા. ૭) થી વધુ ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓ આપી શકે તેમ નહોતું. આથી વ્યવસ્થામાં અતિશય કરકસર કરવી પડતી. એ અગવડે મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓનાં ફળદ્રુપ મગજોમાંથી નાણાં બચાવવાની અને મેળવવાની અનેક યોજનાઓ જન્માવી, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ જનસમાજને અદ્ભુત લાભ થયા.

આર્થિક સંકડામણોને લીધે સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓની મદદ લેવી પડતી, તેથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ કામો કરવાની આપોઆપ તાલીમ મળતી. એ પ્રથા બોર્ડિંગમાં કાયમ કરવામાં આવી, અને વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ રીતસર ચૂંટણી કરી પસંદ કરેલા* વિદ્યાર્થીઓના એક વ્યવસ્થાપક મંડળને બોર્ડિંગના રસોડાની અને બીજા કામની વ્યવસ્થા સોંપવામાં આવી. આ વ્યવસ્થાપક મંડળ બોર્ડિંગની આવક અને બીજા સંજોગો ધ્યાનમાં રાખી રસોડું, રમતો, પુસ્તકાલય, બાગકામ, વગેરે માટે નિયમો કરતું. એ નિયમો વિદ્યાર્થીઓએ જ કરેલા હોઈ તે પાળવા પળાવવા તેઓ જાગ્રત રહેતા. આથી 'શિસ્ત'ના પ્રશ્નો બહુ ઓછા ઊભા થતા. બોર્ડિંગમાં લેવાતી વિવિધ પ્રકારની ફીનો પણ વહીવટ આ મંડળ કરતું. રસોડાને માટે ખરીદાતી તથા વપરાતી ચીજોનો દૈનિક તેમ જ માસિક હેવાલ નોટિસ બોર્ડ ઉપર મૂકવામાં આવતો, જેથી વિદ્યાર્થીઓને વ્યવસ્થા કેમ થાય છે

* વિદ્યાર્થીઓએ પસંદ કરેલા ૧૨ અને શિક્ષકોએ પસંદ કરેલા ૮, કુલ ૨૦.

તેનું જ્ઞાન મળતું અને તે પ્રત્યે વિશ્વાસ જન્મતો. એ જ રીતે રસોડાને માટેની જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા માટે વ્યવસ્થાપક-મંડળની મદદ લેવામાં આવતી, જેથી તેમને એવાં કામ કરવાની તાલીમ મળતી અને સંસ્થાને કામમાં મદદ થતી.

આ વ્યવસ્થાનું બીજું અંગ 'પ્રિફેક્ટ'ની યોજના હતી. વિદ્યાર્થીઓ ઠરેલા કાર્યક્રમ અને ધોરણ પ્રમાણે કામ કરે તે માટે દરેક ઓરડીમાં દેખરેખ રાખવાનું કામ તેમાં રહેતા એક વિદ્યાર્થીને સોંપાતું. એને 'પ્રિફેક્ટ' કહેતા અને તે બધા કાર્યક્રમમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સહાયમાં રહેતો. આથી એકેએક વિદ્યાર્થી ઉપર અને એકેએક બાબતમાં દેખરેખ રહેતી અને સમય ગુમાવ્યા સિવાય બધું કામ નિયમિત અને વ્યવસ્થિત રીતે થતું.

આ રીતે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના સહકારથી રચેલ ચોકઠામાં રહી વિદ્યાર્થીએ જીવન ગુજારવાનું હતું. તે જીવન પણ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળીને યોજતા. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બધો સમય સાથે રહેતા હોવાથી આમ કરવું સહેલું થઈ પડતું અને ચોવીસે કલાક એક યા બીજા પ્રકારે શિક્ષણનો ઉદ્યમ ચાલતો. સામાન્ય રીતે સવારે પા વાગ્યે ઊઠવાનું અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે સૂઈ જવાનું ફરજિયાત રહેતું. બાકી રહેલા ૧૬।। કલાકમાંથી ૪ કલાક દાતણ-પાણી, સ્નાન, ભોજન વગેરેમાં, પા કલાક શાળામાં, ૪ કલાક અભ્યાસમાં, ૨ કલાક રમતોમાં અને ૧ કલાક પોતાને રુચે તે રીતે ગાળવાની યોજના હતી. આ બધા પ્રસંગે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની સાથે રહેતા, તેથી વિદ્યાર્થી ઊઠે તે પહેલાં તેમને ઊઠવું પડતું અને વિદ્યાર્થી સૂએ તે પછી તેમને સૂવાનું મળતું. સામાન્ય શાળા-બોર્ડિંગોમાં જ્યારે શિક્ષકની સગવડે વિદ્યાર્થીનું જીવન યોજાતું ત્યારે અહીં વિદ્યાર્થીના જીવનની સગવડે શિક્ષકનું જીવન યોજાતું.

આ કાર્યક્રમમાં બાગકામ, અખાડો, સંગીત, ડ્રૉઇંગ જેવા વિષયો શીખવવાની યોજનાઓ હતી. તે દિવસોમાં આ ચીજો નવાઈની હતી. બાગકામ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ અચકાતા, અખાડો બનાવ્યો એ તો એક સાહસ ગણાતું, સંગીત સાંભળવા પણ ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્યાર્થીઓ જ જાય, અને ડ્રૉઇંગની પરીક્ષા આપવા માટે ઇનામો આપી ઉત્તેજન આપવું પડતું. પરંતુ બોર્ડિંગની એ

પ્રવૃત્તિઓથી વિદ્યાર્થીઓને ઇતર પ્રવૃત્તિઓ મળી રહેતી અને એ તેની વિશેષતા હતી.

શનિ રવિના દિવસોએ ફાજલ સમય વધુ રહેતો. તે માટે પણ વિવિધ યોજનાઓ થતી. બોર્ડિંગમાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયની ઓફિસ હતી, તેથી પુસ્તકોનો અખૂટ ભંડાર વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેતો. 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' માસિકના બદલામાં અનેક માસિકો અને વર્તમાનપત્રો આવતાં. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ખાસ પુસ્તકો, નકશાઓ અને રમતોનાં સાધનો વસાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ બધાંનો વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળતો. તેઓ ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરતા, દેશપરદેશના સમાચારો જાણતા, મહાન નેતાઓ અને લેખકોના વિચારો જાણતા અને એ સર્વથી રંગાયેલા શિક્ષકોના સહવાસમાં રહી અનેક સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ રચતા.

વિદ્યાર્થીઓને આનંદ સાથે જ્ઞાન મળે, મેળવેલું જ્ઞાન પાકું થાય, અભ્યાસની ઊણપો દૂર થાય, અને બોર્ડિંગમાં તેમનું રહેવું સર્વ રીતે સાર્થક નીવડે, તે માટે સંજોગો પ્રમાણે વિવિધ યોજનાઓ થતી.

અક્ષર સુધારવા માટે સારાં સારાં પુસ્તકોમાંથી નોટબુકમાં સારા અક્ષરે ઉતારા કરવાનું, અને એક નિબંધ લખવાનું ફરજિયાત હતું. આ માટે રવિવારની દિનચર્યામાં ખાસ યોજના હતી. વળી તે સાથે એક કલાક ધાર્મિક વા નૈતિક કેળવણીનો ખાસ વર્ગ દર રવિવારે ભરવામાં આવતો. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં રોજ રોજ બનતા પ્રસંગોને લક્ષમાં રાખી યુક્તિપૂર્વક જીવનના ગહન પ્રશ્નો છેડાતા, તે ઉપર ચર્ચા થતી, સારાં પુસ્તકોમાંથી તે વિષે વાંચન થતાં અને પ્રસંગને અનુકૂળ દૃષ્ટાંતો આપી ઉન્નત વિચારો વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં ઠસાવવામાં આવતા.

આ દિવસના કાર્યક્રમથી વિદ્યાર્થીઓને આવતા અઠવાડિયાના જીવનનું ભાથું મળી રહેતું, અને સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓમાં તેની સારી અસર થતી. અઠવાડિયું પૂરું થતાં શનિવારે બપોરે વિદ્યાર્થી સભા ભરાતી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓએ લખેલા નિબંધો અને તેમણે કરેલા ઉતારા વંચાતા, જીવનને સ્પર્શતા વિષયો ઉપર ચર્ચાઓ થતી, જોડણી, પદચ્છેદ, ઇતિહાસ-ભૂગોળની

રમતો રમાતી, સંગીત ગવાતું અને જ્ઞાનગમ્મતમાં સમય જલદી પસાર થઈ જતો.

આ કાર્યક્રમ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને પ્રિફેક્ટની દેખરેખ નીચે યંત્રવત્ ચાલતો તે ઘણાને આકરું પડતું, અને તેમાંથી છટકવા પણ કોઈ મથતા. તે સૌ ઉપર સખત ચોકી રહેતી. દરેક 'બોર્ડર'ને માટે રજિસ્ટર રાખવામાં આવતું. તેમાં તેને વિષે સઘળી હકીકત તેણે જાતે જ નોંધવી પડતી, અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તથા બીજા શિક્ષકો તે ઉપર નજર રાખતા. વિદ્યાર્થી નિશાળે નિયમિત જાય, અભ્યાસ બરાબર કરે તે માટે તેની શાળાની હાજરી ખાસ તપાસવામાં આવતી, તેના અભ્યાસ વિષે શાળાના શિક્ષકો પાસેથી અવારનવાર માહિતી મેળવવામાં આવતી. અભ્યાસ સારો કરવા ઉત્તેજન મળે તે માટે ઊંચે નંબરે પાસ થનારને ઇનામ આપવામાં આવતાં. જરૂર જણાતાં વિદ્યાર્થીના દોષો અને તેને નડતી અગવડો દૂર કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવતા. અભ્યાસ કાચો જણાય તો તે સુધારવા સારા વિદ્યાર્થીઓની સહાય વિદ્યાર્થીને મેળવી આપવામાં આવતી, તેમ ન બને તો શિક્ષકો જાતે તે કામ કરતા, અને જો વિદ્યાર્થી વારંવાર નાપાસ થાય અથવા વર્ગમાં અર્ધ કરતાં નીચો નંબર રાખે તો નામની ફી લઈ તેને માટે ખાસ શિક્ષક રોકી તેના અભ્યાસની કચાશ દૂર કરવાની યોજના થતી. અને તેના અભ્યાસ અને ખર્ચની વિગતો દર માસે તેના વાલી ઉપર મોકલી આપવામાં આવતી. આ યોજનાથી પેટલાદ બોર્ડિંગનો વિદ્યાર્થી શાળામાં ભાગ્યે જ નાપાસ થતો, બોર્ડિંગના નિયમિત અને વ્યવસ્થિત જીવનની અસર તેના શરીર અને વર્તનમાં સ્પષ્ટ દેખાતી, અને માબાપોને તેથી ઘણો સંતોષ થતો.

પણ પેટલાદ બોર્ડિંગની આ સિવાય ઘણી વિશેષતાઓ હતી, જે સૂચવે છે કે તેના પ્રણેતાએ આ સંસ્થા દ્વારા વિશાળ ધ્યેયની સાધના શરૂ કરી હતી. એની પહેલી વિશેષતા એ હતી કે, વિદ્યાર્થી સામાન્ય રીતે શાળાનો અભ્યાસ કરે અને તેમાં પાસ થાય તે ઉપરાંત તે સારો માણસ થાય એવા સંસ્કાર તેના ઉપર પડવા જોઈએ એ દૃષ્ટિ સર્વ બાબતમાં લક્ષમાં રખાતી. આ હેતુથી સમાજમાં પ્રચલિત ચા-બીડીનાં વ્યસનો, અણઘડ નાટકો, ગાળો અને અશુદ્ધ વાણી,

વગેરે દૂષણોથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવી લેવા ખાસ કાળજી લેવામાં આવતી. બીજી બાજુ સારાં પુસ્તકોનું વાંચન, જીવનના પ્રસંગોની ચર્ચા, એકબીજાની સેવા, વગેરે મારફતે તેનામાં ઉન્નત ભાવના અને સદ્‌ગુણ-પ્રેમ ખીલવવાના પ્રયત્નો થતા. ઉચ્ચ વિચારોની પ્રેરણા ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તોમાંથી મળે છે, તેથી મહાપુરુષોનાં જીવન-ચરિત્રોનો વિદ્યાર્થીઓમાં ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવતો, અને ચર્ચાઓમાં પણ જાણીતા માણસોનાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતોનો જ ઉપયોગ થતો. આ રીતે મળતી પ્રેરણા વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં ઊતરે અને તે વર્તન એક સામાન્ય ટેવ બની જાય ત્યારે જ ચારિત્ર્ય બંધાયુ એમ કહેવાય. આ માટે ભાવનાથી પ્રેરાયલું વર્તન કરવાની વિદ્યાર્થીને વારંવાર તક મળવી જોઈએ. ભય, લાલચ, ઈર્ષા, પ્રમાદ, એવા સૂક્ષ્મ દુર્ગુણોની સાથે આંતરયુદ્ધ કરી તેને દૂર કરવાનું બળ તેનામાં કેળવાવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ, સેવાનાં કાર્યો મારફતે જ ચારિત્ર્ય ઘડાય છે એ સિદ્ધાન્ત મોતીભાઈએ સ્વીકાર્યો હતો. અને તેને અનુસરીને એકબીજાને મદદ કરવાની, માંદાની માવજત કરવાની, ઉત્સવો ઊજવવાની, મહેમાનોનું સ્વાગત કરવાની, ગામ પરગામ સમાજ-સેવાનાં કાર્યો કરવાની, અંગત જીવનમાં પણ કંઈ કંઈ સ્વાર્થત્યાગ કરવાની અનેક તકો વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવતી, અને ઊભી પણ કરવામાં આવતી.

સંસ્કારનું બીજું મહત્ત્વનું સાધન પ્રવાસ છે. ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવે, ગમે તેટલી ચર્ચા કરવામાં આવે અને ગમે તેટલા ઉપદેશ કરવામાં આવે તોપણ જ્ઞાનને વર્તનમાં ઉતારવામાં ના આવે ત્યાં સુધી તે સફળ થયું ગણાય નહિ; તેમ જ ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવે અને ગમે તેટલી વાતો કહેવામાં આવે તોપણ દેશપરદેશમાં જાતે ઘૂમ્યા સિવાય, અગવડો વેઠી અજાણ્યા લોકોને પ્રત્યક્ષ જોયા સિવાય, દુનિયાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી એવા ખ્યાલ સિવાય માણસની દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી નથી, એનું દિલ ઉદાર બનતું નથી, એનામાં જોખમ ખેડવાનું આત્મબળ જન્મતું નથી. આ દૃષ્ટિએ બાળકોને છેક નાનપણથી ગજા પ્રમાણે પ્રવાસ કરાવવાની પ્રથા હોવી જોઈએ, એ પેટલાદ બોર્ડિંગમાં શરૂઆતથી જ સ્વીકારાયું હતું, અને દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ

પાડી શિક્ષકો સાથે તેમને પ્રવાસે મોકલવામાં આવતા પ્રવાસે જવામાં વિદ્યાર્થીના માબાપને ખર્ચનો બોજો બહુ ન લાગે તેની ખાસ કાળજી લેવામાં આવતી પ્રવાસે જનાર વિદ્યાર્થીએ પ્રવાસમાં શું જોયું અને શું જાણ્યું તેની નોંધ રાખવી પડતી, ઘેર આવ્યા પછી તેનું વર્ણન નિબંધરૂપે લખવું પડતું, અને તે શનિ-રવિની સભાઓમાં વંચાતું

આ ઉપરાંત પેટલાદ બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નાખવામાં આવેલા સંસ્કારોમાં 'સુધારો' અને 'સ્વદેશી'ના તત્ત્વો મહત્ત્વના હતા બોર્ડિંગ સ્થપાઈ ત્યારે 'સુધારા'ની હિલચાલ ખૂબ જોસમાં હતી, અથવા કહો કે તેનો બીજો યુગ ચાલતો હતો એ યુગમાં ગોવર્ધનરામનો 'સરસ્વતીચંદ્ર' ખૂબ વંચાતો તેણે 'ગુજરાતને વિચારતું કર્યું' હતું સુધારાની હિલચાલમાં સામાજિક વિવેકનું તત્ત્વ દાખલ થયું હતું એટલે લોકોથી પાછી સરકાર તેવા સુધારાની હિમાયત થતી, અને મોતીભાઈએ 'મિત્રમંડળ' દ્વારા એનો પ્રચાર શરૂ કર્યો હતો તેનો રંગ વિદ્યાર્થીઓને પણ લગાડવામાં આવતો બાળલગ્ન ન કરવાં, બારમા ન જમવા, જાનમાં ત્રીજે દિવસ ન રહેવું, પરણણું ન લેવી, કન્યાઓને ભણાવવી, વગેરે સિદ્ધાન્તોની વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવામાં આવતી અને તેનો અમલ કેમ થઈ શકે તેની સમજ પાડવામાં આવતી બાળલગ્ન વિરુદ્ધ એટલું કડક વલણ સ્વીકારાયું હતું કે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી પત્રો લખવાની મનાઈ હતી, બાળપત્નીથી તે દૂર રહે તેની કાળજી લેવાતી, અને બાળલગ્ન વિરુદ્ધ મતનો માબાપમાં પ્રચાર થાય તે માટે 'લગ્નદંડ' તરીકે પરણેલા વિદ્યાર્થી પાસેથી અમુક ફી વધુ લેવાતી, અને કુંવારા વિદ્યાર્થીને બોર્ડિંગમાં દાખલ કરવામાં પહેલી પસંદગી આપવામાં આવતી

'સ્વદેશી'ની ચળવળ તો બોર્ડિંગ સ્થપાઈ તે અરસામાં 'બંગભંગ'ને અંગે જોરશોરમાં ચાલતી હતી મોતીભાઈએ તો તે પહેલાં વર્ષોથી એ ભાવના સ્વીકારી હતી. એટલે વિદ્યાર્થીઓને પણ સ્વદેશી માલ વાપરવાની દીક્ષા આપવામાં આવી હતી આ ભાવનાને વિદ્યાર્થીના જીવનમાં કાયમ સ્થાન આપવાનો એક સરસ મોકો ૧૯૦૮માં શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવની પધરામણી વખતે

મળી ગયા આ પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓને માટે 'યુનિફોર્મ' ડ્રેસ કરાવવાનું ઠર્યું તે 'યુનિફોર્મ' કેવો રાખવો તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓએ કરવાનો હતો. આ પહેલાં થોડા સમય ઉપર શ્રી. બળવન્તરાય ઠાકોર બોર્ડિંગની મુલાકાતે આવી ગયેલા તેમની સાથે તેમનો નાનો પુત્ર હતો તે બન્નેએ કોટ પાટલૂન પહેરેલા હતા દેશી વિદ્વાનને અંગ્રેજી પોશાકમાં વિદ્યાર્થીઓએ આ પહેલી જ વાર દીઠેલા એ સ્મરણ તાજું હતું, એટલે એવો જ વેશ રાખવાનું વિદ્યાર્થીઓએ ઠરાવ્યું

મોતીભાઈએ આ વિષે પોતાનો નિર્ણય બાકી રાખ્યો હતો, અને તે ઈશ્વરભાઈને જણાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓનો નિર્ણય જાણ્યા પછી ઈશ્વરભાઈએ તે નામંજૂર કર્યો અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગજગ્રાહ ઉત્પન્ન થયો. મોતીભાઈ બહારગામ ગયેલા ત્યાંથી આવતા તેમને આની ખબર પડી અને તેમણે વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી સ્વદેશીની ભાવના સમજાવી તેમણે દલીલ કરી 'આપણે એવો વેશ જોઈએ જે વડે આપણે બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થી છીએ એવું તરત ઓળખાઈ જાય. 'યુનિફોર્મ' કરાવવાનો મુખ્ય હેતુ આ છે પણ એમાં વિશેષ હેતુ પણ છે. બોર્ડિંગમાંથી ઘેર જઈ આપણે લોકોની સેવા કરવાની છે, તે માટે આપણે લોકોમાં આપણે વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ તેથી આપણે લોકોનો જ વેશ પહેરવો જોઈએ, અને તે સ્વદેશી જ હોવો જોઈએ જો અંગ્રેજી વેશ રાખીશું તો આપણે 'સાહેબ'માં ખપવાના, એટલે લોકોથી જુદા પડવાના, આપણામાં કંઈક ખુમારી પણ આવવાની અને તેથી લોકો આપણી પાસે આવતા અને આપણી સેવાનો લાભ લેતા અચકાવાના. જ્યારે આપણે તો નમ્ર બનવું છે, સાચા સ્વદેશી બનવું છે અને જ્ઞાનનો લોકોમાં પ્રચાર કરવો છે વળી સાહેબશાઈ કપડાં ખર્ચાળ અને અગવડવાળાં પણ છે . . '

વિદ્યાર્થીઓને આ દલીલે પિગળાવ્યા અને તેમણે મોતીભાઈની સલાહ સ્વીકારી નિર્ણય ફેરવ્યો. ત્યારથી સ્વદેશી કાપડનો સફેદ લાંબો કોટ, કાનપુરી લીલી બનાતની ઊભી સફેદ લીટીવાળી ટોપી, અને ધોતિયાનો કછોટો, એ પેટલાદ બોર્ડિંગનો ગણવેશ બન્યો — જાણે છોટા મોતીભાઈઓનું ટોળું

સ્વદેશીની ભાવનામાં જ દેશસેવાની ભાવના અંતર્ગત હતી. મોતીભાઈએ તો તેની દીક્ષા લીધી હતી. તે દીક્ષા તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પણ આપવા માંડી હતી. એને આ વેગથી છાપ લાગી. પેટલાદ બોર્ડિંગનો વિદ્યાર્થી એટલે સેવાભાવી વિદ્યાર્થી એમ સામાન્ય થઈ ગયું. અને અનુભવે તે સાચું પડવા લાગ્યું.

દેશસેવાનો તે વખતે એક જ પ્રકાર હતો અને તે જ્ઞાનપ્રચારનો. ગાંધીજીનું નામ રાજદ્વારી લોકોમાં જાણીતું થયું હતું, પણ તેનું મહત્ત્વ સમાચારો જાણવા કરતાં વિશેષ નહોતું. ગુજરાતમાં તો સમાચારમાં રસ લેવા જેટલીયે રાજ્યીય જાગ્રતિ નહોતી. એટલે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચાર એ જ એક ક્ષેત્ર હતું, અને તેમાં પણ સેવાનું જીવનવ્રત સ્વીકારી ગામડાં માટે કામ કરનાર તો કોઈ નહોતું. એટલે પેટલાદ બોર્ડિંગ સેવાનું અજોડ ધામ બન્યું.

૧૫

સંસ્કારસત્ર – ૨

(૧૯૦૭ થી ૧૯૧૦)

બોર્ડિંગ સરસ જામી અને વર્ષોવર્ષ એની ખ્યાતિ વધતી ચાલી. પણ મોતીભાઈને એટલેથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. તેમનો સિદ્ધાન્ત તો એ હતો કે ગરીબ-તવંગર સર્વ કોઈને કેળવણી લેવાની તક મળવી જોઈએ, અને એ તકનો લાભ સૌને સરખી રીતે મળવો જોઈએ. આ માટે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની કંઈ કંઈ યોજનાઓ તેમણે અજમાવવા માંડી હતી.

ગરીબ વિદ્યાર્થીને મદદ કરવા દર વીસ વિદ્યાર્થીએ એક 'ફ્રીબોર્ડર' રાખવાની પ્રથા બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ ચાલુ કરવામાં આવી હતી. આવા વિદ્યાર્થીઓને પાઠયપુસ્તકોની મદદ થઈ શકે તે માટે 'શ્રી સયાજી સિલ્વર જ્યુબિલી (આના) ફંડ'ની યોજના શરૂ કરી હતી. ત્યાર પછી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની પધરામણીની યાદગીરીમાં એક 'ફ્રી બોર્ડર'ની કાયમી યોજના દાખલ કરી હતી. અને જરૂર પડતાં મિત્રોની મદદો મેળવીને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને એવી રાહતો મેળવી આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એ પછી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પડતર ભાવે પાઠ્યપુસ્તકો મેળવી આપવાની યોજના કરવામાં આવી. તેથી સારી બચત થતાં, તે વડે 'વિદ્યાર્થી વસ્તુભંડાર'-ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી. પાછળથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત પાઠ્યપુસ્તકો મળે એવી યોજના પણ થયેલી.

પાટણ હતા ત્યારથી મોતીભાઈ સિનિયર શિક્ષકોના ગાઢ પરિચયમાં આવેલા. ત્યારે તેમને સમજાયેલું કે ગુજરાતી ભણેલા સિનિયર શિક્ષકોને અંગ્રેજી ભણાવવામાં આવે તો તેમને અને સમાજને ઘણો લાભ થાય. આ હેતુથી પેટલાદ બોર્ડિંગમાં કેટલાક સિનિયર ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોને મફત રાખવામાં આવેલા અને તેમને મૅટ્રિકનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવેલો.

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ તકલીફ ન પડે તે માટે તેમના માબાપ કરતાં પણ મોતીભાઈ તેમની વધુ કાળજી રાખતા, અને શોધાશોધીને વિદ્યાર્થીને મળી, તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા. આ માટે મિત્રો પાસેથી અનેક પ્રકારે નાણાં મેળવ્યાં હતાં, તેની રકમ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમણે તેનાં ટ્રસ્ટ ફંડો બનાવવા માંડ્યાં અને જરૂરિયાતોના પ્રકારો પ્રમાણે નામો આપવા માંડ્યાં. આ રીતે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને એક એક મદદ કરતા કરતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની ગણતરી કરી બોર્ડિંગના ચોથા વર્ષ (૧૯૦૯)ના નિવેદનમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી.

'સરકાર તરફના માસિક રૂા ૨૫-૮-૦ની મદદ, ટાવર ફંડના વાર્ષિક વ્યાજ રૂા ૨૨૭-૮-૦ અને પરોપકારી લોકોની બીજી મદદો મળવાથી અને 'હાઉસ માસ્તર'ની કાળજીભરેલી દેખરેખથી વિદ્યાર્થીઓને ભાડું, દીવાબત્તી, હજામ, ધોબી વગેરે સર્વ ખર્ચ માટે ફક્ત રૂા ૭) આપવા પડે છે. [illegible] જણાવવાની જરૂર છે કે, હાલ રહેતા ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ફક્ત આશરે ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું પૂરેપૂરું ખર્ચ આપી શકે તેવા છે. આશરે ૬૦ વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપો તો પોતાના પુત્રોને ભણાવવા માટે ભારે વ્યાજે ઉપાડી વા જાતે ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠી સાત રૂપિયા જેટલી મદદ મોકલી શકે છે. જ્યારે બાકીના ૨૫ વિદ્યાર્થીઓને બોર્ડિંગ તરફની કે પરોપકારી સદ્ગૃહસ્થો તરફની મદદ ન મળતી હોય, તો તેઓને દ્રવ્યના અભાવના કારણે નિરુપાયે અભ્યાસ બંધ કરવો પડે. વિદ્યાર્થીઓની આર્થિક-સ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી, ઘણા વિદ્યાર્થીઓને બહારની મદદ મેળવી દઈ, પુસ્તકો તથા કપડાં માટે વખતોવખત મદદ કરવી પડે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી આવતા રૂપિયા સાતમાં સવારસાંજ બે વખત જમવાનું આપી શકાય છે. અને અનાજ વગેરેની મોંઘવારી હોય ત્યારે જ, સાંજના સાડાચાર વાગે શેકેલા કે બાફીને વઘારેલા ચણા, મગ વગેરે ફરાળ આપવાની યોજના થઈ શકે છે. આ સંસ્થાને લોકો તરફની મદદની કેટલી જરૂર છે તે ઉપરની હકીકતોથી સ્પષ્ટ થશે.'*

* પેટલાદ શ્રી સયાજી જ્યુબિલી બોર્ડિંગ હાઉસનો ચોથા વર્ષ (૧૯૦૯)નો હેવાલ, પૃ. ૧૧, પેરા ૨

આમ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ભણવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવા હજારો રૂપિયાની જરૂર છે એનો ખ્યાલ આવ્યો. પણ આ તો મૅટ્રિક સુધીના અભ્યાસની જ વાત હતી. બોર્ડિંગ ઊઘડયા પછી બીજે જ વર્ષે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજના અભ્યાસ માટે નાણાંની જરૂર પડી, કેટલાકને ધંધાર્થે આફ્રિકા જવા મદદની જરૂર જણાઈ. આ બધાને માટે પણ નાણાં જોઈએ તે માટે જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ નાણાં મેળવી વિદ્યાર્થીઓની ભીડ ભાગવા માંડી. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ એટલો પવિત્ર હતો કે કમાય ત્યારે પાછા આપવાની નૈતિક અને મૌખિક શરત ઉપર જ નાણાં આપવામાં આવતાં. તે માટે જામીન કે વ્યાજના દરની કશી માગણી કરવામાં આવતી નહોતી. આ રીતે થોડો સમય ચાલ્યા પછી કોઈ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખાતું પડાવી લેવાની સૂચના કરી, પણ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સહાધ્યાયીઓની પ્રમાણિકતા માટે એટલો ઊંચો અભિપ્રાય હતો કે તેમણે તે સૂચના સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને નૈતિક બંધન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકાયો.

આ ફંડમાંથી વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપી જીવનમાં પગભર થતા સુધી મદદ કરવામાં આવતી. તેથી વિદ્યાભ્યાસ ઉપરાંત ધંધો શોધવામાં મદદ કરવી, માબાપને મદદ કરવી — એવાં કામે પણ મદદ આપવામાં આવતી. એના પરિણામે શરૂઆતમાં એક ગોલા જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીને પ્રિવિયસ સુધી ભણાવી આફ્રિકામાં નોકરી અપાવવામાં આવેલી. બીજા એક બે જણને પણ એ મદદથી આફ્રિકા મોકલેલા. તે સૌએ નાણાં કમાણીમાંથી પાછાં વાળેલાં. આવા અનુભવોથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાની યોજનાઓ કરવાના મોતીભાઈના પ્રયત્નોને ઘણો વેગ મળ્યો.

બોર્ડિંગ માટે નાણાં મેળવવા સરકાર અને મિત્રો ઉપરાંત ચરોતરનાં ગામોમાં પણ પ્રયત્નો થતા. 'આના ફંડ'* ત્રણ વર્ષમાં રૂા. ૧૭૩૧–૧૧–૯ સુધી પહોંચ્યું હતું, અને તે રૂા. ૧૦૦૦૦ થાય એવી જરૂર હતી. તે માટે ગામે ગામ 'આના ફંડ' ઉઘરાવવાની યોજના કરવામાં આવતી અને જે ગામનો જેટલો ફાળો આવે તેના પ્રમાણમાં તે ગામના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ રાહત આપવામાં આવતી.

* એટલે 'સયાજી સિલ્વર જ્યુબિલી ફંડ'.

આ રીતે બોર્ડિંગનો લાભ ચરોતરના ગામોને સરખી રીતે મળે તે માટે બને તેટલી યોજનાઓ મોતીભાઈએ કરી. પણ એટલી એક બોર્ડિંગથી આખા પ્રદેશની વસ્તીની જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકે નહિ તે માટે તો ગામેગામ શાળાઓ અને પુસ્તકાલયો જોઈએ અને તે ચલાવવા માટે ગામેગામ ગ્રેજ્યુએટો જોઈએ. તે ઉત્પન્ન કરવાનું તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું તે હેતુથી જ બોર્ડિંગના કામનો નિવેદનો દ્વારા, વાર્ષિક મેળાવડા દ્વારા, 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' માસિક દ્વારા, ફંડોની ઉઘરાણી દ્વારા, એમ વિવિધ રીતે પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને જેમ જેમ એ પ્રચારની લોકો ઉપર અસર થવા માંડી, અને વિદ્યાર્થીઓ પણ એ વિચારોથી રંગાવા માંડ્યા, તેમ તેમ ગામડામાં શિક્ષણના સાધનો પૂરાં પાડવાના પ્રયત્નો પણ શરૂ થવા માંડ્યા.

આ હેતુથી ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને પેટલાદ બોર્ડિંગના જીવનનો પરિચય થાય તેવા પ્રસંગો યોજતા. ટ્રેઈનિંગની પરીક્ષા આપવા વિદ્યાર્થીઓને પેટલાદ આવવું પડતું. તેમને ઊતરવાની સગવડ બોર્ડિંગમાં કરી આપવામાં આવતી. વાર્ષિક મેળાવડામાં રમતગમતની હરીફાઈઓ યોજવામાં આવતી તેમાં ગામડાની નિશાળોને ભાગ લેવા નોતરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું (૧૯૦૮). ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ગામમાં શાળા, રમતો, પુસ્તકાલયો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા પ્રેરણા આપવામાં આવી. આમ કેળવણીનો સંદેશો બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ ગામડામાં ફેલાવા લાગ્યો.

આ પ્રચાર કાયમ બને તે માટે બોર્ડિંગના વાર્ષિક મેળાવડામાં કૉલેજમાં ભણતા જૂના બોર્ડરોને આમંત્રણ આપવાની પ્રથા મોતીભાઈએ શરૂ કરી, તેમની સાથે અંગત પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો, તેમના સુખદુઃખમાં રસ લેવા માંડ્યો, અને જૂના વિદ્યાર્થીઓનું સંગઠન થાય તે માટે ત્રીજા જ વર્ષથી "Old Boarders' Association"ની સ્થાપના કરી, તેની વાર્ષિક સભાઓ ગામડામાં ભરવાની પ્રથા રાખી,—એમ સંસ્કારયજ્ઞની વેદી અખંડ જ્વલતી રહે અને તેનો અગ્નિ સર્વત્ર ફેલાય તે માટે વિવિધ પ્રબંધ થયા.

૧૬

'સાહેબ'

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

પેટલાદ બોર્ડિંગનો વિકાસ જેમ અસાધારણ વેગથી થયો અને કેળવણીથી શું થઈ શકે તેના અવનવા દષ્ટાન્ત એ સંસ્થાએ ખડા કર્યા, તેમ એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓએ મોતીભાઈના વ્યક્તિત્વને મોજે કળાએ પ્રગટ કર્યું

બોર્ડિંગની શરૂઆતમા મિત્રો પાસે જ્યારે નાણાની મદદ માગવામા આવી ત્યારે ઘણાએ આગ્રહ કર્યો કે બોર્ડિંગનું નામ 'પાટીદાર બોર્ડિંગ' રાખવુ મોતીભાઈએ તેમ કરવાની ના પાડી તેમની દલીલ એ હતી કે, 'ચરોતરની વસ્તી મોટે ભાગે પાટીદારની છે એટલે બોર્ડિંગનો લાભ લેનાર પણ મોટે ભાગે પાટીદાર હશે, તેમ તેને મદદ કરનાર પણ મોટે ભાગે પાટીદાર જ હશે પણ તે કારણે સસ્થા પાટીદારની જ બનાવવી એ સકુચિત મનોદશા સૂચવે છે વળી બીજી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ પાટીદાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે તો એકબીજાના સસ્કારની અસર થાય, અને તેથી અગ્રભાગે પાટીદાર જ્ઞાતિને જ લાભ થાય . '

સમજુ મિત્રોને તો એ દલીલ ગળે ઊતરી, પણ જ્ઞાતિવાદીઓ ઉપર એની કઈ અસર ન થઈ અને ઘણી મદદ મળતી અટકી ગઈ મોતીભાઈ તેથી ડર્યા નહિ, અને સિદ્ધાંતને વળગી રહી બોર્ડિંગનો લાભ નાત જાતના ભેદ સિવાય સૌ કોઈને સરખી રીતે આપ્યે ગયા પણ મોતીભાઈના જ્ઞાતિજનો જ એવી સકુચિત મનોદશા ધરાવતા હતા એવુ ન હોતુ, જનસમાજ આખો એવી મનોવૃત્તિવાળો હતો એટલે બોર્ડિંગ સાર્વજનિક ભાવનાથી ચાલી, છતા લોકો એને 'પાટીદાર બોર્ડિંગ' કહેતા અટક્યા નહિ, અને પેટલાદ શહેર તો તેનાથી અલિપ્ત જ રહ્યુ શહેરના વિદ્યાર્થીઓને બોર્ડિંગના લાભ આપવાની યોજનાઓ મોતીભાઈએ મૂકી, છતા પેટલાદના શહેરીઓને પાટીદાર મોતીભાઈમા વિશ્વાસ ન જ બેઠો

લોકોની અનુદારતા અને સારાં કાર્યોની કદર કરવાની અશક્તિનું એક વધુ દૃષ્ટાન્ત નોંધવા જેવું છે. બોર્ડિંગમાં હજારો રૂપિયાનો વહીવટ થતો, અને મોતીભાઈ એમાં એટલા રોકાયેલા રહેતા કે ઘર સામું જોવાની એમને ફુરસદ જ મળતી નહિ. 'પાઈની કમાઈ નહિ અને ઘડીની નવરાશ નહિ,' એવી તેમની સ્થિતિ હતી. તેનું રહસ્ય સામાન્ય લોકોને સમજાતું નહિ અને તેઓ કંઈ કંઈ અનુમાનો કરતા.

એક દિવસ કોઈ મહેમાન આવ્યા. તેમનાં પત્નીએ રૂપબાને ધીમે રહી પૂછ્યું: 'હેં રૂપબા, આ આટલો બધો હલ્લો ચાલે છે, તે એમાંથી મળતર કેટલુંક થાય છે?'

'શેનું મળતર, બાંન? ઊલટું બધું ઘરનું ગોપીચંદન ઘસાય છે.' રૂપબાએ જવાબ આપ્યો.

'ઓ 'વે, એવું તે હોય? રોજ સો દોઢસો માણસ જમે ને કશું મળે નહિ, એવો ધંધો તે કોઈ કરતું હશે?'

રૂપબા શો ઉત્તર આપે?

અજ્ઞાન લોકોને જ્યારે આવું આશ્ચર્ય થતું હતું ત્યારે મોતીભાઈની પ્રવૃત્તિઓની કિંમત સમજનાર વિદ્વાન વર્ગને બીજા પ્રકારનું આશ્ચર્ય થતું હતું. બોર્ડિંગનાં નિવેદનોમાં હજારો રૂપિયાના હિસાબ વિગતવાર આપવામાં આવતા, પણ તેમાં શિક્ષકોના પગાર ખાતે જૂજ રકમ દેખાતી. આથી એક ઉત્સવ પ્રસંગે એક વિદ્વાને પૂછ્યું:

'મોતીભાઈ, આ બધાનો પગાર ક્યાંથી લાવો છો?'

મોતીભાઈએ કહ્યું: 'હું ને ઈશ્વરભાઈ સરકારી નોકરીને અંગે બોર્ડિંગનું કામ સેવાભાવે કરીએ છીએ. એટલે અમારા પગારનો પ્રશ્ન જ નથી. ચોકસી માસ્તરનો પગાર મૅટ્રિક વર્ગ ખાતે પડે છે, તે ખાનગી રીતે મેળવાય છે. ધોરીભાઈનો સરકાર આપે છે, નોકરોનો બોર્ડિંગ ખાતે પડે છે. . . . . .'

'અને કરુણાશંકરનો?'

'તે તો અહીં પોતાનું મિશન લઈને આવ્યા છે. પગારની એમણે કદી ચિંતા કરી નથી. એમને જે જોઈએ તે મળી રહે છે.'

'એટલે?'

'તે ગંભીરામાં સરકારી નોકર હતા, ત્યારે તે જગાનો પગાર તેમને રૂ. ૧૬।।=ા મળતો છતાં એક મોટી કૉલેજ ચલાવતા હોય એ રીતે તે નિશાળ ચલાવતા. જેમ ત્યાં તેમને ખર્ચ મળી રહેતું તેમ અહીં પણ મળી રહે છે.'

'પણ તમે તેમને શું આપો છો?'

'હાલ ત્રીસ આપું છું.'

'તે ક્યાંથી મેળવો છો?'

'તેમને મૂળ ખાતામાંથી મળતી રકમ મેટ્રિક વર્ગ ખાતે પડે છે, અને બાકીની હું આપું છું. મને જાત પગાર મળે છે તે મારા સારા કામની કદર તરીકે મળે છે. પણ એ કદર ખરી રીતે મારા સાથીઓના કામને આભારી છે. એટલે એ જાત પગાર જે કામની કદર તરીકે મળે છે તે ખાતે જ ખર્ચાવો જોઈએ.'

પોતાના શિક્ષકોને મુશ્કેલીને વખતે મદદ કરવાની પણ મોતીભાઈની પ્રથા હતી.

એક વખત એક શિક્ષકનો કાન પાક્યો. તેણે પેટલાદમાં દવા કરી પણ ફેર પડ્યો નહિ. સારા દાક્તરની દવા કરાવવી હોય તો વડોદરે જવું પડે તેમ હતું. તે માટે ખર્ચ થાય. તે શિક્ષક આપી શકે તેમ નહોતું. મોતીભાઈએ તેને બોલાવી કહ્યું :

'હું તમને આ પત્ર લખી આપું છું, તે લઈ તમે વડોદરે જાઓ. ત્યાં રહેવાની જરૂર પડે તો રહેજો. ખર્ચ માટે આ પચીસ રૂપિયા આપું છું, વધુ જોઈએ તો મગાવજો. એ રૂપિયા તમારાથી બને તો પાછા આપજો, નહિ તો તે વિષે ચિંતા કરશો નહિ.'

બોર્ડિંગની યોજનાઓ બધી મોતીભાઈ કરતા, પણ તેનો અમલ બીજા શિક્ષકોને કરવાનો રહેતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બોકરે હતા. તે કાર્યક્રમનો ચુસ્ત રીતે યંત્રવત્ અમલ કરતા. તેથી વિદ્યાર્થીઓને તે વસમા લાગતા. તેમની વિરુદ્ધ મોતીભાઈ સાહેબ — મોતીભાઈને હવે બધા 'સાહેબ' કહેવા લાગ્યા હતા — પાસે ઘણી ફરિયાદો જતી. આ ફરિયાદો વધી પડી — એટલી બધી વધી પડી કે મોતીભાઈએ એક વખત વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું :

'નિયમોનું પાલન કરાવવાનું કામ મેં તેમને સોંપ્યું છે, એટલે તે તમને કડવા લાગે અને હું એ કામ ન કરું એટલે હું તમને સારો

લાગું પણ તેથી કંઈ તેમની વિરુદ્ધ નકામી ફરિયાદો તુ ન સાભળી શકે. નિયમો તમારા જ પસદ કરેલા વિદ્યાર્થીઓનું વ્યવસ્થાપક મડળ કરે છે તે તમારે પાળવા જ જોઈએ, અને તમને શિક્ષા ન કરવી પડે એ રીતે વર્તવુ જોઈએ '

બોર્ડિંગનુ કામ સેવાભાવે ઉપાડ્યુ હતુ, અને એ સેવાભાવનો લાભ સમાજ, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી સર્વને સરખી રીત મળતો. શિક્ષકને તેની લાયકાત અને જરૂરિયાત પ્રમાણે કામ મળે અને સગવડો મળે, તેનું સમાન મચવાય અને તે મનોાપૂર્વક કામ કરે તે માટે મોતીભાઈ સદા જાગ્રત રહેતા અને 'સારથિ'ના પદને સાર્થક કરતા

પણ શિક્ષકને એમ માનતા તો વિદ્યાર્થી પ્રત્યે તો બેહદ લાગણી દાખવતા બોર્ડિંગનો કાર્યક્રમ અને તેના નિયમો વિદ્યાર્થીના ભલા માટે કર્યા હતા, અને તેથી વિદ્યાર્થીએ તેનુ પાલન કરવુ જ જોઈએ પરતુ નિયમોના બધન ઘણી વાર જીવન રૂધે છે એ પણ તે જાણતા હતા, અને તેથી વિદ્યાર્થીની અડચણોની બારીક તપાસ કરી જરૂર જણાયે તેને નિયમના બધનમાથી મુક્તિ પણ આપતા આ 'નિયમમા અપવાદ'ની નીતિએ ઘણા વિદ્યાર્થીઓના જીવનવિકાસમા મદદ કરી છે, અને તે મોતીભાઈના સન્માને માટે મિત્ર બન્યા છે

બોર્ડિંગમા નિયમ હતો કે વિદ્યાર્થી સુપરિન્ટેન્ડન્ટની રજા સિવાય ઘેર ન જઈ શકે સામાન્ય રીતે શનિ-રવિએ વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જવા આતુર રહેતા. અને આ નિયમ તેમને આકરો લાગતો આનું કારણ એ પણ હતુ કે કૌટુંબિક કારણોને લીધે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શનિ-રવિએ ઘેર જવાની જરૂર રહેતી, આથી મોતીભાઈ એવા વિદ્યાર્થીઓને માટે ખાસ અપવાદ કરતા

એક વખત એક વિદ્યાર્થી આ રીતે રજાઓમા ઘેર ગયેલો તે નિયમ કરતા વહેલો બોર્ડિંગમા આવી પહોચ્યો તેને વાળુ કરવાનુ હતુ. પણ નિયમ પ્રમાણે તે વાળુ કરી શકે નહિ. રાત્રે ચોગાનમા ફરતા ફરતા મોતીભાઈને તેનો ભેટો થયો વાતચીતમાથી જણાયુ કે તે નિયમના બાધને લીધે વાળુ વિના જ રહ્યો હતો મોતીભાઈએ તરત જ પોતાને ઘેર તેને મોકલ્યો અને પૂરી શાક બનાવરાવી વાળુ કરાવ્યુ

મોડિંગમા બાળલગ્ન વિરુદ્ધ સખત પ્રચાર ચાલતો વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે પરણેલા જ હતા, અને ઉમર લાયક હતા એટલે એમનુ ચિત્ત ઘર તરફ દોડવુ, તે ઉપર સખત અકુશ રહેતો વિદ્યાર્થીઓ લગ્નજીવનથી દૂર રહે તેના ઉપાયો યોજાતા શનિ–રવિએ વિદ્યાર્થીઓને ઘેર નહિ જવા દેવામા આ પણ એક કારણ રહેતુ પણ બીજી બાજુથી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવુ જોઈએ એ વિચારનો પણ પ્રચાર થતો અને જે વિદ્યાર્થી પોતાની પત્નીને શિક્ષણ આપી શકે તેમ હોય તેને મોતીભાઈ ખાનગી રીતે ઉત્તેજન આપતા

એક વિદ્યાર્થી આ રીતે મોતીભાઈના સહકારથી પોતાની પત્નીને શિક્ષણ આપતો તેને માબાપ નહોતા તેથી ઘરનો વહીવટ જાતે કરવો પડતો આવા કારણોને લીધે તેને શનિ રવિએ ઘેર જવુ પડતુ તેની પત્નીના પત્રો બોર્ડિંગમા આવતા આ બધુ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની આખે ચઢયુ મોતીભાઈએ ખરી હકીકત સમજાવી, વિદ્યાર્થીને બધી અનુકૂળતા કરી આપી અને તેની પત્નીના પત્રો જેને વાચવા હોય તે વાચી શકે તેવી યોજના કરી શિક્ષણનો આ પણ એક પ્રકાર હતો

મોતીભાઈએ જેમ વિદ્યાર્થીજીવનમા કોઈ વિષયના અભ્યાસ માટે નામના મેળવી નથી, તેમ શિક્ષક તરીકે પણ તેમણે કોઈ વિષયના શિક્ષક તરીકે નામના મેળવી નથી. તેમને પ્રસગવશાત્ ઇતિહાસ, ગણિત, અગ્રેજી ગુજરાતી અને કોઈ વાર સસ્કૃત પણ શીખવવા પડેલા તે માટે તે બને તેટલી તૈયારી કરતા, અને વિદ્યાર્થીને માટે વિષય રસિક અને સહેલો બનાવી શકતા જે વિષય પોતાને ન આવડતો હોય તે પહેલો શીખી લેતા, અને જેટલુ શીખ્યા હોય તેટલુ જ શીખવતા પોતાનુ અજ્ઞાન પહેલેથી જ વિદ્યાર્થીઓને જાહેર કરી દેતા અને પોતે કેવી રીતે તૈયારી કરે છે તે પણ જણાવી દેતા આથી વિદ્યાર્થીને તેમને માટે ઘણુ માન થતુ અને અજ્ઞાન કે ઓછુ જ્ઞાન તેમના શિક્ષણના કાર્યમા નડતુ નહિ

શિક્ષણમા તેમણે એક સિદ્ધાત પાળ્યો હતો, તે એ કે વર્ગમા વિદ્યાર્થીને નવરો પડવા દેવો નહિ દરેકને લાયકાત પ્રમાણે કામ આપવુ ગણિત શીખવતા તે વર્ગમા જ હિસાબ ગણાવતા અને

જે ઘણાને ન આવડે તે પાટિયા ઉપર કરી બતાવતા આથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની ગતિએ કામ કરી શકતો.

આમ છતાં તેમનું શિક્ષણનું કાર્ય વર્ગ બહાર જ થતું તે વિષયશિક્ષક નહોતા, પણ જીવનશિક્ષક હતા, વર્ગશિક્ષક નહોતા પણ લોકશિક્ષક હતા તે વિદ્વાન નહોતા, પણ વિદ્વાનોના વિચારોને તેમણે પચાવ્યા હતા દરેક બાબત વિષે તેમણે સ્વતંત્ર નિર્ણયો બાંધ્યા હતા, અને તે વ્યવહારમા ઉતારવા મથતા હતા આથી વિદ્વત્તાની ખોટ એમના ચારિત્ર્યથી પૂરી પડતી, અને મતભેદ ઊભો થતા તે અનુભવના પ્રમાણ એટલી સચોટ રીતે આપી શકતા કે તેમની દલીલને માત કરવાનું મુશ્કેલ પડતું સિદ્ધાન્ત વિનાનું જીવન જીવન જ ન કહેવાય, એમ તે માનતા અને કહેતા, પણ જે સિદ્ધાન્ત અમલમા ન મૂકી શકાય તે સિદ્ધાન્ત ગમે તેટલો મહાન હોય તોપણ તેમને નિરર્થક લાગતો આમ છતાં સિદ્ધાન્તવાદી પ્રત્યે તેમને ખૂબ આદર રહેતો અને પોતાના કરતા ઊંચા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરનાર પ્રત્યે તે પૂજ્યભાવથી જોતા પોતાના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ હોય તે કામોથી અને તેવા માણસોથી તે દૂર રહેતા. પણ તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર કદી દાખવતા નહિ. આ બધા કારણે તેમના વિરોધીઓને પણ તેમના પ્રત્યે માન રહેતું અને તેમના કામમા સહકાર ન આપનાર પણ તેમા વિઘ્નો નાખતા નહિ.

વિદ્યાર્થી ગમે તેવો ખરાબ હોય તોપણ તેના પ્રત્યે તે લાગણી રાખતા, અને ભૂલ કરનારને કદી શિક્ષા કરતા નહિ ભૂલ સુધારવાની તેમની પદ્ધતિ ઘણી અસરકારક હતી પ્રથમ તો તે ભૂલ તરફ આડકતરી રીતે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચતા, પછી તેને શરમાવતા, દલીલ કરતા, ઉપદેશ કરતા, સુધરવાની તક આપતા અને ન સુધરે તો તેને સંસ્થામાથી રજા આપતા તે રીતે સંસ્થા-માથી ગયેલો વિદ્યાર્થી જ્યા જતો ત્યા તેમને ભૂલી શકતો નહિ'

કેટલાક દૃષ્ટાંતો મોતીભાઈની પદ્ધતિના સરસ નમૂના છે

વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાની ચિંતામા એટલું વાચતા કે તે માંદા પડી જતા આથી એવો નિયમ કરવામા આવેલો કે બધાએ રાત્રે દશ વાગ્યા પછી સૂઈ જવું એક દિવસ મોતીભાઈ બહારગામ ગયા. તેનો લાભ લઈ સારા ગણાતા વિદ્યાર્થીઓએ જ મોડા સુધી વાચ્યા

કર્યું કોઈક કારણસર મોતીભાઈ વચ્ચે જ પાછા ફર્યા, તો એક ઓરડીમા બત્તી બળતી દીઠી તે ચુપચુપ ત્યા ગયા જોડેની ઓરડીવાળાને ઉઠાડ્યા અને ચટ વગાડવાની સૂચના કરી ચટ વાગ્યો એટલે પેલા ભાઈને દફન થઈ તે અંદરથી બગડ્યા 'કયો મૂવો છ એ?' મોતીભાઈએ બારણુ ખખડાવ્યુ, એટલે પેલા ભાઈ બબડતા બહાર નીકળ્યા, અને 'સાહેબ'ને ઊભેલા દીઠા 'સાહેબ' મો મલકાવી ચાલતા થયા

-

૧૯૦૭મા હિંદુસ્તાનમા બંગભંગને કારણે રાજકીય વાતાવરણ ખૂબ ગરમ થયુ હતુ તે અરસામા ૧૯૦૮મા લોકમાન્ય તિલકને સરકારે કેદ પકડ્યા તેથી હાહાકાર થયો વિદ્યાર્થીઓમાના કેટલાક થોડા જ વખત ઉપર સુરતની કોંગ્રેસમા તિલકને જોઈ આવ્યા હતા ત્યા તેમને કારણે ધાંધલ થયુ હતુ અને તિલકની નીડરતાએ યુવાનોને મુગ્ધ કર્યા હતા એટલે તેમના પકડાયાની વાતથી વિદ્યાર્થીઓને પણ પાણી ચઢ્યુ અને તેમણે પોતાની લાગણી દર્શાવવા શાળામા ઉઘાડે માથે જવાનો નિર્ણય કર્યો આ લેખ લખનારનો વિચાર હતો મોતીભાઈ ચેતી ગયા અને બોર્ડિંગના દરવાજા આગળ શાળાના સમયે ઊભા રહ્યા વિદ્યાર્થી ઉઘાડે માથે આવે તેને હસતુ મો રાખી આગળના પ્રસંગ વડે જ ટોપી પહેરી આવવાનુ કહે, અને વિદ્યાર્થીનો જુસ્સો ઓગળી જાય બધા વિદ્યાર્થીઓએ 'સાહેબ'ની આજ્ઞા માની માત્ર એક કાઠિયાવાડી વિદ્યાર્થી અડગ રહ્યો તેને મોતીભાઈએ છોડી દીધો

બોર્ડિંગમા બીડી પીવાની મનાઈ હતી પણ ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને એ વ્યસન ઘેરથી જ વળગેલુ આવતુ કેટલાક તો આ બંધનમધીથી ડરીને જ નાસી જતા એક મિત્રના દીકરાને ખાસ આ વ્યસન છોડાવવા માટે જ બોર્ડિંગમા મૂકેલો તે બે ત્રણ વાર બીડી પીતા પકડાયેલો અને મોતીભાઈએ તેને સમજાવી જતો કરેલો પણ તે તો પોતાનુ કામ કર્યે જતો ફરીથી તે પકડાયો અને મોતીભાઈએ તેને ઠપકો દીધો તેને ઘણુ માઠુ લાગ્યુ, અને છાનોમાનો તે નાસી ગયો મોતીભાઈને ભારે ચિંતા

થઈ છોકરાને શોધવા દોડાદોડ થઈ આખરે તેના માબાપ તરફથી ખાતરી મળી કે તે સલામત હતો, ત્યારે જ તે પગ વાળી બેઠા

વિદ્યાર્થીને માટે મોતીભાઈને આમ લાગણી હતી, તે ફરતા બોર્ડિંગમા રહેતા છતા તેની કુટેવો સુધરે નહિ તેથી તેમને ભારે ઉદ્વેગ થતો, અને વિદ્યાર્થીઓના વર્તનમા જો દુર્બુદ્ધિ જણાય તો તે લાગણીવશ થઈ જતા

એક વખત રસરોટલીનુ જમણ કર્યુ મોતીભાઈને વિદ્યાર્થીઓએ જમવા નોતર્યા ભોજનના વ્યવસ્થાપકને ખીજવવા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ રસ ખુટાડવાનો છાનો ઠરાવ કર્યો જમતી વખતે માથે જ રસ ખૂટ્યો મોતીભાઈને દુ ખ થયુ અને તેમણે કારણ પૂછ્યુ સમજાયુ કે વિદ્યાર્થીઓએ પહેલેથી જ કાવતરુ રચ્યુ હતુ. મોતીભાઈ કહે 'આવુ હોય તો તમારે મને જણાવવુ જોઈએ તમારે રસ પીવો હોય તો હુ રસના પીપ ભરાવી નળ મૂકુ અને પીવો હોય તેટલો પીવા દઉ. પણ આવુ તોફાન અસહ્ય લાગે'

વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ શરમાયા

*

આવા અનેક પ્રસગો બન્યા હશે એવા મધુર સ્મરણો વર્ણવતા એક વિદ્યાર્થી લખે છે

'શ્રી મોતીભાઈ અમીન વિદ્યાર્થી આશ્રમના ગુરુ મનાતા હતા પોતે ઘડી રાખેલા જીવનસિદ્ધાતોને વળગીને કામ કર્યા જવાની એમની કાર્યપદ્ધતિ હતી એમની પ્રવૃત્તિઓમાથી 'जनसेवा ए प्रभुसेवा छे' એ મુદ્રાલેખ સમજાઈ આવતો હતો યુવાનોના વિચારોની વિશુદ્ધિ, વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ અને નૈતિક ઉન્નતિ સાધવી એને એઓશ્રીએ પોતાનુ ધ્યેય માન્યુ હતુ નાના મોટા, બુદ્ધિશાળી તેમ જ અવિકસિત બુદ્ધિવાળા, બાહ્યામા ગણાતા તેમ જ તોફાની વૃત્તિઓવાળા, બધા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે શ્રી મોતીભાઈને સમભાવ અને એક સરખુ માન હતુ 'साहेब होय छे त्यारे बोर्डिंग सारी लागे छे' આવી વાતો વિદ્યાર્થી મડળોમા સામાન્ય થઈ ગઈ હતી'*

*જ્ઞાન પ્રચાર, ૧૯૨૭, પૃષ્ઠ ૭-૮

૧૭

ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ અને કરુણાશંકર

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

બોર્ડિંગમાં ચારિત્ર્ય અને સંસ્કાર ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવતો. ચારિત્ર્ય અને સંસ્કાર એવી સૂક્ષ્મ ચીજો છે કે તે સહેલાઈથી પારખી શકાતી નથી. મોટે ભાગે તો એની લોકોને સમજ જ નથી હોતી, અને તેમને એની કંઈ પડી પણ નથી હોતી. આથી ચારિત્ર્ય અને સંસ્કાર ખીલવવાના પ્રયત્નો કરતાં વ્યક્તિને તેમ જ સમાજને ચાલતા આવેલા જીવનવ્યવહાર સાથે વારે વારે ઘર્ષણ થાય છે, અને કોઈ વાર વિરોધનો પણ સામનો કરવો પડે છે. શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં આ ઘર્ષણ લગભગ સદા ચાલતું હોય છે. શિક્ષકો શિક્ષકો વચ્ચે, શિક્ષકો ને અધિકારીઓ વચ્ચે, અને શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે નાના મોટા મતભેદો ઊભા થાય છે અને તેના નિકાલ કરવા પડે છે. ચારિત્ર્યવાન અને સંસ્કારી મનુષ્યની આવે પ્રસંગે કસોટી થાય છે. મોતીભાઈને પણ આવી કસોટીના પ્રસંગો આવતા.

મોતીભાઈ પોતે સિદ્ધાંતવાદી હતા, અને માણસમાત્ર સિદ્ધાંતવાદી બને એ માટે તેમને પ્રેરણા, સલાહ, સહાય અને તાલીમ આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા. આમ છતાં સિદ્ધાંતની વાતો તે ઓછામાં ઓછી કરતા. તેમનું લક્ષ્ય મહાન સિદ્ધાંતોની તત્ત્વ-ચર્ચા કરતાં નાના નાના સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા તરફ વધારે રહેતું. સિદ્ધાંતોને કારણે માણસ માણસ વચ્ચેના વ્યવહારમાં વિક્ષેપ પડે તે કરતાં સિદ્ધાંતોની બાંધછોડ કરીને વ્યવહાર સલાહસંપથી, સહકારથી અને શાંતિથી ચાલે તે તેમને વધુ પસંદ પડતું. આથી નાના મોટા સૌની સાથે તે સમાધાનવૃત્તિથી કામ લેતા અને સૌના સરખા આદરપાત્ર બનતા.

પણ આમ વિચાર કરતા આચાર ઉપર વધુ ભાર મૂકનાથી કેટલીક વાર એમ બનતું કે, તેમના કરતા બીજા કે વધુ ઉચ્ચ આદર્શથી પ્રેરાયેલા વર્તનનુ રહસ્ય એકદમ તેમના લક્ષમા આવતુ નહિ કોઈ વાર લક્ષમા આવતુ તોપણ સામાન્ય વ્યવહારથી વધારે પડતુ આદર્શવાદી કોનાને કારણ તેમને તે માન્ય રાખવુ ઇષ્ટ લાગતુ નહિ આવા કારણે તેમને વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ શિક્ષકો અને મિત્રો સાથે મોટા મતભેદો જાગતા આવે વખતે તેમણ દાખવેલી ઉદારતા સહિષ્ણુતા, ન્યાયવૃત્તિ અને શિષ્ટવૃત્તિ ધડો લેવા જેવી છે

આવા મતભેદોના પ્રસગ ગભીરેથી આવેલા કરુણાશકર સાથે વારવાર બનતા કરુણાશકર એટલે આદર્શ શિક્ષક — અનેક અર્થમા આદર્શ વડોદરામા નામજીમદિરમા મોતીભાઈ કનમ ચલાવતા ત્યારે કરુણાશકર મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમા હતા એ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. મણિશકર રત્નજી ભટ્ટે વિદ્યાર્થીઓના જીવન ઉપર મચોટ અસર કરી હતી કરુણાશકર ઉપર આ અસર એટની ઊડી થઈ હતી કે તે મણિશકરના નિકટ પરિચયમા આવ્યા હતા અને તેમના તરફ ગુરુભાવ રાખતા હતા મણિશકર કવિ હતા તેમના 'કાન્તનિર્ણય', 'ચકવાક', 'દવયાની', જેના કાવ્યોએ ગુજરાતી કવિતામા નવીન ભાત પાડી હતી અને તેમની મારફતે તેમના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યનો સીધો અને માર્મિક પરિચય થતો હતો તેમા વળી 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' એ ગ્રથ તેમણે ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે જ લખ્યો હતો અને તે જાતે જ શીખવતા એ ગ્રથ એમના જ્ઞાન, ચિંતન, અને લેખન-શક્તિનો અનુપમ નમૂનો છે સ્વાભાવિક રીતે જ કરુણાશકર ઉપર મણિશકરના આ ગ્રથની અને તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની છાપ પડેલી હતી, અને તે તેમના શિક્ષણમા અને વાતવાતમા અનુભવાતી હતી

પેટલાદ બોર્ડિંગમા કરુણાશકર પોતાના ત્રીસ-પાત્રીસ વિદ્યાર્થીઓને લઈ આવ્યા હતા બોર્ડિંગમા જગા નહિ હોવાથી તેમને સ્ટેશન ઉપરની ધર્મશાળામા મુકામ આપવામા આવ્યો હતો ત્યાથી તે બોર્ડિંગમા વર્ગ લેવા આવતા ચારિત્ર્ય અને સંસ્કારના એમના આદર્શો મોતીભાઈ કરતા ઘણા આગળ દોડતા અને તે

પ્રાચીન ગુરુની ભાવના અને ધગશથી કામ કરતા. જ્ઞાન પ્રાતઃકાળે જ અપાય એ પ્રાચીન પ્રણાલીમાં તેમને અચળ શ્રદ્ધા હતી. તેથી તે બ્રાહ્મ મુહૂર્તે — સવારે ચાર વાગ્યે — વર્ગો ભરતા. શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ખીલવવાનો છે એ પણ તેમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. તેથી શિક્ષણનો વિષય પણ શિષ્યોના ચારિત્ર્ય ઉપર સીધી કે આડકતરી અસર ઉપજાવવાની દૃષ્ટિએ જ પસંદ થતો. એક કાવ્ય કે વાર્તા કે નાટકમાંના પ્રસંગનો પરિસ્ફોટ કરતાં કરતાં તે અનેક કાવ્યો અને પુસ્તકોમાં ઊતરી પડતા અને વિદ્યાર્થીને 'કાન્ત'ના 'ચક્રવાક'ની માફક ઊંચે, ઊંચે, હજી ઊંચે — એટલે ઊંચે લઈ જતા કે એ કલ્પનાસૃષ્ટિ કે વિચારસૃષ્ટિમાંથી પ્રત્યક્ષ જીવનમાં આવતાં વિદ્યાર્થીને આકાશમાં જઈ આવ્યાનો જાણે અનુભવ થતો!

એ શિક્ષણે પેટલાદ બોર્ડિંગમાં એક અદ્‌ભુત રંગ પૂર્યો: વિદ્યાર્થીઓ આદર્શવાદી અને સાહિત્યપ્રેમી થવા લાગ્યા, અને જીવનના નાના નાના પ્રસંગોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવા લાગ્યા. આવા વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં જામવા માંડ્યાં અને બોર્ડિંગમાં એ ટોળાંના ભેદ દેખાવા લાગ્યા. આ ભેદ વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં પણ ઊતર્યો!

આને લીધે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી સાથેના સંબંધોમાં અને તેમના અભ્યાસની બાબતમાં કોઈક વાર મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી અને જીવનની ધરતી ઉપર નજર રાખી ચાલતા મોતીભાઈને આ સાહિત્યપ્રેમ અને આદર્શોના ગગનવિહાર ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર લાગતી. પણ તે સાથે જ આ સાહિત્યપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યમાં એટલી બધી વિશેષતા અનુભવાતી કે મોતીભાઈ ગુરુશિષ્યોને મુક્તહૃદયે વિહરવા દેતા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે કરુણાશંકરના સંસર્ગથી વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ સાહિત્ય વાંચવાનો શોખ જાગ્યો, એના સારાસારનો વિવેક કરતાં તે શીખ્યા, તેમની લેખનકળા સુધરી અને અક્ષર પણ સુધર્યા. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓનો સમગ્ર અભ્યાસ સુધર્યો, અને તેમની એ સર્વ પ્રગતિના પ્રતીકરૂપ 'Duty' — એટલે ફરજ — નામનું હસ્તલિખિત પત્ર પણ તેઓએ કાઢ્યું.

આત્મભોગ, સેવા, પરોપકાર જેવા સદ્‌ગુણોનો વિદ્યાર્થીને જાતઅનુભવ થાય તે માટે મોતીભાઈ નિયમો કરતા, ઇનામો આપતા,

કદાચિત્ ભય અને લાલચનો પણ ઉપયોગ કરી લેતા. કરુણાશંકર નિયમો, ઇનામો, ભય, લાલચને દૂર રાખી શિક્ષણના વિષયોની પસંદગી જ એવી રીતે કરતા અને વિદ્યાર્થી સમક્ષ તે એવી રીતે ધરતા કે જરૂરી સદ્ગુણો વિદ્યાર્થીમાં આપોઆપ જાગે. એ રીત નિષ્ફળ જતી તો તે રદ લેતા, અનુકૂળ સમય શોધતા અને સતત એનું જ ચિંતન કર્યા કરતા. મોતીભાઈને આ દૃષ્ટિનો ખ્યાલ નહિ, અને હોય તોપણ તેમ કરવું પાલવે તેમ નહોતું. એટલે વિદ્યાર્થીજીવન યોજવાની બંનેની પદ્ધતિમાં ચોખ્ખો ભેદ દેખાઈ આવતો. પણ થોડા અનુભવે મોતીભાઈને કરુણાશંકરની ઊંડી શિક્ષકવૃત્તિની ખૂબી સમજાઈ અને બંને એકજીવનના પ્રેમી બની ગયા.

આનું પરિણામ એ આવતું કે મોતીભાઈએ યોજેલી નિયમાવલીમાં ઘણા ફેરફારો કરવા પડતા. આ ફેરફારો એટલે સુધી પહોંચેલા કે એક વખત સાત વિદ્યાર્થીઓને વીણી કાઢી તેમને સર્વ નિયમોથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. સ્વાનિયમન એ જ ઉત્તમ નિયમન એ સિદ્ધાન્તનો તેમના ઉપર અખતરો કરવામાં આવ્યો. આ અખતરો કેટલે અંશે સફળ થયો એની કોઈએ તપાસ કરી જાણ્યાની નથી. પણ એનું એક સુંદર પરિણામ એ આવેલું કે, શિક્ષકની દેખરેખ વિના વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના ઉત્તરો લખે અને છતાં ગરબડ કે ચોરી ન થાય એટલી પ્રમાણિકતા તેમનામાં ખીલેલી અને તેમાં શિક્ષકો વિશ્વાસ મૂકતા થયેલા.

નિયમોમાં અપવાદ કરવા અને કેટલાક અનિષ્ટ નિયમો દૂર કરવા કરુણાશંકર હમેશ મોતીભાઈને સૂચવતા. મોતીભાઈ એ સૂચનાઓનું રહસ્ય સ્વીકારતા પણ તેનો અમલ કરતાં ડરતા અને મુશ્કેલીઓ બતાવતા. એ મુશ્કેલીઓ સંસ્કારબળે દૂર કરી આપવાનું કરુણાશંકર માથે લેતા અને મોતીભાઈને તેમના શિક્ષણના ચમત્કારનો અનુભવ થતો.

બોર્ડિંગમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત જમાડતા. તેના બદલામાં તેમને નજીકના રંગીપુરા ગામમાંથી દૂધ લાવવાનું કામ સોંપાતું. આ કામ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાક અભ્યાસ અને વર્તનમાં બીજા કરતાં ઘણા આગળ પડતા હતા. તે બીજા ધનિક વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા પણ ખરા અને તે માટે તેમના વખાણ પણ

થતા. છતાં ગરીબ હોવાને કારણે તેમને દેગડા ને તાંબડીઓ ઊંચકી દૂધ લેવા જવું પડતું, અને બીજા ભાગ્યશાળીઓ તે દૂર બેઠે જોઈ રહેતા.

કરુણાશંકરને આ ભેદભાવ ખૂંચતો. તેમણે એક વખત યુક્તિપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓનું આ બાબત તરફ લક્ષ ખેંચ્યું. વિદ્યાર્થીઓ સમજી ગયા અને ગરીબ તવંગરના ભેદ દર્શાવતા આ નિયમમાં ફેરફાર કરાવવા મોતીભાઈ પાસે એક ડેપ્યુટેશન લઈ ગયા. મોતીભાઈ આ ઘટનાનો મર્મ પારખી ગયા અને નિયમ બદલવાની વિદ્યાર્થીઓની માગણીને તરત વધાવી લીધી. રસોડાની વ્યવસ્થામાંથી સારથી ગરીબ-તવંગરનો ભેદ કાઢી નાખ્યો, અને ગરીબાઈનું અપમાન થતું બંધ થયું.

એવો જ એક નિયમ ચારિત્ર્યનું ઇનામ આપવાનો હતો. બોર્ડિંગના કામમાં સારી મદદ કરવી, કાચા વિદ્યાર્થીઓને શીખવવું, નાના વિદ્યાર્થીઓને સાચવવા, વગેરે કામો સૌથી સરસ રીતે જે વિદ્યાર્થી કરે તેને પહેલાં બેત્રણ વર્ષ ઇનામ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આથી ચારિત્ર્યના ઈનામ માટે પણ સૂક્ષ્મ સ્પર્ધા થતી. એ સ્પર્ધા વધે તો ચારિત્ર્યનું પતન પણ વધે જ. કરુણાશંકરે એ તરફ મોતીભાઈનું ધ્યાન ખેંચ્યું. મોતીભાઈ સમજી ગયા, અને ચારિત્ર્યનું ઇનામ આપવાનું બંધ થયું. ચારિત્ર્યની ખિલવણી એ જ એનું ઇનામ — એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો.

એક વખત એક વિદ્યાર્થીએ એક શિક્ષકને ચીડવવાના ઇરાદાથી વર્ગ ચાલતો હતો તે દરમ્યાન વારે વારે થૂંકવાને બહાને બહાર જા-આવ કરવા માંડ્યું. આ મૂક તોફાન બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યના ચોકીદાર કરુણાશંકર આ ખેલ જોયા કરતા હતા. તેમણે પેલા વિદ્યાર્થીને ખાનગીમાં બોલાવી એના વર્તનની ગંભીરતાનું ભાન કરાવ્યું. તે બીજા વિદ્યાર્થીઓ જોઈ ગયા, અને આ પ્રકરણ આગળ વધે તે પહેલાં તેને એટલેથી જ સમાપ્ત કરવા યુક્તિ રચી. બીજે દિવસે પેલા વિદ્યાર્થીની આજુબાજુ બે મજબૂત મિત્રો બેસી ગયા અને તેના કોટના છેડા પોતાની નીચે દબાવ્યા. પેલા ભાઈસાહેબ ઊઠવા જાય પણ ઊંચા જ ન થઈ શકે! તેમણે

બેચાર વાર પ્રયત્ન કરી જોયા પણ કંઈ વળ્યુ નહિ ત્યારથી તેમનું થૂકના જવાનું બંધ થયુ।

*

એક વખત મોતીભાઈને ત્યાં વડોદરેથી તેમના મિત્ર પ્રોફેસર પુરોહિત અને શિષ્ય ગોપાળદાસ વગેરે કેટલાક મહેમાનો આવેલા તેમની સાથે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લઈ તે ગભીરે ગયેના આ અરસામા બગભંગની ચળવળનુ વાતાવરણ હતુ અને તાજેતરમા સુરતમા કોંગ્રેસ ભરાઈ હતી. એટલે વિદ્યાર્થીઓ શુરાતનની વાતો ઉત્સાહથી કરતા તેમાના એક વિદ્યાર્થીને આવી વાતો કરવાનો બહુ શોખ જણાયો તેને આત્મજ્ઞાન કરાવવા કરુણાશકરે એક બેત રચ્યો

મહેમાનો ગભીરેથી પેટલાદ જવા માટના પહોરે ગાડામા બેસી નીકળ્યા ગાડાને વળાવ્યા પછી કરુણાશકરે કેટલાક સાથીઓને લૂટારુઓનો વેશ પહેરાવ્યો અને થોડે દૂર પહોંચેલા ગાડા ઉપર ઓચિંતો હુમલો કર્યો

અંદર બેઠેના હેબતાઈ ગયા અને હાહાકાર થયો એવામા કરુણાશકરને યાદ આવ્યુ કે સાથે રાવણિયો હતો, તે જો પોતાની ફરજ બજાવશે તો હસવાનુ ખસવુ થઈ જશે એટલે તેમણે બુમાની કાઢી નાખી ભેદ ખુલ્લો કરી નાખ્યો ક્ષણભર ભયગ્રસ્ત બનેના પ્રવાસીઓમા હસાહસ થઈ રહી

કરુણાશકરે દરેકને પૂછ્યુ 'કહો, આ પ્રસગે તમને શા વિચારો આવ્યા હતા?'

ગાડાવાળાએ કહ્યુ, 'મને એવો વિચાર આવ્યો કે આ બળદ મેં હમણા જ ખરીદ્યા છે, તે જશે તો મારો દી બિગડશે'

મોતીભાઈએ કહ્યુ ' 'મને એમ થયુ કે આ પૂઠેગીએ બેસા તે ભૂલ કરી કેમકે સૌથી વધારે માર અહીં બેઠેલાને જ પડવાનો!'

પેલા વિદ્યાર્થીએ કહ્યુ 'મને સમજાયુ કે હું અગ્રેજોને હાંકવાના મણુગા ફૂકતો હતો, પણ મારામા આ ચોરોની સામે થવાની પણ તાકાત નથી એટલે હવે એવી વાતો હું કદી નહિ કરુ '

*

કરુણાશકરની આ શિક્ષણપદ્ધતિ અને આદર્શવાદીનતાથી બોર્ડિંગ ઉપર એકદરે ઘણી સારી અસર થતી, તેથી

મોતીભાઈને ઘણો આનંદ થતો, પણ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની ધૂનમાં કેટલીક વાર કરુણાશંકર એટલા લીન થતા કે સમયનું તેમને ભાન રહેતું નહિ, અને વિદ્યાર્થીઓને તેમની પાછળ ખેંચાવું પડતું મોતીભાઈ રોજ વડેલા ઊઠી બોર્ડિંગમાં આંટા મારતા અને કોઈ વખત આ વર્ગોમાં જઈ ચડતા તે વખતે શિક્ષણનો અતિરેક જોઈ તે મો મલકાવી એક જ વાક્ય કહેતા 'બહુ થયું, મોટાભાઈ' હવે નાનને માટે એટલું રાખો'' 'મોટાભાઈ'ને એટલી ટકોર બસ થતી, અને શિક્ષણ ત્યાંથી અટકી જતું

જેમ કરુણાશંકર પોતાના શિક્ષણ કર્મમાં ભાન ભૂલી જતા તેમ મોતીભાઈ પણ પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાન ભૂલી જતા અને આદર્શોના અતિરેકથી ઘણી વાર રમૂજી બનાવો બનતા

એક વાર બોર્ડિંગમાંથી સવારમાં ઊઠી તે ઘેર ગયા, અને તરત ઑફિસમાં પાછા આવ્યા મિત્રોએ પૂછ્યું 'કેમ, એકદમ પાછા ફર્યા?'

'માના ઘરમાં કોઈ ગેરુ આવ્યું છે

'એ તો રૂપમાં આવ્યા છે'' બધા ખડખડાટ હસ્યા અને બોર્ડિંગમાં એ બનાવ કાયમનું સંભારણું બની ગયો'

*

મોતીભાઈ મોટે ભાગે ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય જ વાંચતા અને તે પણ ગદ્ય જ તેમને પદ્યમાં રસ પડતો નહિ કોઈ તેમને ઊંચા પ્રકારના કાવ્યની વાત કરે તો તે કહેતા કે 'એ બાબતમાં હું અભેદમાર્ગી છું' ગદ્ય અને પદ્યમાં મને કંઈ ભેદ જણાતો નથી કવિતાની આટલી બધી પ્રશંસા મને સમજાતી નથી.'

આ અભેદમાર્ગ તેમણે વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી સ્વીકાર્યો હતો અને તે અનેક દિશામાં વિકાસ પામ્યો હતો

એક વખત 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ'ના કર્તા મણિશંકર ભટ્ટ બોર્ડિંગની મુલાકાતે આવ્યા કરુણાશંકરને ત્યાં તેમને માટે ચાપાણી થયાં મોતીભાઈ પણ ત્યાં હતા

ચાને બદલે કૉફી બનાવવામાં આવી હતી કોફીના પ્યાલા આવ્યા અને સૌ પીવા લાગ્યા મોતીભાઈ કહે

'આપણા લોકોને ચા બનાવતા પણ ન આવડે. જુઓને ચા કેવી દુણાઈ ગઈ છે!'

બધા હસી પડ્યા. અભેદમાર્ગી મોતીભાઈને ચાહનાના સ્વાદના ભેદની ખબર નહોતી!

થોડા વખત પછી મૅજિસ્ટ્રેટ વિઠ્ઠલભાઈ આવ્યા. તેમને માટે ચા બનાવવામાં આવી. પણ દૂધ ન મળે. વિઠ્ઠલભાઈને દૂધ વિના જ ચા આપવામાં આવી!

અભેદમાર્ગીને એમાં કંઈ ભેદ ન લાગ્યો!

જમતા ભેગે ત્યારે મિત્રોને કહી મૂકે કે, 'શાક તેમાં નાખવાનું છે તે મને તમારે બતાવવું. મને કંઈ સમજ પડતી નથી.'

કારેલાનું શાક કડવું હોય છે એ જ્ઞાનને લીધે કારેલાનું શાક ખાતા નહિ. એક વખત જમવા ગયા. ત્યાં સંપૂર્ણ જમ્યા. જમી રહ્યા પછી બલાભાઈ કહે, 'મોતીભાઈ, કયા કયા શાક ખાધાં?'

'કેમ, વળી બધાંય — રસોઈ ઘણી સરસ થઈ હતી' કહી શાક ગણાવ્યાં, પણ કારેલાનું નામ તેમાં ન આવ્યું.

બલાભાઈ કહે, 'કારેલાનું નહોતું?'

'કારેલાનું હોય તો હું ખાઉં ખરો?'

'પણ ત્યારે પતરાળામાં તો કંઈ રહ્યું નહોતું!'

'તો શું હું કારેલાનું શાક પણ ખાઈ ગયો?'

આનું નામ અભેદમાર્ગી!

આવા આદર્શશીલ શિક્ષકોના સાથમાં વિદ્યાર્થીઓનું જીવન ઉન્નત બને તેમાં નવાઈ નથી. એ દિવસોનું સ્મરણ કરતાં એક વિદ્યાર્થીએ લખ્યું હતું:

'વિદ્યાર્થીજીવનમાં અમારી સંસ્થા તરફથી માતાના જેવાં લાડ અને શિક્ષણ અમે પામ્યા છીએ, એવી ચોખ્ખી સ્મૃતિ મને થાય છે. કેટલાક વિચારો અને ભાવનાઓનું પોષણ અમને ત્યાંથી જ મળ્યું છે. માતા તરફ બાળકોનું જેવું વહાલ અને માન હોય છે તેવા જ પ્રકારના વહાલ અને માનની લાગણી 'પેટલાદ બોર્ડિંગ' તરફ અમારામાં જાગ્રત રહ્યા કરે છે. પેટલાદ બોર્ડિંગની વિવિધ ખબરો અને ઉત્સવોના વર્ણન અમે હર્ષથી વાંચીએ છીએ. કવિવર ટાગોરે પોતાના શાંતિનિકેતન આશ્રમનું નામ 'આપણા હૃદયનું

બાળક' પાડયું છે. કવિઓના આવા ભાવનાત્મક શબ્દોમાં કહું તો અમારી પેટલાદની સંસ્થા પોતાના દરેક વિદ્યાર્થીને કોઈ સુશિક્ષિત માતાની યાદ આપે છે. वन्दे मातरम् ।'*

× × ×

"બોર્ડિંગના જીવન સાથે સરખાવી શકાય તેવો એક અનુભવ યાદ આવે છે. એક સાલ કુંભમેળાના સ્વયંસેવક તરીકે બોર્ડિંગમાંથી અમે છ સાત વિદ્યાર્થીઓ હરદ્વાર ગયા હતા. છ દિવસ સુધી બધા સ્વયંસેવકોને તેમની જવાબદારીઓ અને કાર્યપદ્ધતિ સમજાવતાં, સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇંડિયા સોસાયટીવાળા કુંજરુનો કંઠ પણ બેસી ગયો. 'પ્યારા ભાઈઓ, બજારની ચીજે નહિ ખાના, અને નદીનું પાણી જેવું ને તેવું જ કૃપા કરી નહિ પીના.' સ્વયંસેવકોના આરોગ્યની ચીવટવાળા કુંજરુજી અને શ્રી. જોશી દર પ્રભાતે આ સૂચના તો અવશ્ય કરતા હતા. આ નાની વાતને બરાબર મળતી બોર્ડિંગની વાત છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમની ભવિષ્યની જવાબદારીઓ સમજાવવાને બોર્ડિંગના સંચાલકોએ છ સાત વર્ષોમાં જે શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો, જે જે પ્રયોગો કર્યા હતા, અને વિદ્યાર્થીઓને વિદાય થતા પહેલાં જે જીવનસંદેશા સંભળાવ્યા હતા તે યાદ કરતાં આજે પણ ખુશી થઈએ છીએ."×

લેખકની માતૃસંસ્થા પ્રત્યેની આભારની લાગણીમાં શિક્ષકોના શિક્ષણના અતિરેકનો માર્મિક ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. ગુરુ અને શિષ્ય બંને વર્ગ એકબીજાના ગુણદોષથી કેવા વાકેફ હતા તેનું એ સુંદર સૂચન કરે છે.

---

* જ્ઞાન પ્રચાર, ૧૯૨૭, પૃ. ૫.

× 'જ્ઞાન પ્રચાર' ૧૯૨૭.

૧૮

કસોટીના પ્રસંગો

(૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦)

પેટલાદ બોર્ડિંગે મોતીભાઈને સેવાનુ ક્ષેત્ર પૂરુ પાડયુ તેની જમાવટ કરતા તેમને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે કામ કરવાની અનેક સુદર તકો સાપડી, તેમ તેમની અનેક પ્રકારે કસોટીઓ પણ થઈ તેથી તેમને પોતાની શક્તિનું ભાન થયુ, તેમ પોતાની મર્યાદાઓનો પણ અનુભવ થયો એ સર્વ અનુભવોએ તેમને કાર્યની દિશાઓ સુઝાડી, પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રના વિસ્તારનો ખ્યાલ આપ્યો, સેવાભાવને ઉત્તેજિત કર્યો, અને આદર્શો પ્રત્યે જાગ્રત કર્યા એમ તે વિવિધ રીતે ઘડાયા

આ ઘડતરકથામા ખાનગી જીવનના કેટલાક પ્રસગોએ આપેલા ફાળો પણ મહત્ત્વનો છે. એમના જીવનની મહત્તા અને મર્યાદાની એ ઝાખી કરાવે છે, અને શ્રેયાર્થીને તેથી માર્ગદર્શન મળે છે

*

પેટલાદ બોર્ડિંગની સાથે જ મોતીભાઈએ 'મિત્રમડળ પુસ્તકાલયો'ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી આ બને પ્રવૃત્તિઓને માટે મિત્રો પાસે નાણાની મદદ માગવામા આવી હતી આ વખતે મિત્રમડળનું વાર્ષિક સમેલન ધર્મજમા ભરાવાનું હતુ એ વિષે કેટલાક મિત્રોએ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે 'મિત્રમડળ' પાટીદારોનુ કે સર્વ કોમોનુ? એ જ મિત્રોએ બોર્ડિંગને 'પાટીદાર બોર્ડિંગ' બનાવવાનો આગ્રહ પણ કરેલો અને એમણે 'મિત્રમડળ પુસ્તકાલયો' સાર્વજનિક નહિ પણ, લવાજમ આપનારના ઉપયોગ માટે રહે એવી નીતિ સ્વીકારવાનો આગ્રહ કરેલો આ સર્વનો મોતીભાઈએ મક્કમતાથી સામનો કર્યો અને સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સાર્વજનિક રાખવાના સિદ્ધાન્તને તે વળગી રહ્યા

*

પરતુ 'મિત્રમડળ'ના ઉદ્દેશોમા સમાજસુધારાના પણ પ્રયત્નો કરવાના સકલ્પ હતા તેમા એક પ્રશ્ન બાળલગ્નો અટકાવવાનો

હતો. આ પ્રસંગે એક ઘટના બની, જેથી 'મિત્રમંડળ'માં મોતીભાઈ વિષે અસંતોષ જાગ્યો.

વાત એમ હતી કે મોતીભાઈને સૂરજબહેન નામે એક દીકરી હતી. તેનો જન્મ ૧૮૯૬માં, મોતીભાઈ ઇન્ટરમાં હતા ત્યારે, થયેલો. ચાલતા રિવાજ પ્રમાણે એ દીકરીનો વિવાહ જન્મ પછી થોડા માસે જ હરિકાકાએ કરી નાખેલો. મોતીભાઈ પેટલાદ આવ્યા ત્યારે તે બહેનની ઉમ્મર નવ વર્ષની થવા આવી હતી. એટલે વિવાહ વિધિસર કરી વરને ત્યાં માટલી મોકલવામાં આવી હતી. આ હકીકત તાજી જ બની હતી, અને તે 'મિત્રમંડળ'ના બાળલગ્નવિરોધી આદર્શોથી વિરુદ્ધ હતી. મિત્રોએ તે સામે વિરોધ જાહેર કર્યો અને મોતીભાઈએ તે વિવાહ ફોક કરવો જોઈએ એવી માગણી કરી.

મોતીભાઈને માટે એ ધર્મસંકટ હતું. વિવાહ તો 'મિત્રમંડળ' સ્થાપતા પહેલાં થયેલો હતો, તે ચાર વર્ષ ટક્યો હતો, અને તેને અંગે માટલી પણ મોકલાઈ હતી. આ રીતે કાયમ થયેલા સંબંધને કોઈ ગંભીર કારણ વિના તોડવો એ પોતાની અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાને હાનિકર્તા હતુ એટલું જ નહિ, પણ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ક્ષુદ્ર કારણોએ વિવાહ તોડવાની પ્રથા સામાન્ય હતી તેને મોતીભાઈના દૃષ્ટાન્તથી ઉત્તેજન મળે તેમ હતું. તેમણે આ સર્વ હકીકત 'મિત્રમંડળ' આગળ રજૂ કરી, પણ વિરોધ શમ્યો નહિ. આખરે એમ ઠર્યું કે જો મિત્રો બીજો સારો વર શોધી આપે તો વિવાહ તોડવો.

આ પછી થોડા જ દિવસે પેલો છોકરો મરણ પામ્યો. એટલે વિવાહ આપોઆપ તૂટ્યો. આમ એક ધર્મસંકટ ટળ્યું, પણ તેમાંથી બીજું ઉત્પન્ન થયું. હવે બીજે વિવાહ ક્યાં કરવો તે વિષે હરિકાકા જોડે મતભેદ ઊભો થયો. હરિકાકાને કુલ જોઈએ, વર ગમે તેવો હોય તો ચાલે. મોતીભાઈને તો 'કુલ ન જોશો, રૂપ ન જોશો, જોજો ગુણ ને જ્ઞાન' એ આદેશ પ્રમાણે વર્તવું હતું.

વિચાર કરતાં એક વિદ્યાર્થી ઉપર તેમની નજર ગઈ. તે વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા ત્યારથી એ વિદ્યાર્થી તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. પાટણ ગયા ત્યાં પણ તે વિદ્યાર્થી તેમના હાથ નીચે આવી ગયો હતો. તેમણે તેને પસંદ કર્યો. હરિકાકાએ અનેક

વાધા બતાવ્યા. એ સર્ત્રના ગંદયા આપી પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા અને હરિકાકાની મરજી વિરુદ્ધ સૂરજબહેનનો વિવાહ તેની સાથે કર્યો (૧૯૦૭).

*

બીજે વર્ષે લગ્ન લેવાયુ. જાનમા સ્ત્રીઓને લઈ જવાની પાટીદારોમા બધી હતી મોતીભાઈના મિત્રોએ સુધારો કરવા સજોડે જાનમા આવવાનો નિશ્ચય કર્યો મોતીભાઈએ તેને ટેકો આપ્યો હરિકાકાને આ વાતની ખબર પડી મોતીભાઈને તેમણે સખત ઠપકો આપ્યો મોતીભાઈ ડરી ગયા, અને છેલ્લી ઘડીએ મિત્રોને સ્ત્રીઓ સાથે નહિ લાવવાનુ જણાવી દીધુ

જાન આવી, જમણવાર 'ઉપર ઘી'નુ જ હોય એવો રિવાજ હતો. ઉનાળાનો દિવસ હોવાથી 'ઉપર-ઘી' ફાવે નહિ, અને શિખડ-પૂરી હોય તો જુવાનિયાને સારુ ગમે મોતીભાઈએ શિખંડપૂરીની દરખાસ્ત કરી રૂઢિગ્રસ્ત વડીલોને તે રુચ્યુ નહિ મોતીભાઈએ વિનયથી દલીલ કરી. "'ઉપર ઘી' રાખશો તો રૂઢિ સચવાશે, પણ જમનારને આનદ નહિ થાય. શિખંડપૂરી રાખશો તો રૂઢિ તૂટશે પણ જમનાર રાજી થશે. મારી ઇચ્છા જમનારને રાજી કરવાની છે, તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો" વડીલો મોતીભાઈના વિનયથી રાજી થયા અને તેમની દરખાસ્ત કબૂલ રાખી (૧૯૦૮)

*

આ અરસામાં કસોટીનો બીજો પ્રસગ આવ્યો. મોતીભાઈને પુત્ર નહોતો તેમની ઉમ્મર ૩૫ વર્ષની થવા આવી હતી. વડીલો અને માતાઓ રોજ ચિંતા કર્યા કરતા અને મોતીભાઈ ફરી લગ્ન કરે એમ ઇચ્છતા મોતીભાઈ પેટલાદ આવ્યા પછી વારવાર વસો જતા, ત્યારે તેમને આ બાબત જુદી જુદી રીતે આગ્રહ કરવામા આવતો.

એક વખત તેમના મામાના દીકરાએ કહ્યુ: 'મોતીભાઈ, બાને માટે તમને ઘણી લાગણી છે તો તમે એક બાબતમા તેમને સતોષ ન આપો?' એમ કરી ફરી લગ્ન કરવાની વાત છેડી

મોતીભાઈએ તરત જ કહ્યુ· 'એ સિવાય બીજી કોઈ પણ વાત કરો. એ વાતમાં બાને સતોષવા બાબત લાચાર છુ'

પણ હરખાબા તેમ નમતું આપે તેવાં નહોતાં. તેમણે તો કન્યાની જ શોધ કરવા માંડી. મોતીભાઈને ખબર પડી. તે તરત જ ઊપડ્યા ધર્મજ, જ્યાં હરખાબા આ તજવીજમાં પડ્યાં હતાં. રસ્તામાં કરુણાશંકર અને બીજા મિત્રો મળી ગયા. તેમણે મોતીભાઈનું આ કામ ઉપાડી લીધું. હરખાબાએ મોતીભાઈને ફરી પરણાવવાની તજવીજ કરવાનું મૂકી દીધું.

પણ હરિકાકા એમ છોડે તેમ નહોતું. તેમણે મોતીભાઈને પલાળવા નાથાભાઈને આ કામ સોંપ્યું. એક દિવસ નાથાભાઈએ વાત છેડી :

'મોતીભાઈ, આટલું તો તમારે માનવું જોઈએ.'

મોતીભાઈ કહે, 'હરિકાકા અને હું બંને આ બાબતમાં સરખા છીએ. તે મારા કરતાં મોટા છે. તેમને પુત્ર નથી, એટલે પહેલા તેમણે પરણવું જોઈએ! તે પરણે તો હું પરણું!'

હરિકાકાને સંદેશો પહોંચ્યો. તેમણે કહી દીધું: 'હવે એનું નામ ન લેશો.'

તોય પિત્રાઈ ભાઈઓ ઝંપ્યા નહિ. એક દિવસ ડેલે બેઠા હતા ને વાત નીકળી: 'પુત્ર વિના તે ચાલે?' મોતીભાઈએ તરત કહ્યું: 'કોણ કહે છે મારે પુત્ર નથી? તમને બધાને એકએ હશે, મારે તો સેંકડો પુત્રો છે.'

પુત્ર મેળવવા એક પત્નીની હયાતીમાં બીજી પરણવાની પાટીદાર જ્ઞાતિની રૂઢિ ઉપર આમ છેદ મુકાયો અને મોતીભાઈનું એકપત્નીવ્રત કાયમ થયું.

'વાચ કાછ મન નિશ્ચળ રાખે, ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે!'

*

આ જ અરસામાં (તા. ૧૪–૮–૧૯૦૯) મોતીભાઈનાં માતા ગં. સ્વ. જીબા મરણ પામ્યાં અને કસોટીનો પ્રસંગ ફરી આવ્યો. તેમની ઇચ્છાને માન આપી રોવાકૂટવાનું તો હરિકાકાએ બંધ રાખ્યું; પણ બારમુ તો કરવું જ જોઈએ. મોતીભાઈએ જોયું કે એ પ્રશ્નમાં બહુ ખેંચવાથી તૂટી જશે. એટલે બારમું થવા દીધું.

પણ બારમા પછી માસિયા, છમાસી અને વરસીના પ્રસંગો આવે. તેમાં વરસીનો પ્રસંગ બારમાની જ પુનરાવૃત્તિ જેવો.

વાંધા બતાવ્યા. એ સર્વના શંકા આપી પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા અને હરિકાકાની મરજી વિરુદ્ધ સૂરજબહેનનો વિવાહ તેની સાથે કર્યો (૧૯૦૭).

*

બીજે વર્ષે લગ્ન લેવાયું. જાનમાં સ્ત્રીઓને લઈ જવાની પાટીદારોમાં બંધી હતી. મોતીભાઈના મિત્રોએ સુધારો કરવા સજોડે જાનમાં આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મોતીભાઈએ તેને ટેકો આપ્યો. હરિકાકાને આ વાતની ખબર પડી. મોતીભાઈને તેમણે સખત ઠપકો આપ્યો. મોતીભાઈ ડરી ગયા, અને છેલ્લી ઘડીએ મિત્રોને સ્ત્રીઓ સાથે નહિ લાવવાનું જણાવી દીધું.

જાન આવી, જમણવાર 'ઉપર-ઘી'નુ જ હોય એવો રિવાજ હતો. ઉનાળાનો દિવસ હોવાથી 'ઉપર-ઘી' ફાવે નહિ, અને શિખંડ-પૂરી હોય તો જુવાનિયાને સારું ગમે. મોતીભાઈએ શિખંડપૂરીની દરખાસ્ત કરી. રૂઢિગ્રસ્ત વડીલોને તે રુચ્યુ નહિ. મોતીભાઈએ વિનયથી દલીલ કરી. "'ઉપર-ઘી' રાખશો તો રૂઢિ સચવાશે, પણ જમનારને આનંદ નહિ થાય. શિખંડપૂરી રાખશો તો રૂઢિ તૂટશે પણ જમનાર રાજી થશે. મારી ઇચ્છા જમનારને રાજી કરવાની છે, તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરો." વડીલો મોતીભાઈના વિનયથી રાજી થયા અને તેમની દરખાસ્ત કબૂલ રાખી (૧૯૦૮)

*

આ અરસામાં કસોટીનો બીજો પ્રસંગ આવ્યો. મોતીભાઈને પુત્ર નહોતો. તેમની ઉમ્મર ૩૫ વર્ષની થવા આવી હતી. વડીલો અને માતાઓ રોજ ચિંતા કર્યા કરતાં અને મોતીભાઈ ફરી લગ્ન કરે એમ ઇચ્છતાં. મોતીભાઈ પેટલાદ આવ્યા પછી વારંવાર વસો જતા, ત્યારે તેમને આ બાબત જુદી જુદી રીતે આગ્રહ કરવામાં આવતો.

એક વખત તેમના મામાના દીકરાએ કહ્યુ: 'મોતીભાઈ, બાને માટે તમને ઘણી લાગણી છે. તો તમે એક બાબતમાં તેમને સંતોષ ન આપો?' એમ કરી ફરી લગ્ન કરવાની વાત છેડી.

મોતીભાઈએ તરત જ કહ્યું: 'એ સિવાય બીજી કોઈ પણ વાત કરો. એ વાતમાં બાને સંતોષવા બાબત લાચાર છું.'

પણ હરખાબા તેમ નમતું આપે તેવાં નહોતાં. તેમણે તો કન્યાની જ શોધ કરવા માંડી. મોતીભાઈને ખબર પડી. તે તરત જ ઊપડ્યા ધર્મજ, જ્યાં હરખાબા આ તજવીજમાં પડ્યાં હતાં. રસ્તામાં કરુણાશંકર અને બીજા મિત્રો મળી ગયા. તેમણે મોતીભાઈનું આ કામ ઉપાડી લીધું. હરખાબાએ મોતીભાઈને ફરી પરણાવવાની તજવીજ કરવાનું મૂકી દીધું.

પણ હરિકાકા એમ છોડે તેમ નહોતું. તેમણે મોતીભાઈને પલાળવા નાથાભાઈને આ કામ સોંપ્યું. એક દિવસ નાથાભાઈએ વાત છેડી :

'મોતીભાઈ, આટલું તો તમારે માનવું જોઈએ.'

મોતીભાઈ કહે, 'હરિકાકા અને હું બંને આ બાબતમાં સરખા છીએ. તે મારા કરતાં મોટા છે. તેમને પુત્ર નથી, એટલે પહેલા તેમણે પરણવું જોઈએ! તે પરણે તો હું પરણું!'

હરિકાકાને સંદેશો પહોંચ્યો. તેમણે કહી દીધું : 'હવે એનું નામ ન લેશો.'

તોય પિત્રાઈ ભાઈઓ જંપ્યા નહિ. એક દિવસ ડેલે બેઠા હતા ને વાત નીકળી : 'પુત્ર વિના તે ચાલે?' મોતીભાઈએ તરત કહ્યું : 'કોણ કહે છે મારે પુત્ર નથી? તમને બધાને એકએ હશે, મારે તો સેંકડો પુત્રો છે.'

પુત્ર મેળવવા એક પત્નીની હયાતીમાં બીજી પરણવાની પાટીદાર જ્ઞાતિની રૂઢિ ઉપર આમ છેદ મુકાયો અને મોતીભાઈનું એકપત્નીવ્રત કાયમ થયું.

'વાચ કાછ મન નિશ્ચળ રાખે, ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે!'

*

આ જ અરસામાં (તા. ૧૪–૮–૧૯૦૯) મોતીભાઈનાં માતા ગં. સ્વ. જીબા મરણ પામ્યાં અને કસોટીનો પ્રસંગ ફરી આવ્યો. તેમની ઇચ્છાને માન આપી રોવાકૂટવાનું તો હરિકાકાએ બંધ રાખ્યું; પણ બારમું તો કરવું જ જોઈએ. મોતીભાઈએ જોયું કે એ પ્રશ્નમાં બહુ ખેંચવાથી તૂટી જશે. એટલે બારમું થવા દીધું.

પણ બારમા પછી માસિયા, છમાસી અને વરસીના પ્રસંગો આવે. તેમાં વરસીનો પ્રસંગ બારમાની જ પુનરાવૃત્તિ જેવો.

મોતીભાઈએ આ પ્રસંગે પોતાના સિદ્ધાન્તને અજમાવ્યો. હરિકાકાને કહ્યું: 'તમે બારમું કર્યું છે. હવે વરસી મને કરવા દો. એમાં થનાર ખર્ચ કોઈ બીજા સારા કામમાં આપો.'

આ વખતે વસોમાં પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાતું હતું. તેમાં એ નાણાં આપવાનું મોતીભાઈએ સૂચવ્યું. હરિકાકાને તે તો શેનું રુચે? પણ તેમના કુટુંબીઓ તરફથી એક ધર્મશાળા તાજેતરમાં બંધાઈ હતી. તેને ભોંયતળિયે પથરા નાખવા ખાતે એ નાણાં ખર્ચવામાં તેમણે સંમતિ આપી. મરણભોજન પાછળ નાણાં વેડફી નાખનારી રાક્ષસી રૂઢિ ઉપર એથી નાનો સરખો ઘા પડ્યો, અને જૂનાનવાનો મેળ કાયમ રહ્યો.

*

આ વર્ષોમાં 'બંગભંગ'ની ચળવળે પ્રગટાવેલા 'બૉંબગોળા'ના વાતાવરણમાં સંડોવાયેલા મોતીભાઈના મિત્ર નરસિંહભાઈ કાવતરાખોર તરીકે પકડાયા અને તેમના મિત્રો ઉપર પણ સરકારે ચોકી રાખવા માંડી. 'મિત્રમંડળ ગ્રંથમાળા'માં નરસિંહભાઈનાં બેત્રણ પુસ્તકો મોતીભાઈએ પ્રકટ કર્યાં હતાં. તેમાંના 'મહાવીર ગાર્ફિલ્ડ'ને સરકારે 'પ્રોસ્ક્રાઈબ' કર્યું. અને મોતીભાઈ ઉપર પણ આંખ રાખવા માંડી.

આ અરસામાં નરસિંહભાઈએ પોતાના પુત્રને મોતીભાઈની બોર્ડિંગમાં મૂકેલો. તેને રાખવાથી બોર્ડિંગ ઉપર સરકારની ઇતરાજી ઊતરે એ બીકે મોતીભાઈએ 'બળવાખોર' મિત્રના પુત્રને બોર્ડિંગમાંથી છૂટો કર્યો. મિત્રો સાથેના મતભેદો આ વખતે વધુ સ્પષ્ટ થયા. અને ત્યારથી મોતીભાઈને માટે રાજકીય હિલચાલો વર્જ્ય બની.

૧૯

વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન

(૧૯૧૦)

'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના જાહેર કર્યા પછી તેનો પ્રચાર કરવા મોતીભાઈ ચરોતરનાં ગામોમાં અવકાશે ફરતા, અને ઘણે ભાગે શનિ-રવિના દિવસો વસોમાં ગાળતા. વસોમાં તેમના જ પ્રયત્નથી (૧૮૯૦માં) પુસ્તકાલય ઘણાં વર્ષોથી ઊઘડયું હતું, અને તેના ખર્ચ માટે માસિક લવાજમની સુંદર યોજના થઈ હતી. પણ એચાર વર્ષ પછી લોકોનો ઉત્સાહ નરમ પડયો હતો અને લવાજમ આવતું અટકી ગયું હતું. તે માટે એક વખત (૧૮૯૮માં) પેટલાદ તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબની મુલાકાતનો લાભ લઈ તેમના પ્રમુખપદે એક સભા ભરવામાં આવી હતી અને પુસ્તકાલયને કાયમ આવક થાય તે માટે જિંદગી પર્યંતના સભાસદોની યોજના કરવામાં આવી હતી. તેમાં રૂ. ૧૧૭૫) એકઠા થયા હતા. તેનું વ્યાજ કાયમ મળતું રહે અને તે વડે પુસ્તકાલય ચાલે તે માટે એક ખેતર ગીરો રાખી સાંથે આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી રૂ. ૬૦-૭૦ મળતા. પણ છપ્પનિયો દુકાળ આવવાથી સાંથ ઘટી ગઈ અને માસિક વર્ગણી પણ ઘટતી ચાલી, એટલે પુસ્તકાલય નભાવવું મુશ્કેલ પડવા લાગ્યું.

આ અરસામાં વડોદરા સરકારની 'સર્ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરી'ની યોજના જાહેર થઈ. તેનો લાભ પહેલો માવલીને મળ્યો. એટલે મોતીભાઈએ વસોને માટે તજવીજ શરૂ કરી. તેને પરિણામે સરકાર તરફથી રૂ. ૧૧૦૦)ની મદદ મંજૂર થઈ. આથી લોકોમાં ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો અને ગામલોક, મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓનો સહકાર મેળવી મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાવવાની યોજના હાથ ધરી. મકાન ગામના બધા લોકોને આકર્ષક થાય તે માટે તેનું સ્થળ બજાર નજીક પસંદ કરવામાં આવ્યું. જે સ્થળે પોલીસનું થાણું

હતું, તે સ્થળે જ સંવત ૧૯૬૪ની ધનતેરશે ગામની અંગ્રેજી શાળાના સ્થાપક અને પહેલા હેડ માસ્તર શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ અમીનને હાથે અંગ્રેજી કેળવણીના ઉત્તમ ફળરૂપ ગામના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો પાયો નંખાયો.

આ રીતે મકાનનો પાયો નંખાયા પછી ગામના નાના મોટા સર્વ વર્ગોનો સહકાર મેળવી મોતીભાઈએ અત્યંત કાળજી અને મહેનત ઉઠાવી રૂપિયા ૭ હજારને ખર્ચે બે વર્ષમાં પુસ્તકાલય માટે એક સુંદર ઇમારત ખડી કરી દીધી. અને તે ખુલ્લી મૂકવાનો સમારંભ તા. ૩૦–૧–૧૯૧૦ને દિવસે યોજાયો.

આ અપૂર્વ પ્રસંગે ગામમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો. બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયા પછી લગભગ આ વર્ષે લોકજીવનમાં આવો ઉત્સાહ પહેલી વાર પ્રગટ્યો હતો. પ્રસંગ અનેક રીતે અપૂર્વ હતો. મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ તો લોકો બંધાવતા, પણ નિશાળો અને પુસ્તકાલયો બંધાવવાની જરૂર કોઈને લાગતી નહિ. એ અંધકારના જમાનામાં પુસ્તકાલય માટે આવું ભવ્ય મકાન બંધાય એ ખરેખર અદ્ભુત હતું. એ મકાન બાંધવા માટે લોકોએ યથાશક્તિ મદદ કરી હતી. છતાં ખર્ચમાં રૂ. ૧૫૦૦) ખૂટતા હતા. તે મોતીભાઈએ પોતાને જોખમે ખાતુ પાડી આપી એક મુરબ્બી પાસેથી મેળવ્યા હતા.

માસિક ૬૦ ૭૦ રૂપિયા કમાનાર માસ્તર મોતીભાઈને માટે આ એક સાહસ હતું. પણ તેમણે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખી, તે સાહસ ખેડવું ઉચિત ધાર્યું હતુ. એથી આગળ જઈ 'વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય'માં એકઠાં થયેલાં રૂપિયા એક હજારની કિંમતનાં ત્રણેક હજાર પુસ્તકો તેમણે 'સમાજ'ના સભ્યોની સંમતિ મેળવી આ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયને બક્ષિસ આપ્યાં. વળી ગામના પોતાના મિત્રોને ઘેરથી પણ બીજાં પુસ્તકો મેળવી એમાં ઉમેરો કરી આપ્યો. જે રાજવી ઉદારતાથી શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવે પોતાની પ્રજાને પોતાના રાજ-પુસ્તકાલયની ભેટ ધરી હતી તે જ નમ્ર પણ રાજવી ઉદારતાથી તેમના પ્રજાજનોએ પોતાના પરસેવા વડે જમાવેલું પુસ્તકાલય પોતાના ગામની પ્રજાને બક્ષિસ આપ્યુ, અને પ્રજાની સેવાર્થે ઊભું કરેલું પુસ્તકાલય પ્રજાને સર્વ રીતે ઉપયોગી થાય તે માટે જરૂરી બધી જવાબદારીઓ પોતાને શિર ઉપાડી.

આ રીતે રાજાપ્રજાના સહકારથી બંધાયેલા પુસ્તકાલયને ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ કરવા પુસ્તકાલયના એવા જ સાચા ભક્ત શ્રી. સંપતરાવ ગાયકવાડની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જ્યારે પુસ્તકાલય ઉઘાડવાનો વિચાર પણ કોઈને નહિ આવેલો ત્યારે શ્રીમંત સયાજીરાવના આ ભાઈએ પોતાના ભાઈને નામે પોતાને ખર્ચે વડોદરામાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું હતું. એ જ પુસ્તકાલયમાં મોતીભાઈના મિત્ર ભલાભાઈએ થોડો વખત ગ્રંથપાલનું કામ કર્યું હતું, તે કારણે મોતીભાઈને એ શ્રીમંતનો પરોક્ષ પરિચય હતો. આમ આ પ્રસંગ રાજાપ્રજાની એકબીજાની સેવા કરવાની ઉત્કંઠાના અને પરસ્પર સહકારના ઉત્તમ પ્રતીક જેવો હતો. શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ અને મોતીભાઈનો આ પ્રસંગે યોગ એ પણ રાજાપ્રજાના એક સુંદર યોગનુ સૂચક હતું. ત્યારે કોઈને સ્વપ્ને પણ ખબર નહોતી કે, તા. ૩૦–૧–૧૯૧૦ ને દિવસે જાહેર થયેલો આ સુંદર સમાગમ જીવનભર કાયમ થવાનો હતો'

આ પ્રસંગે વંચાયેલા નિવેદનમાં મોતીભાઈએ કાઢેલા ઉદ્ગારો તેમના તે વખતના ભાવો અને વિચારોનો સુંદર ખ્યાલ આપે છે. તેમાંથી માત્ર થોડાક નમૂના અત્રે આપીશું:

'સદ્ગૃહસ્થો!

આજથી બે ત્રણ વર્ષ ઉપર આ ગામમાં આવું સુંદર મકાન બાંધવાની વાત તરંગી મનુષ્યની ખાલી કલ્પના જ ગણાતી. આજે તે જ વાત ઈશ્વરકૃપાથી સત્ય થઈ છે, એવું આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. અત્રે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે હાજર થયેલા સદ્ગૃહસ્થો પૈકી જેમણે વખત, મહેનત, દ્રવ્ય અને સહૃદયતાથી દિલસોજી દર્શાવી આ કાર્યને યથાશક્તિ સહાય આપી છે તેઓનાં હૃદય તેમ જ જેમણે કંઈ પણ ભાગ લીધો નથી તેમનાં હૃદય પણ આ શુભ પ્રયત્ન અને ઉદ્દેશ સફળ થયેલો જોઈ આનંદથી ઊભરાતાં હશે, એમાં કાંઈ શક નથી.

હવે વસો અને વણસોપુરાનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો, ગરીબ અને તવંગર, વૃદ્ધ અને યુવાન, ભણેલા અને અભણ, સર્વના સરખા ઉપયોગ માટે આ સરસ્વતીમંદિર ખુલ્લું મુકાશે.

દુકાનોનું ભાડું અને પરચૂરણ મદદ પુસ્તકાલયનું ચાલુ ખર્ચ પૂરું કરશે. તેથી વગર લવાજમે આ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ આપ અવકાશને વખતે અવશ્ય કર્યા વિના નહીં રહો એવી ઉમેદ છે. પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો, માસિક પત્રો અને વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં ચર્ચાતા વિષયોનું ધ્યાન ને માનથી મનન કરી લાંબા વખતની મહેનતને સફળ કરશો એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

* * *

શિક્ષક બંધુઓ !

આ લાભ આપને માટે તો અલભ્ય છે. ઈશ્વર અને શ્રીમંત કૃપાળુ મહારાજા સાહેબે ગામની ભવિષ્યની પ્રજાનાં હૃદયોને સંસ્કાર આપવાનું અતિ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય આપને સોંપ્યું છે. આપે શિક્ષક તરીકેનું પવિત્ર કર્તવ્ય સ્વીકાર્યું છે, એટલે આપને આપના મહત્ત્વના કર્તવ્ય સંબંધી વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

બંધુભાવ એટલું કહેવાને પ્રેરે છે, કે દરરોજ આપના સમયનો ઓછામાં ઓછો એક કલાક બચાવી જ્ઞાનવૃદ્ધિ અર્થે આ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરશો. અને આપના પરિચયમાં આવનાર સર્વને એ જ્ઞાનનો લાભ આપી શિક્ષકના પવિત્ર નામને સાર્થક કરશો.

* * *

વિદ્યાર્થી બંધુઓ !

અમારી ભવિષ્યની આશા તમે પૂરી કરનાર છો. ગામનું ભવિષ્ય તમારા ઉપર જ અવલંબી રહ્યું છે. હાલના કાર્યવાહકોની જગ્યા ભવિષ્યમાં તમે લેશો. સાર્વજનિક સંસ્થાઓની અને પરોપકારી કર્તવ્યોની સઘળી જવાબદારી તમારે શિર આવશે. વાર્તાવિનોદમાં તમને કહેવામાં આવ્યું છે, કે પુસ્તકાલયનું દેવું હજાર બે હજારનું રહેશે તે તમારે પૂર્ણ કરવું પડશે. ઈશ્વરકૃપાએ એ દેવાની જવાબદારી તમારે ઉપાડવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. પણ એવા દેવા કરતાં વિશેષ જવાબદારીનું કામ તમને સોંપવાનું છે. પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાયું, કાયમના ઉત્પન્નની યોજના થઈ, પુસ્તકો ખરીદાયાં, વર્તમાનપત્રો આવવા લાગ્યાં, પણ આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ થવો ન થવો એ તમારા જેવા પરોપકાર કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિથી રંગાયેલાં હૃદયવાળા

સ્વયંસેવકોના જ હાથમાં છે. ભાડૂતી માણસોના હાથે તેવું કામ થઈ શકે નહિ.

વિદ્યાર્થી બંધુઓ!

સામાજિક સેવા દ્વારા નીતિની કેળવણી ઉત્તમ પ્રકારે અપાય છે. એ સિદ્ધાન્તને અમલમાં મૂકવા, ચાલો આપણે આજથી પુસ્તકાલયનો સેવાધર્મ સ્વીકારીએ, અને પુસ્તકો, માસિકો અને વર્તમાનપત્રો ગૃહસ્થોમાં ફરતાં કરવાના કાર્યની શરૂઆત કરીએ.

પુસ્તકાલયના સુંદર મકાનથી, પુસ્તકોના સારા સંગ્રહથી, વર્તમાનપત્રો અને માસિકોની સારી સંખ્યાથી આપણે આપણા કાર્યને પાર પડેલું ન સમજતાં, જ્ઞાનનો જે સૂર્ય પ્રથમ આ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પૂર્ણ કલાથી પ્રકાશતો અને જે જ્ઞાનસૂર્યે યુરોપ અને અમેરિકામાં પ્રકાશ આપવા માંડ્યો છે અને જેનો પ્રકાશ જાપાન દ્વારા એશિયામાં આવવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે, તે જ જ્ઞાનસૂર્યનો પ્રકાશ કૃપાળુ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે ભગીરથ પ્રયત્ન વડે આપણા રાજ્યમાં લાવવા ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે; તેમાં આપણે આપણા પોતાને માટે, આપણી ભવિષ્યની પ્રજાને માટે અને જનસમાજના કલ્યાણાર્થે સહાયકારી થઈએ.'*

* વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું પહેલું નિવેદન ઈ સ. ૧૯૧૦, પૃ૪ ૧૩–૧૫.

૨૦

ગોપાળદાસ

(૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦)

વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાનો સમારંભ થયો તે જ દિવસે એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો: વસોના 'ભાઉ સાહેબ' રા. રા. અંબાઈદાસ છત્રાભાઈ અમીન દેવસેવા કરતાં કરતાં હૃદય બંધ પડી જવાથી અવસાન પામ્યા.

અંબાઈદાસ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેસાઈભાઈના પૌત્ર થતા હતા. તેમને વસો અને કાઠિયાવાડમાં જાગીરો હતી. ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા અને વૈષ્ણવ ધર્મના આદેશ પ્રમાણે ભક્તિ કરતા. છ વાર પરણ્યા હતા, છતાં તેમને પુત્રસુખ નહોતું. તેથી સાવલીના દેસાઈ કુટુંબના જેસંગભાઈના એક પુત્ર અને પોતાના ભાણેજ ગોવર્ધનભાઈને ગોપાળદાસ નામ આપી તેમણે દત્તક લીધા હતા.

અંબાઈદાસને ત્રણ ભાણેજ હતા. તેમાંથી ગોવર્ધનભાઈ કે ચતુરભાઈ એ બેમાંથી એક ભાઉ સાહેબની ગાદીએ આવશે એમ મનાતું હતું. તે ભાઈઓને રાજદરબારની કુરૂઢિઓમાંથી બચાવી લઈ સારા સંસ્કાર આપવામાં આવે તો તેમને હાથે હજારો મનુષ્યોનું ભલું થઈ શકે, એ વિચારે મોતીભાઈએ તેમના ઉપર નજર રાખવા માંડેલી.

બે ભાઈઓમાંથી ગોવર્ધનભાઈ નાના હોઈ વધુ વખત મોસાળમાં—વસોમાં રહેતા. મોતીભાઈ વૅકેશનમાં 'વિદ્યાર્થી સમાજ'ને નામે વિદ્યાર્થીઓ માટે વક્તૃત્વની હરીફાઈઓ ગોઠવતા અને શાળાના કામકાજમાં રસ લેતા. શિક્ષક થયા પછી તેમણે આ પ્રવૃત્તિમાં વધુ રસ લેવા માંડેલો અને તે બહાને ગોવર્ધનભાઈના ભણતરની તપાસ રાખવા માંડેલી. દૂરના થોડા અવલોકન ઉપરથી સમજાયેલું કે અંબાઈદાસની ગાદીના એ વારસને અભ્યાસ તરફ

વાળવા પ્રેરણા અને જાતદેખરેખની જરૂર હતી. તે માટે પેરવી કરી, શરૂઆતથી જ તેમનો અભ્યાસ સુધારવા મોતીભાઈએ પ્રયત્નો કરવા માંડેલા.

શરૂઆતમાં શાળા તપાસનાને બહાને વર્ગે વર્ગે ફર્યા. આમતેમ ફરી ગોવર્ધનભાઈના વર્ગમાં ગયા. તેમને 'વિદ્યાર્થી સમાજ' તરફથી થનાર ભાષણોની હરીફાઈમાં ભાગ લેવા પ્રેર્યા અને તે માટે તાલીમ આપવાનું પોતે માથે લીધુ. બેત્રણ દિવસ સુધી તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા. ગોવર્ધનભાઈ હરીફાઈમાં બીજે નંબરે આવ્યા. ત્યારથી તે મોતીભાઈના શિષ્ય બન્યા (૧૯–૧–૧૯૦૨).

આ પછી મોતીભાઈની પાટણ બદલી થઈ, પણ તે ગોવર્ધનભાઈને ભૂલ્યા નહિ. પાટણથી રજાઓમાં આ જ કારણે અવારનવાર વસો આવતા રહ્યા, શિક્ષકોને મળી તપાસ રાખતા રહ્યા અને પત્રવ્યવહારથી તેમને સૂચનાઓ મોકલતા રહ્યા.

ક્રમે ક્રમે મોતીભાઈ અંબાઈદાસ સુધી પહોંચ્યા. તેમની સાથે ગોવર્ધનભાઈના અભ્યાસ સંબંધી વાતો થવા માંડી. પરિણામે, ગોવર્ધનભાઈને હવેલીઓની બહાર જવાની મનાઈ હતી તેમાંથી અપવાદ તરીકે મોતીભાઈને ઘેર જવાની છૂટ મળી, અને ગાદીના વારસ ગોવર્ધનભાઈ ગુરુને ઘેર જતા આવતા થયા. 'વિદ્યાર્થી સમાજ પુસ્તકાલય' જ્યાં હતુ તે મોતીભાઈની ખડકીને મેડે મોતીભાઈ તેમને મળતા અને અનેક વાતો કરતા. વાતો એવી રીતે કરતા કે તેમાંથી કાંઈક ઉપયોગી મુદ્દો ઊભો થતો અને તે માટે ગોવર્ધનભાઈને કોઈ જીવનચરિત્ર કે બીજું કંઈક વાંચવા મળતું. પુસ્તકમાં મોતીભાઈ સારા ભાગો ઉપર નિશાનીઓ કરી આપતા, વંચાઈ રહ્યા પછી તે વિષે પ્રશ્નો પૂછતા, એનો સાર લખાવતા અને એમ જ્ઞાનગોષ્ઠિ ચાલતી.

વસોમાં ચાર ધોરણ પૂરાં કરી મોતીભાઈની જ સલાહથી ગોવર્ધનભાઈને વડોદરા હાઈસ્કૂલમાં મૂકવામાં આવ્યા. ત્યાં મોતીભાઈએ પોતાના 'મિત્રમંડળ'માંના ઈશ્વરભાઈને તેમની દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપ્યું. એમ કરતાં ગોવર્ધનભાઈ મૅટ્રિક સુધી પહોંચ્યા, અને અંબાઈદાસદાદાએ તેમને દત્તક લીધા. ગોવર્ધનભાઈ

'ગોપાળદાસ' બન્યા (૧૯૦૫) તે જ વર્ષે તે મેટ્રિકની પરીક્ષામા નાપાસ થયા એટલે વર્ગ આવી ગયા. આ અરસામા મોતીભાઈની બદલી પેટલાદ થઈ. પેટલાદથી તે શનિ-રવિએ ગોપાળદાસને માટે ખાસ વર્ગો આવતા અને તેમને સરકાર આપવા કઈ કઈ પ્રયત્નો કરતા પેટલાદમા નીકળેલી બોર્ડિંગનો લાભ આપવા થોડો વખત તેમને પેટલાદ લઈ ગયા, અને મેટ્રિકની પરીક્ષા ફરીથી આપવા પ્રેર્યા પેટલાદ ગયા પછી તરત સરકારી ખટપટને લીધે ગોપાળદાસને ગગસિયા સ્કૂલમા જવુ પડ્યું અને બીજા અનેક બનાવો બન્યા પણ તેમનું હૃદય મોતીભાઈને જ સ્મરતુ રહ્યુ અને મોતીભાઈ તેમના જીવનના ચોકીદાર કાયમ રહ્યા

આ દરમ્યાન 'ભાઉ સાહેબ'ની હવેલીઓમા રમાતી રાજ-રમતથી ગોપાળદાસ સારી રીતે વાકેફ થયા હતા એ રાજરમતનો સામનો કરી શકે તેટલી નીડરતા, નિશ્ચયાત્મકતા અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ તેમનામા ખીલી ચૂકી હતી. અબાઈદાસના મૃત્યુ પછી તરત તેમણે તેનો પરચો બતાવ્યો તાજા બધાયેલા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મકાનના ખર્ચમા ખૂટતી રકમ પેટે તેમણે દાદાના નામથી રૂ ૫૦૦) આપવાનુ જાહેર કર્યું હવેલીમા સૌ આશ્ચર્ય ચકિત થયા મોટાભાઈને ચતુરભાઈએ પૂછ્યુ 'ગોપાળદાસ, કોને પૂછીને રૂપિયા આપ્યા ?' ગોપાળદાસે પરખાવી દીધુ 'મારે વળી પૂછવાનુ કોને હોય ? જેને પૂછવાનુ હતુ તે તો ગયા !'

પણ તે જ વાતે હવેલીમા રાજરમત શરૂ થઈ, અબાઈદાસની હવેલીમા એવો વહીવટ હતો કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના ઘરેણા જુદા રહેતા અને તે એક તિજોરીમા મુકાતા તે તિજોરીની ચાવી ગોપાળદાસે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી પોતાને કબજે કરી હતી તે અબાઈદાસના વિધવા રૂપાળીબાએ માગી ગોપાળદાસે દાદાના બારમા પછી આપવાનુ કહ્યુ, પણ રૂપાળીબાએ હઠ લીધી અને ચાવી આપે તો જ ખાવુ એવો નિશ્ચય જાહેર કર્યો

ગોપાળદાસ મક્કમ હતા પણ આમ દાદાની રાખ ઠરી પડતા પહેલા જ હવેલીમા ખટરાગ જાગે તે સારુ નહિ, એમ માની ચતુર-ભાઈએ ગોપાળદાસને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો તેમા નિષ્ફળ ગયા

ત્યારે તેમના ગુરુ મોતીભાઈને બોલાવ્યા. મોતીભાઈએ કહ્યું : 'ચાવી આપી દો. એમ કરવું તમને શોભે નહિ.'

ગોપાળદાસે કહ્યું: 'તમારી આજ્ઞા ઉથાપી શકતો નથી. પણ જોજો, એ જણુસોની મદદથી મારી સામે જ કાવતરાં રચાશે.'

બન્યું પણ એમ જ. કૃપાળીબાને અંબાઈદાસના પિત્રાઈઓએ આડુંઅવળું સમજાવી ગાદીના હક્ક બાબત તકરાર ઊભી કરાવી. ગોપાળદાસને વિધિસર દત્તક લેવામાં આવ્યા હતા, છતાં આ તકરાર કરવામાં આવી હતી. તકરાર ઉઠાવનારે એ મુદ્દો ઊભો કર્યો હતો કે અંબાઈદાસની ગાદીના સાચા વારસ તેમના પિત્રાઈઓ છે. પાટીદારની નાતમાં દીકરીના દીકરાને દત્તક લઈ શકાતો નથી, તેથી ગોપાળદાસને અંબાઈદાસે દત્તક લીધા તે ગેરકાયદે હતું.

મોતીભાઈને આ વાતની ખબર પડતાં તે દોડતા વસો આવ્યા અને ગોપાળદાસને બચાવવા ઝુંબેશ ઉઠાવી. અંબાઈદાસના પિત્રાઈ-ઓમાં તો તેમની પણ ગણના થતી હતી. એટલે તેમણે એક પછી એક પિત્રાઈઓને મળી ગોપાળદાસની તરફેણમાં લેખી કેફિયતો મેળવી. મોટા ભાગનાએ લખી આપ્યું કે, 'પાટીદારની નાતમાં ભાણેજને દત્તક લેવાનો રિવાજ છે; અંબાઈદાસના પિત્રાઈઓ તરીકે તેમની ગાદી ઉપર બીજા પિત્રાઈઓની માફક અમારો પણ હક છે, પણ ગોપાળદાસને અંબાઈદાસે દત્તક લીધેલા છે અને તે સર્વ રીતે લાયક છે એટલે અમે ગોપાળદાસના લાભમાં અમારો હક જતો કરીએ છીએ.'

આ રીતે વ્યક્તિગત કેફિયતો મેળવી મોતીભાઈએ ગામની સભા બોલાવી અને ગોપાળદાસના હકને ટેકો આપતો ઉપરની કેફિયતના જેવો જ ઠરાવ ગામલોકો પાસે કરાવ્યો.

આ પછી એક બે મિત્રોને લઈ તે પાટીદારનાં આગેવાન ગામોમાં ફર્યા અને ભાણેજને દત્તક લેવાનો રિવાજ પાટીદારોમાં છે તેની સાબિતી આપતી કેફિયતો પ્રતિષ્ઠિત પાટીદારો પાસેથી મેળવી.

આ સર્વ સામગ્રી મેળવી મોતીભાઈ ગોપાળદાસનો કેસ ચાલવાનો હતો ત્યાં વઢવાણ, એકબે વકીલોની સાથે પહોંચ્યા.

ગોપાળદાસને બોલાવી સર્વ હકીકત સમજાવી અને તેમની વતી પોતે જે કંઈ જરૂરનું હોય તે કરવાની ઇંતેજારી બતાવી.

ગોપાળદાસે પણ આ પ્રસંગે એક રાજકુમારને છાજે તેવી કાબેલિયત દાખવી હતી અને અદાલત તેમની તરફેણમાં હતી તેની ખાતરી કરી લીધી હતી. છતાં મોતીભાઈ સાહેબ તેમને માટે આટલી જહેમત ઉઠાવશે એની તેમને કલ્પના નહોતી. તેથી તે તો દિંગ થઈ ગયા અને પોતાના ગુરુને માટે મનમાં મગરૂર બન્યા.

આ ખટપટ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન મોતીભાઈને વડોદરાના વિદ્યાધિકારી તરફથી તાર મળ્યો અને તેમને વડોદરે જવાનું થયું.

મોતીભાઇ અમીન

ખંડ ૨ જો

પ્રવૃત્તિઓ – ૧
(ઈ. સ. ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૨)

એ પણ ખરુ છે કે આપણને ઉત્તમ પ્રતિના નરેશ મળ્યા છે. એટલાથી આપણે સંતોષ માનવાનો નથી. તે નરેશની આપણે ઉત્તમ પ્રજા છીએ, એવું આપણે બતાવી આપવું જોઈએ છે. વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો કેળવણી વગેરે દ્વારા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ આપણને જે ઉન્નતિને માર્ગે દોરવા માગે છે, તે રસ્તે આગળ વધવાને આપણે પોતે પણ આપણા તરફનો બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છે. શ્રીમંતની સહાનુભૂતિ અને સહાય સાથે આ પુસ્તકાલય તેવો એક અલ્પ પ્રયત્ન છે, એમ કહેવાની મને છૂટ લેવા દેવામાં આવશે.

(વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મુકાયુ તે પ્રસંગે — તા. ૩૦-૧-૧૯૧૦) — સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન

*

અમેરિકાથી પરત આવતાં હમણાં જ પુસ્તકાલયના કામમાં નિષ્ણાત એવા એક ગૃહસ્થને હું લઈ આવ્યો. મને આશા છે કે તેની મદદથી રાજ્યમાં કેટલાંક સારાં કામો થઈ શકશે. મારા રાજ્યમાં મફત પુસ્તકાલયોનો પ્રસાર કરવા ઘણા વર્ષોથી પ્રયત્ન કરવાનો મારો ઇરાદો છે. આ નવી યોજનામાં મને કેટલો યશ મળશે તે હું આજ કહી શકતો નથી. પણ હું તેના પર અવલંબીને રહેતો નથી. આવા કાર્યને લોકોએ સક્રિય સહાનુભૂતિ બતાવવાની જરૂર હોય છે. સરકાર બને તેટલી સવલતો આપી શકે, પણ કામની વ્યવસ્થા તો લોકો તરફથી જ થવી જોઈએ. તરસ્યાંને પીવા માટે રાજા પાણી આપી શકે, પણ તે પીવા માટે રાજા તેની પર સખ્તાઈ કરી શકે નહિ.

(મુંબઈમાં અપાયેલા એક માનપત્રના ઉત્તરમાં — તા. ૧૭-૧૨-૧૯૧૦) — સ્વ૦ શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ

•

ચક્રમ કવિના ઉદ્‌ગારો

હા, ભાઈ, હું ચક્રમ છું. હું દીવાનો છું. પણ એવો દીવાનો પ્રભુ મને સદાય રાખે એમ હું માગું છું.

હું શા માટે રોઉં છું, તે તમે જાણો છો ?

હું મારે માટે નથી રોતો, પણ મારા ગરીબડા દેશને માટે રોઉં છું; અને આપણા આત્માની જે અધોગતિ થઈ છે તેને માટે હું રોઉં છું.

× × ×

ભાઈઓ, તમને ખબર છે ? હું મારે માટે નથી રોતો, હું તમારે માટે રોઉં છું. હું આપણી ભવિષ્યની પ્રજાના હિતને માટે રોઉં છું. હું આપણી નાતોના જુલમ માટે રોઉં છું. હું આપણા ફોગટના મૂર્ખાઈભરેલા વહેમો માટે રોઉં છું. આપણું સત્યાનાશ કાઢનારી આપણી માનીતી આભડછેટને માટે રોઉં છું. આપણે આપણા ધર્મના હાથપગ બાંધીને તેને ટૂંકી હદમાં કેદ કરેલો છે, તેને માટે હું રોઉં છું. પ્રભુએ કૃપા કરીને આપણને જે મહાન બુદ્ધિ આપી છે તેનો આપણે ઉપયોગ કરતા નથી એ માટે હું રોઉં છું. આપણા દેશની ભવિષ્યની આશા જે નાનાં બચ્ચાંઓ તેને યોગ્ય કેળવણી મળતી નથી, એ જોઈને હું રોઉં છું. આપણા કરોડો ભાઈબંધુઓ ભિખારીનો ધંધો લઈ બેઠા છે ને દેશ ઉપર બોજારૂપ થઈ પડેલા છે તેને માટે હું રોઉં છું. આપણી લાખો વિધવા બહેનો પોતાનાં હૃદયો બાળે છે ને છૂપાં પાપો કરે છે, તેને માટે હું રોઉં છું. આપણાં ચાલાક બાળકો દુનિયાદારીની હવા ખાધા પહેલાં મૂર્ખોને હાથે મૂંડાઈ જાય છે ને પોતાનો ભવ બાળી ભગવાં કપડાંને લજવે છે, તેને માટે હું રોઉં છું. અને આપણા પ્રાચીન ધર્મની ઉત્તમતા, આપણા દેશની અસલની સમૃદ્ધિ, તથા આપણા વડવાઓની બડાઈ યાદ કરીને હું રોઉં છું.

ભાઈઓ ! મને રોવા દો, પેટ ભરીને રોવા દો . . . દેશને ખાતર અર્પણ થવામાં જે મઝા છે, આપણા બંધુઓના કલ્યાણને ખાતર રોવામાં જે આનંદ છે, અને આપણા ઉત્તમ ધર્મને ખાતર આપણા સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવામાં જે મઝા છે, તે તમે શું સમજો ? . . . માટે મને રોવા દો. આપણા બંધુઓ પ્રભુને અર્થે આવી જાતનું રોવું શીખે ત્યાં સુધી મને રોવા દો, રોવા દો !

(વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના પહેલા નિવેદન (ઈ. સ. ૧૯૧૦)ને છેડેથી) 'સાચું સ્વર્ગ'માંથી

१

'એસિસ્ટંટ ટુ ધી ડાયરેક્ટર ઑફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ'

(રાજ્ય પુસ્તકાલયોના સંચાલનના મદદનીશ)
(૧૯૧૧ થી ૧૯૧૩)

વિદ્યાધિકારીના તારને પરિણામે મોતીભાઈ વડોદરે ગયા ત્યાં માલૂમ પડ્યું કે શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવે અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રવાસ કરતા, ત્યાંની જ્ઞાનપ્રચાર અને લોકશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ જોઈ, તેવી પ્રવૃત્તિઓ પોતાના રાજ્યમાં ચાલુ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. આવી પ્રવૃત્તિઓ તેમણે શરૂ તો કરી હતી પણ અમલદારોના તેમ જ લોકોના અજ્ઞાનને કારણે પ્રગતિ બહુ ધીમી થતી હતી, તેથી તે કામ કરવા માટે અમેરિકાના પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના નિષ્ણાતોમાંના એક મિ. વિલિયમ એલન્સન બોર્ડનને, ખાસ નિમણૂક કરી, તેમણે વડોદરે મોકલ્યા હતા. અને તેમને મદદ કરવા મોતીભાઈની એક વર્ષ માટે વડોદરા બદલી કરવાનો હુકમ કર્યો હતો.

પેટલાદ બોર્ડિંગ અને તેને અંગે શરૂ કરેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ માટે અહોનિશ મથી રહેલા મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓને માટે આ એક આનંદાશ્ચર્યનો વિષય હતો. મોતીભાઈએ સહજ પ્રેરણાથી કર્તવ્યનિષ્ઠાને બળે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. તે પ્રવૃત્તિ ઠીક ઠીક આગળ વધી હતી, અને તેને રાજ્યાશ્રય પણ મળ્યો હતો. પણ એ પ્રવૃત્તિને અને તેના પ્રણેતાને આટલો મોટો રાજ્યાશ્રય મળશે એની કોઈને કલ્પના શેની હોય? બીજી બાજુ, પેટલાદ બોર્ડિંગ દ્વારા મોતીભાઈએ કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારની એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી કે તેને છોડી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે વડોદરા જવું, એ એક રમણીય મૂંઝવણ હતી.

પણ હજૂર હુકમને ઠેલી શકાય તેમ નહોતું. વળી ત્યાં જવાનું તે પણ પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે જ એક જ વર્ષ માટે

હતું, એટલે ઝાઝી આનાકાની કર્યા વિના, તેણે થોડા વખત માટે પરગામ જતા હોય તેમ જ, મોતીભાઈ વડોદરામા ત્યાંના પુસ્તકાલય ખાતામાં એસિસ્ટંટ ટુ ધી ડાયરેક્ટર ઑફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ—રાજ્ય પુસ્તકાલયોના સંચાલકના મદદનીશ—ના હોદ્દા ઉપર (તા ૪-૧-'૧૧થી) હાજર થયા

અમેરિકામા થતુ હતુ તેમ, હવા, અજવાળું અને પાણીની માફક જ, સહેલાઈથી અને વિના મૂલ્યે લોકોને જ્ઞાન મળે તેના સાધનો ગામેગામ ઊભા કરવા, એ મહારાજાનો હેતુ હતો તે માટે સૌથી પ્રથમ તેમણે પોતાનું રાજમહેલનુ પુસ્તકાલય — પૅલેસ લાયબ્રેરી — લોકોને માટે ખુલ્લુ મૂક્યુ તેમા તેમના ભાઈએ યોજેલુ 'શ્રી સયાજી પુસ્તકાલય' ભેળવી દીધુ, અને તે નવા પુસ્તકાલયનુ નામ 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી' — મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય — એવુ આપ્યુ આખા હિંદમા આ પહેલુ મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હતું

મોતીભાઈને વડોદરે બોલાવ્યા ત્યારે 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી' નામ ફરતી થઈ ગઈ હતી, અને રાજ્યમા પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની યોજના વિચારાતી હતી તેથી પાટણ, સિદ્ધપુર, ડભોઈ જેવા રાજ્યના મોટા શહેરો જોવા મિ. બોર્ડનને જવાનુ હતુ, તેમની સાથે મોતીભાઈને મોકલવામા આવ્યા તે વખતે એક અધિકારીએ તેમને શિખામણ આપતાં કહ્યુ 'તમારી બદલી એક વર્ષ માટે કરવામા આવી છે, પણ તમારે ત્રણ માસમા કામ પતાવી દઈ તમારે મૂળ સ્થાને પાછા જવુ' એ અધિકારીને ક્યા ખબર હતી કે એક વર્ષને બદલે એક જિંદગી પણ આ કામમા ઓછી પડવાની હતી!

*

'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી' વ્યવસ્થિત કર્યા પછી મિ. બોર્ડને પહેલુ કામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાનું આરંભ્યુ. તે માટે પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ આપવા એક વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો તેમા જોડાનારને માસિક રૂપિયા પચીસની શિષ્યવૃત્તિ આપવાનુ અને આખા હિંદમાથી જે કોઈ તેનો લાભ લેવા ઇચ્છે તેને તે આપવાનુ જાહેર કરવામા આવ્યુ પરંતુ દેશમા એક તો પુસ્તકાલયો થોડા હતા, આ પ્રવૃત્તિ તદ્દન નવી હતી અને ભલભલી યુનિવર્સિટીઓને પણ આ શાસ્ત્રની અગત્ય સમજાઈ નહોતી. એટલે

મહારાજાની આ ઉદાર યોજનાનો લાભ લેનાર માણસો ગણ્યાગાંઠ્યા જ નીકળ્યા અને તે બધાને 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી'માં જ રોકી લેવામાં આવ્યા.

મોતીભાઈ પણ આ વર્ગમાં હતા. અને તે સાથે પુસ્તકાલય ખાતું યોજનાની તજવીજ ચાલતી હતી. સૌથી પ્રથમ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી તે વિષે એક નિવેદન તૈયાર કરવાનું તેમને સોંપ્યું હતું. તે તેમણે છ માસમાં તૈયાર કર્યું. તે ઉપરથી આખા રાજ્ય માટે પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરવાની દશ વર્ષમાં રૂપિયા વીસ લાખના ખર્ચવાળી એક યોજના મિ. બોર્ડને તૈયાર કરી.

રાજ્યના મંત્રીમંડળે એ યોજના નામંજૂર કરી અને લોકોની માગણી આવે તેમ તેમ નાણાં માગતા જવાની મિ. બોર્ડનને સૂચના કરી. મિ. બોર્ડન જરા નિરાશ થયા. પણ આ પહેલી નિષ્ફળતાથી હારી જઈ પ્રયત્ન છોડી દેવાને બદલે, તેમણે રાજ્યનાં મોટાં શહેરો અને કસબાઓમાં પુસ્તકાલયો ખોલવાની એક બીજી યોજના ઘડી મહારાજા આગળ રજૂ કરી. આ યોજનાથી પુસ્તકાલયો ખાતે થતા ચાલુ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ ૨૪,૦૦૦ માં ચાર વર્ષ માટે રૂ ૨૦,૦૦૦નો વધારો થતો હતો. તેના સમર્થનમાં તેમણે દલીલ કરી કે મંત્રી-મંડળની નીતિ પ્રમાણે રાજ્યમાં પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર થશે ખરો, પણ આ યોજનાથી એ પ્રચાર ઘણો જલદી થશે— જે કામ પચીસ વર્ષે થશે તે એ પાંચ વર્ષમાં થઈ શકશે.

મહારાજાએ મિ. બોર્ડનની યોજના મંજૂર કરી અને મોતી-ભાઈને માટે કાર્યની નવી દિશા ઊઘડી. તરત જ પુસ્તકાલયોને મદદ આપવાના નિયમો ઘડી કાઢવાનું કામ તેમને સોંપાયું. મોતીભાઈને મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો અનુભવ અહીં બહુ કામ લાગ્યો. રાજ્યના પુસ્તકાલયોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરતાં તેમણે જોયું હતું કે મોટે ભાગે લવાજમ આપનારને જ પુસ્તકાલયનો લાભ મળતો. વહીવટ ખાનગી અને અમુક વ્યક્તિઓને હાથ રહેતો અને પુસ્તકાલય કાયમ ચાલુ રહે તેવી યોજનાઓ નહોતી. સરકારે કરેલી 'સર્ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરીઝ'ની યોજનાથી પણ પુસ્તકાલયને કાયમ મદદ મળતી નહોતી અને મકાન કે કબાટ જેવા સાધનોને માટે એ યોજનામાં

જોગવાઈ નહોતી જ્યા સુધી આ સ્થિતિ હોય ત્યા સુધી લોકો પુસ્તકાલયોનો છૂટથી લાભ લઈ શકે નહિ નવા નિયમોમા એ સર્વ ખામીઓ દૂર કરવામા આવી

આ નિયમો 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોને મદદ આપવાના નિયમો' તરીકે ઓળખાય છે. સ્થળ અને સજોગો પ્રમાણે વિગતોમા ફેર રાખવામા આવ્યો છે, પરતુ એ નિયમોની પાછળના સિદ્ધાન્તો રાજાપ્રજા બન્નેનુ કલ્યાણ સાધનારા હોઈ જાણવા જેવા છે

એ નિયમોનુ પહેલુ લક્ષણ એ છે કે, એ નિયમોને આધીન પુસ્તકાલયો અને તેને અગેની પ્રવૃત્તિઓ સાર્વજનિક અને મફત છે તેનો વહીવટ સાર્વજનિક હિતને લક્ષમા રાખી કરવામા આવે છે સામાન્ય ધોરણ એવુ છે કે પોતાના ગામમા પુસ્તકાલય જોઈતુ હોય તો ગામલોકોએ તે માટે અરજી કરવી જોઈએ અરજી સાથે લોકો જેટલા રૂપિયા આપે તેટલા સરકાર આપે અને બીજા તેટલા પ્રાત પચાયત આપે પુસ્તકાલયનુ મકાન, તેનુ બધારણ વગેરે રાજ્યના ખાતાની દેખરેખ અને દોરવણીથી તૈયાર થાય, અને તેનો વહીવટ ગામલોકોએ નીમેલી વ્યવસ્થાપક સમિતિ કરે. એ વહીવટ ઉપર સરકારી ખાતાના દેખરેખ અને અકુશ ખરા, પણ જ્યા સુધી લોકો સાર્વજનિક હિત સાચવીને કરેલા ધારાધોરણ પ્રમાણે કામ કરે ત્યા સુધી સરકારી અકુશ તેમને નડે નહિ અને તેથી હમેશ લાભ થાય

આ યોજના લોકોએ વધાવી લીધી અને તેનો પ્રચાર કરવાનુ મોતીભાઈને ભાગે આવ્યુ. પ્રથમ તો 'સર્ક્યુલેટિંગ લાયબ્રેરીઝ' અને મિત્રમડળ પુસ્તકાલયોને આ નવી યોજનામા સમાવી દેવામા આવ્યા. પછી એક ધાર્મિક પ્રચારકની ધગશ અને ચીવટથી મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે રાજ્યમા ઘૂમવા માડ્યુ

*

મિત્રમડળ પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે મોતીભાઈ પેટલાદથી અવારનવાર ગામડામા જતા, એટલે તેમને આ બાબતનો અનુભવ તો હતો જ લોકોની મનોવૃત્તિને તે સારી રીતે સમજતા હતા તે જમાનામા સરકારી અમલદારોનો ડર સામાન્ય હતો એ ડરને કારણે સરકારની સારી સારી સવલતોનો પણ લાભ લેવાતો નહોતો, જોકે આપણે ઉપર જોયુ તેમ અમલદારો પણ લોકોને એ લાભ

નહિ લેવા દેવાની જ પોતાની ફરજ સમજતા. સામાન્ય સરકારી કામોની સ્થિતિ આમ હતી. પરંતુ પુસ્તકાલય ખાતાની વાત જુદી હતી. એ ખાતું તો લોકોના હિતના સાચા પ્રયત્નો કરવા આતુર હતું. એની ખાતરી કરાવી આપવાનું મોતીભાઈને માથે હતું.

સામાન્ય રીતે મોતીભાઈ ગામમાં જઈ કોઈ ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થ કે યુવકને શોધી કાઢતા તેની સાથે વાતો કરી તેનું મન હરી લેતા. પછી પુસ્તકાલય સ્થાપવાની અને સરકારી મદદની વાત કરતા. અમલદારીનો પોપાક કે ઠાઠ નહિ, વાણીમાં કે વર્તનમાં તોર નહિ, અને માત્ર લોકોના લાભની જ વાત — લોકોને મોતીભાઈ માટે માન થતું. છતાં સરકારી ખાતાનો ડર એટલો હતો કે વિશ્વાસ બેસતો નહિ. એટલે શરમના માર્યા ના તો કહી શકતા નહિ, પણ એમાંથી છૂટાય તે માટે આકરી શરત રજૂ કરતા. લોકો જે કહે તે મોતીભાઈ કબૂલ રાખતા અને તેમણે ધાર્યું હોય તે કરતાં વધુ સૌજન્ય અને સરળતાથી સરકારી યોજનાનો લાભ તેમને આપતા.

એક ગામમાં લોકો તરફથી સરસ પુસ્તકાલય ચાલતું હતું. મોતીભાઈએ તેના સંચાલકોને સરકારની યોજનાનો લાભ લેવા સૂચના કરી. તે વખતે સરકારી યોજનાના વર્ષનો છેલ્લો માસ હતો. લોકોએ કહ્યું 'ચાલુ વર્ષ અને આવતું વર્ષ, બન્નેની મદદ મંજૂર કરો તો વિચાર કરીએ.' મોતીભાઈએ એ મંજૂર રાખ્યું અને લોકોને સરકારમાં વિશ્વાસ પેદા થયો.

બીજા ગામમાં રેઢિયાળ સ્થિતિમાં પુસ્તકાલય ચાલતું હતું. મોતીભાઈ ત્યાં જઈ ચડ્યા. પુસ્તકાલય નજીક એક છોકરો ઊભો હતો. તેણે સલામ કરી. તેની સાથે વાતચીત કરી તેને ઓળખી લીધો. પછી ગામલોક જોડે વાટાઘાટ થઈ. લોકો કહે: 'સરકારી મદદનો અમારી મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા દો તો તે સ્વીકારીએ.' મોતીભાઈએ સામી એક શરત મૂકી: 'હું કહું તેને વહીવટ સોંપો તો તમારી મરજી પ્રમાણે નાણાં ખર્ચવાની છૂટ આપું.' પેલા છોકરાનું જ નામ મોતીભાઈએ સૂચવ્યું. લોકે તે વધાવી લીધું. તેઓ સમજ્યા કે અમારું ધાર્યું થયું અને મોતીભાઈ સમજ્યા કે મારું ધાર્યું થયું. પેલા છોકરાને અને લોકોને મોતીભાઈએ એકી સાથે

પોતાના બનાવ્યા અને તે ગામના પુસ્તકાલયની સિકલ થોડા જ સમયમાં ફરી ગઈ.

પણ તેમને જેમ સરકારથી ડરનારનો ડર દૂર કરવાનો હતો તેમ સરકારને છેતરનારથી ચેતતા રહેવાની પણ જરૂર હતી. એક વખત ગાડીમાં એક મિત્ર કહે. 'મોતીભાઈ, અમારા ગામના પુસ્તકાલયને સરકારી મદદ તો જોઈશે. પણ લોકો નિયમ પ્રમાણે લોકમદદ આપશે નહિ તે માટે નોકરોને પગાર થોડો આપી બજેટમાં મોટો આંકડો બતાવીશું અને અમે અમારી રીતે લોકમદદની રકમ પૂરી કરીશું . . .'

મોતીભાઈએ તરત જ કહી દીધું. 'હું તમારા ગામને અને તમારા જેવા લોકોને ઓળખું છું. એવી અનીતિ નહિ ચાલવા દેવાની મારી નીતિ છે અને તે માટે હું સાવધ છું.'

*

જોતજોતામાં સરકારી યોજના લોકપ્રિય થઈ. બે વર્ષમાં ચારસો પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં અને મિ. બોર્ડનની નોકરીની મુદત પૂરી થતાં તેમણે વિદાય લીધી. ૧૯૧૩ના જૂનની ૧૩મી તારીખે રાત્રે વડોદરા છોડતાં તેમણે મોતીભાઈ વિષે લખ્યું:

BARODA,
June 12, 1913

Mr. Motilal N. Amin, my friend, has been my second assistant ever since I took charge of library matters in Baroda State in 1910. I am leaving Baroda to-night for America, in company with my first assistant, and I have just turned over the charge of my office to Mr. Amin. *Perhaps no word of greater confidence could be spoken.*

Mr. Amin had been active in library affairs for many years before I came to Baroda and had established more than a hundred small village subscription libraries in different parts of Baroda State.

On taking charge I made him the superintendent of moffusil libraries and he has been moving since in the districts as a library missionary.

The greater part of the four hundred free libraries in Baroda owe the inspiration for their founding to his work

He has been of the greatest value to me and to the department in the matters of suggestion and advice

He is a trained librarian, trained by myself, and is competent to manage any Indian library or any system of libraries.

I have known him intimately for three years and know him to be absolutely loyal to the British Government and to that of His Highness the Gaekwad

He is of the highest moral character and a man of sterling worth I respect myself more highly for his honouring me with his confidence and friendship.

William Alanson Borden
Director of State Libraries

વડોદરા, જૂન ૧૨, ૧૯૧૩

અનુવાદ

‘વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ૧૯૧૦મા મેં ‘ચાર્જ’ લીધો ત્યારથી શ્રી મોતીલાલ ન. અમીન, મારા મિત્ર, મારા બીજા મદદનીશ છે મારા પહેલા મદદનીશની સાથે આજે હુ વડોદરા છોડી અમેરિકા જવા ઊપડુ છુ, અને મારા હોદ્દાનો ચાર્જ હમણાં જ મેં શ્રી. અમીનને સોપ્યો છે. તેમના પ્રત્યેના મારા વિશ્વાસનો એથી મોટો પુરાવો બીજો ભાગ્યે જ આપી શકાય

હું વડોદરા આવ્યો તે અગાઉ ઘણાં વર્ષોથી શ્રી. અમીન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતા હતા અને વડોદરા રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં લવાજમવાળાં મો ઉપરાંત નાનાં ગ્રામ પુસ્તકાલયો તેમણે સ્થાપ્યાં હતાં.

મેં 'ચાર્જ' લીધા પછી તેમને મેં વડોદરા શહેર બહારનાં પુસ્તકાલયોના નિરીક્ષક નીમ્યા હતા ત્યારથી રાજ્યના પ્રાન્તોમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચારક તરીકે તે ફરે છે.

વડોદરા રાજ્યનાં ચાર્મો મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોની સ્થાપના મોટે ભાગે તેમની પ્રેરણાને આભારી છે.

સલાહ-સૂચનાની બાબતમાં મને અને ખાતાને તે સૌથી વધુ કીમતી નીવડયા છે.

પુસ્તકાલયના શાસ્ત્રની તેમણે મારે હાથે તાલીમ લીધી છે, અને હિંદુસ્તાનનું કોઈ પણ પુસ્તકાલય યા પુસ્તકાલયની કોઈ પણ યોજનાનો વહીવટ કરવાની લાયકાત તે ધરાવે છે.

હું ત્રણ વર્ષ સુધી તેમના નિકટ પરિચયમા આવ્યો છુ અને જાણુ છુ કે તે બ્રિટિશ સરકારને તેમ જ શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર છે

તેમનુ નૈતિક ચારિત્ર્ય ઊંચામાં ઊંચી કોટિનુ છે અને તે ઊંચા પ્રકારની લાયકાત ધરાવે છે. તેમનો વિશ્વાસ અને મિત્રાચારી મળવાનું માન મને મળ્યુ તેથી મારી જાતને હુ વધુ માનનીય માનુ છુ.

વિલિયમ એલન્સન બોર્ડન
ડાઈરેક્ટર ઑફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ

૨

'વસો યંગ મેન્સ એસોસિયેશન'–સ્થાપના

(વસો યુવકમંડળ-૧૯૧૩)

મિ. બોર્ડનના સમાગમથી પુસ્તકાલયોની રચના અને તેના સંચાલનના શાસ્ત્રનું મોતીભાઈને જ્ઞાન મળ્યું; અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં લોકજીવનને ઉન્નત બનાવવા થતા પ્રયત્નોનો તે દ્વારા પરિચય થયો. લગભગ એવા જ પ્રયત્નો તે સહજ પ્રેરણાથી કરી રહ્યા હતા. તેને આ પરિચયથી અપૂર્વ સમર્થન મળ્યુ અને મોતીભાઈની આત્મશ્રદ્ધા અનેક ગણી વધતી ચાલી. તેમણે એક બાજુ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા ગામેગામ ફરી લોકોને પ્રેરણા આપવા માંડી અને બીજી બાજુ વસોના પુસ્તકાલયને રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાના આદર્શોની પ્રયોગશાળા બનાવી. વડોદરા 'સેંટ્રલ લાયબ્રેરી'માં જે કંઈ સારું કે ઉપયોગી કામ થાય, ખાતાને માટે જે કંઈ નિયમો થાય, તેનો અમલ તેમણે વસોમાં કરવા માંડ્યો.

મિ. બોર્ડનના આવ્યા પછી પુસ્તકાલયશાસ્ત્ર શીખવવા માટે ગ્રંથપાલોનો તાલીમ-વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો, તેમાં વસોના એક યુવકને મોકલ્યા. તે આખા વર્ગમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા.* ખાતા તરફથી ફરતાં પુસ્તકાલયો, જાદુઈ ફાનસ દ્વારા જ્ઞાનપ્રચાર, સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકસંગ્રહ અને તેના પ્રચારની યોજનાઓ, બાળકો માટે રમતો રમવાનાં સાધનો અને તે માટે ખાસ સ્વતંત્ર ઓરડો, વગેરે યોજનાઓ થઈ. તેનું અનુકરણ ક્રમે ક્રમે વસોમાં થવા માંડ્યું. આ કામ એટલું સારું અને ઝડપથી થયું કે, તા. ૧૩–૧૨–૧૯૧૨ ને દિવસે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ વસોમાં પધાર્યા ત્યારે તેમને પુસ્તકાલયના મકાનમાં ભવ્ય મેળાવડો ભરી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું.

---

* એ ભાઈએ વસોનું પુસ્તકાલય વ્યવસ્થિત કરી લોકપ્રિય બનાવવામાં સુંદર કામ કરી બતાવ્યું. પણ તેનો યશ તેમને મળે તે પહેલાં, એક વર્ષમાં જ, તે મરણ પામ્યા.

આ પ્રસંગનો હેવાલ આપતા એક સરનારી નિવેદનમાં* આ પુસ્તકાલયનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું

'વડોદરા રાજ્યમાં આગરે ૭૭૫ પુસ્તકાલયો તથા વાચનાલયો છે પરંતુ આ સર્વમાં આ પુસ્તકાલય ધ્યાન ખેંચે છે પુસ્તકાલયની ઉપયોગિતા તેના મોટા સંગ્રહ ઉપર અથવા તો ભવ્ય મકાન ઉપર રહેલી નથી, પરંતુ પુસ્તકોને વાસ્તે વાચકો શોધવા અને વાચકોને વાસ્તે પુસ્તકો પૂરાં પાડવા ઉપર છે અર્થાત્ સાહિત્યવાચકનો સંબંધ જોડી આપવા ઉપર છે આ વાસ્તે પુસ્તકાલયના સાધનો બરાબર સુવ્યવસ્થિત જોઈએ પુસ્તકો શાસ્ત્રીય રીતે વર્ગીકૃત હોવા જોઈએ અનુભવી પુસ્તકાધ્યક્ષ જોઈએ આ પુસ્તકાલયને વાસ્તે સ્વતંત્ર સિનિયર થયેલો પુસ્તકાધ્યક્ષ છે પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ મેટ્રન લાયબ્રેરીના ધોરણે કરવામાં આવ્યું છે તથા કાર્ડ કેટલોગની પણ પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે પુસ્તકાલયના પુસ્તકો ગામના તથા બહારના લોકોને છૂટથી વાચવા આપવામાં આવે છે અને તેઓની જરૂરિયાતો પ્રમાણે પુસ્તકો તથા ચોપાનિયાં મંગાવવામાં આવે છે સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓને પણ વિસારી દેવામાં આવતા નથી પુસ્તકાલયના નોકરો મારફતે સ્ત્રીઓને ઘેર બેઠા પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાં આવે છે અને છોકરાઓને વાસ્તે પુસ્તકાલયમાં તેઓને જ્ઞાન અને આનંદ આપે એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાની શરૂઆત થઈ છે

વાચકોને જુદા જુદા દેશોનું દૃશ્ય જ્ઞાન આપવા સ્ટિરિયોગ્રાફ પણ દેખાડવામાં આવે છે પુસ્તકો પ્રત્યે અનિર્બંધ અભિગમ, રોજના પુસ્તકો વંચાવાની વિગતવાર નોંધ વગેરે બાબતોમાં મેટ્રન લાયબ્રેરીના ધોરણે કામ ચલાવનાર આ પ્રથમ જ પુસ્તકાલય છે અને જોકે બીજાં પુસ્તકાલય છે તોપણ તે અત્યંત વધારે સારા મકાનવાળાં તથા સંગ્રહવાળાં પુસ્તકાલયોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય થઈ પડ્યું છે રાજ્યના કોઈ પણ પુસ્તકાલય તરફથી શ્રીમતને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હોય તો આ પુસ્તકાલય જ છે '

શ્રીમતના ઉત્તેજનથી સ્થપાયેલું પુસ્તકાલય આમ શ્રીમતની પધરામણીથી પાવન થયું અને એના પાયા મજબૂત થયા એ વર્ષમાં

* વસો સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના સન ૧૯૧૩-૧૪ના વાર્ષિક રિપોર્ટને છેડે પ ૭

રાજ્યના ખાતાએ જેટલી ઝડપે પ્રગતિ કરી તે કરતા પણ વધુ ઝડપે વસોનું પુસ્તકાલય આગળ વધ્યુ મકાન ખુલ્લુ મૂકયુ ત્યારે રૂા ૧,૧૦૦નુ દેવુ હતુ તે દેવુ ત્રણ-ચાર વર્ષમા ભરપાઈ થઈ ગયુ અને ૧૯૧૩-૧૪ના વર્ષમા પુસ્તકાલયની મિલકતનો અંદાજ રૂા ૧૩,૮૦૪-૩-૯ નો નોધાયો

વસોના પુસ્તકાલયને મળેલી નાણાની મદદ એની લોકપ્રિયતાનો અચૂક પુરાવો હતો, અને એ લોકપ્રિયતા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાની કાર્યપદ્ધતિની સફળતાનો અચૂક પુરાવો હતો 'પુસ્તકાલય એ લોકોનુ વિશ્વવિદ્યાલય છે' એ સૂત્ર અનેક અર્થમા વસોમા મૂર્તિમત થયુ હતુ

એની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર થઈ હતી, તે સાથે એણે લોકોમા વાચનની ભૂખ જગાડી હતી પુસ્તકો લોકોને છૂટથી આપવામા આવતા તેથી આપેલા પુસ્તકો પાછા વળતા ઘણો વિલબ થતો માલૂમ પડ્યો તે અટકાવવા જામીનગીરી અને દડની પ્રથા શરૂ કરવામા આવી આથી વાચકોની સખ્યા ઘટી ગઈ, પણ ગુમાયેલા પુસ્તકોની સખ્યા તો ઘટવાને બદલે વધી.

પુસ્તકાલય સ્થાપવા માટે નાણા તો ગામના મોટા માણસોએ આપ્યા પણ તેનો લાભ સકળ અને સાર્વજનિક ધોરણે અપાયો તેથી જેમને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આખા જીવનમા કદીયે મળવાનો સભવ નહોતો તેવા ગરીબ, મધ્યમ સ્થિતિના સ્ત્રીપુરુષોને તે એકાએક મળવાનુ શરૂ થયુ. વિદ્યાર્થીઓને પણ તે મળ્યો જેટલી સહેલાઈથી અને સ્વાભાવિકતાથી તળાવમા નાહવા કે કૂવે પાણી પીવા જઈ શકાય છે તેટલી જ સહેલાઈથી અને સ્વાભાવિકતાથી લોકો પુસ્તકાલયમા આવી જ્ઞાનની તરસ છિપાવતા ટેવાવા લાગ્યા અને જે ભાવથી તેમના પૂર્વજો કૂવા તળાવો બધાવવામા દાન કરતા તે જ ભાવથી જ્ઞાનની પરબો બધાવવામા દાન કરવા લાગ્યા વસોમા જ્ઞાનનો સૂર્ય ઊગ્યો અને તે આ રીતે સ્થાપિત થયેલો દેખાયો

પણ આ તો માત્ર પાશેરામા પહેલી પૂણી હતી દેશમા લોકશાસનના સિદ્ધાન્તોની વાતો થતી હતી, વિદ્વાનો એના ઉપર છટાથી ચર્ચાઓ કરતા હતા, એ સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાયેલી દરિયાપારના દેશોમા ચાલતી સસ્થાઓ અને કાર્યપ્રણાલીઓ પ્રકારે દેશમા

દાખલ કરી હતી. પરંતુ જેમને માટે આ બધુ થતું હતુ તે નિરાટ જનસમૂહ એ મર્મથી કેવળ અજ્ઞાન અને કર્તવ્યમૂઢ હતો. એને મન એ બધી વસ્તુઓ આશ્ચર્ય, કુતૂહલ, ડર, અને સંકોચપૂર્વક છેટેથી પૂજવાની અજાયબીઓ હતી. ખરું જોતા એ જનસમૂહ જ એ વસ્તુઓનો સાચો માલિક અને ભોક્તા હતો પણ એનુ ભાન નહોતુ એ સમૂહને કે નહોતું એની વતી છટાથી ભાષણો કરનાર અને લેખો લખનાર એના નેતાઓને જેને તેનુ ભાન હતુ તેવા નેતાઓ ગણ્યા-ગાંઠ્યા જ હતા અને તે પણ વસો જેવા ગામડા સુધી પહોચે એ દિવસ દૂર હતો. તો પછી એથી નાનાં ગામોને તો એની આશા પણ શેની હોય?

પણ ગામડાના સદ્ભાગ્યે, 'માસ્તર' ગણાતા મોતીભાઈને એ ભાન કુદરતે આપ્યુ હતુ. તેમણે પુસ્તકાલયના મકાનને અને તેના સાધનોને લોકશિક્ષણની પાઠશાળા બનાવ્યા ગામને અંગે અસાધારણ જાહેર સભાઓ આ મકાનમા ભરાવા લાગી નમૂનેદાર ગણાતુ વસોનુ પુસ્તકાલય જોવા દૂર દૂરથી લોકો આવવા લાગ્યા અને વરસાદની મોસમમા ખેતરની ધરતીમાથી રોજ રોજ ફૂટતા ફણગાની માફક આ જ્ઞાનમંદિરમા રોજ રોજ જ્ઞાનપ્રચારની અને લોકશિક્ષણની યોજનાઓ જન્મવા લાગી

પુસ્તકાલયના વહીવટ માટે રાજ્યમા સૌથી પહેલુ બંધારણ વસો પુસ્તકાલયે ઘડ્યુ હતુ તેમા કલમ ૫ (ક) નીચે પ્રમાણે હતી

'રૂા ૨૫ કરતા ઓછી રકમ નહિ તેવા સાર્વજનિક હિતના વિદ્યાખાતાના ટ્રસ્ટો સ્વીકારી શરતો પ્રમાણે વહીવટ કરવાનુ અને વાર્ષિક રિપોર્ટમા વિગત પ્રસિદ્ધ કરવાનુ—'

નિર્માલ્ય દેખાતા રમતના ફુગ્ગામા નાનુ બાળક પણ જો હવા પૂરવા પ્રયત્ન કરે તો તે ફુગ્ગો ફૂલી મોટો દડો બને છે અને બાળકને આનંદ આપે છે. તેમ વસો જેવા નાના કસબાના પુસ્તકાલયના બંધારણમાં આ કલમ બાળકને રમવાના નિર્માલ્ય દેખાતા ફુગ્ગા જેવી હતી, પણ જો લોકોમા પ્રાણ હોય તો તે અનેક શક્યતાઓથી ભરપૂર હતી. તે ગામમા કેળવણીના પ્રચારનુ કામ કરવાની પુસ્તકાલયના વ્યવસ્થાપક મંડળને છૂટ આપતી હતી, કામ કરવુ હોય તેને તક આપતી હતી, અને લોકોની દાનવૃત્તિને નવીન દિશા સૂચવતી હતી

હકીકતમાં તો ગામમાં એના કેળવણીપ્રચારના કામો કરવાનું પેટલાદ બોર્ડિંગ સ્થપાઈ ત્યારથી શરૂ થઈ ગયું હતું, અને લોકોની દાનવૃત્તિ નવી દિશામાં વળી ચૂકી હતી. હવે તો કાયમ કરવાની અને તેની મદદથી નવા નવા ફંડો શરૂ કરવાની જરૂર હતી. એ કામ મોતીભાઈની પ્રેરણાથી અને તેમના સાથીઓના મહેનતથી બહુ નમ્ર રીતે શરૂ થયું. સૌથી પ્રથમ પેટલાદ બોર્ડિંગમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અપાતી મદદો પૈકી વસોના વિદ્યાર્થીઓને અપાતી મદદો વસો ગામમાંથી મળે તે માટે પેટલાદ બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ પ્રયત્નો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. તે કાયમ કરવા રૂા ૭૦૦)નું 'શ્રી ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ' સ્થાપવામાં આવ્યું. તે સ્થાપનાર તરીકે 'સન ૧૯૦૭મા વસો ગામના સદ્ગૃહસ્થો પાસેથી મદદ મેળવનાર, કેટલાક યુવાન ગૃહસ્થો' એમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું, અને તેનો ઉદ્દેશ 'વસો ગામના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ આપવી' એ રાખવામાં આવ્યો.

પેટલાદ બોર્ડિંગની બીજી પ્રવૃત્તિ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત પાઠ્ય પુસ્તકો આપવા, ફીમાં મદદ કરવી, અને બીજી જે રીતે વિદ્યાપ્રચારને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર લાગે તે રીતે તે આપવું એ હતી. આમાંથી 'વિદ્યાર્થી વસ્તુ ભંડાર'ની યોજના જન્મી હતી. તે વસોમાં પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં પાઠ્ય પુસ્તકો વેચવામાં આવેલાં. તેના નફાના રૂા ૨૦૦) અને એવા બીજા નામોમાંથી મળેલા રૂપિયા વડે 'શ્રી વસો કેળવણી ફંડ' સ્થાપવામાં આવ્યું. તેના સ્થાપકો તરીકે 'નિઃસ્વાર્થ મહેનત કરી ડેપોનો નફો તથા વિદ્યાર્થીની ફી ફંડ ખાતે આપનાર બે યુવાન શિક્ષકો (૧) રા. રા. છોટાભાઈ પુરુષોત્તમ અમીન તથા રા. રા. ઝીણાભાઈ વાઘજીભાઈ' એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું. અને 'વસો ગામની કોઈ પણ યોજનાને ઉત્તેજન આપવું' એ તેનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો.

આ ઉપરાંત 'અ. સૌ. દિવાળીબા સ્મારક કન્યા કેળવણી ફંડ રૂા ૧૦૦)નું' અને 'ચિ. જશભાઈ નરસિંહભાઈ પટેલ લગ્ન સ્મારક ફંડ રૂા ૨૫)નું' એવા બે ફંડો મળ્યા.

આ ફંડોથી ગામહિતને માટે થતા મૂગા પ્રયત્નોની જાહેરાત થઈ, તેને સ્થાયી રૂપ અપાયું, અને જનસેવા કરવાની ઉત્કંઠાવાળા

યુવકોને માટે સેવાના વિવિધ ક્ષેત્રો ખુલ્લા થયા. એ ફંડોની ગણતરી એવી ગણી હતી કે, તેની મળતી વ્યાજની આવકમાંથી ખર્ચે વિવિધ પ્રકારનાં જનહિત સધાય તે ઉપરાંત સેવાના કાર્યોનું દિશાસૂચન થાય.

આ રીતે ગામની કેળવણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાના વિવિધ પ્રયત્નો નમ્ર રીતે શરૂ થયા. પણ જાહેર હિતનાં કામોનો વહીવટ જાહેર રીતે થવો જોઈએ અને તે માટે જાહેર હિતનાં સર્વ કામોના ખર્ચના હિસાબ પ્રગટ થવા જોઈએ, એ પણ લોકશિક્ષણનો એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન હતો. તે માટે પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મુકાયા પછી બીજે જ વર્ષે (૧૯૧૧-૧૨) તેમના જન્મદિવસે સાંજના ચાર વાગ્યે ગામના લોકોની જાહેર સભા ભરવાની પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી. આ સભામાં વર્ષ દરમ્યાન થયેલી જાહેર પ્રવૃત્તિઓના હિસાબ રજૂ કરવાનું કામ મુખ્ય ગણાયું. તે પ્રસંગે 'ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ'માંથી અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી સારાં સારાં લેખો અને કાવ્યો વાંચવાનું પ્રસંગોચિત વ્યાખ્યાનો કરવાનું અને તે બધાના ઉપસંહાર રૂપે વર્ષ દરમ્યાન થયેલા કામોને અંગે ઉપયોગી માહિતી અને ખુલાસા પૂરા પાડવાનું, તથા નવા વર્ષમાં કરવાના કામોની જાહેરાત કરવાનું — એવો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો.

પુસ્તકાલય આમ વિશેષ અર્થમાં લોકશિક્ષણની પાઠશાળા બન્યું. એ પાઠશાળામાં અનેક પાઠશાળાઓના બીજ નંખાતા જતાં હતાં. એ બીજ અંકુરિત થઈ બહાર આવે ત્યારે તેમની સંભાળ લેનાર માળીઓની જરૂર પડવાની હતી. કેટલાક એની તાલીમ લઈ રહ્યા હતા. તેમને કામ કરવાની તક મળે, તેમનું સંગઠન થાય અને બીજરૂપે શરૂ કરેલા કામોને જળસિંચન થયે જાય, તે માટે પુસ્તકાલય સ્થપાયા પછી ત્રીજે વર્ષે, સંવત ૧૯૭૦ના દિવાળીના તહેવારોમાં તા. ૩૦-૧૦-૧૯૧૩ને રોજ વસોમાં 'વસો યંગ મેન્સ એસોસિયેશન', એટલે 'વસો યુવક મંડળ'ની મોતીભાઈએ સ્થાપના કરી. ચરોતર પ્રદેશના નાના ગામોમાં આ પહેલું 'યુવક-મંડળ' હતું. ગામની કેળવણી માટે એક-દોઢ દસકો કરેલા મૂગા પ્રયત્નોનું એ પહેલું ફળ હતું.

૩

પહેલો ફાલ

(૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫)

રાજ-આજ્ઞાને માન આપી પુસ્તકાલય ખાતુ યોજવામાં મદદ કરવા એક વર્ષ માટે મોતીભાઈ વડોદરા ગયા અને ત્યાં જ રહી પડ્યા! એમ બને એ તેમના કાર્યનું સ્વાભાવિક પરિણામ હતું. પરંતુ એમનું સાચું કાર્ય તો પેટલાદ બોર્ડિંગમાં હતું. પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર એ તો બોર્ડિંગ દ્વારા શરૂ કરેલા કેળવણીપ્રચારનું એક અંગ માત્ર હતું. માત્ર શાળા, બોર્ડિંગ કે પુસ્તકાલય ચલાવવામાં જ કેળવણીપ્રચાર સમાતો નહોતો. શાળા, બોર્ડિંગ, પુસ્તકો, રમતો, એ બધાં તો સાધનો હતાં. એ સાધનોની મદદથી માણસો ઘડવાનાં હતાં, અને એ માણસો જ્યાં જાય ત્યાં જ્ઞાનપ્રચારનું 'મિશન' લઈને જાય એ રીતે એમનાં જીવનને દોરવાનાં અને ખીલવવાનાં હતાં.

આ માટે એકેએક વિદ્યાર્થીને ભણવાની તક મળવી જોઈએ, એ તક લેવા તેને પ્રેરવો જોઈએ, અને તેની શક્તિ પ્રમાણે તેનાથી જેટલી પ્રગતિ થઈ શકે તેમ હોય તેટલી પ્રગતિ કરવાની તેને અનુકૂળતા મળવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં, સાધનને અભાવે કોઈ લાયક વિદ્યાર્થી શિક્ષણનો લાભ લેતાં અટકવો ન જોઈએ — આ સિદ્ધાન્તના અમલને મોતીભાઈએ જીવનકાર્ય બનાવ્યું હતું, અને તે માટે તે પ્રતિક્ષણ ચિંતન અને પ્રયત્ન કરતા હતા.

આ કારણે, વડોદરામાં પુસ્તકાલય ખાતાની યોજનાઓ ઘડવામાં અને તેનો પ્રચાર કરવામાં મોતીભાઈ તલ્લીન થયા છતાં પેટલાદના પોતાના કામને તે એક દિવસ પણ વીસર્યા નહિ. વડોદરામાં રહ્યા રહ્યા ત્યાંના કામની બધી વિગતોથી તે વાકેફ રહેતા, જરૂર પડ્યે ગમે ત્યારે ત્યાં જઈ આવતા, અને રવિવાર તો પેટલાદ જ ગાળતા. એટલે પેટલાદ બોર્ડિંગને એમની ગેરહાજરી સાલતી નહિ. ઊલટું તે વડોદરામાં રહેતા હોવાથી બોર્ડિંગની પ્રવૃત્તિઓને અનેક લાભો થવાનો સંભવ દેખાતો હતો.

બોર્ડિંગ સરસ જામી હતી. એનું તંત્ર બરાબર ગોઠવાઈ ગયું હતું, અને શિક્ષકો એનાથી ટેવાઈ ગયેલા હોવાથી મોતીભાઈને એ વિષે ઝાઝી ચિંતા નહોતી. માત્ર તેમની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ કરવાનું કામ જ તેમને કરવાનું રહેતું. તે અવારનવાર ત્યાં જતા ત્યારે થઈ રહેતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માટે કેળવણીનાં સાધનો ઊભાં કરવાનો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો હતો, એ મહત્ત્વનું કામ હતું. ક્રમે ક્રમે તે માટે યોજનાઓ તો તૈયાર કરી હતી, પણ તેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને કાયમને માટે મળે તે માટે તે યોજનાઓને સધ્ધર પાયા ઉપર મૂકવાની જરૂર હતી. તે માટે હજારો રૂપિયા જોઈએ. તે મેળવવાની કળા પણ તેમને હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. વડોદરામાં 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ' છપાતું હતું તેમાં બોર્ડિંગના સમાચાર છાપવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે સાથે આ યોજનાઓ માટે નાણાંની 'અપીલો' પ્રકટ કરવા માંડી અને જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ પોતાની જોખમદારી ઉપર મિત્રો પાસેથી કે તેમની દ્વારા ગમે તે રીતે નાણાં મેળવી તે વિદ્યાર્થીઓને આગળ ભણવાના માર્ગ મોકળા કરતા ગયા.

બોર્ડિંગના એકેએક વિદ્યાર્થીને ગ્રેજ્યુએટ થયેલો જોવાની તેમની ઝંખના હતી. તે માટે વિદ્યાર્થીઓને જે રીતે મદદ થઈ શકે તે રીતે મદદ કરવા તે આતુર હતા. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી મદદ માટે જતો તો તેને ભાગ્યે જ નિરાશ થવું પડતું. પણ મોતીભાઈને એટલેથી સંતોષ નહોતો. તે જાણતા હતા કે લોકો એટલા અજ્ઞાન હતા કે મુશ્કેલીનો દૃઢતાથી સામનો કરી કેળવણીનો લાભ લેવાનું તેમને સૂઝે તેમ નહોતું. તેથી કેળવણીનો લાભ લેવા તેમને પ્રેરવાની જરૂર હતી. આ માટે ઉત્તેજનને પાત્ર વિદ્યાર્થીઓની તપાસમાં પોતે રહેતા. વિદ્યાર્થી ગરીબ હોય, સંકટમાં હોય, ફરી ફરી નાપાસ થતો હોય, તેનામાં કોઈ સદ્વૃત્તિ હોય, સેવાભાવ હોય, તેણે સંસ્થાનું કે મોતીભાઈનું પોતાનું કંઈ કામ કર્યું હોય, કે તે ઊંચા પ્રકારની કોઈ શક્તિ ધરાવતો હોય — તે જો મોતીભાઈની નજરે ચડ્યો તો તેના ઉત્કર્ષની મોતીભાઈ જેટલી કાળજી રાખે તેટલી તેના વહાલામાં વહાલા સ્વજનો પણ ન રાખે. બોર્ડિંગમાંથી વિદ્યાર્થી બહારગામ ભણવા જાય તેની જરૂરિયાતોની તે બધી પૂછપરછ કરતા અને અગવડો હોય તે દૂર કરી આપતા. એની પ્રગતિ ઉપર નજર રાખતા અને વિદ્યાર્થીને આગળ કયાં ડગલાં

ભરવાનું તેની પોતે જ તપાસ કરી રાખતા. આ રીતે કેટલા વિદ્યાર્થીનાં જીવન એમણે ઘડયાં હશે, અને તેમાં કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે, તેની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર કેટલાંક દૃષ્ટાન્ત ટાંકીશું.

એક વિદ્યાર્થી બોર્ડિંગમાં મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થામાં બહુ મદદ કરતો. તેને ડ્રોઇંગનો બહુ શોખ હતો. તેને લીધે તે બીજા વિષયો તરફ બેદરકાર રહેતો, અને પરિણામે નાપાસ થતો. આખરે ડ્રોઇંગનો શોખ હોવાથી એ જ વિષયનો અભ્યાસ કરવાના ઇરાદાથી તેણે હાઈસ્કૂલ છોડી દીધી. પણ આગળ જતાં તેને સમજાયું કે મૅટ્રિક થયા સિવાય ક્યાંયે આગળ વધી શકાય તેમ નહોતું. એક બે વર્ષ અથડાઈ તે પાછો પેટલાદ આવ્યો. મોતીભાઈએ મમતાપૂર્વક તેને આવકાર આપ્યો અને તેને મૅટ્રિક થવામાં તેમ જ આગળ અભ્યાસ કરવામાં ઠેઠ સુધી સલાહ અને મદદ આપી. આજે તે વિદ્યાર્થી એક હૉસ્પિટલમાં ડૉક્ટરની ઊંચી પદવીએ છે અને મોતીભાઈની આ સર્વ મદદો આભારથી સંભારે છે.

*

એક વિદ્યાર્થી મૅટ્રિકમાં સારા માર્ક્સ મેળવી પાસ થયો. તેને કૉલેજમાં ભણવા જવું હતું. તે માટે પૈસા મેળવવા તજવીજ કરી. લાગવગ ઘણી હતી. પણ કંઈક મુશ્કેલીઓ નડી. વિદ્યાર્થી કંટાળ્યો અને ભણવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એવામાં મોતીભાઈનો એને ભેટો થયો. બધી હકીકત જાણી લઈ મોતીભાઈ કહે: 'તમે તમારાં સગાંવહાલાંની મદદ મેળવવા બનતા પ્રયત્ન કરો. તેમાં નિષ્ફળ જાઓ તો નિરાશ થશો નહિ. હું તમારો જામીન થઈશ, અને નાણાં તમને મેળવી આપીશ. નહિ તો મારી જોખમદારી ઉપર આપીશ.' અણીને વખતે વિદ્યાર્થીને આ વચનથી પ્રોત્સાહન મળ્યું, અને તેણે કૉલેજમાં જવાનો નિર્ણય કાયમ રાખ્યો. ત્યાં ગયા પછી તેને શિષ્યવૃત્તિ મળી અને નાણાંની મુશ્કેલી આપોઆપ દૂર થઈ. 'અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે' એ ન્યાયે મોતીભાઈના પ્રોત્સાહનથી વિદ્યાર્થી આગળ અભ્યાસ કરી શક્યો. આજે તે એક મિલનો મૅનેજર છે, અને આ હકીકત અહેશાનથી યાદ કરે છે.

*

એક ગરીબ વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં ઘણો શક્તિશાળી હતો. તેને ગ્રૅજ્યુએટ કરવા મોતીભાઈએ નાણાંની મદદ કરવા માંડેલી. તેનો અભ્યાસ એવો સરસ ચાલ્યો કે તેણે પરદેશ જવા માટે તૈયારી કરી. તે માટે એક શિષ્યવૃત્તિ મળેલી તે ઉપરાંત થોડી લોનની જરૂર હતી. તે માટે તેને જામીન જોઈએ. પણ ગરીબનો જામીન કોણ થાય? મોતીભાઈ પણ એટલી જવાબદારી સ્વીકારે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. પણ વિદ્યાર્થીનું કામ તો થવું જોઈએ. મોતીભાઈએ પોતાના મિત્રને બલામણ કરી અને જવાબદારી પોતાને શિર વહોરવાની તૈયારી બતાવી. પાછળથી વિદ્યાર્થીને વધુ શિષ્યવૃત્તિ મળી એટલે લોનની કે જામીનની જરૂર રહી નહિ. પણ મોતીભાઈએ વિદ્યાર્થી માટે બતાવેલી કાળજી અને ઇતેજારીની યાદગીરી સદાને માટે રહી ગઈ. આજે એ વિદ્યાર્થી સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દા ઉપર છે.

*

ગુજરાતી શાળાના સિનિયર શિક્ષકોને અંગ્રેજી ભણાવવાનો અખતરો બોર્ડિંગમાં ચાલતો હતો. તેનો લાભ લેવા કાઠિયાવાડથી ચારેક શિક્ષકો આવેલા. તેમાંના બધા મૅટ્રિક થયા અને કેટલાક કૉલેજમાં પણ ગયા. તે સર્વને મોતીભાઈએ નાણાંની મદદ આપેલી. તેમાંનો એક વિદ્યાર્થી ગ્રૅજ્યુએટ થઈને ધંધામાં પડ્યો અને એક મોટી પેઢીનો મૅનેજર બન્યો.

*

બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થીઓને આ રીતે મદદ કરવામાં આવતી તેથી ગમે તેમ કરીને ભણવું, ગ્રૅજ્યુએટ થવું, એ આકાંક્ષા ત્યાં સામાન્ય થઈ ગઈ. અને વિદ્યાર્થીઓ વડોદરા, અમદાવાદ, મુંબઈ, પૂના વગેરે સ્થળે કૉલેજોમાં જોડાવા લાગ્યા. એક વર્ષ (૧૯૧૧-૧૨માં) પૂનાની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં પેટલાદ બોર્ડિંગના પચાસેક વિદ્યાર્થીઓ થયેલા અને તેમનાં ચારિત્ર્ય, સંસ્કાર અને અભ્યાસવૃત્તિથી તેમણે કૉલેજમાં નોખી ભાત પાડેલી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓના સમાચાર બોર્ડિંગમાં આવતા અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને કંઈ કંઈ પ્રેરણા આપતા. આ પ્રેરણાની અસરનું એક દૃષ્ટાન્ત ઘણું બોધક છે.

બોર્ડિંગમાં બોકરે કરીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા. તે પાટણથી આવેલા. પાટણમાં ચોથા-પાંચમા ધોરણમાં તે મોતીભાઈને હાથે

ભણવાના ઘરની સ્થિતિ સારી નહિ હોવાથી ભણવામા ઉત્સાહ નહોતો. એક પરીક્ષામા ગણતરી જોઈને તેમણે બેપરવાઈ દાખવી ઉત્તરો બરાબર લખ્યા નહિ પણ જે લખ્યુ હતું તે ઉપરથી મોતીભાઈને વિદ્યાર્થીની શક્તિનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે વર્ગમા ટકોર કરી. વિદ્યાર્થીને તેથી ચાનક લાગી અને તેણે અભ્યાસમા ધ્યાન આપવા માડ્યુ. મેટ્રિકમા તે પાસ પણ થયો અને માબાપની ઇચ્છાને માન આપી રેલ્વેમા નોકરી લીધી પણ કઈ ચેન પડ્યુ નહિ એવામા મોતીભાઈની બોર્ડિંગની વાત સાભળી તેણે તેમને કાગળ લખ્યો અને તેને પરિણામે બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગા મળી

મોતીભાઈ ભોકરને ગ્રેજ્યુએટ થવાની સલાહ આપવા લાગ્યા તેની ભોકર ઉપર કઈ અસર થઈ નહિ, પણ એક બે વર્ષ પછી પોતાને જ હાથે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમા જઈ અભ્યાસ કરવા લાગ્યા અને ગ્રેજ્યુએટ થવા લાગ્યા તે જોઈ તેમને ચાનક લાગી, અને તેમણે ગ્રેજ્યુએટ થવાનો નિશ્ચય કર્યો નાણાની મુશ્કેલી હતી મોતીભાઈએ તેની જવાબદારી સ્વીકારી, પણ કુટુબનુ શુ થાય? માબાપ તો તે બોજો ઉપાડે નહિ મોતીભાઈએ તે બોજો ઉપાડવામા પણ મદદ કરી અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિના દૃષ્ટાન્તથી પ્રેરાઈ શિક્ષક ભોકરે ગ્રેજ્યુએટ થયા

ગ્રેજ્યુએટ થયા એટલે નોકરી જોઈએ વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામા અરજી કરી પણ ઘણા પ્રયત્નો કરવા છતા પત્તો ખાધો નહિ આ અરસામા પૂનામા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મળતા સમાચારોથી ફર્ગ્યુસન કોલેજ અને ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીના પ્રોફેસરોના સ્વાર્થત્યાગના દૃષ્ટાન્તની વાતોનુ વાતાવરણ પેટલાદ બોર્ડિંગમા ફેલાયુ હતુ તેની અસરથી પ્રેરાઈ, સરકારી નોકરી મેળવવામા વિના કારણ થતા વિલબથી કટાળેલા ભોકરેએ મોતીભાઈને ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી જેવી સસ્થા સ્થાપવા સૂચના કરી અને જો એવી સસ્થા નીકળે તો તેમા પોતે જોડાવાની ઇચ્છા જાહેર કરી

ભોકરે જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમા ભણતા હતા, અને ગ્રેજ્યુએટ થવાની તૈયારીમા હતા એટલે મોતીભાઈએ ભોકરેની દરખાસ્ત વિચારી જોઈ પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ તે વ્યવહારુ ન લાગી

પાછળથી બોનરને સરકારી નોકરી મળી ગઈ, એટલે તે પ્રશ્ન ક્ષણભર જાણે અદૃશ્ય થયો.

૬

બોનર કૉલેજમાં ભણવા ગયા ત્યારે તેમની જગાએ તેમના જ એક વિદ્યાર્થીને કામ કરવાનું આવ્યું. એ વિદ્યાર્થી પેટલાદ બોર્ડિંગના આગલા વિદ્યાર્થીઓમાંના એક હતા અને બોર્ડિંગના આદર્શોને ઝીલનાર વિદ્યાર્થીઓમાં તેમનું સ્થાન અગ્રગણ્ય ગણાતું હતું. બોર્ડિંગે પહેલ વહેલાં વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું ઇનામ આપવાની યોજના કરી હતી. તે ઇનામ એમને મળ્યું હતું. પાછળથી એ પ્રથા બંધ કરવામાં આવી હતી. પણ પહેલું ઇનામ મેળવનાર એ વિદ્યાર્થી સૌ કોઈના મનમાં વસી ગયા હતા એ સ્પષ્ટ હતું.

આ વિદ્યાર્થી તે રા. બ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ. તે સોજિત્રાના વતની હતા અને ધનવાન પિતાના એકના એક પુત્ર હતા. મૅટ્રિક પાસ થઈ તે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા ગયેલા. પણ પિતાએ પુત્રને પોતાના ધંધામાં જોડવાના ઇરાદાથી તેમનું ભણવાનું છોડાવેલું. પિતાની આજ્ઞાને શરણે તેમણે ભણવાનું છોડ્યું પણ પિતાના ધંધામાં ચેન ન પડ્યું. એટલે ઘર છોડી પેટલાદ જઈને તે રહ્યા. ત્યાં શાળામાં શિક્ષકની નોકરી લીધી, અને બોર્ડિંગમાં મોતીભાઈની સાથે કામ કરવા માંડ્યું. પાછળથી બોનરની જગા ખાલી પડતાં તેમનું કામ તેમણે સંભાળી લીધું.

અંબાલાલ દેખાવે કદરૂપા અને માંદલા હતા. તેમની અભ્યાસી અને સેવાભાવી વૃત્તિ પ્રત્યે તેમના પિતાને અણગમો હતો. પત્નીને હિસ્ટીરિયાનું દર્દ હતું. આ બધું હોવા છતાં શિક્ષક તરીકેના પોતાના કર્તવ્યમાં તે એટલા તન્મય હતા કે, મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓના હૃદયમાં તેમણે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શિક્ષક અને બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકેની આકરી ફરજો બજાવવા ઉપરાંત તેમણે અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો, અને છેવટે પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે ફરી કૉલેજમાં ગયા.

કૉલેજમાં જનાર સૌ વિદ્યાર્થીઓ બોર્ડિંગના આદર્શો સાથે લઈ જતા અને જ્યાં જતા ત્યાં નવી ભાત પાડતા. એમની સાદાઈ, નમ્રતા, અભ્યાસ કરવાની ધગશ, રમતગમતો, જાહેરકામો કરવાનો

ઉત્સાહ વગેરે કૉલેજના વાતાવરણમાં અપૂર્વ ગણાતું અને તે માનને પાત્ર બનતા પણ અમાનાતે એ બધામાં વળી નોખી ભાત પાડી એમણે બોર્ડિંગના આદર્શો પ્રમાણે જીવવાનો આગ્રહ કૉલેજમાં પણ સેવ્યો અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને તેનો રંગ લગાડયો જેમ જેમ તે આગળ વધ્યા તેમ તેમ તેમના આદર્શો ખીલતા ગયા અને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં તેનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમની મારફતે જ મોતીભાઈએ 'ઓલ્ડ બોર્ડર્સ એસોસિયેશન' સ્થાપ્યું અને તેમની મારફતે જ બોર્ડિંગના આદર્શો સમાજમાં ફેલાવાની આશા બધાઈ

અમાનાત આમ ભણતા ભણતા ભણાવતા અને ભણાવતા ભણાવતા ભણતા એમ કરતા તે બી એ ના વર્ગ સુધી પહોંચ્યા બોમ્બેનો 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી' જેવી સંસ્થા ચરોતર માટે કાઢવાનો વિચાર તેમના દિલમાં વસી ગયો હતો તે વિચારનો અમલ કરવા તેમણે મોતીભાઈને ફરીથી સૂચવ્યું આ વખતે બોર્ડિંગના ૫ ૨ વીસ વિદ્યાર્થીઓ ગ્રેજ્યુએટ થવાની તૈયારીમાં હતા તેમનો લાભ લેવાની આ ઉત્તમ તક હતી તેથી ચરોતરમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનું 'મિશન' સ્થાપવું હોય તો તે માટે આવી તક ફરી નહિ મળે એમ અમાનાતે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું

મોતીભાઈએ આ ઉપર ફરી વિચાર કર્યો બીજા વિદ્યાર્થીઓને તે જણાવી તેમનો અભિપ્રાય મેળવ્યો માલૂમ પડયું કે અમાનાતની માફક પૂના અને મુંબઈમાં ભણતા બીજા વિદ્યાર્થીઓએ પણ કેળવણીપ્રચારના કામમાં જીવન અર્પવાનો સંકલ્પ સ્વતંત્ર રીતે કરેલો હતો એ બધાનો આ વિચારને ટેકો હતો એટલે ૧૯૧૪ના ડિસેમ્બરમાં બાધણી (તાલુકે પેટલાદ) મુકામે 'ઓલ્ડ બોર્ડર્સ એસોસિયેશન'ની ચોથી બેઠક મળી, ત્યાં આ વિચાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જાહેર રીતે મૂકવામાં આવ્યો તેના ઉપર ચર્ચા થઈ પરિણામે ચરોતર પ્રદેશ માટે 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી' જેવી સંસ્થા કાઢવાનો નિર્ણય થયો, એવી સંસ્થા નીકળે તો તેમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ ઉમેદવારી જાહેર કરી અને બાકીનાએ એક યા બીજા વર્ગના સભાસદ થવાનું જાહેર કર્યું

પહેલો ફાલ વિપુલ હતો અને કીમતી નીવડયો

૮

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી—શરૂઆત

(૧૯૧૫)

પુનાની 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના જેવી એક 'સોસાયટી' ચરોતર પ્રદેશ માટે કાઢવી એવો નિર્ણય થયો. તેને માટે કામ કરનાર સ્વયંસેવકો પણ મળ્યા. પણ તેમને કામ શું આપવું? ક્યાં આપવું? અને નાણાં ક્યાંથી લાવવાં? એ પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવા મોતીભાઈએ 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના કામકાજનો અભ્યાસ કરી 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની યોજના ઘડી કાઢવાનું ઠરાવ્યું, અને તે દરમ્યાન જ્યાં માગણી થાય કે અનુકૂળતા હોય તેવાં ગામોમાં સ્વયંસેવકોને કામ કરવા મોકલવાની નીતિ સ્વીકારી નવા વર્ષની શરૂઆતથી જ કામ શરૂ કરવા તજવીજ કરી.

શરૂઆતમાં ત્રણ સ્વયંસેવકો હતા. તેમાંના સોજીત્રાના વતની સ્વ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ, બી. એ. અને કરમસદના વતની શ્રી. ભીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ, બી. એ. એ બે જણને બોરસદમાં તા. ૩-૧-'૧૫ થી મૂકયા અને ત્રીજા બાંધણીના વતની શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ કાળિદાસ પટેલ, બી. એ. ને વસોમાં મૂકયા.

બોરસદમાં તે વખતે છ ધોરણની અંગ્રેજી શાળા અને ટચુકડું કરતી બોર્ડિંગ ચાલતી હતી. તેના સંચાલકો સાથે પેટલાદ બોર્ડિંગને અંગે મોતીભાઈને પરિચય હતો, તેથી સ્વયંસેવકોને તેમની મારફત હાઈસ્કૂલમાં કામ કરવાની અનુકૂળતા આપવામાં આવી.

વસોમાં મોતીભાઈના વિદ્યાર્થીકાળથી અંગ્રેજી શાળા શરૂ થઈ હતી અને ચાર ધોરણ સુધી તેમના વખતમાં જ પહોંચી હતી. ત્યાર પછી દશ–અગિયાર વર્ષે (૧૯૦૦માં) તેમાં પાંચમું ધોરણ નીકળ્યું હતું. ત્યાર પછી બીજાં દશ–અગિયાર વર્ષે (૧૯૧૨માં) સરકારે એ શાળા માટે રૂા. ૧૮,૯૨૫ ને ખર્ચે મકાન પણ બાંધ્યું હતું. ત્યારથી સંખ્યા વધતી જતી હતી. આજુબાજુનાં ગામડાંમાંથી વિદ્યાર્થીઓ પગે ચાલીને એ શાળામાં ભણવા આવતા. ગામના

લોકોમાં પણ અંગ્રેજી ભણવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઈ હતી. લગભગ બધાં ધોરણોમાં બબ્બે વર્ગો થયા હતા, અને પહેલાં બે ધોરણોમાં તો ત્રણ ત્રણ વર્ગો હતા. એ બધા વિદ્યાર્થીઓને આગળ અભ્યાસ કરવા બહારગામ જવું પડતું. તેમાંના ઘણાને બહારગામ ભણવાનું ખર્ચ પોષાતું નહિ. મોતીભાઈની આ શાળા ઉપર પહેલેથી નજર હતી, અને વિદ્યાર્થીઓને પડતી મુશ્કેલીઓનો તેમને રોજ રોજ અનુભવ થતો હતો. તે કેટલાકને મદદ મેળવી આપતા અને પેટલાદ બોર્ડિંગમાં ઘણાને અનુકૂળતા મળતી. છતાં ઘણા રહી જતા.

આ વસ્તુસ્થિતિનો ઉપાય કરવા અને ગામની કેળવણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા 'યુવક મંડળ' સ્થાપ્યું હતું. તે આ વખતે કામ લાગ્યું. સોસાયટીના સ્વયંસેવકોને કામ કરવાનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડવા માટે જ આ 'યુવક મંડળ'ની જવાબદારી ઉપર વસોની અંગ્રેજી શાળાને અંગે છઠ્ઠા ધોરણનો વર્ગ શરૂ કરવામાં આવ્યો, અને બહારગામ ભણવા જવાથી મળતા લાભ વિદ્યાર્થીઓને ગામમાં પણ મળે તે માટે તે વર્ગ સાથે જ અભ્યાસગૃહ પણ શરૂ કરવામાં આવ્યું (તા. ૧૬–૧–'૧૫).

આ બે પ્રવૃત્તિઓ માટે બે ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકો જોઈએ. તે બંને પેટલાદ બોર્ડિંગના તાજા ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ મળી રહ્યા. તેમાંના એક વસોના જ વતની શ્રી. જગજીવનદાસ દામોદરદાસ શાહ, બી. એ. હતા તેમને હેડમાસ્તર નીમ્યા, અને તેમની સાથે કામ કરવા સોસાયટીના ત્રીજા સ્વયંસેવક બાંધણીના શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ કાળિદાસ પટેલને નીમ્યા.

*

આ નવી પ્રવૃત્તિથી 'યુવકમંડળ'ની જવાબદારી વધી. આજ સુધી કેટલીક નાની નાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી, તેનું ખર્ચ જેમ તેમ કરી મેળવાતું. પણ હવે વાર્ષિક રૂપિયા એક હજારથી બે હજારની જવાબદારી આવી. તે માટે સરકારી ગ્રાન્ટ મળવાની આશા હતી, છતાં તેટલાથી કામ ચાલે તેમ નહોતું. અને કેળવણીનાં કામ માટે કોઈ નાણાં આપે તેમ નહોતું.

આ તકે મોતીભાઈએ એક યોજના અજમાવી. કેટલાંક વર્ષ ઉપર તેમણે છાપામાં વાંચેલું કે 'મદ્રાસ ઇલાકામાં એવી યોજના

વિચારવામા આવી છે કે વર્ષમા એક દિવસ મુકરર કરી ગામના ઘણા સંભાવિત ગૃહસ્થો પરોપકારાર્થે ભિક્ષા લેવા નીકળે, એ દિવસને રાષ્ટ્રીય દિવસ કહેવા, અને એ દિવસે મળેલા દાનને દેશોપયોગી કોઈ સારા કાર્યમા ખર્ચવા આપવુ' આ વિચાર તેમને ગમી ગયેલો અને તેનો અમલ ચરોતર પ્રદેશમા કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કરેલો, પણ તે માટે તક મળેલી નહિ

આ પછી સંવત ૧૯૬૭ મા ગુજરાતમા દુકાળ પડેલો ત્યારે તેને અંગે રાહતકાર્યમા મદદ કરવા નાણા મેળવવા મુંબઈમા 'સોશિયલ સર્વિસ લીગે' આ વિચાર પ્રથમ (સંવત ૧૯૬૮મા) અજમાવેલો. તે સમાચાર જાણી વડોદરા કોલેજમા ભણતા પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓએ દુષ્કાળગ્રસ્તના જ કામમા મદદ કરવા એ વિચાર વડોદરામાં અજમાવવાની મોતીભાઈને દરખાસ્ત કરી. મોતીભાઈએ તે વધાવી લીધી, અને તે વખતે વડોદરા કોલેજમા પ્રોફેસર તરીકે કામ કરતા તેમના મિત્ર હાલ સ્વ૦ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પુરોહિતને તે કામની વ્યવસ્થા કરવાનુ સોંપ્યુ કોલેજના પ્રિન્સિપાલે પણ એ વિચાર વધાવી લીધો અને પ્રો પુરોહિતની આગેવાની બીજા પ્રોફેસરોનો સહકાર અને કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની મદદથી એક જ દિવસના પ્રયત્નથી વડોદરા શહેરમાથી દુષ્કાળગ્રસ્તના કામ માટે એક હજાર રૂપિયા એકત્ર થયેલા

આ પ્રયોગ વડોદરામા સફળ થયો તે જોઈ, સોજીત્રાના વિદ્યાર્થીઓએ સ્વ૦ અંબાલાલની પ્રેરણાથી તે પોતાના ગામમા અજમાવેલો અને એક દિવસમા સો રૂપિયા મેળવી તે વડે ગાયોને ઘાસ નાખેલુ

આમ આ વિચાર વ્યવહારમા સફળ નીવડ્યો હતો પણ એ સફળતા દુષ્કાળને કારણે હતી એમ માન્યુ હતુ સામાન્ય સજોગોમા લોકો આવુ દાન ન આપે એમ કેટલાકનો મત થયો હતો પણ મોતીભાઈ એમ હારે તેવા નહોતા કેળવણીના કામો માટે નાણા મેળવવા આ વિચારને અજમાવવા તે આતુર હતા. વચમાં 'યુવક મડળ' સ્થપાયુ અને 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના સ્વયંસેવકોએ કામ શરૂ કર્યું એટલે તેમને એ અજમાયશ કરવાની તક મળી વધારામા તે જ વર્ષે, સંવત ૧૯૭૧મા, હિંદુઓના દાન-

મહિમાને અસાધારણ વેગ આપનાર પવિત્ર પુરુષોત્તમ માસ આવતો હતો. એટલે આ વિચાર અજમાવવા માટે એક વધુ અનુકૂળતા હતી. આ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી મોતીભાઈએ ઘણા વર્ષોથી સાચવી રાખેલું સ્વપ્ન વસોમાં અજમાવવાનું સાહસ ઉપાડયું.

ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા યુવકો, કૉલેજોમાં તથા અંગ્રેજી નિશાળમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની એક સભા ભરી કેળવણીના કામો માટે નાણાંની કેટલી બધી જરૂર છે, તે તેમણે વિસ્તારથી સમજાવ્યું. કેળવણીનો લાભ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપી શકાય તે માટે લોકોએ દાન આપવું જોઈએ. સર્વ દાનમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે, દાન કરવું એ કંઈ ધનવાનોનો જ ઇજારો નથી, પણ જેનામાં ધર્મભાવના હોય તે સૌ કોઈ યથાશક્તિ દાન કરી શકે છે. એવા દાન કરવાની ભાવના ગરીબમાં ગરીબ માણસોમાં પણ હોય છે. તે માટે તેઓ કંઈ કંઈ કષ્ટ વેઠી નાણાં બચાવતા હોય છે, અને પોતાને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તેના નામોમાં ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી આપે છે. એટલે લોકોને વિદ્યાદાનનું મહત્ત્વ સમજાય અને તેમની આ દાનવૃત્તિ વિદ્યાદાનના કામોમાં ઉપયોગમાં લેવાય, તો ગામમાં કેળવણીના ઘણા કામો થઈ શકે અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ભણવામાં મદદ કરી શકાય. આ સર્વ હકીકતો સભાજનો સમક્ષ લાગણીપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવી, અને ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ વર્ષમાં એક દિવસ ઓછામાં ઓછા બે આના વિદ્યાપ્રચારના પવિત્ર કાર્યમાં આપી શકે તે હેતુથી ગામમાં ઘેર ઘેર ફરી ઉઘરાણું કરવા 'વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની પરોપકારી યોજના' વસોમાં અજમાવવાની જાહેરાત કરી અને તેમાં સાથ આપવાની સભાને વિનંતી કરી.

વધુમાં એ પણ ઉમેર્યું કે, આ યોજનાથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન આપવાનું પુણ્ય ગામલોકોને મળશે, તે ઉપરાંત ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને વિદ્યાર્થીઓ ગરીબોને માટે વિદ્યાદાન ઉઘરાવવા વર્ષમાં એક દિવસ ગામમાં ઘેર ઘેર ફરશે તેથી લોકોને વિદ્યાદાનનો મહિમા સમજાશે, તેઓ એવા કામોમાં દાન આપતા શીખશે, અને ગામના બાળકોને ગરીબોની સેવા કરવાની તાલીમ જીવનની શરૂઆતથી જ મળવા લાગશે, તેથી ગામને ભવિષ્યમાં ઘણો લાભ થશે.

આવી સભાઓ ગામમાં ત્રણચાર સ્થળે ભરવામાં આવી, અને યોજનાનું રહસ્ય લોકોને હસાવવામાં આવ્યું. તેને સારો આવકાર મળતાં ગામના સત્તર વિભાગ પાડી દરેક વિભાગમાં વિદ્યાદાન ઉઘરાવનાર નાના નાનાં મંડળો નીમવામાં આવ્યાં. તેમાં તે તે વિભાગના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ, એક કૉલેજનો વિદ્યાર્થી, અને બે બીજા વિદ્યાર્થીઓ એટલાની પસંદગી કરવામાં આવી. આ મંડળોએ વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની ગામમાં ખૂણે ખૂણે જાહેરાત કરી અને એક અઠવાડિયા સુધી એ પ્રચાર ચાલુ રાખી એ અપૂર્વ દિવસને નજરે જોવાની લોકોમાં ઉત્સુકતા જગાડી.

દિવસ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ દાન ઉઘરાવનાર સ્વયંસેવકોને લોકો સાથે કેમ વર્તવું તે વિગતવાર સમજાવવામાં આવ્યું. દાન વિનયથી માગવું, થોડો દાન આપે કે ન આપે, કોઈ અપમાન પણ કરે તોપણ માઠું નહિ લગાડવું અને વિનય ન ચૂકવો, દાન આપવા કોઈને દબાણ ન કરવું, ભાવથી જે આપે તે જ લેવું, વગેરે શિખામણો આપવામાં આવી. કુલીન અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબના ગૃહસ્થો અને યુવાનોને ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. તેથી તેમને સંકોચ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. તેથી છેવટ સુધી તેમનામાં ઉત્સાહ રેડવાની અને ટકાવી રાખવાની ખાસ જરૂર હતી. તે માટે નીચેનો સુપ્રસિદ્ધ દોહરો સૌને કંઠે કરાવવામાં આવ્યો:

'મર જાઉં માગું નહિ, અપને તનકે કાજ,
પરમારથકે કારણે માગું, ન સમજું લાજ.'

ઠરાવ્યા મુજબ સંવત ૧૯૭૧ના પુરુષોત્તમ માસની સુદ ૧૧, તા. ૨૫–૪–૧૯૧૫ ને રવિવારે પ્રાતઃકાળે 'વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની પરોપકારી યોજના'ના જન્મની શુભ વધાઈઓ ગવાવા માંડી. સ્વયંસેવકો અને ગામના સદ્‌ગૃહસ્થોની એક ભજનમંડળી તંબૂરો, મંજીરા અને કાંસીજોડાની મદદથી વિદ્યાદાનનો મહિમા ગાતી ગામમાં ફરવા નીકળી પડી.

'વિદ્યાના વિલાસી રે, વસોના નિવાસી રે
ઊઠો, જાગો, વિદ્યાદાન આપવા હોંશે.'

એ ધ્રુવપદવાળા ભજનના સૂરો ઝડપથી વહેતા પાણીના પૂરની પેઠે ગામની શેરીઓમાં ફરી વળ્યા અને સેંકડો વર્ષોની અજ્ઞાનતંદ્રામાંથી

વસોની જનતા ઝબકીને જાગી. વિદ્યાદાનનો મહિમા આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રીપુરુષ, હિંદુમુસલમાન સૌના કાનમાં ગુંજી રહ્યો.

ભજનમંડળીનો રસ્તામાં ભાવિક નગરજનોએ સત્કાર કર્યો, અને વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસને લોકોએ આશ્ચર્ય અને કુતૂહલથી વધાવ્યો. ઠરેલી યોજના પ્રમાણે સવારે સ્વયંસેવકો વિદ્યાદાન ઉઘરાવવા ગામમાં નીકળી પડ્યા. ધાર્યું હતું તે કરતાં પણ વધુ ઉત્સાહ અને પ્રેમથી ધનવાનોએ અને ગરીબમાં ગરીબ લોકોએ, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ, હિંદુઓએ અને મુસલમાનોએ સૌએ પોતપોતાનો ફાળો આપ્યો. ભૂખ-તરસ કે બપોર-સાંજની પરવા કર્યા વિના સ્વયંસેવકો ઘેર ઘેર ફરી વળ્યા અને સાંજના ૭ વાગતા સુધીમાં રૂ. ૧૪૨–૬–૦ એકઠા થયેલા જણાયા. એ રકમ ધાર્યા કરતાં બમણી હતી. આઠ હજારની વસ્તીમાંથી ૮૬૮ સ્ત્રીપુરુષોએ એમાં ફાળો આપ્યો હતો.

બીજે દિવસે ગામની સભા ભરી એકઠા થયેલા નાણાંની રકમ અને તે ખર્ચવાની યોજના જાહેર કરવામાં આવી. સ્વયંસેવકોને થયેલા અનુભવો કહી સંભળાવવામાં આવ્યા, દાન આપનાર તેમ જ લેનારને ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યા, અને સાંજે સઘળા કાર્યકર્તાઓને 'યુવક મંડળ' તરફથી દરબારશ્રી ગોપાળદાસે અલ્પાહારનું માન આપ્યું.

*

'વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની પરોપકારી યોજના'ના પહેલો પ્રયોગ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયો, તેથી 'યુવક મંડળ'માં આત્મશ્રદ્ધા જન્મી. આ અરસામાં અંગ્રેજી છઠ્ઠું ધોરણ અને તેને અંગે અભ્યાસગૃહ તાજાં જ નીકળ્યાં હતાં. તેમાં થતી પ્રવૃત્તિઓએ નવું વાતાવરણ જમાવવા માંડ્યું હતું અને ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. એ ઉત્સાહના વાતાવરણમાં એક નાનકડી પ્રવૃત્તિ જે આ અગાઉ જન્મી હતી તેને વેગ મળ્યો.

વડોદરા સેંટ્રલ લાયબ્રેરીમાં બાળકોને માટે રમતગમતોનાં સાધનોનો એક વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો હતો, તેને અનુસરીને વસોના પુસ્તકાલયમાં પણ બાળકોને માટે રમતોનાં સાધનો લાવવા માંડ્યાં હતાં અને અઠવાડિયામાં બે દિવસ શાળાઓમાંથી બાળકોને પુસ્તકાલયમાં લાવી એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી બતાવવામાં આવે

લાયકાતવાળા શિક્ષકો જોઈએ, એક નહિ પણ ઘણા જોઈએ, અને બધાના સહકારથી પ્રયોગ ચાલવો જોઈએ. બીજા શબ્દોમા, એ માટે તો એક સ્વતંત્ર શાળા જોઈએ.

'યુવક મંડળે' એ શાળા જમાવવાનો નિર્ણય કર્યો. મોતીભાઈએ તરત જ શાળાની યોજના વિચારી જોઈ અને માસિક રૂા. ૧) ફી આપનાર ૬૦ બાળકોના નામ મેળવી આપવામા આવે તો શાળા શરૂ કરવાની જવાબદારી ઉપાડવાનુ જાહેર કર્યું. 'યુવક મંડળે' એ બીડું ઝડપ્યુ અને ફી સાથે નામોની યાદી મોતીભાઈના હાથમા મૂકી.

મોતીભાઈએ શાળાની યોજના ઘડી ગોપાળદાસે ગામ બહાર આવેલા પોતાના બાગના મકાનો તે માટે વાપરવા આપ્યાં અને તા. ૨–૮–'૧૫થી ચાર ધોરણ અને બે બાળવર્ગો મળી ૭ વર્ગોની 'નમો નવી ગુજરાતી શાળા' મો વિદ્યાર્થીઓથી શરૂ થઈ. ગુજરાતની આ પહેલી મોંટેસોરી શાળા હતી.

*

'નવી ગુજરાતી શાળા' સ્થપાયા પછી ત્રણ માસ જ્ઞાન-પ્રચારની એક વધુ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાની તક પ્રાપ્ત થઈ

પૂનાના 'હિંદ સેવક સમાજ'મા તાજેતરમા જોડાયેલા શ્રી. અમૃતલાલ વિ ઠક્કર નવેબર માસમાં ગુજરાતના પ્રવાસે નીકળ્યા. 'હિંદ સેવક સમાજ'ના સ્થાપક દેશભક્ત ગોખલે અને તેમના ગુરુ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના આદર્શોથી મોતીભાઈ શરૂઆતથી જ રંગાયેલા હતા અને તેમને પગલે ચાલવા પંદર વર્ષથી મથી રહ્યા હતા. એટલે એ આદર્શોને જ વરેલી સંસ્થાને જીવન અર્પનાર શ્રી ઠક્કર સાહેબ પ્રત્યે તેમને અપૂર્વ માન થયુ હતુ, અને તેમની પાસેથી કઈ કંઈ પ્રેરણાઓ મેળવવા તે ઉત્સુક હતા તે માટે તેમણે તક સાધી, અને વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને ઠક્કર સાહેબનો પરિચય કરાવવા તેમને પેટલાદ બોલાવી ગયા

આ વખતે પેટલાદની રંગશાળાની મુલાકાત લેતાં, રગશાળાના મજૂરો ભણેલા છે કે નહિ તેની ઠક્કર સાહેબે સહજ પૂછપરછ કરી. આ વર્ષોમાં દિલ્હીની વડી ધારાસભામાં પ્રાથમિક કેળવણીનો ઠરાવ પસાર કરાવવા ગોખલે જોરશોરથી પ્રયત્ન કરતા હતા.

વડોદરા રાજ્યમાં તો મફત અને ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો દશેક વર્ષથી થયો હતો. એટલે પેટલાદ જેવા કેળવણીના ધામમાં મિલમજૂરો નિરક્ષર હોય એ જોઈ સ્વાભાવિક રીતે જ ઠક્કર સાહેબને નવાઈ લાગી. તે ઉપર ચર્ચા થતાં રંગશાળાના માલિક અને પેટલાદ બોર્ડિંગના શિક્ષકોએ મળી મજૂરો માટે રાત્રીશાળા કાઢવાનું રાખ્યું (તા. ૩૦–૧૧–૧૫).

પેટલાદથી ઠક્કર સાહેબને મોતીભાઈ વસો લઈ ગયા. ત્યાં કેળવણીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ તાજી જ શરૂ થઈ હતી. એ વાતાવરણમાં દેશસેવાનુ વ્રત લેવતા ગુજરાતના નવા પ્રકારના સંન્યાસીના પ્રથમ આગમનનું પુણ્ય-સ્મરણ કાયમ કરવા, મોતીભાઈએ વસોમાં તા. ૧–૧૧–'૧૫ને રોજ મોટી ઉંમરનાં અભણ માણસોને અક્ષરજ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવા રાત્રીશાળા શરૂ કરી.

૫

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી–સ્થાપના

(૧૯૧૬-૧૭)

ખોરસદ અને વસોમાં સ્વયંસેવકોએ કામ શરૂ કર્યાં પછી મોતીભાઈએ પૂના જઈ 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના સ્વયંસેવકોની મદદથી એ સંસ્થાના બંધારણ અને કાર્યપદ્ધતિની બારીક તપાસ કરી એવી બીજી સંસ્થાઓના બંધારણો અને ધારાધોરણોનો અભ્યાસ કર્યો, અને તે સર્વ ઉપરથી 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની કામચલાઉ યોજના — Provisional Scheme — ઘડી કાઢી, તે મિત્રો તથા કેળવણીપ્રચારના કામોમાં રસ લેતા ગૃહસ્થો ઉપર અભિપ્રાય અને ચર્ચા માટે મોકલી આપી (ઑક્ટોબર, ૧૯૧૫) તેને ઘણો સારો આવકાર મળ્યો અને સુધારાવધારા પણ સૂચવાયા એ સર્વ ઉપરથી પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસના દસમા વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે (તા ૧૬-૪-૧૯૧૬) 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થાપવાની જાહેરાત કરવામાં આવી અને સંમેલનને બીજે દિવસે (તા ૧૭-૪-૧૯૧૬) એ કામે જ ખાસ સભા ભરવામાં આવી આ સભાનું પ્રમુખપદ લેવા પૂનાની 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના સ્વયંસેવક અને ફર્ગ્યુસન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ઑન મિ. આર. પી પરાંજપેને ખાસ નોતરવામાં આવ્યા હતા સોસાયટીની યોજના ઘડવામાં તેમની અને 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના બીજા અનુભવી સભ્યોની ખાસ સલાહ લેવામાં આવી હતી એટલે મોતીભાઈએ રજૂ કરેલી યોજના અને તે વિષે થયેલી ટીકાઓ અને સૂચનાઓ ઉપર વિચાર કરવામાં તેમની હાજરીથી ઘણી સરળતા થઈ

'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો' અને 'પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ' કાઢતી વખતે જેમ બન્યું હતું તેમ, આ વખતે પણ મોતીભાઈને કેટલાક મુદ્દા ઉપર લોકમત વિરુદ્ધ નિર્ણય કરવા પડ્યા

પ્રથમ તો આ સંસ્થા કાઢનાર અને તેને મદદ કરનાર ગૃહસ્થોનો મોટો ભાગ પાટીદારોનો હતો, અને ચરોતર પ્રદેશમાં પાટીદારોની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે. એટલે સોસાયટી પાટીદારોને માટે જ કાઢવામાં આવે એવો કેટલાકનો મત હતો. મોતીભાઈ અને તેમના શિષ્યમંડળે એવી સંકુચિત મનોવૃત્તિને સ્થાન આપવાની ના પાડી, એટલે સોસાયટી સાર્વજનિક સંસ્થા બની.

આમ છતાં એનું કાર્યક્ષેત્ર ચરોતર પ્રદેશમાં મર્યાદિત કરવાનો આગ્રહ રખાયો. તેથી કેટલાકને એમાં સંકુચિત દૃષ્ટિનો દોર દેખાયો. પણ એમ કરવાને મોતીભાઈને સબળ કારણો હતાં. પેટલાદમાં એક દસકો કામ કરતાં તેમણે જોયું હતું કે સંગીન કામ કરવું હોય તો ગજા પ્રમાણે જવાબદારી ઉપાડવી જોઈએ. સંગીન કામ કરવા માટે ચરોતર પ્રદેશ પણ મોટું પડે તેવું ક્ષેત્ર હતું, તો એથી વિશાળ ક્ષેત્રનો તો વિચાર જ કરવાનો નહોતો. છતાં ટીકાકારોને સંતોષવા 'કાઉન્સિલ સ્વીકારે એવાં ચરોતર બહારનાં ગામો અને શહેરોમાં' કાર્ય કરવાની છૂટ રાખી.

આ રીતે બે પ્રશ્નોનો નિકાલ થયા પછી 'ચરોતર' પ્રદેશની સીમાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. આ પ્રદેશ એની ફળદ્રૂપ ભૂમિ અને મહેનતુ ખેડૂતો માટે મશહૂર છે. આ જમીનના માલિકો અને તેને ખેડનાર ખેડૂતો મુખ્યત્વે પાટીદારો છે. એટલે 'ચરોતર' શબ્દમાં જાણે અજાણે પાટીદારોની અસ્મિતા દેખાય. છતાં 'ચરોતર' પ્રદેશને ગુજરાત અને હિંદનો એક ભાગ સમજી કામ કરવાનું હતું. એટલે લૌકિક અને રાજકીય સીમાઓ ઉપર બહુ વજન નહિ આપતાં ખંભાતથી શરૂ કરી મહી અને વાત્રક નદીઓ વચ્ચે આવેલા સળંગ પ્રદેશને 'ચરોતર' તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો અને તેમાં આખું ખંભાત રાજ્ય, ગાયકવાડી રાજ્યના પેટલાદ અને ભાદરણ મહાલો, અને બ્રિટિશ રાજ્યનો આખો ખેડા જિલ્લો, એટલાનો સમાવેશ થાય એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું.

આ રીતે મહત્ત્વના મુદ્દાઓ વિશે ચોખવટ થયા પછી સોસાયટીના ઉદ્દેશોની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી.

'ચરોતરમાં અને કાઉન્સિલ સ્વીકારે એવાં ચરોતર બહારનાં ગામો અને શહેરોમાં પ્રાથમિક, ઉચ્ચતર, વ્યાપારિક, અને

ઔદ્યોગિક કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવી અને જનસમૂહમા જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો

ઉપરના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે સોસાયટી નીચની અને તેના જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરશે

૧ જ્યા જ્યા જરૂર અને સગવડ હોય ત્યા ત્યા (અ) બોર્ડિંગ હાઉસ (વિદ્યાર્થીગૃહો), (બ) બોર્ડિંગ સ્કૂલ (વર્ગાંતગૃહ શાળાઓ), (ક) શાળાઓ, (ડ) ઉપલા ધોરણના વર્ગો, (ઇ) પુસ્તકાલયો અને (ફ) કસરત શાળાઓ સ્થાપવી

૨ ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહેલી ખાનગી વહીવટવાળી સંસ્થાઓને બન્ને પક્ષને અનુકૂળ શરતો પ્રમાણે પોતાની કરી લેવી, તેમનો વહીવટ કરવો, અથવા તેમના પરની દેખરેખ વગેરેનો સબંધ સ્વીકારવો

૩ ખરેખર ગરીબ અને બુદ્ધિમાન હોય એવા વિદ્યાર્થીઓને આ દેશમા ના પરદેશમા પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાને મદદ કરવાને માટે લોનફંડ અથવા સ્કૉલરશિપ ફંડ સ્થાપવા

૪ રૂ ૨૫૦) અને તેથી વધારેના કેળવણીને લગતા ટ્રસ્ટફંડને સ્વીકારવા, અને (બને પક્ષો તરફથી) નક્કી થયલી શરતો પ્રમાણે તેમનો વહીવટ કરવો

૫ કોઈ પણ અમુક વિષયની અથવા અમુક પુસ્તકના જ્ઞાનની સામાન્ય સ્પર્ધાની પરીક્ષાઓ લેવી, અને શારીરિક કસરત મળે તેવી રમતોના મેળાવડાની યોજના કરવી.

૬ અને ટૂંકામા નિયમ ૨ મા લખેલા હેતુઓને અનુકૂળ થાય તેવી હરકોઈ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી'*

સ્થાપના વખતે જ સોસાયટીમા ૧૧૫ સભ્ય નોંધાયા અને ૭ હજાર ઉપરાત રૂપિયાની મદદ મળી એટલે એના ઉદ્દેશમા જાહેર કરેલી લગભગ બધી પ્રવૃત્તિઓ તે જ ક્ષણે હાથ ધરવામા આવી અને સ્થાપનતારીખથી જ સોસાયટી બધાધોરણપૂર્વકની સંસ્થા તરીકે નામ કરતી થઈ

*

* 'કેળવણી', એપ્રિલ, ૧૯૧૭, જાહેરખબર

સોસાયટીની આમ રીતસર સ્થાપના થઈ એટલે પેટલાદ બોર્ડિંગના એક જૂના વિદ્યાર્થીએ પોતાના ગામ—આણંદ—ના આગેવાનોને આણંદ ગામની અંગ્રેજી નિશાળનો વહીવટ સોસાયટીને સોંપવાની સલાહ આપી, અને તે માટે જરૂરી તજવીજ કરવા તેમને મોતીભાઈ પાસે મોકલ્યા. લોકો સોસાયટીનો આટલો જલદી લાભ લેશે એમ મોતીભાઈએ માન્યું નહોતું. તેમની પાસે આવો બોજો ઉપાડવા માટે માણસો કે નાણાં નહોતાં એટલે તેમને આણંદના લોકોની માગણી સ્વીકારવી એ સાહસ લાગ્યું છતાં ના તો પડાય નહિ એટલે તેમણે આકરી શરતો મૂકી: (૧) સોસાયટીને શાળાનો સંપૂર્ણ વહીવટ સોંપવો તેમાં ગામલોકોની દરમ્યાનગીરી ન ચાલે (૨) પહેલાં ત્રણ વર્ષની ખોટ પેટે રૂ ૨૦૦૦) ગામલોકોએ પહેલાં આપવા

આણંદના ઉત્સાહી લોકોએ આ શરતો તરત સ્વીકારી અને બે હજાર રૂપિયાની થેલીઓ ખભે મૂકી વડોદરામાં મોતીભાઈને ઘેર પહોંચ્યા. કસોટી આણંદના લોકોની નહિ, પણ મોતીભાઈની થઈ. તેમને આ જવાબદારી સ્વીકારતાં સંકોચ થતો હતો પણ હવે કંઈ બહાનું ચાલે તેમ નહોતું ઘણી આનાકાની પછી તેમણે એ સાહસ સ્વીકાર્યું અને એક મૅટ્રિક અને એક તાજા ગ્રૅજ્યુએટ એમ બે શિક્ષકોને નીમી આણંદની ત્રણ ધોરણની 'ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ'નો વહીવટ સ્વીકાર્યો.

આવી રીતે કોઈ એક મંડળ કોઈ ગામની નિશાળનો વહીવટ સ્વીકાર એ એક નવીન અનુભવ હતો એટલે સોસાયટી તરફથી શિક્ષકો મોકલ્યા પછી મોતીભાઈએ આણંદ ગામના લોકોને એકઠા કરી શાળા ચલાવવાની સોસાયટીની નીતિ વિષે વિસ્તારથી સમજૂત આપી અને શાળા માટે મકાન થોડા વખતમાં થઈ જાય એવી આશા દર્શાવી

આ બન્યું તે દરમ્યાન બોરસદ અને વસોમાં સોસાયટીના સ્વયંસેવકો ઉત્સાહથી કામ કરી રહ્યા હતા વસોમાં શરૂ થયેલા પ્રયોગોએ ખૂબ ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો અને તેનો ચેપ પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીમંડળમાં પ્રસર્યો હતો. બોરસદમાં કામ કરનાર સ્વયંસેવકોએ ત્યાંની અંગ્રેજી શાળાના છઠ્ઠા ધોરણનો વર્ગ સ્થિર કરી, શાળાને

હાઇસ્કૂલ બનાવી હતી. બોર્ડિંગમાં ૭ સાત વિદ્યાર્થીઓ રહેતા તે વધીને પચાસની સંખ્યા થઈ હતી, અને ગૃહપતિ અને બોર્ડિંગ માટે મકાનો બંધાયાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓની યોજના અને આગ ને ચેપી રોગ ફાટી નીકળે ત્યારે જરૂરી મદદ છૂટથી પહોંચાડવાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. એ સર્વને પરિણામે ગામની વિદ્યાર્થી જનતામાં, કેળવણીની સંસ્થાઓમાં અને જાહેર જીવનમાં નવચેતન આવ્યું હતું. પરંતુ એક દોઢ વર્ષના અનુભવે તેમને સમજાયું હતું કે આ સર્વ કામો કરવા માટે સોસાયટીની પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્થા હોય તો કામ જલદી સફળ થાય. તે માટે સોસાયટી પોતાની સંસ્થા ન કાઢી શકે તો પોતાની જવાબદારી ઉપર આણંદ વા નડિયાદમાં સ્વતંત્ર સંસ્થા કાઢવી એવો સંકલ્પ પણ તેમણે કર્યો. બીજા સ્વયંસેવકોએ આ સંકલ્પને વધાવી લીધો, અને આણંદમાં સોસાયટી તરફથી કામ કરતા શ્રી મણિભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે સોસાયટીની સંસ્થા આણંદમાં સ્થપાય તો આણંદ ગામને કેટલા બધા લાભ થાય તે સમજાવ્યું, તેની માગણી કરવા તેમને પ્રેર્યા અને તે માટે સોસાયટીની શરતો માગી તે પુછાવ્યું.

આ ઉપર વિચાર કરવા (તા. ૧૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ને દિવસે) વસો મુકામે સ્વયંસેવક મંડળની સભા મળી. તેણે સંપૂર્ણ વિચાર કરી બાતી નગએ કોઈ અનુકૂળ સ્થળે સોસાયટીએ પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ એવો ઠરાવ કર્યો. અને મકાન પેટે રૂા ૩૦,૦૦૦, ૧૦ વીઘાં જમીન તથા ખર્ચ પેટે વાર્ષિક રૂા ૧,૨૦૦ આપવાનું આણંદ ગામના આગેવાનો સ્વીકારે, તો આણંદની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલને સોસાયટીની પોતાની સંસ્થા ગણી તેને હાઈસ્કૂલ બનાવવી એમ પણ ઠરાવ્યું.

આ ઠરાવની આણંદના લોકોને જાણ થતાં તેમણે તેમાંની શરતો પૂરી પાડવા તૈયારી કરી, સોસાયટીની સંસ્થા આણંદમાં રીતસર સ્થપાય એવી માગણી કરી. તે ઉપર વિચાર કરવા તા. ૧૫મી ઑક્ટોબર, ૧૯૧૬ને દિવસે પેટલાદ મુકામે સોસાયટીની કાઉન્સિલની સભા બોલાવવામાં આવી.

આ સભામાં સોસાયટીના મથક માટે કયું સ્થળ પસંદ કરવું તે બાબત ઉગ્ર મતભેદ દેખાયો. સોસાયટીના આદર્શો અને કાર્યોનો

ઉદ્ભવ પેટલાદમાં થયો હતો. તેથી ત્યાં જ તેનું મથક સ્થપાય એ ઇષ્ટ છે એમ એક મત હતો. પરંતુ તેમ થાય તો પેટલાદના વતની શિક્ષકોની બદલી બીજે ગામ થાય તે તેમને રુચે તેમ નહોતું, અને પેટલાદ શહેર તો આ પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીન હતું. કેટલાકને દેશી રાજ્યમાં સોસાયટીનું કેન્દ્રસ્થાન રાખવું સલાહકારક લાગતું નહોતું. મોતીભાઈએ ઇચ્છયું હોત તો આ સ્થિતિમાં પણ સ્વાશ્રયને બળે પેટલાદમાં સોસાયટીનું મથક સ્થાપી શકત. પણ કોઈની લાગણી દુભાવી આ સંસ્થા સ્થપાય તેવું તેમને કરવું નહોતું.

બીજો મત વસો માટે હતો. સોસાયટીની કાઉન્સિલના પહેલા અધ્યક્ષ, મોતીભાઈના શિષ્ય અને ચરોતરનાં પાટીદાર ગામોના એક અગ્રગણ્ય જાગીરદાર રા. રા. ગોપાળદાસ હતા. વસોમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉત્સાહભેર ચાલતી હતી, તેથી ત્યાં જ સોસાયટી કાયમ થાય તે માટે તેમણે આણંદના લોકો જે શરતો પૂરી પાડવા તૈયાર હતા તે બધી જ પૂરી પાડવા ઇંતેજારી બતાવી અને વસોની પસંદગી કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એમ થાય તો પોતાના વતન માટે પક્ષપાત કર્યો ગણાય; અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વસો રેલવેથી દૂર હતું, જ્યારે આણંદ જંક્શન હતું; એટલે આખરે આણંદની પસંદગી કરવામાં આવી અને વસોને માટે સ્વતંત્ર કેળવણી મંડળ કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આમ સોસાયટીનું મુખ્ય મથક આણંદમાં સ્થાપવું અને આણંદની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલને સોસાયટીની પોતાની સંસ્થામાં ફેરવી નાખી ક્રમે ક્રમે તેને સંપૂર્ણ હાઈસ્કૂલ બનાવવી, એવો ઠરાવ થયો (તા. ૧૫ ઑક્ટોબર, ૧૯૧૬). શરત પ્રમાણે આણંદના આગેવાનોએ માર્ચ ૧૯૧૭ સુધીમાં દશ વીઘાં જમીન અને દશ હજાર રૂપિયા સોસાયટીને સોંપ્યા. બાકીના તે જ વર્ષે દિવાળી સુધીમાં વ્યાજ સાથે પૂરા કરી આપવાનું વચન આપ્યું. એટલે તા. ૧–૪–'૧૭ થી આણંદની ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ સોસાયટીની સંસ્થા બની અને તેની ખિલવણી સાથે સોસાયટીની ખિલવણીનું કામ પૂર્ણ ઉત્સાહથી શરૂ થયું.

*

આ પછી પંદર દિવસે (તા. ૧૫–૪–'૧૭) પેટલાદમાં સોસાયટીનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ ઊજવાયો. તે પ્રસંગે મોતીભાઈએ

સોસાયટીના ઉદ્દેશ, કાર્યક્રમ વગેરે સબંધી વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું. તેમાંથી મહત્ત્વનો કેટલોક ભાગ અત્રે આપ્યો છે:

"'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ના શા ઉદ્દેશ છે, સોસાયટી શું કામ કરશે, વગેરે પ્રશ્નો કોઈ કોઈ સદ્ગૃહસ્થો તરફથી પૂછવામાં આવે છે, તેથી આજના પ્રસંગે તે સબંધી કંઈક હકીકત રજૂ કરવાની જરૂર છે.

સોસાયટી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરશે એ તો ચોક્કસ જ છે

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની વૃત્તિ વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો છેલ્લા દશ વર્ષથી ઊભી થઈ છે. એ દશ વર્ષમાં આ પ્રદેશમાં જે કંઈ કેળવણી સબંધી પ્રવૃત્તિ થઈ છે તે બધી પ્રવૃત્તિ માટે આદર્શ મેળવવા સારુ પૂનાની 'ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી' તરફ નજર રાખવામાં આવી હતી. પરિણામ એ થયું કે, પૂનામાં જે નિઃસ્વાર્થ કામ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં થાય છે તે કાર્યનું સૂક્ષ્મ બળ અત્રેની પ્રવૃત્તિ કરનારા પર અસર કરવા સફળ નીવડ્યું, ને એવી જાતની સમજ ઊભી થઈ કે આ પ્રદેશમાં પણ પૂનાની ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી જેવી સંસ્થા હોય તો સેવાધર્મની વૃત્તિ ખીલવવા માટે તથા સેવાધર્મની વૃત્તિને કાર્યના રૂપમાં બદલાવવા માટે એક સારું ક્ષેત્ર મળી શકે. આવા ક્ષેત્ર વગર ઘણા લોકોની સેવાધર્મની ઊર્મિઓ કોઈ પણ રીતે કાર્યમાં મુકાયા પહેલાં આપોઆપ શાન્ત થઈ જાય છે.

વ્યાપારની બાબતમાં એવું બને છે કે, જેને વ્યાપારનું ક્ષેત્ર મળતું નથી તેનામાં વ્યાપારી કુનેહ હોય છે, છતાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી. તેવી જ રીતે કેળવણીના કાર્ય માટે પણ નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિવાળા માણસોને જો ક્ષેત્ર નથી મળતું તો તેના અંતરની ભાવના દબાઈ જાય છે. વળી જ્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યાપાર કે ઉદ્યોગમાં પોતાની સઘળી શક્તિઓ રોકે છે ત્યારે તે કાર્યમાં સારી રીતે ફતેહમંદ નીવડે છે તેવી રીતે કેળવણી લઈ તૈયાર થયેલા ઉત્સાહી ગ્રેજ્યુએટો પોતાની સમગ્ર શક્તિઓનો કેળવણીના વિષયમાં જ ઉપયોગ કરે તો કેળવણીનું કાર્ય ઘણું જ સફળ નીવડે, એ નિર્વિવાદ છે. માટે પૂનામાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને પગલે ચાલવાની ભાવના આ પ્રદેશના યુવાનો આગળ રાખવી, જેમનામાં તેવી ભાવના

ન હોય તેમનામા તે જાગ્રત કરવી, તથા જેમનામા તે ભાવના જીવત હોય તેને માટે કાર્યક્ષેત્ર પૂરુ પાડવુ, એ આ સોસાયટીનો પ્રથમ ને મુખ્ય હેતુ છે

પેટલાદ અંગે છેલ્લા દશ વર્ષના જે કાર્યો થયા છ, તે બધા ઉપયોગી જણાયા છે તેવા કાર્યો ને તેવી પ્રવૃત્તિઓ જીવત રાખી તેનો વિસ્તાર વધારવો, એ સોસાયટીનો બીજો હેતુ છે

*

કેળવણીનો પ્રશ્ન આજે વિકટ થઈ પડ્યો છે અનેક પ્રકારના વિચારો તત્સબધી કરવા પડે છે પહેલા ફક્ત શાળા ઉઘાડી એટલે બસ થતુ હતુ પરતુ જે ધોરણે હાલ કેળવણી અપાય છે તે વાસ્તવિક છે કે કેમ તેમા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કે કેમ, એ ફેરફાર કેવા કેટલા અને કેવી રીતે થવા જોઈએ, વગેરે પ્રશ્નોનો હાલના જમાનાની જરૂરિયાતો લક્ષમા લઈ વિચાર કરવો, એ સબધમા લોકમત કેળવવો અને કેળવણીના સ્વરૂપ અને દિશામા ઘટિત ફેરફાર કરવા પ્રયત્ન કરવો, એ સોસાયટી સ્થાપવાનો ત્રીજો ઉદ્દેશ છે

આ રીતે સરકાર પર કેવળ આધાર ન રાખતા, કેળવણીના કાર્યમા આપણે ખાનગી સાહસથી ને સ્વતત્ર વ્યવસ્થાથી કેટલુ કરી શકીએ એમ છીએ તે જનસમૂહને બતાવી શકાશે અને સરકારની સહાય હાલમા જે મળે છે તેનો વધારેમા વધારે સારો લાભ લઈ શકાશે

*

અત્યારે ચરોતર પ્રદેશમા કેટલાક સ્થળોમા કેળવણીના ક્ષેત્રનુ કામ કરવા પૈસા છે, પણ સારા માણસો મળતા નથી કેટલેક ઠેકાણે પૈસા ને શિક્ષકો હોય છે, પણ વ્યવસ્થા મળતી નથી કેટલેક ઠેકાણે શિક્ષકોને પગાર મળે છે પણ તેમનામા સ્થિરતા હોતી નથી. કેટલાક સ્થળોમા અભ્યાસક્રમ સબધી ચોક્કસ વિચાર હોતા નથી આવા સજોગોમા ખરી સલાહ આપવી તથા સગવડો કરી આપવી તે સોસાયટીનો ચોથો ઉદ્દેશ છે

આ જગાએ હુ ભવિષ્યવાણી ભાખુ છુ કે દશ વર્ષમા સોસાયટીનુ સ્વરૂપ એવુ થશે કે સોસાયટી આજુબાજુની ખાનગી શાળાઓને શિક્ષકો પૂરા પાડશે શાળાઓની પરીક્ષા લેશે ને

સોસાયટી કેળવણીના કામમાં લોકોને તેમ જ સરકારને બહુ મદદગાર થઈ પડશે.

સોસાયટીનો પાંચમો ઉદ્દેશ એ છે કે દાનવૃત્તિને સત્પથ ઉપર વાળતી કરવી. આપણા દેશમાં દાનવૃત્તિ કાંઈ સુકાઈ ગઈ નથી. માત્ર તે ઝરો હજી કેળવણીના ક્ષેત્ર તરફ પૂરતા પ્રમાણમાં વળ્યો નથી તેને વાળવાનું કામ સોસાયટી કરશે. કારણ કે ઘણા લોકોને પરોપકારના કાર્યમાં પૈસા આપવાની ઇચ્છા થાય છે પણ પોતાનું નાણું કેવી રીતે વાપરવું અને તેનો વહીવટ કોને સોંપવો, એ સંબંધે સંતોષકારક નિર્ણય તેઓ કરી શકતા નથી. ખાનગી ગૃહસ્થ પર આવા કામ માટે જેટલો વિશ્વાસ લોકોને હોય છે તેના કરતાં સોસાયટી જેવા મંડળ પર વધારે વિશ્વાસ હોય છે. આ સોસાયટી આવી દૃષ્ટિથી કેળવણીના કાર્યમાં ખરચવાના જે ટ્રસ્ટ ફંડો હશે તેનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લઈ શકશે ને નાણાં આપનારની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનો વહીવટ કરશે.

*

પેટલાદ લોનફંડની યોજના વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડી છે. આ યોજનાની મદદથી હવે બે ત્રણ વર્ષમાં જ લગભગ ૨૫ ગ્રેજ્યુએટો તૈયાર થશે. પેટલાદ બોર્ડિંગના બીજા વાર્ષિક સમારંભ વખતે મેં જાહેર કર્યું હતું કે ચરોતરના જુદા જુદા ગામોમાંથી આ બોર્ડિંગ દ્વારા એક એક, બે બે કેળવાયેલા યુવાન તૈયાર કરી શકાય, તો આ સર્વેના એકત્ર બળથી કેળવણીના સંબંધમાં ઘણું સારું કાર્ય થઈ શકશે. તે વખતે કાઢેલા ઉદ્ગાર કેટલે અંશે ખરા પડ્યા છે, તે વિચારવાનું કામ હું જનસમૂહને સોંપું છું. પેટલાદ બોર્ડિંગ તરફથી બીજું કાંઈ પણ કામ થયું ન હોત અને ફક્ત આ વિદ્યાર્થીઓને ઊંચી કેળવણી મેળવવામાં જે મદદ આપવામાં આવી છે તેટલું જ કાર્ય થયું હોત, તો તે પણ મારી સમજ પ્રમાણે ઘણું જ સંતોષકારક ગણાત. જે લાભ બોર્ડિંગ લોનફંડથી વિદ્યાર્થીઓને થયો છે તે જ લાભ અને અનુકૂળતા વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ પ્રમાણમાં ને વિસ્તારમાં આપવો, એ સોસાયટીનું પ્રથમ કાર્ય છે. માટે જ પ્રથમ વર્ષે ચાર વિદ્યાર્થીઓને સોસાયટીના ફંડમાંથી મદદ આપી છે અને દર વર્ષે નવીન વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવામાં આવશે. કોઈ કોઈ

વખતે એમ પૂછવામાં આવે છે કે, લોનફંડમાંથી તૈયાર થયેલા ગ્રૅજ્યુએટો દેશહિતનું શું કાર્ય કરશે ? તે સંબંધમાં હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે, આ ગ્રૅજ્યુએટો પરોપકાર કે સેવાધર્મનું કંઈ કાર્ય ન કરે અને ફક્ત પોતાના કુટુંબીઓનું અને સંબંધીઓનું હિત સાચવે, તોપણ લોનફંડનો ઉદ્દેશ સફળ થયેલો હું સમજીશ. છતાં મને અનુભવ એવો થયો છે કે, લોનફંડમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જે મદદ લે છે તેનો પૂરેપૂરો બદલો કમાતા થયા પછી વાળી આપે છે. આ અનુભવ પરથી હું ખાતરી આપું છું કે વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરનારને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ કદી આવશે જ નહિ.

૯

ચરોતર યુવક મંડળ—સ્થાપના

(૧૯૧૫-૧૯૧૭)

સોસાયટીનુ મથક આણંદમાં સ્થપાયા પછી છ માસે બોરસદ મુકામે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસના જૂના વિદ્યાર્થીઓનુ આઠમુ સમેલન ભરાયુ તેમા 'ચરોતર યુવક મંડળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી

વાચનારને યાદ હશે કે, પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસમા આગળ અભ્યાસ માટે વા ધધાર્થે બહારગામ જતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સબધ જારી રાખવા 'ઓલ્ડ બોર્ડર્સ એસોસિયેશન'ની સ્થાપના ૧૯૧૦મા કરવામાં આવી હતી * તેની પહેલી બેઠક ડાકોરમા ભરાઈ હતી ત્યાર પછી વડતાલ, બોરસદ, કરમસદ, અને ભાધરણીમા દર વર્ષે અનુક્રમે એ 'જૂના વિદ્યાર્થી મંડળ'ના સંમેલનો ભરાયા હતા.

આ સંમેલનોથી જૂના—નવા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો સબધ તાજો થતો, બોર્ડિંગના આદર્શો અને કામકાજનો ચરોતરના ગામોમા પ્રચાર થતો, અને એમ ઊગતી પ્રજાનુ સગઠન થવા લાગ્યુ હતુ

આ ઉપરાત પેટલાદ બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ નાર, ભાધરણી, સોજિત્રા, વસો વગેરે ગામોમા બોર્ડિંગના આદર્શો અને તેની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચાર તે તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ મારફતે થવા લાગ્યો હતો વસો ગામ મોતીભાઈનુ પોતાનુ વતન હોવાથી અને ત્યાં મોતીભાઈની અસરો બે દસકાથી શરૂ થઈ હોવાથી ત્યાની પ્રગતિ ઝડપથી થતી હતી સ્વાભાવિક રીતે જ ચરોતર પ્રદેશમાં સૌથી પહેલુ 'યુવક મંડળ' વસોમા સ્થપાયુ હતુ. ત્યાર પછી બીજે વર્ષે (૧૯૧૪) ભાધરણી મુકામે ભરાયેલા 'જૂના વિદ્યાર્થી મંડળ'ના પાચમા સમેલનમા 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થાપવાનો વિચાર અને નિર્ણય પહેલી વાર જાહેર કરવામા આવ્યો હતો એ સમેલનના વિદ્યાર્થીઓએ જ એમાં

* જુઓ પ્રકરણ ૧પને છેડે

સ્વયંસેવકો તરીકે જોડાવાની મરજી બતાવી હતી અને તે સ્વયંસેવકોને કાર્યક્ષેત્ર પૂરું પાડવા માટે જ વસોમાં 'વસો યુવક મંડળ'ની જવાબદારી ઉપર વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ અને થતી હતી તે અરસામાં, 'હિંદ સેવક સમાજ'માં તાજેતરમાં જોડાયેલા શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર પેટલાદ અને વસો આવી ગયા હતા. વિદ્યાર્થીઓને તેમનો વધુ પરિચય થાય તે માટે બીજે વર્ષે — ૧૯૧૫ના ઓક્ટોબરની ૧૫મી તારીખે — 'જૂના વિદ્યાર્થી મંડળ'ના છઠ્ઠા સંમેલનમાં તેમને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું. આ સંમેલન પેટલાદમાં ભરાયું હતું. તે પ્રસંગે સ્વદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત એ જ સંમેલન વખતે સોસાયટીના આદ્ય સ્વયંસેવકોમાંના એક — સ્વ૦ અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ — ની પ્રેરણાથી ચાળીસેક વિદ્યાર્થીઓએ મળી, 'સમાજ સુધારક મંડળ'ની સ્થાપના કરી હતી અને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રેતભોજનમાં અને સોળ વર્ષથી નાની ઉમ્મરના છોકરાના લગ્નમાં ભાગ ન લેવો, એવી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હતી.

બીજે વર્ષે — સોસાયટીની સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી ૭ માસે — 'વિદ્યાર્થી મંડળ'ની* સાતમી બેઠક તા. ૧૯–૧૦–'૧૬ ને રોજ ધર્મજ મુકામે ભરાઈ હતી. આ વખતે ગુજરાતની અસ્મિતા એ શબ્દપ્રયોગને જન્મ આપનાર અને તેને સિદ્ધ કરવાનાં સ્વપ્નો સેવનાર સુરતના વતની સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા પ્રમુખ હતા.

આ દરમ્યાન 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'નું કામ આગળ ધપ્યે જતું હતું. ખાસ કરીને, વસોમાં સ્થાપેલી 'નવી ગુજરાતી શાળા'એ આખા ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ શાળા જોવા નાના મોટા અનેક ગૃહસ્થો, વિદ્વાનો, કેળવણીકારો અને અમલદારો વસો આવતા હતા. આ વખતે જ અમદાવાદમાં પ્રથમ 'ગુજરાત કેળવણી પરિષદ' ભરવાની તજવીજ થઈ હતી. તેની પ્રેરણા રણજીતરામે જ આપી હતી, ને તેના મંત્રી તરીકે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક કામ કરતા હતા. તેમણે વસોની 'નવી ગુજરાતી શાળા'

* 'Old Boarders' Association'ને વિદ્યાર્થી મંડળ એવું નામ આપ્યું હતું.

જોઈને તેની શાળા અમદાવાદમા સ્થાપી હતી, અને ત્યારથી મોતીભાઈની સાથે મળી ગુજરાતમા કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યો કરવાની વિચારણા કરવા તે અવારનવાર નમો આવજા કરતા હતા એ પરિચયનો લાભ પેટલાદના 'વિદ્યાર્થી મડળ'ની ઓડ મુકામે ભરાયેલી આઠમી બેઠકને મળ્યો—ઇન્દુલાલને એ બેઠકના પ્રમુખપદે પસદ કરવામા આવ્યા

આ વખતે સોસાયટીના મથક આણદમા સ્થાપવાનો ઠરાવ થઈ ગયો હતો અને કામ પણ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ચાલતું હતું વગોની પ્રવૃત્તિઓની સફળતાથી આખા ચરોતરમા કેળવણીપ્રચારના ઉત્સાહનુ મોજુ ફરી વળ્યુ હતું અને પેટલાદના વિદ્યાર્થીઓએ વગોની માફક પોતપોતાના ગામોમા 'યુવક મડળો' સ્થાપી પેટલાદ અને વગોના જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત કરી દીધી હતી ઓડમા સમેલન ભરાયુ ત્યારે આ યુવક મડળો વિષે માહિતી મેળવી ગ ઇંદુલાલના તત્રીપણા નીચે ચાલતા 'નવજીવન અને સત્ય' માસિકમા 'ચરોતર પ્રદેશના યુવક મડળો' એ મથાળાથી એક લેખ લખવામા આવ્યો હતો તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે તે વખતે વગો, ગાધરૂી, સોજિત્રા, સુણાવ, ભાદરણ, નાપાડ, ધર્મજ, ઉમરેઠ, નાર, ત્રણોલ, ઓડ, તારાપુર, નાવલી, ચાગા, બોરસદ—એટલા ગામોમા યુવક મડળો સ્થપાયા હતા તેમાના ઘણાએ વગો અને પેટલાદના જેવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી તે ઉપરાત કેટલાક શરૂ થતા હતા અને કેટલાક શરૂ થાય તે માટે તૈયારીઓ ચાલતી હતી

આ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી, સમેલનના પ્રમુખપદેથી રા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ચરોતરના યુવકોની પ્રશસા કરતા નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા એ ઉદ્ગારો તે વખતની યુવક પ્રવૃત્તિમા ચરોતરનું શુ મહત્ત્વ હતુ તે રજૂ કરે છે રા ઇન્દુલાલે કહ્યુ હતુ

'હુ કોઈ સામાન્ય યુવકો સમક્ષ નથી ઊભો એ વાત મારા ધ્યાનમા છે જે કોમમા મધમળ અને કર્મબળ હજી અમોઘ છે તે કોમ તમારામાના ઘણાની છે, ગુજરાતના તીર્થરૂપ એક વસતિ ગૃહની અને તેના ઉત્પાદક રાજ્યમાન મોતીભાઈ અમીન જેવા સાધુચરિત ગુરુની અમૂલ્ય છાપ તમને લાગેલી છે આ મડળની

ચર્ચામાંથી નવનીતરૂપે 'ચરોતર કેળવણી મંડળ' જેવી એક અમૂલ્ય સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તેને તમારા અને મારા ચાર મિત્રોએ પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે. એ મંડળ ચરોતરનું છે. પણ મારી ઉમેદ છે કે કેળવણીના જે પ્રયોગો ચરોતરના વિશેષ અનુકૂળ ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવશે તેનો લાભ આખા ગુજરાતને મોડો વહેલો મળશે જ. ઉપરાંત તમારામાંના અનેક જનસેવાના ઊભરાતા ભાવથી, અખૂટ ખંતથી અને લાક્ષણિક વ્યવહારદક્ષતાથી પોતાનાં અનેક ગામોને પુસ્તકાલયો, રાત્રીશાળાઓ, ગાનવાટિકાઓ વગેરે રત્ન સમાન દીપતી સંસ્થાઓથી અલંકૃત કર્યાં છે. વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ સમાજ તરીકે તમારા ભવિષ્યના કાર્યની રૂપરચનાઓ અનંત છે. આમ કેળવણી અને સમાજસેવાના ક્ષેત્રોમાં તમે કેટલાક ભાઈઓએ જે કાર્ય કર્યું છે, તેવું કંઈ મારા જમાપાસામાં નથી. આથી તમને ઉપદેશ આપવાનો મારો અધિકાર ન્યૂન છે, છતાં આ પ્રસંગે જે થોડા વિચારો મારા મનમાં સ્ફુરે છે, તે તમે ઉદારભાવથી નભાવી લેશો એવી મારી આશા છે.

× × ×

ચારિત્ર્યની આવી ભાવના અને ભૂમિકા મેં આખા ગુજરાતમાં ફરતાં તમારા મંડળની જેવી બીજે સ્થળે જોઈ નથી. પૂના અને મદ્રાસ એ બે જ એવાં સ્થાન છે કે જ્યાં જીવનની સાદાઈ અને વિચારની અને પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચતા સાથે ને સાથે જ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તેમના જેવું તો નહિ પણ તેમને મળતું કંઈક તમારા મંડળમાં જોઉં છું. આવું સંગઠન, આટલી ચારિત્ર્યશક્તિ, આવી જીવનની સાદાઈ, જૂજ હાજતો, દેશભક્તિનો સાચો જોશ, નિશ્ચયબળ, અને કર્મબળ, એ સામગ્રી કંઈ થોડી નથી. સામગ્રી સારી છે માટે તમારી જવાબદારી પણ મોટી છે. તમારે ચરોતરને માટે જ નહિ, પણ આખા ગુજરાતને માટે અને તેની દ્વારા હિંદ માટે કામ કરવાનું છે. આ તમારી સામગ્રી છે, આ તમારી જવાબદારી છે. સંગીન કામ કરનાર મંડળોની આવી હારમાળા ચરોતરમાં, ગુજરાતમાં, અને હિંદમાં જોવાની હું આશા રાખું છું. અને તે આશા સફળ થાય અને તે માટે જોઈતું બળ અને શક્તિ આપણને મળે એવી પ્રાર્થના કરી વિરમું છું."*

* 'નવજીવન અને સત્ય,' જુલાઈ, ૧૯૧૭, પૃ ૪૧૦

યુવક મંડળોની વધતી જતી સંખ્યા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિનો વેગ ધ્યાનમાં લઈ તેને સંગઠિત કરવા, ઉપરની બેઠકમાં મોતીભાઈની પ્રેરણાથી 'વિદ્યાર્થી મંડળ'ને 'શ્રી ચરોતર યુવક મંડળ'નું રૂપ આપવામાં આવ્યુ, તે માટે એ જ બેઠકમાં નિયમો ઘડવામાં આવ્યા, અને તેનું મુખ્ય સ્થળ આણંદ ઠરાવવામાં આવ્યું. આમ 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' અને 'ચરોતર યુવક મંડળ' આણંદ આવ્યાં—પેટલાદ બોર્ડિંગના સંસ્કારસત્રનો સંદેશ ચરોતર પ્રદેશમાં ફેલાવવા આણંદમાં નવીન સત્ર મંડાયુ (તા. ૨૭-૨૮, ઓક્ટોબર, ૧૯૧૬).

૭

વસો કેળવણી મંડળ—સ્થાપના

(તા. ૧૦-૬-૧૯૧૮)

'વસો યુવક મંડળ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' અને 'ચરોતર યુવક મંડળ'ની સ્થાપના એ પેટલાદ બોર્ડિંગે ચરોતર પ્રદેશમાં જન્માવેલી કેળવણી અને જ્ઞાનની ભૂખનો અચૂક પુરાવો હતો. અંગ્રેજી કેળવણી તરફ લોકોનું ચિત્ત વળ્યું હતું અને અંગ્રેજી નિશાળો વધ્યે જતી હતી. છતાં ચોતરફ અજ્ઞાનનો અંધકાર છવાયેલો હતો. કાર્ય કરી બતાવવામાં આવે અને લોકોને શ્રદ્ધા પડે તો નાણાં તો મળી જતાં હતાં, પણ કેળવણીનાં કાર્યો એકનિષ્ઠાથી કરી શકે તેવા માણસો મળવા એ મુશ્કેલ હતું. એવા માણસો તૈયાર કરવા અને તેમના સહકારથી કેળવણીનો ગામડે ગામડે પ્રચાર કરવો એ મોતીભાઈનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. પેટલાદ બોર્ડિંગમાં આ ધ્યેયથી કામ થતું હતું અને સોસાયટી નીકળવાથી એ ધ્યેય કંઈ અંશે સધાયું પણ હતું. પરંતુ એ જ કારણે પેટલાદ બોર્ડિંગનું કામ ઝડપથી ચલાવવાની જરૂર હતી, અને તે માટે મોતીભાઈ પાછા પેટલાદ આવી જવા આતુર હતા. તેમ કરવા દેવા વિદ્યાધિકારીને તે વારંવાર લખતા, પણ સરકાર તેમને છોડવા રાજી નહોતી. આ સ્થિતિમાં પોતાનું મુખ્ય કાર્ય શિથિલ થતું હોય એમ મોતીભાઈને લાગતું અને નોકરીમાંથી રજાઓ લઈ એ કાર્ય તે આગળ ધપાવ્યે જતા. ૧૯૧૫માં સોસાયટીની શરૂઆત કરતાં વસોમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જમાવી ત્યારે ખાસ રજાઓ લીધેલી અને તેનો ઉપયોગ એ પ્રવૃત્તિઓ જમાવવામાં કરેલો.

એ બધી પ્રવૃત્તિઓ સુંદર પ્રગતિ કરી રહી હતી, અને લોકોમાં ઉત્સાહ વધતો હતો. એ ઉત્સાહનો લાભ લઈ પ્રવૃત્તિઓને કાયમ કરવા ત્રણ વર્ષ રજા લઈ વસોમાં આવી રહેવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. એવામાં આણંદમાં સોસાયટીનું કામ શરૂ થયું તેને બીજે જ વર્ષે પ્લેગ ચાલ્યો અને તેણે સોસાયટીનાં આદ્ય

મંત્રી અબાલાલ મોતીભાઈ પટેલનો ભોગ લીધો. મોતીભાઈને કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ઉપર શિષ્યભાવ હતો એમ કહી શકાય, તો તે આ મંત્રી ઉપર હતો. એમની જ ઇચ્છા અને આગ્રહથી સોસાયટી સ્થપાઈ હતી, અને એમની જ દ્વારા મોતીભાઈએ સોસાયટી સફળ કરવાની મુરાદ બાંધી હતી. તેને આથી સખત ફટકો લાગ્યો. આખા ગુજરાતમાં શોક વ્યાપ્યો અને એક 'સાચા, સહૃદય અને સત્યાગ્રહી મેમ્બર' ગુમાવ્યાની લાગણી સૌએ અનુભવી. મોતીભાઈને માટે તો આ કપરી કસોટીના પ્રસંગ હતો. તેમણે અજબ શ્રદ્ધા અને ધીરજ રાખી સ્વર્ગસ્થના સ્નેહીઓને આશ્વાસન આપ્યું:

'ભાઈની મદદ પ્રત્યક્ષ રીતે મળતી બંધ થઈ છે, પણ તેમનું જીવ્યું જીવતા આવડે તો પરોક્ષ રીતે તો મદદ હંમેશ આપણને મળતી જ રહેશે.

મન વજ્રનું બનાવો, ભૂતકાળ ભૂલી જાઓ, અને ભવિષ્યનો વિચાર કરો. કોઈ વાતે મૂંઝાશો નહિ. દુ:ખ માટું એટલું ભોગવી ભારે. મિત્રો અને સ્નેહીઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો, અને ઈશ્વર પાસે માગો કે ભાઈનો આત્મા સંતોષ પામે તેવાં કર્તવ્ય કરવાનું બળ આપણને બક્ષે.'

આમ આશ્વાસન આપી મોતીભાઈ બેસી રહ્યા નહિ. સોસાયટીનું કામ આગળ ધપાવવા હવે જાતે જ સ્વયંસેવક થવું જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું અને તે દિશામાં તેમણે મનને વાળવા માંડ્યું. ત્રણ વર્ષ વસોમાં ગાળવાનો સંકલ્પ સોસાયટીના લાભમાં બદલ્યો અને તે માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી.

પણ વસોની પ્રવૃત્તિઓ એટલી સરસ ચાલતી હતી કે તેને કાયમ કરવાની જરૂર હતી. સોસાયટી વસોમાં સ્થપાય તે માટે અતિ આગ્રહ કરનાર રા. રા. ગોપાળદાસ પોતાના ગામમાં એવી સોસાયટી સ્થપાય તે જોવા આતુર હતા. અને તેમ કરવાનું મોતીભાઈએ તેમને વચન પણ આપ્યું હતું. એટલે ૧૯૧૮માં સાત માસની રજા લઈ વસોમાં કેળવણી મંડળ સ્થાપવાની તજવીજ શરૂ કરી.

આ વર્ષ સુધીમાં 'યુવક મંડળ'ની જવાબદારી ઉપર નવી ગુજરાતી શાળા, અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણનો વર્ગ, અભ્યાસગૃહ, રાત્રિશાળા,

વિદ્યાદાનનો પવિત્ર દિવસ, વગેરે કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. તે ઉપરાંત બાલ પુસ્તકાલયનું મકાન તૈયાર થઈ ખુલ્લું મુકાયું હતું, વસો સહકારી બેંકની સ્થાપના પણ થઈ હતી, અને બીજી યોજનાઓ વિચારાતી હતી. આ સર્વ કાર્યો મોતીભાઈની પ્રેરણા અને દોરવણીથી થતા હતા અને તે 'યુવક મંડળ'ના જ કાર્યકર્તાઓ કરતા હતા. આ પ્રવૃત્તિઓ અને આ કાર્યકર્તાઓનો સંબંધ કાયમ થાય અને ગામની શુભ શક્તિઓનું સંગઠન થાય તો જ ગામની પ્રગતિ થાય, એ સ્પષ્ટ હતું. એ માટે પ્રાથમિક વિચાર કરવા તા. ૨૯–૩–'૧૮ ને શુક્રવારે સવારે આઠ વાગ્યે કેળવણીનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ ધરાવતા હોય વા ધરાવી શકે તેમ હોય તેવા સદ્‌ગૃહસ્થોની એક સભા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં બોલાવવામાં આવી. તેમાં વસ્તુસ્થિતિ ઉપર વિચાર થયો અને 'શરૂ થયેલી સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ગામહિતની દૃષ્ટિએ જરૂરની સમજાઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ તે ખીલવવાની અને આગળ વધારવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાઈ. આ ભારે ખર્ચની જવાબદારીઓ ભરેલી કેળવણીનું કાર્ય હંમેશને માટે આગળ ને આગળ ચાલતું રાખે તેવા પવિત્ર ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી'* વસો કેળવણી મંડળની યોજના તૈયાર કરવામાં આવી.

આ યોજનાને સભામાં હાજર રહેલા, કૉલેજોમાં ભણતા, ગામના વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ ગૃહસ્થોએ વધાવી લીધી, અને તેનો બનતી ઉતાવળે અમલ થઈ શકે તે માટે ના. ગોપાળદાસે પેટ્રન થવાનું જાહેર કર્યું ને વધારામાં તેમણે જણાવ્યું કે, વસો ગામના યુવકો મંડળ માટે ૧૦૦ સભાસદો મેળવી શકે અને તેમાંના ૨૦ જો પહેલા તથા બીજા વર્ગ પૈકીના હોય, તો તેઓ પોતે એકી વખતે રૂ. ૧૦૦૦૦ વા પંદર વર્ષ સુધી વાર્ષિક રૂ. ૧,૦૦૦ અને તે ઉપરાંત મકાનો તથા જમીન સાથેનો પોતાનો આખો બાગ અને ધર્મશાળા તરફની સવા વીઘું જમીન બક્ષિસ આપશે.× રા. ગોપાળદાસની આ ઉદાર જાહેરાતથી સભામાં નવો ઉત્સાહ ફેલાયો અને તેમણે મૂકેલી શરત પ્રમાણે ૧૦૦ સભાસદો મેળવી

* વસો કેળવણી મંડળ પત્રિકા ૧, ૬ ૪

× વસો કેળવણી મંડળ પત્રિકા ૧, ૬, ૪

આપવાની જવાબદારી સભાએ ઉપાડી અને અંદર અંદર ઠરાવ કર્યો કે વસો ગામના દરેક ગ્રેજ્યુએટે બીજા વર્ગના સભાસદ થવું

આ યોજનાને બહારગામ વસતા વસોના વતનીઓનો પણ ટેકો મળ્યો અને તા ૬-૬-'૧૮ને દિવસે ગામની સભા ભરી યોજનાની દરેક કલમ ઉપર ચર્ચા કરી સુધારાવધારા સાથે 'વસો કેળવણી મંડળ'ના નિયમોનો ખરડો તૈયાર કરવામા આવ્યો તેને બહાલી આપી મંડળની વિધિસર સ્થાપના કરવા તા ૧૦-૬-'૧૮ને સોમવારે સાંજે સાડાચાર વાગ્યે ગોપાળદાસના બાગના તે વખતના વડોદરા રાજ્યના જોઈન્ટ સરસૂબા રા બ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈને પ્રમુખપદે વસો ગામના ગૃહસ્થોની એક જાહેર સભા ભરવામા આવી તેમા આશરે એક હજાર માણસોની હાજરી હતી પ્રસંગને અનુરૂપ કેળવણીના સાહિત્યોનુ પ્રદર્શન ભરવામા આવ્યુ હતુ અને વિદ્યાર્થીઓના ભાષણો, સંવાદો, રમતો વગેરે રંજનનો કાર્યક્રમ રાખવામા આવ્યો હતો તે બધુ થયા પછી મંડળની સ્થાપનાનો વિધિ કરવામા આવ્યો વસોની અંગ્રેજી શાળાના સ્થાપક રા મગનભાઈ ચતુરભાઈ અમીન ઠરાવની દરખાસ્ત મૂકે એવી યોજના હતી, પણ શોકને કારણે તે હાજર નહિ રહી શકવાથી તે વખતે ગ્રેજ્યુએટ થવાની તૈયારી કરતા રા આપાજી બાવાજી અમીને તે કામ કર્યું અને મોતીભાઈએ તે દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો. તેમ કરતા તેમણે મંડળની જરૂરિયાત અને તેના કાર્યની રૂપરેખા રજૂ કરતુ નીચેનુ ભાષણ કર્યું

'અજ્ઞાન અને વહેમની સત્તા આ વીસમી સદીમા પણ રાજ્યસત્તા કરતા પણ બળવત્તર છે જે પ્રદેશમા અજ્ઞાન અને વહેમનુ સામ્રાજ્ય છે તે પ્રદેશના લોકોને તેમની મહેનતના પ્રમાણમા ફળ મળે નહિ, અને સાધનસંપન્ન લોકોને સુખ મળે નહિ આ અજ્ઞાન અને વહેમના કિલ્લા એટલા મજબૂત છે કે તેને તોડવાને એક વ્યક્તિની નહિ પરંતુ અનેક વ્યક્તિની જરૂર છે બે પાંચ વરસ નહિ પણ સતત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે એક જ્ઞાતિ કે વર્ગને માટે નહિ પરંતુ ગામના સમગ્ર લોકોને માટે કામ કરવાની જરૂર છે એ માટે 'વસો કેળવણી મંડળ' સ્થાપવાની જે દરખાસ્ત મૂકવામા આવી છે તેને હું અંતઃકરણપૂર્વક અનુમોદન આપુ છુ

રાજ્ય તરફથી ફરજિયાત કેળવણી શરૂ થયે ૧૨ વર્ષ થઈ ગયાં છે, છતાં હજુ પણ પંદરથી પચીસ વર્ષની ઉંમરના નિરક્ષર લોકો ગામમાં ઘણાય છે. કન્યાશાળાઓ સ્થપાયાને અનેક વર્ષો થઈ ગયાં છે, છતાં ગામની અનેક સ્ત્રીઓ સારી રીતે લખી વાંચી શકતી નથી, સ્વતંત્ર રીતે વિચારી શકતી નથી. કોઈ પણ બાબતમાં નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરી શકતી નથી. ગામમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એવા છે કે જેમને ભણવાનાં સાધન હોય તો વિશેષ અભ્યાસ કરી તેઓ પોતાનાં કુટુંબની, જ્ઞાતિની, અને ગામની ઉન્નતિ કરી શકે. માબાપ તેમને ભણાવવાને અને ,આગળ વધવા દેવાને તત્પર રહે છે; પરંતુ તેમની ગરીબાઈને લીધે રાજ્યમાં ને દેશમાં કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ હોવા છતાં તેમનો લાભ તેઓ લઈ શકતા નથી. વિશિષ્ટ પંચાયત, ફરજિયાત કેળવણી, વગેરે રાજ્ય તરફથી લોકોના સુખને અર્થે અનેક યોજનાઓ થઈ છે. તેના સામાન્ય નિયમો પણ લોકોનો ઘણો ભાગ હજુ જાણતો નથી. ગરીબ લોકો અજ્ઞાનને લીધે ઘણી જાતનાં દુ:ખ અને ત્રાસ વેઠે છે. આ સ્થિતિ ફેરવવા માટે કેળવણી મંડળ જેવી વ્યવસ્થિત સંસ્થાની જરૂર છે. નિયમોના બંધારણવાળું મંડળ હોય તો પૂરતી સરળતા ને સુખ મળે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત વસો સહકારી બૅન્ક છે. આજથી ત્રણ વર્ષ ઉપર કોઈ પ્રમાણિક માણસને ફક્ત ગરીબ હોવાને કારણે પચાસ, સો જેટલી રોકડી રકમ જોઈતી હોય તોપણ બીજાઓની ખુશામત કરવી પડે, ધક્કા ખાવા પડે, અને બારે વ્યાજનો બોજો માથે લેવો પડે. આજ સહકારી બૅંકની યોજનાથી તે જ માણસ ફક્ત એક સભાસદની જામીનગીરીથી પાંચસો રૂપિયાની મદદ ફક્ત આઠ આનાને વ્યાજે સ્ટાંપની લાગત યા વટાવ આપ્યા સિવાય મેળવી શકે છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનું છે. તેને સ્થપાયાને પૂરા બે ચાર માસ થયા નહિ એટલામાં તો આણંદના લોકોએ પોતાનાં બાળકોને કેળવણી આપવાને માટે રૂા. ૪૦,૦૦૦) આપી તથા વાર્ષિક રૂા. ૧,૨૦૦) આપવાનું સ્વીકારી આણંદમાં જ સોસાયટીની મુખ્ય સંસ્થા સ્થાપવાનું આમંત્રણ કર્યું. આણંદના લોકો પાસે પૈસા હતા, ભણનાર છોકરા હતા, ફક્ત તેની વ્યવસ્થા કરવા મદદની જરૂર હતી તે સોસાયટી તરફથી પૂરી પડી.

આજે ચરોતર પ્રદેશના કોઈ પણ ગામમાં કંઈ પણ કાર્ય કરવું હોય તો સોસાયટી તરફથી સલાહ ને મદદ મળી શકે છે. તેવી જ રીતે વસો ગામમાં કેળવણીનાં અનેક કાર્યો આ મંડળ કરી શકશે. આ કાર્યો કોણ કરશે એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો પ્રત્યુત્તર મળી શકે છે કે જે યુવક મંડળે આજ સુધી કાર્યો કરી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તે યુવક મંડળના સભાસદો આ જવાબદારી સ્વીકારે છે. વળી બી. એ.ની પરીક્ષાનું પરિણામ હજુ બહાર પડ્યું નથી તે પહેલાં તો આ ગામના એક યુવાન ભાઈ ચૂનીલાલ બેચરદાસ ભટ્ટ ભવિષ્યની પૈસા અને પદવી મેળવવાની મોટી આશાઓ છોડી દઈને ફક્ત માસિક રૂ. ૫૦) ના પગારથી જિંદગીના સારામાં સારાં ત્રીશ વર્ષ 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ને સેવા અર્થે અર્પણ કરવા તૈયાર થયા છે અને તેઓ સોસાયટીની પરવાનગીથી વસો ગામમાં જ કેળવણીનું કાર્ય કરશે. વસો ગામના બીજા યુવાનો તેમની મદદમાં રહેશે એટલે કાર્ય કરનાર પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવશે.

કેળવણી મંડળનાં કાર્યો કરવા નાણાંની મુશ્કેલીઓ ભારે કોઈને જણાય છે, પરંતુ નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરનારને કોઈ પણ સ્થળે પૈસાની હરકત પડી જ નથી. કામ કરતાં આવડશે તો પૈસા તો આકાશમાંથી પણ પડશે. ફક્ત કાર્ય કરતાં આવડવું જોઈએ, કામ નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી થવું જોઈએ. વળી જે ગામમાં રા. રા. ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ જેવું નરરત્ન વસે છે અને જે ગામના સરળા કેળવાયેલા યુવકો કમાણી કરવાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં ગામની કેળવણીની વૃદ્ધિ અર્થે પોતાની સ્થિતિનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય રૂ. ૫૦૦) ભણવામાં વધારે ખર્ચ થયો છે એમ સમજી પંદર વર્ષ સુધી વાર્ષિક રૂ. ૫૦ આપવાનું સ્વીકારી શકે, જે ગામનો એકવીસ રૂપિયાનો શિક્ષક કેળવણી મંડળની છાપેલી યોજના મળતાં જ વાર્ષિક ૫૦ રૂપિયા આપવાનું સ્વીકારે તે ગામને માટે પૈસા મેળવવાની મુશ્કેલી કહેવાય નહિ.

યુવકોને કાર્ય કરતાં આવડશે તો પૈસા મેળવવાના માર્ગ હજુ તો અનેક છે. મને ખબર મળી છે કે એક માસમાં આ ગામમાં પાંચ મહાજનનાં જમણવાર થવાનાં છે. આ મોંઘવારીના વખતમાં જમણ નિમિત્તે રૂ. ૫,૦૦૦) ખર્ચાઈ જશે. એ મહાજનના

આગેવાનોને જાહેર રીતે જણાવું છું કે, જો તેઓ આ જમણવાર બંધ કરી રૂ. ૫,૦૦૦) મહાજનનાં છોકરાંને કેળવણી આપવામાં ખર્ચે તો બીજા પાંચ હજાર રૂપિયા એ જ છોકરાંઓની કેળવણીને માટે મહાજનને સોંપું. મહાજનના લોકો કેળવણીને ચાહનાર હશે અને પોતાનાં છોકરાંનું ભાવી સુખ સમજ્યા હશે, તો તેઓ મારી આ સૂચના ઉપર વિચાર કરશે અને તેનો લાભ લેવા પ્રયત્નશીલ થશે. એ જ રીતે બીજી જ્ઞાતિઓ ફક્ત જમણવારના પૈસા એકલા કેળવણીનાં કાર્યો તરફ ખર્ચે, તો વસો ગામમાં વસો ગામના જ પૈસાથી એક હાઈસ્કૂલ તો શું પણ એક મોટી કૉલેજ નિભાવી શકાય. યુવકો આજે પૂરતી લાગવગ વિનાના છે; પરંતુ હું આશા રાખું છું કે આજે જે પૈસો જ્ઞાતિવરામાં અને અન્ય રીતે ખર્ચાય છે તે મંડળના પ્રયત્નથી આવતાં પંદર વર્ષમાં કેળવણી પાછળ ખર્ચાશે, તો આ કેળવણીનું કાર્ય સફળ નિવડશે. આ રીતે હું 'વસો કેળવણી મંડળ' સ્થાપવાની દરખાસ્તને ફરીથી અનુમોદન આપી બેસી જવા રજા લઉં છું.'

૮

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણ

(૧૯૧૮)

૧૯૧૮ના જૂન માસમાં વસો કેળવણી મંડળ સ્થપાયું, જુલાઈ માસમાં રા. ગોપાળદાસે મૂકેલી શરતો પ્રમાણે ૧૦૦ સભાસદો થઈ ગયા, ઑગસ્ટ આખરે 'યુવક મંડળ'ની સર્વ જવાબદારીઓ 'કેળવણી મંડળે' ઉપાડી લીધી, અને વસોમાં મૅટ્રિકવર્ગ ઉઘાડવાનાં, કન્યા કેળવણીની દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ કરવાનાં, વગેરે સ્વપ્નો સેવાવા લાગ્યાં.

વસોની પ્રવૃત્તિઓ 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની શરૂઆત કરવા જ હાથ ધરવામાં આવી હતી, અને સોસાયટી સ્થપાતાં તેના નિયમોને અનુસરી એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો સંબંધ સોસાયટી સાથે જોડવામાં આવ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે 'વસો કેળવણી મંડળ' પણ સોસાયટી સાથે જોડવામાં આવ્યું, અને મોતીભાઈ અગાઉ કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરીમાંથી ત્રણ વર્ષની રજા લઈ વસો કે આણંદ રહી સોસાયટીનું કામ આગળ ધપાવવાના મનસૂબા કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં વરસાદ નહિ આવવાથી ગુજરાતમાં ભયંકર દુકાળ પડયો. ૧૯૧૪ થી યુરોપમાં લડાઈ ચાલતી હતી, તે કારણે અનાજ અને જીવનનિર્વાહનાં સાધનોની મોંઘવારી અસાધારણ વધી ગઈ હતી. એની અસર ચાલુ હતી, તેમાં દુકાળે અસહ્ય વધારો કર્યો. ગુજરાતમાં હાહાકાર વર્ત્યો. મુંબઈમાં દુષ્કાળનિવારણ માટે ભગીરથ પ્રયત્નો શરૂ થયા. મોતીભાઈ આવે વખતે ઉદાસીન ન જ રહી શકે. તેમણે 'ચરોતર યુવક મંડળ' મારફતે શું થઈ શકે તેની વિચારણા શરૂ કરી. બ્રિટિશ પ્રદેશમાં ખેડા જિલ્લા માટે ફેમિન કમિટી નિમાઈ હતી. તેના ઉપપ્રમુખ રા. રા. દાદુભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ હતા. તેમને મળી તે જિલ્લામાં સ્વયંસેવકો

મારફતે કરવાના કામની યોજના નક્કી કરી એવામાં ખબર મળી કે, મુંબઈના પ્રાર્થના સમાજ તરફથી બાબુ સુધીરચંદ્ર સેનગુપ્તા દ્વારા કોઈ બંગાળી ગૃહસ્થ પેટલાદ તાલુકામાં દુષ્કાળનિવારણનું કામ કરવા આવે છે. એટલે મોતીભાઈએ તરત જ આ પ્રશ્ન પોતાનો બનાવી દીધો. વડોદરા રાજ્યના 'ફેમિન કમિશનર' રા. બ. ગોવિંદભાઈ દેસાઈએ પ્રકટ કરેલ 'દુષ્કાળ શમન સંબંધી નવું પુસ્તક ઉપરથી 'વડોદરા રાજ્યના દુષ્કાળ શમન સંબંધી નિયમોનો સાર' મોમાયજીના મુખપત્ર 'જ્ઞાનપ્રચાર'માં પ્રગટ કર્યો અને તે સાથે જ આ કામ માટે સ્વયંસેવકોની માગણી કરતી જાહેરાત મૂકી. આ પછી તા. ૮–૪–'૧૯ને દિવસે મોન્ટિસ્ત્રાલુ નામે સ્વયંસેવકોને એકઠા કરી કેવા પ્રકારનું કામ કરવાનું છે તેની સમજૂત આપવામાં આવી અને ખેડા જિલ્લા માટે તથા પેટલાદ તાલુકા માટે જુદા જુદા સ્વયંસેવકોના નામ નોંધવામાં આવ્યા.

મુંબઈથી આવનાર બંગાળી ગૃહસ્થ મોતીભાઈને ત્યાં જ ઉતર્યા અને કામની શરૂઆત અમે નજીકના ભડકદ ગામથી કરવામાં આવી. મોતીભાઈ બાબુજીને લઈ જાતે ભડકદ ગયા. ગામના આગેવાનોને બોલાવી નિરાધાર સ્ત્રીપુરુષોના નામની યાદી તૈયાર કરી પછી તેમને રૂબરૂ બોલાવી વા તેમને ઘેર જઈ દરેકની સ્થિતિની ખાતરી કરી અને તે જ દિવસથી દરરોજ માણસ દીઠ એક શેર અનાજ ગામમાંથી સસ્તાભાવે ખરીદી કેટલાક લોકોને આપવાની યોજના કરી.

એ જ રીતે બીજે દિવસે ભડકદ નજીકના બાકીના ગામમાં વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. અને આ કામે કોલેજમાં ભણતા અને ભડકદના વતની, મોતીભાઈના જ વિદ્યાર્થી, રા. હિમચંદ નેમચંદ શાહની નિમણૂક કરવામાં આવી.

આમ મોતીભાઈએ કામ શરૂ કર્યું, તે પહેલાં વડોદરા રાજ્યના ફેમિન કમિશનર તરફથી પેટલાદ તાલુકાના દંતાલી, ધર્મજ, મઘરોલ, સાદ, ભડેરજ વગેરે ગામોએ કામ શરૂ થયું હતું. આ કામ માટે ધર્મજના રા. રા. નભભાઈ નરોત્તમદાસ પટેલના પુત્રોએ મુંબઈની 'ભાટિયા વૉલંટિયર કોર (સ્વયંસેવક દળ)'ને રૂ. ૩૦,૦૦૦ના કપડાં ગુજરાતના ગરીબોને વહેંચવા આપ્યા હતા. તેમાંથી પેટલાદ

તાલુકા માટે ૭ ગાસડીઓ ફેમિન કમિશન મારફતે મેળવવામાં આવી હતી. તેમાંથી પેટલાદમાં ત્યાંના દાતાર શેઠ શ્રી રમણભાઈ તથા શ્રી ખુશાલીદાસની સહાયથી સ્ત્રીપુરુષ તથા બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવાં કપડાં તૈયાર કરાવવામાં આવતાં હતાં. આ કપડાં સ્વયંસેવકો મારફતે ગામડામાં વહેંચવાની યોજના મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રો મારફતે થતી હતી.

આ રીતે પેટલાદ તાલુકામાં નામ રૂ થયાની ધર્મજવાળા ગૃહસ્થોને ખબર પડતાં, એ જ હુકમના ગ. શ કરભાઈ નરભેરામભાઈ પટેલે પેટલાદ તાલુકાના ગરીબો માટે રૂા. ૫,૦૦૦) સુધી અર્પવા તથા પડતર કિંમતે જાનવરોને ઘાસ અને મનુષ્યોને અનાજ પૂરું પાડવા તેમજ વ્યાજે રૂા ૫૦૦૦૦ સુધીની લોન આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ અણધારી મદદથી 'ચરોતર યુવક મંડળ'માં ઉત્સાહ વ્યાપ્યો અને મોતીભાઈએ મરકાગની પરવાનગી મેળવી પેટલાદ તાલુકાનું નામ ઉપાડી લીધું.

નાણાંનો દુરુપયોગ ન થાય અને ગરીબોને મદદ મળવામાં કંઈ ખામી ન આવે તે માટે પેટલાદ તાલુકાના ૧૫ ગામોના સાત વિભાગ પાડી, તે દરેક વિભાગ માટે એક મુખ્ય મથક નક્કી કરવામાં આવ્યું.* આ મુખ્ય મથકે એક એક સ્વયંસેવક મૂકવામાં આવ્યો અને તેને મદદ કરવા ગામની શાળાના શિક્ષક, મુખીપટેલ, એક બે વણિક ગૃહસ્થો, અને એક બે બીજા આગેવાનો—એટલાની એક સમિતિ નીમવામાં આવી. આ સમિતિની મદદથી અને તેમની હાજરીમાં ગરીબોને કપડાં, અનાજ વગેરે આપવાનું કામ સ્વયંસેવક કરે એવી વ્યવસ્થા થઈ.

મદદ લેવા આવનાર મદદને પાત્ર છે કે કેમ તેની જાતે ખાતરી કરીને જ મદદ આપવામાં આવે એ પદ્ધતિ રાખવામાં આવી હતી. તે માટે મુખ્ય મથકેથી નજીકના ગામોમાં સ્વયંસેવકો જાતે ઊંચકીને કપડાં લઈ જતા, એ બોજો ઉપાડી રોજ પાંચ સાત માઈલ ચાલતા, અને ખાવાપીવાની સગવડ ન થાય તો તે જાતે કરી લેતા.

---

* આ મથકોનાં નામ: પેટલાદ, સોજિત્રા, વસો, બાંધણી, ચાંગા, નાર, ધર્મજ.

આ રીતે આખા પેટલાદ અને બાન્દરણ તાલુકામા કામ શરૂ થયુ એટલે મુબઈથી આવેલા બાબુ સુધીરચદ્ર સેનગુપ્તને આ પ્રદેશમા હાજર રહેવાની જરૂર રહી નહિ તેથી એ જ કામે તેઓ કાઠિયાવાડ ઊપડી ગયા

એક માસમા ધર્મજવાળા રા. શકરભાઈએ આપેલા રૂ ૫,૦૦૦ ખર્ચાઈ ગયા અને બીજા બે માસ માટે મદદની જરૂર ઊભી રહી તે માટે તે જ ગૃહસ્થે રૂ ૩,૦૦૦ વધુ આપવાની ઇચ્છા વગર માગ્યે જ દર્શાવી. પરતુ એમની મદદનો ઉપયોગ ખડતોને સસ્તે દરે બી આપવામા અને ગરીબોને અનાજ આપવામા થાય તો ગહતકાર્ય લાંબો સમય ચાલી શકે અને લોકોને વધુ ફાયદો થાય એમ લાગ્યુ તેથી તાત્કાલિક રાહત માટે મુબઈ ઇલાકા દુષ્કાળ નિવારણ સમિતિના મત્રી શેઠ પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ પાસે માગણી કરવામા આવી તે માગણીને માન આપી મુબઈની સમિતિએ ઉદાર હાથે મદદ આપી

આમ રાહતનુ કામ પેટલાદ તાલુકામા સુદર રીતે ગોઠવાયુ અને દુકાળમા પણ લોકોને લહેર થઈ બ્રિટિશ પ્રદેશમા સરકારે અનાજની હુકાના ઉપર 'કન્ટ્રોલ' મૂક્યો હતો એટલે નજીકના ગાયકવાડી ગામોને એ પ્રદેશના ગામોમાથી અનાજ મળી શકતુ નહિ તે કારણે ઘણી હાડમારી અનુભવાતી તે સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખચાતા મોતીભાઈએ ધર્મજના રા. શકરભાઈ પાસેથી લગભગ રૂ ૨૫,૦૦૦ મેળવી પેટલાદ તાલુકામા સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલાવી આ દુકાનો એક બે અપવાદ સિવાય તે તે ગામના વિદ્યાર્થી, સ્વયસેવકો અને યુવાનોએ જ ચલાવી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ જૂન માસમા કૉલેજોમા ગયા ત્યારે તેમનુ કામ અગ્રેજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડી લીધુ આ બધુ જ કામ વગર પૈસે થતુ અને છતા સ્વયંસેવકો તનતોડ મહેનત કરતા એથી લોકોમા તેમને વિષે આશ્ચર્ય અને માનની લાગણી ફેલાતી

આ કામમા સરકારની મદદ અને વિસોજી હતા જ છતા મોતીભાઈએ તેની આગેવાની અને જવાબદારી ન ઉપાડી હોત તો તે આટલુ વ્યવસ્થિત અને સગીન ન બન્યુ હોત એ દેખીતુ છે એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો નજીકના ખેડા જિલ્લાના કામમાથી જ મળી

રણો એ ભાગમાં કામ કરવા મોતીભાઈએ જ સ્વયસેવકો મોકલી આપ્યા હતા નડિયાદ, ડાકોર, મહેમદાવાદ, વડદલા, આણદ, લીંબાસી, અને કાસોર–એ સાત સ્થળોને મુખ્ય મથક બનાવવામા આવ્યા હતા તેમાથી ડાકોર અને નડિયાદમા કઈક સારુ કામ થયુ હતુ પરતુ બાકીના સ્થળોએ નેતાને અભાવે સ્વયસેવકો નહિ જેવુ જ કામ કરી શક્યા હતા

સકટ નિવારણનુ કામ એપ્રિલમા શરૂ થયલુ તે જૂન સુધી ધમ ધોકાર ચાલ્યુ અને પાછળથી ઠેઠ ડિસેમ્બર સુધી ચાલુ રહ્યુ. તે સઘળા કામની ઝીણવટની જવાબદારી અને વ્યવસ્થા પેટલાદ બોર્ડિંગના વ્યવસ્થાપકો અને મોતીભાઈના વિદ્યાર્થીઓએ જ ઉઠાવી હતી. ધર્મજ-વાળા ગૃહસ્થે રૂ ૨૫,૦૦૦ જેટલી મોટી રકમ છૂટે હાથે કોઈ પણ જાતના લખાણ સિવાય આ કામમા વગર વ્યાજે ધીરી હતી અને બીજી તેટલી જ, બલકે તેથી મોટી રકમ ખર્ચાઈ ગઈ હતી એ માટે કામ કરવા પેટલાદ તાલુકામાથી સો જેટલા સ્વયસેવકો મળી આવ્યા હતા આ ઉપરાત બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પચમહાલ જિલ્લામા દુષ્કાળ સકટ નિવારણ માટે મોટા પાયા ઉપર કામ ઉપાડવામા આવ્યા હતા તેમા કામ કરવા હિંદ સેવક સમાજના સભ્ય શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કરની માગણીથી મોતીભાઈએ ચરોતરમાથી ૩૦ સ્વયસેવકો પૂરા પાડ્યા હતા

પચમહાલ જિલ્લાના કામને મોતીભાઈના સ્વયસેવકોએ એટલુ દીપાવ્યુ કે તે કામ જાતે જોનારે તેમની મુક્ત કઠે પ્રશસા કરી, એ કામના રિપોર્ટમા એની ખાસ તારીફ કરવામા આવી અને છાપામા પણ તે વિષે લેખો લખવામા આવ્યા આ કામ જાતે જોનાર જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કૉલેજના એક પ્રોફેસરે એનું નીચે પ્રમાણ વર્ણન કર્યુ હતુ

'ચાલુ સાલના ભયકર દુષ્કાળમા પચમહાલ જિલ્લાની ગરીબ પ્રજા અત્યત પીડાતી હતી સેકડો ઢોર ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા અને અનાજની અછતને લઈને જગલી ભીલ પ્રજા સર્વભક્ષી થઈ ગઈ હતી સ્ત્રી અને પુરુષો બન્નેને વસ્ત્રો વિના ઇજ્જત ગુમાવવાનો વખત આવ્યો હતો આવા નાજુક સમયે આપણા ત્રણ અગ્રેસર દેશભક્તોનુ લક્ષ તે પ્રજા તરફ ખેચાયુ હતુ, અને તેમની

પ્રેરણાથી અને શ્રમથી મુબઈ ઇલાકાની દુષ્કાળ નિવારણ કમિટીએ ઉદાર આશ્રય આપવાનુ વચન આપ્યુ પણ એટલેથી જ પતી જાય તેમ ન હતુ એ ઉદાર મદદનો સદ્વ્યય કરવા માટે સ્વયસેવકોની જરૂર હતી એક ઉત્સાહી અને સહૃદય આગેવાનની પ્રેરણાથી ચરોતર પ્રદેશના કેટલાએક યુવકો તૈયાર થયા તેમને કામ કરતા મે જોયા છે ઢીચણ સુધી ચડ્ડી, એક શર્ટ, માથે ગુલાબી સાફો, બગલમા પાણીની બેગ, અને હાથમા સોટી લઈ, ઉનાળાના સખત તાપમા જગલના ડુગરાટેકરાવાળી અજાણી ભૂમિ ઉપર અહી તહી પગે ચાલીને ભીલોના અનાથ બાળકોની સભાળ લેવાને એ સહૃદય યુવકો ફરતા હતા જિંદગીમા કદી નહિ અનુભવેલ ભૂખ તરસ, મુસાફરીનો શ્રમ, ઇત્યાદિ મુશ્કેલીઓને નહિ ગણકારતા, પોતાને સેવાધર્મ શીખવાની જે ઉત્તમ તક મળી હતી તેને માનપૂર્વક વધાવી લેતા એ યુવક બધુઓ પોતાના કાર્યમા એકસરખી શ્રેણીથી તત્પર જ રહેતા પોતે શ્રીમતના પુત્રો છે, ભૂખ, તરસ, તાપ અને શ્રમ તેમણે કદી અનુભવ્યા નથી, એ વાત તે તદ્દન ભૂલી જ ગયા હતા રજાનો વખત નિશ્રાતિ અને મનરજનો સાથે આનદમા ગાળવાની વિલાસી વૃત્તિને જતી કરી દેવામા તેઓ મહાન માન સમજતા હતા આ સ્થાનમા તેમણે બજાવેલા કાર્યો અનેક છે ઘેર ઘેર ફરી લોકોની સ્થિતિ તપાસી તેમની મુશ્કેલીઓ જાણી લેવી, તેમને કમિટી તરફથી આવેલ અનાજ પૂરુ પાડવુ, સસ્તા અનાજની દુકાનો ઠેકાણે ઠેકાણે ખોલી તે ઉપર જાતે જ કામ કરવુ, અશક્ત માણસો અને નાના બાળકોને મફત નિર્વાહ આપવાની યોજના કરવી, 'રિલિફ વર્ક' ઉપર કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિ તપાસવી, તેમને ન્યાય મળે છે કે નહિ તે જોવુ, સરકારી ડોલ મળવામા લોકોને અન્યાય નથી થતો તે તપાસી યોગ્ય પગલા લેવા, પાણી વગેરેની પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા તાત્કાલિક પગલા લેવા એ કાર્ય આપણા યુવાન મિત્રોના હતા, અને તેમા તેમણે જે ઉત્સાહ, ચાડગતા, કાર્યદક્ષતા, અને સેવાવૃત્તિ બતાવ્યા છે, તે જોઈ સર્વ કોઈને તેમને માટે માનની લાગણી થયા વિના રહે જ નહિ તેમણે બજાવેલી સેવા ખરેખર ઉત્તમ છે હજારેક માણસોને અનાજ અને કપડા તેમને હાથે પૂરા પડ્યા છે દાહોદની અદર એક વિશાળ કૅમ્પ ખોલી તેમા બે હજાર

ઢોરોને જીવતદાન આપ્યું છે. છેલ્લે દિવસે દોહદ ગામમાં ઘેર ઘેર ફરી, પરમાર્થ ખાતર ભિક્ષા માગી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું તે કોઈ પણ સત્કાર્યને અર્થે દોહદના વતનીઓને આપી દીધું. એમ કરી તેમણે બજાવેલી સેવા કરતાં પણ તેમણે બતાવેલ વૃત્તિની કિંમત ઘણી ઊંચી છે. ચરોતર પ્રદેશની (ખેડા જિલ્લાની) પ્રજા આટલી જાગ્રત છે, અને પોતાના દેશબંધુઓ માટે સ્વાર્પણ કરવા લાંબો હાથ કરે છે, તેને માટે તેઓ ખરેખર માનને પાત્ર ગણાય.'*

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણના કામે પેટલાદ બોર્ડિંગના શિક્ષણની સફળતા સાબિત કરી આપી, અને તે સાથે જ મોતીભાઈને માટે એક નવીન કાર્યક્ષેત્ર ઉઘાડ્યું. આ કામના રિપોર્ટને અંતે તેમણે લખ્યું :

'વિદ્યાર્થીઓને દુષ્કાળના કામે ગામડામાં ફરવાથી વિવિધ પ્રકારના અનુભવ મળ્યા છે. ગામડાંમાંથી મદદ ઉઘરાવવા ખાસ પ્રયત્ન ન કરવો, પરંતુ પોતાના ગામે બહારગામની મદદ આવે અને ગામના લોકો પોતે કંઈ પણ મદદ ન આપે તે યોગ્ય નહિ, એમ કોઈ પણ ગામના લોકોને લાગે, તેથી ખુશીથી મદદ આપે તો સ્વીકારવી એમ સ્વયંસેવકોને સૂચના કરવામા આવી હતી. પરંતુ ફક્ત મોગરી, દેવા, પલાણા વગેરે ત્રણ ગામે જ આ પ્રકારની મદદ આપવા ઉદારતા બતાવી હતી. કપડાં અને અનાજ વહેંચતાં કોઈ કોઈ સ્થળે આગેવાનો પોતાના લાગતાવળગતાને જ મદદ આપવા પ્રયત્ન કરતા અને વિદ્યાર્થીઓ તેવી સ્વાર્થી માગણી નામંજૂર કરતા, એટલે તેઓ રિસાઈને ચાલ્યા પણ જતા અને ગામખાતે મદદ નથી જોઈતી એમ જણાવતા. આ રીતે પરમાર્થના કામમાં પણ નીચ અને નિંદ્ય રીતે સ્વાર્થ સાધવા પ્રયત્ન થતા. સ્વયંસેવકોને સાચી રીતે અને ખરી મદદ, તેમ જ તેમને જમવા વગેરેની અનુકૂળતા ઘણાં સ્થળે મુખીપટેલો કરતાં શાળાના શિક્ષકોએ જ કરી છે. જ્યાં સસ્તા અનાજની દુકાનો ઉઘાડવામાં આવી હતી, ત્યાં પણ ગામના આગેવાનોએ પૈસાની વા અન્ય રીતે કંઈ પણ મદદ કરવા ઇચ્છા પણ બતાવી નથી. અને જ્યાં પૈસાની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન થયા છે, ત્યાં નિષ્ફળતા મળી છે. ટૂંકામાં, ગરીબ લોકોને સહાય

* 'જ્ઞાન પ્રચાર,' ૧૯૨૦, પૃ. ૧૪૭-૪૮

કરવાની ખરી વૃત્તિ ઘણા જ થોડા લોકોમાં જોવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો ચરોતર પ્રદેશની ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ વિષે શાંત રીતે વિચાર કરશે, તો પોતાને માટે ભવિષ્યમાં કર્તવ્યનું કેવડું વિશાળ ક્ષેત્ર છે તે સહજ સમજી શકશે.

કાર્ય હાથમાં લેવાનો વિચાર થયો ત્યારે કામનો કંઈ જ ખ્યાલ નહોતો. દુષ્કાળમાં અગાઉ કદી આ પ્રકારે કામ કર્યાનો કોઈને અનુભવ નહોતો. સ્વયંસેવકો કેટલા મળશે તેનો અંદાજ નહોતો. આર્થિક મદદ જોઈએ તે મળવાની કંઈ જ ખાતરી નહોતી. અનુભવ વિનાના યુવકો દુષ્કાળમાં કેવા ઉપયોગી થઈ શકે તેની કંઈ પણ કલ્પના નહોતી. સેવા કરવા ઇચ્છનારને સેવાનાં ક્ષેત્ર અને સેવાનાં સાધન દુષ્કાળના પ્રસંગે નહિ પણ હમેશને માટે તૈયાર જ છે, એ ફક્ત ટૂંક મુદ્દતના થોડા અનુભવ ઉપરથી સમજાયું છે. એટલે આ હેવાલ બંધ કરતાં, આ વખતનું કાર્ય કરતાં જે અનુભવ મળ્યો છે તે ઉપરથી એવી આશા તો રાખી શકાય કે, સેવાનાં કાર્ય માટે ઉનાળાની લાંબી રજાના દિવસોમાં જો કોઈ યોજના કરવામાં આવે અને કામ લેનાર માણસ જાતે જ સાચો સેવક હોય, તો ચરોતરના એકલા પ્રદેશમાંથી ૨૦૦ ઉપરાંત સ્વયંસેવકો એકાદ માસમાં સુંદર કામ કરી બતાવે, તે કામ માટે નાણાં પણ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળી આવે, અને સ્વયંસેવકોની પરંપરા વર્ષોવર્ષ ચાલુ રહે, જેથી સેવાનાં કાર્યો પણ નવીન નવીન નીકળતાં રહે અને પરિણામે ચરોતર પ્રદેશ આજે છે તેના કરતાં વધારે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે.'*

* 'જ્ઞાન પ્રચાર' ૧૯૨૦, પૃ. ૧૪૪–૧૪૫.

૯

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં જોડાવાની તૈયારી

(૧૯૧૮-૨૦)

દુષ્કાળ સંકટ નિવારણનું કામ પૂરું થયું ત્યાં સુધીમાં — એ ૧૯૨૦ની શરૂઆત સુધીમાં — સોસાયટીનું કામ ઝડપથી આગ વધ્યું હતું એનો ટૂંકામાં ખ્યાલ કરી લઈએ

મોતીભાઈએ પેટલાદમાં સોસાયટીના પહેલા વાર્ષિક ઉત્ પ્રસંગે જાહેર કર્યું હતું તેમ, સોસાયટીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યુવાને સેવાનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડવાનો હતો, અને તે માટે 'પેટલાદ બોર્ડિં અંગે છેલ્લા દશ વર્ષમાં થયેલા કાર્યો ને તેવી પ્રવૃત્તિઓ જીવ રાખી તેનો વિસ્તાર વધારવો' એ તેનો બીજો અને વ્યાવહારિ હેતુ હતો. એનું બંધારણ આ દૃષ્ટિએ જ રચનામાં આવ્યું હ વસ્તુત એ દૃષ્ટિએ પેટલાદ બોર્ડિંગને અંગે કામ ચાલુ હતું સોસાયટી થવાથી તેને જાહેરાત અને મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું એટલું એટલે લગભગ બધાં કામો પહેલા વર્ષથી જ શરૂ કરવામાં આવ હતા

આ કામોના બે પ્રકાર પાડી શકાય એક પ્રયોગોનું કામ અ બીજું પ્રયોગોને પરિણામે ઉપયોગી નીવડેલી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રચ કરવાનું કામ. આ બન્ને પ્રકારના કામો પેટલાદ અને વસો અજમાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં સરકારના અમલદારો અ નિયમોના અંકુશ નીચે કામ કરવાનું હોવાથી અનેક અડચણો નડત છતાં પરિણામ ઘણાં સુંદર આવ્યાં હતાં સોસાયટી સ્થપાયા સરકારની દખલ વિના સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગો અજમાવવાની અનુકૂળ થઈ તેથી પહેલી તકે જરૂરી સાધનો ઊભાં કરવા સ્વયંસેવકો તનતોડ મહેનત આદરી પહેલે જ વર્ષે શાળાનું મકાન બાંધવા

તૈયારી કરી. મોતીભાઈને આ ઉત્સાહ જોખમકારી લાગ્યો. તેમણે નાણાં વિના આવું સાહસ ઉપાડવા સામે વિરોધ દર્શાવ્યો. પણ સ્વયંસેવકો એમ હિંમત હારે તેવા નહોતા. તેમણે નાણાંની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી અને મોતીભાઈને ઠંડા પાડ્યા. તે જ વર્ષે હિંદને દેશભક્તિનો મંત્ર આપનાર અને 'સ્વરાજ્ય' શબ્દ પ્રથમ વાર ઉચ્ચારનાર હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીનું અવસાન થતાં, વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ તેમની દેશભક્તિનું જ્વલંત દૃષ્ટાન્ત નિરંતર કાયમ રહે તે હેતુથી તેમનું પવિત્ર નામ સોસાયટીની શાળા સાથે જોડ્યું.

આ વખતે ચરોતરમાં અગિયારેક હાઈસ્કૂલો હતી. તેમાં એક હાઈસ્કૂલનો વધારો થાય એથી કંઈ વિશેષતા નહોતી. તેથી સોસાયટીની હાઈસ્કૂલ એક આદર્શ હાઈસ્કૂલ બને અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાંથી ઉચ્ચ અને સાચા સંસ્કાર મળે તે માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા સ્વયંસેવકો અને મોતીભાઈ ઉત્સુક હતા. પેટલાદમાં આવા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હતા. તેને વ્યવસ્થિત, પદ્ધતિસર અને સધ્ધર પાયા ઉપર મૂકવાની જ જરૂર હતી. આ માટે હાઈસ્કૂલના મકાન સાથે જ બોર્ડિંગનાં મકાનો બાંધવાની તજવીજ શરૂ કરી દીધી હતી. અને સોસાયટીની શાળા કેવું સ્વરૂપ લેશે તેની વિગતો રજૂ કરતો એક વિસ્તૃત લેખ મોતીભાઈએ તેના મંત્રી સ્વ. અંબાલાલ પાસે લખાવ્યો હતો. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે, સોસાયટીની શાળાનો હેતુ સંગીન શિક્ષણ આપવાનો હતો.

આ હેતુથી સોસાયટીની શાળાને આદર્શ શાળા બનાવવાનો મોતીભાઈનો વિચાર હતો. તે માટે ગરીબ, તવંગર, તેજ બુદ્ધિના, મંદ બુદ્ધિના—સર્વ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજનાઓ વિચારી હતી. પ્રવાસ, પુસ્તકાલય, વસ્તુભંડાર, ઉદ્યોગો, દવાખાનું, વગેરે સાધનો માટે પણ સ્વપ્નાં રચ્યાં હતાં. એ સર્વ માટે આદર્શ મકાનો અને આદર્શ શિક્ષકો મેળવવાની હિમાયત કરી હતી. અને તે માટે ખાસ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. અને તેઓ નિશ્ચિંત રીતે એકનિષ્ઠાથી સોસાયટીની સંસ્થાઓમાં કામ કરી શકે તે માટે તેમને સરકારી નોકરીના બદલી અને 'પ્રોવિડંટ ફંડ'ના લાભની યોજનાઓ મળે તેવી તજવીજ પણ શરૂઆતથી જ કરવા માંડી હતી.

વિદ્યાર્થીજીવન તન્દુરસ્ત, નિર્દોષ, ઉદ્યમી, સચ્ચારી અને પ્રગતિશીલ રહે તે માટે પેટલાદમાં ચલાવેલી પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓ આણંદમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી. આમાં વ્યાયામ અને બ્રહ્મચર્યની હિમાયત ખાસ મહત્ત્વની હતી વ્યાયામ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યો હતો, અને બાળલગ્ન વિરુદ્ધ માબાપોનું ધ્યાન ખેંચાય તે હેતુથી 'લગ્નદંડ'ની પ્રથા દાખલ કરી હતી.

આટલેથી મોતીભાઈને સંતોષ નહોતો તેમણે તો 'પચીસ વર્ષની ઉમ્મર સિવાય પરણવું નહીં' એવા પ્રતિજ્ઞાપત્રો છપાવી નિશાળોમાં મોકલ્યા હતા અને બાળલગ્નો અટકાવવા તે કંઈ કંઈ કરતા હતા તેમના આ પ્રયત્નોમાં આગેવાની લઈ સાથ આપનાર સોસાયટીના આદ્યમંત્રી અંબાલાલનું અવસાન થતાં, તેમનું સ્મારક કરવા રૂ ૫,૦૦૦ સોસાયટીના કાયમ ફંડમાંથી લેવા અને બીજા તેટલા ઉઘરાવીને એકઠા કરવા અને તે રીતે મળેલા રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચી સોસાયટીમાં સ્વ. અંબાલાલને નામે 'બ્રહ્મચર્ય', શ્રાશ્રય, અને સાદાઈ'ના સિદ્ધાન્તો ઉપર એક વિદ્યાર્થી આશ્રમ સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું હતું. અને બીજા જ વર્ષથી તેની શરૂઆત પણ કરી હતી. આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ દાન અમેરિકાની ટસ્કેજી સંસ્થાની પદ્ધતિએ કામ કરવાનાં સ્વપ્નો તેમણે સેવ્યાં હતાં તેને અનુસરીને એના મકાનનો પાયો ખોદવાનું અને એક માળનું ચણતર કરવાનું કામ પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવ્યું હતું.

આ પછી, વસોમાં સુન્દર રીતે ખીલેલી 'નવી ગુજરાતી શાળા'નો છોડ આણંદમાં રોપવાની તજવીજ થઈ હતી તે માટે આણંદ ગામમાં 'યુવક મંડળ' સ્થાપી વિદ્યાદાનના પવિત્ર વ્રિસની યોજના પણ અજમાવી હતી, અને શિક્ષકો મેળવવા પ્રયત્નો ચાલતા હતા

આમ બાળવર્ગથી મૅટ્રિક સુધીના શિક્ષણને માટે બધાં સાધનો મેળવવા તજવીજ ચાલતી હતી, અને સોસાયટીના ચોગાનમાં એક ગુરુકુળ ઊભું કરવાનાં સ્વપ્નો સેવાતાં હતા

સોસાયટી સ્થપાવાથી લોકોમાં એટલો ઉત્સાહ ફેલાયો હતો કે શરૂઆત હોવા છતાં એની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ ઊભરાવા લાગ્યા હતા, અને જગાને અભાવે ઘણાને નિરાશ કરવા પડતા હતા. સ્વયંસેવકોની સંખ્યા સાત, અને સભ્યોની સંખ્યા ૨૬૫ થઈ હતી.

વમો કેળવણી મંડળ, બોરસદની નૂતન ગુજરાતી શાળા અને શ્રી મુક્તિવિજયજી જૈન કન્યાશાળા, તથા કરમસદ, સુણાવ, ઓડ અને આગાની અંગ્રેજી શાળાઓએ સોસાયટી સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. કન્યાઓના શિક્ષણને ઉત્તેજન, પુસ્તકાલયો, રમતગમતો, વિદ્યાર્થીઓના પ્રવાસો, રાત્રિશાળાઓ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓના પ્રચાર માટે યોજનાઓ થઈ હતી. લગભગ ચૌદ હજાર રૂપિયાના ટ્રસ્ટફંડો મળ્યા હતા. તેમાંનું એક તો પેટલાદ બોર્ડિંગના આદ્ય વિદ્યાર્થીમાંના એક શ્રી. ભાઈલાલભાઈ શંકરભાઈ પટેલ તરફથી મળ્યું હતું. તે ફંડ તેમને સ્કોટલૅંડમાં (જ્યાં તે ખેતીવાડીનો અભ્યાસ કરતા હતા) એક અમેરિકન બાઈએ હિંદના ગરીબોને માટે વાપરવા આપ્યું હતું. તે તેમણે સોસાયટીમાં ખેતીના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા આપ્યું હતું. એવું જ બીજું અણધાર્યું ટ્રસ્ટ એક જૂના વિદ્યાર્થી મારફતે ચોરવાડના શેઠ જીવણલાલે બાળઉદ્યોગ અને બાળસાહિત્યના પ્રચાર માટે આપ્યું હતું.

આ બધા કામોના સમાચાર લોકોને મળતા રહે તે માટે, શરૂઆતમાં વડોદરેથી નીકળતા 'કેળવણી' માસિકમાં સોસાયટી વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો હતો અને તે સોસાયટીના સભ્યોને વિના મૂલ્યે મોકલવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી. આ પછી સોસાયટીએ પોતાના ધ્યેયના પ્રચાર માટે 'યુગ' નામનું માસિક કાઢવાનું ઠરાવ્યું હતું પરંતુ લેખો લખનાર નહિ મળવાથી 'ગદ્યપદ્યસંગ્રહ'ને ધોરણે 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિક શરૂ કર્યું હતું, અને કેળવણી, સમાજસેવા અને સંસ્કારપ્રેરક લેખોનો પ્રચાર શરૂ કર્યો હતો. આ માસિક પાછળ ત્રણ વર્ષમાં અઢી હજાર રૂપિયાની ખોટ સોસાયટીએ ખાડી નાખી હતી. એ ઉપરથી એની પાછળ અપાયેલા ભોગનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

આમ ધગશભેર કામ ચાલતું હતું. પણ નાણાં વિના તે અટકી પડે તેવો મોતીભાઈને બહુ ડર હતો. સ્વયંસેવકોએ તે માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. હાઈસ્કૂલનું મકાન બાંધવા મુંબઈ જઈ એક જ પ્રયત્ને વીસ હજાર રૂપિયા મેળવ્યા હતા. અને બીજા વધુ મેળવવા આફ્રિકે એક સ્વયંસેવકને મોકલ્યા હતા. તે લગભગ રૂ. ૨૮,૦૦૦ લાવ્યા હતા. છતાં લાખો રૂપિયાની જરૂર હતી.

આ બધી વસ્તુસ્થિતિ જોતા, સોસાયટીનું કામ થાળે પાડવા સરકારી નોકરી છોડીને, બે ત્રણ વર્ષ તેના ઉપર ગીતરીને અથવા નોકરી ઉછીની મેળવીને આરંભમા આપી દેવાની અનિવાર્ય જરૂર હતી, એમ મોતીભાઈને લાગ્યા કરતુ હતુ. સોસાયટી સ્થાપના માટે આગ્રહ કરનાર વિદ્યાર્થી અ માતાના સ્વર્ગવાસથી, એમ કરવુ એ એક ફરજ જેવુ પણ માન્યુ હતું. એ દૃષ્ટાન્ત તેમણે સ્વયંસેવકોને એક પત્રમા જણાવી પણ ખરી. તેના ઉત્તરમા સ્વયંસેવકોએ તેમના વિચારને ટેકો આપ્યો અને તે સોસાયટીમા જોડાય તો તેઓ રાજી થશે એમ પણ જણાવ્યુ. પરંતુ નોકરી છોડવા બાબત મોતીભાઈના મનમા ધડભાંજ થતી હતી, એમ તેમની વાતોમા દેખાતુ હતુ. તેમનો વિચાર સોસાયટીને તેમની સેવાઓ સરકાર તરફથી ઉછીની મળે અને પોતે પગાર સ્વયંસેવકના ધોરણે જ લે, એવી યોજના કરવાનો હતો. આ યોજનાથી સોસાયટીના કામ સાથે તેઓ કેળવણી મંડળના કામ ઉપર પણ ધ્યાન આપવાની સરળતા થશે, એમ તેમનુ માનવુ હતુ.

આ મુદ્દા ઉપર સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપતા સ્વયંસેવકોએ લખ્યુ કે

'(૨) આપે અત્યાર સુધીમા ચરોતર પ્રદેશની તથા આખા દેશની જે સેવા કરેલી છે અને કરો છો તેને માટે આપના તરફ સમાજ ઘણી જ માનદૃષ્ટિથી જુએ છે. જો આપની નોકરી વડોદરા રાજ્ય તરફથી ઉછીની લેવામા આવે તો આપની પાછલી ઉજ્જવલ કારકિર્દીને ઝાંખ લાગે. અત્યારે અણસમજુ લોકો આપે પારકા છોકરાને જતિ કરવાનુ કામ આરંભ્યુ છે એમ કહે છે. આપની નોકરી ઉછીની લેવાથી આ લોકાપવાદને પૂરેપૂરી પુષ્ટિ મળશે. નોકરી ઉછીની લીધી તે વાત પ્રસિદ્ધિમા આવશે અને આપ સોસાયટીમા ઓછો પગાર લેશો તે થોડા જ જાણશે. સોસાયટી આપની નોકરી ઉછીની લે અને જોકે આપ સોસાયટીના હેતુ બર લાવવા માટે શુદ્ધ હેતુથી વસોની પ્રવૃત્તિઓમા આપનો કેટલોક સમય ગાળતા હો તોપણ, વસો એ આપનુ વતન હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે જ કેટલાક અણસમજુ લોકો ધારશે કે સોસાયટીનો પગાર લઈ આમ આપના વતનનુ કામ કરો છો.'

આ ઉપરાંત બીજી સંગીન દલીલો કરી સ્વયંસેવકોએ સૂચવ્યું કે, કાં તો નોકરી છોડી સોસાયટીમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવું, નહિ તો વગર વેતને અને તેટલું સોસાયટીનું કામ કરવું

સ્વયંસેવકોના આ ઉત્તર આવ્યો ત્યારે દુષ્કાળનિવારણનું કામ પૂરું થવા આવ્યું હતું એમાં થયેલા અનુભવોએ મોતીભાઈના ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી. અને તેથી તેમના મનમાં જનસેવાના કામોને જ બધો સમય આપવા બાબત મંથન ચાલતું હતું આખરે એક વર્ષ પછી (તા ૫–૭–૨૦) તેમણે ચાર માસની ફરી રજા લીધી અને તે જ દિવસે રાત્રે આણંદ આવી ખાનગી નોંધમાં પોતાના વિચારો નોંધ્યા તેમાં રજાઓમાં કરવાના કામનું ટાંચણ કર્યું અને છેવટે ઉમેર્યું કે, 'જાન્યુઆરીથી સોસાયટીની સેવાર્થે રજા લઈને, નોકરી છોડીને લઈને, વા રાજીનામું આપીને છૂટા થઈને આણંદમાં રહેવા આવવા યોજના છે'

આ યોજના પ્રમાણે આણંદમાં આવી રહેતા પહેલા ગુજરાત અને અન્ય પ્રાંતોની જાણીતી શિક્ષણસંસ્થાઓ જોઈ આવવાનો મોતીભાઈનો વિચાર હતો તે માટે પ્રથમ પૂના અને મુંબઈ જઈ આવ્યા ત્યાર પછી (સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૦) બંગાળા અને રંગૂનના પ્રવાસે નીકળ્યા પ્રવાસમાં સોસાયટી માટે નાણાં ઉઘરાવવાનો ઇરાદો પણ હતો. પરંતુ ત્યાં ગયા પછી નાણાં બાબત ઝાઝું બને તેમ લાગ્યું નહિ એટલે સંસ્થાઓ જોવાની સારી તક મળી પ્રવાસમાં ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી રવિશંકર રાવળ સાથે હતા. તેમની સોબતમાં ચિત્રકળા પ્રદર્શન જોવામાં આવ્યું આ વખતે 'ગુજરાત બાળ કેળવણી ટ્રસ્ટફંડ'ની શરતો પ્રમાણે બાળકો માટે એક માસિક કાઢવાના વિચારો ચાલતા હતા તેને ટેકો મળ્યો અને પ્રવાસમાં જ 'બાળમિત્ર' નામે બાળકો માટે જ એક સચિત્ર માસિક કાઢવાની યોજના વિચારી કાઢી માસિકના પૂંઠા ઉપર છાપવાના ચિત્રોની કલ્પના પણ પોતે જ ઘડી અને તે પ્રમાણે પૂંઠું તૈયાર કરવાનું કામ શ્રી રવિશંકરને ત્યાં જ સોંપ્યું

કલકત્તેથી શાન્તિનિકેતન જઈ ત્યાં એક બે અઠવાડિયાં રહી ત્યાંનું કામ બરાબર જોવાનો કાર્યક્રમ હતો તે વિષે તા ૨૯–૯–'૨૦ને રોજ સોસાયટીના મંત્રી ઉપર પત્ર લખ્યો તેમાં સોસાયટીના કામને

માટે દશ વર્ષની યોજનાઓ વિચારી તૈયાર કરવાની સૂચના નયસેવકોને કરી અને અંતે ઉમેર્યું

'કોઈ પણ સંજોગોમાં એપ્રિલ માસમાં સોસાયટીનું કામ ઉપાડી લેવા હું પ્રયત્ન કરીશ, અને બીજા ભાઈઓ તમારું શાળાનું કામ ઉપાડી લેશે તો તમને (ભાખાભાઈને) ઇંગ્લંડ જવા છૂટા કરીશ'

પરંતુ ભાવિએ કંઈક બીજું જ નિર્મ્યું હતું આ પત્ર આણંદ પહોંચે તે પહેલાં જ મોતીભાઈને એક તાર મળ્યો તેમાં તાબડતોબ આણંદ આવી જવાની તેમને સૂચના હતી

૧૦

અસહકારની આંધી

(૧૯૨૦)

મોતીભાઈ કલકત્તામાં હતા તે અરસામાં તાજેતરમાં કલકત્તામાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ખાસ બેઠક મળી ગઈ હતી. તેમાં વધતા જતા અહિંસક અસહકારની પદ્ધતિએ હિંદમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો હતો, અને એના અમલના પ્રથમ પગલા તરીકે સરકારી તંત્ર ચલાવવામાં મદદ કરનાર ધારાસભાઓ, અદાલતો, ખિતાબો, યુનિવર્સિટીઓ અને શાળાઓનો ત્યાગ કરવાની પ્રજાને સલાહ આપવામાં આવી હતી. આ ઠરાવ અપૂર્વ હતો, અને તેણે દેશમાં ઉત્સાહ અને વિરોધનું ગરમ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. એ વાતાવરણ કલકત્તામાં તાજું જ હતું. એટલે સ્વયંસેવકોના ત્યાગનું કારણ મોતીભાઈએ કળી લીધું. બીજે દિવસે પત્ર મળ્યો, તેમાં લખેલી હકીકતથી એ અનુમાનને ટેકો મળ્યો.

આ વખતે સોસાયટીની શાળામાં મેટ્રિક વર્ગ નીકળ્યો હતો. તેથી આખી હાઈસ્કૂલને યુનિવર્સિટી સાથે જોડવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. તે માટે યુનિવર્સિટીની મંજૂરી પણ મળી હતી. માત્ર શાળા તરફથી રજિસ્ટ્રેશન ફી મોકલવાની બાકી હતી. તે ન મોકલવી અને સોસાયટીની શાળાનો સંબંધ અમદાવાદમાં નવી નીકળનાર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવો, એવો સ્વયંસેવકોનો અભિપ્રાય હતો.

સ્વયંસેવકોનો પત્ર મળ્યો ત્યારે મોતીભાઈ શાન્તિનિકેતનમાં હતા, અને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહી ત્યાંની કાર્યપદ્ધતિ સમજવાનો તેમનો વિચાર હતો. પરંતુ આ પત્રે તેમને અસ્વસ્થ કર્યા. સોસાયટી દ્વારા તેમણે કરવા ધારેલાં કાર્યોનું સ્વપ્ન રાજકીય ઉગ્રતાના વાતાવરણમાં ઓસરી જતું દેખાયું, અને સ્વયંસેવકો લાગણીવશ બની જઈ કંઈ ઉતાવળિયો નિર્ણય ન કરી બેસે તે માટે તાબડતોબ આણંદ જવાની જરૂર તેમને સમજાઈ. શાન્તિનિકેતન અને કલકત્તામાં તેમણે આ બાબત અનુભવીઓની સલાહ લીધી અને પ્રવાસનો કાર્યક્રમ પડતો મૂકી આણંદનો માર્ગ લીધો.

કલકત્તાના ઠરાવથી ઉદ્દામવાદી નેતાઓ અને યુવાનોમાં અજબ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો હતો. અસહકારના સિદ્ધાન્તની સફળતા આ અગાઉ આફ્રિકામાં, ચંપારણ્ય અને ખેડાના ખેડૂતોનાં સંકટો દૂર કરવામાં, અને અમદાવાદના મિલમજૂરોની હડતાલનો અંત લાવવામાં સાબિત થઈ હતી. અને હિંદનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે આ એક જ અમોઘ શસ્ત્ર છે એ હકીકતનો ચોમેર પ્રચાર છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષથી ચાલતો હતો. કલકત્તાના ઠરાવથી એ પ્રચાર અનેક ગણો વધી ગયો. એનો અમલ કરવો એ દરેક સ્વદેશપ્રેમી હિંદીની ધાર્મિક ફરજ લેખાઈ. એના પાલનથી એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મળશે એવી ખાતરી અપાઈ. અને એનું પાલન ન કરનાર વા તેમાં વિઘ્ન નાખનાર દેશદ્રોહી છે એવી લાગણી સર્વત્ર વ્યાપી. વાતાવરણમાં હિંદમાતાની મુક્તિના મંત્ર ગુંજતા હતા. એનાથી અલિપ્ત રહેવું ભલભલાને માટે અશક્ય હતું. એટલે બારે આત્મભોગ આપી દેશસેવા કરવાની પવિત્ર ભાવનાથી સોસાયટીમાં જોડાયેલા સ્વયંસેવકો એ વાતાવરણથી આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક હતું.

પરંતુ રાજ્ય કેમ ચાલે છે તેનો મોતીભાઈને તો અનુભવ હતો. અને સ્વરાજ્ય એક વર્ષમાં મળી જાય એટલી સહેલી અને સસ્તી ચીજ નહોતી, એની તેમને ખાતરી હતી. સોસાયટીના કાર્યને પ્રજાના ઘડતરનું કાર્ય તેમણે માન્યું હતું. તેનો ઉપયોગ રાજકીય હેતુ માટે થાય તો કેળવણીનાં કાર્યો શાંતિથી થઈ શકે નહિ અને તેનું સ્થાયી પરિણામ આવે નહિ. આ કાર્યો કરવામાં સરકારના નિયમો અને ધારાધોરણો નડતાં હતાં, તેથી તેની ગ્રાન્ટ નહિ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને અખતરા કરવાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં. માત્ર ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહે તે માટે મૅટ્રિકની પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવાનું ધ્યેય રાખ્યું હતું. અસહકારની રાજકીય ચળવળને કારણે મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવામાં આવે તો ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર બંધ થાય, એ મોતીભાઈને રુચતું નહોતું. એમણે તો ગામડે ગામડે શાળાઓ અને ઘેર ઘેર ગ્રેજ્યુએટો પહોંચાડવાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં.

આ દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વયંસેવકો આગળ મૂકવામાં આવ્યું. પરંતુ દેશની મુક્તિને નામે સરકારી કેળવણીના ત્યાગની હાકલ પડી હતી,

અને દેશસેવાને નામે તો તેમણે સોસાયટીને જીવન અર્પ્યું હતું. એટલે મોતીભાઈની દલીલો તેમને ગળે ઊતરી નહિ. સોસાયટીનો હેતુ કેવળ કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો હતો, તેમાં રાજકીય હેતુ ન ભેળવી શકાય, એ દલીલ તેમને માન્ય હતી. છતાં દેશની મુક્તિને નામે સરકારી સંબંધવાળી સંસ્થાઓનો ત્યાગ કરવાની હાકલ પડી હતી. તેથી સોસાયટી યુનિવર્સિટીના સંબંધનો ત્યાગ કરે એ એવું કર્તવ્ય હતું, એમ તેમને લાગતું હતું. આ અરસામાં ગાંધીજીનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ હતું. ચરોતરના ઘણા યુવાનો એ ચળવળમાં ઝંપલાવવા આતુર હતા. શાન્તિનિકેતનથી દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ સોસાયટીમાં આવ્યા, તેમણે સ્વયંસેવકોના મતને ટેકો આપ્યો. અને સોસાયટીના હિતમાં રસ લઈ રહેલા ચરોતરના વતનીઓના પત્રોમાં પણ એ જ હિમાયત થતી દેખાઈ. વિદ્યાર્થીઓ પણ એમાં ભળ્યા, અને સોસાયટીની શાળા યુનિવર્સિટીનો સંબંધ છોડી રાષ્ટ્રીય ધોરણ ન સ્વીકારે તો તેનો ત્યાગ કરવાની નોટિસ પણ આપી.

આ બધી વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા તા. ૧૪-૧૧-'૨૦ને દિવસે સોસાયટીની સભા ભરવામાં આવી. તે વખતે સ્વયંસેવકો સાથે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ, અને કાઉન્સિલમાં તે ચર્ચા ચાલુ રહી. તેમાં બે મત હતા:

(૧) સ્વયંસેવકો અને તેમના મિત્રોનો :

સોસાયટીની સંસ્થાને યુનિવર્સિટીના બંધનથી મુક્ત કરી રાષ્ટ્રીય ધોરણે શિક્ષણનું કામ હાથમાં ધરવું. હાલ તુરત મુંબઈ યુનિવર્સિટીના બંધનથી મુક્ત થવું, છતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પણ નવો સંબંધ બાંધવો નહિ; પણ સ્વતંત્ર રહી, ગુર્જર સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારને અનુકૂળ શિક્ષણની પ્રથા હાથ ધરવી.

(૨) મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોનો :

બે ત્રણ માસ પર જ યુનિવર્સિટી સાથે થયેલો સંબંધ તોડવો નહિ. તે સંબંધ તોડવાથી સોસાયટીનો નાશ થવાનો સંભવ છે. આ જોખમમાં ન ઊતરવું તે ડહાપણ છે.*

* 'નવજીવન અને સત્ય', પુસ્તક ૨, અંક ૧૨, (તા. ૨૧-૧૧-'૨૦), પૃ. ૯૫.

બંને પક્ષે પોતપોતાના મનના સમર્થનમાં સબળ દલીલો રજૂ કરી. દેશકાળને અનુરૂપ કેળવણી આપવા માટે સરકારી અંકુશથી સ્વતંત્ર સંસ્થા કાઢવા બાબત સૌ સંમત હતા. પણ યુનિવર્સિટીનો સંબંધ છોડવાથી વિદ્યાર્થીઓને માટે ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર બંધ થાય, એ મોતીભાઈને રુચતું નહોતું. વિશેષમાં, અમલદારના વાતાવરણમાં યુનિવર્સિટીનો સંબંધ છોડવામાં આવે એટલે લોકો સોસાયટીને રાજકીય હેતુવાળી સંસ્થા ગણે એ દેખીતું હતું. અને તેમ થાય તો સરકારી નોકરો સોસાયટીના સભ્યો રહી શકે નહિ, અને સરકારની તેના ઉપર કતરાજી પણ ગડે — આ સર્વ દલીલો મોતીભાઈએ કરી.

પણ એનો અર્થ એ જ થાય કે દેશની મુક્તિને નામે પડેલી હાકલનો સોસાયટી કશો જવાબ આપવા માગતી નથી. એ સ્થિતિ સ્વયંસેવકો અને તેમના મિત્રોને રુચતી નહોતી. આથી મોતીભાઈ અને સ્વયંસેવકો વચ્ચેનો મતભેદ તીવ્ર બન્યો અને તેનો નિવેડો લાવવા માટે તા. ૧૬–૧–'૨૧ ને દિવસે ફરીથી સભા બોલાવવાનું ઠર્યું.

૧૧

મંથન—બે પત્રો

(૧૫-૧૧-’૨૦ થી ૧૨-૧૨-’૨૦)

તા ૧૪મીની સભા પછી સ્વયંસેવકોને લાગ્યુ કે તે દિવસની ચર્ચાથી મોતીભાઈનુ દિલ દુભાયુ હતું તેથી તેમાના કેટલાકે પોતાની વસ્તુસ્થિતિ સમજાવતા અને કઈ ગેરસમજ થઈ હોય તો તે દૂર કરવા વિનતી કરતા પત્રો મોતીભાઈ ઉપર લખ્યા તેના ઉત્તરો આપતા મોતીભાઈએ પોતાની દલીલો વિસ્તારથી રજૂ કરી, અને જો મતભેદ દૂર ન જ થઈ શકે તો પોતે કેવી નીતિએ કામ લેશે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ. એ પત્રો મોતીભાઈના પક્ષને સુંદર રીતે રજૂ કરે છે, અને તે સાથે સોસાયટી, સ્વયંસેવકો અને જનસેવાના કાર્યો પ્રત્યેની તેમની હાર્દિક મમતા વ્યક્ત કરે છે તેમાથી બે અત્રે આપીશુ

૧

વસો,

તા ૧૮-૧૧-’૨૦

[illegible] ભાઈ ,

તમારો તા ૧૬-૧૧-’૨૦નો પત્ર ગઈ કાલે ભડકંદથી આવીને ટપાલ ઊપડી ગયા પછી વાચ્યો અને તમામ વિચારો, ઇચ્છાઓ અને ભાવનાઓની વિગત જાણી

સભા વખતનુ તમારુ વર્તન મને સાલતુ નથી સાલે તો મારી નાલાયકી મારે સ્વીકારી જાહેર પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ સોસાયટીની છાયા નીચે તમારી દ્વારા ચરોતર પ્રદેશમા ગુજરાત વા—બનતે હિંદ માટે જે કેળવણીના કાર્ય મને કરવાની ઇચ્છા હતી તેને એકદમ ફટકો લાગ્યો, પ્રગતિ અટકી અને સોસાયટીમા ભગાણુ પડ્યુ તેથી સોસાયટીને જેણે પોતાની માની છે તેમને સર્વને—તમને, મને અને બીજાઓને દુ ખ થાય તે તો સ્વાભાવિક છે પરંતુ આપણે કર્તવ્યની લાગણીથી પ્રેરાયા હતા, જોડાયા હતા

અને તે જ લાગણીથી કદાચ છૂટા પડીએ તો દુખ થાય તોપણ સહન કરવું એ ફરજ છે યમરાજા વા રાજસત્તા વહાલાઓનો વિયોગ કરાવે છે બુદ્ધ, વિવેકાનંદ, અખંડાનંદ ધાર્મિક લાગણીથી વહાલાઓનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા છે તો આપણે લડ્યા વિના શાંતિથી છૂટા પડીએ અને તેનું કારણ ઉચ્ચ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવા અનુકૂળતા મેળવવાનું હોય, તો આપણે પણ મહાન અને દૈવી પુરુષોને પગલે ચાલીએ છીએ. તફાવત ફક્ત એટલો જ છે કે, તમને સંન્યાસી થઈને કર્તવ્ય બજાવવાનું ગમ્યું છે, મને ગૃહસ્થ રહીને કર્તવ્ય કરવા ગમે છે આપણે પરસ્પર આશીર્વાદ આપીએ અને કુશલ ઇચ્છીએ એ જ પ્રભુપ્રાર્થના છે

× × ×

દાનના સંયોગમાં ગેરસમજ થાય હોય પણ ખરી જોકે હું માનું છું તે પ્રમાણે તેમ નથી કારણ તમે અસહકાર સ્વીકારો જ છો એમ હું માનતો નથી. પણ તમારા આગ્રહના કારણે સોસાયટી યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ તોડે એટલે સોસાયટીએ તો અસહકાર સ્વીકાર્યો એમ બીજાઓ એટલે તમારા સિવાયના અમે બધા જ અને આખું ગુજરાત માને, તો એમાં કંઈ ખોટું નથી તમો એમ માનો છો કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાની અનાયાસે મહાન તક મળી છે અને તે જો ચૂક્યા તો ફરી આ મળવાની નથી, અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ બહુ ગુમાવી બેસીશું લોકો અને બાળકો તૈયાર થયા છે અને ભોગ પણ આપી શકે તેમ છે અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ એટલે હવે સરકારી યુનિવર્સિટીની જરૂર રહી નહિ

હું તમારા આ વિચારોની સાથે પૂરેપૂરો સંમત નથી મારે પણ રાષ્ટ્રીય, એટલે રાજકીય નહિ પણ રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળી, બની શકે તેટલી સારી કેળવણી આપવી છે પણ ધીમે ધીમે વિચાર કરીને, ગુજરાતના અને હિંદના વિદ્વાનોના, કેળવણીના વિષયના પંડિતોના વિચારો અને અભિપ્રાયો જાણી લઈને, પાછું ન પડવું પડે તેવી રીતે ફેરફાર કરીને આપવી છે, અને સાથે સાથે સરકારી યુનિવર્સિટીની કેળવણી કોઈને જોઈએ તો તે પણ આપવી છે. મારે જે ફેરફાર કરવા છે તે કેવળ કેળવણીની દૃષ્ટિએ, અને ઉતાવળા

નહિ. લોકોનો અને વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ હું થોડી મુદતનો માનું છું. ભોગ આપવાને વખતે નરમ પડી જશે. એ આખો વિચાર રાષ્ટ્રીય કેળવણીને અંગે નથી પણ અસહકારને અંગે છે, પાયો — અસહકાર — ઢીલો થયો કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી નરમ પડશે અને કેળવણીને માટે નવે નામે ફરી વિચાર કરવો પડશે. સરકારી યુનિવર્સિટીને માટે 'હેટ'નું રૂપક હું પૂરેપૂરું સ્વીકારતો નથી, કારણ કે તાપ ખાળવા માટે જ ઘણા દક્ષિણીઓ દક્ષિણી જોડો, ધોતી, પહેરણ અને તે ઉપર 'હેટ' મૂકે છે. ભાઈ . . . કરમસદવાળાનો દાખલો મોજૂદ છે અને બોર્ડિંગમાં સભાળ રખાય, શિક્ષકોનું દૃષ્ટાન્ત ઉત્તમ હોય, શિક્ષણનાં વર્ષો વધારી ખૂટતું શિક્ષણ અપાય, તો વિદ્યાર્થીઓ સારા માણસો નહિ જ થઈ શકે એમ પણ હું નથી માનતો. મેં ગુરુકુળના અને બીજા ગ્રૅજ્યુએટો જોયા છે અને તે સરકારી યુનિવર્સિટીના ગ્રૅજ્યુએટો કરતાં બહુ જ આગળ વધી જાય છે એમ હું ખાતરીથી નથી માની શકતો. તમે 'અસહકાર'ને લીધે નથી દોરાયા પણ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં માબાપો તો તે જ કારણે દોરાયાં છે, એટલે આખો સિદ્ધાંત ન સ્વીકારાય તો ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને અસહકાર જુદાં રહેવાને કારણે તમને મુશ્કેલી આવવાનો ભય રહેશે એમ હું માનું છું. ચારિત્રનાં બીજ નાની ઉંમરમાં જ નંખાય છે એ તો હું અક્ષરશઃ સ્વીકારું છું. તેથી જ નવી ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ આપણે હાથ ધરી છે, પણ તેની સારી ભાવનાને સરકારી યુનિવર્સિટીનો સંબંધ મારી જ નાખે અને સદ્‌ગુણી બાળકો દુર્ગુણી બની જાય તે હું નથી સ્વીકારી શકતો. સરકારી નોકર તરીકે મારે તમારાથી દૂર થવાનું નથી અને એ ભય તો મને જરાયે નથી. મને એક વખત એવો પણ વિચાર આવેલો કે ગઈ કાઉન્સિલની સભામાં મારી નોકરીનું રાજીનામું આપીને જ મારો મત દર્શાવું, જેથી મારા બોલવામાં કોઈને નોકરીનો ડર છે એમ જણાય નહિ. પણ મેં તુરત જ માની લીધેલું કે મારા અંગત સ્નેહીઓ એ શંકા નહિ જ લે. નોકરી છોડવાની તૈયારી પર હતો એટલું જ નહિ, પણ જરૂર પડે તો હાલ પણ તૈયાર છું. રાજીનામું ગજવામાં લઈને ફરું છું એમ મારી સાથેની વાતચીતમાં બધાએ માની લેવું, એમ તમને તો વિજ્ઞપ્તિ છે.

આ પ્રસંગે હું તમારી સાથે નહિ રહી શકું એ, મે મારા વિચાર ઉપર જણાવ્યા છે તે ઉપરથી તમે સહજ સમજી શકશો. મારી ખાતરી થાય તો હું ઉતાવળિયાપણાનો દોષ અને આરોપ સ્વીકારીને પણ યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ છોડી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવામાં તમારી સાથે રહું. જનસમાજથી હું ડરતો નથી. ડરતો હોઉં, તો તુરત જ તમારી સાથે જોડાઉં અને સામાન્ય જનસમાજમાં મેં કદી પણ નહિ બોલાવેલી એવી વાહવાહ મારે માટે બોલાવું. મારે તમારાથી છૂટા પડવું પડે છે તે કેવળ કર્તવ્યની જ ખાતર.

સોસાયટીની ૧૬મી જાન્યુઆરીની મિટિંગમાં તમોને અનુકૂળ રહેવાને જ પ્રયત્ન કરીશ. મારા વિચાર મક્કમપણે જણાવીશ. તમારી ઇચ્છા હશે તો લખી કાઢીશ, અને તમને વંચાવીશ. તમારી સૂચના પ્રમાણે ફેરફાર પણ કરીશ અને તે સિવાય એક શબ્દ મુખથી બોલીશ નહિ. રાષ્ટ્રીય કેળવણી તરફ અર્ધા પણ મત હશે તો સોસાયટીનું બધું કામ તમને સોંપી હું છૂટો થઈશ અને થોડા જ મત રાષ્ટ્રીય કેળવણી તરફ હશે તો હું તનતોડ મહેનત કરીને મારી જિંદગી સોસાયટીની સેવામાં અર્પણ કરીશ અને જવાબદારી સ્વીકારી કામ આગળ લઈશ. તમે સોસાયટીનું કામ મારાથી છૂટા પડી કરશો તોપણ આર્થિક મદદ મારે આપવાની તે આપ્યે જઈશ. સલાહ વગેરે જોઈશે તે પણ આપીશ, અને તમારાથી કાયદેસર બંધારણથી જુદો પડીશ પણ બીજી રીતે યથાશક્તિ મદદ કરીશ. સભા સરકારી યુનિવર્સિટીનો સંબંધ કાયમ રાખી કેળવણીનું કામ કરવાનો નિર્ણય કરશે અને તમે તમારા નિર્ણયમાં મેં સાંભળ્યું છે એ પ્રમાણે મક્કમ રહેશો, તોપણ સોસાયટીનું સુકાન હું એકને હાથે સ્વીકારીશ, અને યથાશક્તિ અમે તમે સર્વેએ સ્વીકારેલી સેવા અને ફરજ અદા કરીશું.

હું ફરીથી પણ તમને સર્વેને ખાતરી આપું છું કે, તમારા ઉપર અયોગ્ય દબાણ કરવા કદી ઇચ્છું નહિ અને બીજા કોઈને તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કહીને મારા મતમાં લેવા પ્રયત્ન પણ ન કરું. પરંતુ સામાન્ય વાતચીતમાં મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય જણાવતાં કોઈ કંઈ સારો ખોટો મત બાંધી લે તો તે બનવા સંભવ છે. છતાં

મારાથી જેટલી સાવચેતી રખાશે તેટલી રાખીશ અને તમને અન્યાય ન થાય તે હું ખાસ જોઈશ.

જનરલ સભામાં મતભેદ તો પડશે અને પડવા પણ જોઈએ. પણ સોસાયટીને કોઈ રીતે નુકસાન ન થાય તે જોવા મારી પણ ઇચ્છા છે. હું તો એટલે સુધી તૈયાર છું કે એ સભામાં તમારી ઇચ્છા હોય તો હું હાજર પણ ન રહું. પણ જે પ્રકારે આપણે કામ લીધું છે અને દેશમાં જે વાતાવરણ ચાલે છે તેથી શાંતિથી કામ કરવાની અનુકૂળતા કેળવણીની ...સંસ્થાવાળાઓને માટે શક્ય નથી.

મહાત્મા ગાંધીજીને મળવાની જરૂર મને સમજાતી નથી. તેમના વિચારો સ્પષ્ટ, મક્કમ અને નીડર રીતે મુકાયા છે અને તે જાણ્યા પછી જ મેં મારા નિશ્ચયો બાંધ્યા છે. 'મૉડર્ન રિવ્યુ'ના છેલ્લા બે અંકની 'નોટ્સ' વાંચશો.

લિ.

મોતીભાઈ

× × ×

૨

વસો

તા. ૨૧–૧૧–'૨૦

રા. ભાઈ . . . .

તમારો પત્ર તા. ૧૭–૧૧–'૨૦ નો મળ્યો. તમારી હકીકત જાણી. મારા તરફ તમે સર્વ જે માનની લાગણીથી જુઓ છો તે માટે હું તમારા સર્વનો આભારી છું.

આપણી વચ્ચે ગેરસમજ બિલકુલ થઈ નથી એમ હું માનું છું અને તમે તથા હું કર્તવ્યની લાગણીથી દોરાયેલા છીએ. આપણે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકીએ છીએ માટે જ મતભેદ પડ્યો છે. ગુલામો વા અજ્ઞાન લોકો એકમતના હોય છે. કોઈ વખત સત્યને પણ બે બાજુ હોઈ શકે. અને ચાલુ પ્રસંગમાં આપણે દરેક એકેક બાજુ જોઈ શકતા હોઈએ અને તેથી પણ ભૂલ કરતા હોઈએ. કદાચ 'નવજીવન'ના છેલ્લા અંકમાં ભાઈ . . . એ મને ઓળખાવ્યો છે તે પ્રમાણે, સરકારના ભયથી અથવા નબળાઈથી તમારા જેટલી હું પ્રગતિ માટે હિમ્મત બતાવી ન પણ શકતો હોઉં. અનુભવ અને

ડહાપણનો ઇજારો મેં નથી રાખ્યો, એટલે હું ખરો અને તમે બધા ખોટા એમ હું પણ કહી શકું નહિ મને સમજાયું અને લાગ્યું તેમ મારો અભિપ્રાય મેં જણાવ્યો છે બાકી દુરાગ્રહ તો સંબંધીઓની સાથે હું કદી કરતો નથી, એટલે મારી ભૂલ સ્વીકારી લઈ સામા પક્ષને હું નમ્યું આપી દઉં છું. ફક્ત પછી મારો સંબંધ જાહેર રીતે તે વિચાર વા યોજના સાથે નથી રાખી શકતો.

આ પ્રમાણે ગોળ ગોળ લખ્યા પછી, ગેરસમજ ન થાય તે માટે ફરીથી પણ જણાવું છુ કે, મારો સિદ્ધાંત કેળવણી દ્વારા જનસમૂહની અને દેશની સેવા કરવાનો છે અને તેનો પાયો ફક્ત કેળવણી જ હોવો જોઈએ રાજકીય ચળવળ વા બીજું કંઈ તે યોજનાને અંગે હોઈ શકે નહિ 'રાષ્ટ્રીય કેળવણી'નું તત્ત્વ આપણી કેળવણીમાં હોય તે હું સ્વીકારું છું, તેનો પાયો પણ તે હોઈ શકે, પણ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ તે બધું હોઈ શકે મારે સઘળા પ્રકારની કેળવણી આપવાની યોજનાઓ જોઈએ છે એટલે રાષ્ટ્રીય કેળવણી તો તેમાં આવી જ જાય, પરંતુ યુનિવર્સિટીની કેળવણી બંધ પડે અને ઉચ્ચ કેળવણીનાં દ્વાર બંધ થાય તે જોવા હું જરાયે તૈયાર નથી. યુનિવર્સિટીનો સંબંધ જ સ્વયંસેવકોને ન જોઈએ એમ હું સમજ્યો છું મારે તો તે જોઈએ અને કેળવણીમાં બીજું જરૂર જણાય તે— રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વા બીજી દૃષ્ટિએ—બધું તેમાં જોઈએ સીધી રીતે તમારે અસહકાર નથી જોઈતો તે હું સ્વીકારું છું, પણ યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં બધું અનિષ્ટ જ છે અને તે ત્યાજ્ય છે, એમ તમારું માનવું વા સમજવું છે તે હું સ્વીકારતો નથી તમો કદાચ એમ માનતા હશો કે, હું રાજકીય સ્વરૂપ કેળવણીને મળે એ માટે સરકારથી ડરું છું અથવા મારે નોકરી છોડવી પડે માટે ડરું છું. તમો તો કદાચ આ ન પણ માનો, છતાં બીજાઓ માનશે વા માનતા હશે એમ સ્વીકારો છો. 'નવજીવન' તેમ માને છે અને માનશે મને તે માટે જરીયે વાંધો નથી મારા જીવનનો ક્રમ હું સ્વતંત્ર રીતે ઘડી શકું તેમ છું જ અને મારા કાર્યોથી હું મારા સિદ્ધાંત પુરવાર કરી આપીશ

તમોને છેવટે, બીજા ભાઈઓને લખ્યું છે તેમ, લખું છું કે, આપણે જો કદાચ જુદા પડવાનો પ્રસંગ આવશે તો અમુક સિદ્ધાન્ત

પૂરતો જ. આપણે શાંતિથી જ છૂટા પડીશું અને છૂટા પડીને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ આપણે એકત્ર રહી શકીશું. હું તમોને, છૂટા પડીએ તો, યથાશક્તિ સહાય ને સલાહ તો આપવા ચૂકીશ નહિ. વળી સોસાયટીને મારા વર્તનથી જરા પણ હરકત આવે નહિ તે માટે, તમને સર્વેને મળીને અને તમારી સલાહ લઈને મારે કયો અને કેવો માર્ગ લેવો તે નક્કી કરીશ. તમારો માર્ગ જેમ બને તેમ સરળ થાય તેમ હું ઇચ્છીશ. તમારા અને મારા સિદ્ધાન્તને ધોકો ન પહોંચતો હોય તો કોઈ વચલો માર્ગ લેવો હશે તો હું તેટલું નમ્યું પણ આપીશ. ફરીથી પણ જણાવું છું કે, પ્રસંગનો લાભ લેવા તમે દોરાયા છો અને રાજકીય ચળવળમાં ઝંપલાવવા માટે નહિ, એમ તમારા બધાને માટે મેં સ્વીકાર્યું છે. પણ યુનિવર્સિટીનો સંબંધ ન જોઈએ તે દલીલ અસહકારના સિદ્ધાન્તને લઈને છે એમ તો સમજી શકાય તેમ છે. તમે અમે સર્વ કેવળ કર્તવ્યથી જ પ્રેરાઈને જીવનક્રમ યોજીએ એ જ છેવટની ઇચ્છા સાથે,

લિ.
તમારો
મોતીભાઈ

૧૨

મંથન—વચલો રસ્તો

(તા. ૧૨-૧૨-'૨૦)

ગયા પ્રકરણમાં ટાંકેલા પત્રો લખાયા પછી મોતીભાઈએ અસહકાર બાબત દાખવેલા વલણ વિષે ચોતરફથી ટીકાઓ થવા લાગી. સોસાયટીની સંસ્થા રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા માટે જ કાઢવામાં આવી હતી, અને તે માટે આવી સુંદર તક આવી છે તે જતી કરવી એ કાયરતા છે—એમ યુવકો, દેશપરદેશ રહેતાં માબાપો અને બીજા ઘણાનો અભિપ્રાય હતો. મોતીભાઈની દલીલોમાં તેમને ડરપોકપણું અને સરકારી નોકરનું માનસ દેખાતાં હતાં. આ સર્વ ટીકાઓ અને આક્ષેપોથી ડર્યા વિના મોતીભાઈ પોતાના મતને વળગી રહ્યા પરંતુ દિવસે દિવસે વાતાવરણ તંગ બનતું ગયુ, અને સોસાયટીમાં ભંગાણ પડવાનો ડર દેખાયો. તેણે મોતીભાઈને અસ્વસ્થ કરી મૂક્યા. બધા મતને સંતોષ આપી શકાય તેવો રસ્તો કાઢવા તેમણે રાતદિવસ મંથન કર્યું. કેળવણીના જેટલા અખતરા કરવા હોય તે કરવા માટે સોસાયટી અનુકૂળતા આપે, તે તેમને માન્ય હતું. પણ એ અખતરાની પાછળ રાજકીય હેતુ ન જોઈએ, એ તેમનો ખાસ આગ્રહ હતો. એ વિષે એક રાત્રે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં કેટલાક તેમના મતના અને નિકટના સાથીઓ સમક્ષ તેમણે યુનિવર્સિટી અને વિદ્યાપીઠ બંનેના અભ્યાસક્રમના હિમાયતીઓને સંતોષી શકાય તેવી યોજના મૂકી, તે સૌને પસંદ પડી. બીજે દિવસે સવારે તેમના મનનો ભાર હળવો થયો. તેમણે માન્યું કે, આ યોજનાથી સમાધાન થશે અને સૌને સંતોષ થશે. અને એ સમજથી તેમણે તા. ૧૨-૧૨-'૨૦ને રોજ સોસાયટીની કાઉન્સિલના અધ્યક્ષને એક વિસ્તૃત પત્ર લખ્યો. તેમાં સોસાયટી કેવા સંજોગોમાં અને કેવી સમજથી નીકળી, તેની પ્રગતિ કેવી રીતે થઈ અને અસહકારની ચળવળથી કેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી તે તેમણે વિગતથી સમજાવ્યું અને આ સંજોગોમાં રાજકીય ચળવળના તત્ત્વને બાદ કરી 'રાષ્ટ્રીય' કહેવાતી કેળવણીનાં જે તત્ત્વો વિદ્યાર્થીઓ અને માબાપોને માફક આવે તે ઉપર રચેલી કેળવણી

આપવાની યોજનાને ટેકો આપવાની તૈયારી બતાવી યુનિવર્સિટીનો સંબંધ છોડવાની પણ તૈયારી બતાવી, પણ તે જનરલ સભા ઠરાવે તો જ. જનરલ સભા સ્વયંસેવકોના ઠરાવને ઉડાવી દે, પોતાના (મોતીભાઈના) અભિપ્રાયને ટેકો આપે અને તેને પરિણામે સ્વયંસેવકો સોસાયટીથી છૂટા થાય, તો તેની સર્વ જવાબદારી પોતે સ્વીકારવાની તૈયારી પણ બતાવી, અને તેથી ઊલટું થાય — એટલે સ્વયંસેવકોનો ઠરાવ પસાર થાય — તો પોતે સોસાયટીમાંથી છૂટા થવાનો નિર્ણય પણ જણાવ્યો.

આ વિસ્તૃત પત્રને અંતે તેમણે પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું:

'રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડતાં સોસાયટીને બચાવી લેવા મારાથી બનતું કરવા પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ નિષ્ફળ નીવડીશ, તો નિષ્ફળતામાં પણ ઈશ્વરનો હાથ છે એમ સમજી મનનું સમાધાન કરી લઈશ.

મારી જિંદગીમાં સ્નેહીઓ સાથે સંબંધ તોડવાનો આ ચોથો પ્રસંગ છે. પહેલાંના ત્રણે પ્રસંગોમાં સ્નેહ સાચવી છૂટો પડ્યો છું. મેં પોતે જ નમતું આપ્યું છે અને આજે પણ ભીરુતાથી નહિ પણ ચરોતરની એકતા સાચવી રાખવાની કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ નમતું આપવા ઠરાવ કરું છું.

×   ×   ×

ઉપરના મારા વિચારો અને વિગતો ઉપરથી આપ સમજી શકશો કે મારા માનવા પ્રમાણે કાઉન્સિલની આ સભાએ નીચેના ત્રણ માર્ગમાંથી એક માર્ગ પસંદ કરવાનો છે:

(૧) યુનિવર્સિટીનો સંબંધ રાખીને કેળવણીની દૃષ્ટિએ બીજા અભ્યાસની સ્વતંત્ર યોજના પણ તૈયાર કરવી અને જેમ જેમ માણસોની, અનુભવની અને દ્રવ્યની સામગ્રી તૈયાર થતી જાય તેમ તેમ યોજનામાં ધીમે ધીમે આગળ વધવું.

(૨) યુનિવર્સિટી વા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એ બે પૈકી કોઈની સાથે સીધો સંબંધ નહિ જોડતાં શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવો અને વિદ્યાર્થીઓને બંને બાજુએ ખાનગી રીતે પરીક્ષા આપવાની અનુકૂળતા આપવી. વા ભાઈ છોટાલાલ પુરાણી માફક સ્વતંત્ર કૉલેજ ઊભી કરવાની ભાવના રાખવી.

(૩) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જ સીધો સંબંધ જોડવો.'

૧૩

હાર્યા

(તા ૨૬-૧૨-'૨૦થી ૨૦-૨-'૨૧)

તા ૧૨-૧૨-૨૦ ને દિવસે મોતીભાઈએ સોસાયટીની કાઉન્સિલના અધ્યક્ષને પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરતો પત્ર લખ્યા પછી તા ૨૬-૧૨-'૨૦ ને રોજ નાગપુરમા મહાસભાની વાર્ષિક બેઠક મળી તેમા કોઈ વખત નહિ આવેલા એટલા — ચૌદ હજાર ઉપરાંત — પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા સોસાયટીના સ્વયંસેવકોમાથી પણ એક જણ ગયા અસહકારના કાર્યક્રમ વિષે જનસમૂહમા એટલો ઉત્સાહ ફેલાયો હતો કે, કલકત્તાની ખાસ બેઠક સુધી જે નેતાઓ એની વિરુદ્ધ હતા કે એના પ્રત્યે શંકાની નજરથી જોતા હતા, તે પણ એમા ભળી ગયા આ સ્થિતિપલટાનુ અદ્ભુત પરિણામ એ આવ્યુ કે, નાગપુરની મહાસભાના પ્રમુખ અસહકારની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય રજૂ કરતું ભાષણ લખી લાવેલા તે ભાષણ કરવાનુ મુલતવી રાખી, તેમણે પણ અસહકારને ટેકો આપતુ ભાષણ કર્યું કલકત્તાની બેઠક વખતે બંગાળ અને મહારાષ્ટ્રના નેતાઓ અસહકારની વિરુદ્ધ હતા તેમણે પણ વિરોધ છોડી આ સભામા અસહકારને ટેકો આપનારામા આગેવાની લીધી આ માટે બંગાળના યુવાનોના નેતા દેશબંધુ દાસ રૂપિયા છત્રીસ હજારને ખર્ચે પોતાના પ્રાંતમાથી મોટી સંખ્યામા પ્રતિનિધિઓને લાવ્યા હતા આ અદ્ભુત પલટો મહાત્મા ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ અને પ્રચારકાર્યને આભારી હતો નાગપુરની મહાસભાએ તેમના અસહકારના સિદ્ધાન્ત અને કાર્યક્રમને સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો અને તેમણે હિંદી જનતાનુ હૃદયસામ્રાજ્ય સર કર્યું.

નાગપુરની મહાસભાનો ભામનો પ્રત્યક્ષ જોઈ આવેલા સોસાયટીના સ્વયંસેવકને પોતાના સાથીઓએ ઉપાડેલી હિલચાલની સત્યતાની ખાતરી થઈ, અને સોસાયટીની કાઉન્સિલને અસહકારના

કાર્યક્રમમા કલ્પેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સસ્થા બનાવવાનો તેમનો નિર્ધાર દૃઢ થયો.

આ પછી તા ૧૬-૧-'૨૧ને દિવસે કાઉન્સિલની સભા ફરીથી બોલાવવામા આવી તેમા ફરીથી આખો પ્રશ્ન ચર્ચાયો આ ચર્ચામા નીચેના મુદ્દા વિચારવામા આવ્યા

૧ દાદાભાઈ નવરાજી હાઈસ્કૂલનો સબધ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવો

૨ સોસાયટીની સસ્થાઓ માટે સ્વતત્ર અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરી, નવી ગુજરાતી શાળા તથા હાઈસ્કૂલમા તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવુ

૩ સોસાયટીની હાઈસ્કૂલનો સબધ મુબઈ યુનિવર્સિટી વા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડ્યા સિવાય વિદ્યાર્થીઓને બને પ્રકારનુ શિક્ષણ લેવાની અનુકૂળતા કરી આપવી

૪ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે હાઈસ્કૂલનો સબધ જોડ્યા સિવાય વિદ્યાપીઠનો ફક્ત અભ્યાસક્રમ સ્વીકારવો અને તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપવુ

૫ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે સબધ જોડવો અને તે ધોરણે જ શિક્ષણ આપવુ *

મોતીભાઈ અને સ્વયસેવકો વચ્ચે એક જ મુદ્દા ઉપર મતભેદ હતો, તે એ કે કેળવણીની સસ્થામા રાજકીય હેતુ ન જોઈએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ રાજકીય હેતુથી જ કાઢવામા આવી હતી જેથી તેની સાથે સબધ જોડવો એટલે સોસાયટીને રાજકીય હિલચાલનુ સાધન બનાવવી એમ થાય તેમ ન કરવુ પડે માટે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીમા રહેલુ રાજકીય તત્ત્વ બાદ કરી બાકીનું જે કઈ સ્વીકારી શકાય તેમ હોય તે સ્વીકારવાની તેમની તૈયારી હતી અને તેમના આ દૃષ્ટિબિન્દુ સાથે કાઉન્સિલ સમ્મત હતી એમ તેમને સમજાયુ એ સમજથી પ્રેરાઈ સભામાથી ઘેર જઈ તેમણે સોસાયટીમા સ્વયસેવક તરીકે જોડાવા કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ ઉપર અરજી કરી

પરતુ મોતીભાઈની સમજ ખોટી હતી તા ૧૬-૧-'૨૧ની કાઉન્સિલની સભામા ઠર્યું હતુ કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પહેલા

* તા ૧૬-૧-'૨૧ને રોજ સોસાયટીના સભાસદો ઉપર મોકલેલા પરિપત્રમાથી

સાધારણ સભાનો અભિપ્રાય પણ લેવો જોઈએ એ માટે તા ૨૩-૧-'૨૧ ને રવિવારે ખાસ સાધારણ સભા બોલાવવાની જાહેરાત કરવામા આવી હતી અને સભામા જે હાજર ન રહી શકે તેમની પાસેથી લેખી અભિપ્રાય મગાવવામા આવ્યા હતા તે પ્રમાણે સભા થઈ. સભામા થયેલી ચર્ચામાથી મોતીભાઈને સમજાયુ કે સ્વયસેવકોએ વિદ્યાપીઠ સાથે સબધ જોડવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો જોકે સભામા એની ચોખવટ થઈ નહોતી આ સભા પછી બીજે જ દિવસે સ્વયસેવક મડળે વિદ્યાપીઠ સાથે સબધ જોડવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેની બહાલી મેળવવા તા ૧૩-૨-'૨૧ ને દિવસે ખાસ સામાન્ય સભા બોલાવવાનુ નક્કી કર્યું આ ખાસ સામાન્ય સભામા રજૂ કરવાના ઠરાવ ઉપર અભિપ્રાય અને સુધારાવધારા મોકલી આપવા સભ્યોને ઉદ્દેશી એક પરિપત્ર કાઢ્યો અને તે સર્વ ઉપર વિચાર કરી છેવટનો ઠરાવ ઘડવા કાઉન્સિલની સભા ૩૦-૧-૨૧ને રોજ બોલાવી

આમ સામાન્ય સભા માટે પરિપત્ર મોકલ્યા પછી બીજે દિવસે સ્વયસેવકોએ મોતીભાઈ ઉપર છેવટનો પત્ર લખી દીધો તેમા સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ કે તેઓ તેમની સાથે રહી શકશે નહિ તે જ દિવસે મોતીભાઈએ પણ છૂટા પડવાનો નિર્ણય જાહેર કરતો પત્ર સ્વયસેવકોને લખ્યો હતો

આ પછી તા ૨૦-૨-૨૧ ને દિવસે સામાન્ય સભા ભરાઈ સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પ્રમુખપદે હતા સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, આ સભામા તીવ્ર રસાકસી થવી જોઈતી હતી પણ મોતીભાઈએ સ્વયસેવકોના ઠરાવ પ્રત્યેનો પોતાનો વિરોધ ખાનગીમા જ ખેચી લીધો હતો અને તેમને માટે માર્ગ સરળ કરી દીધો હતો તેમના દૃષ્ટાન્તથી પ્રેરાઈ બીજા સભાસદો સભામા રજૂ થનાર ઠરાવ પ્રત્યે વિરોધ જાહેર ન કરે તે માટે તેમણે તેની ચર્ચા કરવાનુ બધ કર્યું હતુ અને તે સભામા હાજર પણ ન રહેવાનુ વિચાર્યું હતુ પણ તેમ કરે તો ગેરસમજ થાય, એમ લાગવાથી હાજર તો રહ્યા પણ પોતે ઠરાવની વિરુદ્ધ મત આપશે કે તરફેણમા તેની કોઈને ખબર પડવા દીધી નહિ સભામા હાજરી આપવા વડોદરેથી કેટલાક મિત્રો સાથે એક જ ડબામા બેઠા છતા મન

વિષે એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ. અને સભામાં છેવટ સુધી એ જ અદ્ભુત સંયમ દાખવી ચૂપકી ધારણ કરી. કાઉન્સિલે રજૂ કરેલો ઠરાવ ૧૮ વિરુદ્ધ ૭ મતે પસાર થયો. તે નીચે પ્રમાણે હતો:

'क. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનું ધ્યેય કેળવણીની દૃષ્ટિએ કેળવણીનાં કાર્યો કરવાનું છે અને તેથી સોસાયટીની સંસ્થા માટે સ્વતંત્ર અભ્યાસક્રમની યોજના જ ઉત્તમ છે એમ આ સભા સ્વીકારે છે.

ख. પરંતુ હાલમાં તે અમલમાં મૂકવાનું શક્ય નહિ લાગવાથી સ્વતંત્ર કેળવણીની યોજનાનું ધ્યેય રાખીને દાદાભાઈ નવરોજી હાઈસ્કૂલનો સંબંધ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવો.'

*

આખરે મોતીભાઈ હાર્યા: આમ इच्छेत् पुत्रात् शिष्यात् पराजयम् (પુત્ર અને શિષ્યને હાથે પરાજય થાય એમ ઇચ્છવું) એ સૂત્ર સાચું પડ્યું!

૧૪

રાજીનામું

(તા. ૨૭-૨-'૨૧ થી તા ૧-૩-'૨૧)

મોતીભાઈએ ધાર્યું હોત તો સ્વયંસેવકોના ઠરાવ વિરુદ્ધ પોતાનુ વજન વાપરી એ ઠરાવને ઉડાવી દઈ શકત પણ પુત્રવત્ માનેલા સ્વયંસેવકોને તેમના પ્રામાણિક મતવ્ય પ્રમાણે સેવાના કાર્યો કરવામા પોતે તો વિઘ્નરૂપ ન જ થવુ એ ભાવના અને નીતિ, તેમણે સ્વીકારી હતી વિરલ ઉદારતા અને સયમ દાખવી તેમણે છેલ્લી સભામા ઠરાવ વિષે મૌન સેવ્યુ હતુ, અને એક અદના સભ્ય તરીકે નમ્ર રીતે પોતાનો પ્રામાણિક મત આપ્યો હતો

હવે રાજકીય હિલચાલથી રગાયેલી સોસાયટીમા તેમનાથી રહી શકાય તેમ નહોતું. તેમણે તા ૨૭-૨-'૨૧ ને રોજ સભ્ય તરીકે પોતાનું રાજીનામુ લખી મોકલ્યુ અને તે સાથે સ્વયસેવક મડળ ઉપર પણ છેવટનો સદેશો લખી મોકલ્યો એ બન્ને પત્રો જાણવા જેવા છે.

૧

રાજીનામાનો પત્ર

રામજીમદિર, પબ્લિકપાર્ક,

વડોદરા, તા ૨૭-૨-'૨૧

મે. ચરોતર એજ્યુ સોસાયટીના કાઉન્સિલના ચેરમેન સાહેબ,

મુ આણદ

વિ વિ સોસાયટીના સભાસદ તરીકે નીચે પ્રમાણેની એક છેવટની વિજ્ઞપ્તિ કરુ છુ, તે આપ સ્વીકારવા મહેરબાની કરશો

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી કેળવણીની જ દષ્ટિએ કેળવણીના કાર્ય કરવા સ્થાપવામા આવી હતી માટે રાજકીય ચળવળને કારણે, ચાલતી કેળવણીને તદ્દન બધ કરી અસહકારના પાયા પર રચાયેલી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાની એકલી યોજના સોસાયટીએ સ્વીકારી એ ઇષ્ટ થયુ છે, એમ હું નથી માની શકતો, કારણ કે યુનિવર્સિટીની

કેળવણી ચાલુ રાખી બીજા કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણી સાથે સાથે સોસાયટીથી આપી શકાય તેમ હતું જ. તેમ જ આ પક્ષાપક્ષીના સમયમાં સોસાયટીની સંસ્થાનો સીધો સંબંધ કોઈ પણ યુનિવર્સિટી સાથે જોડયા સિવાય. વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપોનો લેખી અભિપ્રાય મેળવી તેમનાં બાળકોને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે જ મુંબઈ યુનિવર્સિટી કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની કેળવણી આપવાનું કામ શકય હતું જ. (જુઓ તા. ૨૯–૧૨–'૨૦ ને રોજ કાઉન્સિલની સભાએ મતાનુમતે કરેલો ઠરાવ.) અથવા તો અનુભવી વિદ્વાનોની સલાહ લઈ કેળવણીની દૃષ્ટિએ જ યોગ્ય લાગે તેટલા બધા ફેરફારવાળો, યુનિવર્સિટી અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠથી કેવળ સ્વતંત્ર, અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરાવી સોસાયટીની સ્વતંત્ર કેળવણીની સંસ્થા ચલાવવાનું અને શાન્તિનિકેતન (બોલપુર), ગુરુકુલ (કાંગડી, હરદ્વાર), દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન (ભાવનગર), મહિલા વિદ્યાલયો (અમદાવાદ અને સુરત), મહિલા શારદાપીઠ (પૂના), વગેરે કેળવણીની સંસ્થાઓના ધોરણે રાજકીય પ્રવૃત્તિથી દૂર રહી શિક્ષણનું કામ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કરવાનું શકય હતુ જ.

સોસાયટીની સંસ્થાઓ કેળવણીની એક જ દૃષ્ટિએ એટલે રાજકીય ચળવળથી કેવળ સ્વતંત્ર રહી ચલાવવામાં આવે અને શિક્ષકો વા વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય ભાગ ન લે એવી યોજના થાય, તો મેં વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી રાજીનામુ આપીને સોસાયટીમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવા ઇચ્છા જણાવેલી. તેના નિર્ણયમાં પ્રત્યુત્તર તરીકે સ્વયંસેવકો તરફથી મને જણાવવામાં આવ્યું કે તેમના કેળવણી સંબંધી જે વિચારો છે તે મારાથી જુદી જ દિશાના છે અને તેથી તેમને અને મારે એક સાથે રહી શકવાનો સંભવ ઓછો છે. એટલે તે પછી હું એમ માનતો થયો છું કે, સોસાયટીના કાર્યની દિશા જ હવે બદલાઈ છે; તે 'અસહકારમાં જ ખરી કેળવણી જોઈ શકે છે, બીજામાં નહિ.' આ સ્થિતિમાં સોસાયટીનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને અને નિરંકુશ રીતે અને એકરાગથી ચાલે તે હેતુથી મારે માટે તો સોસાયટી સાથેનો મારો સંબંધ છોડયા સિવાય માર્ગ રહેતો જ નથી, જેથી સોસાયટીના સભાસદ તરીકે મારું આ રાજીનામું મોકલી આપુ છુ, અને તા. ૨૦મી ફેબ્રુઆરી

સને ૧૯૨૧ થી મારું નામ સોસાયટીના રજિસ્ટરમાંથી કમી કરવા તથા સોસાયટી સાથેનો મારો સંબંધ છૂટો થયાનું 'જ્ઞાન પ્રચાર'માં પ્રસિદ્ધ કરવા આપને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું.

આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૨

સ્વયંસેવક મંડળને અંતિમ સંદેશો

રામજીમંદિર, પબ્લિક પાર્ક,

વડોદરા, તા. ૨૭-૨-'૨૧

મે. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના સ્વયંસેવક મંડળના મંત્રી સાહેબ, મુ. આણંદ.

મેં આજરોજ સોસાયટીના સભાસદ તરીકે મારું લેખી રાજીનામું કાઉન્સિલના ચૅરમેન સાહેબ તરફ દસાના મગનાભાઈ મોકલી આપ્યું છે. અને તા. ૨૦-૨-'૨૧ થી મારું નામ સભાસદ તરીકે સોસાયટીના રજિસ્ટરમાંથી કમી કરવા તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરી છે. હું સોસાયટીના હિતમાં ભાગ લેતો અને તેની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતો તો મારી જિંદગી પર્યંત ચાલુ રહીશ જ, પરંતુ જે જવાબદારી સોસાયટીને અંગે મેં મારી માની હતી તે તો હવે તા. ૨૦મીથી મેં હંમેશને માટે છોડી છે. માટે જ મારી હયાતી પછી મારા તરફની જે ગાંડી-ઘેલી સૂચનાઓ તમને કરવાનો હતો તે હમણાં જ કરવામાં હવે મને હરકત જણાતી નથી, અને મારી હયાતી બાદ તે સૂચનાઓ તમે સ્વીકારો વા નહિ તેની જેમ મને ચિંતા ન હતી તેમ મારી હયાતીમાં પણ તેનો સ્વીકાર થાય વા ન થાય તે સંબંધે હું કેવળ નિશ્ચિંત છું. ફક્ત હું એટલું જ જણાવવા ઇચ્છું છું કે, જ્યારે તે સૂચનાઓ લખવામાં આવી ત્યારે જે ભાવથી મેં તમારા સંબંધમાં વિચાર કર્યો હતા તે જ ભાવથી આ સૂચનાઓ હું તમારા તરફ રવાના કરું છું. હું ખાતરી રાખું છું કે, સોસાયટીના કાર્યની દિશા બદલાયા છતાં આપણો હેતુ એક હોઈ આપણો પરસ્પર સંબંધ સાચા નિઃસ્વાર્થ સ્નેહનો હંમેશને માટે સચવાઈ રહેશે.

મારી સૂચનાઓ સ્વયંસેવકો સિવાય અન્ય કોઈ ન વાંચે એમ હું આગ્રહપૂર્વક જણાવું છું. સ્વયંસેવક તરીકેના ઉમેદવાર વા સ્વયંસેવક તરીકે છૂટા થનાર ભાઈઓ પણ ન વાંચે એમ ઇચ્છું છું. સ્વયંસેવકની માહિતીને માટે સ્વયંસેવક મંડળના મંત્રીના દફતરે સુરક્ષિત રીતે તે સચવાઈ રહે તો તે માટે મને કંઈ હરકત નથી, નહિ તો સ્વયંસેવકોએ વાંચી રહ્યા પછી એ સૂચનાઓનો નાશ કરવા વીનવું છું.

લિ. તમારો
મોતીભાઈ ન. અમીન

એ સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે હતી :

મારી સાથે કામ કરનારા મારા મિત્રોને

સન ૧૯૧૮ના પ્લેગ, ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા વગેરે રોગોએ સર્વ કોઈની ખાતરી કરી આપી છે કે આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. માટે અનેક વર્ષોથી જે યોજના વિચારમાં હતી તે આજે તા. ૬–૧૨–'૧૮ના પ્રાતઃકાળે સવારના પાંચ વાગ્યે કાગળ ઉપર લખી. મારા વસિયતનામા તરીકે સચવાઈ રહી મારી હયાતી બાદ તે જાહેરમાં આવે એવી ઇચ્છાથી આ વિચારો નોંધી રાખું છું :

મને મારા કાર્યની વા મારા કુટુંબના માણસોના ભવિષ્ય સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નથી, કારણ કે મારાં અધૂરાં રહેલાં — ચ. એ. સો., વસો કેળ. મં., ચ. યુવક મંડળ વગેરેનાં — કાર્યો ઉપાડી લેનાર મારા અનેક મિત્રો છે અને હાલ તે જેમના હાથમાં છે તેમનામાં અને તેમની નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિમાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. મારી સાથેની સામાન્ય વાતચીતમાં હું અનેક વખત મારા કુટુંબનાં સર્વને જણાવી ચૂક્યો છું કે સુખદુઃખ બાહ્યસ્થિતિ કરતાં મનની સ્થિતિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે, અને સર્વ કોઈએ પોતપોતાના ઉપર અને ઈશ્વર ઉપર જ સાચો અને છેવટનો આધાર રાખતાં શીખવું જોઈએ. તેમને ભરણપોષણનો તો પ્રશ્ન જ નથી, અને સલાહ વગેરે મદદ જોઈએ તે તો જેમ મારી હયાતીમાં મારા અંગત મિત્રો આપે છે તેમ વા વિશેષ પ્રમાણમાં મારી હયાતી બાદ આપતા જ રહેશે, એમ મારી ખાતરી છે. આ રીતે હું હરકોઈ

બાબતમાં નિશ્ચિત હોવા છતાં મારી સાથે કામ કરનાર મારા મિત્રોને નીચે પ્રમાણે મારા કેટલાક સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખવા જણાવું છું

૧. કોઈ પણ પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિમાં બની શકે ત્યાં સુધી કોઈ વ્યક્તિનું નામ બહાર નહિ આવવા દેતાં ફક્ત કાર્ય વખતોવખત આગળ ધરવું

૨ કાર્ય માટે પણ બની શકે ત્યાં સુધી આપણે ગોતીએ તે કરતાં કાર્ય તેની પોતાની મેળે, ના જેમને માટે તે કાર્ય થાય છે તેઓ ના તેમના સબંધીઓ જ માગે તેવી ભાવના રાખવી જોઈએ

૩ કાર્ય કરનારાઓએ પોતાના અમુક સિદ્ધાંતોમાં સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મારવી મડળોના સામાન્ય કાર્યમાં સપૂર્ણ પરતંત્રતા સ્વીકારવી પરસ્પર સહાય અને વિશ્વાસ એ સિદ્ધાંત સ્વયંસેવકોએ એક પળ પણ લક્ષ બહાર રાખવો નહિ

૪ મડળમાં, ગામમાં, ચરોતરમાં વા દેશમાં પણ પક્ષાપક્ષીના વાડા છે અને રહેશે સ્વયંસેવકોએ કદી જ તેના ભોગ થઈ પડવું નહિ સાર્વજનિક હિતને માટે કોઈ પક્ષમાં પ્રસગને લઈને થોડો વખત જોડાવાની આવશ્યક ફરજ આવી પડે તો સામા પક્ષના પૂજ્ય માણસો તરફ તેમના ગુણોને માટે અને તેમની કરેલી સેવાઓ માટે સદ્‌ભાવ સાચવી રાખવો જોઈએ આપણે આપણને જ પૂરી રીતે ઓળખતા નથી તો બીજાઓને ઓળખવાનો દાવો ડાહ્યા માણસોએ કરવો નહિ જોઈએ પક્ષાપક્ષીનું મૂળ અને મુખ્ય કારણ ગેરસમજ છે તે આવેશમાં તાત્કાલિક દૂર થઈ શકતી નથી જેમ બને તેમ ઓછા શત્રુ ઊભા કરવા તે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં કાર્ય કરનાર સર્વેએ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ

૫ સત્ય માર્ગે જતાં મનુષ્યમાત્રનો— સરકારી અમલદારો, કુટુંબીઓ, મિત્રો, શત્રુઓ, કોઈનો— કઈ પણ ભય રાખવો નહિ ડર માત્ર પાપનો અને ઈશ્વરનો જ રાખવો જોઈએ

૬ સ્વયંસેવકોએ એકી વખતે ફક્ત એક વા બે કામ હાથમાં લેવાં અને તેમાં જ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપવું, અને તેને જ સર્વોત્તમ બનાવવું બહુ કામ કરવાં એટલે એકે બરોબર ન કરવું એ મારો જાતઅનુભવ છે, તે ઉપર ધ્યાન આપવું

૭. આપણા સંબંધમાં આવેલો આપણા ગામનો, આપણા પ્રદેશનો વા જ્ઞાતિનો કોઈ ગરીબ સારો વિદ્યાર્થી વા યુવક ફક્ત ગરીબાઈના જ કારણે આગળ વધતો અને તે દ્વારા સમાજને ઉપયોગી થતો અટકી પડે તે આપણે ઠંડે પેટે જોઈ રહીએ એ એક પાપ છે. તે હૃદયના ઊંડા ભાગમાં સર્વ સ્વયંસેવકોએ અને સર્વે પુરુષોએ લખી રાખવું જોઈએ. પેટલાદ લોનફંડનો વહીવટ આ જ ઉદ્દેશથી અને ધોરણથી ચલાવવામાં આવ્યો હતો એ હવે સહજ સમજાયું હશે. અંગત જવાબદારી સ્વીકારી પ્રામાણિકપણે અને પરોપકારી દૃષ્ટિએ કામ કરવાથી બીજાઓ એક લાખ રૂપિયામાં જે કાર્યો નહિ કરી શકે તે સાચા માણસો એક હજાર રૂપિયામાં કરી શકે છે, અને તે પણ સારી રીતે. સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય અને પેટલાદ લોનફંડ એ આ સિદ્ધાંતનાં સચોટ દૃષ્ટાંતો છે. મિત્રોને, સ્નેહીઓને અને મને ચાહનારાઓને તો કોઈ કામ હું સોંપતો હોઉં તો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તન કરવાનું જ છે. અને તેનો અમલ સાચા ભાવથી હરકોઈ મિત્ર જેટલા પ્રમાણમાં કરશે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની જિંદગીભર પરમ સુખ અનુભવી શકશે.

૮. જાહેર પ્રવૃત્તિઓ માટે મદદ મેળવવામાં એક માણસ પાસેથી લાખ રૂપિયા મળે તે કરતાં લાખ માણસ પાસેથી એકેક રૂપિયો મળે તે જ વધારે પસંદ કરવા જેવું છે. કારણ કે એ પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક અને લોકપ્રિય છે, તેનો એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. માટે થોડાક દ્રવ્યવાન પુરુષો કરતાં સામાન્ય સ્થિતિના લોકો ઉપર જ વધારે વિશ્વાસ તથા અવલંબન રાખવાં.

૧૫
ચરોતર યુવક મંડળમાંથી રાજીનામું
(તા. ૨૭-૨-'૨૧ થી ૧૨-૫-'૨૧.)

સોસાયટીમાં અસહકારનું વાતાવરણ વ્યાપ્યુ, અને ચોતરફ ઉત્સાહનાં પૂર ઊલટયાં. 'ચરોતર યુવક મંડળ'નું કાર્યાલય પણ ત્યાં જ હતું, અને તેના મંત્રી પણ સોસાયટીના એક સ્વયંસેવક જ હતા. સોસાયટીની સાધારણ સભા પછી તરત જ આ મંત્રીની સહીથી 'ચરોતર યુવક મંડળ'ની સાધારણ સભા બોલાવવાની જાહેરાત નીકળી. તેમાં અસહકારના કાર્યક્રમને વેગ આપવાની યોજનાઓ ઉપર વિચાર કરવાનો કાર્યક્રમ રજૂ થયેલો હતો. મોતીભાઈએ જોઈ લીધું કે, અસહકારે ચરોતરના યુવાનોને એટલા આકર્ષ્યા છે કે તેમની સાથે પ્રવાહમાં તણાવું પોતાને પાલવે તેમ નથી. તેમણે એ મંડળને પણ રાજીનામું મોકલી આપ્યુ.

આ રાજીનામુ આવ્યું તે જ દિવસે સભા હતી. તેમાં અસહકારના ઠરાવ ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ. મોતીભાઈને સોસાયટી છોડવી પડી, તે સાથે યુવક મંડળ પણ છોડવું પડે, એ સ્થિતિથી કેટલાક સહૃદય યુવાનોને દુઃખ થયું. પરિણામે અસહકારનો ઠરાવ પડતો મુકાયો.

આ ઠરાવ પડતો મુકાયો તેથી મોતીભાઈ રાજીનામું પાછું ખેંચી લેશે એમ કેટલાકે માનેલું, અને તેમ કરવા વિનંતી કરતા કેટલાક પત્રો પણ તેમના ઉપર ગયેલા, પણ મોતીભાઈ ઉપર તેની કશી અસર થઈ નહિ. એ પત્રોના ઉત્તરમાં તેમણે લખ્યું:

વડોદરા, ૧૦ માર્ચ ૧૯૨૧

રા. ભાઈ...,

તમારો મહા વદિ ૧૩ને રવિવારે લખેલો પત્ર બહારગામથી આવી ગયા મંગળવારે વાંચેલો. પ્રત્યુત્તર તો અવકાશના અભાવે આજે જ લખી શકું છું.

તમને મારે એકદમ જણાવી દેવુ જોઈએ કે ચરોતર યુવક મંડળથી હું છૂટો પડું છુ; એટલે તેની બધી પ્રવૃત્તિઓથી વા ચરોતરના બધા યુવકોથી છૂટો પડું છુ, એવુ છે જ નહિ, અને હોઈ શકે જ નહિ આ યુગ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો છે અને જે સ્વતંત્રતા હું ભોગવના ઇચ્છું છુ તે બીજાઓને પણ પૂરેપૂરી મળે તેમ અંતઃકરણથી ચાહુ છુ. કેળવણીના અને સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓનાં મારા વિચાર પાકા દૃઢ થઈ ગયા છે. અને તે પૂરેપૂરી ખાતરી સિવાય હું ફેરવી શકું એમ નથી એટલે યુવકોના વિચારના વેગ આગળ હું વિચારમાં મોળો અને કાર્યમાં ધીમો પડુ એ સ્વાભાવિક છે. અને વ્યાવહારિક બાબતોમા જેની ગતિ ધીમી તેણે અવશ્ય પાછળ જ રહેવુ જોઈએ અને આગળ રહેના ધીમો માણસ ઇચ્છા વા પ્રયત્ન કરે તો જલદી ચાલનારને તે ધીમો પાડવાનુ વા તેની ગતિમાં વિરોધ નાખવાનુ જ કામ કરે હુ એવુ કંઈ કામ કરું તો મોટું પાપ સમજુ છુ એટલે શાંતિથી હું ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી અને ચરોતર યુવક મંડળથી છૂટો પડયો છુ. છતા તેમાંની પ્રવૃત્તિઓ મને રુચશે અને તે અમલમાં મૂકતા મને હરકત નહિ સમજાય, તો તે હું સ્વતંત્રપણે ઉપાડી લઈશ.

ગયા દુષ્કાળમાં, તે વખતનુ કામ મે ન ઉપાડયું હોત તો, જેવું સુંદર કામ થયુ તે ન થાત એમ તમારુ કહેવુ છે તે સ્વીકારવામા વિનયનો ભંગ થતો હોય તો તેમ થવા દઈને પણ હુ તે સ્વીકારુ છુ. પણ આ વખતે નવા કાર્ય કરનારની અને આગેવાનોની સંખ્યા એવડી મોટી છે અને યુવકોનો ઉત્સાહ પણ એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે મારી આગેવાની સિવાય પણ કામ થવામાં કંઈ હરકત વા ઊણપ આવવા સંભવ નથી વિશેષ, હુ કેળવણીનાં કામો માટે જ આવતો એપ્રિલ ના મે માસ પેટલાદ તાલુકાનાં ગામડાંમા જ ફરવાનો છું. એટલે તે પ્રવૃત્તિને મારાથી બનતી મદદ આપુ છુ અને આપવાનો પણ છુ જ. ચરોતરના યુવકો સેવાના કામમાં બહાર પડે અને સુંદર કામ કરી બતાવે તેથી વિશેષ આનંદદાયી બીજુ મને શું હોઈ શકે! હું દૂર રહીને પણ તેમને તેમના સેવાનાં કામોમા ફતેહ ઇચ્છુ છુ. અને જવાબદારી ધારણ કર્યા સિવાય યથાશક્તિ મદદ આપવા તૈયાર છુ.

લિ. મોતીભાઈ ન.

બીજા એક પત્રના ઉત્તરમાં વળી લખ્યું :

નવસારી

તા. ૧૦-૫-'૨૧

રા. ભાઈ...,

તમારા તરફથી ચરોતર યુવક મંડળ સંબંધી એક પત્ર મને વડોદરે મળેલો. તેનો પ્રત્યુત્તર મારે આપવો જોઈએ એમ મને લાગેલું પણ અવકાશને અભાવે આજ સુધી કાંઈ લખી શકયો નથી. માટે આજે અત્રેથી કંઈક પ્રત્યુત્તર આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

ચરોતર યુવક મંડળના સભાસદ તરીકે મારે રાજીનામું આપવાનું હતું જ નહિ, કારણ કે તેમાં હું સભાસદ હતો નહિ. પણ પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓની તે પ્રવૃત્તિને મેં મારી માનેલી અને છેવટનાં ચાર સંમેલનોમાં હું હાજર પણ રહેલો, એટલે કદાચ હું સભાસદ ગણાતો હોઉં એમ સમજી મારું રાજીનામું મેં લખી મોકલેલું અને તે મારા મનથી સબળ કારણોને લઈને જ.

'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' કેળવણીનાં કાર્યો માટે અને 'ચરોતર યુવક મંડળ' સમાજસેવા અને કેળવણીનાં કાર્યો માટે સ્થપાયેલાં એમ મેં માન્યું હતું, અને હજી માનું છું. એ મંડળોમાં રાજકીય પ્રશ્નો આવવા લાગ્યા વા તેનું સ્વરૂપ રાજકીય કારણે બદલાવા માંડયું, એટલે મારે મારો સંબંધ છોડવો જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ થયું. ચરોતર યુવક મંડળે લાભાલાભની દૃષ્ટિએ અસહકારનો ઠરાવ ભલે ન સ્વીકાર્યો, પણ તે સ્વીકારી શકે તેમ તો ઠર્યું જ. એટલે મંડળનું સ્વરૂપ બદલાયું એમ મેં જે માનેલું તેને એથી પુષ્ટિ મળી. એટલે ઠરાવ નામંજૂર થયો છતાં મારો સંબંધ છૂટેલો હું માનું છું. અને મારો નિશ્ચય ચરોતર યુવક મંડળના હિતમાં છે એમ તમે પણ માની શકશો. મારા અને મંડળના નેતાઓના વિચારોમાં બહુ મહત્ત્વનો ભેદ છે એ તો નક્કી જ છે. મારી ગતિ ધીમી, સ્વભાવ બીરુ, અને કામ લેવાની પદ્ધતિ બની શકે ત્યાં સુધી બધા જોડે સારાસારી રાખીને. માટે તમારી સાથે હું ન ચાલી શકું તે ચોક્કસ છે. તમારી સાથે રહું તો તમારી ગતિ નરમ કરું અને તમને નકામી ચિંતાઓ ઊભી કરી આપું. આ સંયોગોમાં તમે-તમારી મેળે

શક્તિ, ઉત્સાહ અને ઇચ્છાના પ્રમાણમા આગળ વધી શકે તે માટે પણ મારે ખસી જવુ જોઈએ અને તે પ્રમાણે જ મેં કર્યું છે

તમે એમ પણ જણાવ્યુ છે કે, ચરોતરની મારી પાસે રહેલી આ એકની એક પ્રવૃત્તિ સાથે મારો સબધ ચાલુ રાખવો વાત ખરી છે કે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ, ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી અને ચરોતર યુવક મડળ સાથે મે મારો સબધ છોડયો છે, એટલે મારી પાસે ચરોતરની બીજી પ્રવૃત્તિ નથી એમ તમે માની શકો પરતુ આ પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ હવે પછી બીજી જે કઈ શુભ પ્રવૃત્તિઓ ચરોતરના હિતને માટે જન્મ પામે તે બધામા મારે મારો કામનો ફાળો આપવો હશે, તો કોઈ મને ના પાડનાર નથી પેટલાદનો સંબંધ સ્થળ છોડવાથી છૂટયો, પણ તે પ્રવૃત્તિને તો ગ ભાઈ ઈશ્વરભાઈ પોતાની માને છે તેટલી જ હું પણ તેને મારી માનું છુ. ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી અને ચરોતર યુવક મડળને પણ તમે જેટલા તમારા માનો છો તેટલા જ હુ તેમને મારા આજે પણ માનુ છુ ફેર ફક્ત એટલો જ કે એક વખત પેટલાદની પ્રવૃત્તિને સ્વરૂપ આપવાનુ, વધારવાનુ અને ખીલવવાનુ કામ મારુ હતુ. આજે દૂર હોવાને કારણે અને જવાબદારીનો સબધ સરકારી નોકરી સાથે હોવાથી તેની જવાબદારી મારી રહી નથી ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી અને યુવક મડળથી હુ દૂર હોવા છતા તેમને દોરવાની અને ખીલવવાની જવાબદારી મે મારી માની હતી, અને તે માટે તૈયારીઓ હુ કરી રહ્યો હતો અને તે માટે જ આણદ આવી રહેવાનો હતો હવે તે જવાબદારીઓ વિચારમા અને કાર્યની દિશામાં ફેરફાર થવાથી મારી રહી નથી છતા તે પ્રવૃત્તિઓ મારી નથી વા મારે તેમા મદદ આપવાની નથી, એમ તો કઈ મે માન્યુ નથી. કાર્ય કરનારાઓને સરલતા કરી આપવા અને તેમને સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી શકે તે માટે ફક્ત હુ શાન્તિથી છૂટો થઈ બેઠો છુ એટલે એક રીતે મારો સબધ છૂટયો છે, પણ બીજી રીતે મારો સબધ ચાલુ જ છે જવાબદારી છૂટવાથી મારી ચિંતાઓ ઓછી થઈ છે અને બીજા પ્રશ્નો વિચારવામા અને બીજી દિશામા કામ કરવામા મને વખતની છૂટ રહે છે મારી શક્તિઓ અને સાધનોનો ઉપયોગ જનસેવાને જ અર્પણ થયેલા છે, એટલે સોસાયટી વા પુસ્તકાલયો,

વસો કેળવણી મંડળ વા અન્ય સામાજિક પ્રશ્નો, આ પૈકી કોઈ કોઈ પ્રવૃત્તિ મારું ધ્યાન અને વખત રોકી લે છે જ. મારી દયાળીમા જ સોસાયટી સંબંધી મારી ચિંતાઓ તમે દૂર કરી શકો તેથી વિશેષ રૂડું બીજું મારે માટે શું હોઈ શકે? મારી મદદ વગેરેને, ચરોતરને કે ગુજરાતને મારી શક્તિ અને અનુકૂળતાના પ્રમાણમાં થોડે ઘણે અંશે મળ્યાં જ કરશે, એટલે હવે કોઈ મંડળ સાથે મારો સંબંધ રહે વા ન રહે તેથી કંઈ વિશેષ નથી, એ તમે ઉપરની વિગતથી સહેજે સમજી શકશો. હું હવે કાર્ય કરનાર મટી સલાહકાર કે ટીકાકાર થયો છું અને વખતોવખત મને યોગ્ય લાગશે તે તમને પસંદ પડો વા ન પડો તેની દરકાર રાખ્યા સિવાય લખ્યા જ કરીશ. મારી સૂચનાઓ વા ટીકાઓમાં તમારા પ્રત્યે મારી દિલસોજી રહેલી છે અને તેમાં શુભ ઉદ્દેશ પ્રેરણારૂપે છે એટલું તમે સમજી વા સ્વીકારી શકશો, તો મારી જાતને હું ભાગ્યશાળી માનીશ

લિ. તમારો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૬

સ્વામી અખંડાનંદના પત્રો

(૧૯૧૭ થી તા. ૯-૨-૧૯૨૩)

સોસાયટીના મુખ્ય મથક આણંદમાં હાઈસ્કૂલ, બોર્ડિંગ, નવી ગુજરાતી શાળા, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિક, 'બાલમિત્ર' માસિક, પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ચૂકી હતી, અને તે ખીલવવા માટે મોતીભાઈએ ચોતરફ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. એ સર્વ પ્રયત્નોને આમ ફટકો પડ્યો.

માત્ર એક વર્ષ ઉપર જ તે ચરોતરના નવયુવાનોના એકના એક નેતા સિદ્ધ થયા હતા, અને સોસાયટી દ્વારા, યુવક મંડળો દ્વારા, ચરોતર પ્રદેશમાં નવજીવન ખીલવવાના મનોરથો સેવતા હતા. એ સર્વ મનોરથો સ્વપ્નવત્ ઓસરી ગયા, અને અસહકારના ઘોડાવેગે દોડતા પૂરમાં મોતીભાઈ 'ગઈ કાલની ગુજરી' બની રહ્યા!

સોસાયટીને અને યુવક મંડળની પ્રવૃત્તિઓને મોતીભાઈની દિલસોજી અને સૌજન્યનો સાથ તો ચાલુ રહ્યો, પણ એમના આત્માનો પ્રકાશ એને મળતો બંધ થયો, અને તેથી એ બે મંડળો દ્વારા ખીલવવા ધારેલી ઘણી યોજનાઓ પ્રકાશમાં આવતી અટકી ગઈ.

આ બધાં વર્ષો સરકારી નોકરી કરવા છતાં મોતીભાઈ એક ધર્મપ્રચારકની ધગશથી કામ કર્યે જતા હતા, અને તેમને તેમાં અસાધારણ સફળતા મળ્યે જતી હતી. અને જેમ જેમ સફળતા મળતી હતી તેમ તેમ તેમની સેવાવૃત્તિ વધુ ને વધુ સતેજ, ઊંડી અને વિશાળ થતી જતી હતી. પુસ્તકો, મિત્રો, અને સેવાવ્રતધારી સજ્જનોના સહવાસથી તેમની દૃષ્ટિમર્યાદા વિકાસ પામતી જતી હતી, અને પ્રજાનું અજ્ઞાન ફેડવા મોટા પાયા ઉપર પ્રવૃત્તિઓ યોજવાની અનેક કલ્પનાઓ તે કરતા હતા. આ કલ્પનાઓની પાછળ કેવી મનોવૃત્તિ કામ કરી રહી હતી તે જાણવા એક મૈત્રીનો ઇતિહાસ આપવો પડશે.

પેટલાદ બોર્ડિંગમાં 'મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના શરૂ થઈ તે જાણી એક સાંજે એક સંન્યાસી ત્યાં આવી ચડયા. આ સંન્યાસી પણ મોતીભાઈના જેવું જ કાર્ય કરવાનાં સ્વપ્નો સેવતા હતા, અને મોતીભાઈની 'મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો'ની પ્રવૃત્તિની સાથે જ તેમણે 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક મિત્ર મંડળ' મુંબઈમાં કાઢયું હતું, તેથી બંને જણ એકબીજાના કામમાં ઊંડો રસ લેવા લાગ્યા.

પાછળથી મોતીભાઈ પુસ્તકાલય ખાતામાં જોડાતાં તે ખાતા મારફતે પુસ્તકપ્રચારનું કામ વિશાળ ક્ષેત્રમાં અને સંગીન પાયા ઉપર કરવાની તેમને તક મળી. એ કામ કરતાં કરતાં માતૃભાષાના સાહિત્યની અને તેમાંય વળી સામાન્ય જનસમાજ વાંચી-સમજી શકે અને ખરીદી શકે તેવા સાહિત્યની ખોટ તેમને સમજાઈ. ઉપરાંત પુસ્તકાલય ખાતાને માટે મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો જોઈએ તે મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડતી. તેનો ઉકેલ કરવા મોતીભાઈએ એક યોજના વિચારી હતી. સોસાયટી સ્થપાતાં તે અમલમાં મૂકવાનો તેમનો સંકલ્પ હતો. અને આ કાર્ય સોસાયટીના આદ્યમંત્રી અંબાલાલ દ્વારા સારી રીતે થઈ શકશે, એમ તેમણે માન્યું હતું. અંબાલાલનું અવસાન થવાથી આ યોજનાને અણધાર્યો ફટકો પડયો. છતાં હિંમત નહિ હારતાં એ યોજના અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો તેમણે આરંભ્યા. તા. ૨૨-૧૧-'૧૮ ને દિવસે એક પરિપત્ર સાથે એ યોજના* 'મિત્રોના અભિપ્રાય અને સૂચનાઓ માટે' પ્રસિદ્ધ કરી. એને ઘણો સારો આવકાર મળ્યો. પરંતુ કેટલાંક કારણે તે યોજના છોડી દેવી પડી.

આ દરમ્યાન પેલા સંન્યાસી મિત્રની ગડમથલોમાં મોતીભાઈ ઊંડો રસ લઈ રહ્યા હતા, અને એકબીજાનો પરિચય ગાઢ બનતો જતો હતો. તે સંન્યાસી એટલે સ્વામી અખંડાનંદજી બોરસદના વતની અને લુહાણા જ્ઞાતિના હતા. સ્વામીજી ઘણી હાડમારી વેઠી ધાર્મિક ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં છપાવી સસ્તે ભાવે વેચવાની

*એનું નામ 'Memorandum of Association of the Gujarat Cooperative Book Depot & Publishing Company Ltd.' હતું.

મથામણ કરતા હતા તેમને મોતીભાઈના ચારિત્ર્ય, સેવાભાવ અને વ્યવહારકુશળતામા એટલો વિશ્વાસ બેઠો હતો કે મોતીભાઈને પોતાની પ્રવૃત્તિ સોંપી દેવા તે તૈયાર હતા મોતીભાઈએ ઉપરની યોજના પ્રગટ કરી, તે અરસામા આ જાતના વિચારોની આ બન્ને મિત્રો વચ્ચે ઘણી આપલે ચાલતી હતી પરિણામે મોતીભાઈની કાર્યપદ્ધતિની અજમાયશ સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિમા થતી હતી, અને તેમાથી મોતીભાઈ અને તેમના 'ગ્રેજ્યુએટ સ્વયસેવકો'ની વૃત્તિ-શક્તિના પાણી મપાતા હતા

વર્ષો સુધી આ પ્રયત્નો ચાલ્યા સ્વામીજીની કસોટીમા કોઈ ટકી શક્યુ નહિ, અને આખરે મોતીભાઈ દ્વારા 'સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' વિસ્તારવાના વિચારને પડતો મૂકી એક છાપખાનુ ખરીદી તેમણે પોતાની જવાબદારી ઉપર અમદાવાદમા 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' શરૂ કર્યું, જે હવે આખા હિંદમા જાણીતુ થયુ છે

સ્વામીજીએ અમદાવાદમા સસ્થા કાઢી તેને ખીલવવામા પણ મોતીભાઈનો સાથ તો ચાલુ રહ્યો, પણ દૂર રહીને જે સાથ આપી શકાય તેટલો જ તે આપતા આ અરસામા સ્વામીજીના જીવન અને વિચારોએ મોતીભાઈ ઉપર ઘણી અસર કરેલી જણાય છે તેમની વચ્ચે લાબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો છે એ પત્રવ્યવહારમા સ્વામીજી મોતીભાઈને ગરીબો અને અનાથોની સેવા કરવાનુ જીવન-વ્રત લેવા આગ્રહ કરતા જણાય છે દુર્ભાગ્યે મોતીભાઈએ સ્વામીજીને લખેલા ઉત્તરો મળી શક્યા નથી છતા મોતીભાઈના જીવનમા આ સમયે ચાલી રહેલા મથનોનો કઈક ખ્યાલ આપણે સ્વામીજીના પત્રોમાથી કરી શકીએ તેમ છીએ.

સ્વામીજીનો સૌથી જૂનો પત્ર ૧૯૦૭મા લખેલો છે. તેમા તેમની પહેલી મુલાકાતથી થયેલા તાજા સબધની અસર દેખાય છે ત્યાર પછીના પત્રો પૈકી નીચેના તા ૧૫-૧-'૧૮ના પત્ર ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે સરકારી નોકરી છોડી જનસેવાના કામમા જીવન અર્પી દેવા સ્વામીજીએ મોતીભાઈને ઉપદેશ કર્યો છે અને તે બાબત મોતીભાઈના મનમા ગડમથન ચાલે છે કુટુબને છોડી સન્યાસ કેમ લેવાય ? એ મોતીભાઈની દલીલનો ઉત્તર આપતા સ્વામીજી લખે છે

'પ્રિય આત્મબંધુ,

અર્જુનને મોહ થયો હતો કે આ સગા કુટુંબીઓ વગેરે સામે શીદને લડું? અર્થાત્ કુટુંબધર્મ મનમાં મોટી આડ થઈને ઊભો છે. તમારું કુટુંબ કયું? પગારની આવકમાંથી પોષવાના પોતાના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ વગેરે. તમારે માતા સ્ત્રીનું કુટુંબ તો જરાય બાધક નથી, એટલે તેની વાત નથી.

પણ હે અર્જુન! દેશધર્મની વચ્ચે જો કુટુંબધર્મ આડો આવતો હોય તો તે ત્યાજ્ય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને નિમિત્તે તમને, મને ને સર્વને કહી ગયા છે.

દેશધર્મનું પાલન તો આગળ ઉપર એવા અનેક કુટુંબોને પળાવશે, ઉન્નત બનાવશે. જેમકે કૌરવોના અને તેમની સાથે જ રાજ્ય પ્રજામાં વ્યાપી ગયેલા અધર્મના નાશને લીધે હજારો વર્ષ સુધી ભારત પાછું ધાર્મિક બની રહી શક્યું હતું. તમને કંઈક એ માર્ગ તરફ વળવા મથતા જોઈ અતિ હર્ષ થાય છે. . . .'

આ પછી બે વર્ષ સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. અનેક પત્રો લખાય છે. તેમાં સ્વામીજી એની એ દલીલ વિવિધ રીતે રજૂ કરે છે અને સરકારી નોકરી કરતા કરતા જનસેવા કરવાના છૂટાછવાયા પ્રયત્નો કરવાથી જે સેવા થાય છે તે કરતા અનેક ગણી સેવા નોકરી છોડી અનાથોની સેવામા સર્વાર્પણ કરવાથી થાય, એ હકીકત સમજાવે છે. મોતીભાઈ આ અરસામાં સોસાયટીમા જોડાવાની તૈયારી કરતા હતા. તેથી સોસાયટીના ભાવિ કાર્યક્રમના ઉલ્લેખો કરી તે કામ પોતે શું કરવા ધારતા હતા તે જણાવે છે. તેમના અનેક વિચારોમાં એક વિચાર સોસાયટીમાં શરૂ કરેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને અમેરિકાના બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટને સ્થાપેલી ટસ્કેજી સંસ્થાના નમૂના ઉપર ખીલવવાનો હતો. તે વિષે સ્વામીજી લખે છે:

'બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો વિચાર ઠીક છે. પણ મુખ્ય તો જે અંગ્રેજી શિક્ષણાલય હાલ ચાલે છે તે જ. કેમકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તો તેની છાયામાં—પેટામાં જ. ઘેરથી પૈસા મગાવી ફી ભરીને ખાનારા-પહેરનારા અંગ્રેજી વિદ્યાર્થીઓ અને તેમને માટે રૂડેરા શીખવવાના ભવ્ય મકાનોની છાયામા, એક નાના પેટા વિભાગ તરીકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ સ્વાશ્રયીઓ, સાદું ખાનારાઓ, બ્રહ્મચર્યમાં રહેનારાઓ ઉપર પેલાઓની અસર

નહિ પડે ? મહત્ત્વની વાત આ નથી ? છેક જ જુદી એ બાબત બને અને મર્મભાવે એના બનવા વૃત્તિ ઊછળે અને અનાથાશ્રમ જેવું બની જાય તો કેવું મઝા ! ભલેને વિચારમાં હજી થોડા માસ જાય એવા આશ્રમનો અને સેંકડોને સેવાભાવયુક્ત આજીવિકા પૂરી પાડે એવા સસ્તા સાહિત્યનો સંગમ આણંદમાં બહુ જ કુદરતી અને ઉપકારક થઈ પડે નહિ ? બને બાબતો એકત્ર, સોનામાં સુગંધ વત બની રહે તેવી મને તો લાગે છે મંત્રીત્વ તમારું, બનતી સલાહ ને મદદ થાય ત્યાં સુધી નગર મધ્યને કર્યા કરું છેવટનો નિર્ણય અને સત્તા તમારી.

× × ×

ખૂફ્ર ગી રોશિંગ્ટન ? એને જ જન્માવીને સતો। શું પકડો છો ? જુઓ તો ખરા ! મહારી જેની સાથે વાતો કરતો હોય છે તેની જ પાઘડીમાંથી માપ કાઢે છે, તેવું કાંઈ ન થઈ જાય !

પેટલાદની બોડગમાં એક રાત્રે પેના વરસાદમાં ભી જાઈ રડતા, મિયાઉ મિયાઉ કરતા બિનાડીના બચ્ચાને માટે કેવી દેવતાઈ લાગણી તમને થેઈ હતી ? દીન, અજ્ઞ, અનાશ્રિતો સેંકડોના સાચા પિતા બનવા માટે તો તમને અપુત્રતા નહિ આપી હોય ?'

× × ×

ઉપરના પત્રના ઉત્તરમાં મોતીભાઈએ શું લખ્યું તે જાણી શકાય તેમ નથી પરંતુ એમના પત્રના ઉત્તરમાં તા ૧૦–૯–'૨૦ દેવલાલીથી લખેલા સ્વામીજીના, લાંબા પત્રમાંના નીચેના ભાગ ઉપરથી આ બે મિત્રો વચ્ચે સેવાના સ્વપ્નોની કેવી ચર્ચા થતી હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે

'તમે પોતાને વિષે લખ્યું તે બરાબર છે એક માણસ પોતાનું સર્વ ધન અને મન પોતાના પડોશી, કુટુંબી, કે બીજા શોધતા આવનારને આપવામાં પણ સર્વ કાંઈ આપી ચૂક્યો હોય છે પરંતુ તેને મનને તે વસ્તુની સર્વથી વધારે જરૂર આખા દેશમાં કે ગામમાં કે જાતિમાં કોને છે ? એમ જો વિચાર કરે અને માગવા જેટલું પણ જ્ઞાન કે શક્તિ ન હોય એવાને શોધી કાઢી તેને જ યોગ્ય સલાહ આપે, તો ઉપકારકતામાં કેટલો મોટો ફરક ? પહેલો માણસ એવાને આપી ચૂક્યો છે કે જેઓ એક નહિ તો બીજી રીતે કે બીજેથી શોધી મેળવી લે તેવા હોય છે જ્યારે બીજો એવાને

આપી રહ્યો હોય છે કે જેઓ પંડે દુઃખી અને બીજાઓ પર બોજારૂપ થાય તેવા હોય છે.

કંઈક સંકોચ થવા છતાં આપણા સંબંધને લઈને એક બંધ-બેસતું દૃષ્ટાંત લખ્યા વિના રહી શકતો નથી. માંદાં, ચોરીનો ભોગ બનેલાં, સાથીઓએ તજી દીધેલાં, એવાં નિર્ધન અને અતિશય સહાયપાત્ર પચાસ સાઠેક યાત્રાળુઓને તેમ જ થોડાક સાચા ત્યાગી પ્રભુપરાયણ મનુષ્યોને શોધી શોધીને મદદ કરવા ખાતે એક ગૃહસ્થના માત્ર બસો ત્રણસો રૂપિયા આ સેવક દ્વારા ગયા બે માસમાં ખર્ચાયા. પરંતુ એ જ સમય દરમ્યાન નાસિકમાં બીજાઓને હાથે બેચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા હશે. તે બધી રકમ બદલ પણ જેટલો સંતોષ તેના ખર્ચનારાઓને ન મળ્યો હોય તેટલો સંતોષ મેં અનુભવ્યો છે. એમાંની એક સુવાવડી સ્ત્રી કે જે રાતના દશેક વાગ્યે એટલે જેમ તેમ પડેલાં માણસોમાં દુખિયાં માણસોને ચૂપકીદીથી શોધાતાં જોઈને કંઈક સમજી ગઈ, અને છેક નિર્બળ – લગભગ નવસ્ત્રી અને હાડપિંજરવત – છતાં બેઠી થઈ જઈને, બોલવા અશક્ત છતાં કંઈક કહેવા લાગી. એની એ વખતની આતુર આંખો, અને (ગોળ, ઘી, સૂંઠ માટે) પૈસા તેમ જ થોડાંક વસ્ત્ર તે જ વખતે એને મળી જતાં એણે મૂંગે મોઢે નાંખેલી આશ્ચર્યમિશ્રિત આભારદૃષ્ટિ જ્યારે પણ સ્મૃતિમાં આવે છે, ત્યારે એ સેવા પારકા પૈસા વડે બનેલી હોવા છતાં પણ ઊંડો આત્મસંતોષ અનુભવું છું.

દેશમાં નિરાધાર, અશક્તો એવાં તો સેંકડો ને હજારો દુઃખમાં ડૂબી રહીને કૂતરાને મોતે મરે છે. દર વરસે હજારો અજ્ઞાન નિરાધાર બાળકો બાવા, ભિખારી, ચોર, ઇત્યાદિ બન્યા કરે છે કે જેમને સારા ખેડૂત, શિક્ષક, ઉપદેશક, કારીગર, સ્વયંસેવક વગેરે બનાવી શકાય. અને જેમને માટે ચીજો, વસ્ત્ર તથા સ્થળ મેળવવામાં સરકારની કાંઈ પણ મદદ ન લેવી પડતાં ધાર્મિક કાર્ય તરીકે ખુશીથી લોકો તે બધું પૂરું પાડે.

ધાર્મિક કાર્ય તરીકે ટાગોર જેવા આદર્શ તમો જોવાથી ધારણ ન પણ કરી શકાય, પરંતુ જે કાંઈ હાલ એ દિશામાં તમારે હાથે કરાઈ રહ્યું છે તે ઊંડી દૃષ્ટિથી જોતાં દેશના હકમાં નુકસાનકારક તો નથી? આ વાત ગાંધીજી સાથે તથા શાંતિનિકેતનવાળાઓની

માથે ખામ ઊંડાણથી વાતચીત અને ચર્ચા કરીને એક વાર નક્કી કરી લેવા નમ્ર પણ ખાસ ભલામણ છે. મારા એ વિષે વિચાર બંધાયા છે ખરા, પણ મારો એ વિષય ન હોવાથી નક્કીપણે અને આગ્રહપૂર્વક કશું જ આગળથી કહી શકાય તેમ નથી અમુક સંયોગોમાં વિષ પણ ઉપકારક થઈ શકે છે. બીજા હાથ પર, કોઈ પણ વસ્તુસ્થિતિ સઘળા દેશકાળ માટે ઉપયોગી થતી નથી

અનેક બાબતો કરવાની વૃત્તિના તળિયામાં એક એવો ભૂલભરેલો કીર્તિલોભ રહેલો હોય છે કે જે આખરે તદ્દન ખોટો જ નીવડે છે, પણ તે કાયમ હોય છે ત્યાં સુધી લોભના રૂપમાં સમજાતો નથી અંગ્રેજી શિક્ષણ ફેલાવી સરકારી નોકરો ઇત્યાદિ વધારવા ખાતે નખાવાતા એ જ લાખો રૂપિયા અને સ્વયંસેવકોના જીવન તથા આખો વખત એ બાબતના વિચારમાં રહ્યા કરતુ એ મન,— એ સઘળુ જેમનો એ મહાય પર વધુમાં વધુ હક ગણાય એવાં દીન, અજ્ઞાન, નિરાધાર સંતાનોના હિત પાછળ ખર્ચાય તો તે કેટલા ગણુ ઉપકારક નીવડે !

મનથી સમજાયુ છે તેટલા પ્રમાણનુ અને તે પ્રકારનુ આ શરીરથી પણ નથી જ બનતુ. પગ કરતાં આંખો હંમેશાં આગળ જ હોય છે બીજાઓના સંબંધમાં લાગતા ન્યૂનતા અને શિખામણના વિચારોમાં ઘણી વાર ભૂલ જ હોય છે, છતાં પ્રસગને લઈને ઉપલુ એટલા માટે જ લખાઈ ગયુ છે કે આપણો સંબંધ છેક સામાન્ય નથી અને એમાંનો કોઈ પણ શબ્દ સહેજ પણ હિતકર નીવડે તેવો હોય.

× × ×

કોઈ બીજુ અસામાન્ય કાર્ય સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી ઉપાડવુ ન હોય ત્યાં સુધી લાયબ્રેરીઓની પ્રવૃત્તિ જ સારી રીતે નભ્યા કરે એ જ વધુ સરસ લાગે છે વળી આર્થિક સગવડ પણ એ નોકરી ચાલુ રહેવાથી સચવાય હાલ એ જ.

સેવક અખંડ'

૧૭

કેટલાક સંકલ્પો

(૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧)

અનાથોની સેવા માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા સ્વામી અખંડાનંદજીના ઉપદેશ અને આગ્રહની ચર્ચાવાળો પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો તે દરમ્યાન જ સોસાયટીની હાઈસ્કૂલને અસહકારમાં જોડવાનો પ્રશ્ન આવ્યો. એમાં 'કેળવણીની ખાતર કેળવણી' એ સિદ્ધાન્તના પાલન માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમવાની મોતીભાઈએ તૈયારી બતાવી હતી, પરંતુ રાજકીય હેતુના ભેળવાળી કેળવણીની પ્રવૃત્તિમાં પડવાની દૃઢતાથી ના પાડી હતી. એમના આ વર્તનમાં સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો પ્રામાણિક મતભેદ હતો એ રાજકીય લાગણીથી ઉત્તેજિત થયેલા વાતાવરણમાં કોઈ જોઈ શક્યું નહિ અને તેમની ગણના નબળા અને ગુનામી માનસવાળા લોકોમાં થઈ.

બીજી બાજુ સિદ્ધાન્તની ખાતર આખા જગતની ઇતરાજી વહોરીને પણ પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેવાનું કઠી નહિ દાખવેલું આત્મબળ તેમણે આ પ્રસંગે દાખવ્યું. છતાં જે સેવાભાવ તેમને જનહિતનાં કાર્યો કરવા પ્રેરી રહ્યો હતો તેની ખાતર સ્વામી અખંડાનંદની માફક ભેખ લેવાનો નિર્ણય તે ન કરી શક્યા.

આમ લાયમત હોવા છતાં, મોતીભાઈ ન બની શક્યા નેતા કે ન બની શક્યા સંન્યાસી. છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી મહાન કાર્યો પાછળ જીવન હોમી દેનાર નાનામોટા સર્વના દૃષ્ટાંતોમાંથી પ્રેરણા મેળવી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને પોતાની રીતે મહાપુરુષોને રસ્તે ચાલવાના પ્રયત્નો તે કરી રહ્યા હતા. આજ સુધીના પ્રયત્નોના અનુભવે એમની દૃષ્ટિ ગરીબો અને પીડિતોના ઉદ્ધાર તરફ વળી હતી. ગામડામાં જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવવાના સ્વપ્નો તો પહેલેથી જ સેવેલા હતા. એ સર્વ વિચારોને હિંદ સેવક સમાજવાળા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કર અને સ્વામી અખંડાનંદના સંપર્કથી પોષણ મળ્યે જતું હતું. તે સોસાયટીના પ્રશ્ને અને અસહકારના વાતાવરણે અપૂર્વ

રીતે વધારી દીધુ જ્યારે આખો દેશ સ્વરાજ્ય મેળવવા યાહોમ કરી રહ્યો છે ત્યારે પોતે પણ કઈક કરવુ જોઈએ એ વૃત્તિ તીવ્ર થઈ, અને કઈ નહિ તો પોતે આરભેલા કાર્યોમા તો સર્વસ્વ હોમવુ જોઈએ એમ સમજાયુ

સોસાયટીમાથી છૂટા થયા પછીનુ એક આખુ વર્ષ આવા પ્રકારના મનોમથનમા પસાર થયુ આ મનોમથન એમની નોધપોથીમાથી એમને જ હાથે લખાયેલુ છે તેમાથી અત્રે કેટલુક ઉતારીશ

તા ૧૭ ૨-'૨૧ને રોજ — સોસાયટીને અસહકારમા જોડવા બાબતનો પ્રશ્ન ચાલતો હતો તે અરસામા — લખ્યુ

લાબી મુદતે નોધ લખવાનુ આજે ફરી શરૂ કરુ છુ અને લખવાનો અભ્યાસ હોય તો અનેક રીતે આત્મસુધારણામા આગળ વધવાનો માર્ગ મગલ બને છે એની ખાતરી પાછલી નોધ વાચવાથી થાય છે પણ નિયમિતપણુ, વ્યવસ્થા ચોકસાઈ એ ગુણો મારા જીવનમા ઊતર્યા જ નથી અને કામ ઉપર કામ નવા જ લેવાય છે, એટલે વખત પણ મળતો નથી અને નોધ લખી શકાતી પણ નથી પણ બીજા કામ કરતા આ નોધ લખવાનુ મહત્ત્વ ઓછુ નથી, એમ આજે નિશ્ચય કરી કામ હાથમા લીધુ છે અને આ વર્ષ કાર્ય વધારે કરવુ ૯ વધારે વેઠવુ આત્મભોગ વધારે આપવો અને કોઈ એકાદ કામ ગામડાનુ લઈ ગ્રામજીવનનો અભ્યાસ કરવો અને અજ્ઞાન અને ગરીબ ભાઈઓની સેવા કરવાના માર્ગ શોધવા અને એ દિશા તરફ અન્ય ભાઈઓને વાળવા પ્રયત્ન કરવો એમ ધારણા રાખુ છુ સોસાયટીનુ કામ મારી પાસેથી હવે ઓછુ થાય છે અને કેળવણી સબધી નવા વિચાર કરવાનુ પણ હાલ મુલતવી જ રાખવુ પડે એમ છે એટલે વખત પૂરતો મળી શકશે એમ હુ ધારુ છુ ધારેલુ અને વિચારેલુ તો હુ કદી કશુ કરી શક્યો જ નથી છતા પ્રયત્ન કરવામા કઈ ખોટુ નથી હાલ તુરત વડોદરા રાજ્યમા જે અજ્ઞાન માબાપો પોતાના છોકરાને ભણાવતા નથી તેમને દડમાથી મુક્ત કરવાનુ કામ પ્રથમથી જ હાથમા લેવાશે, કારણ કે લગભગ ૭ વર્ષ ઉપર આ પ્રશ્ન વિચાર્યો હતો અને અવકાશના અભાવે પડી રહ્યો હતો

*

તા ૧૧-૩ '૨૧

ગઈ કાલે નાયબ વિદ્યાધિકારી રા —ને ત્યાં ખબર મળી કે નવી ગુજરાતી શાળાના ટિપ્પણ ઉપર હુકમ થઈ માગણી નામંજૂર થઈ. મને એમ લાગ્યું કે રૂા ૧૫૦) પણ ન મળ્યા અને રૂા ૫૫) ની માસિક ગ્રાન્ટ પણ બંધ થઈ સરકારી મદદ વિના નવી ગુજરાતી શાળા ચલાવવાની હિંમત રહે નહિ જ, એવી આર્થિક મુસ્કેલીઓ છે ૭ વર્ષના સતત પ્રયત્ન પછી શાળા બંધ કરવી પડે એ મારાથી સહન ન થઈ શકે તેમ લાગ્યું તુરત જ નિશ્ચય થઈ ગયો કે જૂન માસથી વસો અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણના શિક્ષક તરીકે જે કાંઈ પગાર મળે તે લઈ કામ કરવું અને નવી ગુજરાતી શાળા ચલાવવી તુરત જ અંગ્રેજી ભણનાર તેમ જ ગુજરાતી ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે બોર્ડિંગ કાઢવાનો વિચાર કર્યો મનથી બન્નેય તથા માણસો વગેરેની પણ ગોઠવણ કરી એ બે વર્ષમા મેટ્રિક વર્ગ કાઢવો અને આણંદમા અધૂરી મૂકેલી યોજનાઓ વસોમા સફળ ઉતારવી વસોમા કેળવણીનું જ નહિ તે આખા ગામની બધી સંસ્થાઓનું કામ કરવું અને ગામની બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમા આગેવાની ન લેવી હેડ માસ્તર તરીકે વિશિષ્ટ પંચાયતમા ભાગ લેવો પડે તો લેવો, પરંતુ સભા મહાલ કોર્ટની કઈ વાત પણ સાંભળવી નહિ કુટુંબના ઝઘડામા બિલકુલ ભાગ ન લેવો વસોને જ કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું પેટલાદ તાલુકાના શિક્ષક મંડળ યોજવું આ બીજા તાલુકાઓને ધડો લેવાનો મળે તેવી રીતે સફળ બનાવવા સઘળા પ્રયત્ન કરવો પેટલાદ તાલુકાના વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે પેટલાદ તાલુકા વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ સ્થાપવું મુખ્ય અને સાચો પ્રયોગ વસો નવી ગુજરાતી શાળાને 'Boys' Own Home"ના ધોરણે પ્રાથમિક શાળા અને માધ્યમિક શાળાના એકત્ર શિક્ષણ તરીકેની યોજના તરીકે ચલાવવી એ ઠરાવ્યો

વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયોને મારા જવાથી મોટો ધોકો લાગવા સંભવ હતો વસો જવામા આર્થિક નુકસાન મોટું હતું અને મહેનત બહુ જ કરવાની હતી, છતા કર્તવ્ય એટલું સ્પષ્ટ જણાતું કે જવાનો નિશ્ચય પૂરેપૂરો કરી દીધો હતો વસોની બધી યોજનાનો ક્રમ મનમા તૈયાર થઈ ગયો હતો અને વડોદરામા

સરકારી અને ખાનગી કામમાં હાજરીની જરૂર ન હોત તો રિપોર્ટ કદાચ લખીને પણ લઈ ગયો હોત. પરંતુ જૂન માસને હજી ત્રણેક માસ વાર હતી એટલે મે. રા. રા. વિદ્યાધિકારી સાહેબ સાથે ફક્ત મસલત કરવાના હેતુથી અને તે સાહેબ કેવા પ્રકારની વિશેષ અનુકૂળતા મને કરી આપશે તે જાણવાના કારણથી જ આજે વિદ્યાધિકારી કચેરીમાં ગયો હતો. પરંતુ નવી ગુજરાતી શાળાને એક વર્ષ માટે રૂા. ૫૫) માસિક ગ્રાન્ટ આપવાનું મંજૂર થયેલું હોવાથી એકદમ આ વર્ષે ઝંપલાવવાનો વિચાર શિથિલ કરવો પડ્યો. કારણ પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ ખાતે મારી હાજરીની અત્ર ખાસ જરૂર છે. વસો જવાની ઇચ્છા એટલી પ્રબળ હતી કે ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ, ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ., ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., વગેરેની તૈયાર થયેલી યોજનાઓ પણ છોડી દેવા તૈયાર હતો. હાલ તુરત તો હવે એક વર્ષ વડોદરામાં પુસ્તકાલયોની સેવાર્થે રહેવું એમ ઠર્યું છે.

*

તા. ૩૦-૩-'૨૧

નિયમિત નોંધ લખવાનું તો નથી બની શકતું, પણ વિચારો અને યોજનાઓ થયે જ જાય છે. એક બાજુએ વસો જવાની તૈયારી થઈ રહી હતી, અને બાર માસ માટે મુલતવી રહી હતી; દરમ્યાન મે. કુદાલકર સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો એટલે પુસ્તકાલયોની જવાબદારી મૂળ હતી તે કરતાં વધી. રા. કુદાલકર સાહેબનું અવસાન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શીખવે છે કે જિંદગીનો અંત ક્યારે આવશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી. માટે સર્વ કોઈએ મરણની તૈયારી કરી રાખીને જ સારી માઠી યોજનાઓ વિચારવી. મેં મારા માટે તો ઘણા લાંબા વખતથી જ તૈયારી કરી મૂકી છે. છતાં વધારે પાકા નિશ્ચયો કરવાની જરૂર ફરી સમજાઈ ખરી. સોસાયટીથી છૂટા પડતાં, સ્વયંસેવકો કરતાં વધુ પગાર મારી જાત વા મારા કુટુંબ માટે ઉપયોગમાં ન લેવો એવો ઠરાવ કરેલો. પાછળથી અનુભવથી સમજાયું કે મૂળનો સ્વભાવ પડી ગયેલો હોવાથી ઘણી વખત તે પગાર કરતાં પણ થોડું વધુ ખર્ચ ખાનગી ખર્ચમાં થાય છે. હાલ તુરત માટે તો એમ પણ સમજાય છે કે, હું સોસાયટીમાં જોડાયો

હોત તો જે ગરીબ દૂરના કુટુંબીઓ, પાડોશીઓ, અને સંસ્થાઓને છૂટથી હું મદદ આપું છું તે ન આપી શકત અને સ્વભાવ બદલાય નહિ એટલે અનેક આર્થિક મુશ્કેલીઓ અનુભવત હાલ તુરત ત્રણ વર્ષ વડોદરામા રહેવું પડશે, અને પછીના ત્રણ વર્ષ વસોની કેળવણીની સસ્થાઓ ખાતે આપવાનો નિશ્ચય થયો છે અને વસોમા તો સર્વં-સેવક જેટલો પગાર મળી શકે, એટલે આ ત્રણ વર્ષમા થોડા ખર્ચમા નિભાવવાનો પાઠ શીખવો પડશે જેથી કમાણી થોડી છતા મુશ્કેલીઓ પણ આવે નહિ હાલ તુરત મૃત્યુપત્રમા* જે રકમો આપવા જણાવ્યુ છે તેની ફેન્ડમા સનદ કરી દેવી અંત્યજ શાળાના મકાન ખાતે રૂા ૫૦૦) પણ ફેન્ડમા જમે મૂકી દેવા જોઈએ આ ત્રણ વર્ષમા પેટલાદ લોનફડ અને બીજા પરચૂરણ ખાતા મારા નામ ઉપર હોય તે બધ થઈ જવા જોઈએ જેથી નિશ્ચિતપણે વસોમા કેળવણીનુ કામ થઈ શકે

*

તા ૨૮–૫–'૨૧

મારું કાર્યક્ષેત્ર કેળવણીનુ જ મારા મનથી નક્કી થયેલુ છે રાજકીય ચળવળમા કેળવણીનુ કાર્ય ભળે તો 'કેળવણી' બરોબર બાળકોને ન જ મળે એમ હુ માનુ છુ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓ—જેમા હુ રચ્યો પચ્યો રહ્યો હતો તે—મે રાજકીય ચળવળમા મારે ન પડવાનુ થાય તેની ખાતર છોડી છે એટલે હવે પુસ્તકાલયોનુ કામ જિંદગી સુધી કરવુ ના વસોની કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ સભાળવી, એ બેમાથી એક નિર્ણય મારે કરવાનો હતો ફેબ્રુઆરી તા ૨૦ને રોજ સોસાયટીનો છેવટનો નિર્ણય થયો ત્યારથી આ નિર્ણયમા હુ અનિશ્ચિત હતો આજે સવારે ૭ વાગ્યે કઈક નિર્ણય ઉપર હુ આવ્યો છુ વડોદરા રાજ્યને પુસ્તકાલયનુ કામ કરનાર તો પગાર સારો મળતો હોવાથી કોઈ આવી મળશે, પણ વસોની કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ તો હુ ન સભાળુ તો તે શિથિલ થઈ છેવટે બધ પડે તેવો પણ સભવ રહે છે આર્થિક દૃષ્ટિએ અને કીર્તિ-લોભના કારણે તો મારે વડોદરા રહેવામા લાભ છે પણ આ બે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમા મે કદી ધર્મ માન્યો જ નથી મારી યોગ્યતાના

* ૧૯૧૮–૧૯ના પ્લેગ વખતે આ મૃત્યુપત્રની રૂપરેખા લખી હતી

પ્રમાણમાં અને તેથી પણ વિશેષ કીર્તિ અને દ્રવ્ય મને મળે જ છે પણ સાધ્ય વા ધ્યેય તરીકે મેં તેમને કદી જ સ્વીકાર્યાં નથી પરંતુ પુસ્તકાલયોની સેવા એ મેં ધર્મ માન્યો છે. વડોદરા રાજ્યે શરૂ કરી તે પહેલાં પણ મે તે પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી, અને રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની હાલની સારી સ્થિતિ લાવવામાં પણ મે બાગથી બનતુ કર્યું છે. હું જો મારી નોકરીમા બાકીનાં વર્ષો પુસ્તકાલયોની જ સેવામા ગાળુ તો વધારે સારી સ્થિતિએ તેમને જરૂર લાવુ પરંતુ વસોની પ્રવૃત્તિઓ તો હું ગુમાવુ. મને કર્તવ્યની દષ્ટિએ બન્ને સરખાં મહત્ત્વના કામ લાગે છે. કેળવાયેલા યુવકો સામે આક્ષેપ છે કે તેઓ ગામ છોડી શહેરોને પોતાની શક્તિઓ અને સાધનોનો લાભ આપે છે, તેને માટે જ આખી જિંદગી વૈતરુ કરે છે, ગામડા કરતા શહેરોમા જ રહેવાનુ વધારે પસંદ કરે છે. હું આક્ષેપોમાથી મુક્ત થાઉં વા ન થાઉં, પરંતુ મારું પોતાનું ધ્યેય તો વસોની કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ જ છે નવી ગુજરાતી શાળા એ ગુજરાતમાં પ્રથમ પ્રયોગ છે. આ શાળાને વધારી હાઈસ્કૂલ સુધી લઈ જવી, કેળવણીની દૃષ્ટિએ હાલની ચાલતી કેળવણીમા જેટલા અને જેવા ફેરફાર થઈ શકે તે કરી જોવા, અને તે ફેરફારો સફળ નીવડે તો આ વસોની શાળા દ્વારા ગુજરાતની પણ સેવા કર્યાનો મારે, શાંત સંતોષ માનવો. સરકાર અને ધનાઢ્ય પુરુષો તેમ જ આવેશમા આવેલા વા કીર્તિના મોહથી આગળ પડવા ઇચ્છતા યુવકો કેળવણીની સારી સંસ્થા કદી બનાવી શકે જ નહિ કેળવણીના કાર્યમા સાચો સેવાભાવ અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે સાચો સદ્ભાવ હોવો જોઈએ સૂચનાઓ કરવાથી જો કામ સારું થઈ શકતું હોત તો હું વસો નવી ગુજરાતી શાળા આજ સુધીમા સારી બનાવી જ શક્યો હોત. આપ મૂઆ વિના જેમ સ્વર્ગે ન જવાય, તેમ જ જ્યા સુધી આત્મભોગની વૃત્તિથી અને સાચા સેવાભાવથી હું જાતે શાળામા કામ ન કરુ અને શિક્ષકોની સમક્ષ હું મારુ પોતાનુ દષ્ટાંત ખડુ ન કરી શકું, ત્યા સુધી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી સારા કામની આશા હુ ન જ રાખી શકુ. માટે જે કંઈ પગાર ગુજરાન માટે વસોની પ્રવૃત્તિઓમાથી મને મળી શકે તેનાથી સંતોષ માની, પુસ્તકાલયોનુ હિત સાચવી, વહેલામા વહેલી તકે વસોમા જઈ રહેવા નિશ્ચય થયો છે અને જ્યા સુધી ન જવાય

ત્યાં સુધી ૧૯૨૧ના જૂન માસથી પ્રથમ વર્ષે માસિક રૂા. ૨૦), બીજે વર્ષે રૂ. ૩૦) અને ત્રીજે વર્ષે રૂા. ૪૦) વસો નવી ગુજરાતી શાળાને આપવા ઠરાવ કર્યો છે. બની શકે તો ૧૯૨૨ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં જ વસો અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણના હેડ માસ્તર તરીકે ત્રણ વર્ષની નોકરી લાયબ્રેરી ખાતામાંથી ઉછીની લેવી. અને પગાર તો રૂા. ૧૦૦) વા જેટલો મળી શકે તેટલો જ મારે સ્વીકારવો. પ્રથમ વર્ષે મેટ્રિક ક્લાસ કાઢવો નહિ. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૦ થાય અને ફી અને વિશિષ્ટ પંચાયતની ગ્રાન્ટથી એક ક્લાસનું ખર્ચ પૂરું થાય, તો બે ગ્રેજ્યુએટ નવા રાખી ધોરણ ૬ અને મેટ્રિકની વચમાંનો એક વર્ગ વધારવો. જેથી સને ૧૯૨૩ના એપ્રિલથી મેટ્રિક ક્લાસ સારી રીતે નીકળી શકે.

પુસ્તકાલયો કરતાં શાળામાં હું વધારે ઉપયોગી થઈ શકીશ અને વસોમાં જ હું સફળ નીવડીશ અને થોડા ખર્ચમાં રહી શકીશ. જે ગામમાં મારો જન્મ થયો છે તેની થોડીઘણી પણ સેવા કરી શકીશ અને એક ગામના કેળવણીના સફળ વા નિષ્ફળ પ્રયોગો દ્વારા ગુજરાતની પણ સેવા કરી શકીશ જ, એમ હું દઢતાથી માનું છું. માટે આર્થિક મોટું નુકસાન વેઠીને ગુજરાતની સંસ્થાઓ અને તેના વિદ્વાન નેતાઓના અંગત સંબંધમાં લાવનારી અને અનેક રીતે બાહ્ય સુખ અને અનુકૂળતાઓ આપવાવાળી પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ છોડી, વસોની મુશ્કેલીઓ અને ચિંતાઓ વાળી, બીજાઓને અશક્ય જણાતી, પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવાનો નિશ્ચય કરું છું. આ નિશ્ચય સફળ બનાવવામાં ઇશ્વર મને સહાય થાઓ.

*

તા. ૧–૮–'૨૧

દ્રવ્ય એ સુખ નહિ પણ સુખનું સાધન, અને તે પણ ઘણા જ થોડા અંશમાં, એ મને નાની ઉંમરથી સમજાયું છે. એટલે દ્રવ્ય-સંપાદન માટે વા તેના સંગ્રહાર્થે મેં કદી જ કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. જે વખતે જે કંઈ મળ્યું તેમાંથી પણ છૂટે હાથે સારાં કામોમાં અને ઘરખર્ચમાં વાપર્યા જ કર્યું છે. વળી સારી યોજનાઓ ખાતે દેવું કરીને પણ પૈસા ખર્ચવામાં વા અંગત જવાબદારી માથે

લેવામાં કદી પાછી પાની કરી નથી. પરિણામે આજે જાહેરજીવનનાં અને નોકરીનાં પણ ૨૦ વર્ષને અંતે મારા પગારમાંથી વા ઘરના ઉત્પન્નમાંથી કંઈ જ બચાવ્યું નથી અને રૂ. ૧,૦૦૦) કદાચ અંગત દેવું પણ કર્યું હશે. વિદ્યાર્થીઓને વખતોવખત જે રકમો ઉછીની આપવામાં આવે છે તે કુટુંબના વડીલ પોતાનાં છોકરાંને આપે તેટલા જ વિશ્વાસથી અને ભાવથી આપવામાં આવી છે અને તેની ચોક્કસ વિગત પણ કોઈ નોટમાં નોંધી નથી. વખતસર વિદ્યાર્થીઓને નાણાં મળે તે તરફ જ દૃષ્ટિ રહેતી. પરિણામે પેટલાદ લોનફંડનો હિસાબ બહુ જ ચોક્કસ છે એમ હું ખાતરી આપી શકતો નથી. કોઈ વિદ્યાર્થી રકમ લઈ ગયો હોય અને તે રકમ પાછી ફરતાં જમે લેવાની ભૂલથી રહી ગઈ હોય, તો તે ભૂલ પકડવાનું સાધન મારી પાસે નથી. લોનફંડમાં મારી ખાનગી રકમ તણાઈ ગઈ હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. લોનફંડની કોઈ રકમ મારી પાસે રહે તેવો તો સંભવ છે જ નહિ, છતાં કંઈ રહી ગઈ હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મારે ભોગવવું પડશે. હિસાબ રાખવાના આળસને લઈને આજે અનેક મિત્રો સાથેના અને સંસ્થાઓ સાથેના હિસાબ ચોખ્ખા કરવાના બાકી છે અને તે કારણે અનેક અમૂંઝણો વિના કારણે ભોગવવી પડે છે. અને કોઈ કોઈ વખત પ્રામાણિકપણા સંબંધે કોઈ ગનુ શંકા લે તેવા બનાવ પણ બનવા સંભવ રહે છે. આ સ્થિતિ મારે માટે અસહ્ય થઈ પડી છે. માટે આજથી નિશ્ચય કરું છું કે, આજે સરકારી ઑફિસના નવા વર્ષથી મારું ખાનગી બજેટ પણ સરકારના ધોરણે ગોઠવવું, દરેક માસનું પણ અગાઉથી જ વર્ષના ધોરણે ગોઠવવું અને તે પ્રમાણે જ ખર્ચ કરવું અને વર્ષ આખરે વાર્ષિક ઉત્પન્ન-ખર્ચની તારીજ કરી, મૂળ બજેટ સાથે મેળવી, અનુભવનો લાભ લઈ નવા વર્ષનું બજેટ ગોઠવવું. દિવાળી સુધીમાં બની શકે તો બધા જ હિસાબ તૈયાર કરવા અને જરૂર પડે તો હિસાબ માટે જ માસિક રૂ. ૫૦) સુધી પણ પગાર આપી નોકર રોકી એકેએક હિસાબ ચોખ્ખા કરવા અને પાછળથી બધા જ હિસાબ ચોખ્ખા રહે તેની તજવીજ કરવી. આ કામ કરવા ખાતે જ નોકરીમાંથી એક બે માસની રજા લેવી, પણ નિશ્ચયનો અમલ કરવો.

*

તા. ૮-૮-'૨૧

આજે વિદ્યાધિકારી કચેરીમાંથી ખબર મળી કે, 'લાયબ્રેરી ડિપાર્ટમેન્ટ' તરફથી જે યોજના તૈયાર થઈ કાઉન્સિલ તરફ જવાના થાય છે તેમાં મારો પગાર માસિક રૂ ૨૦૦) નો મૂક્યો છે થોડી મુદત ઉપર ગ. કુદાલકર સાહેબે મારો ગ્રેડ રૂ. ૨૦૦-૩૦૦ નો કરવા ભલામણ કરી હતી. રા. દત્ત પણ તે જ પ્રમાણે લખવા તૈયાર હતા. અને મારા ના કહેવાથી જ મારો ગ્રેડ સુધર્યો ન હતો. અને મેં પોતે તો બીજા કારકુનો અને મિમિસ પ્રભુ દેસાઈના ગ્રેડ મારા પહેલાં જ સુધરવાની જરૂર હોવાથી અને બધા એકી વખતે સુધરવાનુ શક્ય ન હોવાથી મારો ગ્રેડ સુધારના 'ના' જ લખ્યું હતુ, છતાં વિદ્યાધિકારી કચેરીમાથી ભલામણ થઈ છે એટલે મને સારુ તો લાગ્યુ છે પણ તે મજૂર થશે એમ હુ માનતો જ નથી, અને કદાચ મંજૂર થાય તોપણ મેં મારા માટે તો નિશ્ચય કરી મૂક્યો જ છે કે વડોદરામાં રહું ત્યા સુધી માસિક રૂ. ૧૫૦) ઉપરાત જેટલો પગાર મને મળે તેટલો બધો વમોમા કેળવણીનાં કાર્યો ખાતે જ ખર્ચવો. એટલે જો આ રૂ ૩૦) નો માસિક પગાર મને વધારે મળે તો હાલ કેળવણી મડળમા માસિક રૂ ૨૦) આપવાની જે યોજના છે તેને બદલે માસિક રૂ. ૫૦) આપવાનુ બની શકશે મારી ઇચ્છા હતી અને છે કે માસિક રૂ. ૧૦૦)માં મારુ બધુ ખર્ચ નિભાવવુ પરંતુ હાલ જે પ્રમાણે ખર્ચ થાય છે તે આકડા મૂકી ગણી જોતાં રૂ ૧૫૦)ની અંદર જઈ શકતુ જ નથી. કારણ કે સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓને મદદ કરવાની રકમો, વીમાની રકમો, રેલવે, ટપાલ વગેરે ખર્ચમાંથી હવે કંઈ જ કમી થઈ શકે તેમ નથી —વસો રહેવાનું કાયમ માટે થાય અને બીજી પ્રવૃત્તિઓનો સંબધ ઓછો થાય તો કદાચ રૂ. ૨૫) ખર્ચ સહેજ ઓછુ થાય એમ લાગે છે, છતાં એટલુ તો નક્કી જ થયુ છે કે રૂ ૧૦૦) કરતા ઓછા ખર્ચે હું મારી અને કુટુમ્બની જવાબદારીઓ નિભાવી શકું નહિ. મોંઘવારી કેટલી વધી ગઈ છે તેનુ આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત છે

૧૮

આત્મસુધારણાના પ્રયત્નો

(૧૯૨૨)

સદ્દપોનો અમલ કરતા થતા અનુભવોની નોંધો મોતીભાઈના અંતરમા ડોકિયુ કરાવે છે. તેમાથી કેટલીક આ પ્રકરણમા આપી છે

તા ૧૭-૧-'૨૨

પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ શરૂ થયાનો શુભ દિવસ ગઈ કાલે પસાર થયો છે ચરોતર પ્રદેશની મારી એ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ અને સેવાનું ક્ષેત્ર હોવાથી અને તે દ્વારા જ હું ઘણા સસ્કારી યુવકોના અને વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિઓને ચાહનાર સદ્દગૃહસ્થોના સબધમા આવેલો હોવાથી, તે દિવસને હુ સ્વાભાવિક રીતે પવિત્ર ગણુ છુ. મારો જન્મદિનસ માગશર સુદ ૧૦ નો છે તે દિવસ મને કદી કોઈ વર્ષ હજી સુધી સાભર્યો નથી, પરંતુ તા ૧૬-૧-૧૯૦૬ નો દિવસ હું કદી વીસરી શક્યો પણ નથી તે દિવસે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસના વિદ્યાર્થીઓને હુ જ્યા હોઉ ત્યા ભેગા કરુ છુ અને કઈક કઈક વાતો કહું છુ. ગઈ કાલે તેમ મે નથી કર્યું, કારણ કે હાલ વાતાવરણ રાજકીય થઈ ગયુ છે અને એ મારો વિષય નથી અને એ સિવાય બીજા વિષયમા યુવકોને બહુ રસ પડે તેમ નથી. છતા મારે મારુ કર્તવ્ય તો કરવાનું રહ્યુ જ એટલે મે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની બે યોજનાઓ સબધી શાત રીતે ગઈ કાલે નિર્ણય કર્યો છે ગઈ તા. ૧-૮-'૨૧ની નોંધમા હિસાબ ચોખ્ખા કરવા મે ઠરાવ કર્યો હતો મારુ ખાનગી બજેટ પણ ચોક્કસ રીતે અમલમા મૂકવા નિશ્ચય કર્યો હતો પણ મારા નિશ્ચયો તો હુ અમલમા મૂકી શકતો નથી તે પ્રમાણે આ વખતે પણ અમલમા નથી જ મૂકી શક્યો એટલે ગઈ કાલે સ્વાર્થનો જે નિર્ણય કર્યો છે તે ખાનગી ખર્ચનો વહીવટ નીચે પ્રમાણે ભાઈ . ને સોપી દેવો જેથી ડિસેમ્બર આખરે એક વર્ષના પ્રયત્નનુ પરિણામ જાણી શકાય

પગાર ભાઈ . . વર્ગ બધી વ્યવસ્થા કરે ફક્ત મારા ગજના ખર્ચનો હિસાબ મારી પાસે રહે.

રૂ ૫૦) વસો કેળવણી મંડળ અને વસોની બીજી પ્રવૃત્તિઓ
રૂ ૫૦) વસો માહ્કારી ગેન્ડમા તોન ખાતે પગત ભન્વા
રૂ. ૨૦) વીમાના, મેવા મધા।, ડૉ કર્વેની યુનિવર્સિટીના
રૂ ૩૦) માતુશ્રી, પત્ની, ચિ ભાણાભાઈના ખર્ચના
રૂ ૫૦) વડોદરાના ખર્ચના અને ઘરભાડા વગેરેના
રૂ ૧૦) સિટી એલાવન્સ આવે તેમાથી ચ એ. સોસાયટીને
રૂ ૮॥। આયપતવેરો વગેરે કપાતા જે વધે તે ગજનાખર્ચ

૨૧૮॥। કુલ માસિક પગાર મળે તેનુ અદાજપત્ર

ઉપર પ્રમાણે જેને તેને ખાતે રકમો આપતા વિશેષ ખર્ચ કરવાની જરૂર પડે તો તે વસોના ઉત્પન્નમાથી ના વડોદરાના ખ્સોડા ખર્ચમા ડિસ્ટ્રિક્ટમા જવાના કારણે બચત રહે તેમાથી કરવો ડિસ્ટ્રિક્ટમા ભથ્થુ લેવામા આવે અને તે દિવસે કોઈને ત્યા મુકામ કરવામા આવે, તો તે દિવસના ભથ્થાની રકમ તે ગામની જ ના બીજી કોઈ પરમાર્થિક પ્રવૃત્તિમા ખર્ચવી આ યોજનામા હવે જે કંઈ ભૂલ થાય તો તે ભાઈ . ની ગણવી કારણ કે સ્વતંત્ર રહેવામા હું નિષ્ફળ નીવડ્યો ત્યાર પછી જ પરતંત્ર રહેવા મે સ્વીકાર કર્યો છે કારણ મને સ્વભાવ એવો પડી ગયો છે કે મારી પાસે ગમે તે પ્રકારની સિલક હોય અને કોઈ વિદ્યાર્થી વા ગરીબ માણસ મદદ લેવા આવે, તો હું તે ખાનગી વા સાર્વજનિક સિલકમાથી તુરત જ આપી દઉ છુ આ પ્રકાર હવે પછી ન બને તે માટે પણ આજથી ઠરાવ કર્યો છે કે, જે તે સિલક કામ કરનાર પાસે જ રહે અને બીજે ખાતે આપવામા આવે તો દાખલો રાખી, ચોકસાઈ કરીને જ આપે, જેથી હિસાબમા કંઈ પણ ગોટાળો થઈ શકે નહિ

આ બે નિર્ણયોને હું તથા મારી સાથે કામ કરનારાઓ ચુસ્ત રીતે વળગી રહીએ, તો જે કારણે હું જે ચિંતાઓ અને અમૂઝણો ભોગવુ છુ તેમાથી જરૂર એક વર્ષની અંદર હું કેવળ મુક્ત થાઉ હવે ત્રીજો પ્રશ્ન — પાછલા હિસાબ ચોખ્ખા કરવાના રહ્યા અઠવાડિયામા એક હિસાબ એ પ્રમાણે નક્કી કરવામા આવે તો

હોળી પહેલાં કદાચ બધા હિસાબ ચોખ્ખા થઈ જવા સંભવ રહે છે. હિસાબની ચિંતામાંથી છૂટવાનો સ્વાર્થનો આ એક નિર્ણય. અને પરમાર્થનો બીજો નિર્ણય તે નીચે પ્રમાણે :

સ્નેહીઓ, કુટુંબીઓ અને મિત્રોના ઘાડા પરિચયથી હું જાણી શક્યો છું કે કન્યાને માટે વર શોધતાં કુલીન અને સમૃદ્ધિવાન કુટુંબોને પણ અનેક વિટંબણાઓ પડે છે. બબ્બે ત્રણ ત્રણ વર્ષથી સતત પ્રયત્ન કરનાર પણ નિષ્ફળ નીવડયાના ઘણા દાખલા છે. વળી એક કન્યા પરણાવતાં રૂ. ૪,૦૦૦) ખર્ચ થવાના તો સામાન્ય દાખલાઓ થવા લાગ્યા છે. પાટીદારની આર્થિક સ્થિતિ આ ભાર સહન કરી શકે તેમ નથી જ, એમ મારું દૃઢ માનવું છે. એક બાજુ આ સ્થિતિ છે, ત્યારે બીજી બાજુ છોકરાઓને કન્યા નહિ મળવાના કારણે કુટુંબોની અને ગામોની વસ્તી ભાગવાના પણ અનેક દાખલાઓ છે. આ સ્થિતિ વિષમ છે. ઉપાય થઈ શકે તેમ છે, પણ તેમાં મિથ્યાભિમાન આડે આવે છે. લોકો ઘણી બાબતોનો તો વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આ સ્થિતિમાં ભાઈઓનું હિત વિચારનાર અને સેવાભાવથી કામ કરનાર અને કીર્તિની કે બીજા સ્વાર્થની પરવા પણ નહિ કરનાર કેળવાયેલા પુરુષોનું કર્તવ્ય છે કે, લોકમત કેળવવા પ્રયત્ન કરવાનું તેમણે શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આ પ્રયત્ન કરવામાં જોખમ રહેલું છે. પ્રયત્ન કરનાર સામે અનેક પ્રકારની ટીકા થવાનો સંભવ છે. જે દોષો તેણે કર્યાં નહિ હોય, જે ટીકાઓ તેણે કોઈને માટે લખી નહિ હોય, વા જે સુધારા કે ફેરફારની તેણે હિમાયત નહિ કરી હોય, તે બધાને માટે તેણે જવાબદાર રહેવું પડશે. એટલે શાન્તિ ગુમાવી દુઃખ અને વ્યથા પણ તેણે ભોગવવાં જોઈશે, અને કાર્યનું પરિણામ બીજું કંઈ ન પણ આવે. આ હકીકત છે; એટલે જવાબદારી કોઈ લેતું નથી એમ હું માનું છું. ભાઈઓની સેવા કરવી એ મેં ધર્મ માન્યો છે. માટે 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિકનું એક ફોર્મ 'પાટીદાર પત્રિકા' માટે રાખવું. તેનું ખર્ચ મારે, પાટીદાર માટે ખર્ચવાની જે કંઈ રકમો મને મળી છે વા હવે પછી મળે, તેમાંથી આપવું. સારા લેખોની પત્રિકાઓ છૂટક છપાવીને પણ વહેંચવી અને પ્રયત્ન સફળ થાય, તો ફોર્મ વધારવું વા સ્વતંત્ર માસિક પણ કાઢવું. આ સંબંધે લેખો પણ માગવા અને ઉપયોગી જણાય તેટલા છાપવા. ત્રણ માસનું

મેટર ભેગુ થાય ત્યારે 'જ્ઞાન પ્રચાર'મા યોજના બહાર પાડવી ત્યા સુધી લેખો લખવા અને મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો. પ્રથમ મે 'લગ્ન' માટે જે કેટલાક સુધારા મારા મનથી નક્કી કર્યા છે તે છાપવા અને વિદ્વાનોમા તે ફેરવવા અને તેના જે જવાબ આવે તે છાપવા આ રીતે કામની શરૂઆત કરવી માર્ચ માસના અકમા તો આ વિભાગ શરૂ થવો જોઈએ જ, અને તે માટે તૈયારી કરવી જોઈએ પત્રો જાન્યુઆરી આખર સુધીમા રવાના થઈ જવા જોઈએ, તેથી ફેબ્રુઆરી ૨૦ સુધીમા જે પ્રત્યુત્તરો ના લેખો આવશે તે છપાઈ શકે નવી જવાબદારી લેવામા હાલના વખતમા મારે માટે કેટલું મુશ્કેલ છે તે જાણવા અને અનુભવવા છતા, કન્યાઓના વાલીઓ તરફની મારી દિલસોજી એટલી પ્રબળ છે કે હુ આ નવી પ્રવૃત્તિમા ઝપલાવવામા રોકાઈ શકતો નથી ઇશ્વર મને મદદ કરે થાઓ

*

તા ૧૭-૨-'૨૨

મારા દોષો પ્રયત્ન કરવા છતા ઓછા થતા નથી ચોકસાઈ, નિયમિતપણુ, ઝીણી ઝીણી બાબતોમા પણ એક વખત કરેલા નિશ્ચયોને વળગી રહેવાના ગુણ, વર્ષો થયા પણ ખીલવી શકતો નથી આર્થિક સ્વતંત્રતા સિવાય ખરી સ્વતંત્રતા કદી અનુભવવાની જ નથી અને આર્થિક સ્વતંત્રતા ઉત્પન્નની અંદર રહ્યા વિના અને નિયમિત રીતે દર માસે કંઈ કંઈ બચત પાડવાની ટેવ કેળવ્યા સિવાય આવી શકે નહિ પાછના હિસાબ હજી ચોખ્ખા થયા નથી અને વધુ ગૂચવણો ભવિષ્યમા ઊભી ન થાય તે કારણે ભાઈ . ને માસિક પગારની વ્યવસ્થા કરવાનુ સોંપીને કંઈક સરળતા મેળવી છે છતા બહારની રકમો હાથમા લેવાય છે અને પહેલાની માફક બીજાઓને બારોબાર અપાય છે. માટે આત્મશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આજે નીચેના ઠરાવો ગુપ્ત રીતે પાળવાનુ સ્વીકારુ છુ અને એ ઠરાવો પૈકી એક કરતા વધારેનો જે દિવસે ભંગ થાય તે દિવસે સાંજના વાળુ બંધ કરવુ. ઉપવાસ કરવાની જરૂર ઊભી થઈ નથી અને ધર્મના કારણે તેનો પ્રયોગ મે કર્યો પણ નથી. પણ આરોગ્યના કારણે તે પ્રયોગ સારો છે, એમ તો સાંભળ્યુ છે અને સ્વામી અખંડાનંદજી તો તે પ્રયોગ ઘણી વખત કરે છે જ. નૈતિક શુદ્ધિના કારણે શિક્ષા તરીકે

હું એ પ્રયોગની શરૂઆત કરવાનું સ્વીકારું છું. એટલે તેમાંથી બીજા લાભ હશે તે પાછળથી સમજાશે. હાલ તુરત તો નીચેના ઠરાવ તે માટે નક્કી કરું છું:

૧. દરરોજ નામુ કોઈ નોટમાં લખવું.

૨. કોઈ ફંડનાં વા વ્યક્તિનાં નાણાં ખાનગી ઉપયોગમાં લેવાં જ નહિ. અને અન્ય કોઈ વ્યક્તિને વા સંસ્થાને આપવાની જરૂર પડે તો પ્રથમ લખ્યા સિવાય આપવાં નહિ.

૩. નવા દિવસનાં કામ પહેલા દિવસે સૂતા પહેલાં નોંધી રાખવાં.

૪. હિંદી પુસ્તક દરરોજ થોડું થોડું પણ વાંચવું.

*

તા. ૨૨-૧૧-'૨૨

આત્મસુધારણાની વાતો કરવી, ઠરાવો કરવા, બોધ આપવો, માર્ગ બતાવવા, એ બધું ઘણું જ સહેલું છે. પણ તેમાંનું કંઈ અમલમાં મૂકવું કેટલું બધું અઘરું છે તે, પોતે કરેલા અને ચુસ્ત રીતે પાળવા સ્વીકારેલા ઠરાવો પણ શરૂઆતના બે ત્રણ માસ પછી તો કાગળ ઉપર જ રહી જાય છે તે અનુભવ્યા પછી જ સમજાય છે. જેણે એક વખત છૂટ લીધી તેને તે છૂટ (સ્વચ્છંદીપણું?) મૂકી દેવી એ સહેલું નથી. વ્યવસ્થા, નિયમિતપણું અને ચોકસાઈ એ ગુણો મારા જીવનમાં ઊતર્યાં જ નથી, અને એક વખત કુટેવો પડી ગઈ પછી તે ગુણો ધારણ નથી કરી શકાતા. છતાં આગ્રહ ચાલુ રહે તો કંઈ અને કંઈ સારું પરિણામ આવે છે જ. અનુભવ એવો થયો છે કે બહારગામ જવાનું થતાં કરેલો ક્રમ તૂટી જાય છે, અને ફરી મૂળ ધોરણે નિયમ પળાતાં વાર લાગે છે. કામ થયે જાય છે. કરેલા નિયમો પૈકી કેટલાક તો સારી રીતે પળાય છે. પણ ઠરાવ પ્રમાણે નહિ જ. મેં હજી સુધી મારા ગુરુ તરીકે કોઈને સ્વીકાર્યો નથી. પુસ્તકો જ મને માર્ગ બતાવતાં રહ્યાં છે. અને આત્મ-પરીક્ષા દ્વારા જ આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. બહારની મદદ આ બાબતમાં કામ લાગતી નથી અને સ્વભાવમાં છુપાઈ રહેલા પ્રમાદ સિવાય નિશ્ચયપણે કામ નહિ થવામાં બીજું કંઈ કારણ નથી. શરીરની આળસ કરતાં મનની આળસ વધારે ખરાબ છે. ફરજિયાત

કામ તો જવાબદારીને અંગે થયે જ જાય છે, અને તે તો બિન-સંસ્કારી, મિલના મજૂરો પણ કરે છે. પ્રશ્ન ઐચ્છિક કામનો છે: જેનો જવાબ જાત સિવાય બીજા કોઈને આપવાનો નથી, અને જેના માટે બીજા કોઈનો ઠપકો મળવાનો નથી, તે આત્મસુધારણાના કામનો છે. પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરાવ્યું તે પણ થઈ શક્યું નહિ. હવે તે ઉપાય પણ કામ લાગે નહિ. હવે પળાય નહિ તેવો માર્ગ છોડી દઉં છું. પણ ધ્યેયને તો વળગી જ રહું છું. પાછલી નોંધો ફરી ફરીને વાંચવી, અને દર અઠવાડિયે દર માસે કેટલું થતું રહે છે તે જોવું, અને થોડી મુદત પછી ખાસ જરૂર પડે તો બીજી યોજના વિચારવી.

૧૯

એક વધુ હાર

(૧૯૨૧-૨૨)

૧૯૨૧ના વર્ષની શરૂઆતમાં અસહકારના સિદ્ધાંતને કારણે સોસાયટીમાંથી છૂટા થયા પછી મોતીભાઈ ‘મોગા’માં ખપ્યા. એમના જ વિદ્યાર્થીઓ એમનાથી છૂટા પડ્યા અને દેશસેવા કરતા. એકને હાથે જીવનભર પ્રયત્ન કરી રહેલા મોતીભાઈ સાહેબ દેશસેવાના આ અપૂર્વ પ્રસંગે કેમ ઘર બહાર ન નીકળ્યા, એ કોયડો ઘણાને માટે તો અણઉકેલ્યો જ રહ્યો. દરમ્યાન એમના આદર્શોને ઝીલનાર અને એમના પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવથી વર્તનાર એમના માનીતા શિષ્ય, રાજેશ્રી ગોપાળદાસે પણ અસહકારમાં યાહોમ કરી ઝંપલાવ્યું. જેમ સ્વયંસેવકોને વિષે થયું હતું તેમ જ ગોપાળદાસને વિષે પણ મોતીભાઈને થયું કે આ વગર વિચાર્યું પગલું હતું. તેમણે ગોપાળદાસને પત્રો લખ્યા, દલીલો કરી, વિનવણી કરી અને ઉતાવળિયું પગલું નહિ ભરવા બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યા. આખરે એક લગ્નપ્રસંગે વસોમાં પાટીદાર જ્ઞાતિના મોટા મોટા હોદ્દા ધરાવનાર ગૃહસ્થો આવેલા હતા, તેનો લાભ લઈ ગોપાળદાસની સાથે આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કરવા તેમની જ હવેલીમાં એક સભા ભરી.

સભામાં વિવિધ દૃષ્ટિએ ચર્ચા થઈ. અસહકારની ચળવળમાં પડવાથી સર્વસ્વ જશે, એ ડર કોઈએ બતાવ્યો. કોઈએ આજીજી કરી કે, આપણી પાટીદારની નાતમાં આ એક જ રાજગાદી છે તે આમ વેડફી ન નાખો. મોતીભાઈએ એમની વ્યવહારુ બુદ્ધિથી દલીલ કરી કે, ‘તમારા આદર્શોની ખાતર તમને મળેલી આ બક્ષિસ આમ વેડફી નાખો તે તમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકનાર તમારા સદ્‌ગત દાદા અને તમારી ભાવિ પ્રજા પ્રત્યે દ્રોહ કરવા બરાબર છે.’ ગોપાળદાસે એક જ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘એ બધી બાજુનો વિચાર કરીને જ મેં એ પગલું ભર્યું છે. જો કેળવણીની પ્રવૃત્તિઓ ખાતે મારી મિલ્કત બક્ષિસ આપવાથી હું કંઈ ખોટું ન કરતો હોઉં, તો દેશની મુક્તિને ખાતર મારું સર્વસ્વ જોખમમાં મૂકતાં હું કંઈ જ ખોટું કરતો નથી.’ મોતીભાઈની પાસે આ દલીલ સામે કંઈ ઉત્તર નહોતો

અસદકારે ગોપાળદાસને પણ ઝૂંટવી લીધા ! નાનપણમા અનેક મુસ્કેલીઓ વેઠી, નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો કરી મોતીભાઈએ તેમના ઉપર સસ્કાર નાખ્યા હતા. તેમના વાગ્સાહક્કની તકગર શિક્ષતાં અસાધારણ જહેમત ઉઠાવી મદદ કરી હતી. ગાદી મળ્યા પછી ગોપાળદાસ બીજા ગજાઓની માફક કુંછદે ન ચડી જાય અને પોતાની જાગીરને ખરાબે ન ચડાવે તે માટે મદા જાગ્રત રહી તેમને દોરવણી આપી હતી ગોપાળદાસને પણ મોતીભાઈની સલાહમા એટલો વિશ્વાસ હતો કે તેનો તે અનસગ અમલ કરતા મોતીભાઈની લોકહિતની લગભગ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઢમામાં તેમણે ખીલવી હતી અને તે એટલી ખ્યાતિ પામી હતી કે ઢમાને 'સરસ્વતીચદ્ર'માં વર્ણવેલા કલ્યાણગ્રામની ઉપમા આપવામા આવતી હતી. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓને લીધે ઢસાના જાગીરદાર ઉપર બ્રિટિશ સરકાર એટલી ખુશ હતી કે તેમને કંઈક માન આપવા આતુર હતી. માન લેવાની ગોપાળદાસે ના પાડતા છેવટે તેમને ગવર્નરના એ ડી સી બનાવવાની ભલામણ રેસિડેન્ટે કરી હતી.

આ બાબત મોતીભાઈની સલાહ પૂછતા, તેના ઉત્તરમા એ માન નહિ સ્વીકારવાની મોતીભાઈએ સલાહ આપી હતી. કોઈ પણ બાબતમા સીધી સલાહ નહિ આપતા, વસ્તુના લાભાલાભ સમજાવી જાતે નિર્ણય કરવા પ્રેરવાની મોતીભાઈની પદ્ધતિ હતી. તે પ્રમાણે આ બાબતમા પણ તેમણે કર્યું હતુ સરકાર તરફથી મળતા આવા માન લેવાથી તેના આભાર નીચે રહેવુ પડે અને ન ગમતા કામો શરમથી કરવા પડે, તેથી ગુલામી માનસ કેળવાય અને રાજખટપટોમા ભાગ લેવો પડે એ એમની ખાસ દલીલ હતી

આ પ્રશ્નની નાટાઘાટ ચાલતી હતી તેટલામા જ અસદકાર આવી ચડ્યો અને મોતીભાઈ ઇચ્છે તે કરતા પણ વધુ હિમ્મત, શૌર્ય, સ્વતત્ર વિચારશક્તિ, ત્યાગ અને સ્વદેશભક્તિ ગોપાળદાસે દાખવ્યા. મોતીભાઈના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને વસોના પાટીદારોએ ભૂતકાળમા સ્વપરાક્રમે મેળવેલી ગાદી સ્વેચ્છાએ ત્યાગી ગોપાળદાસે પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિમા અસાધારણ ઉમેરો કર્યો મોતીભાઈ અહીં પણ હાર્યા, પણ હારીને જીત્યા એમનુ શિક્ષણ અદ્ભુત રીતે સફળ થયુ !

૨૦

ખાદી કેમ ન પહેરી?

(તા ૧૯-૧૨-'૨૨ની એક નોધ)

ગોપાળદાસની ગાદી ૧૯૨૨ ના જુલાઈની ૧૭ મી તારીખે જપ્ત થઈ ચરોતરમા તેની જાદુઈ અસર થઈ જુવાનોમા ઓર જુસ્સો વ્યાપ્યો વસોના યુવાનોને પણ 'દરબાર સાહેબ'ને પગલે ચાલવાનુ શૂર ચડ્યુ આ અરસામા અસહકારના સિદ્ધાન્તનો બારડોલીમા તા ૧-૨-'૨૨ ને રોજ પ્રયોગ થયો પરિણામે દેશમા કેટલેક સ્થળે તોફાન થયા તા ૧૦-૨-'૨૨ ને રોજ ગાધીજી પકડાયા અને અસહકારનો કાર્યક્રમ મોકૂફ રહ્યો છતા ગાધીજીએ ઉપદેશેલો પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, હિંદુ મુસ્લિમ એક્તા, વગેરે કાર્યક્રમ તો ચાલુ રહ્યો

વસોમા આ કાર્યક્રમના પ્રચાર માટે રાતદિવસ પ્રયત્નો થવા લાગ્યા મોતીભાઈ એ પ્રયત્નોને જેટલી મદદ થાય તેટલી કરતા, પરતુ અસહકારના સિદ્ધાન્તે જન્માવેલી સરકાર પ્રત્યેની તિરસ્કારની લાગણીથી જન્મેલા પ્રચડ બળો જોઈ તે ખૂબ ભડકવા લાગ્યા જે અસહકારી નહિ જે ખાદી પહેરે નહિ અને જે રેટિયો ચલાવે નહિ તે દેશદ્રોહી, એમ યુવાનો અને સામાન્ય લોકો માનવા લાગ્યા અને એથી ઊલટુ, જે ધોળી ટોપી પહેરે અને રેટિયાની પ્રવૃત્તિમા ભાગ લે તે 'અસહકારી' એટલે રાજદ્રોહી, એમ સરકારના અમલદારો માનવા લાગ્યા આ સ્થિતિ મોતીભાઈ જેવાને બહુ વિષમ અને અકળાવનારી થઈ પડી તેમના મિત્ર નરસિહભાઈ પકડાયા (૧૯૧૦) ત્યારથી તેમના ઉપર સરકારની છૂપી પોલીસની ચોકી હતી વળી એમના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્નેહીઓમાના ઘણાખરા 'અસહકારી' થયા હતા અને તેમની સાથે ફરતા હતા આ કારણે પણ સરકારની તેમના ઉપર નજર રહેતી તેમના વડોદરાના મુકામની આસપાસ છૂપી પોલિસની આખો સદા ફરતી રહેતી આ કારણે તેમને બીજા

અમલદાર મિત્રો ચેતવણી પણ આપતા કે, અસહકારીઓ સાથે ફરવાથી કોઈક વખત સરકાર તમને ફસાવશે, માટે એમની સોબત છોડી દો. મોતીભાઈને સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવું હતું. રાજકીય દૃષ્ટિએ તે અસહકારીઓના વર્ગમાં ભળ્યા નહોતા, ભળવા માગતા નહોતા, અને અસહકારના શસ્ત્રથી સ્વરાજ્ય મળે એ માન્યતામાં પણ તેમને શ્રદ્ધા બેઠી નહોતી. પરંતુ ગાંધીજીની હાકલને માન આપી, દેશની મુક્તિ માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આ ચળવળમાં પડેલા લોકો પ્રત્યે તેમને ઘણું માન હતું, અને ગાંધીજીની બીજી પ્રવૃત્તિઓ દેશહિતને ખૂબ આગળ ધપાવશે એવી શ્રદ્ધા તેમને બેઠી હતી. એટલે અસહકારમાં પડ્યા સિવાય એવી રીતે થતા લોકસેવાના પ્રયત્નોને મદદ કરવી એને તે કર્તવ્ય સમજતા હતા.

આમ હોવાથી એક બાજુ સરકારમાં ગેરસમજ થાય તે ડર હતો, અને બીજી બાજુ દેશભક્તિના ચિહ્ન તરીકે કંઈ નહિ તો ખાદી તો પહેરવી જ જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ થતો હતો. મોતીભાઈએ બન્ને પક્ષની સાથે સંબંધ રાખી દક્ષતાથી કામ લીધું. સરકાર તરફથી થતી તપાસમાં તેમણે પોતાની સ્થિતિ રજૂ કરી અને પોતે લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ પૂરતા જ અસહકારીઓ સાથે સંબંધ રાખે છે, અને તેમ કરવાનો તેમને સંપૂર્ણ હક છે એમ જણાવ્યું. બીજી બાજુથી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સીધો ભાગ લેનાર મિત્રોનો સદંતર ત્યાગ કર્યો અને તેમનાથી અળગા રહેવાની નીતિ સ્વીકારી. પોતે સ્વદેશીધર્મમાં માનતા હતા, છતાં ખાદી જે અસહકારનો — સ્વાતંત્ર્યની લડતનો — પોશાક મનાઈ હતી તે ન જ સ્વીકારી, અને સરકાર અને અસહકાર બન્નેની પાછળ રહેલી દેશસેવાની સમાન ભાવના જ એક પ્રતીક સમા તે અસલ મોતીભાઈ જ રહ્યા।

તેમના આ વર્તને તેમના વિશે વળી ગેરસમજ ફેલાવી. આ વિશે એક દિવસ વસોમાં ગોપાળદાસના બાગમાં યુવકો સાથે તેમને ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ. તેણે તેમને અસ્વસ્થ કર્યા. આખરે નવ દિવસના મંથન પછી એક સવારે પોતાની સ્થિતિ સમજાવતી એક વિસ્તૃત નોંધ તેમણે લખી. તે મોતીભાઈના અસહકાર વિશેના વિચારો રજૂ કરે છે. એ વિચારોમાંના કેટલાક મુદ્દાના ઉતારા આજે આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ જે સંજોગોમાં એ નોંધ લખાઈ

છે તે ધ્યાનમાં રાખતા મોતીભાઈની વિચારસરણીની સ્પષ્ટતા અને વ્યવહારુતાનો એથી ખ્યાલ આવે છે :

વડોદરા, તા. ૧૯–૧૨–'૨૨

હુ સરકારી નોકર હોવાના કારણે, વા આ દેશમાં સંયોગોને લઈને અમુક ભાવના સ્વીકારાયેલી છે તે કારણે, મારી જિંદગીની શરૂઆતથી જ, કેળવણીનુ કામ કરનારાઓએ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ નહિ લેવો જોઈએ, એવો મત હુ ધરાવતો રહ્યો છુ દેશના નેતાઓએ કેળવણીની બાબતમા પણ સરકાર સાથે અસહકાર જાહેર કર્યો એટલે મારા મનની દશા વિચિત્ર થઈ. એક બાજુએ જેમની સાથે જિંદગીભર કામ કરવાનુ મેં સ્વીકારેલુ તેઓ અને હુ વિચારમાં જુદા પડયા, અને બીજી બાજુએ મારો સિદ્ધાંત બદલી, પૂરેપૂરી ના થોડીઘણી પણ ખાતરી થયા સિવાય લોકમતને માન આપી, લોકપ્રિય પ્રવૃત્તિમા ઝંપલાવવાની અંતઃકરણે ના પાડી પરિણામ એ આવ્યુ કે, મારા અંગત મિત્રો અને સ્નેહીઓ સાથેનો મારો સંબંધ જેવો અને તેવો સચવાઈ તો રહ્યો પણ રાજકીય વિષયોની ચર્ચામા ઊતરવાના ઘણા પ્રસંગો આવતા ગયા હેતુપૂર્વક આ વિષયની નોંધ કેરવાનું એ નર્ણમા લખી નથી પરંતુ રવિવાર તા. ૧૦–૧૨–'૨૨ને રોજ વસો મુકામે સાંજના ગોપાળદાસના બાગમા જે ચર્ચા થઈ તે ઉપરથી આ નોંધ લખવા ઇચ્છા થઈ છે અને મારી માન્યતા શી છે તે જ હુ અત્રે લખીશ

દેશહિત કરવાના માર્ગ અનેક છે. અને જે પોતાના દેશને માટે વા દેશી ભાઈઓ માટે લાગણી ધરાવે છે તેઓ પોતપોતાના વિષયમા ગતદિવસ નામ કર્યે જ જાય છે કોઈ ધર્મ દ્વારા વા સમાજસેવા દ્વારા દેશસેવા કરે, તો કોઈ અંત્યજ ના ભીલ લોકોની સેવા કરે, કોઈ સહકારી મંડળીઓ દ્વારા ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કરે, તો કોઈ કેળવણીની એકલી પ્રવૃત્તિમા લક્ષ્ય આપે, કોઈ કાઉન્સિલમા જઈ દેશની સેવા કરવાનુ ઇચ્છે તો કોઈ સરકારી નોકરીમા પ્રામાણિકપણુ સાચવી પ્રજાના દુઃખ ઓછા કરવા મથે, કોઈ સાહિત્ય દ્વારા સેવા કરે, તો કોઈ દેશના ઉદ્યોગો ખીલવવા મથે. જે કોઈ માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાચવીને વા કેવળ નિઃસ્વાર્થ રીતે સાચા ભાનથી કર્તવ્યની જ ખાતર અને મનુષ્યમાત્ર આપણા

ભાઈબહેનો છે એમ સમજી દુઃખી ભાઈઓની અને દુઃખી પ્રાણીઓની સેવા કરે છે, તે સર્વ દેશનું હિત કરે છે, એમ હું ચુસ્ત રીતે માનું છું. પરંતુ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો જેમ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે છતાં એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે જ મદદ કરે છે તેવી જ રીતે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં જોડાનાર માણસોએ પણ એક જ પ્રવૃત્તિમાં કામ કરવાની સાથે બીજી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી અને બની શકે તેટલી મદદ પણ કરવી. દૃષ્ટાંત તરીકે, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેનારે સંસારસુધારા વા ધર્મસુધારાના આવશ્યક પ્રશ્નોમાં મદદ કરવી જ જોઈએ. કેળવણીનું કામ કરનારાઓએ રાજકીય પ્રવૃત્તિને, પોતાનું ધ્યેય ચૂકયા સિવાય, જેટલી મદદ થઈ શકે તેટલી કરવી.

હું અસહકારી નથી, એટલે કે અસહકારની બધી દલીલો હું સ્વીકારી શકયો નથી. અહિંસાત્મક અસહકારથી સ્વરાજ્ય તો કોઈ પણ દેશ પરદેશીઓ પાસેથી મેળવી જ શકે, એમાં મને જરાયે શંકા નથી. કારણ પરદેશી રાજા કોઈ દેશમાં રાજ્ય કરી શકે તે દેશી લોકોની મદદથી જ, સહાનુભૂતિથી જ, અને મરજીથી જ. પણ દેશના બધા લોકો એકદમ રાજ્ય જોડે અસહકાર કરવા તૈયાર થઈ શકે એ મેં કદી માન્યું નથી. માટે જ હું એ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયો નથી. આ પ્રકારનો પોતપોતામાં સહકાર મેં તો કોઈ પણ જ્ઞાતિ, ગામ કે સંસ્થામાં જોયો-જાણ્યો નથી. માટે આખા દેશમાં તેમ થઈ શકે તેમ મેં માન્યું જ નથી. હું ઘણી વખત ટૂંકામાં જ મારો અભિપ્રાય જણાવતો કે સિદ્ધાંત સાચો છે, ધ્યેય ઇષ્ટ છે, પણ શકય નથી જ. બે વર્ષને અંતે પણ, આ સિદ્ધાંતને માટે હું કદી ન સ્વીકારું વા અનુમાન કરી ન શકું તેવા ભગીરથ પ્રયત્ન થયા પછી અને સ્વપ્ને પણ આશા ન રખાય તેવા મોટા ભોગ અપાયા પછી પણ, મારો એ અભિપ્રાય હું બદલી નથી શકતો. જે શકય નહોતું વા જે શક્ય નથી તેને માટે મારી આખી જિંદગી પલટી નાખવી વા હોમી દેવી એ મને ઠીક નથી લાગ્યું. પાપની સાથે અસહકાર કરવો એ હું કર્તવ્ય માનું છું. પણ બધાં પાપની સાથે મારાથી તેમ થઈ શકતું નથી. તેમ જ પાપીઓની સાથે તેમના પાપી કૃત્ય પૂરતો અસહકાર થઈ શકે છે, પણ તેમનાં બીજાં કાર્યોમાં તો સહકાર જ કરવો પડે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે મારા પોતાના જ ગામમાં ફોજદાર,

નોંધણી કામદાર, સુધરાઈ કારકુન, મુખી પટેલ, અને ગામના પટેલિયાઓ ધોળે દિવસે લાંચો લે છે અને અનેક રીતે ગરીબ ભાઈઓ ઉપર જુલમ કરે છે. આ બધું હું જાણું છું, પણ આ જુલમ ઓછો થાય તે માટે હું કંઈ કરતો નથી. કરી શકું તેમ છું. પણ તેટલો ભોગ આપવા તૈયાર નથી. જો હું નોકરી છોડી વસોમાં જ રહું અને લોકોને સલાહકાર અને મદદગાર થવામાં મારું જીવન ગાળવાનું વ્રત લઉં, તો નિર્દોષ લોકો ઉપર તો કોઈ પણ પ્રકારનો જુલમ ન જ થવા દઉં. પણ હું સંન્યાસી વૃત્તિ ધારણ નથી કરી શક્યો. મારાં માતુશ્રી, પત્નીશ્રી, વગેરેને હું આ કઠણ વ્રત માટે તૈયાર નથી કરી શક્યો. આ ધ્યેય ઇષ્ટ તો છે જ, શક્ય નથી; એમ સ્વીકારી લઈ હું મારી બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યોપચ્યો રહ્યો છું. ટૂંકામાં, આ પાપ જોયા જવાં, તે માટે કોઈ પણ ઉપાય ન લેવો, એને હું તો એક પાપ માનું છું. છતાં મારી નૈતિક હલકી ભાવનાને લીધે, વા મેં મારી સ્વીકારી લીધેલી ઓછી શક્તિને લીધે વા સુખશાન્તિ ભોગવવાના સ્વાર્થને લીધે, વા શત્રુઓ ઊભા કરવાના ભયને લીધે હું મૂગે મોઢે અને ખુલ્લી આંખે ઘણા જુલમ થતા જોઈ રહ્યો છું. અને એમ મન મનાવી રહ્યો છું કે મારું કર્તવ્ય એટલું જ કે, મારે જાતે કોઈ પાપ ન કરવું અને અન્ય કોઈને સીધી રીતે પાપમાં મદદ ન કરવી. અને મારી શક્તિઓ અને સાધનોના પ્રમાણમાં જનસેવાના કામમાં વધારેમાં વધારે થઈ શકે તેટલી મદદ કરવી. આ પ્રમાણે મારી માન્યતા છે અને એ ધોરણે મારું જીવન દોરતો આવ્યો છું. પૂજ્ય મહાત્માજી પ્રત્યે કોઈ અસહકારી જેટલી પૂજ્યબુદ્ધિ અને માનવૃત્તિ ધરાવે છે તે કરતાં હું જરાયે ઓછી ધરાવતો નથી. છતાં તેમનો ગુલામ થઈ રહેવા તૈયાર નથી. મારી બુદ્ધિ વા અંતઃકરણ ન સ્વીકારે તે સિદ્ધાંત હું મહાત્માજી કહે છે માટે ગ્રહણ ન જ કરું. મારું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હું હરકોઈ ભોગે સાચવવા ઇચ્છું છું.

આ રીતે મહાત્માજી પ્રત્યે માનવૃત્તિ પૂરેપૂરી હોવા છતાં અને અસહકારનો સિદ્ધાંત મળ અર્થમાં સ્વીકારવા છતાં, એ સિદ્ધાંતના આચારમાં અને ફળસિદ્ધિમાં અશક્યતા સમજતાં અને મારું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સાચવવા ખાતર હું અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં નથી જોડાયો.

અને આ રીતે અસહકારી નથી, એટલે જે કપડાં ધારણ કરવાથી હું અસહકારી ભૂલેચૂકે પણ ગણાઈ જાઉં તે કપડાં હું ન જ પહેરું. આ કારણે હું ખાદીનો ઉપયોગ નથી કરતો. સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય હું નથી સ્વીકારી શકયો. કારણ કે આખો દેશ ખાદી સ્વીકારે અને તે પણ ઘણાં વર્ષ સુધી, એ હકીકત અસહકારના મૂળ સિદ્ધાંતની માફક હું નથી જ માની શકયો. વળી કદાચ સર્વ કોઈ લાંબી મુદત સુધી ખાદી પહેરે એમ ઘડીભર માની લઈએ, તોપણ માન્ચેસ્ટર ભૂખે મરે અને તેથી અંગ્રેજ સરકાર આપણને સ્વરાજ્ય આપી દે તે પણ હું નથી માની શકયો. વળી મિલ એટલે સાંચાકામનો ઉપયોગ ન કરવો એ પણ નથી સ્વીકારી શકયો. ફક્ત દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે, ગરીબ ભાઈઓને ઘેર એટાં રોજી મળે, અને ગામડાં તૂટી શહેરો ભરાતાં જાય છે અને શહેરી દુર્ગુણો વધતા જાય છે તે ગામડાંમાં કામ મળવાથી કેટલેક અંશે અટકે, એ હું સ્વીકારું છું. એટલે વર્ષોથી જેમ દેશી લુગડાં હું પહેરતો આવ્યો છું તેવી જ રીતે કોઈ ખાદીનાં કપડાં પહેરવાનું સ્વીકારે તો મારા કરતાં વધારે ફાયદો દેશને કરે છે એમ માનુ છુ. પણ ખાદીમાં જ અને ખાદી દ્વારા જ આપણો ઉદ્ધાર છે એમ હું નથી માનતો. એટલે ખાદી જ પહેરવી એ નિયમ હું નથી પાળતો. પરંતુ ખાદીની આખી પ્રવૃત્તિને મારાથી જે કંઈ મદદ આપી શકાય તે શરૂઆતથી જ આપતો રહ્યો છું.

મહાસભા ઠરાવ કરે તે જેઓ ન સ્વીકારે વા તેનો અમલ જે ન કરે તેઓ સહકારી છે, વા દેશદ્રોહી છે, તે હું તો કદી જ ન કબૂલ કરું. મહાસભાના ઠરાવ ફક્ત સભાસદોને જ બંધનકર્તા હોઈ શકે. અને હું સમજું છું તે પ્રમાણે, એક કરોડ સભાસદો મેળવવા જે અયોગ્ય પ્રયત્નો કોઈ કોઈ સ્થળે થયા છે તે જોતાં તેવા સભાસદોને પણ બંધનકર્તા ન ગણાય. ખરી રીતે તો, જેઓ ઠરાવ પસાર કરવામાં પોતાનો મત આપે, વા હાજર ન હોવા છતાં જેઓ એ ઠરાવ પાળવાનું સ્વીકારે, વા જેઓ કૉંગ્રેસના ઠરાવને હુકમ તરીકે સ્વીકારતા હોય તેઓને જ મહાસભાના ઠરાવ બંધનકારક ગણાય. મ્યુનિસિપાલિટીના કાયદા પાળવા પડે છે, કારણ કે તે કાયદાના બળે ફરજિયાત છે. સ્વરાજ્ય સ્થપાય અને મહાસભા એ સ્વરાજ્યસભા

ગણાય, ત્યારે તેના ઠરાવ દેશમાં રહેનાર સર્વ કોઈને પાળવા પડશે અને નહિ પાળવા હોય તે દેશ છોડીને ચાલ્યા જશે, વા હાલ મહાત્માજી જેમ અસહકાર કરે છે તેમ અસહકાર જાહેર કરશે અને પરિણામ ભોગવશે.

ટૂંકામાં, જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે દરેક હિંદીએ મહાસભાના ઠરાવનો અમલ કરવો જ જોઈએ કારણ કે તે દેશનું મોટામાં મોટું મંડળ છે, ત્યારે એટલું વીસરી જવામાં આવે છે કે હિંદુ સંસાર સુધારા પરિષદ જે ઠરાવો પસાર કરે છે તે સર્વને બંધનકારક છે તેમ કોઈ જ સ્વીકારતું નથી, અને ઠરાવો તો એ મંડળના પણ દેશને માટે ખાસ ઉપયોગી છે. સંખ્યાથી સિદ્ધાન્તનું માપ ન નીકળે. કાયદાથી વા નિયમથી જ્યાં બંધન ન હોય ત્યાં તો ઠરાવ ભલામણ રૂપે જ હોઈ શકે અને ફરજિયાત અગ્રેસરોને વા પ્રતિજ્ઞા લેનારા માટે હોઈ શકે.

અસહકારની પ્રવૃત્તિથી લાભ કરતાં હાનિ ઓછી થઈ છે એમ હું માનું છું, કારણ કે મહાત્માજીની આગેવાની છે એટલે એ આખી પ્રવૃત્તિને તેમણે ધાર્મિક સ્વરૂપ આપી દીધું છે. અને સેવાભાવ, આત્મભોગ, સત્ય અને નીડરતા એ ગુણો સાચા અસહકારીઓમાં તેઓ કેળવી શકયા છે. કામધંધો છોડી દેશસેવાનું કામ કરનારા ફકીર તે મેળવી શકયા છે. ગામડાંનું કામ દેશમાં પહેલી જ વાર થયું છે. અંત્યજોનું કામ પણ પહેલી જ વાર થયું. સ્ત્રીઓ—પાટીદાર સ્ત્રીઓ અને મુસલમાન પડદાનશીન સ્ત્રીઓ દેશસેવા માટે પહેલી જ વાર બહાર પડી. સુખી ગણાતા વા સુખી હોવાનો ડોળ કરતા લોકોમાં સાદાઈ પહેલી જ વાર દાખલ થઈ. શારીરિક શ્રમ તરફનો અભાવ પહેલી જ વાર દૂર થયો. સ્વદેશી—સાચું સ્વદેશી શું તે પહેલી જ વાર સમજાયું. નીડરતા, સત્યને માટે આગ્રહ અને હિંમત, એને પહેલી જ વાર ખરા અર્થમાં લોકો આચારમાં મૂકી શકયા. હિંદુમુસલમાનની એકતા, વા પંજાબ, બંગાળ, મદ્રાસ, ગુજરાત વગેરે એક જ દેશ છે અને એકના સુખે સુખી, એકના દુઃખે દુઃખી, એ ભાવના પહેલી જ વાર અમલમાં મુકાઈ. સરકાર ઉપર આધાર નહિ રાખતાં લોકોએ પોતાના એકલાના જ ઉપર આધાર રાખવાનું—સ્વાશ્રયથી દેશનાં કામ ઉપાડી લેવાનું—પહેલી જ વાર શીખવવામાં

આવ્યું. સાદી સહેલી સમજી શકાય તેવી ગુજરાતી વા હિંદી ભાષા દ્વારા લખાણો અને ભાષણોથી જનસમૂહને વિચારોમાં કેવી રીતે દોરી શકાય છે તે 'નવજીવન' દ્વારા શીખવ્યું. મારીને નહિ પણ મરીને દેશસેવા થઈ શકે છે. शठं प्रति शाठ्यम् । નહિ પણ शठं प्रति सत्यम् । એ નવીન સિદ્ધાંત પહેલી જ વાર આવી સરસ રીતે શીખવ્યો. હિંસાનું વાતાવરણ ફેરવી નાખી અહિંસાનું શાન્ત વાતાવરણ સ્થાપન કરવું, ગુપ્ત મંડળોને બદલે દેશસેવા કરનાર જાહેર મંડળો ઊભાં કરવાં અને નીડરતાથી તથા ખુલ્લી રીતે તેમને કામ કરતાં કરી દેવું, એ પણ પહેલી જ વાર થયું. ટૂંકામાં, ગોખલેજીએ જાહેરજીવનને ધાર્મિક જીવન બનાવવા જાહેર કરેલું તેનો પૂરેપૂરો અમલ સુંદર રીતે ગાંધીજીએ કર્યો. અસહકારની પ્રવૃત્તિથી હાનિ પણ થઈ છે, પણ દેશને કેળવણી અને તાલીમ મળી છે તેના પ્રમાણમાં બહુ નહિ.

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૩ જો

પ્રવૃત્તિઓ-૨

(ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૦)

મારી યોજનાઓ મારાથી દૂર રહીને અમલમાં મૂકી શકાતી હોત તો કેટલીક તો ક્યારનીયે શરૂ થઈ ગઈ હોત. મારી સીધી દેખરેખ નીચે તે શરૂ થાય તો જ અમલમાં આવે અને સફળ નીવડે. પણ ચાર વર્ષ કામ ચાલ્યા પછી ગમે તે તેને ચલાવી શકે. તે યોજનાઓમાં મારા અંગત અનુભવનો ઉપયોગ લેવાનો હોય છે. મારી પ્રતિષ્ઠાનો પણ ખપ પડે, અને ધીરજ, ખંત અને હિમ્મત પણ જોઈએ જ. જિંદગીની શરૂઆતમાં માણસો આ જવાબદારી ન લઈ શકે. વળી મારી યોજનાઓ શરૂઆતમાં ઘણી જ નાની અને કેટલાંકને નકામી લાગે એવી હોય છે.

× × ×

મારું કાર્યક્ષેત્ર ધાધલ વિના શાંત રીતે કેળવણી, સમાજસેવા અને સંસારસુધારો સ્વાભાવિક રીતે બન્યું છે. બીજી બાબતોમાં ફક્ત દિલસોજી. પણ તેમાં બહુ રસ પડતો નથી.

× × ×

કામનો વખત આ નથી. દરેક કાર્ય ઉપર રાજકીય વાતાવરણની છાપ છે. તેને અનુકૂળ યોજના વહેલી સફળ થશે.

× × ×

હું યોજનાઓ વિચારું છું, તે ગુપ્ત રાખતો જ નથી. વાતોમાં જે તે કહે જ જાઉં છું.

(ચ. એ. સોસાયટીના એક
સ્વયંસેવક ઉપરના પત્રમાંથી,
તા. ૨૮-૯-'૨૧) સ્વ. મો. ન. અમીન

સંસ્થાઓ બે રીતે શરૂ થઈ શકે: કાં તો યોજનાઓથી શરૂ થાય અથવા તો માણસથી શરૂ થાય.

મતલબ એ કે કેટલીક વાર એવું બને છે કે, કોઈ એક વિશ્વવિદ્યાલય, દેવળ અથવા પરોપકારી કાર્યની યોજના પ્રથમ કાગળ ઉપર પૂરેપૂરી ઘડવામા આવે છે, પછી તે માટે, જોઈતા પૈસા મેળવવામાં આવે છે અને અન્તે તે માટે કામ કરનાર માણસને શોધવામાં આવે છે પરંતુ જ્યાં સુધી આ છેલ્લું પગલું ભરાય નહિ અને કાર્ય ઉપાડી લેનાર ખાસ મનુષ્ય મળી આવે નહિ, ત્યા સુધી આવા કાર્યો સંગીન બનતાં નથી, અને અનેક પરોપકારી કાર્યો પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવા છતા યોગ્ય માણસના અભાવે નિષ્ફળ નીવડયાં છે.

કેટલીક વાર આવા રૂડા કાર્ય પ્રથમ માણસથી જ શરૂ થાય છે. તે માણસ દૈવી પ્રેરણા મેળવે છે અને તેને અનુસરે છે. પોતે જે સ્થિતિમા હોય તે જ સ્થિતિમા અને પોતાની પાસે જે સાધનો હોય તે સાધનોથી જ તે કાર્ય શરૂ કરે છે. જાણે કે પોતાની કલ્પનાઓને તે એમ જ કહ્યા કરતો હોય છે કે, 'હું જીવું છું તેથી તમે પણ જીવશો.' આગળ જતાં તેનું કાર્ય કુદરતી વસ્તુઓની માફક ખીલે છે, તેને માટે પ્રથમથી સાધન તૈયાર કરેલા હોતા નથી છતા પણ તે વધે છે, તથા ઋતુમા વૃક્ષોની માફક તેમાથી શાખાઓ ફૂટે છે; કારણ કે તેના મૂળમાં માનવશક્તિની ઉષ્ણતા રહેલી હોય છે. કાર્યના આવા વિકાસને પરિણામે યોગ્ય સમયે એક એવી મોટી અને વ્યવસ્થિત સંસ્થા ઊભી થાય છે કે જેની અંદર દૈનિક કાર્યવાહી પ્રમાણે વિસ્તારથી અને યંત્રવત્ કાર્યો થઈ રહ્યાં હોય છે. પરંતુ આ યંત્રવત્ કાર્યોમા પણ, જેવી રીતે સંચાની અંદર ફરતા પૈડા એન્જિનનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે, તેવી રીતે તેના સ્થાપકની મહાન શક્તિ ઓતપ્રોત થયેલી દેખાય છે.

('યુવકરત્ન'માથી) જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગ

१

ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

(૧૯૨૦ થી ૧૯૨૨)

સોસાયટીથી છૂટા થઈ ગરીબો અને ગામડાની સેવા કરવાનાં સ્વપ્નો રચ્યાં. કેળવણી જ સારું કાર્યક્ષેત્ર છે, અને તે માટે વસોમાં જ બેસી કામ કરવું – એવા નિશ્ચયો કર્યા. પણ કાળના કોઈ અકળ હેતુએ મોતીભાઈનો એકેય નિશ્ચય પાર પડવા દીધો નહિ. નિશ્ચયો થતા હતા તેનામાં જ પુસ્તકાલય ખાતાના ઉપરી અધિકારી શ્રી કુદાલકર મરણ પામ્યા અને તેમના કામનો ભાર મોતીભાઈ ઉપર આવ્યો. ત્યારથી પણ વસો જઈ કેળવણીના કામો કરવાના અનેક વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતા રહ્યા, પણ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા સુધી તે વડોદરા ન જ છોડી શક્યા.

સોસાયટીથી છૂટા થતા, સ્વયંસેવકોને અનેક પત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મોતીભાઈ એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓમાં દૂરથી સમભાનપૂર્વક રસ લેતા રહ્યા. કેળવણીના એમના વિચારોને તો એ દિવસોમાં કોઈ સાંભળે તેમ ન હતું, અને બીજી સૂચનાઓ ગમે તેવી સારી હોય તોપણ તેના તરફ લક્ષ આપવાની કોઈને ફુરસદ નહોતી. છતાં મોતીભાઈ સોસાયટી પ્રત્યે, એના કાર્ય પ્રત્યે અને સ્વયંસેવકો પ્રત્યે એ જ વાત્સલ્યથી જોતા અને વર્તતા. સીધી તેમ જ આડકતરી મદદ થાય તે કરતા. સ્વયંસેવકો એમની સૂચનાઓ સાંભળે કે ન સાંભળે તોપણ પોતાને સૂઝે તે લખ્યે જતા અને વડોદરાથી વસો જતા આવતા તેમને સ્ટેશને બોલાવી રૂબરૂમાં વાતો કહ્યે જતા.

સ્વયંસેવકોનો આર્થિક બોજો હળવો કરવો અને તેમણે ઉપાડેલી ભારે જવાબદારી નિશ્ચિંત રીતે તેઓ બજાવી શકે તે માટે બને તેટલી સરળતાઓ કરી આપવી, એ મોતીભાઈએ પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય માન્યું. તે માટે જે જવાબદારી પોતાથી લઈ શકાય અને સ્વયંસેવકોની સાથે ઘર્ષણમાં આવ્યા સિવાય જે કાર્ય આગળ ધપાવી શકાય તેના કાર્યો તેમણે પોતાના બનાવ્યા.

'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિક એમની જ સૂચનાથી ચાલુ થયું હતું, અને તેને દોરવણી આપવાનું કામ પણ તેમણે જ ચાલુ રાખ્યું. અસહકારનો પ્રશ્ન ઊભો થયો તે પહેલાં થોડા જ વખત ઉપર 'ગુજરાત બાળ કેળવણી ફંડ' મળ્યું હતું. તેની શરતો પ્રમાણે બાળહિતની પ્રવૃત્તિઓ, તેને ઉપયોગી સાધનો અને બાલ-સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય પણ તેમણે જ ઉપાડ્યું. એ કાર્યના એક ભાગ તરીકે 'બાલમિત્ર' માસિક પ્રકટ કરવાની યોજના પણ તેમણે જ કરી હતી. ચરોતર પ્રદેશમાં પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરવાનું કામ પણ એમનું જ હતું. આ સર્વ કાર્યો તેમણે ચાલુ રાખ્યાં અને આગળ ધપાવ્યાં.

પરંતુ સોસાયટીની સૌથી મોટી જવાબદારી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે 'પેટલાદ લોનફંડ'ની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. આ ફંડ મોતીભાઈએ પોતાની જવાબદારી ઉપર જમાવ્યું હતું. તેનાથી ઘણા લાયક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં મદદ થઈ શકી હતી, અને સોસાયટી સ્થપાયાથી એવી મદદો માટે માગણીઓ મોટા પ્રમાણમાં આવતી હતી.

આ માગણીઓને પહોંચી વળાય અને લોનફંડનો વહીવટ પદ્ધતિસર થાય તે માટે, નાણાંની જવાબદારી પોતાને શિર ઉઠાવનાર સોસાયટીના કેટલાક સભ્યોનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવામાં આવ્યુ હતું, અને એ મંડળની મદદથી મોતીભાઈ અગાઉની પેઠે જ મદદો આપવાનું કામ કર્યે જતા હતા (૧૯૧૮-૧૯). એકાદ વર્ષ પછી મુંબઈમાં ખ્રિસ્તી લોકોનાં બાળકોને વિદ્યાભ્યાસમાં મદદ કરવા સ્થપાયેલી 'ઇસ્ટ ઇંડિયન એજ્યુકેશન કો-ઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટી લિ.' ને ધોરણે (*'Charotar Educational Co-operative Credit Society'*) 'ચરોતર કેળવણીવિષયક સહકારી મંડળી લિમિટેડ'ની યોજના ઘડી કાઢી, 'જ્ઞાન પ્રચાર' (એપ્રિલ, ૧૯૨૦, પૃ. ૧૪૯)માં 'સ્વાશ્રયના ધોરણે વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાની યોજના' એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

સહકારી મંડળીઓના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાની મોતીભાઈને સ્વભાવસિદ્ધ ટેવ પડી ગઈ હતી, અને 'પેટલાદ લોનફંડ'નો વહીવટ એ કરતાંયે ઊંચા — કૌટુંબિક

ભાવનાના — સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે થયો હતો. શરૂઆત કરવા જેટલાં નાણાં, સભાસદો અને વહીવટી અનુભવ તથા શાખ તો તૈયાર જ હતાં. એટલે આપણા દેશમાં તદ્દન નવીન દેખાતા એવા સહકારના સિદ્ધાન્તો ઉપર મંડળી યોજી તેનો વહીવટ કરવો, એ તેમને મન રમતવાત હતી. એટલે યોજના પ્રસિદ્ધ કરીને તરત જ તેમણે એક બાજુ તેને સહકારી મંડળીઓના કાયદા પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવવા તજવીજ કરી હતી અને બીજી બાજુ એના શેર ભરાવવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યા હતા. આ પ્રયત્નો અસહકારની ચળવળને લીધે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિને કારણે અટકયા હતા. તે હવે ફરી હાથ ધર્યા.

મંડળી રજિસ્ટર કરાવવા તજવીજ કરતાં એમ સમજાયું કે, સરકારી કાયદા પ્રમાણે આ મંડળ બ્રિટિશ પ્રદેશને માટે જ રજિસ્ટર થઈ શકે, અને ચરોતર પ્રદેશના વડોદરા અને ખંભાત રાજ્યના વિભાગો માટે જુદાં મંડળો કાઢવાં પડે. તે માટે મુંબઈ ઇલાકાના સહકારી અધિકારીને પૂનામાં જાતે જઈ મળ્યા, અને યુરોપ-અમેરિકામાં જુદા જુદા દેશોમાં વસતી પ્રજાઓનાં સહકારી મંડળો — 'International Cooperative Societies' — હોય છે તે ધોરણે ચરોતર પ્રદેશને માટે એક જ મંડળ હોઈ શકે, એવી દલીલ કરી મંડળને સરકારી દફતરે નંધાવ્યું. એ રીતે ચરોતર પ્રદેશની એકતાને એક વાર ફરીથી સહકારી કાયદાથી પ્રમાણિત કરાવી.

ગરીબોની સેવા કરવાના ધર્મનું મહત્ત્વ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, અને ગરીબોને નામે ને ધર્મને નામે લાખો રૂપિયાનું દાન થાય છે. પરંતુ જે દાનથી ગરીબોની ગરીબાઈ મટી શકે, તેમને ફરી દાનની જરૂર ન પડે એટલું જ નહિ, પણ બીજા ગરીબોની ગરીબાઈ મટાડવામાં તેઓ સહાયભૂત થઈ શકે એવું દાન તો વિદ્યાદાન જ છે. ગરીબાઈ મટાડવાનો સૌથી ટૂંકો અને સહેલો રસ્તો ગરીબોને સ્વાશ્રયી બનાવવા એ જ છે. અને તેઓ સ્વાશ્રયી બને તે માટે સ્વાશ્રયના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલી કેળવણી અને દાનની યોજનાઓ થવાની જરૂર છે. એવી યોજનાઓથી ગરીબોની ગરીબાઈ ટળે છે અને તેમનામાં માણસાઈ આવે છે.

આ મોતીભાઈએ જાતઅનુભવથી જોયું હતું, અને એ સમજથી તે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને જોખમ વેઠીને પણ મદદ કરતા હતા.

સહકારના સિદ્ધાન્તે એમના આ પ્રયત્નને મજબૂત ટેકો આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ ગરીબોને સહાય કરવાના તેમના પ્રયત્નો વધુ સફળ થાય, થોડે પૈસે વધુ ગરીબોને લાભ આપી શકાય, પૈસાદારો તેમ જ સામાન્ય સ્થિતિના માણસોને નજીવા ભોગે સેવાનાં કાર્યોમાં જોડી શકાય, અને એ બધાને પરિણામે પ્રજામાં 'પરસ્પર સહાય અને વિશ્વાસ'ના ગુણો ખીલે — એ બધી શક્યતાઓ તેમણે આ યોજનામાં જોઈ, અને તે બધાં લક્ષણો આ મંડળના બંધારણમાં સમાવ્યાં.

એના ઉદ્દેશોમાં, વિદ્યાર્થીને શિક્ષણના વિષયો અને સંસ્થાઓ પસંદ કરવામાં મદદ થાય તેવી માહિતી મેળવી તેની મદદથી સાચી સલાહ આપવાથી માંડી, તેને ધંધે વળગાડી લોન પાછી આપવામાં મદદ કરવા સુધીની બધી વિગતોનો સમાવેશ કર્યો. બીજા શબ્દોમાં, મંડળને વિદ્યાર્થીઓનુ કાયદેસર વાલી બનાવ્યુ.

આ રહ્યા એ ઉદ્દેશો:

'આ મંડળના ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે

ક. વિદ્યાર્થીઓને હિંદમાં વા પરદેશમાં માધ્યમિક, ઉચ્ચ કળા-વિષયક, વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક વગેરે કેળવણી લેવા માટે આર્થિક મદદ આપવી.

ખ. ધંધા શીખવવામાં અને ધંધાની તાલીમ લેવાના સમયમાં યુવકોને આર્થિક મદદ આપવી.

ગ. હિંદ વા પરદેશમાં ધંધોરોજગાર વા નોકરી શોધવાના વખતમાં યુવકોને ધન, સલાહ વા આશ્રયસ્થાન આપી મદદ કરવી.

ઘ. વિદ્યાભ્યાસ માટે લીધેલી રકમ પરત ભરવામાં મદદ કરવી.

ङ. કેળવણીની સંસ્થાઓ અને ધંધોરોજગાર વા નોકરીનાં ક્ષેત્રો વિષે માહિતી એકત્ર કરી યુવકોને પૂરી પાડવી.'*

મંડળ સરકારી દફતરે નોંધાવ્યા પછી તેના સભાસદો વધારવા તેમણે ઉત્સાહથી પ્રયત્નો આરંભ્યા. આ મંડળ નજીવે ખર્ચે સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ સાધવાનું એક ઉત્તમ અને મહાન સાધન છે એ સિદ્ધ કરવા અને તે કારણે એના શેર ખરીદવા લોકોને પ્રેરવા મોતીભાઈએ

* 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ. ના નિયમો' કલમ ૩ (તા ૪-૧૨-'૨૦)

વિવિધ રીતે દલીલો કરી લેખો લખ્યા યોજના પ્રસિદ્ધ થતા પહેલા જ તેને સભાસદો મળી ચૂક્યા હતા, અને તેનો લાભ પણ વિદ્યાર્થીઓને આપવાનુ શરૂ થઈ ગયુ હતું શરૂઆતમા એને સોસાયટીની જ એક પ્રવૃત્તિ ગણવામા આવી હતી, પણ એની જવાબદારી મોતીભાઈએ ઉઠાવી એટલે એની ઓફિસ તેમને ઘેર લઈ જવામા આવી શરૂઆતમા એના વહીવટી ખર્ચ માટે 'પેટલાદ લોન ફંડ'માથી નાણા અપાયા અને ધીમે ધીમે તે યોજના સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતી થઈ

મોતીભાઈને આ રીતે બે ફંડોનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી આવી અને તે ઉપરાંત ખાનગી આવકમાથી પણ છૂટે હાથે દાન થતા હતા એટલે તેમના પરગજુ સ્વભાવને આ ફંડોથી 'અનેક ગજવા'ની સગવડ થઈ આ બંને ફંડોમાથી જેની જેવી જરૂર અને સગવડ તે પ્રમાણે મોતીભાઈ છૂટે હાથે મદદ કરતા મદદો મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને જ થતી, છતા કોઈ દાનેશ્વરને ઘેરથી જેમ કોઈ યાચક મદદ વિના પાછો ન જાય તેમ મોતીભાઈને ત્યાથી સંકટગ્રસ્ત માણસ મદદ લીધા વિના પાછો ન જાય, એવી પ્રથા કાયમ થઈ ગઈ એટલુ જ નહિ, પણ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે સ્વતંત્ર મંડળની યોજના થતા, જનસેવાની બીજી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા જોઈતી નાની નાની રકમો માટે 'પેટલાદ લોનફંડ' એક નાની સરખી બેંકની ગરજ સારવા લાગ્યુ અને એ બેંકની મદદથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ જન્માવવાના મોતીભાઈના શોખને દિનપ્રતિદિન પુષ્ટિ મળવા લાગી

૨

પાટીદાર પત્રિકા

(તા. ૫-૩-'૨૨ થી ૧૬-૨-'૨૩)

'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ની સ્થાપના પછી તે માટે શૅર ભરાવવાનું કામ શરૂ થયું તે સાથે જ, વર્ષની શરૂઆતમાં કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે મોતીભાઈએ સમાજસુધારાનું કાર્ય તેમની લાક્ષણિક ધગશથી ઉપાડ્યું. ખરું જોતાં, આ કાર્ય તેમણે જીવનની શરૂઆતથી જ ઉપાડ્યું હતું, અને તેમનાં શિક્ષણ, સંસ્કાર, અને પ્રેરણાથી ચરોતરના યુવકો બાળલગ્ન અને પ્રેતભોજન વિરુદ્ધ પ્રચાર કરતા થઈ ગયા હતા. 'ચરોતર યુવક મંડળ' દ્વારા આ પ્રચાર જોરથી થવાનો સંભવ પણ હતો. પણ અસહકારની ચળવળે યુવાનોના ઉત્સાહને રાજકીય ક્ષેત્રમાં વાળ્યો અને 'એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય' એ રોમાંચક સ્વપ્ન આગળ સર્વ કાંઈ તુચ્છ બની ગયું.

બાળલગ્ન, પ્રેતભોજન, રોવાકૂટવાના રિવાજ, જાનોના જમણવાર, વગેરે બાબતોમાં મોતીભાઈએ પોતાને ઘેર આવેલા પ્રસંગોએ સુધારા કરવાના પ્રયત્નો કરી જોયા હતા. તેમાંના કેટલાકમાં તે સફળ થયા હતા. છતાં અનુભવે તેમને સમજાયું હતું કે સમાજ-સુધારાનું કામ ઘણું કઠિન અને જોખમકારી હતું. તેમની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ જોતાં, તે માટે જલદ પ્રયત્નો કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. વળી જ્યાં સુધી લોકોમાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી સૈકાથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ એકદમ અટકી શકે નહિ. એટલે સમાજસુધારાના પ્રયત્નોની સફળતા માટે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચાર વધારવાની જ પ્રથમ જરૂર છે એ પણ તેમણે સમજી લીધું હતું, અને જે કંઈ થઈ શકે તે કેળવણી પામેલા યુવાનો મારફતે જ થઈ શકે એમ માની યુવાનો ઉપર મદાર નાખી સંતોષ માનતા હતા.

પણ એમને હાથે સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ મેળવી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા યુવાનોને ઘેર આવતા લગ્નમરણના પ્રસંગોમા ખર્ચાળ રિવાજોને લીધે વેઠવી પડતી મુસીબતોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતા મોતીભાઈનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું દેશના ઉદ્ધાર માટે સર્વસ્વ હોમવાને હજારો સુનંદા માણસો બહાર પડ્યા હતા, એ વાતાવરણમા આવા અનુભવો થયા, તેથી તેમની મનોવૃત્તિ જોરથી ઊછળી અને તેમણે પાટીદાર જ્ઞાતિમા રૂઢિસુધાર માટે પોતાનું ઉઠાવવાનો નિર્ધાર કર્યો

આ માટે લોકમત જાગ્રત કરવા એક 'પાટીદાર પત્રિકા' પ્રગટ કરવાની યોજના તેમણે વિચારી કાઢી * સોસાયટી તરફથી નીકળતા 'જ્ઞાનપ્રચાર' માસિક સાથે એ પત્રિકા મફત વહેંચાય એવી તજવીજ કરી, અને દર માસે જાતે જ એ પત્રિકા લખવા માંડી

પ્રથમ તો તેમણે 'લગ્ન સબંધી સ્વીકારવા જેવા કેટલાક નિયમો' લખી કાઢ્યા, એક પત્રિકા સાથે જ્ઞાન પ્રચારમા 'પાટીદાર પત્રિકા ૧ લી' તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા અને એ નિયમો ઉપર ચર્ચા કરતા લેખો લખવા પાટીદાર જ્ઞાતિના ભાઈઓને જાહેર વિનતી કરી

મોતીભાઈની પ્રથમ પત્રિકાને પાટીદાર ભાઈઓ તરફથી સારો આવકાર મળ્યો તેમા રૂઢિઓના સુધારાની જરૂર સૌએ સ્વીકારી, અને તે માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરવાની સૂચના કરી કેટલાક અનુભવીઓએ ચેતવણી પણ આપી કે, આ કામ સહેલું નથી અને નિષ્ફળ જવાનો પણ સભવ છે

મોતીભાઈને આ મર્મનો પહેલેથી જ ખ્યાલ હતો છતા ચર્ચા કરવાથી લોકમત જાગ્રત થશે અને રૂઢિના પ્રશ્નો ઉપર લોકો વિચાર કરતા થશે તોપણ ઘણું થયું ગણાશે, એમ માની એમણે આ કામ ઉપાડ્યું હતું એટલે તેમણે પોતાની યોજના પ્રમાણે પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવાનું જોરશોરથી ચાલુ રાખ્યું

લગ્નગાળો ચાલુ હતો, એટલે જ્યા જ્યા લગ્ન થવાના હોય, જાન જવાની હોય, ત્યા ત્યા સીધી તેમ જ આડકતરી લાગવગ વાપરી પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા નિયમોનું પાલન કરાવવા તેમણે જહેમત

---

*જુઓ ખડ ૨, પ્રકરણ ૧૮.

ઉઠાવી છૂટી પત્રિકાઓ છપાવી હજારોની સંખ્યામાં વહેંચવા માંડી, અને પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ઘડીભર સમાજસુધારાનો શંખ ફૂંકાયો.

મોતીભાઈએ લખેલી પત્રિકાઓ તેમની સચોટ વિચારસરણી, વેધક અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિ, નિર્મળ બુદ્ધિ, અને ગરીબો પ્રત્યેની બળતી લાગણીના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે. એ પત્રિકાઓ વાંચતાં એમની ચળવળ ત્રણ મુદ્દાને સ્પર્શતી લાગે છે : (૧) સામાજિક ખર્ચા ઘટાડી ગરીબોને રાહત આપવી અને કેળવણી અને જ્ઞાન-પ્રચારનાં કાર્યોને મદદ કરવી (૨) બાળલગ્નો અટકાવવા, (૩) સ્ત્રીઓની ઉન્નતિની હિમાયત.

સૂચના, ઉપદેશ, દલીલ, વાર્તા, પત્ર, જાહેરખબર, કાવ્ય, લાગવગ, વગેરે સર્વ સાધનોનો મોતીભાઈએ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. બીજી બાજુથી જ્ઞાતિના રીતરિવાજો અને ઇતિહાસની વિગતો મેળવી જરૂરી હકીકતો જાણી લીધી, અને સુધારાના પ્રશ્નો બાબત લોકો કેવા વિચારો ધરાવે છે તેનું માપ કાઢવા 'પાટીદાર જ્ઞાતિની લગ્નની રૂઢિઓ સબંધી કેટલાક પ્રશ્નો' એ નામે એક પત્રિકા કાઢી આગેવાનોના ઉત્તરો મેળવવા તજવીજ કરી. એ ઉત્તરો આવ્યા પછી તેનો અભ્યાસ કરી લોકમતનું તારણ કાઢ્યું અને જે બાબતમાં લોકમત સંમત હોય તેના નિયમો પાળનારનું સંગઠન થાય અને 'સુધારા'ની હિલચાલ મજબૂત બને તે માટે 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળની યોજના' જે શરૂઆતમાં જ ઘડી રાખી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરી, તે મંડળ સ્થાપવા માટે સભા ભરવાનું ઠરાવ્યું.

૩

ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ

(તા. ૨૫–૨–'૨૩)

પાટીદાર જ્ઞાતિની અનિષ્ટ રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરવાના શુભ હેતુથી 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ' સ્થાપવા સંબંધી છેવટનો નિર્ણય કરવા તા. ૨૫–૨–'૨૩ ને રવિવારે બપોરે બે વાગ્યે સોસાયટીના મકાનમાં એક સભા બોલાવવામાં આવી. સભામાં કોઈ હાજર રહેશે કે કેમ એ વિષે ઘણાને શંકા હતી. એક જણને આવી શંકાનો ઉત્તર આપતાં મોતીભાઈએ કહેલું : 'કોઈ નહિ તો હું તો છું જ!' અને આવી શંકા હોવાને લીધે જ જ્ઞાતિના મોટા આગેવાનોને આ સભામાં હાજર રહેવાની તસ્દી લેવાને આગ્રહ કરવાનું તેમણે ઉચિત ધાર્યું નહોતું. છતાં નાનાં મોટાં વીસ* ઉપરાંત ગામોમાંથી ૧૨૫ ઉપરાંત હાજરી થઈ અને વૃદ્ધાવસ્થા છતાં યુવકો જેટલો જ ઉત્સાહ ધરાવતા નડિયાદના રા. રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલને પ્રમુખપદે સભાનું કામકાજ શરૂ થયું.

રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરવા મંડળ સ્થાપવાની જરૂર વિષે મોતીભાઈ અને રા. બ. ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈએ ભાષણ કર્યા પછી, અને એવી મતલબના બીજા ગૃહસ્થો તરફથી આવેલા પત્રો વંચાયા પછી, અગાઉથી પ્રસિદ્ધ કરેલા મંડળના નિયમોના ખરડા ઉપર ચર્ચા ચાલી. એક એક નિયમ ચર્ચાયો, તેને પરિણામે સુધારા વધારા સાથે ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળની સ્થાપના થઈ. અને એના સંચાલન માટે એક વ્યવસ્થાપક મંડળ પણ નિમાયું.

* નડિયાદ, સોજિત્રા, ધર્મજ, ભાદરણ, કરમસદ, વસો, સુણાવ, ઉતરસંડા, ઓડ, તારાપુર, આણંદ, ભુરાકોઈ, લીંગડા, પરવટા, સિજિવાડા, મહેળાવ, લિંબાસી, પળોલ, નાપાડ, નાવલી, વગેરે.

મંડળનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે રખાયો: 'આ મંડળનો ઉદ્દેશ લેઉઆ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં ચાલતી અયોગ્ય રૂઢિઓમાં દેશકાળ પ્રમાણે ફેરફાર કરવા કરાવવા અને જ્ઞાતિની નૈતિક, આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ છે.'

સમાજસુધારાના વિવિધ પ્રશ્નો વિષે નિયમો કરી તેના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા. તેમાંનો એક ફરજિયાત, બીજો મરજિયાત અને ત્રીજો ભલામણો રૂપે રાખ્યો. અને સભાસદ થવા માટે કોઈ પ્રકારની ફી નહિ રાખતાં, ફરજિયાત નિયમો પાળવાની લેખી પ્રતિજ્ઞા લે તે આ મંડળનો સભાસદ બની શકે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

આ નિયમો તે વખતના પાટીદાર જ્ઞાતિના સમાજસુધારાની પ્રગતિના સૂચક હોઈ અત્રે આપ્યા છે:

ફરજિયાત પાળવાના નિયમો

૧. પોતાના વાલીપણા નીચે હોય તેવા છોકરાને તેની ૧૬ વર્ષની ઉમ્મર પૂરી થયા પહેલાં પરણાવવો નહિ.

૨. પોતાના વાલીપણા નીચે હોય તેવી કન્યાને તેની ૧૨ વર્ષની ઉમ્મર પૂરી થયા પહેલાં પરણાવવી નહિ.

૩. છોકરાનો વિવાહ કરવામાં પરઠણ, જણસો, જમીન કે તેવો બીજો અવેજ લેવાની કોઈ પ્રકારની શરત કરવી નહિ. (જ્ઞાતિ વા જ્ઞાતિના અમુક ગોળે રૂ. ૩૦૧] સુધી પરઠણ મુકરર કરી હોય તો તે લેવા આથી પ્રતિબંધ નથી; પરંતુ તે આખી રકમ વસન્ત તરીકે વરકન્યાના નામે કોઈ ત્રાહિત સ્થળે વ્યાજે મુકાય તો ઘણું જ ઉત્તમ.)

૪. લગ્નમાં ત્રીજે દિવસે જાનમાં રહેવું નહિ.

૫. લગ્ન વખતે કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને વડી, પાપડ, ખાવું આપવામાં આવે છે તે બિલકુલ લેવું નહિ.

૬. કન્યાપક્ષ તરફથી પોતાના વા કુટુંબના છોકરાના વિવાહ વા લગ્ન સંબંધના કારણે આટલી વા રૂપિયા અપાય તો તે લેવા નહિ.

૭. શ્રાદ્ધ સરાવવા ને ધાર્મિક કારણે જમવાની ફરજ મનાતી હોય તે સિવાયનું મરણ નિમિત્તનું કોઈ પણ જમણ જમવું નહિ.

ઐચ્છિક પાળવાના નિયમો

૧. ૧૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી ન થઈ હોય તેવા છોકરાના લગ્નની કોઈ ક્રિયામાં ભાગ લેવો નહિ. (એટલે વરઘોડામાં, જાનમાં વા જમણવાર વગેરેમાં ભાગ લેવો નહિ.)

૨. ૧૨ વર્ષની ઉંમર પૂરી ન થઈ હોય તેવી કન્યાના લગ્નની કોઈ ક્રિયામાં ભાગ લેવો નહિ.

૩. જ્ઞાતિએ વા જ્ઞાતિના અમુક ગોળે મુકરર કરેલી પરઠણ ઉપરાંત શરત કરીને વધાગની પરઠણ, જણસો, જમીન વગેરેનો અવેજ કોઈ લે, તો તેવા છોકરાના લગ્નની કોઈ ક્રિયામાં ભાગ લેવો નહિ.

૪. કન્યાની પૂરી ૧૬ વર્ષની ઉંમર થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને સાસરે તેડવી નહિ.

૫. પોતાના એકલાની જવાબદારી ઉપર કરવાનું હોય તેવું બારમુ વા મરણ નિમિત્ત કોઈ પણ જમણવાર (એટલે જ્ઞાતિભોજન) કરવું નહિ. શ્રાદ્ધ વગેરે જે ધાર્મિક ક્રિયા મનાતી હોય તે નિમિત્ત અઢીને નજીકના કુટુંબીઓને જમાડવાને આથી પ્રતિબંધ નથી.

૬. મરણ નિમિત્ત રોનાકૂટવાનું બંધ કરવુ.

૭. કાણમાં જવું નહિ.

(સ્નેહી વા સગાંઓને દિલાસો આપવા વા વિવેક ખાતર મળવા જવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવામાં પ્રતિજ્ઞા ૭થી પ્રતિબંધ છે એમ સમજવાનું નથી.)

૮. પોતાના વાલીપણા નીચે હોય તેવાં છોકરાછોકરીના લગ્નપ્રસંગે જ્ઞાતિના આર્થિક બચાવ ખાતર શુદ્ધ સ્વદેશી કપડાં પહેરવાં.

સભાસદે બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં પાળવાના, ભલામણ થયેલા નિયમો

૧. એક વખત જાહેર રીતે વિવાહ વા સગપણનો સ્વીકાર થયા પછી ખાસ અનિવાર્ય કારણ સિવાય તે તોડવો નહિ.

૨. એક સ્ત્રી હયાત છતાં બીજી સ્ત્રી પરણવી નહિ.

૩. વરસલામીના તથા બારસના રૂપિયા કુટુંબની બહેનોને દરેકને રૂા. ૧) કરતાં વધારે આપવા નહિ અને જેમ બને તેમ આ

ખર્ચ કમી કરવા તરફ જ દષ્ટિ રાખવી. મામેરું બિલકુલ વહેંચવું નહિ. (જુઓ ડાકોરના ઠરાવ.)

૪. જાનમાં બધા મળી ૫૦ કરતાં વધારે માણસો લઈ જવા નહિ.

૫. લગ્નવિધિ અભણ બ્રાહ્મણ પાસે નહિ કરાવતાં, અર્થ અને ભાવ સમજી શકે ને સમજાવી શકે તેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે કરાવવી. બીજું કંઈ ન બને, તો છેવટે વરકન્યાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓનો અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવાય તેવી વ્યવસ્થા તો કરવી જ.

૬. છોકરાનો ૧૬ અને કન્યાનો ૧૧ વર્ષની વય પહેલાં વિવાહ કરવો નહિ.

૭. વરની ઉંમર કન્યાના કરતા ઓછામાં ઓછી ૫ વર્ષ મોટી રાખવી.

૮. પુત્રીનો વિવાહ કરવામાં એકલું કુળ ન જોતાં, વરનાં ગુણ, સ્વભાવ, વિદ્યા, ઉંમર, શારીરિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ વગેરે બાબતો તરફ ખાસ લક્ષ આપવું. કુળ જતું કરવું પણ ગુણ, વિદ્યા, ઉંમર વગેરે તો ખાસ જોવું.

૯. કન્યા ન આપે તેવા ગામમાં વા કુટુંબમાં કન્યા આપવામાં સ્વમાન ન જ સચવાય, એ સૂત્ર કન્યાનો વિવાહ કરતાં ખાસ લક્ષમાં રાખવું.

૪

'પાટીદાર પત્રિકા'માંથી 'પાટીદાર' માસિક

(૧૯૨૩-૨૪)

'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ'ની સ્થાપના કરી, તેના નિયમોનું પાલન કરાવવા મોતીભાઈએ પોતાની રીતે ઉત્સાહથી કામ ઉપાડયું. કોઈ પણ કામ પાર પાડવા માટે લાગતાવળગતાને જાતે જઈ મળવું, તેના સંજોગો, તેની ભાવના અને તેની વૃત્તિ જાણી લઈ, તેને રુચે અને માફક આવે તેવી દલીલો કરી તેને પલટાવવો — એ પદ્ધતિએ કામ કરવામાં તે ઘણા કુશળ થયા હતા. એ પદ્ધતિ અહીં પણ તેમણે અજમાવી. અનુભવ એવો થયો કે જેમને વિષે તેમણે જીવનભર ઊંચા ખ્યાલો સેવ્યા હતા તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ રૂઢિના પાલનની બાબતમાં સામાન્ય લોકો કરતાં આગળ વધેલા ન જણાયા. ચાલતી આવેલી રૂઢિને બદલવા માટે શિક્ષિત વર્ગે ઊંડા ઊતરી વિચાર જ કરેલો નહોતો એમ સમજાયું. વિચાર કરેલો હતો તેવા પણ, અમલ કરવાનો આવતો ત્યારે, મીણના પૂતળાની માફક ઓગળી જતા દેખાયા. કૉલેજમાં ભણતા પુત્રની સંમતિ તો શું પણ તેને ખબર પણ આપ્યા સિવાય તેના વિવાહ કરવામાં ભણેલાં તેમ જ અભણ માબાપોને કંઈ અજૂગતું લાગતુ નથી, એમ પણ તેમણે જોયું. રૂઢિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરતાં, પત્ની, નજીકનાં તેમ જ દૂરનાં સગાં, કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ, સૌનો વિરોધ થાય, એ સહન કરવાની ભલભલાની હિંમત નહોતી એ પણ જણાયુ.

મોતીભાઈએ એ કશાથી ડર્યા વિના ખાનગી તેમ જ જાહેર રીતે પોતાનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યુ. પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ સમજાવતા લેખો લખ્યા, પ્રતિજ્ઞા પાળવાથી થનાર ફાયદા દર્શાવતી વાર્તાઓ લખાવી પ્રસિદ્ધ કરી, સુધારો વ્યક્તિઓ જ કરી શકે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતી જોરદાર દલીલો કરી, સારાંમાઠાં દષ્ટાંતો પ્રગટ કરી

તેના ગુણદોષની જાહેરમાં ચર્ચા કરી — આઠેક માસના પ્રયત્ને પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જાગ્રતિ તો આવી જ, અને કેટલાક કિસ્સામાં મોતીભાઈ અને તેમના મંડળના સભ્યોને રૂઢિ ફેરવવામાં સફળતા પણ મળી.

મોતીભાઈના આ પ્રયત્ન ચાલતા હતા તે દરમ્યાન તેમના જૂના દોસ્ત શ્રી. નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ, જેમને બંગભંગ વખતે 'વનસ્પતિની દવાઓ' બનાવવાની કળાના પ્રચારને કારણે દેશ છોડી આફ્રિકે જઈ વસવું પડયું હતું, તે આફ્રિકેથી દમનો રોગ લઈ દેશ આવ્યા હતા અને શાન્તિનિકેતન જઈ રહ્યા હતા. શાન્તિનિકેતનથી મોતીભાઈ સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમનો વિચાર ગુજરાતમાં આવી કંઈક લેખનપ્રવૃત્તિમાં પડવાનો હતો. શાન્તિનિકેતનથી જ તેમણે એ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી હતી અને 'જ્ઞાન પ્રચાર' ઉપરાંત બીજાં સામયિકોમાં લેખો લખવા માંડયા હતા. આ લેખો પૈકી 'ગુજરાતના પાટીદારો' એ નામની લેખમાળા મોતીભાઈની 'પાટીદાર પત્રિકા' સાથે જ (ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨થી) 'ગુજરાત સમાચાર'માં પ્રકટ થતી હતી. તેણે પણ પાટીદાર જ્ઞાતિને જાગ્રત કરવામાં ઠીક ભાગ ભજવ્યો.

'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ' સ્થપાયું તે અરસામાં (તા. ૧૧–૬–'૨૩) નરસિંહભાઈ ગુજરાતમાં આવ્યા. તેમની સાથે જ્ઞાતિસુધારાની હિલચાલ વિષે ચર્ચા થઈ. નરસિંહભાઈ આ બાબતમાં ઉદ્દામ વિચારો ધરાવતા હતા, અને તે માટે એક માસિક કાઢવા ઇચ્છતા હતા. 'પાટીદાર પત્રિકા'ને વહેલુંમોડું માસિકમાં ફેરવવાના વિચારો ચાલતા હતા જ, એટલે નરસિંહભાઈની આ દરખાસ્તથી એ કામ સહેલું થયું અને મોતીભાઈએ તરત જ ૨૧મી પત્રિકાને છેલ્લી પત્રિકા જણાવી તેમાં 'પાટીદાર' માસિક નીકળવાની, અને પોતાના વિચારો એ માસિકમાં સ્વતંત્ર પત્રિકા દ્વારા પ્રગટ કરતા રહેવાની જાહેરાત કરી, અને સાથે સાથે નવા નીકળનાર માસિકને જ્ઞાતિ આવકાર આપે એમ વિનંતી પણ કરી.

એ છેલ્લી પત્રિકામાં 'પાટીદાર પત્રિકા'ની નીતિ અને પદ્ધતિ વિષે ખુલાસો કરતાં તેમણે લખ્યું :

'પત્રિકાના લેખો સંબંધી ખુલાસો

લેખક હોવાનો હું દાવો કરી શકુ તેટલી લેખનશક્તિ મે કેળવી નથી જ. તેમ જ સુધારક હોવાનો દાવો કરી શકુ તેવો મે નથી રૂઢિઓનો અભ્યાસ કર્યો કે નથી મે મારી જિંદગીમા સસારસુધારાના કામો કર્યા. પરતુ વિદ્યાર્થીઓની અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા જ્ઞાતિની સેવા કરવાનો ધર્મ તો મે સ્વીકાર્યો છે જ એટલે વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરતા કરતા લગ્નમરણની રૂઢિઓ સબધમા વિચાર કરવાની મને જરૂર સમજાઈ અને કેવળ વિદ્યાવૃદ્ધિનુ કામ કરવાની ખાતર તેમ જ કેળવણી લેવાનો અને આપવાનો અતિમ હેતુ સિદ્ધ કરવાની ખાતર જ્ઞાતિની અનિષ્ટ રૂઢિઓ કેમ્નના પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ એ નિશ્ચય ઉપર હુ આવ્યો આ સ્થિતિમા લેખક અને સુધારક થવાની મારામા શક્તિ તેમ જ વૃત્તિ નહી હોવા છતા, બન્ને પ્રકારની ફરજો મારે અદા કરવાની આવી કોઈ કામ હાથમા લેવુ નહિ અને લેવુ તો મુશ્કેલીઓના કારણે તે છોડી દેવુ નહિ આ ગુણ મારામા સ્વાભાવિક થઈ ગયેલો હોવાથી રૂઢિઓની સુધારણા દ્વારા જ્ઞાતિસેવાનું કામ હવે એક વા બીજી રીતે મારે ચાલુ રાખવાનુ છે જ. અને તે, 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મડળ' દ્વારા ધીમે ધીમે થશે દરમ્યાન, પત્રિકાઓ વાચનારા જોઈ શક્યા હશે કે બની શકે ત્યા સુધી પત્રિકાના લેખોમા નીચેના નિયમો મે સાચવ્યા છે

૧ કોઈ પણ વ્યક્તિનુ નામ આપી તેની સામે સીધો આક્ષેપ કરવો નહિ

૨. જ્ઞાતિની રૂઢિઓના પ્રશ્નો સિવાયના બીજા કોઈ વિષયની, ખાસ કરીને ધાર્મિક અને રાજકીય વિષયોની ચર્ચામા ઊતરવુ નહિ

૩ ભરોસાદાર પુરુષો પાસેથી માઠા વા સારા દૃષ્ટાતોની જેટલી માહિતી મળે તેટલી જ અતિશયોક્તિ કર્યા સિવાય સરળ ભાષામા પત્રિકા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવી

૪ ઘર કરીને બેઠેલી મોટાઈ ના ખોટી કુલીનતાને પોષવી નહિ વશપરપરાથી ઊતરી આવેલી મનાતી કુલીનતા, દ્રવ્ય, સત્તા, વય, અને વિદ્વત્તા, એ બધા કરતા ચારિત્રને વિશેષ મહત્ત્વ આપવુ. અને સદ્વિચાર કરતા સત્કાર્યને વિશેષ માન આપવુ, અર્થાત બોલનાર કરતા કરી બતાવનાર તરફ વધારે પસદગી બતાવવી

૫ રૂઢિઓ અને વ્યક્તિઓ માટે લખવાની જરૂર જણાય ત્યારે ગામ, કુટુંબ કે વ્યક્તિની શરમ રાખ્યા કે પક્ષપાત કર્યા સિવાય નીડરતાથી લખવું '

'પાટીદાર'ને ધારવા કરતા ઘણો સારો આવકાર મળ્યો પહેલા અંકની* બીજી આવૃત્તિ કાઢવી પડી એટલી તેની ખપત થઈ અને લેખો પણ એટલા બધા આવ્યા કે માસિક સાંકડું પડવા લાગ્યુ મોતીભાઈને આ હકીકતની ખબર પડતા તેમણે 'પાટીદાર પત્રિકા' અલગ છાપવાનુ બંધ કર્યું અને માસિકના એક સામાન્ય લેખક બની ગયા (૨૩-૧૨-'૨૩)

'પાટીદાર' માસિક નીકળતા રૂઢિચુસ્તો ઉપર હુમલા કરવા માટે પાટીદાર યુવકોને સુંદર તક મળી રાજકીય અસહકારને કારણે જન્મેલા શૌર્ય અને હિંમતના ગુણો અને પિકેટિંગ અને અસહકારના શસ્ત્રો સમાજસુધારાના પ્રયત્નોમા પણ ઉપયોગમા લેવાના લાગ્યા મોતીભાઈએ સ્થાપેલુ 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ' આ ઉદ્દામવાદી યુવકોને નમાલું લાગ્યુ, અને શ્રી નરસિંહભાઈ અને દરબાર શ્રી ગોપાળદાસની આગેવાની નીચે બીજુ મંડળ સ્થાપવાની હિલચાલ ચાલી આ મંડળ સ્થાપવા બોરસદમા ઉદ્દામવાદી યુવાનોની સભા ભરવાનુ ઠર્યું. તેમા મોતીભાઈને પણ આમંત્રણ મળ્યુ તેના ઉત્તરમા મોતીભાઈએ લખ્યુ

તા ૨૩-૨-૧૯૨૪

રા રા. ગોપાળદાસ,

આપણી જ્ઞાતિની રૂઢિઓ — ખાસ કરીને લગ્નરૂઢિઓ — ની સુધારણાર્થે આપે એક મંડળ સ્થાપવા યોજના કરી છે, અને તે મંડળ સ્થાપનાના દિવસની સભામા ભાગ લેવા 'ભોળા' ગણાતા માણસને આપે આમંત્રણ આપ્યુ છે તે માટે આપનો આભાર માનુ છુ અને સભામા હાજર રહી નહિ શકવાથી મારા તરફની કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલુ છુ, તે યોગ્ય લાગે તો વિચારમા લેશો.

૧ મંડળના ઉદ્દેશ અને સિદ્ધાન્તો સમગ્ર જ્ઞાતિને હિતકારી છે એમ તો સર્વ કોઈ કબૂલ કરશે જ. તે અમલમા કઈ રીતે મૂકવા

* પહેલો અંક કારતક, ૧૯૮૦, તા. ૨૩-૧૦-'૨૩

મુકાવવા એ જ પ્રશ્ન છે. 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ'માં જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની યોજના મેં વિચારી છે તે તેનો એક માર્ગ છે. પણ તે ૧૯મી સદીના માણસો માટે છે. વીસમી સદીના માણસો માટે 'નવા સ્થપાનાર મંડળ'માં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની તે, હું સમજું છું તે પ્રમાણે, ઘણી સખત અને ઘણી જ થોડી હોવી જોઈએ.

૨. પ્રતિજ્ઞાઓ પુત્રના બાપ કરતાં કન્યાનાં માબાપોએ લેવી જોઈએ. અને અમુક અમુક ન જ કરવાનાં આકરાં વ્રત લેવાવાં જોઈએ.

૩. કુલીનશાહી તોડવી જ હોય તો કન્યાઓ ગોળ બહાર જ આપવાની પ્રતિજ્ઞા ખાસ દાખલ કરવી જોઈએ. ગોળ માત્ર કન્યા ગોળ બહાર નહિ આપવા માટે જ છે, અને ગોળ એ જ કુલીન-શાહીનો કિલ્લો છે, માટે તે પહેલો જ સર થવો જોઈએ.

૪. કન્યા ગોળ બહાર આપનાર એકદમ કુટુંબ અને ગોળ બહાર મુકાશે જ, તેવે પ્રસંગે 'નવા મંડળ'ના સભ્યોએ હાજર રહી મદદ કરી તેની સાંસારિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી જોઈએ.

૫. લગ્ન પોતાના વતનમાં જ થાય છે તેને બદલે દક્ષિણીઓની માફક અનુકૂળ સ્થળે એટલે નોકરી કે ધંધારોજગારના સ્થળે વા ચાણોદ, કરનાલી કે ડાકોરમાં થાય, તો ઘણી રૂઢિઓ આપોઆપ બંધ થાય.

૬. કન્યાની ઉંમર ૧૬ અને વરની ઉંમર ૨૧ ઉપરાંત હોય અને બંનેને સારા સંસ્કાર મળ્યા હોય તો જ લગ્નક્રિયામાં વ્યવહાર કરતાં ધર્મની ભાવના દાખલ થઈ શકે.

૭. સિદ્ધાંત વિરુદ્ધના લગ્નમાં અસહકાર એ જ મંડળનો સિદ્ધાંત હોઈ શકે.

ઉપર પ્રમાણે સૂચનાઓ લખવી એ કામ સહેલું છે, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ તો મારા જેવા માણસ માટે સહેલ નથી જ. હું એ સિદ્ધાંતો અક્ષરશઃ સ્વીકારું છું, પણ નથી તે જાહેરમાં મૂકી શકતો વા નથી તે પાલન કરવાની હિંમત ધરાવતો. મારા જેવા જેટલું અમલમાં મૂકી શકે તેટલું હું જાહેરમાં મૂકું છું. પરંતુ આપના લેખો 'પાટીદાર' માસિકમાં વાંચેલા તે ઉપરથી તેને અનુસરી આ સૂચનાઓ લખી મોકલી છે.

'મારો અનુભવ એવો છે કે કેટલાક ભાઈઓ પોતે કંઈક કરવા ઇચ્છે છે ખરા; પણ ઘરના વા કુટુંબના વડીલો કે સ્ત્રીઓના વિચાર વિરુદ્ધ જઈ શકતા નથી. પરિણામે તેઓ નથી કંઈ કરી શકતા કે નથી કાંઈ ખોટું કરી શકે તેની સાથે અસહકાર કરી શકતા. આ સ્થિતિમાં 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ'ના ક* વિભાગની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવા જેટલી હિંમત પણ ઘણાઓમાં નથી. આપને અનુભવ એથી બહુ જુદો નહિ થાય તેમ મારું નમ્ર માનવું છે. પ્રતિજ્ઞા લેનાર બહુ ભાઈઓ નહિ મળી આવે અને બહુ મળી આવશે તો પ્રતિજ્ઞાપાલન કરતાં પ્રતિજ્ઞાભંગ કરનાર તેમાંના ઘણા નીકળશે.

એક ચેતવણી હું આપને આપુ છું. કુલીનશાહીનો મોહ કોઈને જ ગયો નથી. મોટાં ગામોના અકુલીન ગણાતા ભાઈઓ વા ગામડાના લોકો કેળવણીને નામે, સંસ્કારને નામે વા સુખને નામે કુલીનશાહી વર્ગમાં કન્યા આપવા મથે છે, અને તેમાં જ માન અને પ્રતિષ્ઠા સમજે છે. આપના મંડળનો એક ભાઈ કુળમાં પોતાથી ઊતરતા પણ બીજી લાયકાત ધરાવતા ભાઈને કન્યા આપવાની પહેલ કરે ને દૃષ્ટાંત બેસાડે તો જ કંઈ અસરકારક કામ થયું ગણાશે. ગામડાની વા અકુલીન પૈસાદાર વર્ગની કન્યાઓ પૈસા નહિ આપવાની શરતે પણ મોટાં ગામોમાં ઉતારશો અને તેવા લગ્નમાં જાતે હાજર રહી પુષ્ટિ આપશો, તો કુલીનશાહી તૂટશે નહિ પણ મજબૂત બનશે. અને સુધારાનો સુધારો અને પૈસાના પૈસા બંને લાભ કુલીનશાહી વર્ગમાં મળ્યા ગણાશે.

હવે બે ત્રણ બાબતો જણાવી આ પત્ર બંધ કરું છું.

(૧) રૂઢિઓ જામતાં યુગોના યુગો વીત્યા છે, એટલે તે તૂટતાં યુગો નહિ તો વર્ષો તો જોઈએ જ. માટે બહુ ઉતાવળા થશો નહિ. વળી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેમ છાપાંઓ, પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, સભાઓ, ભાષણો, મસલતો, ગામોની મુસાફરીઓ, સ્વયંસેવકો, સમિતિઓ, ફંડો, વગેરે સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ થયો છે તેવી જ રીતે રૂઢિઓની બાબતમાં પણ પ્રયત્ન થશે ત્યારે જ ઇષ્ટ પરિણામ વહેલું આવશે.

* જુઓ ખંડ ૩, પ્રકરણ ૩.

બાકી તો આણંદમાં એક સભા આપે ભરી, બીજી પ્રમાણમાં બહુ જ નાની સભા મેં ભરી, પણ તેવા પ્રયત્નનું પરિણામ શું આવે? મંડળ સ્થપાય તે પાછળ કોઈ સતત મંડયો રહેનાર હશે તો જ કંઈ કામ થશે. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં મતભેદ અને તકરાર બહારના માણસો સાથે હોય છે, પણ રૂઢિઓની બાબતોમાં મતભેદ અને વિખવાદ ઘરનાં કુટુંબનાં માણસો સાથે જ હોય છે, એટલે એકમાં શૂરા તે બીજામાં ઘણી વખત મોળા પડી જાય છે. મોળા માણસોને સતેજ રાખવા સતત પ્રયત્નની જ જરૂર છે. સતત પ્રયત્ન કરવાની યોજના ન જ હોય તો 'મંડળ' નામનું જ રહેશે. એટલે તે કેટલું, શું અને કેવી રીતે કાર્ય કરશે તેનો કંઈ જ ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

(૨) પંજાબના જુલમોની તપાસણી સમિતિના સભ્યોને મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સલાહ આપી હતી તે લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. સરકાર પાસે માગવું થોડામાં થોડું, પણ જો થોડામાં થોડું માગેલું ન મળે તો સરકાર જોડે અસહકાર કર્યે જ છૂટકો. આ નિશ્ચય અને તે નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ તે આ યુગની અસહકાર-પ્રવૃત્તિ. નવા સ્થપાનાર મંડળે પણ ઓછામાં ઓછો, થઈ શકે, પાળી શકાય, તેટલો જ કાર્યક્રમ નક્કી કરવો, અને જે કાર્યક્રમ નક્કી કરવો તે પાર ઉતારવો જ — પાર ઉતાર્યે જ છૂટકો. પાર ન ઊતરે ત્યાં સુધી ઝંપીને બેસવું નહિ અને બીજાઓને બેસવા દેવા પણ નહિ.

આપના શુભ પ્રયત્નોને સફળતા મળો એ જ પ્રાર્થના.

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૫

સાત ગામના પાટીદારોની વંશાવળી

(૧૯૨૨ થી ૧૯૨૫)

ઉદ્દામવાદી યુવકોએ બીજું મંડળ કાઢવાની હિલચાલ કરી એટલે મોતીભાઈએ 'ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ'ને આગળ ધપાવવાના પ્રયત્નો અટકાવી દીધા, અને સમાજસુધારાના આખા પ્રશ્નમાંથી હાથ ધોઈ નાખ્યા. માત્ર પોતે માનેલા સિદ્ધાંતોનું પોતે પાલન કરવું, પોતાના સ્નેહી સંબંધીઓ પાસે કરાવવું, અને નવા મંડળને થાય તેટલી મદદ કરવી એટલું જ કર્તવ્ય તેમણે સ્વીકાર્યું.

આ અરસામાં એક ઘણી ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ તેમણે ઉપાડી હતી. મંડળ સ્થાપીને તેની મારફતે થોડું પણ સંગીન કામ કરવું એ તેમની નીતિ હતી તેથી મંડળ સ્થપાતાં તરત જ પત્રિકાઓ ચાલુ રાખવા ઉપરાંત જ્ઞાતિના ઇતિહાસ, રીતરિવાજો, એકડા, વસ્તી-ગણતરી, વગેરે વિષે હકીકતો મેળવવાના પ્રયત્નો તેમણે શરૂ કરી દીધા હતા. અને જે મળી શકતું તે ક્રમે ક્રમે પ્રગટ કરતા જતા હતા. કન્યા માટે વર મેળવતાં પડતી મુશ્કેલીઓ ઉપરથી તેમને સૌથી મોટી જરૂરિયાત પાટીદાર કુટુંબોની વંશાવળીઓ તૈયાર કરવાની લાગેલી. તે કામ તેમણે પોતાના ગામથી શરૂ કરેલું, અને કુલીન ગણાતાં સાત ગામોની વંશાવળીઓ તૈયાર કરી છપાવવાની યોજના કરેલી. એ યોજના લોકોને ગમેલી અને વસો, સોજિત્રા, કરમસદ, સાવલી, ધર્મજ, ભાદરણ, એટલાં ગામોની વંશાવળીઓ છપાવા પણ માંડેલી. પણ નડિયાદની લખાવાડ શાખાના પાટીદારોની વંશાવળી તૈયાર કરતાં મતભેદ પડ્યો અને એ શાખાના કુટુંબોમાં વિખવાદ ઊભો થયો. આ વિખવાદ એટલો તીવ્ર બન્યો કે એ વંશાવળી જ ઝઘડાનું કારણ બને એમ જણાયું. સત્ય સાચવીને સઘળા મતભેદો દૂર કરાવવા મોતીભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આખરે એ ઝઘડાવાળો ભાગ છાપખાનામાં

છાપવાનું શરૂ થયેલું તે બંધ રાખવું પડયું, અને એ વંશાવળી છપાઈ ખરી, પણ અધૂરી જ રહી (તા. ૧–૯–'૨૫).

આ વિષે એક પત્રમાં પોતાની સ્થિતિ સમજાવતાં તેમણે લખ્યું હતુંઃ

રામજીમંદિર, પાબ્લિકપાર્ક
વડોદરા, ૧–૧–'૨૫

રા. રા. . . .

તમારો તા. ૨૭–૧૨–'૨૪નો પત્ર આવેલો, પરંતુ હું બહારગામ ગયેલો હોવાથી પ્રત્યુત્તર આજે જ આપી શક્યો છું.

વંશાવળીઓ છપાવવામાં મને કોઈ પણ રીતે ત્રાસરૂપ કામ લાગ્યું હોય તો તે નડિયાદ પૂરતું જ. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને લખાવાડ પૂરતું જ છે. લખાવાડની મુશ્કેલી ન હોત તો દિવાળી પહેલાં કદાચ આખું પુસ્તક બહાર પડી ચૂક્યું હોત. પણ મારી શક્તિઓનો અને ધીરજનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ અને કસોટી થયા પછી પણ ન છપાવવાના છેવટના નિર્ણય પર મારે આવવું પડ્યું. પક્ષકારો થયા એટલે મારે એક પક્ષને અસંતોષ આપવાનો તો રહ્યો. તે અસંતોષ આપવાની જવાબદારી અને કડવાશ વહોરવાની જવાબદારી મેં ખુશીથી સ્વીકારી લીધી હતી. આક્ષેપોથી ભરપૂર કેટલાક કાગળો આવ્યા તેની મેં પરવા પણ કરી નહોતી. પરંતુ જ્યારે મને ખબર મળી કે વંશાવળી છપાવવાથી કુસંપનાં બીજ કાયમનાં રોપાશે અને થોડાક વહેવાર બંધ થશે અને થયા છે, ત્યારે જ પ્રેસમાં મોકલેલી વંશાવળી પાછી ખેંચી લીધી અને છેલ્લી ઘડીએ જ 'પાટીદાર' માસિકમાં જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કરી. આ કાર્ય મેં સેવાભાવે અને કર્તવ્યરૂપે લીધું હતું. દ્રવ્યનો, મહેનતનો અને વખતનો પુષ્કળ ભોગ આપ્યો છે. લીધેલું કામ પડતું ન મૂકવું અને મુશ્કેલીઓથી ડરી ન જવું એ મારો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. એટલે આ કાર્ય અધૂરું છોડી દેતાં મને પોતાને દુઃખ નથી થયું એમ નથી. પરંતુ પારકા ગામના ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે કંકાસનું બીજ રોપવાનું કારણ મેં છપાવેલી વંશાવળી તો ન જ બને. આ એક જ કારણથી મેં કામ છોડી દીધું છે.

હવે તમે પૂછો છો કે વંશાવળી છપાય એવો કોઈ રસ્તો છે?

ઉત્તર એટલો જ કે એક નહિ પણ ત્રણ રસ્તા છે.

એક એ કે લખાવાડના ચિઠ્ઠીવાળા અને ચિઠ્ઠી વગરના ભાઈઓ તરફનું એક પંચ નિમાય અને એ પંચ વહીવંચાના ચોપડા તથા અન્ય માહિતી મળી શકે તે ઉપરથી વંશાવળી તૈયાર કરે અને મને મોકલી આપે. હું તે જ, તેમાં ફેરફાર કર્યા વિના, છપાવું અને પુસ્તકમાં બંધાવું.

બીજો રસ્તો: મને જે માહિતી મળી છે તે માહિતી પ્રમાણે હું વંશાવળી છપાવું. તેનું પ્રૂફ હું અમુક માણસોને—જેમને તમે બધા મુકરર કરો તેમને—મોકલી આપું. મારા નિર્ણયની વિરુદ્ધ જેને જે કંઈ લખવું હોય તે દલીલો સાથે સહીઓ કરી મને મોકલે અને તે વંશાવળી સાથે જ છપાય. જેથી કોઈ પણ પક્ષને અન્યાય થાય નહિ.

ત્રીજો રસ્તો: તકરાર વિનાનો લખાવાડનો ભાગ ફક્ત છપાય. ફક્ત તકરારવાળો જ ન છાપવો. આ ત્રણ રસ્તા પૈકી જે કંઈ રસ્તો લેવો હોય તે લઈ શકાય. મને તેમ કરવાને કંઈ હરકત નથી. હું આ કાર્ય ખાતે સેવા અર્પણ કરું. કજેશ-કંકાસ કે કજિયા-ટંટામાં ન પડું.

બહુમતીએ તકરારી ભાગ છોડી દઈને છાપવાનો નિર્ણય તમે લાવી આપો તો મેં ઉપર ત્રીજો રસ્તો કહ્યો છે તે પ્રમાણે છપાવવાને હરકત નથી જ. છાપવાથી વા ન છાપવાથી હું લખાવાડના લોકના આક્ષેપમાંથી મુક્ત થઈ શકવાનો નથી, એ હું સંપૂર્ણ રીતે હવે સમજી શક્યો છું. કારણ કે મારો ઉદ્દેશ સમજી શકે અથવા મને કોઈ એક વ્યક્તિના, કુટુંબના કે ખડકીના પક્ષકાર ન ગણે એવો સમજુ વર્ગ લખાવાડમાં ઓછો છે એમ હું સમજું છું. છતાં ન છાપવા કરતાં છાપવાનો આક્ષેપ વહોરી લેવા માટે તૈયાર છું. પરંતુ તેથી કંકાસનાં મૂળ ન રોપાય એટલી ખાતરી માગું છું. ભલું કરવા જતાં પરિણામ બૂરું આવે એવી ખબર મળે. છતાં ભલું કરવાનો આગ્રહ રાખવો, એ સિદ્ધાંત મારો નથી.

નોંધ પ્રમાણે વંશાવળી છપાવવાનો મારો વિચાર હતો જ. અને સાથે સાથે નોંધ વિનાનો ભાગ પણ લખાવાડ સાથે જ્યાં

સંબંધ જણાતો હોય ત્યાં જોડીને છપાવવાની યોજના હતી. પરંતુ નોંધવાળા કેટલાક ભાઈઓનો તો તે કહે એમ જ મારે છપાવવું એવો આગ્રહ હતો. મને જે સત્ય લાગે વા મને જે યોગ્ય જણાય તેથી વિરુદ્ધ શરમ ભરીને હું કોઈનું કંઈ જ કરી શકું નહિ.

લોકોના આક્ષેપોના ડરથી પણ મારી સમજ વિરુદ્ધ હું કંઈ કરી શકું નહિ. વિરોધી પક્ષને તેમને જણાવવું હોય તે જણાવવાની અનુકૂળતા આપું. તકરારી ભાગ સંબંધ પ્રમાણે જુદો છાપવાની અનુકૂળતા થાય એ મને ન્યાયનું ધોરણ લાગે છે. નોંધના ભાગથી એ જુદો છપાય પરંતુ સંબંધ બતાવાય.

લોકો શું કહે છે અને શું કહેશે તેનો ખ્યાલ મને આવ્યો છે. પણ ન્યાયના ધોરણને વળગી રહીને જ હું લોકોને સંતોષ આપી શકું. બીજી રીતે સંતોષ આપવો જ જોઈશે એ સિદ્ધાંત મેં સ્વીકાર્યો નથી. સેવાનાં કામ પ્રત્યે લોકોનો અણગમો થવામાં એક પણ વાજબી કારણ ન હોવું જોઈએ, એ તમારી માન્યતાને હું વધાવી લઉં છું. તમે માગો અને ઇચ્છો એ કરતાં વધારે અનુકૂળતા એ બાબતમાં આપવા હું તૈયાર છું. મોઢાના આક્ષેપો વા પત્રોના આક્ષેપોની પણ મને પરવા નથી. જાણી જોઈને એક માણસને વા કુટુંબને અન્યાય થવા ન દઉં. તેમ જ મારા કારણે બની શકે તો કંકાસ પણ થવા ન દઉં. તમને હું ખાતરી આપું છું કે રા. રા. .... સિવાય હું લખાવાડના કોઈ પણ માણસને ઓળખતો નહોતો. તમારી સાથે ફક્ત પત્રવ્યવહાર હતો. રા. ...... ની સાથે આ બાબતમાં તો મારે નથી પત્રવ્યવહાર થયો કે નથી તેમની સાથે કદી વાતચીત થઈ. છેવટનો તેમનો એક પત્ર હતો તે ઉપરથી તો મને એમ પણ સમજાયેલું કે વંશાવળી છપાવવાનું કામ તેમને ગમ્યું નથી. પરંતુ આ કામ મેં કોઈની ઇચ્છાથી નહિ પણ ખાસ પોતાની ઊર્મિથી લીધેલું. અને જ્યારે એ શરૂ થયું ત્યારે એ ઘણાને ગમ્યું છે અને જરૂરનું પણ સમજાયું છે. રા. ...... એ મને પુછાવીને વંશાવળીની નકલ મોકલાવી છે. એ સંબંધી મેં નિર્ણય પણ કર્યો નહોતો, તે પહેલાં તો આ કુટુંબને માટે લખાવાડમાં અનેક ગપગોળા ચાલ્યા. મારી પાસે માણસો આવી ગયા. પત્રો લખ્યા. આક્ષેપો પણ મૂક્યા. છતાં હું જણાવું છું કે એ વંશાવળી મારા તરફ આવી

છે એટલું જ. એ સંબંધમાં શ. …… સાથે મારે વાતચીત પણ થઈ નથી. અને છાપવા સંબંધી નિર્ણય પણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી. હું તમને આ હકીકત લખું છું. પણ મતીલા લોકો આ હકીકત સ્વીકારશે નહિ અને સત્ય તરીકે માનશે પણ નહિ. આ પત્રનો ખુલાસો તમે કદાચ પૂરેપૂરી રીતે નહિ લખી શકો, માટે લોકો સાથે વાતચીત કરી જરૂર જણાય તો મને રૂબરૂમાં મળી જશો.

લિ૰ તમારો
મોતીભાઈ ન. અમીન

૬

'મરજાદ લેવાની તૈયારી'

(૧૯૨૩)

'વંશાવળી' જેવું નિર્દોષ દેખાતું કામ પણ ઘણું મુશ્કેલ નીવડયુ, અને અધૂરું જ મૂકવું પડયુ. એ જ્ઞાતિસુધારણાના પ્રયત્નોમાં થતા અનુભવોનો એક સામાન્ય નમૂનો જ હતો. એવા અનુભવો રોજ ને રોજ થતા, તેથી નાસીપાસ થવાને બદલે મોતીભાઈ ખંતથી, ધીરજથી અને ઉત્સાહથી કામ કર્યે જતા. ઉદ્દામવાદી યુવકોએ સુધારાની હિલચાલ ઉપાડી લેવાથી તેમનું કાર્ય એક રીતે સહેલું થયું હતુ. એટલે તે પોતાની રીતે, પોતાની ગતિએ અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરતા હતા. જે સિદ્ધાન્તોનો સામાન્ય જનસમાજથી અમલ થઈ શકે નહિ, અને જે પોતાથી અમલમાં મૂકી શકાય નહિ, તેની જાહેરમાં હિમાયત કરવી નહિ; બીજાને ઉપદેશ કરવા કરતાં પોતે સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરી દષ્ટાંત ખડું કરવું, અને એવાં બીજાં દષ્ટાન્તો રજૂ થઈ શકે તે માટે કુટુંબીઓને, મિત્રોને અને સ્નેહીઓને ઘેર આવતા પ્રસંગોએ જાતે જઈ, લાગવગ વાપરી, પત્ર લખી, એમ બને તે રીતે સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરાવવા મથવું; અને સમજૂતીથી, સમાધાનીથી અને બાંધછોડથી જ સુધારો કરાવવો — એ તેમની પદ્ધતિનાં ખાસ લક્ષણ હતાં.

આ પદ્ધતિથી કામ કરતાં તેમની ધીરજની અને શ્રદ્ધાની ભારે કસોટી થતી. એક પ્રસંગે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી આનો ખ્યાલ આવી શકશે.

પ્રસંગ હરિકાકાનાં વિધવા 'વહુજી કાકી'ના બારમાનો હતો. 'વહુજી કાકી'એ મોતીભાઈને અને કુટુંબના તેમના જેવા બીજા ભાઈઓને ઉછેરવામાં મહેનત કરી હતી. તે ઉપકારને યાદ રાખી, હરિકાકાના મરણ પછી 'વહુજી કાકી'ને કંઈ દુઃખ ન પડે તેની કાળજી રાખવાનો ધર્મ મોતીભાઈએ સુંદર રીતે બજાવ્યો હતો.

તેમ કરતાં થતા ખર્ચમાં કુટુંબીઓ ભાગ આપે કે ન આપે તેની બહુ પરવા કરી નહોતી. પણ 'વહુજી કાકી'ની આખર અવસ્થા નજીક આવતાં, તેમના બારમા વિષે ચોખવટ કરી લેવાની જરૂર તેમને સમજાઈ. તે માટે કુટુંબીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. તેમા બારમુ નહિ કરવાના સિદ્ધાન્તનુ પાલન કરવાના વિવિધ માર્ગ બતાવ્યા આ દરમ્યાન 'વહુજી કાકી' મરણ પામવાથી આ પ્રશ્નનો નિકાલ તાત્કાલિક કરવાની જરૂર ઊભી થઈ. તે બાબતમાં રૂબરૂ ચર્ચા કરી. પણ કુટુંબીઓ નમ્યુ આપે તેમ જણાયુ નહિ, તેથી એક છેવટનો પત્ર લખી પોતાની સ્થિતિની ચોખવટ કરી. એ પત્રમાંનો નીચેનો ભાગ મોતીભાઈના વિચારો અને તેમની માનસિક પ્રગતિનો સારો ખ્યાલ આપે છે:

વડોદરા, તા. ૩–૧–'૨૩

મુ. ભાઈશ્રી ... તથા ચિ. ભાઈ.. ,

તા. ૨૭–૧૨–'૨૨ને રોજ મેં આપણા વહુજીકાકીના ક્રિયા-ખર્ચના સંબધમાં પત્ર લખ્યો હતો અને તે પછી તે જ કામે હું વસો આવી ગયો હતો. રૂબરૂમાં મારો નિર્ણય મેં વસો આપ ભાઈઓને જણાવ્યો હતો. જોકે તમે તમારો ચોક્કસ નિર્ણય તો નહોતો જ જણાવ્યો

તે ઉપરથી હું સમજી શક્યો હતો કે મે જણાવેલા બે માર્ગ પૈકી બીજો માર્ગ તમે સહેલાઈથી લઈ શકશો, અને તમે તમારો માનેલો ધર્મ અને મેં મારો માનેલો ધર્મ આપણે પાળી શકીશુ, એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ હતું. તેમ કરવામાં આપણને કોઈને મુસ્કેલી નહિ જ આવે એમ મેં માની લીધુ હતું. અને નિશ્ચિત બની હું વડોદરે પાછો ફર્યો હતો

ગઈ કાલે ભાઈ....વસોથી આવ્યા છે. અને ભાઈ... અને તમારી સાથે થયેલી વાતચીત તેમણે જણાવી છે. તમે બને ભાઈઓને હુ મારા વિચારના નથી કરી શક્યો, તમને મારા સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન નથી કરાવી શક્યો, એટલી મારી ખામી વા મારી નાલાયકી હુ મુક્તકંઠે સ્વીકારી લઉ છુ. મારા કારણે તમે ચિંતાતુર રહો વા દુ:ખી બનો એ હુ કદી ઇચ્છુ નહિ. એટલે એ

પ્રશ્નને આજે ફરી વિચાર કરી હું પોતે નીચે પ્રમાણે ત્રીજો માર્ગ સૂચવું છું.

(૧) બારમાનું ખર્ચ તમે બન્ને ભાઈઓ ભોગવી લો અને તમારી ઇચ્છામાં આવે તેટલું ખર્ચ કરો. મારે એ પ્રશ્નની સાથે લેવા'દેવા નથી.

(૨) ચિઠ્ઠીઓ તમારે વધારે લખવી છે અને તમારી માની લીધેલી આબરૂને કારણે વા તડના કારણે દાદાભાઈના ઘરથી આગળ વધીને ગોકળભાઈની ખડકી સુધી લખવા ધારણા છે. બારમાના ખર્ચમાં ભાગ લેવામાંથી મને મુક્ત કરો. એટલે ગોકળભાઈની ખડકીની ચિઠ્ઠીઓ લખવામાં હું મારી સંમતિ આપું છું. એટલે તેના ખર્ચમાં જે મારો હિસ્સો આવે તે આપવા સ્વીકારું છું.

(૩) પુણ્યનું ખર્ચ હું એકલો જ ભોગવી લઈશ. અને તે મારી નજરમાં આવશે તે રીતે કરીશ. તમારું અને મારું સારું દેખાય તેટલી વાત હું લક્ષમાં રાખીશ.

ઉપર પ્રમાણેનો ત્રીજો માર્ગ જો તમે બંને ભાઈઓ સ્વીકારશો, તો મારું ધાર્યું થશે અને મારો સિદ્ધાન્ત સચવાશે. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જો તમને કંઈ બારે લાગતું હોય તો, બારમાના ભાગ તરીકે નહિ પણ બીજી રીતે, તમે માગો તેટલી રકમ હું મારી શક્તિ પ્રમાણે તમારા ભાઈ તરીકે તમને આપું. હું એટલું જ ઇચ્છું છું કે જે ધર્મ અને સિદ્ધાન્ત દૃઢતાથી અને નિશ્ચયપૂર્વક પાળવા હું માગું છું તેને, ભાઈઓને રાજી કરવાની ખાતર અથવા લોકલાજની ખાતર અને અંધશ્રદ્ધાએ ચાલતી આવેલી આંધળી રૂઢિના ગુલામ બનીને, તોડવાની ફરજ તમે નહિ પાડો, કારણ કે મારી લાગણીનો ખુશીથી સ્વીકાર થશે તો મારે તમારા પ્રત્યેનો ભાઈ તરીકેનો સંપીને રહેવાનો ધર્મ અને બીજી બાજુએ મારી કેળવણી અને લોકોનું ભલું કરવાની વૃત્તિએ મેં સ્વીકાર્યો છે એ ધર્મ બન્ને સચવાશે. નહિ તો એમાંથી એક ધર્મ નિરુપાયે અને દુ:ખી હૃદયે મારે તોડવો જ પડશે. અને તેમ કરવામાં તમારા દુરાગ્રહ સિવાય બીજું કાંઈ જ કારણ હું માની શકીશ નહિ. કારણ કે મેં પોતે બીજો અને ત્રીજો માર્ગ બતાવ્યો છે, તે પણ મારા સિદ્ધાન્તથી ઘણું જ નમીને બતાવ્યો છે. મારો આ અને તેની પહેલાંના બન્ને કાગળો ફરી વાંચશો તો સ્પષ્ટ સમજાશે

કે મારો હેતુ આવા પ્રસંગોએ ખર્ચ ઓછું થાય અથવા તો ખર્ચ કરવાની દિશા બદલાય એ સિવાય બીજો કંઈ નથી. હું ખર્ચમાં મારા ભાગનો હિસ્સો આપવા તૈયાર છું, એથી પણ વધારે કદાચ આપું, ફક્ત મારા ભાગના ખર્ચની અમુક બાબતમાં જ કાપકૂપ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા છે.

તમે બન્ને ભાઈઓ જાણો છો જ . . . કે હાલ પાટીદાર જ્ઞાતિની રૂઢિઓના સંબંધમાં હિલચાલ કરી રહ્યો છુ. અને મારા ભાઈઓ મારા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ વર્તે છે તે માટે પણ મારી સામે આક્ષેપ અને ટીકાઓ થાય છે. મને પોતાને સંતોષ છે કે મારા સિદ્ધાન્તનો હું જાતે ભંગ કરતો નથી અને તેટલો જ મારો બચાવ છે. હું મારા નિશ્ચયને ચુસ્ત રીતે કેમ વળગી રહુ છુ તે તમે આ બધી હકીકત ઉપરથી સમજી શકશો.

× × ×

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

આ વાટાઘાટ ચાલતી હતી તે કારણે કુટુંબીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોતીભાઈની નિંદા થતી હતી. તેથી મોતીભાઈનાં માતુશ્રીને તથા પત્નીને દુઃખ થતુ હતુ, અને તે મોતીભાઈને આ પ્રયત્ન છોડી દેવા આગ્રહ કરતાં હતાં. એ આગ્રહના એક સંદેશાના ઉત્તરમાં માતુશ્રી હરખાબાને જુદા પત્રમાં મોતીભાઈએ લખ્યુ :

વડોદરા, તા. ૩-૧-'૨૩

પરમ પૂજ્ય માતુશ્રી હરખાબા,

ભાઈ...... સાથે તમે મોકલાવેલો સંદેશો ગઈ કાલે રાત્રે મને મળ્યો. એટલે તેનો જવાબ હું આજે જ સુરબ્બી ભાઈ...... તથા ચિ. ભાઈ...... ઉપર લખી શક્યો છું. મારા કાગળથી બંને ભાઈઓને સંતોષ થશે એમ હું માનું છું. અને તે કાગળ તમે વંચાવી જોશો તો તમારા મનનું પણ સમાધાન થશે.

મારા વર્તનથી તમને ભવિષ્યમાં દુઃખ ન થાય તે માટે મારે તમને ચોખ્ખેચોખ્ખું હવે જણાવી દેવું જોઈએ કે, તમે એક પ્રકારનો મરજાદ લીધો છે, હું હવે બીજા પ્રકારનો મરજાદ લેવાની તૈયારી કરું

છું. તમારા મરજાદમા ફક્ત ખાધાપીધાનુ, અને અડકવાના નિયમો, મુખ્ય ભાગે છે મારા મરજાદમા મનસા, વાચા અને કર્મણા—વિચાર, વાણી અને ક્રિયાથી—કોઈ પાપ ન કરવુ વા કોઈ પાપ થતું હોય તેમા ભાગ ન લેવો એ બધાનો સમાવેશ થાય છે લોકોને સારુ લાગે, લોકોમા વાહવાહ બોલાય, તે માટે અમુક ખર્ચ કરવુ જ જોઈએ એમ હું માની શકતો નથી સર્વ કોઈ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે અને ઇચ્છામા હોય તેટલુ કરી શકે, એવા નિયમો હોવા જોઈએ વ્યવહારમા જેટલુ સારુ લાગશે તેટલુ જ હુ સ્વીકારીશ જે મને ખોટુ સમજાશે તેનો હું ત્યાગ કરીશ. તમે તો જાતે સમજુ છો અને મારી ઘણી વાતો મહેનાઈથી સ્વીકારી શકો તેમ છો લોકો વા કુટુબની સ્ત્રીઓ મારી વાતો ન સમજી શકે અને મારે માટે ટીકા કરે તેથી તમને દુ ખ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ જ્યા સુધી હુ પાપ કરતો ન હોઉ, મારા માતપિતા વા કુટુબની પ્રતિષ્ઠાને ધોકો લાગે અથવા ઇશ્વર કોપાયમાન થાય તેવુ કંઈ હુ કરુ નહિ, ત્યા સુધી લોકોની વા સ્ત્રીઓની ટીકાથી તમારે દુ ખી થવુ જોઈએ નહિ તમે મરજાદ લીધો છે એટલે ધર્મની મર્યાદા સ્વીકારી છે . જે કંઈ કરુ છુ વા કરીશ તે સર્વ ધર્મની મર્યાદામા રહીને જ કરીશ છતા લોકો ન સમજે અને ટીકા કરે તો તેથી તમને દુ ખ ન જ થવુ જોઈએ લોકોની ખોટી ટીકાથી તમને ખોટુ ન લાગે તેવી રીતે તમારે મન કેળવવુ જોઈએ સદ્‌વિવેક વાપરવો જોઈએ અને મનને વ્યવહારમાથી ખસેડી સાચા ધર્મમા પરોવવુ જોઈએ. હુ તમને ખાતરી આપુ છુ કે જ્યા જ્યા આપણા ભાઈઓને ને બહેનોને દુ ખ પડતું હશે, ત્યા ત્યા હુ તે દુ ખ ઓછુ કરવાને મારાથી બનતી મહેનત કરીશ અને ભવિષ્યમા તેવા દુ ખો ઊભા ન થાય અથવા દુઃખ ઓછા થાય તેને માટે બનતો પ્રયત્ન કરીશ તેમ કરવામાં ઈશ્વર એકલાનો જ હુ ડર રાખીશ અને તમારી સલાહ અને મદદ તો હુ હરઘડી માગીશ ઇશ્વર મને સાચો ધર્મ પળાવે. એ જ

લિ તમારા આજ્ઞાંકિત પુત્ર

મોતીભાઈના દંડવત્ પ્રણામ સ્વીકારશો.

૭

ભાણાભાઈ

(૧૯૧૩થી ૧૯૨૩)

માતુશ્રી હરખાબાને લખ્યા પ્રમાણે મોતીભાઈ સાચે જ મરજાદ તરફ ઢળતા જતા હતા. એમનો મરજાદ એટલે સત્ય અને સેવાધર્મની ઉપાસના. એ ઉપાસનામાં મનસા, વાચા, કર્મણા પરોપકારની જ સાધના હતી. એથી તન, મન, ધનનો પરાર્થે ઉપયોગ વધતો જતો હતો, અને એ જ કારણે જવાબદારીઓ પણ વધતી જતી હતી. આ વિષે એક નોંધમાં આ પ્રમાણે વંચાય છે:

વડોદરા, ૧૦-૭-'૨૪

લગભગ ૧૮ માસે નોંધ લખવાનુ શરૂ થાય છે, એ કામમાં હું કેટલું નિયમિતપણું અને વ્યવસ્થા લાવી શક્યો છું તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. વાંચવાનો વખત નથી મેળવી શકતો તો પછી લખવાનો તો ક્યાંથી જ મળે? એ મારો બચાવ હોઈ શકે. છતાં કામની વ્યવસ્થા રાખનારને પુષ્કળ વખત મળી શકે છે. તે સત્ય તરફ ધ્યાન આપતાં, પ્રમાદ વા નિષ્કાળજી એ જ નોંધ નહિ લખવાનું કારણ સ્વીકારું છું અને આ ઉપયોગી કામ વખત મેળવીને પણ કરવું જ એવો ફરી નિશ્ચય કરું છું. હાલમાં નીચેનાં કામ મારું ધ્યાન પૂરેપૂરું રોકી રાખે છે:

૧. વસો કેળવણી મંડળ
૨. ચરોતર વિ. સ. સ. મંડળ
૩. પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ
૪. પેટલાદ લોનફંડ
૫. સ્ત્રીવિભાગ પત્રિકાઓ
૬. સાત ગામના પાટીદારોની વંશાવળીઓ
૭. ચરોતર લેઉઆ પાટીદાર મંડળ
૮. ચિ. ભાણાભાઈનો અભ્યાસ

૯ ચતુરભાઈનું ટ્રસ્ટ

આ ઉપરાંત વાચન લખવાની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા છે અને તે દિશામાં પણ હવે વખત રોકવાની જરૂર છે. એટલે બધાં કામને એકસરખી રીતે પહોંચી વળવું એ શક્ય તો નથી જ. છતાં વ્યવસ્થા કરવાથી હાલના કરતાં કામ સારું તો થશે જ.

આ બધાં કામોમાં નાણાંનો પ્રશ્ન બહુ કામ આપી રહ્યો છે. 'વનિતા કેળવણી મંડળ'ને નિયમિત માસિક રૂ. ૧૦૦) હું એકલો આપી શકું તો બહુ ચિંતા રહે નહિ. પરંતુ હાલના સંજોગો વિચારતાં રૂ. ૨૫) થી વધારે રકમ હું બચાવી શકું તેમ નથી. મને ઉપલું પ્રમોશન મળ્યે ઓફિસમાં નવું વર્ષ પૂરું થાય છે. એટલે માત્ર પ્રમોશન માટે ટિપ્પણ તો થશે જ અને માસિક રૂ. ૨૫) વધવા સંભવ છે. જો આ આશા સફળ નીવડે તો કેળવણી મંડળ'ને હું રૂ. ૭૫)ની માસિક મદદ સુખેથી કરી શકું. આ પ્રમોશન ન મળે તોપણ આનાથી વધારેમાં વધારે થઈ શકે તેટલી મદદ 'કેળવણી મંડળ'ને કરવી એમ નિશ્ચય છે જ.

*

ઉપરની નોંધમાં ગણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ પૈકી ૧, ૨, ૪, ૬, અને ૭ના ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયા છે. બાકી રહેલી ચારમાંની નં. ૩ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળનો ઉલ્લેખ આગળ પ્રકરણ નં. ૧૦માં આવશે. નં. ૫ની 'સ્ત્રીવિભાગ પત્રિકા' 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિકમાં ખાસ વિભાગ તરીકે પ્રગટ થતી અને તેની છૂટી નકલો મફત અને નજીવી કિંમતે વહેંચાતી. સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાના પ્રયત્નોની દિશામાં એ પહેલું પગલું હતું અને 'પાગીદાર પત્રિકા' દ્વારા કરવા ધારેલી સમાજસુધારાની પ્રવૃત્તિનું એક અંગ હતું.

નં. ૯, ચતુરભાઈનું ટ્રસ્ટ એ મોતીભાઈની સેવાવૃત્તિનો એક નમૂનો હતો. ચતુરભાઈ પેટલાદ બોર્ડિંગના આદિ વિદ્યાર્થીઓમાંના એક. અનાથ અને અત્યંત ગરીબ હોવાને કારણે તે 'ફ્રી બોર્ડર' તરીકે બોર્ડિંગમાં રહી સ્કૂલ ફાઇનલ સુધી ભણેલા અને તે વખતે શરૂ થયેલા 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય'માં નોકરી કરતા. તેમાંથી થયેલી કમાણીની મદદથી પોતાની મિલકત દેવામાંથી છોડાવી, તે પગભર થયેલા. તે આ અરસામાં મરણ પામ્યા હતા. તેથી તેમની

મિલકત વેડફાઈ ન જાય તે માટે તેનું ટ્રસ્ટ કરાવી, તેનો સદુપયોગ થાય તેવી તજવીજ કરવા મોતીભાઈ આ દિવસોમાં દોડાદોડી કરતા હતા. સામાન્ય રીતે આવાં કામોમાં તે ભાગ લેતા નહિ, પણ પોતે મદદ કરી ઉન્નતિને માર્ગે વાળેલા અનાથ, ગરીબ, સ્વાશ્રયી, ઉદ્યમી અને સેવાભાવી વિદ્યાર્થીને માટે તેમને કેટલી તીવ્ર લાગણી હતી, અને જેનું કોઈ નહિ તેનું વાલીપણું કરવા તે કેવો પરિશ્રમ ઉઠાવતા એના નમૂના તરીકે, તેમણે આ ટ્રસ્ટમાં ભજવેલો ભાગ નોંધવા જેવો અને વિચારવા જેવો છે.*

*

પણ એ સર્વમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ (નં. ૮) તે 'ચિ. ભાણાભાઈનો અભ્યાસ' હતી. ભાણાભાઈ તે મોતીભાઈનાં એકનાં એક પુત્રી સૂરજબહેનના એકના એક પુત્ર મહેન્દ્રભાઈ. સૂરજબહેનને મોતીભાઈ પેટલાદ હતા ત્યારે (તા. ૧૬ મે, ૧૯૦૮) પરણાવેલાં. આ જ અરસામાં મોતીભાઈને પુત્ર નહિ હોવાને કારણે ફરી લગ્ન કરવા દબાણ થતું હતું, અને આ જ અરસામાં તેમની બદલી વડોદરે થયેલી. વડોદરે આવ્યા પછી દોઢેક વર્ષે સૂરજબહેન સુવાવડમાં ગુજરી ગયાં. અપુત્ર મોતીભાઈને અને ખાસ કરીને રૂપબા અને હરખાબાને માટે આ બનાવ આઘાતકારક હતો. પણ સૂરજબહેન પાછળ બાળક મૂકતાં ગયાં હતાં, તેને જોઈ સૌએ આશ્વાસન મેળવ્યુ. અને પુત્રસુખની ઝંખના કરી રહેલાં હરખાબા અને રૂપબાને અનાયાસે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ— નમાયા બાળકને ઉછેરવાની જવાબદારી આવી પડી.

એકની એક પુત્રીનું મરણ એ ભારે દુ:ખનો પ્રસંગ હતો. રૂઢિ પ્રમાણે રોવાકૂટવાનો એ અવસર ગણાય. પણ મોતીભાઈએ રૂઢિને દૂર રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને રોકકળ બંધ કરી ભાણાને ઉછેરવાના વ્યવસાયમાં પુત્રીના મરણના દુ:ખને વિસારે પાડવામાં આવ્યું.

*આ વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ 'ચરોતર' ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩, પૃ. ૭૩ ઉપર 'ડભોઉના સ્વ. ચતુરભાઈ નાથાભાઈ પટેલ' એ લેખ અને 'ચરોતર' ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૨ પૃ. ૫૨ ઉપર 'ડભોઉના સ્વ. ચતુરભાઈ નાથાભાઈ પટેલનું વસિયતનામું' એ લેખ.

ભાણો બાર જ દિવસનો હતો બાર દિવસના નમાયા બાળકને ઉછેરવુ એ કેટલુ બધુ વિકટ કામ છે તે અનુભવે જ સમજાય તેવુ છે તેને ધવરાવનાર મેળવવા હરખાબાને દોડાદોડ કરવી પડી જે મળી આવે તેની આગળ એ નમાયા બાળકને ધરતા એમા કુટુમની માતાઓ પણ હોય, અને પાણી ભરનારી કુભારણ, માળણ, દાતણ વેચનારી કે રસ્તો વાળનારી પણ હોય થોડો વખત પગાર આપીને ધાવ પણ રાખેલી બે વર્ષ આ તપશ્ચર્યા ચાલી અને ભાણાભાઈ ગોઠણભર થયા, એટલે સૌને ધીરજ આવી

ભાણાભાઈ માટે મોતીભાઈના ઘરમા મમતા અને આસક્તિનુ વાતાવરણ એટલુ જામ્યુ હતુ કે એની પાછળ રહેલી દૃષ્ટિ ન જાણનાર કે સમજનારને એ વધારે પડતુ લાગે પણ માબાપ—અપુત્ર માબાપ—ને સહજ એવી એ મમતાની પાછળ શિક્ષક અને મેનક મોતીભાઈની ભાવના કામ કરતી હતી. અને મોતીભાઈની ભાવના સાથે હરખાબા અને રૂપબાની ભાવના ભળતી હતી સૌ ભાણાભાઈની મારફતે પોતાની ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથતા.

ભાણાભાઈ પાચ વર્ષના થયા, ત્યારે રિવાજ મુજબ તેમની બાધા ઉતરાવવાનો પ્રસગ આવ્યો સુધારક મોતીભાઈ એ રિવાજને માન આપે નહિ, અને ધાર્મિક હરખાબા એને અપૂર્વ ભાવથી ઊજવવા ઇચ્છે. મોતીભાઈએ માતુશ્રીની ઇચ્છાને માન આપવાનુ સ્વીકાર્યુ ભાણાભાઈ ને લઈ મથુરા ચાલ્યા જમનાજીને તીરે બાધા ઉતરાવી પ્રસગ મોટો હતો મરજાદી હરખાબાએ ઠાકોરજીને માટે ઉત્સવની સામગ્રી ઉદાર દિલે (રૂા. નવુમોની) આપી હતી મદિરમાથી પ્રસાદના કડિયા આવ્યા ચોબાજીને ઘેર તે દિવસે બાપની નરસીનુ જમણ થતુ હતુ તે કહે, 'પ્રસાદ નરસીને માટે આપી દો' મોતીભાઈ કહે, 'પ્રસાદ ઠાકોરજી માટે ર્ક્યો હતો વચમા આપવાનુ બધન નહોતું મારે ફાવશે તે ઉપયોગ કરીશ' એમ કહી કડિયા મુકાવ્યા ગાડીમા અને એ તો ઊપડ્યા ગામડામા. ગામડામા જાય, નિશાળ શોધી કાઢે અને પ્રસાદ વહેચે પછી બીજે ગામ ગાડી દોડાવે અને ત્યા પણ એ જ પ્રમાણે કરે એમ બધો પ્રસાદ વહેચી ગજી થના આ યા હરખાબાનો ધર્મ સાચવ્યો અને પોતાનો પણ સાચવ્યો '

ભાણાભાઈ વસો અને મોતીભાઈ વડોદરા મોતીભાઈ વસો જાય ત્યારે જ ભાણાભાઈને મળી શકાય વડોદરામાં કોઈ સારી ચીજ જુએ ને ભાણાભાઈ યાદ આવે તરત જ ચીજ ખરીદી રસ્તામાં જે બાળક મળે તેને આપી દે અને ભાણાભાઈને તે પહોંચશે એમ માની આનંદ અનુભવે કહે છે કે ભાણાભાઈને ફૂલ બહુ ગમતાં, તેથી મોતીભાઈ અવારનવાર ભાણાભાઈને ગમતાં ફૂલ ખરીદી રસ્તે જતાં બાળકોને આપતા અને ઘેર વસો જઈ એ વિષે વાત કરતા તો એ જ ફૂલ ભાણાભાઈને કોઈએ આપ્યું હોય એવું કૌતુકભર્યું બનતું !

એક વખત વસોથી વડોદરે આવતાં ગાડીમાં ભાણાભાઈએ ચવાણું ખાવાની ઇચ્છા દર્શાવી મોતીભાઈએ ચવાણું લઈ આપ્યું અને ડબામાં બેઠેલાં બીજાં બાળકોને એકઠાં કરી તેમની વચ્ચે પડીકું મૂક્યું બાળકો આનંદ અને આશ્ચર્ય પામ્યાં બાળકોએ મઝા કરી અને મોતીભાઈએ — અપુત્ર — મોતીભાઈએ પુત્રસુખ અનુભવ્યું

આ અરસામાં વસોમાં નવી ગુજરાતી શાળા શરૂ થઈ હતી અને કિન્ડરગાર્ટન અને મોન્ટેસોરીના સિદ્ધાન્તોનું વાતાવરણ મોતીભાઈના મિત્રમંડળમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ પ્રેરી રહ્યું હતું એ વાતાવરણનો બધો લાભ ભાણાભાઈને મળવા લાગ્યો જે રમકડાં કિન્ડરગાર્ટન વર્ગને માટે આવે તે ભાણાભાઈને માટે પણ આવે એ રમકડાંનો ઉપયોગ કરવા અને ભાણાભાઈને સાચવવા ખાસ શિક્ષક રોકવામાં આવ્યો અને મોતીભાઈના ઊંચામાં ઊંચા આદર્શો પ્રમાણે ભાણાભાઈને ઉછેરવાની યોજના થઈ

પણ ભાણાભાઈ પગભર થયા એટલે તેમના પિતાને ઘેર તેમને બોલાવી લેવામાં આવ્યા અને તેમને આદર્શ શિક્ષણ આપવાના મોતીભાઈના પ્રયત્નો થોડાં વર્ષો માટે પડતા મુકાયા પણ મોતીભાઈની નજર ભાણાભાઈ ઉપર જ હતી તેમને વિષે તે બધી માહિતી મેળવતા રહેતા તે ઉપરથી સમજાતું કે નમાલા ભાણાભાઈ ઉપર તેમના પિતાના કુટુંબમાં સૌ લાગણી વરસાવતું અને માતાની ખોટ તેમને ન જણાય તે માટે પ્રયત્ન કરતું પણ ભાણાભાઈને તેથી સુખ થતું નહિ તેથી એક વખત ઉત્તર હિંદને પ્રવાસે જવાનું થતાં રસ્તામાં તેમના કાકાને ત્યાં લખનૌમાં તેમને મૂકવામાં આવ્યા હતા ત્યાં શિક્ષણ માટે ખાસ શિક્ષક રોકવામાં આવ્યો હતો તે શિક્ષક

સાથે મોતીભાઈએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો અને ભાણાભાઈના શિક્ષણની વિગતવાર માહિતી તે મેળવતા રહ્યા હતા અને જરૂરી સૂચનાઓ આપતા રહ્યા હતા પાછળથી પોતાને વડોદરામા કાયમ રહેવાનુ થતા ભાણાભાઈને પોતાની દેખરેખ નીચે શિક્ષણ મળે તે માટે તેમને પોતાને ત્યા બોલાવી રાખ્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ અને શિક્ષણના પ્રશ્નોનુ અવલોકન કરવા માડ્યુ હતુ એક વર્ષના અવલોકન પછી તે વિષે ઉપરની નોધને છેડે નીચે પ્રમાણે નોધ કરી હતી.

“ચિ ભાણાભાઈનો અભ્યાસ નિયમિત થયો છે વાચના ઉપર જેટલો ભાવ છે તેટલો લખવા ઉપર નથી ‘ચિત્ર અને સગીત’ તરફ દૃષ્ટિ જતી જ નથી તેમના સ્વભાવ ઉપર તો કાબુ બિલકુલ આવતો નથી તેમના માટે જુદી નોધ રાખવાથી પ્રસગો સમજાશે’

૮

ભાણાભાઈનું શિક્ષણ—?

(૧૯૨૪ થી ૧૯૨૫)

જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વિવિધ દિશામાં અને વિવિધ સ્વરૂપે વેગથી પ્રગતિ કરી રહી હતી, તે સાથે મોતીભાઈના ઘરમાં ભાણાભાઈનું શિક્ષણ મોતીભાઈની દેખરેખ અને દોરવણી સાથે ધીમે પણ નિશ્ચિત રીતે આગળ વધી રહ્યું હતું એ કામને મોતીભાઈએ જાહેર પ્રવૃત્તિઓ જેટલું જ, તેથી પણ વિશેષ, મહત્ત્વનું માન્યું હતું, અને તે માટે તે સદા જાગ્રત હતા. પોતાના જીવન કરતા પણ ભાણાભાઈના જીવનને તે વધુ કીમતી ગણતા હતા, અને તેને ઉજ્જ્વળ બનાવવા પોતાની સર્વ શક્તિ અને સાધનો ખર્ચવા કૃતનિશ્ચય હતા

ભાણાભાઈ મોતીભાઈને માટે મોટી કસોટીરૂપ નીવડ્યા બીજા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં તેમને ખાસ મુશ્કેલીઓ નડતી નહોતી. નડતી તો તેનો નિકાલ કરી શકતા પણ પોતાના જ બાળકને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે ખીલવવાની તેમને આ પહેલી જ તક હતી, અને તેમણે નહિ ધારેલી એવી વસમી એ તક નીવડી એમાં તેમની કેવી કસોટી થતી, તે કેવા પ્રયત્નો કરતા, એનું શું પરિણામ આવતું, વગેરે કોઈ પણ માબાપ, ને શિક્ષકને તેમ જ બાળકોના હિતમાં રસ ધરાવનારને બોધ આપે તેવું છે એની મોતીભાઈએ વિગતવાર નોંધો રાખેલી છે તેમાંથી ભાણાભાઈના શિક્ષણ માટે થતા પ્રયત્નોના વિગતવાર હેવાલ મળે છે તેમાંથી થોડાક નમૂના અત્રે આપીશું —

વડોદરા, તા ૫–૯–'૨૪

ચિ. ભાણાભાઈની કેળવણી તરફ છેલ્લા પંદર માસથી મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ તરફ થોડુંક દુર્લક્ષ કરીને પણ આ માટે મેં વખત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ફતેહ કેવી અને કેટલી મળી છે વા મળશે તે પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી પ્રયત્ન કેવા અને

કેટલા થયા છે તે પ્રશ્ન તો ખાસ મહત્ત્વનો હોવાથી તેની ખાસ નોંધ રાખવા નક્કી કર્યું છે

લખનૌથી પાછા બોલાવી વિદ્યાભ્યાસ માટે વડોદરામા રાખવામા ' કેળવણી ' મારી સીધી દેખરેખ નીચે ચાલે અને સ્વતંત્રતાના અને પવિત્રતાના ઉચ્ચ વાતાવરણમા તે ઊછરે, એ જ મારો હેતુ હતો. લખનૌ બધુ વાતાવરણ — શાળાનુ અને ઘરનુ — ભયનું હતુ શાળામા અને ઘર આગળ શિક્ષક મારાથી કામ લેતા શીખ્યા જ નહોતા ચિ ભાણુભાઈ મંકોચથી જ બધો વ્યવહાર ચલાવતા ખાધાપીધાનુ, કપડાલત્તાનુ, જોવા કરવાનુ પૂરેપૂરુ જોઈએ તેવુ મળતુ, નગર માગ્યે મળતુ વડોદરામા મારી પાસે મળે તે કરતા વિશેષ મળતુ, પણ પાંજરામા પૂરેલા વાઘને પુષ્કળ ખોરાક અને અનુકૂળતા મળે તેના જેવુ એ બધુ હતુ બાળકેળવણીમા જે એક વસ્તુ ખાસ અગત્યની છે તે — સ્વતંત્રતાનુ અને પ્રેમનુ વાતાવરણ — ત્યા નહોતુ આમ હોવામા (હૃદયનો) દોષ નહોતો કેળવણીના વિષયના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનુ અજ્ઞાન એ જ કારણ હતું લખનૌમા શિક્ષણના વિષયોનો પાયો નખાયો હતો. અગ્રેજી ઠીક થયુ હતુ હિંદીનુ જ્ઞાન પણ સારુ થયુ હતુ ગણિત અને અક્ષર માટે પણ સારા પ્રયત્ન થયા હતા પરીક્ષાના ધોરણે અભ્યાસ ઓછો નહોતો. શીખનારને ભવિષ્યમા રસ ઉત્પન્ન થાય તેમ નામ લેવાયુ નહોતુ જે થયુ હતુ તે ધાકથી જ થયુ હતુ એક દર રીતે અભ્યાસથી મને સતોષ હતો

અમો આવ્યા પછી શિક્ષણનુ કામ મે હાથમા લીધુ ગુજરાતી વિષય નવેસરથી કરાવવાનો હતો, વાચન ચાલે તેવુ હતુ પણ શબ્દાર્થ કાચા હતા. લેખન તો એટલુ બધુ કાચુ કે સોળ માસને અતે પણ હજી શબ્દો છૂટા પાડતા નથી જ આવડતુ. ઇતિહાસ ભૂગોળની તો શરૂઆત કરવાની હતી સામાન્ય જ્ઞાન તો ' પ્રશ્નોત્તર 'થી જ આપવાનું, એટલે તે દરરોજ ચાલુ રહેતુ અગ્રેજી વાચન ઠીક હતુ પણ પાઠમાળા નવેસર શરૂ કરવાની હતી ગણિત અગેના ધોરણે વધારે કરવાનું હતુ આ બધુ કરવાનુ અને સાથે સાથે શરીરવિજ્ઞાન તથા મનોવિજ્ઞાન તરફ પુષ્કળ લક્ષ આપવાનુ એટલે વડો રે ૧૯૨૩ના જૂન માસમા આવી બોઇઝ સ્કૂલમા ધોરણ ૨મા તેને દાખલ કરાવવામા આવ્યો પદર દિવસ કામ જોયા ઉપરથી મારી

ખાતરી થઈ કે, એક ધોરણ ઓછું થાય તો સ્વાશ્રયનો ગુણ ખીલશે, અને ભણવામાં ઉમંગ આવશે. એટલે ઑગસ્ટ માસમાં ધોરણ ૧લામાં દાખલ કર્યા. અને રમતાં રમતાં અભ્યાસ પૂરો થઈ શક્યો. ગુજરાતી ભાષા, અક્ષર, ચિત્ર, કવિતા, કસરત, સંગીત એ વિષયોમાં કચાશ રહી. અક્ષર માટે આખું વર્ષ શિક્ષકની ગોઠવણ કરી. ધીમેથી લખવાથી અક્ષર સુધર્યા. મરોડ સુધર્યો. પણ ઝડપ આવી નહિ. અને ઝડપથી લખેલા અક્ષર સુધર્યા નહિ, એટલે દિવાળી સુધી આ શિક્ષકને ચાલુ રાખ્યા.

મો. ન. અમીન

વડોદરા, તા. ૫–૧૧–'૨૪

હવે અક્ષર લખવાનું કામ મારે જાતે કરી લેવું અને શિક્ષકને બંધ કરવો. ગુજરાતી ભાષાની જુદા જુદા રાગની થોડીક કવિતાનો મુખપાઠ કરાવવો. એટલે શબ્દભંડોળ વધશે અને નવા રાગ પણ શીખશે. કસરતનાં સાધનો — મગદળ વગેરે — લાવવાં, અને 'પૅરેલલ બાર્સ' વગેરેની ગોઠવણ પણ કરવી. બની શકે તો ચિત્રશિક્ષકની મદદ લેવી, અને વ્યાકરણ વગેરે જે નવું જ શીખવાનું છે તે નિયમિત રીતે થોડું થોડું દરરોજ શીખવવાનું ચાલુ રાખવું અને સ્વાશ્રયને ધોરણે દરરોજનો અભ્યાસ પોતાની મેળે કરી લે તેવી યોજના કરવી. આ પ્રમાણે અભ્યાસ-સંબંધીનો કાર્યક્રમ નવા સત્ર માટે વિચાર્યો છે. તેમના સ્વભાવ ઉપર કાબૂ હવે આવતો હોય તેમ સમજાય છે. ઘણી વખત આનંદથી કામ કરે છે, ત્યારે સારું કામ કરે છે. સ્વભાવમાં નવીન વસ્તુનો મોહ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. એક વખત માગે તેટલી વસ્તુઓ આપીને મોહ ઓછો કરવો એવો પ્રયોગ કરવો. દિવાળી ઉપર દારૂખાનું તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું એટલે દિવસો બધા જ આનંદમાં ગાળ્યા. ખાવાપીવામાં, નાહવા ધોવામાં, અને રમવા ફરવામાં બધું જ કામ આનંદમાં ચાલ્યું. આ ઉપરથી વડોદરામાં બીજા એકબે પ્રયોગ કરી જોવા યોજના રાખી છે. બાલસ્વભાવ પારખવો અને બાલહૃદ ઉપર જીત મેળવવી એ સહેલું નથી. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિથી કેવળ ભિન્ન છે. એટલે જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં તો કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ પણ દરેક માટે પૃથક્ પૃથક્ હોવી જોઈએ.

કપડાંની, પુસ્તકોની, રમતોનાં સાધનોની, માસિકોના લવાજમની અને દરરોજના પોતાના કામકાજની નોંધ ચિ. ભાણાભાઈ રાખે તેવા પ્રયત્ન કરવા. પોતાના ખર્ચનો હિસાબ પોતે રાખે અને એ રીતે નામું લખતાં શીખે તો મોટી ઉમ્મરે એ ગુણ કામ લાગશે. રવિવારે મિત્રોને એક કાગળ લખે એટલે પત્રવ્યવહાર કરતાં શીખે. પોતાનું પુસ્તકાલય વધારતા જાય, પણ તેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના ધોરણે થાય એટલે વ્યવસ્થાનું અને વહીવટનું કામ આવડે. આ પ્રકારની ઘણી યોજનાઓ કરવાની છે. પણ કેટલું થાય છે વા થઈ શકે છે તે માર્ચ આખરે જણાય.

મો. ન. અમીન

વડોદરા, તા. ૫–૪–'૨૫

માર્ચ માસ આવ્યો અને પ્રગતિ કંઈ જ નથી થઈ શકી તે જોયું. બીજા સત્રમાં અભ્યાસ તરફ લક્ષ આપવા પૂરતો અવકાશ જ ન મળ્યો. પરિણામે કાચા વિષયો — વ્યાકરણ, શુદ્ધ લેખન, કાવ્ય તરફ ભાવ, વગેરેનું શિક્ષણ તથા સ્વાશ્રય અને વ્યવસ્થાના ધોરણે કામ કરવાની યોજનાઓનો અમલ, વગેરે કંઈ થઈ શક્યું નથી. સ્વભાવ ઉપર કાબૂ પણ હજી આવ્યો નથી. નવી વસ્તુનો મોહ જેવો ને તેવો છે. ઉતાવળિયો સ્વભાવ – ધીરજની ખામી એ તેમનું ખાસ લક્ષણ છે. ખર્ચની પરવા નથી. દયાના અને નિમકહલાલપણાના ગુણ હજી ખીલ્યા જ નથી. સ્વાર્થ, એકલપેટાપણું, વગેરે અવગુણો વિશેષ પ્રમાણમાં જણાય છે. સહેજ બાબતમાં રિસાવાનું અને ઠપકો મળતાં રડી પડવાનું સ્વાભાવિક થઈ પડ્યું છે. ખાતાં પજવણી વધી છે. બંઝેરનું ખાવાની ટેવ એ એક મોટું કારણ છે.

આ બધું છે, છતાં સારા ગુણોનો અભાવ નથી. અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રહે તો રમતાં રમતાં તે કરી શકે છે. પાઠ્યપુસ્તકો સિવાયનું વાચન વિશાળ છે. જિજ્ઞાસા પાર વિનાની છે. વિજ્ઞાનના વિષય તરફ ખાસ વલણ છે. આનંદમાં હોય તો હરકોઈ કામ હોંસે હોંસે કરે છે. પ્રવાસનો ખાસ શોખ છે. મુસાફરીમાં ખાસ પજવણી હોતી નથી. સ્વભાવ ઉપર અંકુશ મૂકતાં — આત્મસંયમનો અનુભવ કરતાં — જો શીખી શકે, તો પછી ફક્ત સ્વાશ્રયનો ગુણ ખીલવવા

તરફ લક્ષ આપવાનું રહે. આત્મશિક્ષણ — સ્વશિક્ષણ — નો મને અનુભવ છે. ચંચળ વૃત્તિવાળા બાળકના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરી, માયાથી કામ લઈ, બાળકેળવણીનો પ્રયોગ સફળ ઉતારવાનો અનુભવ મારે હજી હવે લેવાનો છે. આશા તો રાખું છું કે સતત ઉદ્યોગ, ખંત અને ઉત્સાહથી કામ લઈશ એટલે ફતેહ વહેલી મોડી પણ મળશે જ. આ બાળકેળવણીના પ્રયોગનું એક સુંદર પરિણામ એ આવ્યું કે, મારામાં ગુસ્સાની દબાઈ રહેલી લાગણી કેટલી બધી છે અને સાચી શાન્તિ સાચવી રાખવાની શક્તિ કેટલી ઓછી છે તેનું માપ નીકળી શકશે. જેથી પરશિક્ષણ સાથે સ્વશિક્ષણ મેળવવાનું બનશે. ગુસ્સે થવાનું કારણ હોય છતાં ગુસ્સો ન આવે, ત્યારે જ શાન્તિ, સાચી શાન્તિ આવી કહેવાય. મારામાં ગુસ્સાનો આવેશ છે એ હવે હું જાણી શક્યો છું. ચિ. ભાણાભાઈમાં તે વિશેષ પ્રમાણમાં છે. તેમનામાં ગુસ્સા કરતાં રીસ વધારે પ્રમાણમાં છે. નાનાં છોકરાંમાં 'રીસ' (અશક્તિના કારણે) અને મોટાં માણસોમાં 'ગુસ્સો' એ બન્ને એક તો નહિ હોય?

મોતીભાઈ ન. અમીન

વડોદરા, તા. ૨૦–૪–'૨૫

શાળાના શિક્ષણ કરતાં નવાં નવાં સ્થળો જોવામાં અને સારા સહવાસમાં ચિ. ભાણાભાઈને વિશેષ લાભ થશે એમ ખાતરી હોવાથી, કર્નાળી, દહેગામ, દ્વારકા, ગણદેવી અને મુંબઈ એ સ્થળોએ શાળાના દિવસોમાં પણ હું તેમને મારી સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં લઈ ગયો હતો. આ યોજનાથી તેમને જોવા જાણવાનું તો ઘણું જ મળ્યું, પણ અભ્યાસની — દરરોજના નિયમિત અભ્યાસની — વૃત્તિ કદાચ શિથિલ થતી હોય એમ સમજાયું. મુસાફરીમાં દરરોજ એકબે કલાક શાળાના વિષયો તૈયાર કરવાનું સ્વીકારાય તો હરકત ન જ આવે, પણ સ્થાન વખતોવખત બદલાવાથી અને અનિયમિતપણે કામ થવાથી યોજના નિષ્ફળ નીવડી છે, એમ હું માનું છું. સામાન્ય જ્ઞાન અને વિધવિધ સ્થળો અને ત્યાંના માણસોના સમાગમથી મળતો અનુભવ પુષ્કળ વધે છે, પણ ચિત્તની સ્થિરતા, (શાળાના) અભ્યાસમાં એકાગ્રતા, બધા વિષયો તરફ એકસરખું લક્ષ — વગેરે સાધી શકાતાં નથી. માટે ખાસ પરિષદ વા અન્ય પ્રસંગનો લાભ મળે તેવા પ્રસંગ

સિવાય શાળાના દિવસોમા ચિ. ભાણાભાઈને બહારગામ ન લઈ જવા જોઈએ

સ્વાશ્રય અને આત્મસંયમ એ બે ગુણોનો ભાણાભાઈમા ખાસ અભાવ છે પહેલાના કરતા સ્વાશ્રયના ગુણમા વિશેષ પ્રગતિ જોવામા આવે છે પણ તે કોઈ પણ પ્રકારે સંતોષકારક લેખાય તેમ નથી 'આત્મસંયમ'ના પાઠની તો હજી શરૂઆત પણ નથી થઈ સ્વભાવનું જે કંઈ નિરીક્ષણ હાલ સુધીમા હું કરી શક્યો છુ તે જોતા, તેમની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈને વા સખ્તાઈથી કામ લઈને તેમને આજ્ઞાધારક અને નિયમિત બનાવી શકાય પણ સખ્તાઈથી કામ લેવા જતા 'ડાગ' આવે હૃદય ઉપર જીત તો ન જ મેળવાય એટલે છેવટે વિપરીત પરિણામ આવે માટે સખ્તાઈનો ટૂંકો રસ્તો છોડી દઈને સમજૂત, પ્રેમ અને ધીમાશથી કામ લેવાનો લાંબો અને કોઈ કોઈ વખત તો અશક્ય ગણાતો જ રસ્તો મારે લેવાનો રહ્યો આમા ચિ ભાણાભાઈના સ્વભાવ કરતા મારી ધીરજની અને સહનશક્તિની ખરી કસોટી થશે કર્તવ્ય અને પ્રેમભાવ એ બન્ને દૃષ્ટિથી કામ કરવાનું હોવાથી ફતેહ મળવાની આશા તો રાખુ છુ દરરોજના દોષો નોધતા રહેવું. સુધારવાના ઉપાયનો દરરોજ વિચાર કરવો, બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતા આ બાબત તરફ વિશેષ લક્ષ આપવુ, એટલે ઈશ્વર જરૂર મદદ કરશે એવી શ્રદ્ધા રાખુ છુ

મો ન અમીન

વડોદરા, તા ૩૦–૪–'૨૫

શાળાનું કામ સ્થિર થતુ જાય છે ઘેર કરવાનુ કામ — લખવાનુ અને વાચવાનુ — થવા માડ્યુ છે દરરોજનુ કામ હવે નિયમિત થાય છે, એટલે અભ્યાસ તરફ વૃત્તિ વળતી જાય છે બહારનુ વાચન પણ ચાલતુ રહે છે હાલ તો એરબિયન નાઈટ્સ વાચવાનુ શરૂ કર્યું છે ઘણા જ રસથી અને ઘણા જ લાબા વખત સુધી વાચ્યા કરે છે હવે ઉનાળાની રજા પડવાની એટલે અભ્યાસ સબધી ખાસ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી ખોરાકમા બહુ ફરિયાદ જેવુ નથી 'પાઉ' લેવાની યોજના થઈ, એટલે સવાર સાજ નાસ્તાના પ્રશ્નનો નિવેડો આપોઆપ આવી ગયો 'પાઉ' ખોરાક તરીકે વપરાય તેમા સનાતન

હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે જગ વાંધાભરેલું ગણાય, બાકી તો આ વીસમી સદીમાં અંગ્રેજી ભણેલા અને શહેરોમાં રહેતા લોકોમાં એ વસ્તુ સામાન્ય થઈ પડી છે. બાલહઠને તાબે થઈ મેં આ ખોરાક દાખલ થવા દીધો છે. મારી તો ઇચ્છા ખરી કે મરજાદ પાળનાર માતુશ્રીના આશ્રય નીચે ઊછરનાર બાળક તેમના હૃદયને આઘાત પહોંચે તેવા ખોરાકનો ઉપયોગ ન કરે. પરંતુ માતુશ્રી ચિ. ભાણાભાઈને અનેક પ્રકારની છૂટ આપે છે. એટલે તેમના હૃદયની ઉદારતાને લઈને વૈષ્ણવના ઘરમાં પણ 'ડુંગળી' 'લસણ' અને 'પાંઉ' દાખલ થઈ શક્યાં છે.

આજે મારા સ્વભાવની પરીક્ષા થઈ ગઈ છે અને હું શરમ ઉપજાવે તેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યો છું. શારીરિક શિક્ષા બાળકોને ન કરવી જોઈએ, એ મારો ચોક્કસ મત છે. પવિત્ર નિયમ અને સિદ્ધાંત તરીકે હું તે પાળવા પળાવવા ઇચ્છું છું. છતાં પ્રસંગ પડચે ચિ. ભાણાભાઈને મેં બે ધોલ આજે લગાવી દીધી છે. તેમાં ગુનાની ગંભીરતા* કરતાં 'આત્મસંયમ'ની ખામીનો મારો ગંભીર દોષ હું સ્વીકારું છું. દરરોજના સામાન્ય દોષ કરતાં કંઈ જ વિશેષ નહોતું. પણ મારા સ્વભાવ ઉપરનો મારો અંકુશ જતો રહ્યો. પરિણામે શારીરિક શિક્ષા કરી. બાળહૃદયને જબરો આઘાત પહોંચાડ્યો અને પાછળથી ખૂબ પસ્તાયો. કેટલાં વર્ષે મેં આ કામ કર્યું તે કહી શકાતું નથી. પણ જિંદગીમાં આ બનાવ છેલ્લો જ હોય તો કેવું સારું? આત્મસંયમ વાતો કરવાથી ન આવે.

મો. ન. અમીન.

વડોદરા, તા. ૧-૫-'૨૫

केळवणीमां स्नेहनी आवश्यकता

સુાવરલ, સુખકર, નવલ હૃદય બાલ માર ન ખમશે!
ઠરે સ્નેહમાં, અફલ અવર, અન્તર દમશે!
ધીર ધારી, કષ્ટ તારી, રાત સારી, અંકુશ ગમશે! માર૦ ટેક.

* ઉનાળાના દિવસોમાં ચાર દિવસ સુધી ભાણાભાઈ નાહ્યા નહોતા. તેમનાં કપડાં અને શરીર ગંદાં હતાં. એ ગુસ્સાનું કારણ હતું.

કઠોર થઈ કશું કહીએ, તરત રિસાશે, ભય સહુ નાસે;
પ્રબલ ખિજાશે, ગુણ નહિ થાશે,
પડશે અવગુણ માંહી, ન નમશે ! મારુ૦ ૧

સાખી

માનો સજ્જન સાચું, કેળવણી મોટું કામ,
યત્ન કરશો જો મોટા તો સરશે;
ઇચ્છેલું જે હોશે તે જોશો, સુખ થાશે'
સહેલ નહિ કશું સારું;
ધીમે ધીમે પ્રીતિ રીતે દોરી જતાં,
રંગમાં પ્રસન્ન નિરમશે ! મારુ૦ ૨

('संगीतनीति विनोद')

મો. ન. અમીન

૯

કેટલાંક મનોમંથનો—રામજીમંદિરનું મકાન ખરીદવાના પ્રયત્નો

(૧૯૨૩ થી ૧૯૨૫)

ભાણાભાઈના શિક્ષણની સાથે બીજા અનેક વિકટ પ્રશ્નો મોતીભાઈના સદ્‌ગુણો, આદર્શો અને સ્વભાવની કપરી કસોટી કરી રહ્યા હતા. તે સાથે સ્વામી અખંડાનંદ સાથેનો પત્રવ્યવહાર સતત ચાલુ રહ્યો હતો. તેમાં સ્વામીજી મોતીભાઈને ગરીબો, અનાથો અને પીડિતોની સેવાને જ સર્વાર્પણ કરવાનો ઉપદેશ કરતા હતા, અને હવે પેન્શન લઈ કોઈ એક યોજનામાં જ સર્વ શક્તિઓ એકાગ્ર કરવાની સલાહ આપતા હતા.

આ પત્રોમાંના નીચેના ઉલ્લેખો મોતીભાઈની આ વખતની મનોદશા સમજવામાં ઉપયોગી થાય તેવા છે:

'. . . બીજી હકીકત જે લખી છે તે એવી સુંદર સરળતાભરેલી છે કે તે વાંચીને બહુ આનંદ થયો. સ્વને માટે આટલી સમજણ અને સરળતા એ સેંકડોમાંથી કોઈકને જ હોય છે. . .

એ સરળતા ઇત્યાદિ જે હમણાં જ એટલી હદથી સમજાયું છે તેને લઈને તમો સાથે કાંઈક વધુ છૂટ લઈને વાત કરવાના વિચારો પણ આવ્યા છે. સેંકડોમાંથી કોઈકને હોય એવી સાદાઈ વગેરે કેટલુંક તો લાંબા સમયથી સ્પષ્ટ જોતો જ આવ્યો છું પણ . . .

તમે એક વાર ધ્યાનથી ગીતા વાંચી સમજી જાઓ તો ઠીક પડે. આ વાત લખતે લખતે ગીતાની ઉપકારકતા સ્મરણમાં તાજી થઈ મન ઊભરાય છે ને આંખો આડો જળનો પાતળો પડદો આવી ગયો છે.

એક આખો અને બહુ અગત્યનો અધ્યાત્મપ્રદેશ તમારી નજર બહાર રહી ગયો છે.

અમેરિકામાં જનારે કાંઈ નહિ તો ભૂગોળ, નકશો અને ગાઈડ-બુક વડે તો તે સ્થળ અને રસ્તા ઇત્યાદિ સંબંધી બને તેટલી સારી માહિતી મેળવવી બહુ જરૂરી છે. નહિ તો વચમાં સારાં જેવાં અનેક સ્થળોમાં અટકી થોડામાં બહુ મનાઈ જાય છે. . . .

એકાંત બાબતમાં શું સૂચવવું તે હજી સમજાતું નથી. સ્ફુરશી ત્યારે લખીશ.'

× × ×

'સ્વાર્થવૃત્તિનો સદંતર ત્યાગ અને સર્વભાવે કાર્યપરાયણતા તથા સત્તર પંદર બાબતોમાં બડેખાં બનવાની મૂર્ખ મહત્ત્વાકાંક્ષાના ત્યાગપૂર્વક એકાદ બાબતમાં જ ઊંડા ઊતરી પડવાની એકનિષ્ઠા – આ ત્રિપુટીનું ઐક્ય ન જોવામાં આવે ત્યાં સુધી બધી વાતો ફાસ-ફૂસ જેવી જ લાગ્યા કરે. આખા જગતનો ઇતિહાસ એ જ વાત કહી રહ્યો છે કે એ ત્રિપુટી જેટલી બળવાન તેટલું જ પરિણામ વધારે સંગીન અને વધારે વિસ્તૃત. કેટલીક વાર લોકોથી તે લાંબે કાળે જ દેખી – સમજી શકાય.

તમે હવે એ માર્ગે ચડી શકો તેમ છો. તમારી વૃત્તિ તમને એકાંત, વિશ્રાંતિ અને વિચારણા માટે પ્રેરી રહી છે, તે પણ એને જ માટે ઘણે ભાગે હશે. હા, ખૂબ વિચારો કરવા અને હાલના કરતાં વધારે સુંદર કરવા, (મોંમાં પાણી આવી જાય છે) તેમ વૃત્તિને ધકેલીને ઉથલાવી મારે એવું અને સુશક્ય પગથિયું દેખાયા સમજાયા પછી જ પગ હાલને પગથિયેથી ઉપાડવો ઘટે. પણ હવે તે વાત તમારે માટે દૂર ન હોઈ શકે.

માટે એક તરફ એ ચિંતન કરો અને બીજી તરફ હવે પૂર્ણ નિષ્કામ બનવા તરફ વિચારો દોડાવો.

ઇશ્વરકૃપાએ તમે હવે પેન્શનના હક્કદાર થઈ ચૂકયા છો. ૫૦–૭૫ જે મળે તે બસ છે. આહારવિહારની સાદાઈની બક્ષિસ ઇશ્વરે મોટી કૃપા કરીને પ્રથમથી જ આપેલી છે. જ્ઞાતિની (ઉન્નતિ અર્થે) અને વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા ખાતે પૈસા ગજવામાંથી ખર્ચવાનું ભલે અટકે. એક પોતાના ગજવાનો મોહ સજતાં અનેક ગજવાં તમારાં થશે જ (તા–૨૩–૨–'૨૩).'

સ્વામી અખંડાનંદની માફક હિંદ સેવક સમાજ વાળા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કર, પૂનાની મહિલા વિદ્યાપીઠના સ્થાપક પ્રો. કર્વે, મહાત્મા ગાંધીજી, વગેરેનાં દષ્ટાંતો મોતીભાઈની સેવાવૃત્તિને સતેજ કરી રહ્યાં હતા, તેમની આત્મશુદ્ધિને, વિવેકબુદ્ધિને અને ભાવનાની તીવ્રતાને ખૂબ વધારી રહ્યાં હતા, અને પ્રવૃત્તિ કરતા પ્રવૃત્તિની ભાવના વધુ કીમતી છે, એ હકીકતની રોજ ને રોજ ખાતરી કરાવી રહ્યાં હતાં.

આમ છતાં સ્વામી અખંડાનંદ કે મહાત્મા ગાંધીજીને પગલે ચાલવાને બદલે મોતીભાઈ પોતાની પ્રવૃત્તિઓમા જ ઊંડા ઊતરી ગયા હતા, અને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે જ નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ જમાવી ગયા હતા. એમ કરતાં તેમને કેવા અનુભવો થતા અને તેથી કેવુ મનોમંથન થતુ તેનો વિગતવાર ચિતાર 'રામજી મંદિર'ના મકાનના પ્રશ્ન બાબતની નોંધોમાથી મળી રહે છે તેમાથી થોડા નમૂના જ અત્રે ટાંકીશુ:

વડોદરા, તા ૫-૧૧-'૨૪

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર વગેરે મનુષ્યના મોટા શત્રુઓ છે. અને તેમને જીતવા એમા જ મનુષ્યત્વ રહેલુ છે. આત્મપરીક્ષા કરતા મને સમજાય છે કે ઉપર જણાવેલા શત્રુઓને મેં સંપૂર્ણ રીતે જીત્યા નથી. તોપણ તેમાંના કોઈને અધીન થઈ આજ સુધીના મારા જીવનમાં કોઈ અયોગ્ય વિચાર, અયોગ્ય શબ્દોનો ઉચ્ચાર વા અયોગ્ય ક્રિયા થઈ હોય તેમ પણ સાભરતુ નથી છતા સાર્વજનિક કામો અને પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓના સંબંધે અસતોષ રહ્યા કરે છે, કોઈ કોઈ વખત નિરાશા પણ થાય છે અને પરિણામે મન ખિન્ન થાય છે. કાર્ય કરવુ એ જ આપણુ કર્તવ્ય છે. ફળ આપવુ ન આપવુ એ ઈશ્વરની ઇચ્છાને આધીન છે એ સિદ્ધાંત હુ સારી રીતે સમજુ છુ, છતાં 'અસંતોષ' અને 'નિરાશા' બન્ને મનની શાન્તિનો ભગ કરી નાખે છે. વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે હુ જે કામો — સાર્વજનિક કામો — કરુ છુ તેમા ફળની આશા તો રાખું છુ અને ધારેલું પરિણામ ન આવે એટલે નિરાશાનુ વાદળ મનને ઘેરી લે છે ફળની આશા વિના કામ કરવુ, પ્રયત્ન કરવા, એ શક્ય છે? મારે માટે

શક્ય છે? 'ફળ'નો વિચાર કરીને જ કાર્યનો આરંભ થાય છે; કાર્ય થોડાઘણા પ્રમાણમાં ધારણા પ્રમાણે થાય છે જ. પણ પરિણામ તો ધારણા પ્રમાણે ન આવે તે સ્વાભાવિક છે.

હાલનો છેવટનો એક જ પ્રશ્ન લઈએ. ત્યારથી એટલે લગભગ ૭ સાત વર્ષથી હું ફરીથી રામજીમંદિરમાં રહેવા આવ્યો ત્યારથી, 'રામજીમંદિર' બની શકે તો વેચાતું લઈ, છેવટે ગીરો રાખીને પણ, વિદ્યાર્થીઓને માટે બોર્ડિંગ હાઉસના રૂપમાં ફેરવી નાખવું (એવો વિચાર ચાલે છે.) જેથી જે પૂજારી હોય તેને માસિક દશપંદર રૂપિયા ખર્ચ પેટે આપતાં ઠાકોરજીની પૂજાની યોજના કાયમ રહે અને શાળા-પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ નિશ્ચિંત રીતે અભ્યાસ કરી શકે. આ માટે બાવા સાથે, સરકાર સાથે પ્રયત્ન કરવામાં મેં કશું જ બાકી ન રાખ્યું. મકાન ખરીદવામાં રૂા. ૧૦,૦૦૦) જોઈએ તેની પણ જોગવાઈ થઈ ગઈ. સરકાર અને બાવા દ્વારા સઘળા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા ત્યારે છેવટે મકાન હરાજીમાં રૂા. ૬,૮૦૦)-માં વેચાતું પણ રાખ્યું. પણ 'માનવી પ્રયત્ન મિથ્યા કરે, ધાર્યું ધણીનું થાય.' એ નિયમે . . . આગળ બાવાની ખટપટ ચાલી શકી, અને રૂા. ૭,૦૦૦) મંદિર ઉપર કરજે ઉપાડવા પરવાનગી મળી. . . . એ બાવાને સમજાવી રૂા. ૭,૦૦૦) સરકારમાં ભરી મકાન ગીરો રાખવાનો દસ્તાવેજ કરાવી લીધો. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને માટે જે મંદિર ખરીદવા તજવીજ થઈ હતી તે . . . ને મોજ માણવાને માટે આપવામાં આવ્યું. આ રીતે ૭ ૭, સાત સાત વર્ષના સતત પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી મનને આઘાત લાગ્યો. સ્વાર્થી લોકોની ખટપટ આગળ પ્રામાણિક અને સરળ માણસોના પ્રયત્ન કેવી રીતે વ્યર્થ નીવડે છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. બાવાને પોતાને હું જેટલો લાભ અને જેટલું સુખ આપત તેટલો લાભ અને તેટલું સુખ . . . નહિ જ આપે. મંદિરનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ જેવો અને જેટલો સારો કરે તેટલો . . . તો ન જ કરી શકે. છતાં એક વ્યક્તિના સ્વાર્થ આગળ વિદ્યાર્થીઓના હિતનું પારમાર્થિક કામ માર્યું જાય છે, એટલે નિરાશા થઈ અને તા. ૩-૧૧-'૨૪ ને સોમવારની રાત્રિ આખી ચિંતામાં જ વ્યતીત થઈ. આ પ્રકારની ચિંતાથી મુક્ત રહેવાનો ઉપાય છે?

વડોદરા, તા. ૨૦-૧૧-'૨૪

થોડા દિવસથી નારકેશ્વરમાં ભગવદ્‌ગીતાની કથા એક વિદ્વાન સંન્યાસી મહારાજ સાંજના સાડા છથી સાડા સાત સુધી કરે છે, ત્યાં મેં જવા માંડ્યું છે અને વિના પ્રયત્ને ગીતાજીના શ્લોકોનો ગૂઢ અર્થ સમજવાનો લાભ મળે છે તે લઉં છું. ગઈ કાલ ૧૮મા અધ્યાયના એક શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજાવતાં વિદ્વાન કથાકારે કહ્યું કે વાસનારહિત કામ કરવાં અને ફળની અપેક્ષા રાખવી નહિ. આમ જો થઈ શકે તો ખરેખર દુઃખમાત્ર નાશ પામે.

પણ તે શક્ય છે?

આ છેવટના લગભગ બે માસથી, એટલે તા. ૩૦-૯-'૨૪ને રોજ રામજી મંદિર વિદ્યાર્થીઓને માટે વેચાતું રાખ્યું ત્યારથી, હું એ પારમાર્થિક કાર્યમાં રોકાયો છું. પણ તે નામનાથી શરૂ થયું છે અને ફળની આશા પણ તેમાંથી હું રાખું છું, એટલે દુઃખી પણ થાઉં છું. વાસના રહિત — ફળની અપેક્ષા વિના — તો કર્મ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે કર્મમાત્ર જીવનમાં સ્વાભાવિક બની જાય. પણ આમ થવામાં તે કર્મ સ્વસ્વાધીન હોય તો જ બની શકે. દૃષ્ટાંત તરીકે, મારે કોઈ વિદ્યાર્થીને રૂ. ૫૦૦) આપવા હોય તો હું ફળની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય પણ મારા રૂપિયા આપી શકું. પરંતુ બીજાઓ પાસેથી મદદ મેળવીને અમુક મુદતમાં તે વિદ્યાર્થીને રૂપિયા આપવાના હોય તો મારે પ્રયત્ન કરવાનો જ રહ્યો અને તેમાં વાસના અને ફળ એ બંનેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે. ટૂંકામાં, વાસના અને ફળ એ બંનેનો ત્યાગ કરી વ્યાવહારિક કાર્યો — સ્વાર્થના વા પરમાર્થના થઈ શકે નહિ એમ મારું માનવું છે. જે થઈ શકય છે તે એ જ કે શુદ્ધ હેતુથી કર્મ કરવાં, પણ ફળ ધાર્યા પ્રમાણે ન મળે તો નિરાશ નહિ થતાં, ઈશ્વરની મરજી ઉપર ફળ પ્રાપ્ત થવું વા પ્રાપ્ત ન થવું એ આધાર રાખે છે એમ વિચારી સંતોષ માનવો, કારણ કે ઈશ્વર પ્રાણીમાત્રનું ભલું અનેક રીતે કરે છે. ઘણી વખત કર્મનું ધાર્યું ફળ આપીને અને કેટલીક વખત કર્મનું ધારેલું ફળ લઈ લઈને પણ આપણું હિત કરે છે. કોઈ કોઈ વખત અનેક પ્રકારના અનુભવ કરાવીને, ફળપ્રાપ્તિના માર્ગમાં ભારેમાં ભારે મુશ્કેલીઓ ખડી કરીને, આપણી કસોટી કરીને, યોગ્યતા સિદ્ધ થતાં ફળ આપે છે.

એટલે ફળની આશા ભલે રાખવામાં આવે, પણ તે જો ન મળે તો તેને ન મળવામાં પણ ઈશ્વિરે આપણું વિશેષ હિત વિચાર્યું હશે એમ વિચારી મનનું સમાધાન કરવું અને નિરાશ થઈ કર્મમાત્ર છોડી દેવાને બદલે બેવડા જોરથી નવીન પારમાર્થિક કાર્યોમાં ઝંપલાવવું, વા એ અને એ કાર્યોમાં મંડયા રહેવું. મનુષ્ય આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરે તો વાસના અને ફળની અપેક્ષા રાખવા છતાં તે પોતાનું જીવન ઉન્નત બનાવી શકશે.

આ સિદ્ધાંત સમજીને જ રામજીમંદિરના પ્રશ્નમાં હું આ બે માસથી સતત પ્રયત્ન કર્યા કરું છું. ફળની આશાએ અને વાસના રાખીને જ કાર્યનો આરંભ કરેલો. ફક્ત વિદ્યાર્થીઓનું હિત સાધવું, નિઃસ્વાર્થ રીતે સાધવું, શરીરનો આરામ, મનની શાંતિ અને દ્રવ્યના ભોગે પણ આ પ્રકારનું હિત સાધવું એવો સંકલ્પ છે. એટલે કર્મનું ફળ તો ઇચ્છું છું જ, પણ નીતિના કોઈ સિદ્ધાંતનો ભોગ આપ્યા વિના ફળની ઇચ્છા રાખું છું. માટે બાવાને સમજાવવામાં . . . . એ રૂા. ૨૦૦) માગ્યા તે ન આપ્યા, ... એ ઠરાવ મંજૂર થાય તેવી યુક્તિ કરી આપવા બદલ લાંચ માગી તે ન આપી, અને બાવાના વકીલને ખાનગી રીતે સમજાવવા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન ન કર્યો. વિદ્યાર્થીઓ માટે મંદિર લેવું તો છે જ પણ પાપ કરીને નહિ જ. આ નીતિને લઈને જ મંદિર વિદ્યાર્થીઓ માટે મળે વા ન મળે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. पाप करीने पुण्य थई शकतुं नथी, ए माहं जीवनसूत्र छे. મારી કોઈ યોજનામાં આ સૂત્રનો ભંગ મેં થવા દીધો નથી. છતાં મને સર્વત્ર વિજય જ મળ્યો છે.

મંદિરની બાબતમાં પણ . . . એ ખટપટ કરી, બાવાને પક્ષમાં લઈ, મારી યોજના નિષ્ફળ નીવડે તેવા પ્રયત્ન કરવામાં બાકી નથી રાખ્યું. જોનાં મને શ્રદ્ધા છે કે સરકારની સીધી દરમ્યાનગીરીથી મંદિર છેવટે વિદ્યાર્થીઓને માટે મળશે. નામદાર દીવાન સાહેબ પાસે, બોર્ડિંગ માટે આ મકાન પંચક્યાસ કરાવી સાર્વજનિક સંસ્થાને માટે કિંમત લઈ અપાવવા, ડેપ્યુટેશન લઈ જઈને પણ છેલ્લો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે અને આ બધા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડું તો પછી કોઈ અનુકૂળ મકાન દશ વર્ષને પટે રાખી, બોર્ડિંગ માટે મળેલી

રૂ ૪,૦૦૦) ના રૂ ૬,૮૦૦)ની રકમમાંથી ખોટ ખમી, વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની અનુકૂળતા કરી આપવી અને જે યોજના દશ વર્ષ સુધી સારી રીતે ચાલે તે માટે પછી કામ કરનાર અને નાણાંની મદદ આપનાર બન્ને જરૂર આવી મળશે જ જેથી યોજના ઉપયોગી હશે અને પ્રયોગ સફળ જણાશે તો તે કાયમની જ થઈ જશે સાર્વજનિક કામોમાં મંડયા રહેવાથી અને ઊંચામાં ઊંચી નીતિનું પાલન કરવાથી મારા જેવાને ઈશ્વર કેવી રીતે કામે જુએ છે, તેનું આ એક સુંદર દૃષ્ટાંત છે

નડીઆદ, તા ૧૮-૧૧-'૨૫

રામજીમંદિર વિદ્યાર્થીઓ માટે મેળવવામાં કેવા કેવા અનુભવો થાય છે તેનો ખ્યાલ બીજા કોઇને આવી શકે તેમ નથી એકમાણસ ઢોંગથી, લાચથી, વકીલોના દાવપેચથી અને ખટપટિયા સ્વાર્થી લોકોની અયોગ્ય અને નીચ સલાહથી કેવા પાપ કરી શકે છે તેનું આબેહૂબ દૃષ્ટાંત રામજીમંદિરનો હાલનો બાવો પૂરુ પાડે છે . મહારાજને ફક્ત બે ચેલા હતા આ બન્ને ચેલા મરી ગયા એટલે હાલના મહારાજ મહારાજના ત્રીજા ચેલા તરીકે ખટપટ કરી મંદિરના કબજેદાર થયાં આ મંદિર સાથે ૩૦ વર્ષ કરતા વધારે મુદતથી તો મને પોતાને અંગત સંબંધ છે . જીવતા કોઈ વખત હાલના બાવાજીના કદી દર્શન થયા નથી, કે નામ પણ સાંભળ્યુ નથી છતા લાચથી કે ખટપટથી, ખોટા સાક્ષી પુરાવા આપીને કે બનાવટી કાગળો રજૂ કરીને, ટૂંકામાં, કોઈ પણ રીતની ખોટી, બિનપાયાદાર હકીકત રજૂ કરી આ મંદિરનો કબજો મેળવી શકયા આ હાલના મહારાજનું પહેલુ અને મોટું પાપ

ત્યાર પછી આ મંદિરને દુરસ્ત કરાવવાને તથા વધારીને મોટું કરાવવાને એ એક વાણિયાને ત્યાથી, પોતે જામીન થઈને રૂ ૩,૦૦૦) બાવા ને રજિસ્ટર દસ્તાવેજથી મંદિર ગીરો મૂકી અપાવેલા આ રૂપિયાની ઉઘરાણી થતા તેણે રૂપિયા આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. અને જે નિકાલ રૂ ૪,૦૦૦)થી ખાનગી મેળે થઈ શકત તે રૂ ૭,૦૦૦)થી મંદિર હરાજીમાં મુકાવી સરકારી રીતે કરાવ્યો જે રકમને લીધે હાલનું મકાન ઊભુ રહ્યુ છે, અને જેમા

રા ગ એ નિસ્વાર્થ વૃત્તિથી જામીનગીરી કરી છે અને જે દસ્તાવેજ નોધાયેલા પુરાવાની બાબત છે તેનો ઇન્કાર કરવામા બાવાજીને આચકો ન આવ્યો તે એનુ બીજુ પાપ

મકાન હરાજીમા વેચાયુ ને ત્યાથી રૂા ૭૦૦૦) ઉપાડી લાવી હરાજી રદ કરાવી પણ તે રકમ ઉપાડવામા કબજાગીરે હક્કથી મકાન રજિસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી લખી આપ્યુ એટલે મકાનનુ ભાડુ લેવાનો તેનો હક્ક ગયો એમ છતા મદિરના કામનો છેવટનો નિકાલ થતા સુધી રૂપિયા જોખમમા છે એમ સમજ્યા છતા, બાવાજીને હેરાનગતિ ભોગવવી ન પડે અને હાન તકરાર ન કરવી પડે તેની ખાતર દર માસે રૂા ૩૦) નિયમિત મે આપ્યા અને જ્યારે ગયા સપ્ટેમ્બર માસથી એ ગીરોહક્કથી આ મકાન 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મડળ લિ' ખાતે રાખી લેવામા આવ્યુ ત્યારથી ભાડું અટકાવવામા આવ્યુ એટલે નિયમિત ભાડુ લેવા છતા, જૂઠી હકીકત અરજીમા દાખલ કરી, મકાન ખાલી ન કરવા બદલ નુકસાનીનો દાવો મારા સામે દાખલ કર્યો છે તેની મુદ્દત તા ૧૮-૧૨-'૨૫ની છે આ બાવાજીનુ ત્રીજુ પાપ

આ દાવો એક મિનિટ પણ ટકી શકે તેમ નથી એમ મારુ માનવુ છે ભાડુ આપતા પાવતી લેવાનો વહીવટ મે રાખ્યો નથી, એને લીધે તે કદાચ જૂઠુ બોલવામા ફાવી શકે, પણ ચોપડાના તથા બીજા પુરાવાથી અપાયેલું ભાડુ સાબિત થઈ શકે તેમ છે પણ 'ભૂખી કૂતરી બરોળિયાને ખાય' એ ન્યાયે મહિનો પૂરો થવા અગાઉ, તેમ જ કદાચ . . ને ભાડુ ફરી આપવુ પડે તેવુ જોખમ વહોરીને પણ બાવાજીને દુ ખ ન પડે તેની ખાતર ભાડુ આપ્યા કર્યું છાપરાની દુરસ્તી પેટે આશરે રૂા ૫૦) બાકી છે તેની ઉઘરાણી ન કરી, તથા ઑગસ્ટ માસમા મિલકતના કબજાગીરોનો હક્ક વેચાતો લીધો છતા નળ ઉપરની એક ઓરડી તથા બાગ વગેરેનો ઉપભોગ તેમને સ્વતત્ર રીતે, તકરાર ન કરવાની ખાતર, કરવા દીધો આ બધી ભલમનસાઈ વિસારી દીધી અને અધ સ્વાર્થ અને નીચ લોભને વશ થઈ જે ડાળે બેસવાનુ તે ડાળ કાપવા બાવાજી તૈયાર થયા

માણસો એકબીજાની પરીક્ષા કરવામા કેવા ઠગાય છે તેનું આ સચોટ દષ્ટાત છે આ દાવો રામજીમદિરના કબજા-ભોગવટાના

પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી આપશે. કદાચ વકીલની દાનત આ દાવો લાવવામાં એટલી જ હશે કે, ગીરોહક્ક રદ કરાવવામાં બાવાજી ફાવી શકશે કે નહિ તેની કંઈક દિશા નક્કી થાય.

સામા પક્ષને કાવાદાવા રમવાના છે. મારે સત્યની ને સેવાની રમત છે. સત્ય હંમેશાં જ તરે છે. એટલે હારનું તો સ્વપ્નું પણ નથી. છતાં હાર થાય તો સત્ય હાર્યું ગણાય. તેમાં મને હર્ષશોક થવો ન જોઈએ. જીવન એ વિગ્રહ કહેવાય છે તે આ હશે?

૧૦

પુસ્તકાલય ખાતાની પ્રગતિ

(૧૯૧૩ થી ૧૯૨૫)

પેટલાદથી એક વર્ષ માટે વડોદરે આવેલા મોતીભાઈ દસ વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યા અને કેળવણીનાં કામ કરવા સોસાયટીમાં અને વસોમાં જઈ બેસવાનાં સ્વપ્નો સેવતા છતાં અને તે માટે રોજ રોજ નિશ્ચયો કરતા છતાં, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમાં જ તે વધુ ને વધુ પરોવાતા ગયા. ૧૯૧૩માં મિ. બૉર્ડન અમેરિકા ગયા ત્યારે ખાતાની જવાબદારી મોતીભાઈને સોંપવામાં આવી હતી. એક વર્ષ પછી મિ. કુદાલકર અમેરિકાથી આવ્યા અને મિ. બૉર્ડનની જગા તેમણે સંભાળી લીધી, તોપણ મોતીભાઈ છૂટા ન થઈ શક્યા. ૧૯૨૦માં છૂટા થવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે મિ. કુદાલકર મરણ પામવાથી એ નિર્ણય મોકૂફ રાખવો પડ્યો. આમ 'અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે' એમ મોતીભાઈને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિએ છેવટ સુધી ન જ છોડ્યા!

૧૯૨૦ સુધીમાં ખાતાની પ્રગતિ એટલી બધી થઈ હતી કે કામને પહોંચી વળવું મુશ્કેલ લાગતું હતું. વડોદરાના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ઉપરાંત કસબા પુસ્તકાલયો, ગ્રામ પુસ્તકાલયો, વાચનાલયો, ફરતું પુસ્તકાલય અને દસ્યચિત્રશિક્ષણ શાખા — એ બધાનો વહીવટ ખાતાને કરવાનો હતો. તેમાં વડોદરા બહારનું બધું જ કામ મોતીભાઈને કરવાનું હતું. પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં, તેમને પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં, સરકાર, પ્રાન્તપંચાયત અને લોકમદદનાં નાણાં એકઠાં કરવાં અને તેનો *ઠરેલા ધોરણ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો કરાવવો, પુસ્તકાલયોના વહીવટ* ઉપર દેખરેખ રાખવી, વગેરે જવાબદારી અને અનેક મુશ્કેલીઓ વાળી ફરજો તેમને બજાવવી પડતી. બીજી બાજુ કામ એટલું બધું વધ્યુ હતું કે સરકારને પુસ્તકાલય ખાતાના ખર્ચ ઉપર અંકુશ મૂકવાની જરૂર લાગી. આ માટે ખાતાને વ્યવસ્થિત કરવા સરકારે તજવીજ શરૂ કરી, અને મોતીભાઈ અને તેમના ઉપરી અધિકારી મિ. દત્ત

પાસેથી સૂચનાઓ માગી. આ માગણીના ઉત્તરમા મોતીભાઈએ કરેલુ ટિપ્પણ એમની કાર્યદક્ષતા અને રાજપ્રજા પ્રત્યેની વફાદારીનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે.

તેમણે સૌથી મહત્ત્વની સૂચના એ કરી કે, વડોદરાનુ મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય અને રાજ્યનાં પ્રાન્ત પુસ્તકાલયો — એ બે વિભાગ જુદા પાડવા જોઈએ, અને બન્ને વિભાગના ઉપરી અધિકારીઓને સ્વતંત્ર અધિકાર મળવા જોઈએ

ખર્ચની કાપકૂપ કેમ થઈ શકે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા તેમણે જણાવ્યુ કે, પુસ્તકાલય ખાતાનો વિકાસ કરનાનુ કામ અટકાવી શકાય, એ ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખનાર બે મોટા અમલદારો — મિ. દત્ત અને પોતે — ને છૂટા કરી શકાય, પરંતુ ખાતાનુ વહીવટી કામ કરનાર કારકુનો અને ગ્રંથપાલોમાંથી કોઈને છૂટો ન કરાય, કસબા અને ગ્રામ પુસ્તકાલયોની ગ્રાન્ટો બંધ ન થઈ શકે, તેમ તેમાં કાપ પણ ન મુકાય. એટલુ જ નહિ, પણ ખાતામા થયેલું સુંદર કામ કાયમ રહે જાય અને પુસ્તકાલયોનો બરાબર લાભ લોકો લે તે માટે ચાલુ કામદારોના પગારના ગ્રેડ સુધારવા જોઈએ. એ ગ્રેડ સુધરે નહિ ત્યા સુધી પોતાને પ્રમોશન નહિ મળવુ જોઈએ, ફરતા પુસ્તકાલય અને દૃશ્યચિત્રશિક્ષણ શાખા માટે ગ્રેજ્યુએટ ગ્રંથપાલની નિમણૂક થવી જોઈએ, અને ગ્રામ પુસ્તકાલયોના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા પુસ્તકાલય નિરીક્ષકનો નવો હોદ્દો યોજવો જોઈએ — એવી સૂચનાઓ કરી

આ અને બીજા સંજોગોને પરિણામે તા. ૩-૧૦-'૨૧ થી મોતીભાઈના હોદ્દાને 'આસિસ્ટંટ ક્યુરેટર ઈન ચાર્જ ઑફ ડિસ્ટ્રિક્ટ ઍન્ડ ટ્રાવેલિંગ લાયબ્રેરીઝ' એવું નામ આપવામા આવ્યુ અને તેમનો પગાર રૂા. ૨૦૦) થયો.

આ ફેરફારથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનુ અને તેને સંગીન બનાવવાનુ કાર્ય કરવાની ફરજ મોતીભાઈ ઉપર આવી. વસ્તુત તેમણે તે ફરજ માગી લીધી હતી. એટલે તેમણે પોતાની બધી શક્તિ આ કામે લગાડવી શરૂ કરી.

પુસ્તકાલયો સ્થપાયા હતા; તેને મકાનો, લાકડી સામાન, પુસ્તકો, ગ્રંથપાલો, વગેરે સાધનો મળ્યા હતાં પણ લોકો આવી સંસ્થાઓ

ચલાવવાને ટેવાયેલા નહિ હોવાથી સાધનોનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ થતો નહિ તે ઉપયોગ કરતા શીખવવાનુ હજી બાકી હતું તે કામ હવે તેમણે ઉપાડયુ અને વિવિધ પ્રકારની સૂચનાઓ, યોજનાઓ અને નિયમો કરી લોકોને પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરવાની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની તાલીમ આપવા માડી

મોતીભાઈને ખાસ હોદ્દો આપી સરકારે એક અનુકૂળતા આપી, પણ તેમની બીજી સૂચનાઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યુ નહિ એથી તે હિંમત હાર્યા નહિ સરકાર મદદ આપે તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવો, ખૂટે તે ગમે ત્યાથી મેળવી લેવુ, ન મળે તો પોતાના ગજવામાથી આપવુ, પણ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના કામની પ્રગતિ ચાલુ રાખવી—વેગભેર ચાલુ રાખવી—એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તેમના કારકુનોને કામનો બોજો ઘણો જ રહેતો છતા સરકાર વધારે કારકુન આપતી નહિ એટલે તે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી કામ ચલાવતા અને સેવાના પાઠ તેમને શીખવતા

આ અરસામા તેમની ઑફિસમા એક બનાવ બન્યો નાના મોટા પુસ્તકાલયોની સખ્યા સાતસો ઉપર થઈ હતી તે દરેકને સરકાર અને પ્રાતપચાયતની ગ્રાન્ટો મોકલી આપવાનુ, પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો મોકલવાનુ, વગેરે કામ મોતીભાઈની ઑફિસમા થતુ નાણા બધા મની ઑર્ડરથી મોકલાતા મની ઑર્ડર કરનાર કારકુન હિસાબી કારકુન પાસેથી નાણા લઈ પોસ્ટ ઑફિસે મની ઑર્ડર કરવા જતો ૧૯૧૯–૨૦ના વર્ષમા આ કારકુને મની ઑર્ડર કરવાના નાણામાથી થોડે થોડે રકમો ઉપાડવા માડી રોજ એક બે મની ઑર્ડરના નાણા પોતે લઈ લેતો મની ઑર્ડરની પહોચો ચેક કરવાનો રિવાજ નહિ હોવાથી, હિસાબમા નાણા ઊધર્યે જતા, પણ તે નાણા યોગ્ય સ્થળે પહોચ્યા કે નહિ તેની ખાતરી થતી નહિ આમ કેટલાક માસ ચાલ્યુ, તેવામા એક દિવસે તે રજા ઉપર ગયો તે દરમ્યાન જેમને નાણા નહિ પહોચેલા તે ગામના પુસ્તકાલયોની ઉઘરાણીઓ આવવા લાગી ઉઘરાણીઓ રોજ આવતી હશે, પણ પેલો કારકુન તે કોઈને જાણવા દેતો નહિ એની ગેરહાજરીને લીધે આ વાતની મોતીભાઈને ખબર પડી મોતીભાઈએ તપાસ કરી તો લગભગ રૂા ૧,૨૦૦) એ કારકુન ખાઈ ગયો હતો તરત જ

તેને બોલાવવા બીજા એક કારકુનને તેમણે દોડાવ્યો. કારકુન તેના બાપ સાથે આવ્યો, અને પોતે પૈસા ખાઈ ગયો છે તે કબૂલ કર્યું. નાણાં દસ દિવસમાં ભરી દેવાનું લખાવી લઈ મોતીભાઈએ તેને ઘેર જવા દીધો.

ઘેર ગયા પછી પેલો કારકુન પાછો આવ્યો જ નહિ. મોતીભાઈએ તેની તપાસ કરવા ફરી માણસ મોકલ્યો. તપાસમાં જણાયું કે નાણાં ચોરનાર કારકુન ફરારી થયો હતો અને તે ઘેરથી નાસી ગયો હતો. નાછૂટકે મોતીભાઈએ ઉપરીઓને ખબર આપી. સરકારે કેસ પોલીસને સોંપ્યો અને ગુનેગાર પકડાયો.

કેસ ચાલ્યો તેમાં આરોપીએ હિસાબી કારકુન અને મોતીભાઈ ઉપર જ ગુનો ઢોળી પાડ્યો. એના વકીલે કોર્ટમાં આક્ષેપ કર્યો કે હિસાબી કારકુન મોતીભાઈનો ખાસ માણસ હતો, તે જ પૈસા ખાઈ ગયો હતો, અને તેને બચાવવા મોતીભાઈએ આરોપી ઉપર તરકટ ઊભું કર્યું હતુ. આક્ષેપના રદિયા અપાયા, પણ આરોપીનો ન્યાય કરવાનું 'જ્યુરી'ને સોંપાયું.

મોતીભાઈને 'નમાજ પડતાં મસીદ કોટે વળગે' એવું થયું. તે વિષે જ્યુરીનો ચુકાદો મળવાનો હતો તેની આગલી રાતે તેમના દિલમાં મંથન જાગ્યું અને તેની એક લાંબી નોંધ તેમણે લખી. એ નોંધમાંનો નીચેનો ભાગ મનનીય છે:

વડોદરા, તા. ૩૦-૧-'૨૨

સાત માસથી જે પ્રશ્ન સરકારી નોકરીને અંગે અને નીતિના ઊંચા ધોરણને લીધે મનને વ્યથા કરે છે, તેનો નિકાલ આજે થશે.... (અહીં ઉપર વર્ણવેલી આરોપીના ગુનાની હકીકત લખી છે.)

હું એમ માનતો આવ્યો છું કે ન્યાયની કચેરીમાં સાચો ગુનેગાર કદી છૂટી શકતો નથી, અને બિનગુનેગાર કદી માર્યો પણ જતો નથી. ફક્ત ખર્ચના બોજામાં ઊતરવું પડે છે. આરોપી ગુનેગાર ઠરશે જ એમ મને શ્રદ્ધા છે, છતાં તે નિર્દોષ થઈ છૂટી જાય તો 'सत्यमेव जयते' એ સિદ્ધાન્તમાં મારી શ્રદ્ધા ઓછી થાય ખરી? થવી તો ન જ જોઈએ, કારણ કે ન્યાયાધીશ અને પંચોને તો જે પુરાવો કચેરીમાં રજૂ થયો હોય તે ઉપરથી ન્યાય આપવાનો છે

અને પંચો તો બહુ જ સામાન્ય માણસો હોય છે. એટલે વસ્તુસ્થિતિ જોતાં કચેરીમાં સત્ય એ અસત્ય ઠરે વા અસત્ય એ સત્ય પણ ઠરે. પણ આ બધું કચેરી અને દુનિયાના પરસ્પર વ્યવહારમાં જ બને અને તે પણ થોડી મુદત માટે જ, કારણ કે સત્ય ઢંકાઈ રહેતું નથી.

પરંતુ આજે મારે વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે કે, જો ગુનેગાર કાયદાની આ કોર્ટમાંથી છૂટી જાય તો તેની સામે અપીલ કરવાનો માર્ગ હોય તો તે કરવી કે કેમ? ગુનો કબૂલ કરે અને કારકુન છૂટી જાય તો મનને આનંદ અને સંતોષ થાય.

× × ×

પણ આ કામમાં તો ગુનો થયો છે તે પોતે કર્યો જ નથી અને ભાઈ . . . . એ તે ગુનો કર્યો છે અને હું તેને બચાવવા પ્રયત્ન કરું છું, એમ ઊલટો ગુનેગાર અમારા ઉપર આક્ષેપ મૂકે છે.

તે નિર્દોષ ઠરે તો ભાઈ . . . . એ ગુનો કર્યો છે એમ કોર્ટ ન જ કહી શકે, પણ ન્યાયાધીશ, પંચના પાંચ પંચો, એક આરોપી, તેનો એક પિતા અને તેનો એક વકીલ — આ નવ માણસો તો મારા શબ્દોમાં શંકા લે છે એમ ઠરી જ ચૂકે.

પણ આ માટે હું જવાબદાર ખરો? મને જે સત્ય લાગ્યું તે મેં કહ્યું અને માણસો સત્ય ન પણ સ્વીકારે, તેમાં મારો દોષ ન જ હોઈ શકે. ગુનેગારને ગુનેગાર ઠરાવવો એ મારો ધર્મ હતો નહિ. મારો ધર્મ સત્ય હકીકત રજૂ કરવાનો હતો. મેં તે બરાબર પાળ્યો અને પળાવ્યો. કોર્ટ અને પંચો ભલે મારા વચન ઉપર ઓછો વિશ્વાસ મૂકે અને આરોપી પક્ષની બધી દલીલો સ્વીકારે. તેમાં દોષ મારો કંઈ હોઈ શકે નહિ. ગુનેગારને શિક્ષા કરાવવાનો મમત રાખવો એ પણ સારું તો નહિ જ. એટલે સરકારી રીતે જે કંઈ થાય તે થવા દેવું એટલો જ નિશ્ચય છે. પણ મને તો શ્રદ્ધા છે કે સામાન્ય માણસોના પંચ સમક્ષ પણ સત્ય તો તરી જ આવે છે અને ગુનેગાર જરૂર ગુનેગાર ઠરશે જ. છતાં ચોખ્ખો ન્યાય અહીં નહિ મળે તો ઈશ્વરની કોર્ટમાં સર્વ કોઈને મળશે જ. જરૂર મળશે જ.

આ પછી કેસ ચાલ્યો. મોતીભાઈની જુબાની લેવાઈ અને ગુનેગારને ૩॥ વર્ષની કેદ અને રૂ. ૧,૦૦૦) દંડની શિક્ષા થઈ.

*

સોસાયટીથી છૂટા થવાના વાતાવરણમાં ઉપરનો બનાવ બન્યો હતો. ખાતું વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો પણ આ દિવસોમાં ચાલતા હતા. એટલે મોતીભાઈના મગજમાં અનેક યોજનાઓ સ્ફુરતી હતી અને તેને તે કાગળ ઉપર મૂકયે જતા હતા. આવો બનાવ ફરી ન બને તે માટે પુસ્તકાલયના નાણાંનો વહીવટ કરવા એક સ્વતંત્ર સંસ્થા હોવી જોઈએ અને તે માટે લોકમત કેળવવા એક સ્વતંત્ર માસિક હોવું જોઈએ એમ તેમને સમજાયું હતું. તે માટે 'પુસ્તકાલય' નામે માસિક અને ઈ. સ. ૧૯૧૮માં કલ્પેલી અને મુલતવી રાખેલી 'ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ બુક પબ્લિશિંગ કંપની' યોજનાને ફેરવી 'વડોદરા સહકારી પુસ્તક ભંડાર લિ'ની યોજનાની રૂપરેખા તેમણે લખી કાઢી હતી. પણ સંજોગો અનુકૂળ નહોતા. એમનું ચિત્ત વસોમાં જઈ બેસવા ઉત્સુક હતું અને 'પાટીદાર પત્રિકા' અને બીજા પ્રશ્નો તેમને વ્યાકુળ બનાવી રહ્યા હતા. એટલે વિચારમાં ને વિચારમાં ત્રણચાર વર્ષ નીકળી ગયા હતા. દરમ્યાન વાઘોડિયા તાલુકામાં પુસ્તકાલયોનું કામ વેગથી આગળ વધતું રહ્યું હતું. એને સંગીન બનાવવા 'વાઘોડિયા પુસ્તકાલય મંડળ'ની સ્થાપના કરી હતી (તા ૧-૮-'૨૨). અને પાછળથી 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ'ની સ્થાપના પણ કરી હતી (તા. ૩૧-૩-'૨૪). પછી તરત જ ગણદેવી પુસ્તકાલયને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થવાને કારણે તે પ્રસંગે હીરક મહોત્સવ ઊજવવાની તૈયારીઓ થઈ હતી. વડોદરા રાજ્યનું એ સૌથી પહેલું સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હોઈ એનો હીરક મહોત્સવ એ મહત્ત્વનો બનાવ હતો. એ સંજોગો લક્ષમાં રાખી એ પ્રસંગે 'વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ'ની સ્થાપના કરવાનું ઠરાવ્યું હતું (તા ૧૨/૧૩-૪-૨૫) અને પરિષદની સ્થાપના થયા પછી તરત જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના મુખપત્ર તરીકે 'પુસ્તકાલય' ત્રૈમાસિકની યોજના હાથ પર લઈ તેનો અમલ પણ શરૂ કરી દીધો હતો (ઓકટોબર, ૧૯૨૫).

આમ ત્રણ વર્ષમા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિકાસના ચાર મહત્ત્વના સાધનોનો જન્મ થયો હતો

*

પુસ્તકાલય ખાતાની આ અદ્ભુત પ્રગતિ મોતીભાઈને જ આભારી હતી, એ વિષે એમના ઉપરી શ્રી દત્ત સાહેબે સરકારને લખેલા એક પત્રમા નીચે પ્રમાણે જણાય છે

As Curator of libraries during 1914 and from 1921 to date during which time Mr Amin as Assistant Curator was in responsible charge of the various country activities, I have of course, interested myself in the wonderful development of the country library movement in this State and have marvelled at the ingenuity, zeal, and energy as well as the care and discretion shown by the Assistant Curator in performing his heavy task Not only has he to look after the accounts and business of some 700 local institutions and direct the office routine connected therewith, but he also has to clear away local difficulties settle local disputes likely to injure the libraries to revive flagging enthusiasm and encourage the formation of new libraries This work he has been conducting for 30 years As a matter of fact, the rural library system which has made this Raj so famous in India and abroad is almost the sole creation of Mr Amin He is undoubtedly the leading expert on Country Libraries in India

Sd/N M Dutt
Curator of Libraries *

* Extract from letter No 366 of 1925-26 dated 5-11-25

અનુવાદ

૧૯૧૪ના વર્ષમાં તથા ૧૯૨૧ થી આજ તારીખ સુધી, રાજ્યનાં ગ્રામ પુસ્તકાલયોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો જવાબદારીભર્યો હોદ્દો શ્રી. અમીન સંભાળતા હતા તે દરમ્યાન, પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપક તરીકે આ રાજ્યની ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની અદ્ભુત ખિલવણીમાં મેં અલબત્ત રસ લીધો છે, અને એ ખિલવણીનું અતિશય કઠિન અને કામના ભારણવાળું કાર્ય બજાવવામાં મદદનીશ વ્યવસ્થાપકે દાખવેલ કાર્યદક્ષતા, ધગશ અને પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ તથા કાળજી અને ડહાપણ જોઈ હું આશ્ચર્યમુગ્ધ થયો છું. તેમને સાતસોએક ગ્રામ પુસ્તકાલયોના હિસાબ અને લેવડદેવડ ઉપર દેખરેખ રાખવાની હોય છે, અને તેને અંગેના વહીવટી પ્રશ્નોની દોરવણી કરવાની હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત ગામડાંની સ્થાનિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની હોય છે, પુસ્તકાલયોને હાનિ કરે એવા ગ્રામજનોના કજિયા પતાવવાના હોય છે, મંદ પડતા ઉત્સાહને સતેજ કરવાનો હોય છે, અને નાનાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા લોકોને પ્રેરવાના હોય છે. આ કામ તેઓ ત્રીસ વર્ષથી કરતા આવ્યા છે. વસ્તુતઃ આ રાજ્યને હિંદમાં તેમ જ હિંદ બહાર આટલી બધી ખ્યાતિ અપાવનાર ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે શ્રી. અમીનનું જ સર્જન છે. હિંદમાં ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના એ અગ્રગણ્ય નિષ્ણાત છે, એમાં કશી શંકા નથી.

(સહી) એન. એમ. દત્ત
પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપક*

*તા. ૫-૧૧-'૨૫ના સરકારી પત્ર નં. ૩૬૬/૧૯૨૫-૨૬ માંથી ઉતારો.

૧૧

કહાનજીભાઈ

(૧૯૨૫)

રામજીમંદિરનુ મકાન ખરીદી ત્યા 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' શરૂ કરવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા તે પહેલા વર્ષોથી વિદ્યાર્થીઓને મોતીભાઈએ પોતાની સીધી દેખરેખ નીચે રામજીમંદિરમા રાખવા માડયા હતા અને તેમને મદદ કરવાના પ્રયત્નો કરતા કરતા વિદ્યાર્થી-જીવનના કોયડા ઉકેલવા તે કંઈ કંઈ અખતરા અજમાવતા હતા ૧૯૨૧મા 'આસિસ્ટટ ક્યુરેટર ઈન ચાર્જ ઓફ ડિસ્ટ્રિક્ટ લાયબ્રેરીઝ'-ના હોદ્દા ઉપર સ્વતત્ર અધિકારી તરીકે તેમની નિમણૂક થયા પછી પુસ્તકાલય ખાતાના વિસ્તાર અને સગઠનના પ્રયત્નો ચોતરફ શરૂ થતા હતા. એ પ્રયત્નોમાથી મોતીભાઈને એક નવીન અખતરો હાથ લાગ્યો

૧૯૨૫ના વર્ષમા ગણદેવીમા 'પ્રથમ વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ' ભરાઈ તેને અગે વારવાર ગણદેવી જવાનુ થતુ ત્યાની હાઈસ્કૂલના શિક્ષક મિ ગણદેવિયા હતા જે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમા ઉત્સાહથી અને સેવાની ભાવનાથી કામ કરતા હતા તેમની મારફતે, એક સ્મારીનો છોકરો મૅટ્રિકમા અભ્યાસ કરતો હોવાની વાત જાણવામા આવી. પછાત કોમની ઉન્નતિ માટે મથી રહેના ઠક્કર બાપાના મિત્ર મોતીભાઈ આ સમાચાર જાણી હર્ષમા આવી ગયા અને તે છોકરાને જોવાની તેમણે ઇચ્છા બતાવી

છોકરાને બોલાવવામા આવ્યો તેની સાથે વાતચીત થઈ તેને આગળ ભણવાની ઇચ્છા છે એમ જણાતા મોતીભાઈએ વાત સભારી તેમણે પૂછ્યુ

'તમે બૂકર ટી વૉશિંગ્ટન, બેન્જામિન ફ્રૅંકલન, જેમ્સ ગાર્ફિલ્ડ, અબ્રહામ લિંકન, સર હેન્રી ફૉસેટ, જાતમહેનત, આગળ ધસો, યુવાવસ્થાનો શિક્ષક, દુખમા વિદ્યાભ્યાસ — એમાનુ કોઈ પુસ્તક વાચ્યુ છે?'

'ના.'

'તો મેટ્રિકની પરીક્ષા પછી એ પુસ્તકો મેળવી વાંચી લેજો.'

'તમારું લગ્ન થયું છે?' મોતીભાઈએ વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનો પાયો શોધતાં આગળ પૂછ્યું.

'હા,' વિદ્યાર્થીએ સંકોચ પામતાં જણાવ્યું.

'તો તમારે આગળ વધવાની આશામાંથી ૫૦ ટકા કપાત થઈ ગયા એમ સમજવું. છતાં તમારામાં પાણી હોય તો તમને મદદ કરવા હું તૈયાર છું. અમેરિકામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ મજૂરી કરીને પૈસા મેળવે છે અને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. એ રીતે કામ કરી આગળ વધવા તમે ખુશી છો? તમને શિષ્યવૃત્તિ કે લોન ન મળે, પણ જાતમહેનત કરી અભ્યાસ આગળ વધારવા તૈયાર હો તો તમારા અભ્યાસનું ખર્ચ બધું જ હું આપું.'

વિદ્યાર્થીને આ સાંભળતાં એક નવી દુનિયા ઊઘડતી લાગી. તેણે સંકોચ-કુતૂહલ-વિસ્મયની મિશ્રિત લાગણીથી પૂછ્યું, 'પણ કામ શું કરવાનું?'

'ઘરમાં નોકર જે કામ કરે તે બધુ – પાણી ભરવાનું, વાસણ ઊટકવાનું, લૂગડાં ધોવાનું, પૂંજા વાળવાનું, પથારીઓ કરવાનું, ફેરાફાંટા ખાવાનું, વગેરે બધું જ.'

'અભ્યાસ માટે વખત મળશે?'

'સવારમાં બે કલાક અને સાંજે એક કલાક એ પ્રમાણે ત્રણ કલાકથી વધુ ઘરનું કામ નહિ પહોંચે. સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી વાંચવાનો અભ્યાસ પાડવામાં આવે તો કામને સારી રીતે પહોંચી વળાશે અને અભ્યાસ પણ થઈ શકશે. કામના બદલામાં જમવાની, લૂગડાંની, પુસ્તકો વગેરેની અભ્યાસ માટે જરૂરની બધી જ અનુકૂળતાઓ અપાશે, અને મુકરર કરેલા કલાકોમાં કૉલેજમાં જવાના વખતમાં કોઈ પણ કામ કદી જ નહિ અપાય તેની પૂરતી સાવચેતી લેવાશે. તમારી પાસેથી કામ નોકરનું લેવાશે, પણ વર્તનમાં તમને કુટુંબના એક માણસ જેટલું જ માન આપવામાં આવશે અને તમારા કામને બીજાં કામો જેવું જ કીમતી ગણવામાં આવશે.

આ એક અખતરો ગણાશે. અમેરિકામાં જે બને છે તે અહીં બની શકે કે નહિ તે જોવા મારે અજમાયશ કરવી છે. તેમ

કરવાથી મને શો ખર્ચ નથશે પણ વિદ્યાર્થીઓના હિતની ખાતર એ ખર્ચ હું વેઠી લઈશ અને તમારી સાથેના આ અખતરો સફળ થશે તો બીજા વિદ્યાર્થીઓને એનો લાભ આપવામા આવશે તમારે તમારુ કામ અને અભ્યાસ કરવાની ફરજ બજાવવાની અને મારે તમારુ માન સાચવવાની અને તમારી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની ફરજ બજાવવાની '

વિદ્યાર્થીએ યોજના સ્વીકારી પરીક્ષાનુ પરિણામ જણાયુ તે પાસ થયો, તેની વધાઈ પણ મોતીભાઈને મોકલાવી અને થયેની યોજના પ્રમાણે મોતેરમા અભ્યાસ કરવા વડોદરે આવી જવાની ઇચ્છા જાહેર કરી

મોતીભાઈએ તરત જ આવી જવા જણાવ્યુ

કૉલેજ ઉઘડવાના ચારેક દિવસ હતા, તેવામા મિ ગણદેવિયાનો પત્ર આવ્યો કે, ભાઈ કહાનજીભાઈએ વડોદરા તરફ મુસાફરી કરી નથી, એટલે અજાણ્યા સ્થાનને કારણે તેમને મુશ્કેલી ન પડે માટે અમુક દિવસે સ્ટેશને માણસ મોકલજો

મોતીભાઈએ લખી જણાવ્યુ કે 'સ્વાશ્રયના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જીવન ગુજારી અભ્યાસ કરવાનુ સ્વીકારનાર વિદ્યાર્થીને સ્વાશ્રયનો પહેલો પાઠ શીખવવા માટે જ સ્ટેશને માણસ મોકલવામા આવશે નહિ માત્ર વડોદરા સ્ટેશનથી રામજીમંદિરે પહોંચવાને જરૂરી વિગતો લખી મોકલુ છુ તેની મદદથી તેમણે મારો મુકામ શોધી જાતે જ અહીં આવી પહોંચવુ જો એટલુ તે ન કરી શકે તો સ્વાશ્રયથી મારી સાથે રહેવાને તે નાલાયક ગણાય.

સૂચના પ્રમાણે કહાનજીભાઈ બે દિવસ પછી આવ્યા – પણ ખાલી હાથે ! 'કેમ ભાઈ આમ ? મોતીભાઈએ કારણની અટકળ કરતા પૂછ્યુ

"લૂગડાં, પુસ્તકો વગેરે હું પેટીમા ભરતો હતો એટલામા મારા માસુ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, 'આપણાથી હવે ભણવા બહારગામ ન જવાય ગણદેવી શાળામા રૂ ૨૦–૨૫ની નોકરી મળે છે તે લઈ લેવી અને ઘર સભાળવુ તમારા જેટલુ આપણી નાતમા કોણ ભણ્યુ છે ? અને આટલો પગાર બીજા કોને મળે છે ?

એમ કહી મારુજી પેટી ખૂંચવી પોતાને ઘેર લઈ ગયા, એટલે આ હકીકત કહેવા જ હું ખાલી હાથે અહીં દોડી આવ્યો છું '

મોતીભાઈની અટકળ ખરી પડી તેમણે કહ્યું, "ગણદેવીમા આપણે પહેલા મળ્યા ત્યારે મે કહ્યું હતું કે લગ્ન થયેલું હોવાથી આગળ વધવાની આશામાંથી તમારે ૫૦ ટકા બાદ કરવા તે સાચુ પડ્યું ' હવે તો એ પ્રશ્ન તમારો છે, મારો નહિ તમારી આખી કોમ ગરીબ અને અજ્ઞાન રહી. તમારા સાસુ અને કુટુંબીઓ કેળવણીના લાભ કે કિંમત સમજે નહિ, એટલે તમને ઘરથી દૂર જવાની સંમતિ પણ આપે નહિ — એ બધુ સ્વાભાવિક છે પણ તમને કેળવણીની કિંમત હોય અને હિંમત હોય તો અહીં રહી પડો ઘેર લખી દો કે, 'દશેક દિવસમા આવીશ' દરમ્યાન કોલેજમા દાખલ થઈ જાઓ, અહીં ગોઠવાઈ જાઓ અને બધુ થાળે પડે એટલે ઘેર જઈ ઘરનાને સમજાવી આવજો"

વિદ્યાર્થીની મોતીભાઈની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાની હિંમત ચાલી નહિ તેણે કહ્યું, 'ગણદેવી જઈ સમજૂત થઈ શકશે તો બધાને સમજાવી થોડા દિવસમા પાછો આવીશ' અને તે ગણદેવી પાછો ફર્યો

વિદ્યાર્થી પાછો ન આવ્યા એટલે મોતીભાઈએ જાણ્યુ કે તે હવે નહિ જ આવે પણ દસ પંદર દિવસ પછી તે ઓચિંતો ટ્રંક લઈ આવી ચડ્યો. દરમ્યાન કોલેજ તો ચાલુ થઈ ગઈ હતી અને વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનુ બંધ થયુ હતુ પણ આ વિદ્યાર્થીના સંજોગો ધ્યાનમા લઈ અપવાદ તરીકે તેને દાખલ કરવાની મોતીભાઈએ ખાસ વિનંતી કરતા તેને દાખલ કરવામા આવ્યો અને થોડા જ દિવસમા અપુત્ર મોતીભાઈના ઘરમા બીજા પુત્રના વિદ્યાભ્યાસનો ઉદ્યમ મંડાયો (જૂન ૧૯૨૫)

૧૨

વસોની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૧૮ થી ૧૯૨૫)

રામજીમંદિરમાં રહી પોતાને પ્રિય એવાં સેવાનાં કાર્યો પાર ઉતારતા મોતીભાઈ એકંદરે શાંતિથી રહ્યા હતા, તે દરમ્યાન સ્વરાજ્યની ચળવળનો જુવાળ નરમ પડી ગયો હતો. નાગપુરની મહાસભાએ સ્વરાજ્યના ધ્યેયની જાહેરાત કરી અને તે મેળવવા અહિંસક અસહકારના કાર્યક્રમને સ્વીકાર્યો (તા. ૨૬-૧૨-'૨૦) ત્યાર પછી બારડોલીમાં એ કાર્યક્રમ અજમાવવામાં આવ્યો (તા ૧-૨-'૨૨). તેને પરિણામે મહાત્મા ગાંધીજી પકડાયા (તા ૧૩-૩-'૨૨), અને તેમને ૬ વર્ષની સજા થઈ. મહાસભામાં દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુની આગેવાનીથી ધારાસભા દ્વારા સ્વરાજ્યની લડત ચાલુ રાખનાર પક્ષ ઊભો થયો અને બાકીના 'નાફેરવાદીઓ' ગાંધીજીના અસહકાર, અહિંસા અને રચનાત્મક કાર્યક્રમના આદર્શોના પ્રચાર દ્વારા એ લડત આગળ ધપાવવામાં ગૂંથાયા. જેલમાં ગાંધીજીને 'એપેન્ડિસાઇટીસ'નું દર્દ થવાથી તેમને ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું અને છેવટે સરકારે તેમને છોડી પણ મૂક્યા (તા. ૫-૨-૧૯૨૪) થોડો વખત મુંબઈમાં જુહુને કિનારે આરામ લઈ તેઓ અમદાવાદ સત્યાગ્રહઆશ્રમમાં આવી વસ્યા અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા સ્વરાજ્ય માટે દેશને તૈયાર કરવા લાગ્યા.

આ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો અખતરો થઈ રહ્યો હતો, અને તેને વિષેની લોકોની શ્રદ્ધા ઝપાટાબંધ ઓસરતી જતી હતી. શાળા કૉલેજો છોડી સ્વરાજ્યની લડતમાં પડેલા યુવાનો પાછા સરકારી શાળા કૉલેજો તરફ વળવા લાગ્યા હતા અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ બંધ થવા માંડી હતી. સોસાયટીની શાળામાં પણ એ વાતાવરણ શરૂ થયું હતું અને સ્વયંસેવકો પાછા યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ બાંધવાની

હિમાયત કરવા લાગ્યા હતા. મોતીભાઈએ ૧૯૨૧મા કરેલી સર્વ આગાહીઓ સાચી પડતી જતી હતી!

પણ જેમ મહાસભામાં તેમ સોસાયટીમા પણ 'નાફેરવાદી' પક્ષ હતો તે કોઈ પણ ભોગે અસહકાર અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેવા માગતો હતો. એટલે સ્વયંસેવકો અને અસહકારીઓ વચ્ચે ગજગ્રાહ જાગ્યો અને ૧૯૨૧ના ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન થયુ. સ્વયંસેવકોએ મોતીભાઈને સોસાયટીમા જોડાવા વિનંતી કરી, પણ મોતીભાઈએ ઝઘડામા પડવા ના પાડી. મામલો એટલો ગભીર બન્યો કે સોસાયટીના સ્વયંસેવકોમા તેમ જ સભ્યોમા બે પક્ષ પડયા, અને સોસાયટીની હાઈસ્કૂલનો સંબંધ યુનિવર્સિટી સાથે જોડવો કે નહિ તે પ્રશ્નનો નિકાલ કરવા સાધારણ સભા બોલાવવી પડી. એ સભામા યુનિવર્સિટી પક્ષવાળા જીત્યા અને સોસાયટીનુ 'વિનયમંદિર' હાઈસ્કૂલ બન્યુ!

આ જીત મેળવવા માટે બને પક્ષ ખૂબ ગજગ્મત ખેલ્યા હતા તેથી લાગણીઓ ઉશ્કેરાઈ હતી મોતીભાઈએ બને પક્ષને સમજાવવા બનતુ કર્યું હતું, પણ સમાધાન થઈ શકયું નહોતુ. આખરે સોસાયટીના પ્રમુખ સ્વ૦ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સાધારણ સભામા કુનેહ વાપરી ગાંધીજી, દફતરસાપા અને મોતીભાઈની એક તપાસસમિતિ નીમી ઝઘડાનો અત આણ્યો હતો

મોતીભાઈ આ પછી સોસાયટીમા પાછા સભાસદ થયા હતા, પણ કેળવણીના કામો આગળ ધપાવવા તેમણે સોસાયટીમા આવવાની ના જ પાડી હતી એમણે તો વર્ગોને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યુ હતુ અને ત્યા જ પોતાનાં સ્વપ્ના સિદ્ધ કરવા તે મથી રહ્યા હતા.

*

૧૯૧૮ મા 'વર્ગો કેળવણી મંડળ' સ્થાપ્યા પછી મૅટ્રિક વર્ગ કાઢવાના પ્રયત્નો બીજે જ વર્ષે શરૂ કર્યાં હતા. પણ પરીક્ષા લેવા આવનાર અનુભવી શિક્ષકોએ તેમ કરવાની સલાહ નહિ આપવાને કારણે એ વિચાર પડતો મુકાયેલો તેમ છતા સોસાયટીમાંથી છૂટા થયા પછી કેળવણીના સિદ્ધાતો પ્રમાણે વર્ગોની સસ્થાઓ ખીલવવાના મોતીભાઇના સ્વપ્ના વધુ ને વધુ દૃઢ થતા જતા હતાં પુસ્તકાલય ખાતાની નોકરી છોડી વર્ગો જઈ બેસવા તે આતુર હતા. દરમ્યાન

૧૯૧૫મા શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિઓની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થતી જતી હતી, અને બીજી બાજુ એ પ્રવૃત્તિઓ નાણાને અભાવે કરમાઈ જાય એવો ડર પણ ખડો હતો. 'યુવક મડળ' ધીમે ધીમે 'કેળવણી મંડળ'મા ફેરવાતુ જતુ હતુ, અને તેની દ્વારા ગામહિતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના મડાણ થતા જતા હતા.

પણ સારા શિક્ષકો મળવા એ ઘણુ મુશ્કેલ હતુ 'નવી ગુજરાતી શાળા' માટે શિક્ષકો મેળવવા મોતીભાઈ આખા રાજ્યમા ઘૂમ્યા હતા અને શરૂઆતના વર્ષોમા ઉત્તમ શિક્ષકો શોધી શોધીને લાવ્યા હતા. પણ એ સર્વ શિક્ષકોની નોકરી ઉછીની લેવામા આવી હતી, અને તેઓને ભારે પગાર આપવાના હતા. વર્ષો જતા સરકારી ધોરણે ઠરેલા પગાર તો વધતા જતા, પણ શાળાની આવકમા વધારો થવાની આશા નહોતી 'કેળવણી મડળ' સ્થપાયુ એટલે શરૂઆતમા નાણાની છૂટ હતી તેથી આ બોજો ભારે લાગેલો નહિ, પણ ત્રણ જ વર્ષમા આર્થિક અગવડોની આગાહી થવા લાગી સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરતા જતા, ચાલુ પ્રથા કરતા ત્રણચાર ગણુ ખર્ચ થાય એમ સ્પષ્ટ થતુ ગયુ. અને તે કારણે સિદ્ધાંતો મોળા કરવાનુ અને છોડી દેવાનુ પણ શરૂ થતુ ગયુ

આ સ્થિતિમાથી બચવાનો એક જ ઉપાય હતો તે એ કે સારા શિક્ષકો ઓછે પગારે — એટલે સેવાભાવે — કામ કરવાનુ વ્રત લઈ ગામમા આવી વસે એવા શિક્ષકો મેળવવા મોતીભાઈએ કઈ કઈ પ્રયત્નો કર્યા 'વતનનો લાભ' લેવા તત્પરના કેટલાક શિક્ષકોને તે મેળવી પણ શક્યા અને જેમ શિક્ષકો મળતા ગયા તેમ તેમ પ્રવૃત્તિઓ એકેએક કાયમ થાય તેવા પ્રયત્નો પણ કરવા લાગ્યા (૧૯૨૩) આમ 'નવી ગુજરાતી શાળા' કેટલેક અશે નિર્ભય થઈ પણ કેળવણીના અખતરા કરવાની દૃષ્ટિ અને હિમાયત મોતીભાઈને છોડવી પડી

*

કેળવણી મડળની બીજી મોટી પ્રવૃત્તિ તે અગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણનો વર્ગ અને તેને અગે ચાલતી વિદ્યાર્થીહિતની પ્રવૃત્તિઓ આ વર્ગ સરકારી શાળાની સાથે જોડાયેલો હતો વિદ્યાર્થીઓ સરકારી ગુજરાતી શાળાઓમાથી જ આવે, ધોરણ ૫ સુધી સરકારી શાળામા જ ભણે,

છઠ્ઠા ધોરણ પૂરતા 'કેળવણી મંડળ'ના શિક્ષકો પાસે આવે અને બીજે વર્ષે તો પાછા બહારગામ જાય. એટલે કેળવણીના આદર્શોને એમાં નહિ જેવું જ સ્થાન મળતું. આ સ્થિતિમાંથી બચવા મોતીભાઈએ ખાતામાં લાગવગ વાપરી પોતાના આદર્શોથી રંગાયેલા હેડ માસ્તરો મેળવવાના પ્રયત્નો પહેલેથી શરૂ કર્યા હતા. છતાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સંસ્કાર નાખવા હોય તો પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્થા જોઈએ, એ રોજ ને રોજ અનુભવાતું હતું. અને તે માટે પોતે જાતે જઈ વસોના છઠ્ઠા ધોરણના હેડ માસ્તર બની જવાના વિચારો કરતા હતા. પણ એ વિચારોનો અમલ દૂર ને દૂર જતો હતો.

*

છતાં મોતીભાઈ હિંમત હાર્યા નહિ. તેમને પ્રગતી પ્રજામાં અટળ વિશ્વાસ હતો. અને 'નવી ગુજરાતી શાળા' અને અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તે મીટ માંડી રહ્યા હતા. ૧૯૨૧ના અસહકાર વખતે દેશભક્તિનો જુવાળ ફાટ્યો અને 'નવી ગુજરાતી શાળા'ના આદ્ય વિદ્યાર્થીઓને એનો રંગ લાગ્યો. એ વાતાવરણમાં એક ટોળું એવું જામ્યું કે તે આપોઆપ કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ કરવા લાગ્યું. અભ્યાસગૃહમાં નિયમિત જાય, હેડ માસ્તર બોલાવે ત્યારે સદા હાજર, સ્વતંત્ર મિજાજ દાખવે અને નિર્દોષ આનંદ કરે, વિદ્યાદાન, બાળપુસ્તકાલય, હોળીની રમતો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં રસથી ભાગ લે. સ્વરાજ્યની ચળવળમાં પણ આગળ પડતો ઉત્સાહ દાખવે. એ ટોળીએ રમત કરતાં કરતાં અખાડાની પ્રવૃત્તિને પોતાની બનાવી, અને 'કેળવણી મંડળ'ના બાગમાં એક અખાડો બનાવવાની તજવીજ કરવા માંડી. મોતીભાઈએ આ તકનો સુંદર ઉપયોગ કરી લીધો અને વિદ્યાર્થીઓને અખાડો કરવા માટે અનુકૂળતાઓ આપી.

આ વિદ્યાર્થીઓને વસોમાં જ એક વર્ષ રાખી શકાય તો એમને મળેલા સંસ્કાર દૃઢ બનાવી શકાય, એમણે શરૂ કરેલી અખાડાની પ્રવૃત્તિ જમાવી શકાય અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ એમને પગલે ચાલવા પ્રેરાય, એ હેતુથી કોઈ પણ ભોગે વસોમાં મેટ્રિક વર્ગ કાઢવાનો મોતીભાઈએ નિર્ણય કર્યો. પણ વસો જેવા નાના ગામમાં મેટ્રિક વર્ગ નીકળે અને નિષ્ફળ જાય તો ફરી એવો પ્રયત્ન દશ વર્ષેય

કરી શકાય નહિ, એ ડર મોતીભાઈને અને તેમના સાથીઓને ભડકાવતો હતો. આથી તેમણે શાળાના ઉપલા ધોરણોમા ભણતા બીજા વિદ્યાર્થીઓની તપાસ કરી. ધોરણ ૪ અને ૫ મા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ધોરણ ૬ના જેવા જ આશાસ્પદ જણાયા, એટલે મોતીભાઈની શ્રદ્ધા વધી. તેમણે તરત જ લાયક શિક્ષકો મેળવવા તજવીજ કરી, અને તેમા પણ તેમને સફળતા મળી. પરિણામે ગામના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શિક્ષણનો ઘેર બેઠા લાભ આપવાના ઉચ્ચ આશયથી જ વસોમા મૅટ્રિક વર્ગ શરૂ થયો (તા ૧-૪-૧૯૨૪)

*

પણ એટલા મૅટ્રિક વર્ગથી સંસ્કાર આપવાનુ અને શિક્ષણ સંગીન બનાવવાનુ બને તેમ નહોતુ. 'નવી ગુજરાતી શાળા'મા અપાતા શિક્ષણનો, અંગ્રેજી છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણના વર્ગોને અંગે થતા કામનો, અને મોતીભાઈના આ શોખનો સરકારી શાળાના વહીવટ અને માનસ સાથે મેળ મળતો નહોતો. એને માટે તો કિન્ડરગાર્ટન વર્ગથી માડી મૅટ્રિક સુધીની એક મળગ અભ્યાસક્રમવાળી 'કેળવણી મંડળ'ની જ સ્વતંત્ર શાળા જોઈએ. તે માટે 'નવી ગુજરાતી શાળા'ના ચોથા ધોરણ પછીના વર્ગો કાઢવાના પ્રયત્નો શરૂઆતથી જ થતા આવ્યા હતા. પણ ખર્ચને કારણે વરસોવર્ષ એ વિચાર પડતો મુકાતો હતો. મૅટ્રિક વર્ગ કાઢવાનુ નક્કી થતા એ વિચાર અમલમા મૂકવા મોતીભાઈએ ફરી હિંમત કરી, અને 'કેળવણી મંડળ'ના તેમના સાથીઓએ નાણાની મુશ્કેલી રજૂ કર્યા છતા પણ 'નવી ગુજરાતી શાળા'ને જોડીને અંગ્રેજી પહેલા ધોરણનો વર્ગ પણ મૅટ્રિક વર્ગની સાથે જ શરૂ કર્યો (તા ૧-૨-'૨૪)

મૅટ્રિક વર્ગ શરૂ થવાથી માધ્યમિક શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓને બહારગામ ભણવા જવાની જરૂર રહી નહિ. એટલે કૉલેજના અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને મદદ મળે તે હેતુથી 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ને ધોરણે 'વસો વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ની સ્થાપના કરી (તા ૨૦-૮-'૨૪), અને પેટલાદ બોર્ડિંગમા વર્ષોથી શરૂ કરેલ 'ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ'*નો ઉપયોગ

* જુઓ ખંડ ૧, પ્રકરણ ૧૨

સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પરચૂરણ મદદ આપવામાં કરવાની પ્રથા ચાલુ રાખી

*

આ જ અરસામાં આફ્રિકામાં વસતા વસોના એક ગૃહસ્થનું અવસાન થયું તેમણે પોતાના વસિયતનામામાં રૂ ૧૦,૦૦૦ પોતાના દેશમાં વાપરવાનું લખ્યું હતું એ રૂપિયા ક્યાં વાપરવા તે વિશે મોતીભાઈની સલાહ લેવામાં આવી મોતીભાઈએ 'કેળવણી મંડળ' તરફથી ચાલતા 'અભ્યાસગૃહ'ના નિભાવ માટે એ રકમ ટ્રસ્ટ તરીકે મૂકવાની સલાહ આપી એ સલાહ સ્વીકારાઈ પણ નાણાં ખર્ચાય અને તેમ થવાનો સરકારી દાખલો મળે તો જ આફ્રિકાની સરકાર એ રકમ આપે તેમ હતું તરત જ મોતીભાઈએ પોતાની જોખમદારી ઉપર એ જાતનો દાખલો મેળવી આપ્યો એટલે 'અભ્યાસગૃહ'ને માટે રૂ ૧૦,૪૨૫નું ટ્રસ્ટ મળ્યું અને એને 'દેસાઈભાઈ ઝવેરભાઈ વિદ્યાર્થી આશ્રમ' એવું નામ અપાયું (તા ૨૯–૯–'૨૫)

'કેળવણી મંડળ'ની પ્રવૃત્તિઓ આમ એક પછી એક કાયમ થતી જતી હતી અને બીજી બાજુ મોતીભાઈ ગામની પ્રગતિની બીજી પ્રવૃત્તિઓ જન્માવતા જતા હતા. એક બાજુ તદ્દન નમ્ર રીતે શરૂ કરેલી એક પગભર થતી હતી અને બીજી બાજુ વિશિષ્ટ પંચાયતમાં પ્રાણ લાવવા મોતીભાઈ વિચાર કરી રહ્યા હતા છેક ૧૯૨૦ના વર્ષમાં તેમણે આ માટે તૈયારી કરવા માંડી હતી 'ચરોતર યુવક મંડળ' મારફતે પંચાયતોની ચૂંટણી પ્રસંગે લોકમત કેળવવા માટે પત્રિકાઓ પણ છપાવી હતી પણ અસહકારને કારણે એ મંડળ ઉપરથી તેમનો કાબૂ ગયો અને યુવકો બીજા કામોમાં રોકાયા, એટલે આ કામ પડતું મૂકવું પડેલું વસોમાં કરવાના અનેક કામોમાં આ કામની પણ ગણતરી હતી જ પણ પંચાયતોમાં કામ કરવું સારા માણસને માટે ઘણું મુશ્કેલ હતું તેથી એ કામ માટે જ કોઈ લાયક ઉમેદવાર મળી આવે તેની તે રાહ જોતા હતા

*

આ અરસામાં વસોના કેટલાક ગૃહસ્થો આફ્રિકાથી અને સરકારી નોકરીમાંથી છૂટા થઈ ગામમાં રહેવા આવ્યા તેમને મોતીભાઈએ

પંચાયતના સભાસદ થવાની પ્રેરણા કરી, અને પંચાયત સંપ અને સહકારથી ગામહિતનાં કામો કરે તે માટે તેને દોરવણી આપવા એક સલાહકાર મંડળ નીમવામાં આવ્યું. આ મંડળના કેટલાક સભ્યો પંચાયતમાં સભાસદ તરીકે ચૂંટાયા અને તેમાંના એક — શ્રી. પુરુષોત્તમ મૂળજીભાઈ અમીન — ઉપાધ્યક્ષ પણ નિમાયા (૧૯૨૪).

આ રીતે પંચાયતમાં નવીન સભાસદો આવતાં તેના વહીવટમાં ફેરફાર થવાની શરૂઆત થઈ. એની સામે સ્વાભાવિક રીતે જ વિરોધ થયો અને થોડા જ વખતમાં ભંગીઓએ હડતાલ પાડી. પણ સલાહકારક મંડળ મક્કમ હતું. તેણે હડતાળનો શાન્ત સામનો કર્યો અને ભંગીઓને સમાધાન કરવું પડ્યું. પછી એક પછી એક કામો હાથ પર લેવાવા લાગ્યાં. સૌથી પહેલું કામ ગામના તળાવમાં પાણી ટકતું નહોતું તેનો ઉપાય કરવાનું વિચારાયું. તળાવ ઉપરની વાવને દુરસ્ત કરી તેમાં પંપ મૂકયો અને પંચાયત તથા ગામ-મદદથી ઉનાળામાં એ પંપ ચલાવી લોકોને પાણીની સગવડ કરી આપવી એવી યોજના થઈ. સંપ અને સહકારે એવો ચમત્કાર કર્યો કે પંચાયતે આ કામે રૂ. ૩૦૦ની મદદ મંજૂર કરી ને તે સાથે ગામે આ વિચાર વધાવી લીધો અને સહેલાઈથી રૂ. ૫,૦૦૦ ઉપરાંત રકમ એકઠી થઈ (૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૨૪). વાવની દુરસ્તીના કામમાં આખું ગામ જોડાયું અને ઠરેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે જોતજોતામાં વસોમાં પાણીની અગવડ દૂર કરનારું એક સાધન ખડું થયું.

*

આ જ વર્ષે બીજી એક પ્રવૃતિ શરૂ થઈ. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સ્થપાયું ત્યારથી ગામમાં ચાલતી સાર્વજનિક પ્રવૃતિઓનાં નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી. 'કેળવણી મંડળ'ની પ્રવૃત્તિઓનાં વાર્ષિક નિવેદનો દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં, અને ગામમાં ચાલતી બીજી લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓનાં નિવેદનો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાયું તે વર્ષથી જ બેસતા વર્ષને દિવસે ગામના લોકોની વાર્ષિક સભા ભરવાની પ્રથા ચાલુ કરી હતી.

આ સભામાં ગામની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનાં નિવેદનો વંચાતાં, તે ઉપર વિવેચનો થતાં અને છેવટે મોતીભાઈ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ વિશે જરૂરી માહિતી પૂરી પાડતું ભાષણ આપતા.

સતત પંદર વર્ષ સુધી આ પ્રથા ચાલુ હતી, અને પ્રવૃત્તિઓ વધતી જતી હતી. તેની માહિતી લોકોને ઘેર બેઠાં મળે અને બહારગામ વસતા ગામના વતનીઓ ગામની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર રહે તે માટે એક માસિક કાઢવાના વિચાર ૧૯૨૦ થી મોતીભાઈને આવતા હતા. એ બધું કરવા વસોમાં જઈ બેસવાના વિચારો ચાલતા હતા. તે ન જ બન્યું એટલે ગામજ્ઞમંદિરમાં રહેતા વસોના એક બે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા તેમણે 'યુવક' નામે હસ્તલિખિત ત્રૈમાસિક શરૂ કર્યું (૧૯૨૧). તેમાં ગામની પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી આપવા માંડી, અને કૉલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને માસિક ચલાવવાની તાલીમ આપવા માંડી. પણ હસ્તલિખિત ત્રૈમાસિકની એક નકલથી પ્રચારકાર્યનો હેતુ સરે તેમ નહોતું, એટલે ત્રૈમાસિક પત્રિકા છપાવવાની યોજના ઘડી અને સંવત ૧૯૮૨ના બેસતા વર્ષની સભામાં 'યુવક મંડળ'ના નામથી પહેલી 'વસો વાર્ષિક પત્રિકા' પ્રકટ થઈ (તા. ૨૫-૧૦-૧૯૨૫).

તેમના પ્રત્યે મમતા રાખતા. વિદ્યાર્થી નવરા પડે કે તેને માટે મોતીભાઈ પાસે કામ હોય જ. કોઈ મળવા ગયો કે તેને કળના બેસાડે જ. અને 'નવરા બેઠા નખોદ વાળે' એ નિયમને વશોમા અવકાશ ન મળે તે માટે પણ મોતીભાઈ નિરંતર જાગ્રત રહેતા. તે કારણે ગામના વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો, શિક્ષકો, સૌ કોઈની હિલચાલ ઉપર નજર રાખતા અને દરેકને તેની રુચિ પ્રમાણે કંઈક પ્રવૃત્તિ મળી રહે તે માટે સીધા ને આડકતરા પ્રયત્નો કરતા.

છેક વિદ્યાર્થી-અવસ્થાથી આ પ્રયત્નો ચાલતા હતા. તે માટે તે અંગ્રેજી શાળાના નિકટ પરિચયમા રહેતા. ત્યા સારા શિક્ષકો આવે તે માટે ખાનગીમા લાગવગ વાપરી પ્રયત્ન કરતા. શાળાની પરીક્ષા વખતે પોતે હાજર રહેતા, કોઈ વાર પોતે પરીક્ષક બની જતા અને કોઈ વાર ઓચિંતી મુલાકાતો લઈ વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનની કસોટી કરતા અને એવી કસોટીઓ મારફતે શક્તિશાળી વિદ્યાર્થીઓની શોધ કરતા.

આ પ્રયત્નોને પરિણામે મોતીભાઈને ગોપાળદાસ હાથ લાગ્યા હતા. 'નમો યુવક મંડળ' પણ એનુ જ પરિણામ હતુ, અને 'કેળવણી મંડળ' જમાવવા પણ એ ઉપર જ એમણે મદાર બાંધી હતી.

છેક ૧૯૧૩–૧૪ના વર્ષમા એન્ટ્રન્સ પરીક્ષા લેતા એક વિદ્યાર્થી તેમની નજરમા વસી ગયો હતો. માબાપનો એકનો એક દીકરો, ભણવામા એકેએક વિષયમા આગળ, સ્વભાવે નમ્ર અને સુશીલ, પહેલો નંબર રાખે છતા અભિમાન નહિ, પોતાનાં કપડા પોતાની જાતે ધૂએ, ભેંસને પાણી પાવા લઈ જાય, ખેતરમાથી ઘાસનો ભારો માથે મૂકી લાવે અને મૂગો મૂગો અભ્યાસ કરે.

મોતીભાઈએ એની પ્રગતિ ઉપર નજર રાખવા માડી. તે અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણમા આવ્યો તે જ વર્ષે 'યુવક મંડળ' કિન્ડરગાર્ટન વર્ગ અને અંગ્રેજી છઠ્ઠુ ધોરણ શરૂ કર્યાં. ચોથા વર્ષે એ નવા નીકળેલા છઠ્ઠા ધોરણમા તે વિદ્યાર્થી પણ જોડાયો અને રિવાજ પ્રમાણે પેટલાદ બોર્ડિંગમા રહી તે મેટ્રિક પણ થયો.

બસ, હવે ઝાઝુ ભણવાની જરૂર રહી નહિ. પિતા જમીન સાચવે અને ધીરધારનો ધંધો કરે. એકનો એક પુત્ર એટલે તેણે વતન

સંભાળવું જોઈએ. પિતાએ રામભાઈને માટે ધીરધારનો ધંધો તૈયાર કર્યો.

પણ રામભાઈ ઉપર મોતીભાઈની નજર હતી. મૅટ્રિકનું પરિણામ જણાતાં તેમણે રામભાઈની તપાસ કરી, માલૂમ પડ્યું કે રામભાઈ પિતાના ધંધામાં જોડાવાના છે. મોતીભાઈએ રામભાઈના પિતાને કહેવડાવ્યું કે રામભાઈને આગળ ભણવા બધી સગવડ મળી શકે તેમ છે અને ભણતાં ભણતાં પણ તે ઘરનો ધંધો સંભાળી શકશે.

રામભાઈના પિતાએ મોતીભાઈની ભલામણ સ્વીકારી અને રામભાઈ વડોદરા કૉલેજમાં દાખલ થયા. મોતીભાઈની સાથે જ રામજીમંદિરમાં રહેવા માંડ્યું. ૧૯૨૧ માં અસહકારની ચળવળ ચાલી, અને કૉલેજમાં ભણવું અશક્ય થઈ પડ્યું. સૌની સાથે રામભાઈ પણ બિસ્ત્રા બાંધી વસો પહોંચી ગયા. પણ પિતાએ જડતી લીધી: 'મોતીભાઈની રજા લઈને આવ્યા છો?' રામભાઈ શો જવાબ આપે? પિતાએ એમને ધકેલ્યા પાછા વડોદરે.

શાંત, શરમાળ અને નમ્ર રામભાઈ 'મોતીભાઈ સાહેબ' સાથે દૂરથી જ વહેવાર રાખે અને પોતાની મેળે આવડે તે રીતે અભ્યાસ કરે. પણ મોતીભાઈ એમ રામભાઈને જંપવા દે નહિ. એ તો અવારનવાર તેમને કંઈ ને કંઈ કામ બતાવે અને નવરા પડે ત્યારે કંઈ કંઈ વાતો કરે.

એક દિવસ રામભાઈ અને તેમના મિત્રો ગપ્પાંએ ચડ્યા. કોઈએ કહ્યું કે વાંસડાની મદદથી રામજીમંદિરને છાપરે ચડી શકાય. બીજાએ તે અશક્ય માન્યું. કોણ ખરું છે તે સાબિત કરવા એક જણ વાંસડો લઈ આવ્યો અને તરત તેણે પ્રયોગ શરૂ કર્યો. વાંસડો નેવાંએ ટેકવેલો, તેની નીચે રામભાઈ ઊભેલા અને પેલા ભાઈ વાંસડા ઉપર ચડ્યા. અર્ધેક પહોંચ્યા ને નેવામાંથી નળિયાં પડ્યાં— રામભાઈના માથા ઉપર. રામભાઈ ઘવાયા. પ્રયોગ અધૂરો રહ્યો. હસવામાંથી ખસવું થયું, અને વિદ્યાર્થીઓ ડઘાઈ ગયા.

મોતીભાઈને ખબર આપવામાં આવી. તરત જ રામભાઈને હૉસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. રામભાઈના પિતા આ અરસામાં મરણ પામેલા. તેમના તે એકના એક પુત્ર હતા. ઘેર ખબર આપે

તો તેમનાં માતાને આઘાત થાય અને રામભાઈને થયેલો ઘા પણ આવાન ફગાવે તેવો હતો. મોતીભાઈએ જવાબદારી પોતાને માથે લીધી અને પંદર દિવસ સુધી રામભાઈની એકનિષ્ઠાથી ચાકરી કરી માથામાં ઘા એટલો ઊંડો પડેલો કે તેને ટાંકા મારવા પડેલા દર્દીની પાસે ચોવીસે કલાક માણસ જોઈએ વિદ્યાર્થીઓ એક પછી એક બેસે, સવાર સાંજ મોતીભાઈ ખબર કાઢે અને રૂપમાં રામભાઈની માતાની ખોટ પૂરે

રામભાઈ હૉસ્પિટલમાંથી ઘેર આવ્યા અને સાજા થયા ત્યાર જ તેમનાં કુટુંબીઓને આ બાબતની ખબર પડી. આ બનાવે રામભાઈ અને મોતીભાઈને બહુ નજીક આણ્યા, અને રામભાઈ મોતીભાઈના જમણા હાથ બની ગયા. વિદ્યાદાન, કોળીની જમીનો, વાર્ષિક રિપોર્ટો, સૌમાં રામભાઈની મદદ લેવાતી. વળી 'યુવક' ત્રૈમાસિક પણ રામભાઈ મારફતે જ તૈયાર થતું સામગ્રી તૈયાર કરવાનું અને એના પ્રૂફ જોવાનું કામ પણ રામભાઈ પાસે જ મોતીભાઈએ કરાવેલું

રામભાઈ જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ મોતીભાઈ તેમને વધુ ને વધુ કામ સોંપતા ગયા. ટ્રિપમાં સાથે લઈ જાય, શાળાઓમાં ફરવે અને યુવકો સાથે કામ કરવા મોકલે. એમ કરતાં તા. ૭–૫–'૨૩ના એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું

વડોદરા, તા ૭–૫–'૨૩

રા ભાઈ રામભાઈ,

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ મળીને વેકેશનમાં સમાજસેવાનાં કંઈ કંઈ કામ કરશો. 'યુવક મંડળ'ને જાગતું જીવતું જ બનાવશો. કંઈ આનંદ મળે, કંઈ જ્ઞાન મળે, કંઈ સેવા થાય, કંઈ આત્મશુદ્ધિ થાય, એવું કંઈ કંઈ કરશો જ. હું દિલગીર છું કે તમારી સાથે વસો રહેવા ધાર્યું હતું છતાં બહુ જ મોડો આવી શકીશ. છતાં તમારામાં સઘળાનામાં મને શ્રદ્ધા છે અને એવી આશા રાખું છું કે મારી દોરવણી સિવાય પણ તમે તમારા કાર્યનું ક્ષેત્ર શોધી શકશો અને ફરજ બરાબર અદા કરશો.

મોઢે રૂબરૂમાં ઘણી વખત કહ્યું છે અને પત્રમાં પણ લખું છું કે, વસોનું ભાવિ વસોના જ યુવકો ઉપર અવલંબી રહ્યું છે આપણી પાસે બળ, દ્રવ્ય કે શક્તિ નથી પણ એકબીજાનામાં વિશ્વાસ અને

સપથી નામ કમાવાની વૃત્તિ છે દ યની જવાબદારી તો તમને કોઈને હું લેવાનુ કહેતો જ નથી, પરતુ કામની જવાબદારી લેતા શીખો અને એ પાચ વર્ષે ગામની જવાબદારી જે તમારે લેવાની છે તેની તાલીમ આજે મેળવો અને પાચ વર્ષથી માડીને ૫૦ વર્ષ સુધીના આપણે બધા યુવકો ગામની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એકબીજાના ગાઢા પરિચયમા આવીએ, એકબીજાને મદદ કરવાન શીખીએ, જ્ઞાતિના અને કુટુબના ક્લેશ કકાસથી દૂર રહીએ, ગામની સુખ શાતિમા વધારો કરીએ—ટૂકામા આપણે સુખી થઈએ અને બીજાને સુખી કરીએ, એ પ્રકારનુ જીવન ગાળતા આપણે બધા શીખીએ

રાત્રિશાળા ખાસ જોતા રહેશો વર્ગોમા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના પરિચયમા વધારે ને વધારે આવવા પ્રયત્ન કરશો આપણી સાથે વધારે ને વધારે તેઓ ભળે, આપણી પ્રવૃત્તિઓમા રસ લેતા થાય ઘરના, કુટુબના, અને શેરીના મિથ્યાભિમાનમાથી મુક્ત થાય, જિજ્ઞાસુવૃત્તિ ખીલવે, અને તેમનામા જ્ઞાનપિપાસા જાગ્રત થાય એ માટે પ્રયત્ન કરશો ગામના બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યના નાગરિકો છે અને ગામની સેવા તેઓ આ રીતે જ કરી શકે તેમ છે એ પ્રકારની ભાવના તેમનામા જાગ્રત કરશો

ઉનાળાની રાત્રિના વખતે પાચ સાત મિત્રો બાગમા બેસવાનુ રાખશો અને નિર્દોષ વાતચીતમા અને ઉપર લખી એ બધી યોજનામા અને સગીતની મજામા વખત ગાળશો, તો રજાઓ પાછળની જિંદગીમા વણી સાભરે એવી રીતથી પસાર થશે યાદ રાખજો કે વિદ્યાર્થી અવસ્થાના નિર્દોષ આનદો ફરી ફરીને નથી મળતા અને એ આનદ સમજપૂર્વક (સેવેના) મિત્રોના સમાગમમા જેટલો મળી શકે છે તેટલો બીજી રીતે નથી જ મળતો અમને ઘણી ઇચ્છા થાય છે કે અમે બધા મિત્રો રજાઓમા અઠવાડિયુ પખવાડિયુ ભેગા રહીએ, પરતુ તે હવે શક્ય નથી તમને પણ તેવો જ અનુભવ થશે માટે હાલ જેટલો વખતનો ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો કરી લો

લિ તમારો

મોતીભાઈ ન અમીન

૧૪

રામભાઈ—૨

(૧૯૨૫)

વસોમાં વિદ્યાર્થીઓએ અખાડાની પ્રવૃત્તિ જમાવી અને પરિણામે મૅટ્રિક વર્ગ ઊઘડ્યો તે અરસામાં રામભાઈ કૉલેજમાં છેલ્લા વર્ષોમાં હતા અને ગ્રેજ્યુએટ થઈ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર થવા ઇંગ્લંડ જવાનાં સ્વપ્નાં સેવતા હતા. તેની મોતીભાઈને ખબર પડતાં તેમણે એ લાઈન માટે રામભાઈની વતી બધી તપાસ કરી, અને ખર્ચ અને ભાવી આવકના આંકડા મૂકી જોયા. સમજાયું કે, દેવું કરીને જાય તો પાછા આવીને તે વાળતા ઘણો સમય જાય અને મુશ્કેલી પણ પડે. પરદેશ જઈ આવે એટલે ઘરનાં માણસો કરતાં રહેણીકરણી જુદી થઈ જાય અને નોકરીને કારણે ગામબહાર રહેવાનું થાય એટલે વતન સંભાળી શકે નહિ. આ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, વિલાયત જવું કે કેમ તે વિષે શાંતિથી વિચાર કરવાનો હતો.

આ વિચાર ચાલતો હતો તે દરમ્યાન રામભાઈ પરીક્ષા આપવા ગયા. ત્યાં 'સ્ટૅન્ડર્ડ ટાઇમ' અને 'લોકલ ટાઇમ' વચ્ચેના ભેદથી અજાણ્યા હોવાને કારણે એક દિવસ પરીક્ષાને સ્થળે મોડા પડ્યા એટલે પેપર લખી શક્યા નહિ અને નાપાસ થયા. વિલાયત જવાનું બાજુએ રહ્યું અને રામભાઈને એક વર્ષ નવરા બેસવાનું થયું. વિદ્યાર્થી તરીકે તેમની ગણના પ્રથમ પંક્તિમાં થતી હતી, તેથી ડિગ્રી નહિ હોવા છતાં પ્રોફેસરોએ તેમને કૉલેજમાં ડેમોન્સ્ટ્રેટરની જગાએ રોકી લીધા — એન્જિનિયર થવાનાં સ્વપ્નાં સેવતા સેવતા રામભાઈ શિક્ષક બન્યા.

એક વર્ષ પૂરું થયું. રામભાઈએ ફરી પરીક્ષા આપી અને તેમાં તે પાસ થયા. દરમ્યાન વિલાયત જવાનો વિચાર મોળો પડ્યો. કૉલેજમાં જ નોકરી જોઈએ તો મળે તેવી સ્થિતિ જણાઈ. પણ કૉલેજની નોકરીમાં પગાર થોડો મળે અને રહેણીકરણી

વિલાયતી કંપની તેના કરતા એ જ ગ્રેડની શિક્ષકની નોકરી સારી — એ દષ્ટીને શિક્ષક થવા તરફ મન વળ્યું. મોતીભાઈની સલાહ માગી. મોતીભાઈને તો ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું. તેમણે તે વિચાર વધાવી લીધો અને રામભાઈને ખંભાતમાં નવા નીકળેલા મેટ્રિક વર્ગમાં સાયન્સના શિક્ષક તરીકે નીમી દીધા (૧૯૨૫)

મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમમાં સાયન્સ આ વર્ષે જ દાખલ થયું હતું. આગલે વર્ષે રોકેલા સાયન્સ શિક્ષક છૂટા થયા હતા એટલે રામભાઈને અને ખંભાતના મેટ્રિક વર્ગને બનેને સંજોગો અનુકૂળ હતા.

મોતીભાઈ એમની પદ્ધતિ પ્રમાણે રામભાઈના કામમાં રસ લઈ રહ્યા હતા. રામભાઈ સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમને શિક્ષકનું કામ ગમતું જણાતું હતું અને વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમનું કામ રુચતું હતું. મોતીભાઈ રામભાઈના વલણને ટેકો આપતા જતા હતા.

તા. ૧૫–૭–'૨૫ ના પત્રમાં આ વિષે તેમણે લખ્યું

નડીઆદ, તા. ૧૫–૭–'૨૫

ભાઈ રામભાઈ,

તમારો પત્ર આજે મળ્યો છે. હકીકત જાણી અને ઘણો આનંદ થયો છે. જેવું વિદ્યાર્થીજીવન તેવું જ શિક્ષકજીવન પવિત્ર છે. પરંતુ બંને જીવન અને મનુષ્ય તરીકેનું પણ જીવન જીવતા આવડવું જોઈએ. સંસાર ક્લેશમય છે, પાપમય છે, દુઃખમય છે, પણ તે બાહ્ય દષ્ટિએ. આપણે નિર્દોષ રહીએ, સેવાધર્મ પાળીએ, સ્વાશ્રયના સિદ્ધાંતો શીખીએ તો સાચી શાંતિ અને સાચું સુખ અનુભવી જાણીએ અને આ પ્રકારનું જીવન ગાળવામાં વિદ્યાર્થીજીવનથી શિક્ષકજીવન બીજે નંબરે આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે જેટલા પ્રમાણમાં આપણે નિઃસ્વાર્થ જીવન યોજીએ એટલા જ પ્રમાણમાં તે લહાવો આપણને લેવાનો મળે છે. મને તો ખાતરી છે કે બીજું કંઈ થવાના કરતાં તમે શિક્ષક થવાને વધારે યોગ્ય છો. ભવિષ્યમાં તમે સારા શિક્ષક નીવડશો એમ હું માનું છું. શિક્ષકજીવનમાં ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, નિર્વ્યસનીપણું, શાંત સ્વભાવ, ઉદ્યોગીપણું, ખંત અને સેવાભાવ, એ પ્રકારના ગુણો મુખ્યત્વે કરીને હોવા જોઈએ. તમારામાં તે ગુણો મેં જોયા છે અને અનુભવ મળતાં તમે વિદ્યાર્થી

એોને વધારે સારા સંતોષ આપી શકશો એમ હુ માનતો આવ્યો છુ. માટે જ શિક્ષક તરીકે તમે આવી મળવાથી મેં 'વસો કેળવણી મંડળ'ને ભાગ્યશાળી માન્યુ છે તમને શિક્ષણના વિષયોમા અને વિદ્યાર્થીઓમા રસ પડવા માંડયો છે એટલે તમારા સબધી મને જે કઈ સહેજસાજ ચિંતા હતી તે હવે દૂર થઈ છે ઈશ્વર તમારી અને અમારી આશાઓ પૂર્ણ કરે એ જ પ્રાર્થના

લિ તમારા
મોતીભાઈ ન અમીન

એક માસ પછી ફરી લખ્યુ

નડીઆદ, તા ૧૯-૮-'૧૫

ગ. ભાઈ રામભાઈ,

વસોમા રહેવુ એટલ મનાભાઈનો અને ગરીબાઈનો સ્વીકાર કરવો, વિના કારણ અનેક ચિંતાઓ વહોરવી, અજ્ઞાન લોકોમા સરકારી નોકરીથી જે પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે ગુમાવવી અને એક રીતે આનામા જીવન ગુમાવી કષ્ટમય જીવન ગાળવુ એક વાત મે હજી સુધી લખી નથી તે વિના સંકોચે આજે લખી દઉ છુ કે, મારી ઇચ્છા તો 'વસો કેળવણી મંડળ'ના તમે પહેલા સ્વયમેવક થાઓ એવી પણ છે

એકદરે મારી યોજના પરિપૂર્ણ થશે તો સાત સ્વયમેવકો જોઈશે એક ચોથા ધોરણ માટે, એક પાચમા ધોરણ માટે, ને ચાર છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણ માટે તે ઉપરાત એક 'નવી ગુજરાતી શાળા'ના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે આ રીતે સ્વયમેવકો વહેલા મોડા આપણને વસોમાથી મળી રહેશે બહારના પણ આપણે સ્વીકારી શકીશુ કિન્ડરગાર્ટનથી માંડી મૅટ્રિક ક્લાસ સુધી કેળવણી આપનાર સસ્થા આપણે જમાવી શકીશુ તમે પહેલા સ્વયસેવક થાઓ એ માન તમને અને મને અને કેળવણી મંડળને ઓછુ નથી પ્રોફેસર કર્વે અને અખડાનદ કે ઠક્કર અમૃતલાલભાઈ જેટલો અને જેવો આપણે આત્મભોગ ન આપી શકીએ. ડો સુમતની માફક રૂ ૭૦૦)ની નોકરી આપણે ન છોડી શકીએ, પણ સામાન્ય માણસ તરીકે થોડોઘણો લોભ અને

સુખશાંતિનો આપણે ત્યાગ કરી શકીએ એ કરવું એનું નામ મનુષ્યત્વ અને કર્તવ્ય છે મનુષ્યત્વ મેળવવામાં જ જીવનનું સાર્થક છે તપ તપવા જંગલોમાં જવું નથી લડાઈઓ લડવા જઈ જીવને અને શરીરને જોખમમાં નાખવું નથી સેંકડોના રૂપિયા એન્ઢા ન્રી મોટા મોટા યજ્ઞ ન્રવા નથી પણ નાના માણસોથી નાનકડા ગામમાં, નાના ભોગ આપીને આપણે યજ્ઞ – નોન્રી – કરી શકીએ અને યથાશક્તિ આ ુતિઓ આપી શકીએ

પેટલા બોર્ડિંગ હાઉસના પ્રતાપે 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી હું સ્થાપી શક્યો રા ગોપાળદાસ અને અન્ય યુવકોની મદદ વડે હું 'વસો કેળવણી મંડળ' સ્થાપી શક્યો પણ આ 'કેળવણી મંડળ'નું સાચું બળ 'સ્વયંસેવક મંડળ' તો તમારી મદદ વડે જ સ્થાપી શકું

તમે 'કેળવણી મંડળ'માં જોડાઓ એટલે મે આ વાત તમારા આગળ મૂકવા ધારી હતી પ્રસંગ આવતા આજે મૂકી છે ને તે એટલા માટે મૂકી છે કે નિર્ણય ન્રો તે સાથે બધી બાબત લક્ષમાં રાખી શકો અગાઉ લખ્યું હતું તે આજે ફરી લખું છું કે મારા તરફના માનના કે અભિપ્રાયના કારણે તમારા મનથી વિરુદ્ધ કોઈ જાતનો નિર્ણય ન્રશો નહિ તમે સરકારી નોકરી ન્વીકારી શકો, સરકારી નોકર જેટલો જ પગાર લઈને કેળવણી મંડળમાં રહી શકો, ના સ્વયંસેવક તરીકે, વખત આવે, 'કેળવણી મંડળ'માં જોડાઈ શકો આ ત્રણમાંથી એક નિર્ણય ન્રવા તમે સ્વતંત્ર છો તમે જે નિર્ણય કરશો તેમાં હું સંમત છું જેટલા પ્રમાણમાં હું અને તમે જુદા છીએ તેટલા પ્રમાણમાં મારી ઇચ્છા તે તમારી ઇચ્છા હોવી ન જોઈએ તમે સરકારી નોકરીમાં જોડાઓ તોપણ તમને હું આજે જે ભાવથી ચાહું છું તે જ ભાવથી ચહાતો રહીશ ને તમારા આત્મવિશ્વાસમાં આશાથી બનશે તેટલી મદદ કરતો રહીશ માટે જ ફરી લખું છું કે તમારો નિર્ણય તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ન્રશો ને મને જણાવશો

લિ તમારો

મોતીભાઈ ન અમીન

૧૫

વસો યુવક મંડળ—એક ભાષણ

(૧૯૨૫)

રામભાઈ સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો તે દરમ્યાન સ્કૂલના મૅટ્રિક વર્ગમાં એક બનાવ બન્યો. આ વર્ગમાં સંખ્યા થોડી અને ખર્ચ ભારે હતું. એટલે તે નભશે કે કેમ તે વિશે કેટલાકને શંકા હતી. એ શંકા દૂર કરવાની જવાબદારી મોતીભાઈને શિર હતી. પહેલે જ વર્ષે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં આ વર્ગનું પરિણામ સારું આવ્યું. એટલે એની સફળતા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ, અને મોતીભાઈએ ખર્ચનો બોજો હળવો કરવા 'કેળવણી મંડળ' તરફથી ચાલતા છઠ્ઠા તથા સાતમા બંને વર્ગોની ફી વધારી. તે સામે વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધ કર્યો અને તત્કાળના હડતાળ પાડી. હડતાળ બે દિવસ ચાલી. મોતીભાઈને તેની ખબર પડી. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવ્યા. કારણ પૂછ્યું. ચર્ચા ચાલી.

મોતીભાઈ કહે : 'હું તો ઇચ્છું કે તમો બધાને મફત ભણાવી શકાય. અને આજે જ એવી સગવડ આપવા પણ તૈયાર છું. પણ આપણે મૅટ્રિક ક્લાસ કાઢ્યો, એટલે 'કેળવણી મંડળ'ને ખર્ચ વધ્યું. એ ખર્ચ ન તો સરકારે આપવું જોઈએ, ન તો લોકોએ આપવું જોઈએ, ન તો વિદ્યાર્થીઓએ આપવું જોઈએ કે પછી દેવું કરવું જોઈએ. સરકાર થોડીક ગ્રાન્ટ આપે છે તેથી રાહત મળે છે. પણ ખોટ તો આવે છે. લોકો દાન આપતા નથી. એટલે દેવું કરવું કે ફી વધારવી—એ બેમાંથી એક માર્ગ રહે છે. દેવું કરવાની પણ મારી તૈયારી છે, પણ એ દેવું તમારે ભવિષ્યમાં આપવું પડશે. એની જવાબદારી તમે આજથી લેતા હો તો જાઓ, તમારી ફી માફ કરાવું. કહો છો તૈયાર?'

વિદ્યાર્થીઓ શું કહે? થોડી વાર બધા ચૂપ રહ્યા. પછી કોઈ કોઈ બોલ્યું : 'પણ સાહેબ, એવી જવાબદારી શી રીતે લેવાય?'

'તો પછી ફી આપવી જોઈએ ને?'

'પણ, સાહેબ, આટલી બધી ફી?'

'જરા વિચાર કરો. આપણે મેટ્રિક ક્લાસ નહોતો કાઢ્યો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ બહારગામ ભણવા જતા. તેમને મહિને સહેજ ૧૫થી ૨૦ રૂપિયા ખર્ચ આવતું. તેને બદલે અહીં સાત રૂપિયામાં પતે છે. એ લાભ ખરો કે નહિ?'

'પણ, સાહેબ, આટલી બધી ફી તો ના પોષાય.'

'જેને ના પોષાય તે બીજી શાળામાં જઈ શકે છે'

'તે તો પહેલાં હતું જ ને?'

'ત્યારે તમે સમજી શકો છો કે વધારે ફી આપવી પડે છે તે પણ સરવાળે તો સસ્તી જ છે!—તો, કહો, હવે નિશાળમાં જશોને?'

વિદ્યાર્થીઓ ગૂંચાયા. તેઓ તો 'ના'ને જ વળગી રહ્યા. મોતીભાઈ કહેઃ "તમે તો 'મહાજન મારું માબાપ પણ મારી ખીલી ખસે નહિ' એવી વાત કરો છો. કાં તો ફી આપો, કાં તો દેવાની જવાબદારી સ્વીકારો, નહિ તો શાળા છોડો—એ સિવાય ચોથો રસ્તો હોય તો બતાવો."

આખરે વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાછી ખેંચવાનું કબૂલ કર્યું. મોતીભાઈએ તેમને શાબાશી આપતાં કહ્યું: 'તમે હડતાળ પાડવાની હિંમત કરી તે માટે તમને ધન્યવાદ આપુ છું. હું ઘણો દિલગીર છું કે તમારે માથે ફીનો બમણો બોજો નાખવો પડે છે. સરવાળે તો તે બમણો નથી પણ અર્ધો છે, એ તમે જોઈ શક્યા હશો. પણ એ બોજાયે હળવો કરવા હું મથીશ. દરમ્યાન તમારી હિંમતના અને સજ્જનતાના બદલામાં તમારા વર્ગને રૂ. ૫૦) બક્ષિસ આપું છું. તેનો તમારે ફાવે તે ઉપયોગ કરશો.'

*

અખાડો સ્થપાયો, મેટ્રિક વર્ગ નીકળ્યો અને વિદ્યાર્થીઓનું જૂથ જામ્યું. એટલે યુવકોમાં જાગ્રતિ આવી. ૧૯૨૧ ના અસહકારના વાતાવરણે એમાં ચિનગારી મૂકી. ત્યારથી વિદ્યાર્થીઓ કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ કરતા, અને તેમને ચોતરફથી ઉત્તેજન મળતું. તેમના જ પ્રયત્નથી ટિળક સ્વરાજ્ય ફાળામાં બારસો રૂપિયા જેટલી રકમ

એકઠી થઈ હતી, અને એ જ નાણાથી અખાડાનું મકાન બાંધી તેને 'ટિળક વ્યાયામ મંદિર' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ 'વ્યાયામ મંદિર' 'કેળવણી મંડળ'ની જમીન ઉપર બંધાવ્યું હતું અને એને નિભાવના એ મંડળ નાણાં પણ આપતું હતું. એ રીતે ગામના યુવાનોને એકઠા થવાનું અને કામ કરવાનું તે ઉત્તમ સ્થળ બન્યું હતું.

પણ એ મંડળે જ યુવકોમાં અસ્મિતા જાગી હતી. તેનો પડઘો એકાદ માસ પછી વિદ્યાદાનના દિવસે ઉઘરાવેલા નાણાંની કાળવણી વખતે સંભળાયો. વિદ્યાદાન ઉઘરાવવાનું, તેનો હિસાબ રાખવાનું, તેનું નિવેદન તૈયાર કરવાનું — એ બધું કામ 'યુવક મંડળ' કરતું. પણ એમાંનું ઘણુંખરું મોતીભાઈ જ કરી લેતા અને નાણાંની ફાળવણી પણ તેમની સલાહથી જ થતી. આ વર્ષે યુવકો જાગ્યા અને વિદ્યાદાનના નાણામાંથી સ્ત્રીકેળવણીને મદદ મળવી જોઈએ, વ્યાયામની હરીફાઈઓને મદદ મળવી જોઈએ, ખાદીપ્રચારને મદદ મળવી જોઈએ — એમ વિદ્યાદાનના દિવસ પછીની 'યુવક મંડળ'ની સભામાં જુદા જુદા અવાજ નીકળ્યા. કોઈએ એમ પણ કહ્યું કે, ''યુવક મંડળ'ને નામે 'કેળવણી મંડળ' — એટલે મોતીભાઈ સાહેબ — જ વિદ્યાદાનના નાણાંની ફાળવણી કરે છે તો પછી 'યુવક મંડળ'ને બદલે 'કેળવણી મંડળ' જ એ કામ કરી લે. 'યુવક મંડળ'નું એમાં શું સ્થાન છે એની ચોખવટ થવી જોઈએ."

'યુવક મંડળ'માં મોતીભાઈ સાહેબનો પણ સમાવેશ થતો હતો. એ હકીકત ઉપરનો અવાજ ઉઠાવનાર યુવકોના ધ્યાન બહાર રહી ગઈ હતી. વળી વિદ્યાદાન યુવકો ઉઘરાવતા હતા અને અખાડો પણ યુવકો ચલાવતા હતા, પણ એ સર્વ 'કેળવણી મંડળ'ને આધારે જ થતું હતું. એટલું જ નહિ, પણ યુવકોના એ ઉત્સાહને પોષવા જ મૅટ્રિક વર્ગ કાઢ્યો હતો અને એમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને 'કેળવણી મંડળ' એટલે મોતીભાઈ સાહેબ જ પોષતા હતા.

મોતીભાઈ સાહેબ તો યુવકોની આ જાગ્રતિથી રાજી જ થતા હતા. તેમણે તે દિવસે પેટ ભરીને વાતો કરી. યુવકો શું કરી શકે, તેમણે શું કરવું જોઈએ, વગેરે વિષે લંબાણથી કહ્યું. છેવટે 'યુવક

મડળ'ના ઉદ્દેશો અને કર્તવ્ય સમજાવતા બોલ્યા "ગામની બધી પ્રવૃત્તિઓનુ મૂળ 'યુવક મડળ' છે જે કોઈને હૈડે ગામનુ હિત વસતુ હોય તે એનો સભાસદ થઈ શકે છે ૧૮ વર્ષ કે ૮૦ વર્ષનો એમા ભેદ નથી એનો મુખ્ય હેતુ ગામની જનતા વધારવાનો છે ગામમા વસતા નાનામોટા સૌ એમા જોડાઈ શકે—સભાસદ હોય કે ના હોય તોપણ એમા ભળી શકે—અને પોતાનાથી થાય તે સેવા કરી શકે, એ એની ખૂબી છે એના સભાસદને એક જ હક્ક છે—ગામની સેવા કરવાનો મે આના ફી રાખી છે તે તો નામની જ છે ફ્રાન્સ જેવા દેશમા સભાસદની લાયકાત મેવા ઉપરથી ઠરાવવામા આવે છે એવુ આપણે કરી શકતા નથી, માટે જ પૈસાથી સભાસદ બનાવીએ છીએ બાકી પૈસા આપે તે સભાસ, એમ છે નેતે મને સેવા કરે—કામ કરે—તે સભાસ એવુ હોવુ જોઈએ મે-કે 'કેળવણી મડળ' જેવી સસ્થાઓમા પૈસો, સત્તા, લાયકાત બધુ જોવુ પડે પણ 'યુવક મડળ'મા પૈસો કે સત્તા મહત્ત્વની વસ્તુ નથી સેવા કરવાની જેને ધગશ હોય તેને આ મડળ તક આપે છે અને સાથ આપે છે એને બીજા કશા અડચણો નડતા નથી આ મડળ સેવાની ધગશ અજમાવવાની અને પોતાના વિચારોની કસોટી કરી જોવાની એક પાઠશાળા છે એ પાઠશાળામા તાલીમ લેતા ગામહિતના કોઈ એક પ્રશ્નને જે કોઈ પોતાનો કરી લે તેને સત્તા, હક્ક, માન બધુ આપોઆપ મળશે તે માટે ફરજ બજાવતા, જવાબદારી ઉઠાવતા શીખવુ જોઈએ તેમા નિષ્ફળ જવાય તો તેથી નુકસાન કઈ જતુ નથી, અને પ્રયત્ન કર્યાનુ પુણ્ય—લાભ—તો મળે છે જ

આમ હોવાથી જેમ 'યુવક મડળ'ના સભાસદની લાયકાતને કોઈ મર્યાદા નથી, તેમ તેના કાર્યક્ષેત્રને પણ કોઈ મર્યાદા નથી 'યુવક મડળ ગામના એકેએક જણનુ છે, અને ગામહિતનુ કર્તવ્ય બજાવવાની જવાબદારી પણ ગામના એકેએક જણને શિર છે તેથી 'યુવક મડળ'ના સભાસદો ગામમા ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને મદદ કરી સેવા કરી શકે છે એ મદદ દ્વારા સેવાની તાલીમ લઈ શકે છે, જે પ્રવૃત્તિઓ ન થતી હોય તે પોતે શરૂ કરી શકે છે અને રસ્તે જતા પણ જનસેવા કરી શકે છે '

આમ કહી, ગામમાં શી શી પ્રવૃત્તિઓ કરવા જેવી છે, યુવકોએ શું કરવું જોઈએ, એ વિષે મોતીભાઈએ અનેક વાતો કહી. ગામની પ્રગતિનો નકશો એમણે વર્ષોથી દોરી રાખ્યો હતો, અને નવા નવા પ્રશ્નો એમાં ઉમેરતા જતા હતા. એમને મન વસો તો દેશોન્નતિના પ્રશ્નો ઉકેલવાની એક પ્રયોગશાળા હતું. અને એ પ્રયોગશાળામાં કરવાના કામના પદાર્થપાઠ 'યુવક મંડળ'ની પ્રવૃત્તિઓમાં મળતા હતા. એવા પદાર્થપાઠ લેતા લેતા અને બીજાને આપતા આપતા તે આગળ વધ્યા જતા હતા. એટલે યુવકોએ કરવા જેવાં અને તેમનાથી થઈ શકે તેવાં કામોની તેમની વાતોને છેડો જ નહોતો. એમાંની ઘણી વાતો 'વસો યુવક મંડળ'ના ઉદ્દેશોમાં તેમણે ગણાવી છે. તેનું આજે પુનઃસ્મરણ કર્યું અને તે યાદીમાં અનેક વિગતોનો ઉમેરો કર્યો.*

* આ યાદી 'વસો યુવક મંડળ'ના મંત્રી પાસેથી મળી શકશે.

૧૬

પેટલાદ તાલુકાની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૨૫ થી ૧૯૨૭)

પેટલાદ છોડી વડોદરે આવ્યા ત્યારથી મોતીભાઈએ ગામડાના લોકોને કેળવણી મળે તે માટે શું થઈ શકે તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો. વડોદરા રાજ્યે લોકહિતની એટલી બધી ઉદાર યોજનાઓ કરી હતી કે તેનો લાભ લેવામાં આવે તો લોકો આપોઆપ સ્વરાજ્ય ભોગવતા થઈ જાય એમ તે જાતે અનુભવતા હતા. એટલે સ્વરાજ્યની પ્રચંડ હિલચાલ ચાલી છતાં વડોદરા રાજ્યની નોકરીનો મોહ મોતીભાઈ ન જ છોડી શક્યા અને રાજ્ય તરફથી મળતી સવલતોનો લોકોને લાભ લેતા કરવા તરફ એમણે દૃષ્ટિ દોડાવી.

પેટલાદ બોર્ડિંગ સ્થપાઈ તે જ વર્ષે (૧૯૦૬) વડોદરા રાજ્યે ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર કર્યો હતો. એનો લાભ નહિ જેવો જ લેવાતો હતો, અને દંડની શિક્ષા સારી પેઠે થતી હતી. ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાનો હેતુ લોકોને નિશાળોમાં ધકેલવાનો હતો અને એક વખત નિશાળોમાં લોકો જતા થાય તો કેળવણીના પ્રચારનું કામ સહેલું થઈ જાય — એ એનો હેતુ હતો. તેને બદલે એ કાયદો તો લોકોને દંડવાનું એક હથિયાર થઈ પડ્યો અને કાયદાનો અમલ નહિ થવાને કારણે સરકારને દંડના નાણાંની સારી એવી આવક થવા લાગી. આમાં સરકારનો દોષ નહોતો. દોષ તો કાયદાનો ભંગ કરનારનો હતો. પણ આ હકીકત ઉપલક દૃષ્ટિએ જ સાચી હતી. ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો ખરી હકીકત તો એ હતી કે કાયદા-માત્રથી — સરકારના નામમાત્રથી — ભડકવાને પ્રજા ટેવાયેલી હતી અને ભડકેલી પ્રજાને વધુ ભડકાવી કામ લેવાને સરકારના અમલદારો પણ ટેવાયેલા હતા. કાયદો કરનાર મહારાજાનો હેતુ સુંદર હતો, પણ એ હેતુ પ્રજાના દિલમાં ઉગાડી, પ્રજાને રાજ્યની ઉદાર નીતિનો લાભ

સેવા કરનાર કોઈ નહોતું એ કામ તો અમલદારો કરી નાખે કે પ્રજાના સેવકો કરી શકે

પુસ્તકાલયોના પ્રચારનું કામ કરતાં આ વસ્તુસ્થિતિ મોતીભાઈને સમજાઈ ગઈ હતી એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૯ના વર્ષમાં સૌથી પ્રથમ તેમણે ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાના પ્રશ્નને હાથમાં લીધો હતો તે વિષે એક લેખ પણ લખ્યો હતો એ કાયદાના અમલથી લોકોને સંપૂર્ણ લાભ થવો જોઈએ અને તે માટે કેળવાયેલા વર્ગે જ જાગ્રત થવું જોઈએ. ગરીબોના હિત માટે કરેલા આ કાયદાને પરિણામે ગરીબોનો એક રૂપિયો પણ દંડ થાય એ દીવાન સાહેબના એક હજાર રૂપિયા દંડ થવા બરાબર છે દીવાન સાહેબના એક હજાર રૂપિયા દંડ થાય તો તેથી દીવાન સાહેબને તો કંઈ નજીક ન થાય, પણ ગરીબનો એક રૂપિયો દંડ થાય તો તેથી તેને તો ચાર છ દિવસનો રોટલો જાય આ મોતીભાઈની સચોટ દલીલ હતી અને તેથી ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાને પરિણામે કોઈ પણ સ્થળે દંડ ન થાય તે માટે કેળવાયેલા યુવાનો પ્રયત્ન કરે એ તેમનું કર્તવ્ય છે અને તે દ્વારા ગરીબોની મહાન સેવા થાય તેમ છે—એ તેમને લાગી ગયું હતું. અને તે માટે તે જ્યાં જતા ત્યાં શિક્ષકો, યુવાનોને અને ગામના આગેવાનોને ઉપદેશ દેતા ફરતા હતા

આ પ્રયત્નોનાં વાર્ષિક પરિણામ જાણી શકાય અને ગામડાંના કેળવણીના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી શકાય તે માટે, ગામડાંમાં થતી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની માહિતી મેળવવી એ મોતીભાઈએ એક કર્તવ્ય માન્યું હતું પુસ્તકાલયની તપાસણીને કામે જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં તે આ કામ અચૂક કરતા અને લોકો સાથેનો પરિચય વધારતા એમ કરતાં કરતાં તેમણે ગામડાંના ધર્માદા ફંડોની તપાસ કરવા માંડી હતી, અને ૧૯૨૩–૨૪ વર્ષમાં પેટલાદ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામોનાં આવાં ફંડોની માહિતી એકઠી પણ કરી હતી આ સર્વ પ્રયત્નોને વેગ મળે તે માટે પોતે નિવૃત્ત થઈ પેટલાદ તાલુકાને ખીલવવાનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા અને તે માટે તૈયારી શરૂ કરી

અસહકાર નરમ પડવાને લીધે અને ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર ભાર મૂકવાને લીધે યુવકોનું વલણ ગામડાંની સેવા તરફ વળ્યું હતું તેનો લાભ લઈ 'ચરોતર યુવક મંડળ'ને જાગ્રત

કરવાના પ્રયત્નો આરંભવા શરૂઆત વર્ષોથી થઈ ચૂકી હતી બીજે વર્ષે ગામડાના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા વેકેશનમા યુવકોને આમંત્રણ આપ્યુ પેટલાદ બોર્ડિંગમા તા ૩-૫-૨૬ને દિવસે કેટલાક યુવકો એકઠા થયા, તેમને સબોધીને કહ્યુ અહી તમે આવ્યા છો તેનાથી મુખ્ય લાભ મને થવાનો છે સાડા ત્રણ વર્ષ પછી હુ નોકરીમાથી મુક્ત થાઉ ત્યારે મારે શુ કરવુ તેની દિશા ઢૂઢી રહ્યો છુ ગામડામા જવાથી બેશક તમોને જાણવાનુ મળશે ગામડાને આપણી યોજનાથી ફાયદો થશે કે નહિ તે ... કહી શકાય ... પછી તાલુકાના વિભાગો પાડી દરેક વિભાગમા એક એક ટુકડીને અમુક કાર્યક્રમ આપી મોકલી દીધી આ યુવકોએ કરેલા કામથી ઘણુ જાણવાનુ મળ્યુ અને 'યુવક મંડળ' ફરી શરૂ કરવાની જરૂરની ખાતરી થઈ

આ જ વર્ષે પેટલાદના એક જૂના વિદ્યાર્થીએ રૂ ૫,૦૦૦) કોઈ પણ સેવાના કામમા વાપરવાની ઇચ્છા બતાવી અને મોતીભાઈની તે માટે સલાહ લીધી મોતીભાઈએ વર્ષોથી સેવેલા એક સ્વપ્નને મૂર્તિમંત કરવામા આ તકનો ઉપયોગ કર્યો છેક ૧૯૧૫-૧૬ના વર્ષમા વસોમા નવી ગુજરાતી શાળા નીકળી ત્યારથી ડૉ સુમંત મહેતા અને શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક સાથે ગુજરાતના ગામડામા પુસ્તકાલયો અને ઔષધાલયો કાઢવાની યોજનાઓ વિચારાઈ હતી તેનો અમલ કરવાનુ બની શક્યુ નહોતુ પણ ત્યાર પછી પેટલાદ તાલુકાના બાંધણી ગામે એક દવાખાનુ સ્થાપવાનુ હતુ તે પેટલાદ બોર્ડિંગના એક આદ્ય વિદ્યાર્થીની પ્રેરણાથી ત્યાના 'વિદ્યાર્થી મંડળે' ચલાવ્યુ હતુ એ જ મંડળમાના એક વિદ્યાર્થી દક્ષિણ આફ્રિકામા જઈ વસેલા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના વખતથી ગાંધીજીના સંપર્કમા આવી તેમના આદર્શોથી રંગાયેલા તેમણે ત્યાથી પાચ હજાર રૂપિયા ઉઘરાવી આ દવાખાનાને મદદ મોકલી આપેલી આમ બાંધણીનુ દવાખાનું તો મદદ અને યુવકોના સેવાભાવનુ પરિણામ હતુ તે તે વખતના વડોદરા રાજ્યના આરોગ્ય ખાતાના મુખ્ય અધિકારી ડૉ સુમન્ત મહેતાની નજરે ચડતા તેમણે તેને સરકારી દવાખાનુ બનાવ્યુ હતુ

આ સર્વ હકીકતની મોતીભાઈને ખબર હતી અને તે જ ધોરણે સરકાર અને લોકમદદના સહકારથી થોડે ખર્ચે અને સેવાભાવે ગામેગામ ઔષધાલયો સ્થાપવાના તે સ્વપ્નો સેવતા હતા તે સ્વપ્નો ફળીભૂત કરવા 'પેટલાદ મહાલ આરોગ્ય મંડળ'ની યોજના કરી, ઉપરના રૂપિયા પાંચ હજારની મદદથી ગામડામાં ઔષધાલયો સ્થાપવાની હિલચાલ શરૂ કરી* (૯–૯–'૨૬)

*

આ સાથે જ મોતીભાઈ ગ્રામ પંચાયતોના કાયદાનો અભ્યાસ કરી ગયા હતા, અને એનો અમલ ગામડામાં લોકોને મદદ થઈ શકે તે માટે પુસ્તકાલયોની તપાસણીના કામ સાથે પંચાયતોની તપાસણીનું કામ કરવાની પરવાનગી આપતો ખાસ હુકમ પણ સરકારે તેમને આપ્યો હતો (તા ૨૭–૪–'૨૭)

આ કામ ચાલતું હતું તેવામાં, ૧૯૨૭ના વર્ષમાં, ગુજરાતમાં અતિવૃષ્ટિનું સંકટ આવી પડ્યું તા ૨૫–૭–'૨૭ થી ૨૭–૭–'૨૭ સુધી, ગુજરાતમાં કદી નહિ પડેલો એવો ૪૦ ઇંચ વરસાદ પડ્યો ભીષણ વાવાઝોડાં થયાં હજારો ઘરો તૂટી પડ્યાં. ગામોમાં પાણી ફરી વળ્યું તાર, ટપાલ, અને રેલવે વ્યવહાર અટકી પડ્યા, અને લાખો મનુષ્યો નિરાધાર થઈ પડ્યા ૧૯૧૮ના દુષ્કાળ વખતે રાહત-કાર્ય શરૂ થયું હતું, તે જ રીતે આ વખતે પણ રાહતકાર્ય તરત જ શરૂ થયું ચરોતર પ્રદેશ માટે આ વખતે સોસાયટીના સ્વયંસેવકોએ કોઈની પણ રાહ જોયા સિવાય શરૂ કરી દીધું તેને ગુજરાત (રાજકીય) પ્રાંતિક સમિતિએ વધાવી લીધું મુંબઈમાં પણ રાહત સમિતિઓ સ્થપાઈ અને તે સમિતિ તરફથી કામ કરવા હિંદ સેવક સમાજના સભ્ય ઠક્કરબાપાએ સોસાયટીમાં જ થાણું નાખ્યું મોતીભાઈએ પેટલાદ તાલુકાનું કામ ઉપાડી લીધું તે માટે સરકાર પાસેથી વહીવટદારની સત્તા મેળવી અને મધ્યસ્થ સમિતિઓની સાથે સહકાર સાધી પેટલાદ તાલુકાના ગામોમાં રાહત પહોંચાડવા સ્વયંસેવકોની મદદથી તરત જ કામ આરંભી દીધું

*નિયમો માટે જુઓ 'ચરોતર', જાન્યુઆરી ૧૯૩૧, પૃ ૧૮

આ ગામે મોતીભાઈ પગે ચાલીને પેટલાદ તાલુકામાં ગામેગામ રખડ્યા. સંકટ એટલું ભારે હતું કે તે અપાય તેટલી મદદ આપતા. એ કામે તેમની આંખો ઉઘાડી નાખી અને લોકોની ખરી સ્થિતિનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો. સેવાના કામો હદ વિનાના હતા એવું તેમને ભાન થયું. આ વખતે તેમનું કામ એક રીતે હળવું થયું હતું, કેમકે કામ કરનાર ઠેર ઠેર નીકળ્યા હતા. રાહત આપવા માટે મધ્યસ્થ સમિતિએ અમુક ધોરણો ઠરાવ્યાં હતાં, પણ એ ધોરણ સંતોષી શકે નહિ એવા કિસ્સા મોતીભાઈની નજરે આવતા ગયા અને તેમનું દિલ એવા લોકો માટે દ્રવતું ગયું.

વસોમાં ૧૧૦૦ ઘર પડી ગયાં હતાં. ત્યાં રાહતનું કામ તરત જ શરૂ થયું હતું. પણ મોટી રકમની જરૂર હતી. તરત જ રૂ. ૧૦) ના એક શેરવાળી, 'રેલસંકટ નિવારણ સહકારી મંડળી' તેમણે ઊભી કરી. એ મંડળીએ ઘર બાંધનાર લોકોને નાણાં ધીરવાનું કામ ઉપાડ્યું. તે માટે સરકાર પાસેથી રૂ. ૩૦,૦૦૦) કરજે ઉપાડવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. સરકાર તો જામીન ઉપર જ નાણાં ધીરે. મંડળી પાસે જામીન ક્યાંથી લાય? મોતીભાઈએ પોતાના સાથીઓ પાસે મંડળીના શૅર નોંધાવ્યા અને એ સાથીઓની મિલકતના જામીન ઉપર મંડળી માટે નાણાં ઉપાડ્યાં. કામ એટલું સુંદર થયું કે એક હજારની શૅરની મૂડીવાળી મંડળીએ રૂ. ૩૦,૦૦૦) ઉપરાંત રકમ લોકોને ધીરી અને ગામને સંકટમાંથી બચાવ્યું. મંડળીની સાથે સાથે લોકોને અનાજ તથા ઘર બાંધવાનો સામાન સસ્તે ભાવે આપવા દુકાન કાઢેલી. તેનો હિસાબ કર્યો ત્યારે રૂ. ૨,૧૨૫-૪-૬ વધેલા જણાયા. ગામના યુવાનોએ બહુ કામ સેવાભાવે કર્યું હતું, તેનું આ ફળ હતું. એ કામમાં વિદ્યાર્થીવર્ગનો હિસ્સો ઘણો મોટો હતો. આ અરસામાં વિદ્યાર્થીઓએ શરૂ કરેલા અખાડાનું મકાન તૈયાર થઈ ગયું હતું. એ મકાન માટે વિદ્યાર્થીઓએ જ ઉઘરાવેલા 'તિલક સ્વરાજ્ય ફાળા'ના નાણાંનો ઉપયોગ થયો હતો, તેમ છતાં કેટલીક રકમ ખૂટતી હતી. તે આ બચતની રકમમાંથી આપવામાં આવી અને વસોના વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યાયામશાળાનું સ્વતંત્ર મકાન ઊભું થયું. એ જ રીતે બાકીની રકમ 'વસો કેળવણી મંડળ'ના મકાનોને રેલસંકટથી થયેલા નુકસાનની દુરસ્તી માટે આપવામાં

આવી સેવાનાં કામો કરતાં વધેલાં નાણાં સેવાની પ્રવૃત્તિઓને જ અપાયાં.

રેલસંકટે મોતીભાઈને માટે નવીન કાર્યપ્રદેશ ઉઘાડયો. વસોમાં કેટલાક કિસ્સા એવા હતા કે તેને મંડળીના નિયમ પ્રમાણે નાણાં મળી શકે નહિ. મોતીભાઈએ અપવાદ તરીકે એવા કિસ્સાને મદદ આપવા મંડળીને વીનવી. પણ મંડળીએ એ વિનતી ન સ્વીકારી છેવટે મોતીભાઈની મિલકતની જામીનગીરી લઈ મંડળીએ એવા કિસ્સામા મદદ આપી.

એક ગામે એક ભંગીની નિરાધાર ડોશીની સ્થિતિ જોઈ, મોતીભાઈએ તેને માસિક એક રૂપિયો મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરી વસોના ભંગીઓએ બે વર્ષ ઉપર હડતાળ પાડી હતી. તેમના પ્રશ્નો મોતીભાઈ વિચારી રહ્યા હતા. એક વર્ષ વિદ્યાદાનની રકમ હરિજનો માટે જ વપરાય એવી જાહેરાત કરી હતી પણ તેનો લોકોએ ખાસ જવાબ આપ્યો નહોતો. એટલે એ ખાતે એકઠી થયેલી નાનકડી રકમ બૅન્કમા જમા મૂકી હતી આ પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કર્યો અને વસોના ભંગીઓ માટે એક 'વિશિષ્ટ પચાયતની ભંગી સહકારી મંડળી' કાઢી.

આના ગહનના બીજાં કામો માટે મંડળીઓ કાઢવાની અગત્ય મોતીભાઈને ઠસી ગઈ હતી. તે માટે તેમણે પેટલાદ મહાલની સહકારી મંડળીઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને બીજી બાજુ કાર્યના પ્રકારનો ખ્યાલ આવે તે માટે 'મદદને પાત્ર કેટલીક વ્યક્તિઓ'* એ નામે એક લેખ 'જ્ઞાન પ્રચાર'મા લખ્યો

-

આ અરસામાં ગહનકાર્ય પૂરુ થયુ અને પેટલાદમા 'ત્રીજી વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ' ભરવાનુ ઠર્યું. એ પરિષદને સફળ બનાવવા મોતીભાઈએ ખૂબ મહેનત લીધી. પેટલાદના શહેરીઓ જેઓ આજ સુધી મોતીભાઈને એક પાટીદાર જ ગણતા અને તેમના કામ પ્રત્યે બેદરકાર હતા તેમને આ પરિષદ વખતે મોતીભાઈની સજ્જનતા, સેવાભાવ અને કાર્યદક્ષતાનો ખ્યાલ પહેલી જ વાર

* જુઓ 'જ્ઞાન પ્રચાર', સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭, પૃ. ૨૮૧.

આવ્યો, અને મોતીભાઈએ પેટલાદ તાલુકાના આગેવાનોનાં મન હરી લીધાં.

આ પરિષદ પ્રસંગે પેટલાદના દાતાર શેઠશ્રી ચંદુલાલ કેશવલાલ પરીખને પેટલાદ તાલુકાની પ્રજા તરફથી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તેના જવાબમાં શેઠશ્રીએ તાલુકાની પ્રગતિની રૂપરેખા સૂચવતું ભાષણ આપ્યું. એ રૂપરેખાની દિશામાં મોતીભાઈએ કામ શરૂ કર્યું હતું જ. તેને વેગ આપી શકાય અને કામ વ્યવસ્થિત તેમ જ સંગીન થઈ શકે તે માટે પરિષદમાં જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની યોજનાઓ ઉપરાંત 'પેટલાદ સર્વસંગ્રહ' તૈયાર કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

૧૭

પુસ્તકાલય-શાસ્ત્રનું સાહિત્ય

(૧૯૨૫થી ૧૯૩૦)

'પુસ્તકાલય' ત્રૈમાસિક, પુસ્તકાલય પરિષદ અને 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.', આ ત્રણ સાધનોની મદદથી મોતીભાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિસ્તારનું અને સંગઠનનું કામ એકીસાથે ઉપાડ્યું. 'પુસ્તકાલય' વિચારો પ્રગટ કરે અને ચર્ચા કરે, પરિષદ એ વિચારો અને ચર્ચાઓનો અમલ કરવા ઠરાવો અને ભલામણો કરે. એ ઠરાવો ને ભલામણોનો અમલ કરવા એક બાજુ રાજ્ય પુસ્તકાલય મંડળ, પ્રાન્ત પુસ્તકાલય મંડળ, અને મહાલ પુસ્તકાલય મંડળો સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ, અને બીજી બાજુ મોતીભાઈએ સરકારી અધિકારની રૂએ જોઈએ તે સગવડો કરી આપી. અને આ સર્વને પરિણામે પુસ્તકાલયોને માટે દિનપ્રતિદિન ઊભી થતી સાધનોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું કામ 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળે' બજાવવા માંડ્યું.

જે કામ જીભ હલાવવાથી થાય તે માટે હાથ હલાવવો નહિ, જે કામ બીજા પાસે કરાવી શકાય તેમાં પોતે વખત ગુમાવવો નહિ, એ સર્વ અમલદારોની પેઠે મોતીભાઈની પણ નીતિ હતી. પણ જ્યારે બીજા અમલદારો એ નીતિનું પાલન કરીને જ અટકતા ત્યારે મોતીભાઈ એ નીતિનું પાલન કરવાથી બચતાં સમય, સાધન અને શક્તિનો બને તેટલો સદુપયોગ કરવા ઇંતેજાર રહેતા. 'પુસ્તકાલય એ લોકોનું વિશ્વવિદ્યાલય છે,' એ શ્રીમંત મહારાજા સાહેબનું સૂત્ર લોકો પુસ્તકાલયનો જાતે ઉપયોગ કરી તેનો લાભ ઉઠાવે તેટલા પૂરતું જ ઉચ્ચારાયું હતું, પણ મોતીભાઈએ તો એ સૂત્રનો વિશાળ અર્થ કરી બતાવ્યો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને તેમણે સાચે જ લોકજીવન ખીલવવાની પાઠશાળા બનાવી દીધી.

બીજા અમલદારો જ્યારે સત્તાનો દમામ બતાવતા જ્યાં ત્યાંથી લોકોને વેઠે પકડી લાવતા, ત્યારે મોતીભાઈ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા, તેનો નિભાવ કરવા અને મકાન ન આપે તેવા સાધનોની ઊણપ પૂરવા ગામલોકો, શાળા-કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ અને નવરા બેસી રહેતા યુવકોની મદદ મેળવતા. શાળાના શિક્ષકોને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન થાય તે માટે તેમને સમજાવી, પટાવી પ્રોત્સાહન આપી પુસ્તક પ્રચારના પવિત્ર કાર્યમાં પલોટતા. જો એક વખત જે તેમની ગાડીમાં બેઠો તેને તેમાંથી નીચે ઊતરવાનું મન જ થતું નહિ. આમ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર દ્વારા વડોદરા રાજ્યના ગામડામાં અદ્ભુત જાગ્રતિ આવી અને લોકોને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવાની કળા હાથ બેઠી.

આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ મોતીભાઈના પ્રેરણાબળ કામ કરતા, અને અશક્ય લાગતા, ભલભલા જે અજમાવવાનો વિચાર ન કરે તેવા, કાર્યોનો ઉકેલ કરવાની તે હામ ભીડતા લાગતા હતા. છેક ૧૯૧૩ના વર્ષમાં — વસોનું સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મુકાયા પછી બે વર્ષે — મહારાજા સયાજીરાવ વસોમાં પધાર્યા ત્યારે, પુસ્તકાલયના નિવેદનમાં લખ્યું હતું કે, 'પુસ્તકાલયોમાં પુસ્તકો વસાવતા લોકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તે માટે પુસ્તકોની યાદીઓ છપાવવામાં આવશે ત્યારે પુસ્તકાલયનો સદુપયોગ બરાબર થઈ શકશે.' આ અલ્પ વિચારને વ્યવહારમાં મૂકવા બૉર્ડન સાહેબની મદદથી ૧૯૧૩–૧૪ના વર્ષમાં કેટલાક પ્રયત્નો થયા હતા. બૉર્ડન સાહેબથી માંડી કુદાલકર અને દત્ત સાહેબ સુધીના નાનામોટા સર્વ અમલદારો આ પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે મેવાભાવે કંઈ ને કંઈ કામ કરતા હતા. તે પરંપરાની મોતીભાઈએ ચાલુ રાખી હતી એટલું જ નહિ, પણ ખૂબ વિકસાવી હતી, એટલે ગુજરાતી પુસ્તકાલયો વાસ્તે શાસ્ત્રીય સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું કામ હવે તેમણે ઉપાડ્યું.

૧૯૧૩ થી '૧૯ સુધી અંગ્રેજીમાં 'લાયબ્રેરી મિસેલેની' નામે સામયિક પ્રગટ થતું હતું, તે શ્રી કુદાલકરના અવસાનને લીધે અને બીજા કારણે બંધ થયું. એ સામયિકની સાથે જ સ્વ૰ ચિમનલાલ ડા૰ દલાલ 'ગુજરાતી પુસ્તકો માટે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ' (૧૯૧૪) અને '૧,૦૦૦ પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ' (૧૯૧૪) પ્રસિદ્ધ કરી

હતી. ત્યાર પછી ૧૯૨૭માં સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના 'ગુજરાતી પુસ્તકોનું કેટલોગ' તૈયાર થયું હતું. પણ ત્યાર પછી એક દસકા સુધી આ દિશામાં કંઈ કામ થયું નહોતું. માત્ર 'સાહિત્ય' માસિકમાં પુસ્તકાલય ખાતાની સૂચનાઓ અને જાહેરાતો પ્રસિદ્ધ થતી હતી.

પણ દસ વર્ષમાં પ્રગતિ એટલી થઈ હતી કે ૧૯૨૫માં 'પુસ્તકાલય' ત્રૈમાસિકના પહેલા અંકમાં જ મોતીભાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્રીય સાહિત્ય તૈયાર કરવા કરાવવાની યોજનાઓની રૂપરેખા રજૂ કરી એ લખતાં, આ પ્રયત્નને સફળતા મળશે કે કેમ તેની શંકા હતી. પણ ચાર જ માસમાં ત્રૈમાસિકને માસિક બનાવવું પડ્યું. આ દિશામાં લોકમત તૈયાર થઈ ગયો હતો તેનો એ અચૂક પુરાવો હતો.'

મોતીભાઈએ તરત જ કામ આગળ ધપાવ્યું. પ્રથમ આજ સુધી 'સાહિત્ય' માસિકમાં અને અન્યત્ર પ્રગટ થયેલ ખાતાના સર્ક્યૂલરો, જાહેરાતો અને સૂચનાઓનું એકીકરણ તૈયાર કરાવ્યું અને પ્રગટ કર્યું (૧૯૨૫). પુસ્તકાલયો માટે સૂચનાનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો (૧૯૨૫). સ્વ. ચિ. ડા. દલાલે ચાર વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ કરેલી 'ગુજરાતી પુસ્તકો માટે વર્ગીકરણની પદ્ધતિ'ની નવીન આવૃત્તિ બહાર પાડી (૧૯૨૬), અને વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિષે માહિતી આપતું એક ગુજરાતી પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આવું એક અંગ્રેજી પુસ્તક — The Baroda Library Hand Book — કેટલાક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું હતું. તેને અનુસરીને જ આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનું હતું. તે ૧૯૨૭માં પ્રગટ થતાં 'પુસ્તકાલય સર્વસંગ્રહ' અને '૮,૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'* તૈયાર કરવાનું આરંભ્યું.

---

* આ વિષે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યા હતા. તેના ઉત્તરમાં ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી૦ બ૦ ક૦ ઠાકોરે આ કામની મહત્તા વિષે લખ્યું હતું:

'છેવટ, કંઈક પુનરુક્તિ થવા દઈને પણ લખીશ આપને રૂડું મનાવવાને નહિ, પરંતુ મારી નિખાલસ પ્રતીતિને લીધે જ કે, બિબ્લિયોગ્રાફીનું કામ મોટું, મુશ્કેલ, બહુ ભાંજગડિયું છે. ગમે તેટલી વિદ્યા, ગમે તેટલા સાધન એની પાછળ ગમે તેટલા ઉદ્યોગથી અને નિષ્ઠાથી યોજવામાં'

૧૯૨૭ના વર્ષ સુધી આ સર્વ કામ ખાતાના ગ્રંથપાલ (?) શ્રી. દીવાનજી મોતીભાઈની દોરવણીથી સેવાભાવે કરતા હતા. પણ આ કામ તેમને માટે ભારે લાગવાથી એ ખાતે જ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના એક સ્નાતક શ્રી. સોમાભાઈ મથુરભાઈ શાહને રોકવામાં આવ્યા. બે વર્ષમાં આ બંને કામ પૂરાં થયાં (૧૯૨૯). '૮,૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ' એ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને અસાધારણ કાર્યસિદ્ધિ હતી. તેની પ્રસ્તાવનામાં મોતીભાઈએ આ પ્રકારના કામની અગત્ય, આજ સુધીમાં થયેલા અને ભવિષ્યમાં કરવાના પ્રયત્નોની રૂપરેખા, તથા પ્રસ્તુત પ્રયત્નનું મૂલ્યાંકન રજૂ કર્યાં હતાં. તેમાંથી નીચેનું અવતરણ એમના વિચારો જાણવા પૂરતું થશે:

'પુસ્તકાલયનો યુગ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે અથવા તો પુસ્તકાલયના પૂજારીઓ શાળા-યુગ પછી પુસ્તકાલય-યુગ શરૂ કરવા મથી રહ્યા છે. એટલે પુસ્તકાલયનું સાહિત્ય હવે ઊભું થવું જ જોઈએ એમ સર્વ કોઈને લાગે છે. ગુજરાતી ભાષાનાં આઠ હજાર વર્ગીકૃત પુસ્તકોની નામાવલિ પ્રસિદ્ધ થાય એ પુસ્તકાલય-યુગનો જ પ્રતાપ ,ગણાય. પુસ્તકાલય એટલે એકલુ મકાન નહિ, તેમ જ એકલો પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ નહિ. આધુનિક પુસ્તકાલય પોતાના ઊંચા આદર્શ સિદ્ધ કરે તે માટે એ જ્ઞાન અને શિક્ષણ પ્રચારના સર્વ માર્ગો, યુક્તિઓ, સાધનો અને જરૂરિયાતો વિચારનારી, અને બાળકો તેમ જ વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો, શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ, ખેડૂતો તેમ જ

આવે, ભલેને, તથાપિ અશુદ્ધિઓ, અપૂર્તિઓ આદિ રહેવાનાં જ, એવું એ કામ છે. ટૂંક સમયમાં અતિ સ્વલ્પ સાધને બૂઢાં માણસોની અત્યન્ત મહાન સંખ્યા વડે જે બની આવે તેટલો પણ આપણા આખા સાહિત્ય ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો, નિઃસંશય. આપ આ આદરો છો તે આજ લગી કોઈએ આદરેલું પણ નથી એમ દેખીતું છે. આવી મજૂરી એટલી તો નિરપેક્ષ છે કે તે માથે લેવા કોઈ રાજી નથી; એટલી તો સખત છે અને કારી (અનઇન્ટરેસ્ટિંગ) છે કે સામાન્ય માણસો અને સામાન્ય સાધનો હારી જ જાય; અને વળી કેટલી મહત્ત્વની અને ઉપયોગી છે તેનો ભલભલાને ખ્યાલ જ નથી. સૌ મારી તારીમાં જ ડૂબ્યા છીએ, કેમ જે દુનિયાદારીનું સ્વરૂપ પણ તેવું જ છે.' 'પુસ્તકાલય', નવેંબર, ૧૯૨૭, પૃ. ૪૮૬.

કારીગરો, થોડું ભણેલા તેમ જ બહુ ભણેલા, આ સર્વ વર્ગની સેવા કરનારી, સંસ્થા હોવી જોઈએ પુસ્તકાધ્યક્ષ — પુસ્તકાલયનો આત્મા — જાગતો હોય તો પુસ્તકોની વ્યવસ્થા એવી સુંદર રાખે કે વાચકો હોંસે હોંસે પુસ્તકાલયમા જાય અને જોઈતું પુસ્તક વા જરૂર પડતી માહિતી સત્વર મેળવી શકે, પણ શાળાઓને જેમ સાચા શિક્ષકો મળ્યા નથી, મળતા નથી, તેમ પુસ્તકાલયોને પણ સાચા પુસ્તકાધ્યક્ષો મળ્યા નથી, અને હાલની સ્થિતિમાં મળવાનો સંભવ પણ બહુ જણાતો નથી, એટલે આ નામાવલિ પુસ્તકાધ્યક્ષોને અને પુસ્તકાલયના વાચકોને અત્યંત ઉપયોગી થશે જ વળી ગુજરાતી સાહિત્યના હિતચિંતકોને પણ આ સંગ્રહમાથી ઘણું ઘણું જાણવાનું અને વિચારવાનું મળશે પુસ્તકાધ્યક્ષો આ સંગ્રહ ઉપરથી પોતાની સંસ્થાનો પુસ્તકસંગ્રહ સરખાવી જોશે અને દરેક વિષયમા શિષ્ટ લેખકોના કયા કયા પુસ્તકો પોતાના પુસ્તકાલયમા નથી તે જાણી લઈ તે ખોટ પૂરી પાડવા પ્રયત્નશીલ બનશે, અને વર્ગીકરણ કરવામા દ્રવ્ય, મહેનત અને વખતનો બચાવ કરશે. પોતાને રુચતા વિષયના કેટકેટલા અને કયા કયા પુસ્તકો વાચ્યા છે અને કયા કયા હવે વાચવાના બાકી રહ્યા છે તે વાચકો એકદમ જાણી શકશે ગુજરાતના સાક્ષરો પણ દરેક વિષયમા ગુજરાતી સાહિત્ય કેટલું ખીલ્યુ છે અને કયા કયા વિષયમા કેવા પ્રકારની ઊણપો રહી છે તે સહેલાઈથી જાણી શકશે અને તે ઊણપો દૂર કરાવવા યથાશક્તિ કોશિશ કરશે વા અન્ય ભાઈઓને માર્ગદર્શક થશે' (પ્રસ્તાવના પૃ ૪)

*

મોતીભાઈ નામાવલિ પ્રસિદ્ધ કરીને જ બેસી રહ્યા નહિ તે જાણતા હતા કે આવા પુસ્તકોના અસ્તિત્વની પણ લોકોને ખબર હોતી નથી, તેનો ઉપયોગ કરવાની તક ગ્રેજ્યુએટોને પણ મળતી નથી, તો એને તેઓ ખરીદે એવી ગુજરાતી વાંચકો પાસેથી આશા ન જ રખાય એટલે સાત રૂપિયાની કિંમતના આ ધોળા હાથીને પુસ્તકશાળાઓમા પહોંચાડવાનું અને એને ખાતે રોકાયેલા નાણા બધ બેસાડવાનુ વિકટ કાર્ય પણ એમને જ કરવાનુ હતુ. તેમણે તે કર્યું પણ ખરુ અને તે એવી રીતે કર્યું કે પુસ્તક પ્રગટ કરનાર 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ'ને તેની મૂડી પાછી મળે અને કંઈક બચત

પણ થાય. અને એ અદ્યત થાય તેમાંથી એ જ નામાવલિનો પુરવણી વિભાગ તૈયાર કરવાની યોજનાની જાહેરાત કરી.

વર્ગીકરણની પદ્ધતિ અને નામાવલિ તૈયાર થઈ એટલે ગુજરાતી ગ્રંથપાળોને પુસ્તકાલયોની શાસ્ત્રીય રીતે ગોઠવણ કરવાનુ સાધન પૂરું પડ્યું. પણ પુસ્તક પસંદ કરવા માટે કોઈ સાધન નહોતુ. એ માટે 'વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય' એ નામના પુસ્તકની તૈયારી નામાવલિ પ્રસિદ્ધ થઈ કે તરત શરૂ કરી. આ માટે ઓળખીતા વિદ્વાનો, શિક્ષકો અને વાચનના શોખીન મિત્રો ઉપર પત્રો લખ્યા, અભિપ્રાય અને માહિતી મળે તે માટે પત્રકો તૈયાર કરી મોકલ્યાં અને ઘેર બેઠાં તેમને પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં. અને એક વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં (સાત માસમાં) 'વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય ભા. ૧' બહાર પાડ્યું (૧૯૩૦).

૧૮

નિવૃત્તિનાં સ્વપ્નો – એક પત્ર

(તા ૨૯-૭-૧૯૨૮)

ગયા પ્રકરણોમાં વર્ણવેલી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી તે દરમ્યાન ભાણાભાઈને પોતાના આદર્શો અને સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે શિક્ષણ અને મનન આપવા મોતીભાઈ આતુરતાથી અને ચીવટથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એ પ્રયત્નોમાં શિક્ષણશાસ્ત્રની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની તેમની કળાની અસાધારણ કસોટી થતી હતી પણ મોતીભાઈ હિંમત હારતા નહિ કે ધીરજ ગુમાવતા નહિ એમ કરતા ભાણાભાઈ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી પહોંચ્યા, અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અદ્‌ભુત સફળતાથી ચલાવતા ચલાવતા મોતીભાઈ સરકારી નોકરીનાં છેલ્લાં વર્ષો સુધી પહોંચ્યા

દરમ્યાન વતનની સેવા કરવાનાં જિંદગીભર સેવેલાં સ્વપ્નો ફળવાનાં કંઈક ચિહ્ન દેખાતાં હતાં અને રામભાઈ દ્વારા એ સ્વપ્નો ફળવાની આશા બંધાઈ હતી રામભાઈને સ્વયંસેવક તરીકે ‘કેળવણી મંડળ’માં જોડાવા પ્રેરણા કરી હતી, તેને માન આપી તેમણે સ્વયં-સેવક તરીકે કામ કરવા માંડયું હતું તેમની સાથે કામ કરવા આવેલા બીજા શિક્ષક — પેટલાદના એક જૂના વિદ્યાર્થી — પણ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવા તૈયાર થયા હતા, અને બીજા પણ એમને પગલે ચાલશે એવી શ્રદ્ધા બંધાઈ હતી આ સર્વની સાથે ‘વસો કેળવણી મંડળ’ના સાચા સ્વયંસેવક થવાની મોતીભાઈની મહેચ્છા હતી

આ રીતે રામભાઈ ઉપરના તા. ૨૯-૭-’૨૮ના પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું

વડોદરા, ૨૯–૭–'૨૮

ભાઈ રામભાઈ,

હુ મારો વિચાર તમોને જણાવી દઉ અમુક વર્ષની ઉમ્મર પછી યા અમુક વર્ષ જાહેર સેવાના થઈ ગયા પછી આરામની ખાતર નિવૃત્તિ લેવા વિચાર એક વખત થયો હતો પરતુ મહાત્મા ગાધીજી, પ્રો કર્વે અને પૂ ઠક્કર સાહેબના જ્વલત દૃષ્ટાન્ત દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવાથી મારો આરામ લેવાનો હક્ક નષ્ટ થયો છે એમ મે માન્યુ અને મારી ૫૬ વર્ષની ઉમ્મર થયા પછી સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થઈ તમારા જેવા એક યુવકના જુસ્સાથી વસોમા આવી કામ કરવાના સ્વપ્નો સેવુ છુ અને એ દિવસને કેટલા માસ બાકી રહ્યા એમ ગણ્યા કરુ છુ ૧૫ માસ આ રીતે બાકી છે તે કાલે નીકળી જશે અને પછી તમારી ચિંતાઓનો કેટલોક ભાગ હુ માથે લઈને ફરવા માડીશ એક વાત તમારા પત્રમાની મને નથી રુચી રામ ચન્દ્રજીને અવતારી પુરુષ માની, તેમણે કર્યું તેમ આપણાથી ન થઈ શકે તેમ માની લઈ, આપણાથી થઈ શકે તેના નામમા પણ આપણે હિંમત હારી જઈએ છીએ તે જ રીતે ઠક્કરબાપાને ત્રષિઓની માફક કુદરતે જ તૈયાર કર્યા હોય અને તેમનો પોતાનો હિસ્સો તેમા કઈ જ ન હોય, એવો ખોટો ખ્યાલ તમે આપ્યો છે બેન્જામિન ફ્રેંકિલન, જેમ્સ ગાર્ફિલ્ડ, લિન્કન, જ્યૉર્જ વોશિગ્ટન, બૂકર ટી વોશિગ્ટન, ઈશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, કર્વે, મહાત્માજી વગેરે પુરુષોએ જે કઈ કર્યું છે તેમના જેટલુ તો નહિ પણ તેમના જેવુ આપણી શક્તિઓ અને સાધનોની હદમા રહી આપણે ઘણુ કરી શકીએ સ્વભાવે તમે પોચા જ છો એટલે હિંમતથી શુ થઈ શકે તેનો ખ્યાલ તમને નહિ આવી શકે, પરતુ એ દિશામા જરા જરા આગળ વધશો એટલે મનની જે દીનતા તમને આજે આગળ આવતા રોકે છે તે પોતાની મેળે અદૃશ્ય થઈ જશે અને તમારી જાતમા આટલી બધી શક્તિ હતી છતા આટલા બધા દીના કેમ હતા તે જાણીને તમને શરમ આવશે

વ્યક્તિઓ અને પ્રજાઓ આપમળથી આગળ વધી છે અને આપમળથી આગળ વધી શકશે, એ નિયમ તરફ એક મેષ પણ દુર્લક્ષ આપશો નહિ ઈશ્વર અનુકૂળતા સરખી રીતે સર્વને આપે

છે. ઇચ્છાવાળા અને નિશ્ચયવાળા મનુષ્યો અનુકૂળતાઓનો ઉપયોગ કરી લઈ આગળ વધે છે. પ્રમાદી અને બીરુ પુરુષો અનુકૂળતાને પ્રતિકૂળતા માને છે. જ્યારે વીર પુરુષો પ્રતિકૂળતાઓનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધે છે. કર્વેનું આત્મચરિત્ર વાંચ્યું ? ન વાંચ્યું હોય તો વાંચો. દરરોજ અડધો કલાક, ભાવના ખીલવે તેવાં પુસ્તકોનું વાંચન રાખવા રખાવવાનો હું આગ્રહ કરી રહ્યો છુ. જીવન ઉન્નત બનાવવાને માટે સત્સંગ જોઈએ. સાચો સત્સંગ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ ગ્રંથો દ્વારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંગ મળી શકે તેમ છે અને તે સત્સંગ કરાવી આપવા હું પ્રબળ પ્રયત્ન કરાવવા માગું છું. મને પત્રોનો જવાબ જ્યારે જ્યારે લખો ત્યારે ભલામણ કરેલાં પુસ્તકો પૈકી શું વંચાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરજો.

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૪ થો

નિવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૫)

પુસ્તકાલયોની યોજના સન ૧૯૧૦મા થઈ તે પછી લગભગ વીસ વર્ષના ટૂંક સમયમા વડોદરા રાજ્યમા પુસ્તકાલયોની પ્રગતિ જેટલી થઈ છે તેટલી (પ્રગતિ) વડોદરા રાજ્ય જેટલા વિસ્તાર અને વસ્તીવાળા દુનિયા ઉપરના કોઈ પણ રાજ્યમા થયેલી નથી આપણને વાજબી રીતે મગરૂર થવાનુ કારણ મળે છે કે, આપણા મહારાજા સાહેબની આ ઉત્તમ રાજનીતિ માટે માત્ર આપણા દેશમા જ નહિ, પણ આખી પૃથ્વી ઉપર જે ઠેકાણે પુસ્તકાલયો સંબધી ચર્ચા થાય છે, ત્યા ત્યા તેમના ઘણા વખાણ થાય છે, અને તેમના દાખલાનુ અનુકરણ કરવા આગ્રહપૂર્વક કહેવામા આવે છે

(વડોદરા રાજ્ય છઠ્ઠી પુસ્તકાલય
પરિષદના સ્વાગત ભાષણમાથી — રા બ ગોવિંદભાઈ હા દેસાઈ
તા ૩ માર્ચ, ૧૯૩૪)

ભાઈ રામભાઈ,

હું મારો વિચાર તમોને જણાવી દઉં. અમુક વર્ષની ઉમર પછી વા અમુક વર્ષ જાહેર સેવાના થઈ ગયા પછી આરામની ખાતર નિવૃત્તિ લેવા વિચાર એક વખત થયો હતો. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી, પ્રો૦ કર્વે અને પૂ. ઠક્કર સાહેબના જીવંત દૃષ્ટાંત દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવાથી મારો આરામ લેવાનો હક નષ્ટ થયો છે, એમ મેં માન્યું અને મારી ૫૬ વર્ષની ઉમ્મર થઈ ગયા પછી સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ, તમારા જેવા એક યુવકના જુસ્સાથી, વસોમાં આવી કામ કરવાનાં સ્વપ્નો સેવું છું અને તે દિવસને કેટલા માસ બાકી રહ્યા એમ ગણ્યા કરું છું.

(તા. ૨૯-૭-'૨૮ના
એક પત્રમાંથી)

મોતીભાઈ

૧

પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ—ઉત્તરકાંડ

(૧૯૨૫ થી ૧૯૩૧)

ત્રીસ વર્ષ સુધી અનન્ય વફાદારીથી રાજ-પ્રજાની સેવા બજાવ્યા પછી, પોતાને મનગમતી રીતે એ જ સેવા અનેક ગણી બજાવી શકાય તે માટે કાયદેસર નિવૃત્તિ મેળવવા મોતીભાઈ ઝંખના કરી રહ્યા હતા, તે વખતે તેમની એક પ્રિય પ્રવૃત્તિને સરકાર કાયદેસર નિવૃત્તિ લેવાની ફરજ પાડી રહી હતી.

સરકારી નોકરીને લોકસેવાનું સાધન માની મોતીભાઈએ પેટલાદમાં બોર્ડિંગ સ્થાપી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જન્માવી હતી, અને તેમનું ચાલ્યું હોત તો તેમણે પેટલાદમાં જ જીવન ખપાવી દીધું હોત. પણ સારાનો સૌને ખપ, એ ન્યાયે એમની પ્રવૃત્તિઓ એમને પેટલાદથી દૂર ખેંચી ગઈ, અને દૂર રહ્યે રહ્યે તેમણે પેટલાદને અને ત્યાંની બોર્ડિંગને અપાય તેટલો લાભ આપ્યો, છતાં તે ફરી પાછા પોતાની પ્રિય બોર્ડિંગમાં પાછા તો ન જ જઈ શક્યા.

પરંતુ તેમની સાથે રહી જેમણે બોર્ડિંગ જમાવી હતી તે મિત્રોએ તેમની ખોટ પડવા દીધી નહિ, અને ૧૯૧૫ સુધી પેટલાદ બોર્ડિંગે ગુજરાતમાં અજોડ છાત્રાલયનું સ્થાન સાચવ્યું. ત્યાર પછી 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' નીકળતાં ચરોતર અને સારા ગુજરાતની દૃષ્ટિ એ સંસ્થા તરફ વળી, અને પેટલાદ સ્મરણશેષ બનવા લાગ્યું. પણ મોતીભાઈ અને તેમના સાથીઓ એને ભૂલે એમ નહોતુ. તેઓ તો પોતે વાવેલાં બીજને ફૂલ-ફળ આવે તે માટે મથામણ કરી જ રહ્યા હતા.

૧૯૧૬માં પેટલાદ તાલુકાને સદ્ભાગ્યે પેટલાદના જ વતની શ્રી. ગોકળદાસ મથુરાંદાસ શાહ એ વિભાગના શાળાધિકારી નિમાયા. તેમની મદદથી મોતીભાઈએ પેટલાદ બોર્ડિંગને અંગે ચાલતા મેટ્રિક વર્ગને કાયમ કરી પેટલાદની અંગ્રેજી શાળાને હાઈસ્કૂલ બનાવવા પ્રબળ પ્રયત્નો આરંભ્યા. અને એ પ્રયત્નો સફળ પણ થયા:

પેટલાદના દાતાર શેઠ મરહૂમ નારણભાઈ કેશવલાલના ટ્રસ્ટીઓએ સરકારી નિયમને ધોરણે લોકમદદના રૂ. ૧૮,૦૦૦) આપવાનું સ્વીકાર્યું, અને મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોએ એક દશકા સુધી એટલે હાથે સ્વાશ્રયને ધોરણે ચલાવેલો મૅટ્રિક વર્ગ તેના રૂ. ૩,૦૦૦)ના ગયગ્ચીલા માથે સરકારને સોંપવાનુ કબૂલ્યુ એમ રાજાપ્રજાના સુન્દર મહકારથી પેટલાદ શહેરને હાઈસ્કૂલ મળી અને ચરોતરની પ્રગતિના ઇતિહાસને ચોપડે પેટલાદ બોર્ડિંગને નામે એક મહાન સિદ્ધિ જમા થઈ (તા. ૧૦–૯–૧૯૧૭)

મોતીભાઈએ માન્યુ હતુ કે હાઈસ્કૂલ સ્થપાઈ શકી છે તો કોઈક દિવસ બોર્ડિંગ પણ કાયમ કરી શકાશે અને તે માટે અનુકૂળ સંજોગોની તે રાહ જોતા હતા. તે સમયના સંજોગો પ્રમાણે પોતાના વિચારથી રંગાયેલા સેવાભાવી શિક્ષકો આ એકઠા કરવા તે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા પણ સરકારી તંત્ર તેમના એ શુભ પ્રયત્નો પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીન હતુ, અને પેટલાદ શહેર પણ તેનાથી અસ્પૃષ્ટ રહેતુ. આમ છતા પેટલાદની હાઈસ્કૂલ અને બોર્ડિંગમા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધ્યે ગઈ.*

આ પ્રગતિ ઘણે મોટે ભાગે બોર્ડિંગને આભારી હતી બોર્ડિંગના મકાનમા જગાને અભાવે સખ્યાની હદ ૮૦ની ઠરાવવામા આવી હતી છતા વિદ્યાર્થીઓની માગણીઓ એટલી આવતી કે દર વર્ષ બીડ વેરીને પણ તેમને દાખલ કરવા પડતા. +

આ દરમ્યાન મોતીભાઈએ જમાવેલા શિક્ષકમંડળમાથી સારા સારા શિક્ષકો સરકારી નોકરીને અંગે ગ્રેડ વધવાથી અને બીજાં કારણોથી એક પછી એક પેટલાદ છોડતા જતા હતા. એમ કરતા ૧૯૨૫ના વર્ષમાં જૂના શિક્ષકોમાથી માત્ર ઇશ્વરભાઈ અને ઘોરીભાઈ

---

* સને ૧૯૦૯ના જુલાઈ આખરે સંખ્યા મૅટ્રિક વર્ગ સાથે ૩૧૪ હતી. તે દર સાલ વધતા ૧૯૨૩ના વર્ષ સુધીમા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે થઈ હતી: ૩૭૨, ૩૭૭, ૩૯૬, ૪૦૫, ૪૧૨, ૪૩૯, ૪૯૮, ૪૨૫, ૪૪૫, ૪૬૮, ૪૬૩, ૪૮૨, ૪૬૦, ('જ્ઞાન પ્રચાર', જાન્યુ ૧૯૨૩, પૃ. ૭)

+ આકડા:

વર્ષ	૧૯૧૬	૧૯૧૭	૧૯૧૮	૧૯૧૯	૧૯૨૦	૧૯૨૧	૧૯૨૧	૧૯૨૩
સંખ્યા	૮૪	૮૭	૯૨	૯૩	૮૩	'૮૯	૯૦	૧૦૦

જ ગયા તેમાંથી ઘોરીભાઈની પણ બદલી થઈ અને બોર્ડિંગના આત્માના પ્રતીક સમા માત્ર ઈશ્વરભાઈ જ રહ્યા ઈશ્વરભાઈએ ૧૮ વર્ષ સુધી બોર્ડિંગ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની એકનિષ્ઠાથી સેવા બજાવી હતી, અને અનેક વિઘ્નો સામે તે બહાદુરીથી ટકી રહ્યા હતા તેમને પણ ગ્રેડ વધવાને કારણે પેટલાદ છોડવુ પડયું, અને વિદ્યાર્થીઓનાં માત-પિતાનુ સ્થાન સાચવી રહેલી બોર્ડિંગની સ્થિતિ ધણી વિનાના ઢોર જેવી થઈ

વિદ્યાધિકારીના ધ્યાન ઉપર આ સ્થિતિ લાવવામા આવી, એટલે મોતીભાઈની સૂચનાથી બોર્ડિંગનો વહીવટ કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી પણ સમિતિના વહીવટને એક વર્ષ પૂરુ થયુ તે પહેલા તો સરકારે હુકમ છોડયો કે બોર્ડિંગના મકાનની સરકારને જરૂર છે માટે તે ત્રણ માસમાં ખાલી કરવુ વીસ વર્ષથી જે મકાનમા બોર્ડિંગ નિશ્ચિતપણે ચાલતી હતી તે એકાએક ખાલી કરવાનો હુકમ મળવાથી કોઈ પણ ભોગે એ હુકમ પાછો ખેંચાવવાના પ્રયત્નો આરંભાયા.

મોતીભાઈએ પેટલાદ તાલુકાના ગહેરીઓની સભા ભરી તેમની સહીથી સરકારને એક અરજી કરી તેમા બોર્ડિંગ કેવી રીતે સ્થપાઈ હતી, સરકારે તેને કેવી રીતે પોષી હતી, તેની દ્વારા લોકોની કેવી સેવા થઈ હતી, અને અત્યારે પણ થઈ રહી હતી, બોર્ડિંગનુ મકાન લઈ લેવામા આવે તો મકાનને અભાવે તે બંધ પડવાથી કેટલુ બધુ નુકસાન થશે, વગેરે હકીકતો રજૂ કરી અને સૂચવ્યુ કે સરકારને મકાનની જરૂર જ હોય તો તે નવુ મકાન બાંધે

પણ સરકાર ઉપર એની કશી અસર ન થઈ બે વર્ષ સુધી આમ ચાલ્યુ. આખરે તા ૩૦–૪–'૨૯ને રોજ મકાન ખાલી કરવાની તાકીદ કરતો હજૂર હુકમ નીકળ્યો અને બળતે હૃદયે બોર્ડિંગ ખાલી કરવી પડી.

૧૯૨૭ સુધી સંખ્યા ૧૦૦ની નજીક હતી, તે બે વર્ષમા ૬૦ સુધી પહોંચી હતી * એ ૬૦ વિદ્યાર્થીઓની ખાતર પણ કોઈ પણ

* આકડા

૧૯૨૪	૧૯૨૫	૧૯૨૬	૧૯૨૭	૧૯૨૮	૧૯૨૯	૧૯૩૦	૧૯૩૧	૧૯૩૨
૯૭	૧૦૦	૯૫	૯૩	૬૬	૬૦	(૭૦)	(૨૫)	(૧૦)

ભોગે બોર્ડિંગ ચાલવી તો જોઈએ જ, એમ મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોએ નક્કી કર્યું પેટલાદ નગરમાં માસિક રૂ ૨૦)।। ભાડાથી મકાન ગણવામાં આવ્યું અને માસિક રૂ ૫૦)ના પગારથી અનુભવી અને સંસ્કારી ગૃહપતિ રાખી ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યવસ્થાપૂર્વક સ્વતંત્ર બોર્ડિંગ શરૂ કરવામાં આવી એક વર્ષ એ ચલાવ્યા પછી સરકાર પાસે ગ્રાન્ટ માગવામાં આવી માસિક રૂ ૧૨૪)નુ ખર્ચ થતુ તેના અર્ધા રૂ ૬૨) નિયમ પ્રમાણે સરકાર પાસે માગવામા આવ્યા સરકારે એ ખર્ચને ઉડાઉ ગણ્યુ મોતીભાઈએ લખ્યુ કે જે યોગ્ય લાગે તે આપો વધુમા ઉમેર્યું કે જો હાઈસ્કૂલ સારી રીતે ચાલે, બોર્ડિંગને માટે સ્વતંત્ર મકાન બંધાવી આપવામા આવે અને લાયક ગૃહપતિ નીમવામા આવે તો ૮૦ વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લેવા તૈયાર થાય તેમ છે જો સરકાર આ બાબત ધ્યાન આપી બોર્ડિંગ માટે મકાન બાંધવાનુ ઉપાડે તો નિયમ પ્રમાણે અડધી લોકફંડ તાલુકાના લોકો ઉઘરાવી આપશે

પણ સરકાર ઉપર એની કંઈ અસર ન થઈ દરમ્યાન બોર્ડિંગ ભારે ખર્ચે ચાલતી હતી, તે બંધ કરવી જોઈએ એમ સમિતિનો અભિપ્રાય હતો પણ મોતીભાઈએ હજી એક વર્ષ ખેંચ્યુ ખર્ચ માટે પેટલાદ ટાઉન ફંડનું વ્યાજ તો મળતુ હતુ જ બાકીના ખર્ચ માટે પેટલાદ હાઈસ્કૂલના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે વધેલી રકમ મેળવી અને જેમ તેમ કરી બીજુ એક વર્ષ ચલાવવાનુ ઠરાવ્યુ તેમ કરતા છતા સંખ્યા વધી નહિ, પણ ઘટી આખરે પૂરી એક પચીસી પછી સેંકડો વિદ્યાર્થીઓની એ માતાએ યૌવનને ઉંમરે જ આત્મવિલોપનનો માર્ગ લીધો (તા ૧-૫-'૩૦)

*

પણ મોતીભાઈ તેથી હિંમત હારે તેમ નહોતા એ ઠરાવ થયા પછી પણ તેમણે કઠુમણુ ચાલતા બોર્ડિંગ હાઉસને બે વર્ષ ચલાવ્યુ *

* બંધ કર્યું ત્યારથી તેનો સામાન ચરોતરની બોર્ડિંગોને ઉછીનો આપવામા આવ્યો હતો તેનુ નિવેદન—જુઓ 'ચરોતર' ૧૯૩૩, પૃ ૨૫.

આ અગાઉ વડોદરાના તેમના પ્રિય રામજીમંદિરમાં પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસને ધોરણે જ 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' સ્થાપનાના પ્રયત્નો ૧૯૨૦–૨૧ થી તેમણે શરૂ કર્યા હતા. તે માટે રામજીમંદિરનું મકાન મેળવવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તેમાં થોડીક સફળતા તો મળી હતી. એ સફળતાનો લાભ લેવાય તે પહેલાં ૧૯૨૭નું રેલસંકટ આવ્યું અને રામજીમંદિરનું દેહ સમાધિ લેતું હોય એમ દેખાયું મકાન એટલું જીર્ણ થયું હતું કે અતિવૃષ્ટિને લીધે તે પડું પડું થઈ રહ્યું, અને ખાલી કરવું પડ્યું. તે સમરાવવા મોતીભાઈએ નાણાં મેળવ્યાં, પણ પેનો ગાવો તેમની પાછળ પડેલો હતો. તેણે અનેક વિઘ્નો નાખ્યાં. વિઘ્નોથી ડરી જઈ પ્રયત્નો છોડી દેવાને બદલે તેનો સફળ સામનો કરવા ટેવાયેલા મોતીભાઈએ એક વીરની માફક બાવાને લડત આપી અને ૧૯૨૯ના વર્ષમાં રામજીમંદિરનો વહીવટ સરકાર મારફતે મેળવી ત્યાં 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' રીતસર શરૂ કર્યું.

આમ પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ બંધ કરવાના સંજોગો ઊભા થયા ત્યારે જ વખતે તેના પુનર્જન્મના સંજોગો રચાતા હતા. અને તે બંધ કરવાનો ઠરાવ થયો તે વખતે 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' રીતસર નામ ક્રતુ થઈ ગયું હતું. હવે છ માસ પછી—૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની ૧૬મી તારીખે—પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસની સ્થાપનાને ૨૫ વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં. તે જ વર્ષે તે બંધ કરવાનું હતું. અને તે જ વર્ષે મોતીભાઈ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા. આ સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ પોતાના ગુરુ ગજાનનની પુણ્યતિથિએ જ—૧૬મી જાન્યુઆરીને દિવસે—તેમણે એકીસાથે ત્રણ નવીન પ્રવૃત્તિઓની જાહેરાત કરી.

આ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી પહેલી પ્રવૃત્તિ તે 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' તે પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસની જ બીજી આવૃત્તિ હતી. ફેર એ હતો કે એનો લાભ માત્ર કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને મળવાનો હતો. આ બોર્ડિંગ હાઉસ એક દસકાથી ચાલતું હતું. તેને હવે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી તેના ઉદ્દેશો અને ધારાધોરણો જાહેર કરવામાં આવ્યા.*

* 'ચરોતર' જાન્યુઆરી ૧૯૩૧

બીજી પ્રવૃત્તિ તે 'પેટલાદ બોર્ડિંગ રૌપ્યોત્સવની યોજના'. આ યોજનામાં રૂા. ૨,૫૦૦) એકઠા કરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી અને તેના વ્યાજમાંથી 'ચરોતર વાર્ષિક પત્રિકા' પ્રગટ કરવાનું ઠરાવ્યું. આ પત્રિકાનો હેતુ ચરોતરના ગામોમાં થતાં સાર્વજનિક કામોના અહેવાલ એકઠા કરી વર્ષમાં એક વખત પ્રગટ કરવાનો રાખવામાં આવ્યો.*

ત્રીજી પ્રવૃત્તિ તે 'ચરોતર' માસિક. પેટલાદ બોર્ડિંગની શરૂઆતથી જ જાહેર પ્રવૃત્તિઓના નિવેદનો અને સમાચાર લોકોને મળતા રહે તે માટે 'ગદ્યપદ્ય' માસિક પ્રગટ કરવાનું મોતીભાઈએ શરૂ કર્યું હતું. એ પછી ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી નીકળતાં એના મુખપત્ર તરીકે 'જ્ઞાન પ્રચાર' શરૂ કર્યું હતું. એ માસિક ૧૯૨૯ સુધી ચાલ્યું, અને આર્થિક તંગીને કારણે બંધ થયું. એની સાથે ચરોતર પ્રદેશની સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓનું વાતાવરણ મંદ થતું જણાયું. એ ખામી દૂર કરવા 'ચરોતર' માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેના સંચાલનની બધી જવાબદારી મોતીભાઈએ પોતાને શિર ઉપાડી.

આ ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા મોતીભાઈએ લય પામતી દેખાતી પેટલાદ બોર્ડિંગની ભાવનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને પુનર્જન્મ આપ્યો, પોતાના સેવાવ્રતને ચાલુ રાખ્યું, વિકસાવ્યું અને કાયમ કર્યું, સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ કરવાના કાર્યો માટે ભૂમિકા રચવા માંડી, અને સેવાધર્મના માર્ગ સૂચવતા અનેક લેખો, આંકડાઓ અને હકીકતો 'ચરોતર'માં પ્રગટ કરતા માંડી લોકસેવક મોતીભાઈ એમાં એકીસાથે છુપાયા અને વ્યક્ત થયા!

---

* 'ચરોતર', જાન્યુઆરી, ૧૯૩૧

૨

'કોણ મોટું—માતા કે અંતરાત્મા?'—૧

(૧૯૩૦–૩૧)

'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' સ્થપાયું તે અરસામાં મોતીભાઈનાં ઓરમાન માતા ગંગા હરખામા શ્રીનાથદ્વારામાં મરણ પામ્યાં. નાની ઉંમરમાં વિધવા થયેલાં હરખાબાએ મોતીભાઈની માતાનું સ્થાન કેવી રીતે સાચવ્યું હતું, તેના કેટલાક ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયા છે. ધર્મ, રૂઢિ અને સામાજિક વ્યવહારના નિયમોને ચુસ્ત રીતે પાળવામાં જ જીવનની સાર્થકતા સમજતાં હરખામા અને એ સર્વ નિયમોને પલટાવવામાં જ જીવનનું કર્તવ્ય સમજતા મોતીભાઈ, એની વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ ઘર્ષણ થાય. પણ મોતીભાઈએ એવી કુનેહથી કામ લીધું હતું કે મતભેદ અને આચારભેદ હોવા છતાં માતાપુત્ર એકબીજાને સમજી શકતાં, ચાહી શકતાં અને અનુકૂળ થઈ શકતાં.

જીવનને આરે પહોંચતાં, પોતાના ઇષ્ટદેવને ચરણે જ છેવટના દિવસો ગુજારવાના ધાર્મિક હેતુથી હરખામા મોતીભાઈની સંમતિથી વૈષ્ણવ ધર્મના પરમ ધામ શ્રીનાથજીમાં જઈ રહ્યાં હતાં. ત્યાં જ તેમણે દેહ મૂક્યો (તા. ૨૬–૧૦–'૩૦). મરતી વખતે પોતાની મિલકતમાંથી ધર્મદાન કરવાની સૂચનાઓ લખાવી અને તે કામ મોતીભાઈને સોંપ્યું.

મોતીભાઈ તો તે વખતે હાજર નહોતા, પણ માતુશ્રીની છેવટની ઇચ્છા અને આજ્ઞાને માન આપી તેમણે તે ધર્મદાન કર્યું. 'મોળા' ગણાઈ ગયેલા મોતીભાઈ પાટીદાર યુવકોની ચર્ચાનો વિષય બન્યા. 'પાટીદાર' માસિકમાં એક યુવકે એ વિષે ચર્ચાપત્ર લખ્યું. તે ઉપર તેના તંત્રીએ પ્રસંગકથા લખી. એ ચર્ચાપત્ર અને તેને અંગે લખાયેલી પ્રસંગકથા મોતીભાઈ વિષે ટીકા કરનાર વર્ગનું દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરે છે. તેથી તે બંને લખાણો અહીં ઉતાર્યાં છે.

ચર્ચાપત્ર*

કોણ મોટું—અંતરાત્મા કે માતા?

શ્રી તંત્રી, 'પાટીદાર',

• શ્રીયુત મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીને પોતાના માતુશ્રી સ્વ. ઇચ્છાના પાછળ તેમની ઇચ્છાનુસાર દેવમંદિરમાં નીચેની રોકડ રકમનું દાન કર્યું છે.

રૂા ૧૦૦) નડિયાદના ગોસાંઈજી મહારાજને, રૂા ૨૦૦) ઠાકોરજીને નડિયાદ તેમના ગુરુને ત્યાં પધરાવતા ભેટના લાગાના, રૂા ૨૦૦) ઠાકોરજીના નાસણ તથા જણમો મગીને, રૂા ૧૧૦) વસોના તેમ જ બીજા તેમના ધર્મના મંદિરોમાં, તે ઉપરાંત વસોના મંદિરમાં પુસ્તકાલય ખોલવા ખાટ આપ્યું છે.

એક પ્રખર સુધારક અને ગુજરાતના ગોખલે' (ગયા જ અંકમાં 'પાટીદાર'ના પૃ ૧૭૧ ઉપર આ વિષે ઉલ્લેખ છે) ગણાતા, મૂર્તિપૂજાને અને ખાસ કરીને ગોસાંઈજી મહારાજને ન માનતા મોતીભાઈ સાહેબ પોતાના માતુશ્રીની ઇચ્છાને અનુસરીને આવું ન ઇચ્છનાજોગ દાન કરે, તો પોતાના પિતાની કે માતાની પાછળ તેમની ઇચ્છાનુસાર માન આપીને બારમાને અનિષ્ટ માનનાર સુધારક બારમું કેમ ના કરે? આમાં અંતઃકરણને અને જગતને છેતરવા જેવું નથી થતું?

મોજિત્રા, તા ૩૦-૧-'૩૧

ગોરધનભાઈ છો. પટેલ

પ્રસંગકથા+

કોણ મોટું—અંતરાત્મા કે માતા?

વસોના ભાઈ મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીનની પ્રવૃત્તિઓ એવી અનેકવિધ છે કે નાતમાં એમને જે ઓળખતો નથી તે નાત વિષે કશુંય જાણતો નથી, એમ સુખેથી કહી શકાય. આ અંકમાં પૃષ્ઠ ૨૨૯ ઉપર એમને વિષે ચર્ચાપત્ર છે તે જોશો. ગોસાંઈજી મહારાજને પોતાની માતાની ઇચ્છાનસાર એમણે દાનની જે રકમો

* 'પાટીદાર', ફાગણ ૧૯૮૭, પૃ ૨૨૯

+ 'પાટીદાર', ફાગણ ૧૯૮૭, પૃ ૨૩૧

આપી જણાવી છે તેમાં શંકા ન હશે, પણ આપી તો છે જ એ બધા પૈસા સ્વ. હરખાબાના જ હતા અને વળી ગેન્મા હતા, ભાઈ મોતીભાઈને વારસ તરીકે તે રકમ મળેલી અને તેમણે ધર્મ ફરજ અને કાયદાની દૃષ્ટિએ હરખાબાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાની ટ્રસ્ટી તરીકે પોતાની જવાબદારી સમજીને એ રકમ દાનમાં આપી છે એમ કરવામાં એમને પુત્રધર્મ પણ સમજાયેલો મૂર્તિપૂજાને ને ગોસાઈજીને એ ભાઈ મોતીભાઈ નથી માનતા

ટ્રસ્ટીનો અંતરાત્મા

પણ ટ્રસ્ટીનો ધર્મ ય નરન જ હોય? હરખાબાએ વિલમાં લખ્યું હોત કે મારી પાછળ પ્રેતભોજન કરવું, તો ભાઈ મોતીભાઈ તેમ કરત? એ પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દૃઢતાથી ચાલશે એમ હરખાબાને ખાતરી હોત તો વખતે એ કાર્ય તે બીજાને સોંપત મારી જ વાત કરું. પ્રેતભોજન નથી જમાડવાનો એની મારા પિતાશ્રીને ખાતરી હોવાથી અંતકાળે એમણે મને નહિ, પણ મારા નાના ભાઈને એ કામ સોંપ્યું અને તેને માટે પૈસા પણ તેમને જ સોંપ્યા જે કાર્યને આપણે અંતરાત્માથી ન માનતા હોઈએ તે કાર્ય ગમે તે સંયોગોમાં પણ કેમ થાય? ઉદાહરણ તો 'વનસ્પતિની દવાઓ', 'ગેનિમા ડી', અને 'મહારાની ગાર્ફિલ્ડ', એ ત્રણે સરકારે જપ્ત કરેલા પુસ્તકો ફરી છપાવવા ભાઈ મોતીભાઈને પૈસા સોંપી જાઉં તો એ છપાવશે? પોલીસના જ ભયથી એ જો ના છપાવે તો પોલીસનો ભય મોટો કે અંતરાત્માનો ભય મોટો? જો વ્યવસ્થા બીજાને સોંપી હોત તો તે કરત, માટે જ તે વ્યવસ્થા આપણા અંતરાત્મા વિરુદ્ધની હોય છતાંયે ધર્મ, ફરજ કે કાયદાની દૃષ્ટિએ કરીએ, તો અંતરાત્માને જરૂર હણીએ છીએ આપણે અનુસરણ જગત કરે એવી સ્થિતિમાં હોઈએ તો જગતને પણ જરૂર હણીએ છીએ બીજો કોઈ ચોરી કરવાનો છે, માટે આપણા અંતરાત્મા વિરુદ્ધ એ કાર્ય કરીએ તો તેમાં આપણી ભ્રષ્ટતા છે

પુત્રધર્મ

માતા, પત્ની વગેરેનો હક ઘરની મિલકત ઉપર આપણા જેટલો જ માનું છું તેથી ઘરના ધનમાંથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યય કરી શકે માતાના એ કાર્યમાં આપણે સગાત્મારે

અંતરાય કરીએ તો આપણે પુત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈએ આપણા જે વિચારોથી જગતને રંગવા ઇચ્છીએ તે વિચારો આપણા પોતાના જ ઘરમાં ન પ્રવેશે તો આપણા ગૃહધર્મમાં કંઈક ખામી છે એમ જરૂર જાણીએ, પણ ઘરનાના વિચારોમાં આપણા અંતરાત્માના શબ્દ વિરુદ્ધ તણાઈએ અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરીએ તો આપણે ગૃહધર્મથી — પુત્રધર્મથી કે પતિધર્મથી — જરૂર ભ્રષ્ટ થયા છીએ હવે ત્યારે એક જ પ્રશ્ન આવ્યો પુત્રધર્મ ભાઈ મોતીભાઈનો કે પ્રહ્લાદનો ?

ધર્મદાનનો ઉપયોગ

ગોમાઈજી મહારાજને આપેલા એ પૈસાનો ઉપયોગ ભાઈ મોતીભાઈએ માનેલા ઇષ્ટધર્મને માટે નહી જ થવાનો, દેશ, જાતિ કે ધર્મની ઉન્નતિને માટે નથી થવાનો, એ તો ભાઈ મોતીભાઈ સારી રીતે સમજી શકે, એનો ઉપયોગ મોટે ભાગે તો અવનતિ માટે થવાનો છે, એના તો માલમતી [illegible] ના છે' વમાના મંદિરમાં પુસ્તકાલય માટે આપેલા નાટમાં 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' કે 'મહારાજ લાયબેલ કેસ' જેવાં પુસ્તક નથી જ મુકાવાનાં કોણ જાણે પુસ્તકો મુકાશે કે છપ્પનભોગની સામગ્રી મુકાશે? ધર્મને નામે ચાલતા એ અધર્મના અખાડાના પાયા હચમચાવી નાખી, એના મૂળ ખોદી નાખી, એને રોળી નાખી, નવયુગ લાવવા મથતા નવજુવાનો એના હજારો લેવાના સિમેન્ટનો પણ ભાંગીને ભૂકો કરવાના છે

ભાઈ મોતીભાઈની નિર્બળતા

ભાઈ મોતીભાઈ ઉન્નતિના માર્ગને ઓળખતા નથી એમ નથી, બહુ સારી રીતે ઓળખે છે પણ એ સમાજભીરુ છે એ જ એમની નિર્બળતા. સમાજના જળપ્રવાહની વિરુદ્ધ તરતાં એમને ડૂબવાનો ભય લાગે છે એ જળપ્રવાહની સાથે રહી તરવામાં સમાજનો ને પોતાનો ઉદ્ધાર માને છે સહેજ જળપ્રવાહને મરોડાય તો કૃતકાર્ય થયા માને છે વિધવાવિવાહને ઇષ્ટ માનનાર રાનડે આધેડ વયે નાની કન્યાને પરણે અને મંદિરોને સુધારવા ઇચ્છનાર મોતીભાઈ એની ભ્રષ્ટતાને પોષે, એ બને એક જ પ્રકારના મોતીભાઈના ઇષ્ટગુરુ રાનડે અને ગોખલે છે એમને ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ, દયાનંદ, કે 'રોમના છાપરા ઉપર જેટલાં નળિયાં છે તેટલા સેતાન હશે તોય પોપનો

૩

'કોણ મોટું — માતા કે અંતરાત્મા?' — ૨

(૧૯૩૧)

સામાન્ય રીતે મોતીભાઈ પોતાને વિષે થતી ચર્ચાઓનો જાહેરમાં ઉત્તર નહિ આપવાની નીતિનું પાલન કરતા પણ ગયા પ્રકરણમાં ઉતારેલું ચર્ચાપત્ર તેમના જીવનના મૂળગત સિદ્ધાન્તો અને આચારવિચારના ગુણદોષમાં ઊતરે છે. એનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ તેમણે એ ચર્ચાપત્રના મુદ્દાવાર ઉત્તર આપ્યા. એમ કરતા તેમણે પોતાના આચારવિચારમાં દેખાતા વિરોધનો ગૂઢ ભેદ, ધર્મના આચરણમાં વાપરવી જોઈતી સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિ અને પોતાની શક્તિની મર્યાદા, એનું યથાર્થ દર્શન કરાવ્યું તે ઉપરનત ચર્ચાપત્રના ઉત્તર તરીકે પણ એ લેખ નમૂનેદાર છે. તે આખો અત્રે ઉતાર્યો છે.

કોણ મોટું — માતા કે અંતરાત્મા?*

મારી પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ છે, છતાં મને ઓળખનાર પૈકી જે કોઈ મારા ગાઢા અંગત પરિચયમાં આવ્યો નથી, તે મારા ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક વા કેળવણીવિષયક વિચારો વિષે કશુંય જાણતો નથી, એમ સુખેથી કહી શકાય. આ માસિકના ફાગણ માસના અંકમાં પૃષ્ઠ ૨૨૯ અને ૨૩૬ ઉપર મારા વિષે ચર્ચાપત્ર તેમ જ આ માસિકના (આદ્ય) તંત્રીની નોંધ છે, તે જોશો. ગોસાઈજી મહારાજને માન સ્વર્ગસ્થ માતુશ્રી હરખાબાએ શ્રીનાથજીમાં આઠ માસના નિવાસ પછી શ્રીનાથજીમાં જ મરણસમયે ભાઈ ધૂળાભાઈ મથુરભાઈ પટેલ પાસે લખાવી, જાહેર કરેલી ઇચ્છાનુસાર દાનની જે રકમો આપી જણાવી છે, તેમાં ફેરફાર છે, પણ આપી તો છે જ. એ બધા પૈસા સ્વ. હરખાબાના જ સ્ત્રીધન તરીકેના હતા અને નગી રકમો સહકારી બૅન્કમાં તેમને પોતાને નામે મુકાયેલા હતા. મને વારસ તરીકે તે રકમ મળેલી, અને મેં ધર્મફરજ અને

* 'પાટીદાર' વૈશાખ ૧૯૮૭ પૃ ૩૧૬

કાયદાની દૃષ્ટિએ ટ્રસ્ટી તરીકે હરખાબાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાની મારી જવાબદારી સમજીને એ રકમ દાનમાં આપી છે. એમ કરવામાં મને પુત્રધર્મ પણ સમજાયેલો. મૂર્તિપૂજા અને વલ્લભાચાર્યની સાત ગાદીમાંના એક આચાર્યને હાથે વૈષ્ણવ ધર્મની બ્રહ્મસંબંધની ક્રિયા મારી નવ વર્ષની ઉંમરે થયેલી હોવા છતાં કોઈ ગોસાંઈજીને હું ગુરુ તરીકે માનતો નથી.

ટ્રસ્ટીનો અંતરાત્મા

પણ ટ્રસ્ટીનો ધર્મ યંત્રવત્ ન જ હોય. હરખાબાએ વિલમાં લખ્યું હોત કે તેમની પાછળ પ્રેતભોજન કરવું, તો હું તે કાર્ય હાલના મારા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ હોવાથી ન જ કરત. કોઈ રૂપિયા ૧,૦૦૦) મારા તરફ મોકલી પોતાના શત્રુનું અહિત થાય તેવે અયોગ્ય કામે તે રકમ ખર્ચવાનું મને સોંપે, તો તેવું કામ હું ન જ કરું. હું મારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે દૃઢતાથી ચાલીશ એમ હરખાબાને ખાતરી હતી, માટે જ પોતાના ગુરુ અને મંદિરોમાં ધર્મદાન કરવાનું કાર્ય બીજા કોઈને ન સોંપતાં એમણે મને સોંપ્યું. માતુશ્રી સાથેના ધાર્મિક સંબંધની મારી જ વાત કરું.' હરખાબા રહ્યાં જૂના જમાનાનાં ચુસ્ત સનાતની મરજાદી વૈષ્ણવ, અને હું રહ્યો નવા જમાનાનો સુધારક વિચારનો સમાજસેવક. છતાં અમે રોજ ધર્મ વિષે અને જ્ઞાતિની રૂઢિઓ વિષે વાતો કર્યા જ કરીએ અને ચર્ચા પણ કરીએ. રૂઢિઓ બાબતમાં તો અમે લગભગ એક નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યાં. બારમુ નહિ કરવાનુ, લાજનો રિવાજ કાઢી નાખવાનુ, રોવાકૂટવાના બધા જ વહેનાર ઘેર અને બહાર સર્વત્ર બંધ કરવાનું, ઘેર ઘેર અપાતાં પિરસણ, ખાવું, વડીપાપડ, વગેરે કોઈનું પણ નહિ લેવાનું, વગેરે વગેરે તેમણે સ્વીકાર્યું, અને છેલ્લાં ૧૭ વર્ષ સુધી અક્ષરશઃ પાળ્યું. પણ ધર્મની બાબતમાં તે ન ફેરવી શક્યાં મારા વિચાર, અને હું ન ફેરવી શક્યો તેમના આચારવિચાર. છતાં વાતચીત અને ચર્ચાને પરિણામે એકબીજાનાં દૃષ્ટિબિંદુ અમે સમજી શક્યાં, અને ઉદારતાથી છૂટછાટ મૂકી એકબીજાને અનુકૂળ થઈ રહેવાના નિર્ણય ઉપર આવી ગયાં, જેથી હું સુધારક હોવા છતાં તે મરજાદી ધર્મ મારી સાથે જ ઘરમાં રહીને પણ પૂરેપૂરી રીતે પાળી શકે તેવી મકાનમાં થોડાઘણા ફેરફાર કરી આપવા સુધીની

બધી જ અનુકૂળતાઓ અને સવલતો આપતો. તેમના ઠાકોરજીને મારે કોઈ સાહિત્ય સામગ્રી જોઈએ તે પૂરી પાડતો, ગામની સ્ત્રીઓને દરરોજ દર્શન કરવા મારે ઘેર આવવા દેતો અને વૈષ્ણવ ધર્મની કથાવાર્તા નિયમિત રીતે દરરોજ મારા ઘરમાં થવા દેતો. જાત્રાએ જવાની તેમની ઇચ્છા થાય ત્યારે જવા દેતો અને ગયે વર્ષે શ્રીનાથજીમાં રહી ઈશ્વરભજન કરવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે ત્યાં જવાની અનુકૂળતા કરી આપી, અને તે જીવ્યાં ત્યાં સુધી બધું જ ખર્ચ મોકલ્યા કર્યું. આ બધુ કર્યું એ તેમના માનેલા ધર્મને અનુસરીને અને તેમની ધાર્મિક સ્વતંત્રતામાં મારે વચમાં ન પડવું, એવા મારા સિદ્ધાન્તને લઈને કર્યું. તેવી જ રીતે હરખાબા પણ, ચુસ્ત મરજાદી વૈષ્ણવ હોવા છતાં, હુ અંત્યજ ભાઈને અડીને ઘેર આવું અને નાહું નહિ, એ સ્થિતિને નિભાવી લેતાં. જન્માષ્ટમીને દિવસે પણ હું ઉપવાસ ન કરું, એટલે મને રોજના નિયમ પ્રમાણે ભાત, દાળ, શાક, રોટલી, વગેરે ખાવાનું બધુ જ વગર કચવાટે અને આનંદથી કરી આપતાં. વળી મારા ભાણાભાઈ ડુંગળીનું શાક માગે, લસણ નાખી ઢેબરું કરાવે, તો તે પણ કરી આપતાં, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારની, ધર્માન્ધ મરજાદી વૈષ્ણવ કદી છૂટ ન આપે તેવી, બધી જ અનુકૂળતાઓ અમને તે આપતાં. અમો બંનેએ માનેલો અને સ્વીકારેલો પોતપોતાનો ધર્મ પાળવો, અને એકબીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી, જરૂર પડે તો પરસ્પર મદદ પણ કરવી, એ અમારો સિદ્ધાન્ત હતો.

સ્પષ્ટતાની ખાતર અત્રે હું જણાવુ છું કે નિરાકાર ઇશ્વરને હું માનું છું, બ્રહ્મોસમાજ, આર્યસમાજ વગેરે આધુનિક ધાર્મિક મંડળોના કેટલાક સિદ્ધાન્તો સ્વીકારું છું, પણ હજી સુધી કોઈ ધર્મ, પંથ કે મંડળના બધા જ સિદ્ધાન્તો અને માન્યતાઓ હું માન્ય રાખી શકયો નથી, અને ધર્મના ખંડનમંડનના તકરારી વિષયોમાં મેં કદી સક્રિય ભાગ લીધો નથી, તેમ જ મારો અભિપ્રાય પણ જાહેર કર્યો નથી; એટલે ધર્મની બાબતમાં મને યોગ્ય લાગે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવા હું સ્વતંત્ર રહ્યો છું. માટે જ મારા મુખ્ય સિદ્ધાન્તનો ભોગ આપ્યા સિવાય, માતુશ્રી સાથે સહકાર સાધી સંપ, સુખ અને શાન્તિ અનુભવવા ભાગ્યશાળી નીવડયો છું. હું મૂર્તિ, મંદિર અને

ગોસાંઈજીના કોઈ આચાર્યને નથી માનતો એની મારાં માતુશ્રીને ખાતરી હોવા છતાં, તેમનું બનાવેલું તેમના ઠાકોરજીનું કામ હું કરીશ એવો મારો સિદ્ધાન્ત તે જાણતાં હોવાથી, અનનાગે પુણ્યદાન કરવાનું કામ એમણે બીજા કોઈને નહિ પણ મને જ સોંપ્યું અને તેને માટે (બેંકમાં મૂકેલા) પૈસા પણ મને જ સોંપ્યા.

જે કાર્યને આપણે અંતરાત્માથી ન માનતા હોઈએ, એટલે કે જે કાર્ય પોતાના સિદ્ધાન્ત, ધર્મ અને નીતિની વિરુદ્ધનું હોય, તે કાર્ય ગમે તે સંયોગોમાં પણ ન જ થાય. ઉદાહરણ લઈએ: 'વાગ્પતિની કથાઓ' 'ગેરિબાલ્ડી' અને 'મહાવીર ગાર્ફિલ્ડ' એ ત્રણ સરકારે જપ્ત કરેલાં પુસ્તકો ફરી છપાવવા મને આ માસિકના (આદ્ય)તંત્રી સોંપી જાય તો હું છપાવીશ નહિ જ. પોલીસના જ ભયથી હું એ ન છપાવું, તોપણ અંતરાત્માના શબ્દ કરતાં પોલીસનો ભય મોટો એમ ગીમારી ગણાય નહિ. કારણ કે આ સંસારમાં જન્મ ધરીને જ્ઞાતિ, સંસ્કાર, ધર્મ અને રૂઢિને લઈને ઘણાં કાર્યો ઈચ્છા વિરુદ્ધનાં હોવા છતાં હંમેશ કર્યાં જ જવાં પડે છે, અને મનને મનાવી લેવું પડે છે કે કોઈને જૂઠું બોલી ઠગતા નથી અને અનિચ્છાએ સંયોગોને વશ થઈને કરવું પડે છે, માટે કરીએ છીએ, એટલે અંતરાત્માનો પણ તેમાં ખાસ વિરોધ નથી આવતો.

મારું જ ઉદાહરણ આપું. જ્ઞાતિને વા જ્ઞાતિના ગોળને હું નથી માનતો, પણ જ્ઞાતિથી છૂટા નહિ પડવાની ખાતર ગોળની અંદર જ કન્યા આપવાનો તહેવાર કરું છું અને એ પ્રમાણેના વ્યવહારને અનેક રીતે પોષી રહ્યો છું. આકરું જમીનમહેસૂલ, દારૂના ઇજારા વેરા, 'ગેરિબાલ્ડી' અને 'ગાર્ફિલ્ડ' જેવા નિર્દોષ અને પ્રેરણાત્મક પુસ્તકો જપ્ત કરવા જેવા સરકારના કેટલાય નાદાન ઝીનાવતા મન ના પાડે છે, પણ રાજ્યમાં રહેવાની ખાતર તે પાલન કરું છું અને કરાવું છું. ધર્મને નામે લગ્નવિધિમાં યજ્ઞ, હવન, પૂજા વગેરે જે ક્રિયાઓ ખરી ખોટી રીતે થાય છે તેમાં શ્રદ્ધા નહિ હોવા છતાં હું ભાગ લઉં છું અને ભાગ પોતાના ઘરમાં કેટલાય વર્ષોથી તે કાઢી નાખી છે, છતાં પાડોશમાં તેમ જ ગામ પરગામમાં અનેક વખત જ્ઞાતિની રૂઢિ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરી તાવનો વ્યવહાર ચાલુ રાખું છું — એટલે કે કોઈ પારીતાર સ્ત્રી સામી આવે અને કોઈ ઊભા રહેવાનું કહે તો

ઊભો રહું છું, ખસવાનું કહે તો આઘોપાછો થાઉં છું અને ઓથો કરવાનું કહે તો લૂગડાનો વા છત્રીનો પડદો કરી, એ અયોગ્ય અને અનિષ્ટ રૂઢિને પોષી રહ્યો છું જો વ્યવસ્થા બીજાને સોંપી હોત તો તે કરત, માટે જ તે વ્યવસ્થા આપણા અંતરાત્મા વિરુદ્ધની એટલે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધની હોત છતાંય ધર્મફરજ કે કાયદાની દૃષ્ટિએ કરીએ તો અંતરાત્માને જરૂર ઠગીએ છીએ આપણું અનુકરણ જગત કરે એવી સ્થિતિમાં હોઈએ તો, અને ન હોઈએ તોપણ, જગતને જરૂર ઠગીએ છીએ બીજો કોઈ ચોરી ન્હાનો છે, માટે આપણા અંતરાત્મા વિરુદ્ધ એ કાર્ય કરીએ તો તેમાં આપણી બુદ્ધિની અને નીતિની ચોખ્ખી ભ્રષ્ટતા છે.

પુત્રધર્મ

માતા પત્ની વગેરેનો હક ઘરની મિલકત ઉપર આપણા જેટલો જ માનું છું, તેથી ઘરના ધનમાંથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યય કરી શકે માતાના એ કાર્યમાં આપણે બળાત્કારે અંતરાય કરીએ તો આપણે પુત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈએ આપણા જે વિચારોથી જગતને રંગવા ઇચ્છીએ, તે વિચારો આપણા પોતાના જ ઘરમાં ન પ્રવેશે તો આપણા ગૃહધર્મમાં કર્ક પામી કે એમ જરૂર જાણીએ પણ વડનાના વિચારોમાં આપણા અંતરાત્માના શબ્દ વિરુદ્ધ તણાઈએ અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરીએ, અથવા તો બળજોરી વાપરી આપણા ઘરના માણસોને તેમના માનેલા ધર્મકાર્ય કરવા ન દઈએ, તો આપણે ગૃહધર્મથી કે પતિધર્મથી જરૂર ભ્રષ્ટ થઈએ

ત્યારે 'સાચો પુત્રધર્મ મારો કે પ્રહ્લાદનો' એ પ્રશ્ન જ હવે ઊભો થતો નથી કારણ કે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ મારો માનેલો ધર્મ હું પાળી શક્યો છું અને પાળું છું માતુશ્રીની ઇચ્છા તેમની હયાતીમાં વા હયાતી બાદ મારા સિદ્ધાન્તમાં એટલે ધર્મમાં વચ્ચે આવી નથી જ તેમની ઇચ્છા તો મારા ધર્મપાલનમાં ઊલટી અને અનુકૂળ થઈ પડી હતી, એટલે મારે તો માતાની સામે વિરોધ કરવાની જરૂર જ પડી નહોતી પરંતુ ભક્ત પ્રહ્લાદને તો પિતાના તરફથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવાની સખ્ત મનાઈ હતી, એટલે તે અયોગ્ય આજ્ઞાની સામે ઈશ્વરભક્તિ કરવાની ખાતર બંડ ઉઠાવવાની

— સત્યાગ્રહ કરવાની — પ્રહ્લાદજીને જરૂર પડી હતી. અને તે ફરજ તેમણે અવર્ણનીય કષ્ટો જાતે વેઠીને પણ સંપૂર્ણ રીતે અદા કરી હતી.

ધર્માદાનનો ઉપયોગ

ગોસાંઈજી મહારાજને આપેલા એ પૈસાનો ઉપયોગ મારા માનેલા ઇષ્ટધર્મને માટે નથી જ થવાનો, પણ વૈષ્ણવ ધર્મના આચાર્યની માન્યતા પ્રમાણે દેશ, જાતિ કે ધર્મની ઉન્નતિને માટે થશે વા આચાર્યના પોતાના સુખ-વૈભવને માટે થશે, એ હું નથી સમજી શકતો. એનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ઠાકોરજીની સેવા માટે થવાનો છે. પણ તેના માલમલીદા નહિ જ ઊડે, એ પણ હું નથી કહી શકતો. વસોના મંદિરમાં પુસ્તકાલય માટે આપેલા કબાટમાં, વૈષ્ણવ ધર્મની કાળી બાજુ તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં દેખાડી દે એવા, આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામીશ્રી દયાનંદજી રચિત 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' વા સુપ્રસિદ્ધ સુધારક નરવીર કરસનદાસ મૂળજીવાળો 'મહારાજ લાયબલ કેસ' જેવાં પુસ્તક નથી જ મુકાવાનાં, પણ પરમહંસ રામકૃષ્ણનાં બોધવચન, સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશો, સ્વર્ગનાં પુસ્તકો, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, મનુસ્મૃતિ, શુક્રનીતિ, બૃહત્ કાવ્યદોહન, ચન્દ્રકાન્ત, અમરચરિત્ર, વગેરે વગેરે અનેક ધર્મવિષયક પુસ્તકો જરૂર મુકાશે. હું જાણું છું અને જણાવું છુ કે, વસોના યુવકો જાગ્રત હશે ત્યાં સુધી તો આ કબાટમાં પુસ્તકો જ મુકાશે, અને છપ્પનભોગની સામગ્રી મુકાશે નહિ જ. ધર્મને નામે ચાલતા એ અધર્મના અખાડાના પાયા હચમચાવી નાખી, તેનાં મૂળ ખોદી નાખી, એને રોળી નાખી નવજુગ લાવવા નવજુવાનો તલપાપડ થઈ રહ્યા છે, તેવે સમયે મેં માતુશ્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનુ દ્રવ્ય તેમના ઠાકોરજીની સેવા માટે તેમના ગુરુને આપ્યુ, તેને પુત્રધર્મના અનિષ્ટ મોહથી એ અખાડાના ખવાઈ ગયેલા પાયામાં લેલાથી સિમેન્ટ થાબડ્યો છે, એમ આ માસિકના (આદ્ય)તંત્રી લખે છે. પણ નવજુવાનો એવા હજારો લેલાંના સિમેન્ટનો પણ ભાગીને ભૂકો કરવાના છે એટલે કોઈએ કંઈ ચિંતા કરવી નહિ.

મારી નિર્બળતા

હું ઉન્નતિના માર્ગને ઓળખતો નથી એમ નથી, બહુ સારી રીતે ઓળખું છે. પણ હું સમાજભીરુ છું એ જ મારી નિર્બળતા,

એ સ્વીકારતો નથી. જ્યારે જરૂર જણાય ને મારામા શક્તિ હોવાનુ સમજાય ત્યારે સમાજના જળપ્રવાહની વિરુદ્ધ તરતા મને ડૂબવાનો ભય લાગતો નથી. પણ જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એ જળપ્રવાહની સાથે રહી તરવામા સમાજનો અને મારો ઉદ્ધાર માનુ છુ અને વધારે મરોડવા સતત પ્રયત્ન કર્યા કરું છુ. વિધવાવિવાહને ઇષ્ટ માનનાર દરેક વિધુરે વિધવા સાથે જ લગ્ન કરવુ જોઈએ, એવુ રાનડે સ્વીકારે અને પછી જો તે આધેડ વયે નાની કન્યાને પરણે તો તે દોષ, અને મદિરોને સુધારવા ઇચ્છનાર હુ મદિરની અમુક ભ્રષ્ટતા જાણવા છતા તે ભ્રષ્ટતાને પોષુ તે દોષ, એ બને એક જ પ્રકારના મારા ઇષ્ટગુરુ રાનડે અને ગોખલે છે. હુ ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ, દયાનંદ કે 'રોમનાં છાપરાં ઉપર જેટલા નળિયા છે, તેટલા સેતાન હશે તોય પોપનો વિરોધ કરવા ત્યા જઈશ' એમ બોલનાર માર્ટિન લ્યૂથરને રાનડે અને ગોખલે કરતાય બહુ ચડતી કોટિના ઇષ્ટગુરુ માનુ છુ. તેમને મે ભયંકર કદી જ માન્યા નથી, આજે પણ માનતો નથી. ફક્ત ક્રાઇસ્ટ જેવી દીનતા, બુદ્ધ જેવી ત્યાગવૃત્તિ, દયાનદ જેવુ નિશ્ચયબળ, અને લ્યૂથરના જેવી નીડરતા મારામા નથી, એમ જણાવી મારી નિર્બળતા કબૂલ કરુ છુ. જે નવજુવાનો આમને ઇષ્ટગુરુ માને અને ધાર્મિક અને સંસારસુધારાના દરેક પ્રસગે તેમને અનુસરે તેમના પગમા હુ મારુ માથુ નમાવુ છુ. દેશસેવાની ખાતર રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમા હાલના કેટલાક નવજુવાનોએ પોતાના આખા જીવન (તન, મન, ધન) સમર્પણ કર્યા છે, ભવિષ્યની મોટી મોટી આશાઓને તિલાંજલિ આપી છે, અનેક પ્રકારના શારીરિક કષ્ટ વેઠી રહ્યા છે તેમને, સર્વસ્વ અર્પણ કરવુ ન પડે અને સહેજ સહેજ ભોગથી અને અલ્પ પ્રયત્નથી થઈ શકે તેવા નાના નજીવા સેવાના કામ કર્યા કરનાર, સૂદનો ગાગડો લઈ ગાધી થઈ બેસનાર, મારા જેવો નાનકડો સમાજસેવક દોરી શકતો નથી, એનો ગુપ્ત ભેદ આ જ છે. ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરુ છુ કે, દેશના નવજુવાનો સમાજભયને ખખેરી નાખી ચારિત્રબળ, આત્મભોગ અને નિઃસ્વાર્થભાવથી હાલમા દેશની જે અનુપમ સેવા કરી રહ્યા છે તેમના દૃષ્ટાતનુ અનુકરણ કરવાની મને શક્તિ, હિંમત અને બુદ્ધિ આપે.

વસો. મોતીભાઈ ન. અમીન.

૪

‘મેં તમને માનથી નવાજ્યા છે?’

(‘Have I Decorated You?’)

(૧૯૩૧–૩૩)

‘ચરોતર’ માસિક પ્રગટ થયા પછી ત્રણ માસે—૧૯૩૧ના એપ્રિલમાં—એક દિવસ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ પુસ્તકાલય ખાતાની મુલાકાતે આવી ચડ્યા. ફરતાં ફરતાં મોતીભાઈની ઑફિસે છેલ્લા આવ્યા. મોતીભાઈ પોતાના કામમાં મશગૂલ હતા. તેમના તરફ આંગળી ચીંધી મહારાજાએ સાથેના અમલદારોને કહ્યું: ‘પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના એ પિતા છે રાજ્યમાં પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે સુંદર કાર્ય કરી ગયા છે’

ખાતાની મુલાકાત પૂરી થતાં મહારાજાએ મોતીભાઈ સાથે એકાન્તમા દોઢેક કલાક સુધી વાતો કરી. વાતો પૂરી થયે મહારાજા ઊઠ્યાં મોતીભાઈ તેમને વળાવવા ગયા મોટરમા બેસતાં બેસતા મહારાજાએ પૂછ્યુ. ‘Have I decorated you?’

મોતીભાઈ મૂંગા રહ્યા. સાથે ઊભેલા તેમના ઉપરી શ્રી. દત્ત સાહેબે તેમની વતી ઉત્તર આપ્યો: ‘ના,’ અને ઉમેર્યું: ‘પગાર વધારવા મેં ટિપ્પણ કરેલુ પણ તે નામંજૂર થયુ છે.’

‘પગાર ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે? છેલ્લો ગ્રેડ આવી ગયો છે?’ મહારાજાએ તપાસ શરૂ કરી.

દત્ત સાહેબે કહ્યુ: ‘હાલ રૂ. ૨૨૫) મળે છે. છેલ્લાં ૭ વર્ષથી પ્રમોશન મળ્યુ નથી’

‘ટિપ્પણ કરજો,’ કહી મહારાજા મોટર હંકારી ગયા

*

ટિપ્પણ કરવામાં આવ્યુ. મહારાજાએ પુછાવ્યુ કે મિ. અમીન કેવા પ્રકારનુ માન સ્વીકારશે? મિ. અમીનને તો માન જ જોઈતુ નહોતુ, તો તેના પ્રકારની પંચાત તે શાને કરે? પણ જો મિ. અમીન

માન ન સ્વીકારે તો તેમના ઉપરીને આપવા ઠરેલું માન પણ બંધ રહે તેમ હતું. એટલે ઉપરીના લાભની ખાતર મોતીભાઈએ માન સ્વીકારવાનું ઉચિત માન્યું અને રોકડ રકમ સ્વીકારવાની ઇચ્છા બતાવી.

મહારાજાએ હજૂર હુકમ કાઢ્યો કે રાજ્યમાં ગ્રામ પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરવામાં બજાવેલી સેવાઓની કદર તરીકે મિ. અમીનને રૂ. ૧,૫૦૦)ની થેલી ભેટ આપવી, અને ૧લી મે ૧૯૩૧થી માસિક રૂ. ૫૦)નો જાત-પગાર આપવો. અને એ જ હુકમમાં ઉમેર્યું કે, 'ગ્રામ પુસ્તકાલયોની યોજના એ પોતે કરેલી ફરજિયાત કેળવણીની યોજનાનું એક કીમતી અંગ છે એમ મહારાજા સાહેબ માને છે, અને તેથી મિ. અમીન રાજ્યના દરેક ગામે એક પુસ્તકાલય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા રાખે છે.' (તા. ૪-૮-'૩૧)

આ હુકમ પ્રમાણે થેલી આપવાનો વિધિ યોજાયો. દરબારમાં હાજર રહેનારે દરબારી પોષાક પહેરવો પડે છે અને અમુક શિષ્ટાચાર પાળવો પડે છે. તે મોતીભાઈને પસંદ નહોતું, તેથી તે કદી દરબારમાં જતા નહિ. પણ આ પ્રસંગે તો ખાસ તેમણે હાજર રહેવું જોઈએ એવો ખાતાના અમલદારોનો આગ્રહ હતો. મોતીભાઈ તે અરસામાં તબિયતને કારણે વસો રહેતા હતા. અને પોતે સાજા થશે તોપણ એ સમારંભમાં હાજર નહિ રહે એમ તેમણે અમલદારોને લખી દીધું હતું. છતાં મોતીભાઈની અનુકૂળતા માટે દરબાર ભરવાનું લંબાવવામાં આવ્યું. છેવટે તે ભરાયો ત્યારે તેમને તેડવા ખાસ માણસ મોકલવામાં આવ્યું. પણ તે ન ગયા તે ન જ ગયા. છતાં થેલી તો તેમને મળી જ.

*

થેલીના સમાચાર આખા ગુજરાતમાં પ્રસર્યા અને મોતીભાઈ ઉપર અભિનંદનના પત્રો આવવા લાગ્યા. તે બધાને એક જ પ્રકારનો ઉત્તર આપતા. એક બે નમૂના અત્રે ટાંકીશું :

તા. ૩-૯-'૩૧

શ્રીયુત........,

આપના ઠરાવ માટે આભાર માનું છું. અને સાથે જણાવું છું કે અમારી કદર વ્યક્તિગત થયેલી દેખીતી રીતે જણાય છે, પણ

વાસ્તવિક રીતે તો તમે સધા અને અમે જે જ્ઞાનપ્રચારની પ્રવૃત્તિમા જોડાયા છીએ તે પ્રવૃત્તિની જ કદર થયેલી છે તમારા જેવા અનેક સેવાભાવી ભાઈઓની મહેનતનુ પરિણામ એ અમારી કદર છે માટે એ કદર સાચી [illegible] હોય તો એ સેવાના કાર્યમા અમે વધારે ભોગ આપીએ અને એ કદરને પાત્ર ઠરીએ ઈશ્વર અમને એ સદ્‌વૃત્તિ અને શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના

(સહી) મો. ન. અમીન

મદદનીશ વ્યવસ્થાપક

*

તા ૧૧-૯-’૩૧

શ્રીયુત ,

નોકરની કદર શેઠ કરે તેમા નોકર કરતા શેઠની યોગ્યતા વધારે ગણાય. મારા જેવા સરકારી નોકરની સરકાર કદર કરે તો રાજ્યના કેટલાય સેવાભાવીઓની નિઃસ્વાર્થ, છૂપી સેવાની મારે નામે કદર થઈ છે, એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે લશ્કર લડે અને જીત થાય તેથી સેનાપતિને જ યશ મળે પણ ખરો યશ તો લશ્કરને મળવો જોઈએ તમારી મારા પ્રત્યેની લાગણીને માટે હુ તમારો આભાર માનુ છુ.

× × ×

*

અભિનંદનના પત્રોના મોતીભાઈ ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરો આપી રહ્યા હતા તે દરમ્યાન એક મિત્રે આ સબધમા નીચે પ્રમાણે લખ્યુ (તા ૨૪-૮-’૩૧)

‘તમને માત્ર રૂા ૧,૫૦૦) ઇનામ આપીને રાજ્યે પોતાની અને તમારી સેવાની માત્ર પામરતા દેખાડી છે અને એવા પ્રસગને લોક વધાવી લે એ મને રુચતુ નથી

પણ ખરી તમારી સેવાની કદર કરવામા રાજ્ય ગમે એટલુ ઉદાર બને તોપણ પૈસા વડે કે ઇલકાબ વડે થયેલી એ કદર તમે સ્વીકારો એ પણ મને રુચે નહિ હુ જાણુ છુ કે એ રકમ તમે ઘરમા ન રાખતા કોઈ સસ્થાને તેની સેવા અર્થે સોંપી દેશો પણ

છતાંયે એ ઇનામ સ્વીકારવામાં હું તો તમારી સેવાને વેચી દીધેલી માનું છું તો એ ઇચ્છું કે ગમે તેની સેવા કર્યા પછી જોઈએ તો સત્કારનો તમારો ખૂબ આભાર માનીને પણ જણાવી દેવું ઘટે કે, મેં તો માત્ર અંતરાત્માના શબ્દ પ્રમાણે રાજ્યની એટલે લોકોની સેવા કરી છે અને મારે કોઈ પણ પુરસ્કાર સ્વીકારવો એ મારા અંતરાત્માથી વિરુદ્ધ માનું છું

આ ઉપર વિચાર કરશો એવી આશા છે'

પણ મોતીભાઈએ તે પહેલાં જ થેલીની વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી. હજૂર હુકમ આવ્યો કે તરત તેમણે રૂ. ૫૦૦) સમો કેળવણી મંડળના ગોપાળદાસ ભાગમાં ચાલતા આરોગ્યવર્ધક વાચનાલયને માટે એક 'બેડ' ઊભો કરવા ખાતે આપવાનું નરભાઈને લખી દીધું હતું અને બાકીની રકમની વ્યવસ્થા વિષે ત્રણ દિવસ પછી જે લખ્યું હતું તે પેલા મિત્રની સલાહને અનુસરતું જ હતું

વડોદરા, તા ૭–૮–'૩૧

ભાઈ રામભાઈ,

તમારી માહિતી માટે જણાવું છું કે, બીજા રૂ. ૫૦૦) 'ચરોતર પત્રિકા' માટે ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ને અને ત્રીજા રૂ. ૫૦૦) પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે આપવાના નક્કી કર્યા છે આ રકમની એક પણ પાઈ મારા અંગત કામમાં વપરાય, તો મારી સેવા નિઃસ્વાર્થ સેવા નહોતી પણ એમાં ઊંડો સ્વાર્થ રહેલો હતો એમ કહી શકાય સાચી ભક્તિ નિષ્કામ હોય છે સાચી સેવા એ નિઃસ્વાર્થ હોવી જોઈએ ઈશ્વર આ વૃત્તિ દૃઢ કરો એ જ પ્રાર્થના

*

આ જ વર્ષે મોતીભાઈને ૫૮ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં અને નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી વસો જઈ બેસવાના તેમના સંકલ્પની સિદ્ધિ નજીક આવતી હતી પણ તેમની ગણતરી ફરી એક વાર ખોટી પડી હતી ભાણાભાઈ મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા હતા. તેમને મદદ કરવા એક વર્ષ વધુ વડોદરામાં જ રોકાઈ જવાની જરૂર હતી એ માટે વિચાર ચાલતા હતા તેવામાં મહારાજાની મુલાકાત થઈ, થેલીનું પ્રકરણ થયું અને ગામેગામ પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની મહારાજાની

આજ્ઞા થઈ. વડોદરે રહેવાનું લંબાવવાની વૃત્તિને આથી પોષણ મળ્યું. અને તા. ૧૯-૯-'૩૧ને દિવસે નિવૃત્તિ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવતો વિદ્યાધિકારીને પત્ર લખ્યો તેમાં, રાજાજ્ઞાને માન આપી ગામેગામ પુસ્તકાલયો ઉઘાડવાના હેતુથી જ એક બે વર્ષ લંબાવવા સરકાર આજ્ઞા કરશે તો તે પ્રમાણે દર વર્ષે ૧૦૦ પુસ્તકાલયો ખોલવા માટે નિવૃત્તિ લેવાનું મુલતવી રાખવા પોતે ખુશી છે, એમ જણાવ્યું.

સરકારે નોકરીની મુદત બે વર્ષ માટે લંબાવી અને મોતીભાઈ ભાણાભાઈના શિક્ષણ અને ગ્રામ પુસ્તકાલયો ખોલવાના કામમાં ગૂંથાયા. સરકારી નોકરી એમ લંબાય અને પોતે મોટો પગાર ભોગવે એ સેવાધર્મને વરેલા મોતીભાઈને રુચે નહિ જ. 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થપાઈ ત્યારથી તે સ્વયંસેવકોને ધોરણે જીવન ગુજારતા હતા. અને આ વર્ષોમાં રામભાઈ સાથે સ્વયંસેવક બની 'વસો કેળવણી મંડળ'ની સેવા કરવાનાં સ્વપ્નો રોજ સેવતા હતા. એટલે તેમણે વર્ષની શરૂઆતથી જ રામભાઈને લખી દીધું હતું કે, નોકરીની મુદત લંબાવવાનો હેતુ ભાણાભાઈના શિક્ષણને મદદ આપવાનો જ છે, પગાર લેવાનો નહિ. એટલે મુદત લંબાશે તોપણ પોતે તો પેન્શન જેટલી જ રકમ વાપરશે અને બાકીની રકમ રૂા. ૧૨૫) 'વસો કેળવણી મંડળ' અને બીજી સેવાની પ્રવૃત્તિઓને જ આપશે.

એ વિચાર પ્રમાણે, નોકરીની મુદત વધતાં દર માસે રૂા. ૧૨૫)-નો એક એવા બાર હપતાથી સેવાનાં કામો માટે નાણાં વસો મોકલવા માંડયાં. એ નાણાં ખર્ચવાની યોજના કેવી હતી તે તા ૧૯-૧૧-'૩૨-ના એક પત્રમાં વિગતવાર લખ્યું છે.*

*

રાજાએ મોતીભાઈની કદર કરી તેનો પડઘો પ્રજાના દિલમાં પણ પડયો, અને મોતીભાઈના મિત્રો, સ્નેહીઓ અને સાથીઓને થઈ આવ્યું કે મોતીભાઈને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે તેમની જયંતી

* પાછળથી વસિયતનામામાં આ યોજના માટે કાયમનાં ટ્રસ્ટફંડની સગવડ કરી હતી. તે માટે જુઓ વસિયતનામું, ખંડ ૫, પ્રકરણ ૬.

ઊજવવી અને તેમને એક મોટી રકમની થેલી અર્પણ કરવી. આ અરસામાં જયંતીઓ ઊજવવાનો પવન ગુજરાતમાં વાયો હતો એટલે મોતીભાઈને આ વિષે ખબર પડતાં તે સાવધ થયા, અને જેમણે આ વાત ઉપાડી હતી તેમને કહેવડાવ્યું કે, 'જેઓ મારે માટે આ જાતની દિલચાલ કરશે તેઓ મને અને મારી સેવાને મોટો ધોકો પહોંચાડશે. મારી જયંતી ઊજવાય એટલે મારે સેવાનું કામ બંધ કરી દેવું પડે અને મેં આ બધું માન અને કીર્તિ મેળવવા જ કર્યું છે એમ સાબિત થાય. હું તો અત્યારથી મરણ સુધી સેવા જ કરવા ઇચ્છું છું. . . .'

૬

જયંતી ઊજવવાનો વિચાર આમ દાબી દેવાયો. પણ પ્રજાના દિલમાં ઊઠેલો અવાજ બીજી રીતે પણ વ્યક્ત તો થયો જ.

છેક ૧૯૦૬મા 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના બહાર પડી ત્યારે એ યોજનાથી આકર્ષાઈ એને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના તે વખતના સેક્રેટરી રા. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ મોતીભાઈને અભિનંદનનો પત્ર લખ્યો હતો અને તેમની યોજનાને ઉત્તેજન આપવા ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો ઓછી કિંમતે આપવાની યોજના કરી આપી હતી.*

ત્યારથી મોતીભાઈ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રચારક બન્યા હતા, અને એ સંસ્થાનો લાભ લોકો લે તે માટે તેમણે અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પ્રયત્નોથી વડોદરા રાજ્યના અનેક શિક્ષકો અને યુવકો ગુ. વ. સોસાયટીના જીવનસભ્યો બન્યા હતા, અને એ સંસ્થાની મદદથી મોતીભાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ બ્રિટિશ ગુજરાતમાં ફેલાય તે માટે જીવનભર પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા. એ સર્વની કદર તરીકે એ સંસ્થાની કારોબારી કમિટીએ મોતીભાઈને માનદ (ઑનરરી) સભાસદ નીમવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને તે વિષે તેમને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો :

* જુઓ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન' ખંડ ૩, પૃ. ૫૧-૫૩.

રા રા મોતીભાઈ નરસીભાઈ અમીન

ઠે રામજીમંદિર, પોળ

મુ વડોદરા

વિ વિ કે સોસાયટીની કારોબારી કમિટી તા ૮ મી ઑક્ટોબરને શનિવારે મળી હતી તેમાં, આપે ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયની ખિલવણી અર્થે જે પ્રવૃત્તિ આદરેલી છે, તેની યત્કિંચિત્ કદર તરીકે આપને સોસાયટીના ઑનરરી સભાસદ નીમવા ઠરાવ થયો છે તે વિદિત થાય

લિ

વિદ્યાબહેન ર નીલકંઠ

ઑન સેક્રેટરી, ગુ વ સો.

કહેવાય છે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં આજ સુધી મહાત્મા ગાંધીજી એકલા જ માનદ સભ્ય હતા. તેમની સાથે મોતીભાઈને એ માન આપી એ સંસ્થાએ તેમની ઉત્તમ પ્રકારની કદર આંકી હતી.

*

આ પછી તા ૨૯–૩૦, ડિસેમ્બર, ૧૯૩૩ના દિવસોએ થિયોસોફીના પુણ્યધામ અડ્યાર (મદ્રાસ)માં 'અખિલ હિંદ ગ્રામ પુસ્તકાલય પરિષદ' ભરાઈ તેમાં મોતીભાઈએ કરેલી ગ્રામ પુસ્તકાલયોની સેવાની કદર તરીકે તેમને વિશે નીચે મુજબ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો

'This conference records with appreciation the pioneering and meritorious services in the organization of rural and travelling libraries rendered by Mr M. N Amin of Baroda, and confers on him the distinction of 'Granthalaya Udyama Pitamaha', and resolves that a commemoration volume be published in his honour and presented to him in token of the love and regard of his fellow rural Library Workers."

ગ્રંથપાલો અને મંત્રીઓને પરિચય થાય તે માટે મોતીભાઈ યોજનાઓ વિચારતા. આ સાથે જ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચારનું કામ કરવા એક ખાસ પ્રચારકને રોકવામાં આવ્યા હતા. આ બંનેની મદદથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિસ્તારનું તેમ જ સંગઠનનું કામ મોતીભાઈ ક્રમે ક્રમે કર્યે જતા હતા.

પુસ્તકાલયો અને શાળાઓ ઊઘડવાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો લોકોને આંગણે પહોંચ્યાં એમ કહી શકાય. પણ એનો ઉપયોગ કરતાં શીખવાનું, એની પવિત્રતા સમજવાનું અને એની મદદથી જીવનને સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવતાં શીખવાનું હજી બાકી હતું. આ માટે સૌથી પહેલી જરૂર પુસ્તકાલયોના વહીવટને વ્યવસ્થિત, નિયમિત, પ્રામાણિક અને શાસ્ત્રીય બનાવવાની હતી. તે માટે સૂચનાઓ, નિયમો અને બંધારણો વારંવાર યોજાતાં હતાં. છતાં એ બધાનો અમલ કરવા જેટલી સમજવાળા ગ્રંથપાલો મળતા નહોતા. બધું કામ ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકો મારફતે જ લેવું પડતુ. તેથી એ શિક્ષકોના અંતરમાં જેટલો પ્રકાશ ફેંકી શકાય, તેમને સેવાભાવનો જેટલો રંગ લગાડી શકાય, તેટલું જ કામ થઈ શકે તેમ હતું. અને તેથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સર્વ યોજનાઓનો એ શિક્ષકોને પરિચય કરાવવાની જરૂર હતી. મોતીભાઈ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ફરતા ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત આ કામ તે રૂબરૂમાં જ કરી લેતા અને શિક્ષકોને આદરથી, સમજૂતથી, લાગ્રહથી– જે રીતે બની શકે તે રીતે–પ્રેરણા આપતા. તેમને જ્ઞાન મળે તે માટે કંઈ કંઈ યોજનાઓ કરતા. પુસ્તકાલયશાસ્ત્રનું સાહિત્ય તૈયાર થતાં હવે તેમણે એ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ગ્રંથપાલોને મળે તે માટે 'પુસ્તકાલય શિક્ષણ વર્ગો' ભરવાની યોજના શરૂ કરી (૧૯૩૦), અને તે સાથે જ પુસ્તકાલય ખાતાના વહીવટને અંગે ઊભા થતા પ્રશ્નોના ખુલાસા આપવા દીવાન સાહેબની મંજૂરીથી 'પુસ્તકાલય' માસિકમાં 'પ્રશ્નોત્તરી' વિભાગ ખોલ્યો. અને એ વિભાગ દ્વારા થતી ચર્ચામાંથી ઊભા થતા મુદ્દાઓ ઉપર સંગીન વિચારોથી ભરેલા સ્વતંત્ર લેખો લખવા માંડ્યા.

આમ સ્થપાઈ ચૂકેલાં પુસ્તકાલયોનું કામ વ્યવસ્થિત ને સંગીન થાય તે માટે યોજના થઈ. તે સાથે જ વાચકોને પુસ્તકોનો શોખ લગાડવા, અને તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં તેમના હાથમાં વાચનસામગ્રી

પહોંચાડવા પણ વિવિધ યોજનાઓ થવા લાગી તેને પરિણામે મંદિરોમાં, દવાખાનાઓમાં, હવાફેરના સ્થાનોમાં, એમ જ્યાં લોકો એકઠા થઈ આરામ લેતા હોય કે ગપ્પાં મારતા હોય ત્યાં તેમના હાથમાં પુસ્તકો, માસિકો કે વર્તમાનપત્રો જઈ પહોંચે તે માટે આરોગ્યવર્ધક વાચનાલયો, વાચકમંડળો, ફરતાં પુસ્તકાલયો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ અનુકૂળ સ્થળોએ શરૂ થઈ હતી તે સાથે બે મહાન યોજનાઓ આ વર્ષોમાં શરૂ કરવામાં આવી

આમાંની એક યોજના તે શિષ્ટ વાચનની યોજના 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યાર પછી 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા' અમદાવાદમાં સ્થપાયેલી તેણે શિષ્ટ ગ્રંથોની પરીક્ષા લેવાની પ્રથા શરૂ કરેલી તેનો લાભ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' દ્વારા એક બે વર્ષ લેવાયેલો એ યોજના પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે તો જ્ઞાનપ્રચારનું કામ ખૂબ આગળ વધે એમ ઘણા વર્ષોથી વિચાર ચાલતો હતો તેનો અમલ કરવાનો એક મોકો મળી ગયો ૧૯૨૮ના વર્ષમાં 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ' તરફથી પૂનાની મહિલા વિદ્યાપીઠના સ્થાપક 'પ્રો કર્વેનું આત્મચરિત્ર' એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના થઈ એ પુસ્તક એટલું પ્રેરક લાગ્યું કે મોતીભાઈએ એનાથી જ 'શિષ્ટ વાચનની છમાસિક પરીક્ષા'ની યોજનાનો અમલ શરૂ કર્યો (૧૯૨૮)

આ પછી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને લોકપ્રિય બનાવવા અને લોકોને એના તરફ વધુ ને વધુ આકર્ષવા 'પુસ્તકાલય દિન'ની યોજના શરૂ કરવામાં આવી આ યોજનાને અંગે ગામેગામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પરિચય અને પ્રચારના કાર્યક્રમો ગોઠવાવા લાગ્યા અને તે બહાને સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ કોઈ પુસ્તકાલયમાં આવતાં થાય તેવા આકર્ષણો યોજવાની પ્રથા શરૂ થઈ.

૬

‘ગામેગામ પુસ્તકાલય’

(૧૯૨૭ થી ૧૯૩૩)

સ્થપાયેલા પુસ્તકાલયોનુ કામ વ્યવસ્થિત થાય અને તે દ્વારા વિવિધ રીતે પુસ્તક પ્રચાર થાય તેવી યોજનાઓ પરિષદ મડળ તરફથી રોકેલા પ્રચારકો મારફત થતી હતી અને બીજી બાજુ બાકી રહેલા ગામોમા પુસ્તકાલયો ખોલવા મોતીભાઈ ગામેગામ ઘૂમી રહ્યા હતા આ માટે રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ પછી પ્રાન્તો અને મહાલોમા સ્વતત્ર પરિષદો ભરવાની યોજનાઓ વિચારાતી હતી અને અનુકૂળ સજોગો આવી મળતા તે અમલમા મુકાતી હતી

જેમ પ્રગતિ થતી હતી તેમ ખર્ચ વધતુ હતુ સરકાર એ ખર્ચને પહોચી નહિ જ વળે એમ મોતીભાઈને ડર હતો તેથી ખર્ચને બહાને આ પ્રગતિ અટકે નહિ તે માટે રાજા પ્રજા બને પાસેથી કરે કળે નાણા મેળવવાની તજવીજો તે કર્યા કરતા હતા પ્રાન્ત પચાયતોનો ફાળો મેળવવાનુ તો પહેલથી જ શરૂ થયુ હતુ, પણ ગ્રામ પચાયતોના નિયમોમા એને સ્થાન નહોતુ તે મેળવવા ખાસ પ્રયત્નો આરભ્યા અને ગ્રામ પચાયતો પણ પુસ્તકાલયોને મદદ કરી શકે તેવો નિયમ દાખલ કરાવ્યો (૪–૨–’૨૯)

આ સાથે, સ્ત્રીઓ માટે સ્વતત્ર પુસ્તકાલયો સ્થાય તે માટે મહિલા પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની હિલચાલ ઉપાડી તેને મદદ કરવા ખાતાના નિયમોમા અગવડ નડતી, તે અગવડ દૂર કરવા પરિષદ મારફતે ધારાસભામા ચર્ચા ઉપાડી અને નિયમમા સુધારો કરાવ્યો (તા ૪–૨–’૨૯)

આ બને નિયમો થવાથી પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે નવીન દ્વાર ખૂલ્યા ને તેનો લાભ લેવા માટે મોતીભાઈએ શિક્ષકો, સમાજ સેવકો અને ગાધીયુગના યુવકોને જોરદાર હાકલ કરી. વસ્તુત એ હાકલો તો ૧૯૨૨ થી શરૂ થઈ હતી ૧૯૨૫ પછી તે વધી ગઈ હતી

૧૯૨૬મા પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટે થતી સરકારી યોજનાઓના લાભ લોકો કેવી રીતે લઈ શકે તે માટે, વિવિધ પ્રકારના કાર્યકર્તાઓને માફક આવે તેવી વિગતવાર યોજનાઓ લખી પ્રસિદ્ધ કરી હતી* તેમાની એક જાહેરાતમાનો નીચેનો ભાગ પુસ્તકાલયોના પ્રચાર માટેની મોતીભાઈની ધગશ ધીરજ અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી કાર્યપદ્ધતિનો સરસ ખ્યાલ આપે છે

"હકીકત સત્ય છે કે વાચનાલય વા પુસ્તકાલય હોવા છતા ગામમા ઘણા લોકોને તેમાના પત્રો વા પુસ્તકો વાચવાનો લાભ મળતા નથી પરંતુ બીજી હકીકત પણ એટલી જ સત્ય છે કે, આજથી પાચ પંદર વર્ષે જ્યારે પણ શરૂઆત કરીશું ત્યારે પણ શરૂઆતમા લાભ લેનારી સખ્યા બહુ જ થોડી હશે જ્ઞાનપ્રચાર માટે સેવાભાવે પ્રયત્ન કરનારે એટલું જાણવું પૂરતુ થશે કે જ્યા આજે બે પાચ માણસો વાચે છે ત્યા પ્રયત્નો ચાલુ રહેશે, પત્રો અને પુસ્તકો મફત વાચવા માટે મળ્યા કરશે, તો આવતી [illegible] તે જ ગામે પચીસ માણસા વાચતા થશે આ બાબતની જેમને ખાતરી કરવી હોય તેમણે વડોદરા રાજ્યની દશ વર્ષ નિયમિત મદદ મેળવતા પુસ્તકાલયવાળુ કોઈ એક ગામ અને પુસ્તકાલય ન હોય તેવુ તેવી જ વસ્તીવાળુ વડોદરા રાજ્યનુ વા બ્રિટિશ રાજ્યનુ બીજુ ગામ જેવુ અને દરેકમા કેટલા લોક વાચે છે અને શું શું વાચે છે એ તપાસવુ અમારો પોતાનો તો અનુભવ છે કે જે ગામે વાચનાલય એક બે વર્ષ પણ સારુ ચાલે છે તે જ ગામે પુસ્તકાલય માટે પણ માગણી થાય છે [illegible] કરનાર હોય તો વાચનાર મળે છે લોકો વાચતા થાય છે એટલે પુસ્તકાલય માટે પૈસા પણ મળે છે અને પૈસા મળે છે ને લોકોને વાચવાનુ મળે છે, એટલે પુસ્તકાલય વખત જતા સ્થાયી અને સ્વાશ્રયી પણ બને છે વડોદરા રાજ્યના શિક્ષકો, મુખી પટેલો, તલાટીઓ, વેપારીઓ, ખેડૂતો, ગામડામા ફરતા અમલદારો પ્રજામા વાચનનો શોખ વધે, પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રોના બહોળા જ્ઞાનનો અધિક ફેલાવો થાય તેવો શ્રીમત સરકાર મહારાજા સાહેબનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ પાર પડે, મે [illegible] નાયબ દીવાન સાહેબની આગાહી

*જુઓ એકીકરણ ભા ૨, પૃ ૭૫, ૩૨૩ ૩૩૨

સાચી નીવડે, અને આશ્રય અને સહકારના યોગણે પુસ્તનાલય જેવી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને, સ્વાર્થ અને પરમાર્થની બને દૃષ્ટિએ, ગામના આગેવાનો સમજપૂર્વક પોષે, તે માટે થોડો પ્રયત્ન કરશો ? આજે રાજ્યમા પુસ્તકાલયોની કુલ સખ્યા ૮૦૧ ની છે તે એક વર્ષમા ૧૦૦૧ ની બનાવશો ?

'દરેક ગામે જ્યા શાળા હોય ત્યા પુસ્તનાલયની અને જ્યા શાળા ન હોય છતા વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી શકે તેના વાચકો હોય ત્યા વાચનાલયની આવશ્યકતા આ પરિષદ સ્વીકારે છે, અને તેવા પુસ્તમાલય અને વાચનાલય સ્થાપવા લોકમદદ ઊભી કરવા જે તે ગામના આગેવાનોને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે '

ઉપરનો ઠરાવ રાજ્યની બે પરિષદોએ સર્વાનુમતે પસાર કરેલો છે. એ ઠરાવને પરિષદમા હાજરી આપનાર પુસ્તમાલયોના પ્રતિનિધિઓ અને પરિષદના ચાલકો અમલમા મૂકવા વ્યવસ્થિત સબળ સતત પ્રયત્ન કરશે ?

સરકાર મદદ આપવા તૈયાર છે તમે થોડો સ્વાર્થ અળગો કરી પરમાર્થ કરવા દૃષ્ટિ દોડશો ? કસબાઓ અને મોટા ગામો છોડી, અજ્ઞાન અને ગરીબાઈમા રિબાતા અને ડાહ્યા ગણાતા અને કેળવાયેલા મનાતા લોકોના હાથે લૂટાતા નાના ગામોના લોકોને સમજાવી, લોકમદદ ઊભી કરાવી, સરકાર અને પચાયત મદદ અપાવી, તેમને જ્ઞાનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપશો ?' *

મોતીભાઈના આ પ્રયત્નથી કઈક પ્રગતિ શરૂ થઈ હતી, પણ તે ઘણી ધીમી હતી તેને દરેક ગામમા એક પુસ્તકાલય ઉઘાડવાની મહારાજાની આજ્ઞા થવાથી ઘણો વેગ મળ્યો આજ સુધી (૧૯૩૦) દર વર્ષે ૨૦ પુસ્તકાલયો ઊઘડતા તેને બદલે ૧૦૦ ઉઘાડવાની મજૂરી મળી અને સાથે સાથે નિવૃત્તિ લેતા પડેલા બને તેટલા પુસ્તમાલયો, મહિલા પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો ઉઘાડી લેવા, અને તેટલી યોજનાઓ શરૂ કરી દેવી અને જે હોય તેને કાયમ કરી દેવી — એવો સકલ્પ કરી મોતીભાઈએ ચારે બાજુ રી નાસ આરભ્યુ

ઓક્ટોબર ૧૯૩૦ ના એક લેખમા મહિલા પુસ્તમાલયો ખોલવાના પ્રયત્નો કરવા યુવકોને અપીલ કરતા છેવટે તેમણે લખ્યુ 'આજે

* તા. ૮-૪-'૨૭ની જાહેરાત (એકીકરણ ભા ૨, પૃ ૭૫)

જે થશે તે કાલે નહિ થઈ શકે વિચાર કરવા જતા વિઘ્નો આવશે અને મનનુ ધાર્યું મનમા રહી જશે ' અને ૧૯૩૩ સુધીમા એટલા પુસ્તકાલયો ખોલ્યા કે મહારાજાને સૂચના કરવી પડી કે ગ્રામ પુસ્તકાલયોને લોકો નભાવી શકે તેટલા જ ખોલવા રાજ્યમદદ વધારે આપવી પડે તેવા કોઈ બધન સ્વીકારવા નહિ'*

આમ કરતા નોકરીની વર્ષોની મુદ્દત પૂરી થઈ અને નિવૃત્તિ થવા માટે ઉપરી અધિકારીને અરજી કરી પણ તેમના પહેલા તેમના ઉપરી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતા હતા, અને તેમની જગાએ નિમાનાર અધિકારી અમેરિકા તાલીમ લેવા ગયા હતા એટલે નવીન અધિકારી પરદેશથી પાછા ફરી હોદ્દો સભાળી લે ત્યા સુધી પુસ્તકાલય ખાતાના હિતની ખાતર મોતીભાઈએ એક વર્ષ થોભી જવુ, એમ ઉપરીએ તેમને આગ્રહ કર્યો અને તે મુજબ સરકારને ભલામણ કરી સરકારે એ ભલામણ ધ્યાનમા લઈ એકને બદલે બે વર્ષની મુદત લબાવી

આ બાબત રામભાઈ ઉપરના તા ૧૮–૭–'૩૩ના પત્રમા તેમણે લખ્યુ હતુ

ભાઈ રામભાઈ,

નોકરીમાથી રિટાયર થવાની માગણી કરી છે પરતુ એક વર્ષની નોકરી લબાય તે પ્રમાણે ભલામણ થવાની છે મને દત્ત સાહેબે ખૂબ આગ્રહ કર્યો અને પુસ્તકાલય ખાતાના હિતની ખાતર એક વર્ષ ચાલુ રહેવા માગણી કરી મિ દત્ત એપ્રિલ માસમા નિવૃત્ત થાય છે. અને મિ વાકનિસ આવતા જુલાઈ માસની આખરે પાછા ફરશે, એટલે એપ્રિલથી જુલાઈ સુધીનો પુસ્તકાલય ખાતાનો ચાર્જ અજાણ્યા માણસને ન સોપાય અને મારી પાસે રહે એ માટે એમનો આગ્રહ છે મે જાતે માગણી કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી પણ મિ. દત્તની ભલામણ મહારાજા સાહેબ સ્વીકારશે તો જુલાઈ આખર સુધી નહીશ, એવી શરતે કે ડિસેમ્બર ૧લી થી ચાર માસની મારી ચઢેલી રજાઓ છેલ તે મારે ભોગવી લેવી અને દત્ત સાહેબનો ચાર્જ લેવા માટે જ એપ્રિલ માસમા હાજર થવુ અને વાકનિસ આવતા સુધી જ રહેવુ આ

* પેરીસથી લખેલા તા ૭ ૬–'૩૩ના એક પત્રમા

પ્રમાણે મજબૂત થઈ છે અને તમે જોઈ નકશો કે ડિસેમ્બરથી છૂટો થઈ શકાય તેવી યોજના ભલામણ મંજૂર થાય વા ન થાય તોપણ કાયમ રહે છે હું તમારી સાથે માર્ચ આખર સુધી રહી શકું. એપ્રિલમા તમે પરીક્ષામા રોકાઓ એટલે હું વડોદરા આવુ અને મે મહિનામા આપણે સાથે રહી શકીએ જૂન જુલાઈ વડોદરામા ખેચી કાઢુ. અને ઑગસ્ટમા તમારી સાથે ફરી આવી કામ કરવા હાજર થાઉં. આ બધા શેખચલ્લીના સપના છે શુ ખરુ પડે છે તે હવે ભવિષ્યમા જણાશે. મનથી છૂટો થવા અધીરો થયો છુ બહાર તે પ્રમાણે જ કહું છુ પણ એક વા બીજા નિમિત્ત કાઢીને નોકરીની મુદત લબાવુ છુ. મને ન ઓળખનાર મો ઠગ જાણે તો ખોટું નથી એ આક્ષેપ સ્વીકારવો પડશે, એમ માનીને પણ દત્ત સાહેબની દરખાસ્ત મે ગઈ કાલે સ્વીકારી.

લિ તમારો
મોતીભાઈ ન અમીન

૭

વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન–૧

(૧૯૩૨-૩૪)

'ગામેગામ પુસ્તકાલય'ની ધૂનથી મોતીભાઈ કામ કર્યે જતા હતા, ભાણાભાઈનો અભ્યાસ પૂરો થવાની રાહ જોતા હતા, અને નિવૃત્ત થવાનો દિવસ ક્યારે આવે તેની ઝંખના કરી રહ્યા હતા. તે સાથે જ, નિવૃત્ત થયા પછી વસો, પેટલાદ તાલુકો અને ચરોતર પ્રદેશમાં કરવાનાં કામોનો નકશો દોરાતો જતો હતો. એમાંનાં ઘણાં કામો પગભર થયાં હતાં અને રોજ રોજ નવાં નવાં જન્મતાં જતાં હતાં. એ સર્વેની જાહેરાત વાર્ષિક નિવેદનો અને 'ચરોતર' માસિક દ્વારા થયે જતી હતી. અને લોકોનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાતું જતું હતું.

આ અરસામાં 'ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી'ના મંત્રીએ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં 'વસો વાર્ષિક પત્રિકા ૭, (૧૯૩૧)' ઉપર એક વિસ્તૃત નોંધ લખી, મોતીભાઈના વસોના કામની ખૂબ પ્રશંસા કરી. મોતીભાઈનું તેના તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવતાં તેમણે એ નોંધ વાંચી રામભાઈને લખ્યું :

વડોદરા, તા. ૧૫-૮-'૩૨

ભાઈ રામભાઈ,

તમારા લખવા ઉપરથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નો લેખ કાલે વાંચ્યો. સમગ્ર પત્રિકા માટે, નવી ગુજરાતી શાળા માટે, વિદ્યાદાન અને સહકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે તેમનું લખવું બરાબર ગણી શકાય. પણ સામાન્ય કેળવણી માટે, પુસ્તકાલયો માટે, સુધરાઈ માટે અને બીજી વિગતો માટે આપણને કંઈ અભિમાન કરવા જેવું નથી. બીજાં ઘણાં ગામોમાં તેવું થાય છે જ. એ બધું સર્વસામાન્ય છે. દેવધર અને પંજાબનું કામ જુદા પ્રકારનું હોઈ આપણા કામની સરખામણી તેના

કામ સાથે ન થવી જોઈએ છતાં દૂર રહેનારને આપણું નામ બહુ મોટું લાગે તો નવાઈ નથી. તેમને પત્ર લખીશ

આ સંબંધમાં એક વાત તમને જણાવી દઉં. મારી બહારની પ્રતિષ્ઠાને લઈને વસોની પ્રવૃત્તિઓ પણ બીજાઓની નજરે ચડી છે, અને ચડશે. આપણને ઘટે તે રસ્તા આપણી કીર્તિ વધશે. આપણે ચાલવું જોઈએ તો કીર્તિને અનુરૂપ કામો આપણે કરવા જોઈએ. માના મનમાં યોજનાઓ છે તે પ્રમાણે જો કંઈ કામ થઈ શકશે તો વસો ગામ અને પેટલાદ તાલુકો જોવાને માટે અને શીખવાને માટે બહારના માણસોને આવવું પડશે. પણ મન મનસૂબા કરે છે અને ધાર્યું તો ધણીનું જ થાય છે. એટલે હાલ તો ખાલી સ્વપ્નમાં જ રહેવું છું. બહાર જવાથી કામમાં વિક્ષેપ આવતો એ તેનું એક કારણ છે. આવેતો મદદ્વાર એ બીજું કારણ, અને અનિશ્ચિત મને રહેવાનું એ ત્રીજું કારણ. આ કારણો ઓછાં જ દૂર થવાનાં છતાં. મારો બનતો બધો પ્રયત્ન કરીશ. અને શાળાના શિક્ષકો અને ગામના યુવકો પાસેથી તેમની મદદની પૂરેપૂરી આશા રાખીશ

ઉપરનો પત્ર લખ્યા પછી તરત જ એ નોંધના લેખક શ્રી હીરાલાલ પારેખને નીચે પ્રમાણે લખ્યું

રા રા હીરાલાલ,

નિ 'વસો પત્રિકા ૭ મી'ની વિસ્તૃત નોંધ તમે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લીધી તે મેં કાલે વાંચી. તેમાં મારા અંગત વખાણ વાંચી અંદર ખાનેથી સ્વાભાવિક આનંદ થયો. પણ બહારથી મારા પ્રત્યે કોઈને ઈર્ષ્યા થાય તે કારણે ઠીક નથી લાગ્યું. પણ આ બાબત બહુ મહત્ત્વની નથી. તમે પત્રિકાના ઉદ્દેશ, વિદ્યાદાનના દિવસની યોજના, નવી ગુજરાતી શાળા, સહકારી પ્રવૃત્તિઓ, વગેરે માટે લખ્યું તે બરાબર ગણાય. તેમાં વસો ગામની વિશિષ્ટતા છે, એ સ્વીકારી શકાય. પણ સરકારી શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, સુધરાઈ, એ તો વડોદરા રાજ્યની સર્વસાધારણ પ્રવૃત્તિઓ છે. અને તે દરેક ગામને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. વસોની તેમાં કંઈ જ વિશેષતા નથી. અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૦૨ છે. પણ તે ૬૯૩ની અંત્યજ વસ્તીના પ્રમાણમાં જ છે. એટલે તેમાં પણ કંઈ ખાસ વિશેષ ન કહેવાય

વળી મિ બ્રાઈને કરેલુ ગુરગાવ જિલ્લાનુ કામ અને મિ દેવધરે હડપસરમા કરેલુ કામ એટલુ બધુ ઉપયોગી, માર્ગદર્શક અને અર્થ-સૂચક છે કે તેની સાથે વસોના કામની સરખામણી ન જ થાય, એમ મારુ માનવુ છે અમારુ કામ મધ્યમ સ્થિતિના કેળવાયેલા અને મમજુ શહેરી જીવન ગાળનાર લોકો સાથેનુ છે જ્યારે પેલા બન્ને કામો ગ્રામ જીવન અને પછાત વર્ગના લોકોની સાથે સબધ ધરાવે છે • ખેતી, આરોગ્ય, અને ગ્રામ સહકારી મડળ જેવા વિષયોને અમે છેડ્યા પણ નથી અમારુ કામ સહેલુ, સરળ અને થોડી મહેનતે, થોડા ભોગથી અને થોડા ખર્ચથી થાય તેવુ છે વસોનુ કામ નહિ નાના ગામડાનુ અને નહિ કોઈ મોટા શહેરનુ — એ પ્રકારનુ છે તેમા કેળવાયેલા યુવાનોના સાચો સહકાર, સપ, સુવ્યવસ્થા, પ્રામાણિકતા, મગઠન, સયમ, આત્મશ્રદ્ધા, સ્વાશ્રય, પરસ્પર વિશ્વાસ, સ્વાર્થત્યાગ અને વ્યાવહારિકતા દેખી શકાય તેમ છે અને બીજા ગામોને તેમાથી અનુકરણ કરવા જેવુ ઘણુ મળે તેમ છે. વળી વસોમા હજુ ઘણી પ્રવૃત્તિઓની તૈયારીઓ ચાલે છે

આ બધુ સાચુ જ છે, છતા દેવધર અને બ્રાઈનના કામો સાથે આ નાનકડુ કામ ઊભુ ન જ રહી શકે એમની પાસે જિંદગી-ભરનો અનુભવ, સ્વાર્થત્યાગ, કાર્યકુશળતા તથા અનહદ લાગવગ અને બીજા પાસે રાજ્યની આપખુદીવાળી પૂરેપૂરી સત્તા એટલે તેમને તેમના કામમા ઘણી સરળતા મળેલી અને આ કામની જાહેરાત એ તેમના કામને વા તેમની જાતને આગળ વધારવાને જરૂરની હતી વસોને સફળતા કઈ જ નહિ પણ વૃદ્ધોની કે સરકારની દખલગીરી બિલકુલ નહિ અને સહાનુભૂતિ સર્વની, એટલે જે કઈ થઈ શકયુ છે તે આશ્રયના યોગે, અને તેમા ઘણી વ્યક્તિઓનો ફાળો છે

ભવિષ્યમા જ્યારે વસોનો પ્રશ્ન વિચારો ત્યારે, તેની પાછળ એક વ્યક્તિનુ નહિ પણ યુવકોનુ સાચુ સઘબળ છે, એમ સમજવુ તમો જ્યારે જ્યારે કઈ લખો છો ત્યારે ત્યારે મારા પોતાના સબધમા બહુ સારા શબ્દો લખો છો ભવિષ્યમા લખો ત્યારે મૂળથી — વસોથી — મારા પ્રત્યે બધાઈ ગયેલી મમતા અને પક્ષપાતને લઈને તો તે નથી લખાતુ એટલુ વિચારી લેવુ કારણ કે વાસ્તવિક

રીતે મારા નામથી જે કામો થાય છે તેની પાછળ જવાબદારીવાળા અનેક ભાઈઓ મણે મોટે, બહાર આવવાની ઇચ્છા વિના, કામો કર્યા જાય છે. એટલે તેમની મહેનતના ફળનો યશ મારા નામની યોજના હોવાથી મને મળે છે. વાસ્તવિક રીતે તમે બધા માનો છો એવું મારું એકલાનું એ કામ નથી હોતું. પણ દુનિયામાં સચ્ચો ન્યાય બધાને ક્યાં મળે છે ? એટલે બીજાઓને ભોગે, તમારા જેવા દૂરથી જ કામ જોનારના હાથે મારી સાથેના કામ કરનારાઓને અન્યાય થાય અને મારા નામથી કામ ભલે જાહેરમાં આવે. કામ સારું હોય, પવિત્ર હોય, નિઃસ્વાર્થ હોય એટલું જોવું જાણવું મારે પૂરતું છે. પછી નામ ગમે તેનુ ભલે હોય.

લિ. તમારો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૮

વસોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન—૨

(૧૯૩૨)

'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના તંત્રીને પત્ર લખ્યા પછી એક માસે, 'વસો કેળવણી મંડળ'ની સ્થાપના જેમના પ્રમુખપદે થયેલી તે શ્રી. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ એક લગ્નપ્રસંગે વસોમાં આવેલા તેમને મંડળની પ્રગતિનો ખ્યાલ આપવા, તથા ગામમાં આવેલા મહેમાનોને ગામની પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય આપવા એક મેળાવડો યોજવામાં આવ્યો (તા. ૨૧-૪-'૩૨) તે પ્રસંગે 'વસો કેળવણી મંડળ'ની પ્રગતિ અને તે દ્વારા થયેલી ગામની સેવાનું મૂલ્યાંકન કરવાની મોતીભાઈને એક વધુ તક મળી. તેમણે રજૂ કરેલી હકીકતો તેમના જીવનની કાર્યસિદ્ધિનું એક સીમાચિહ્ન હોઈ તેમાંથી જાણવા જેવો ભાગ અત્રે ઉતારીશું.

'ગામને આર્થિક અને નૈતિક લાભ.

સને ૧૯૧૮માં 'કેળવણી મંડળ'ની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા પૂરી ૧૫૦) નહોતી, જ્યારે આજે ૧૯૩૨માં વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા ૪૫૦) ઉપરાંત છે, તેમાંની ૧૮ કન્યાઓ હાઈસ્કૂલમાં છે. મંડળે મેટ્રિક ક્લાસ નહોતો કાઢ્યો ત્યારે દર વર્ષે ગામના ૩-૪ વિદ્યાર્થીઓ મુશ્કેલીએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરતા. હાલ સને ૧૯૩૦-૩૧ના એકલા જ વર્ષમાં ૧૪ વિદ્યાર્થીઓએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી છે. ચાલુ વર્ષે ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા છે. અંગ્રેજી છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા કુલ ૭૦ ઉપરાંતની રહે છે. વસો બહાર આ વિદ્યાર્થીઓ ભણવા જાય તો દરેકને ઓછામાં ઓછું રૂ. ૨૫૦) ખર્ચ થાય, જ્યારે વસોમાં રૂ. ૧૦૦) ખર્ચ થાય. એટલે દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦)નો બચાવ થાય. આ રીતે

૭૦ વિદ્યાર્થીઓના દર વર્ષે જે રૂા. ૧૦,૫૦૦) બચી શકે છે તે, ગામની આર્થિક સ્થિતિ જોતાં, જેવો તેવો લાભ ન ગણાય.

આ લાભ તો બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગણ્યો, પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ બધી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વસોના યુવકોમાં સંઘબળ, સહકારવૃત્તિ, સેવાભાન, પરસ્પર સહાય ને વિશ્વાસ, આત્મશ્રદ્ધા, સાહસ, વગેરે ગુણો કેળવવાની તક મળે છે અને તેથી નૈતિક શક્તિઓ કેળવાય છે, એ મોટામાં મોટો લાભ છે, અને વસોના યુવકો આજે સાર્વજનિક કાર્યો સફળ રીતે કરી શકે છે એ તેનો જીવતોજાગતો પુરાવો છે. કેળવણી માટે નાણાં અને મોટાં ટ્રસ્ટફંડો નિર્ભય અને નિશ્ચિંત રીતે લોકો 'કેળવણી મંડળને' સોંપતા થયા છે તે પણ યુવકોના ઉપર લોકોનો કેટલો વિશ્વાસ છે તે પુરવાર કરે છે. કોઈને એક નાનું ઘર બાંધવું હોય છે તો આવડ અને લાગવગ વિનાનો માણસ અનેક રીતે હેરાન થઈ જાય છે. વસોમાં 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલય', 'નવી ગુજરાતી શાળા', 'મિડલ સ્કૂલ', 'હાઈસ્કૂલ', 'તિલક વ્યાયામ મંદિર', અને આરોગ્ય વર્ધક વાચનાલય'ના મકાનો 'કેળવણી મંડળ'ની સીધી દેખરેખ નીચે 'કેળવણી મંડળ'ના બાંધકામ ખાતાના અનુભવી સભાસદોની સલાહ પ્રમાણે વ્યવસ્થા માટે એક પાઈનું પણ ખર્ચ કર્યા વગર બંધાયાં છે. ખર્ચમાં ફાયદો થાય છે, અને મંડળની યોગ્યતા વધે છે. પરિણામે દુષ્કાળ કે રેલસંકટનો પ્રસંગ આવે કે તુરત જ વસોના યુવકો સેવા માટે બહાર આવે છે, લોકો અને સરકારનો વિશ્વાસ મેળવે છે, હજારો રૂપિયાની સખાવતો તેમને સોંપાય છે, નિષ્પક્ષપાતપણે ગામ પરગામના લોકોમાં મદદની વહેંચણી થાય છે, અને કામ સમાપ્ત થતાં લોકોની જાણ માટે ટૂંક મુદતમાં હિસાબ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આજે કોઈ પણ સાર્વજનિક સેવાનું કે પુણ્યનું કામ કરવું હોય તો વસોના યુવકોની સલાહ લેવાય છે, તેમાંના સભ્યો વ્યવસ્થાપક મંડળમાં પસંદ થાય છે, અને ઘણે ભાગે તેમને જ કામ સોંપાય છે. સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં જે સંઘબળ અને પ્રામાણિકતા વસોના યુવકો દર્શાવી શક્યા છે, તેને જ પ્રતાપે લોકોનો વિશ્વાસ તેમના ઉપર બેઠો છે. માટે જ જીર્ણ થયેલાં સાર્વજનિક મકાનો, ધર્મશાળાઓ, દેવાલયો, અંત્યજોના કૂવાઓ હજારો રૂપિયાના ખર્ચે દુરસ્ત થઈ ગયાં છે, અને નવા જેવાં

થઈ ગયા છે. વિદ્યાદાનના દિવસે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પાસેથી બે આના જેવી નાની રકમ ઘેર ઘેર ફરીને મેળવી, જરૂર પડ્યાં પ્રમાણે એ રકમો ખર્ચી, હિસાબ પ્રસિદ્ધ કરી, નવીન વર્ષે તે જ દિવસે ફરીથી માગવાની યોજના એટલી બધી સફળ નીવડી છે કે ગુજરાતમાં ઘણાં ગામોએ હવે તે ઉપાડી લીધી છે. વસો ગામ ૧૬ વર્ષથી એ પ્રથા ચલાવી રહ્યું છે, તે યુવકોના સદ્ગુણ અને પ્રામાણિકતાને લઈને ગામને આ સંબંધમાં જે તાલીમ મળી છે તેને જ આભારી છે અને એ બધું 'કેળવણી મંડળ'ને જ આભારી છે એ પણ ખુલ્લું છે.

અમારી શ્રદ્ધા

વસોની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ એક વ્યક્તિની, એક કોમની કે અમુક વર્ગની નથી, પણ ગામ સમસ્તની છે.

નાનામાં નાના બાળકથી માંડી ધંધામાંથી કે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ મનુષ્ય સુધી સર્વે એમ સમજે છે કે આ પ્રવૃત્તિઓ ગામની છે, તે સરકારની તો નથી જ, પરંતુ પ્રવૃત્તિઓના વહીવટ કરનારની પણ નથી જ. માટે જ સર્વ કોઈ આ પ્રવૃત્તિ એમાં રસ લે છે. આર્થિક મદદ નહિ આપનારા સંકુચિત દૃષ્ટિને લઈને ભલે મદદ ન આપતા હોય, પરંતુ તેઓ પણ સહાનુભૂતિ તો દર્શાવે છે જ. આવતી કાલે સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઊગશે એમાં જેટલી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ શ્રદ્ધાથી મંડળના કાર્યકર્તાઓ માને છે કે, જેમની પાસે દ્રવ્ય છે, અને જેમનાં છોકરાં આ પ્રવૃત્તિઓનો લાભ લે છે,—અને ખરું કહીએ તો વસો ગામમાં આજે એવું એક પણ કુટુંબ નથી કે જેનાં બાળકોએ એ લાભ ન લીધો હોય—તેઓ જે દ્રવ્ય પોતાની તિજોરીઓમાં સુરક્ષિત માને છે તે દ્રવ્યમાંથી તેમના પુત્રો 'કેળવણી મંડળ'ની સંસ્થાઓને ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે પોતાના પિતાના ફાળામાં પોતાનો નવીન ફાળો ઉમેરીને સ્વેચ્છાએ અને ઉમંગથી આપશે.'

'વસો કેળવણી મંડળે' સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે એટલે બહારગામના કોઈ સદ્ગૃહસ્થની મદદ મેળવવા તેણે કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી, અને કરશે પણ નહિ. પરંતુ ગામની મદદ જેટલી મળી શકે તેટલી મેળવવા બનતો બધો જ પ્રયત્ન મંડળ કરે છે અને

કરશે દાખના તરીકે, હાઈસ્કૂલનું મકાન બાંધવામાં સરકારની મદદ હજુ મળી નથી, અને જેટલું મકાન બંધાયું છે તેટલા જ બીજા મકાનની જરૂર છે. સરકારી અમલદારો એનું કામ કેવા ધોરણે ચાલે છે તે જ્યારે ખરા સ્વરૂપમાં સમજશે, ત્યારે અમને ખાતરી છે કે અમારા કામને વડોદરા રાજ્ય નિયમ પ્રમાણે પૂરી મદદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ અને એ રીતે જ્યારે લોકો તરફની અને સરકાર તરફની મદદ કામની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં મળશે, અને જ્યારે આ સંસ્થાઓમાં તૈયાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓ સેવાભાવે જિંદગી સુધી કામ કરવાનું સ્વીકારી સ્વયંસેવક તરીકે થોડા પગારે જોડાશે, ત્યારે અમને ખાતરી છે કે કેળવણીના કાર્યોમાં આજે જે ઊણપો રહેલી છે, અને દોષો જણાય છે તે ઊણપો અને દોષો દૂર થશે, અને અત્રેના બાળકોને સાચા સ્વરૂપની કેળવણી અપાશે પરિણામે કેળવણી દ્વારા જ વસો ગામના યુવકો પોતાની અને પોતાના ભાઈઓની ઉન્નતિ સાધી શકશે આ અમારું સ્વપ્નું છે આ સ્વપ્નું ઈશ્વર જેમ બને તેમ વહેલું પાર પાડે એવી તેના પ્રત્યે અમારી પ્રાર્થના છે '*

* 'વસો વાર્ષિક પત્રિકા ૮' પૃ ૮૧

૯

પ્રસંગોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન–૩

(૧૯૩૩-૩૪)

સમય જતા પ્રવૃત્તિઓ એક પછી એક અંધારામાંથી પ્રકાશમા આવતી જતી હતી, અને ગામ પરગામના લોકોમા એ દ્વારા મોતીભાઈની ખ્યાતિ વધતી જતી હતી, ત્યારે મોતીભાઈને પોતાની પ્રવૃત્તિઓની મર્યાદાઓની રોજ ને રોજ પ્રતીતિ થતી જતી હતી જીવનની શરૂઆતથી દોરી મૂકેના નકશા પ્રમાણે નવાં નવા કામો તે હાથ ધરતા જતા હતા પણ દેશકાળ એટલો પલટાતો હતો કે એમના કામો યુવાન વર્ગને આકર્ષક લાગતા નહોતા રોજ રોજ પલટાતી સ્થિતિ સંસ્થાઓના સંજોગો ઉપર અસર કરતી હતી અને તેમના વહીવટમા વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોને આદર્શ અને વ્યવહારનો વિરોધ દેખાતો હતો છતા મોતીભાઈ તો પોતાની ધૂન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિઓ વધાર્યે જ જતા હતા, તે માટે સરકાર અને લોકો પાસેથી તેમના ધારાધોરણ અને મનોવૃત્તિને અનુકૂળ રહી બને તેટલી મદદો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યે જતા હતા આ પ્રયત્નો વિષે ભોળા વિદ્યાર્થીઓ અને છિદ્રાન્વેષી લોકો કઈ કઈ ટીકાઓ કરતા હતા એમાની કેટલીક ટીકાઓના ઉત્તરો એક વિદ્યાર્થી સાથેના પત્રવ્યવહારમા સચોટ રીતે આપેલા છે અને તેમા મોતીભાઈ પોતાની પ્રવૃત્તિઓનુ મૂલ્યાકન નિર્મલ સત્યપ્રિયતાથી કરતા જણાય છે

તા ૨-૨-'૩૪ના એક પત્રમા વસોની બોર્ડિંગ વિષે તે લખે છે

રેસ્ટ હાઉસ, માગરોલ
તા ૨-૨-'૩૪

ભાઈ . . ,

તમે જે પ્રશ્ન છેડયો છે અને જે વિષે તમારા વિચારો દર્શાવ્યા છે તે જાણી મને બહુ આનદ થયો છે, કારણ કે મારા જીવનમા

પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસનું કાર્ય — તેમાંય વિદ્યાર્થી સાથેનો અંગત પરિચય — એ જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળતાં યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે હું મારી જાતને ધન્યભાગ્ય માનું છું, અને આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓની સાથે સહવાસ અને પરિચય હું જ્યાં ને ત્યાં શોધી રહ્યો છું.

બોર્ડિંગ હાઉસ એટલે મકાન નહિ, તેમાંનાં રાચરચીલાં નહિ, રસોઈયા વગેરેની થયેલી વ્યવસ્થા એ પણ નહિ, પાલન કરવાના નિયમોની યોજના પણ નહિ, પરંતુ એ સંસ્થા સાથે કામ કરનાર અને તેના તંત્રની જવાબદારી સ્વીકારનાર વ્યક્તિ એ જ બોર્ડિંગ હાઉસ ગણાય. જે સંસ્થાને આદર્શરૂપ ગૃહપતિ મળે તે સંસ્થાનું ધન્યભાગ્ય ગણાય.

પરંતુ આદર્શ ગૃહપતિ લાવવા ક્યાંથી અને કેવી રીતે એ મોટો પ્રશ્ન છે. છાત્રાલયો ઘણે ભાગે વિદ્યાર્થીઓની વીશીઓ તરીકે ચાલે છે, કેટલીક જગાએ સ્વચ્છંદ અને કુછંદ શીખવાના અખાડા છે. ના છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૨૦ ઉપરાંત છે. ગૃહપતિ તરીકે કામ કરે છે, છતાં તેમના કામથી નથી માનતા વિદ્યાર્થીઓને સંતોષ અને નથી મને સંતોષ. વડોદરાનું 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ' મારી સીધી દેખરેખ નીચે ચાલે છે. બધા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ છે. સંખ્યા ૩૦ની છે. તેમની સાથે રહું છું. વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતા પૂરેપૂરી છે. બીજી અનુકૂળતા ઘણી છે. મારાં જ્ઞાન, અનુભવ અને સેવા તેમને જોઈએ ત્યારે મળી શકે છે. શિક્ષા જેવી વસ્તુ હજુ તે સંસ્થામાં દાખલ થઈ નથી. સમાનત્વ જેવી સ્થિતિ મારે તે સંસ્થામાં લાવવી હતી. પરંતુ મને અવકાશ મળે નહિ, બહારગામ ફરવાનું બહુ થાય, વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવ જુદા જુદા અને એકબીજાને કોઈ કહી શકે નહિ. આ બધાં કારણોને લઈને 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ'માં આજે હવે એવું કંઈ બતાવી શકાય તેમ નથી કે જેમાંથી બીજાઓને કંઈ જાણવાનું મળે. જો આ સ્થિતિ મારા અંગત પરિચયવાળી સંસ્થાની હોય તો પછી 'અમો છાત્રાલય'ના સંબંધમાં બહુ સારી આશા ન જ રાખી શકાય.

જે સંસ્થાઓ જામે છે અને આદર્શ બને છે તેની પાછળ ગાંડા થનાર માણસો હોય છે બીજું બધુ કામ છોડી દઈને વિદ્યાર્થીઓની સેવા ખાતર પોતાનો બધો જ અવકાશ સંસ્થાને આપે, અને કામનો અનુભવ હોય, ઉદાર મન હોય, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય હોય, એકાદ વિષયનું બહુ સારુ જ્ઞાન હોય, તેવો શિક્ષક આપણી સંસ્થાને મળે ત્યા સુધી થીગડા મારી આપણે આપણુ નાવ ચલાવવાનું રહ્યુ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાથી કદાચ કોઈ વખત એકાદ ભાવનાશીલ ગૃહપતિ તૈયાર થઈ જશે ત્યારે બોર્ડિંગ હાઉસ પ્રગતિને પથે વળશે . .

*

ઉપરનો પત્ર લખાયા પછી થોડે દિવસે વસોની સંસ્થાઓની મુલાકાતે વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી આવ્યા, તે પ્રસંગે સંસ્થાઓમા સાફસૂફી કરાવવામા આવી તેવી સાફસૂફી હંમેશ નહિ રાખતા માત્ર બહારના લોકોને માટે કરાવવામા આવે તેથી દભ પોષાય છે, એવી દલીલ કરતો પત્ર એ વિદ્યાર્થીએ લખ્યો તેના ઉત્તરના લખેલા લાંબા પત્રમા મોતીભાઈએ વસોની પ્રવૃત્તિઓનુ આદર્શની દૃષ્ટિએ મૂલ્ય આકી બતાવ્યુ એ પત્રમાથી કેટલોક ભાગ અત્રે આપીશુ

વડોદરા, ૧–૩–'૨૪

ભાઈ . ,

તમારો તા ૨૫–૨–'૨૪ નો પત્ર મળ્યો પ્રત્યુત્તરમા જણાવવાનુ કે 'નિરાશ્રિત' તમે વાચેલુ અને તેનો પ્રસગ યાદ રાખીને આપણી શાળાને માટે પ્રશ્ન તમે મને પૂછયો તે બહુ સારુ કર્યુ છે મારા ખુલાસાથી તમને સતોષ થશે જ એમ કહેવા હુ તૈયાર નથી પરંતુ ભાવનામય સૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક સૃષ્ટિ એ બે વસ્તુમા ભેદ હોઈ શકે, હોવાનો ઘણો સભવ રહે એટલુ તમે સમજી શકો તો મારો ખુલાસો તમને સતોષ આપી શકશે છે, એમ હુ માનીશ

આપણી શાળા આદર્શ શાળા તો નથી જ આદર્શ બનવા સ્વપ્નમા સેવીએ છીએ અને નહિ જેવા કઈક કઈક પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એમ હું માનુ છુ આદર્શ શાળામા પણ તૈયારી હોય છે — અંદરની અને બહારની આપણે ઘેર વિવાહ આવે મહેમાન આવે,

આપણે જેને આપણા ઉપરી માનતા હોઈએ તેના ગાર્ડ અમલદાર આવે, ને આપણે કશી જ તૈયારી ન કરીએ, તેવુ તો કદી ન બને પરતુ જે આપણુ ન હોય, જે આપણે ભવિષ્યમા કદી કરવા ઇચ્છા ન રાખતા હોઈએ, કરી શકતા પણ ન હોઈએ, અને આપણે રોજ કરીએ છીએ અથવા તો એ બધુ જ આપણુ છે — રોજના કાર્યક્રમના અગેનો એ ભાગ છે — એવુ જાહેર કરીએ તો જ એ ઠગાઈ છે, ઢોગ છે અને ખોટુ છે બાના કાઢના પડે, પાટલીઓ ગોઠવવી પડે, ચોગાન સાફ કરાવવુ પડે, mass drill માટે તાલીમ આપવી પડે, 'ડસ્ટરો' નવા જ બાધના પડે,— એ બધુ જ કરવુ પડે, એ છેતરવુ ન ગણાય પરતુ આપણે જે રોજ સારુ રાખવુ જોઈએ તે નથી રાખી શકતા તેટલા પૂરતો આપણો દોષ ગણાય ન રાખી શકવામા કારણો તો હશે જ અને છે જ પરતુ તે દૂર થઈ શકે તેવી છે નથી થતી તેના કારણો છે તમે આદર્શની વાત કહી છે એ આદર્શ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ અને બધા જ શિક્ષકો નથી સમતા . તેને માટે જે તાલીમ જોઈએ તે નથી લેતા જે શિસ્ત સાચવવી જોઈએ, તે આપણે નથી જાળવી શકતા, નથી પ્રામ કરી શકતા પરિણામે આપણે પ્રસગ આવે સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ

તમે જાણ્યુ હશે કે શિક્ષણનુ નામ બતાવવાને માટે આપણે ફેરફાર નહોતા કર્યા ફક્ત બહારની સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા બતાવવા આપણે પૂરતી કાળજી બતાવી હતી. જે વસ્તુ આપણા જીવનમા ઊતરી નથી, જે વસ્તુ આપણા ગૃહસસારમા કળવી નથી, તે વસ્તુ શાળામા સહેલાઈથી ન આવી શકે કેટલાક સારા વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક સારા શિક્ષકો નિશ્ચય કરે કે એક દિવસને માટે દેખાવ પૂરતુ જે કામ થયુ હતુ તે હમેશને માટે જરૂરનુ છે અને તે દિશામા પ્રયત્ન કરવો એ ફરજ છે, તો આપણો આદર્શ વહેલો સિદ્ધ થાય, અને આપણને પ્રાસગિક તૈયારી કરવાની જરૂર ન રહે આ દૃષ્ટિએ, જેને તમે દેખાવ કે ઢોગ કહો છો તેને હુ એટલુ બધુ ગભીર સ્વરૂપ નથી આપતો આપણા સ્વભાવમા દર જ થયેલો એ દોષ છે, એમ હુ માનુ છુ સારા થવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો કેટલા સારા થઈએ તેનુ એ માપ હતુ આવનાર જાણે છે કે તૈયારી

કરવાથી હંમેશના-કરતાં કંઈક સારી સ્વચ્છતા બતાવી છે અને એ બધે જ બનતું આવ્યું છે, એટલે જોના આવનારે જાણે છતાં એને પણ સ્વાભાવિક લાગે છે. . . .

આપણે આદર્શ સાચવતા હોઈએ પણ ઉપરી આદર્શ ઇચ્છતો ન હોય, તો પછી આપણે આપણો આદર્શ બાજુ ઉપર રાખી તેને આગળ ધરવો પડે. દાખલા તરીકે —

સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ આપણે ઓછું શીખવવું હોય, સાહિત્યને આપણે વધારે મહત્ત્વ આપવું હોય. હવે જો યુનિવર્સિટી અથવા તો કેળવણી ખાતાનો વડો આપણો આદર્શ ન સ્વીકારે તો આપણે તેને અનુકૂળ થવું પડે — આપણે થઈએ છીએ પણ ખરા. ટૂંકામાં, આપણે શાળા ચલાવવી છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને વસોમાં રહીને જ વિદ્યાભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા આપવી છે. વર્ગમાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો પૂરતી સંખ્યા ગણાય. તેમ કરવા જઈએ તો બીજી મદદના અભાવે ફી વધારવી પડે. તે વધારી શકાય તેમ નથી, એટલે આદર્શ શિથિલ બનાવી ૨૫ને બદલે ૪૦ ને ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ રાખીએ. આ રીતે આદર્શ ઉચ્ચ હોવા છતાં નીચે ઊતરવું પડે છે.

સીધો રસ્તો એ છે કે હાલના ધોરણે શાળા ચલાવવી, અથવા તો આદર્શ સિદ્ધ ન થાય એટલે શાળા બંધ કરવી. આ બે માર્ગ પૈકી પહેલો માર્ગ અમે સ્વીકાર્યો છે. આદર્શ તરફ દૃષ્ટિ રાખીએ છીએ. અને જરૂર પડે તો આદર્શને શિથિલ થવા દઈએ છીએ. આપણી રોજની સ્થિતિમાં શાળા બનાવીએ અને ઉપરી અમલદાર ઉચ્ચ આદર્શવાળો ન હોય અને આપણને સારું આવડતું જ નથી એમ માનવાવાળો હોય, તો સારું કરી બતાવવાની આપણામાં શક્તિ છે એ, પ્રદર્શન કરીને પણ, આપણે તેને પુરવાર કરી આપવુ જોઈએ. એ પુરવાર કરી આપવાનો આપણે તે દિવસે પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને ભવિષ્યમાં કરવો પડશે. આ તો કેવળ વ્યવહારની વાત થાય છે. કારણ કે લગ્ન આવે ત્યારે ઘર ધોળાવીએ અને રંગાવીએ, સારાં કપડાં પહેરીએ અને સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરીએ. જેને રોજનું જ સારું હોય, એટલે ઘર રંગાવેલુ હોય, કપડાં ચોખ્ખાં હોય, જ્યાં જોઈએ ત્યાં સ્વચ્છતા હોય, તેમને કંઈ જ કરવાનું નહિ. ભાત, દાળ અને રોટલી આપણે જમતા હોઈએ તો મહેમાન આવે છે તેમને

તરત જ જમવા બેસાડી દઈએ છીએ. પણ જો ઘરમાં ખાવાનું બકડું કર્યું હોય અને સારો મહેમાન આવે, તો આપણે ભાત, દાળ, રોટલી નવેસર કરાવવી પડે. આમાં કંઈ ઢોંગ નથી, કંઈ નવાઈ પણ નથી. આપણી એક રીતે ગરીબાઈ ખરી.

'દિવાસ્વપ્ન' એ સ્વપ્ન છે. વહેવારમાં એ ઊતરી શકે તેમ નથી. તેમાંથી જેટલું ગ્રહણ થાય તેટલું કરવું જોઈએ. અમલમાં મૂકી શકાય તેટલું મૂકવું જોઈએ. છતાં તે સ્વપ્ન તે સ્વપ્ન જ રહે. સ્વપ્નમાં કલ્પનાના ઘોડા ખૂબ દોડે. તે થાક ન લાગે. તેમને નદી કે પર્વત ન નડે, થાક ન લાગે, વિઘ્ન જ ન આવે, દોડ્યા જ કરે; માટે એ કલ્પનાના ઘોડા કહ્યા. પરંતુ આપણે તો કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં નહિ, પણ વ્યવહારની સૃષ્ટિમાં જીવવાનું છે. જો રોજ આંગણું ન વળાય તો પછી સાત દિવસે એક વખત, નહિ તો પછી પંદર દિવસે કે મહિનામાં એક વખત અને તેવુ ન બને, તો પછી કોઈ સારો મહેમાન આવે તે વખતે તો શક્ય હોય તે પ્રમાણે આંગણું સાફ જરૂર કરવું કરાવવું જોઈએ. ફૂવડ બૈરીઓ ગ્રહણ આવે ત્યારે જ ઘર સાફ કરે, સંસ્કારી બહેનો રોજ ઘર સાફ રાખે. એકને ગ્રહણ કાઢવાનુ હોય, બીજાને કંઈ ન હોય. આપણું સંઘબળ જામશે, આપણાં સાધન વધશે, આપણા ઉપરીઓ સંસ્કારી આવશે અને આપણે બનશે એટલા ભોગ આપવાને તૈયાર રહીશુ, ત્યારે આપણો આદર્શ સિદ્ધ થશે. ત્યાં સુધી આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે અને આદર્શ તરફ દૃષ્ટિ રાખી પ્રગતિ સાધવાની છે. આ પ્રયત્નમાં આપણે શરમાવા જેવું કંઈ જ નથી, તેમ જ એક દિવસના પ્રયત્નથી કંઈ સારી આશા બંધાય તો કંઈ ફુલાઈ પણ જવાનું નથી. મનનું સમતોલપણું સાચવી કર્તવ્યને માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું છે. ગતિ વધારવાની છે. આ કાર્યમાં આપણા સર્વનો ફાળો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં મળે એ જ ઇચ્છા.

લિ. તમારો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૦

વર્ષોની પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન–૪

(૧૯૩૪)

ગયા પ્રકરણમાં ટાંકેલા પત્રોથી વિદ્યાર્થીને સંતોષ ન થયો, ઊલટું તેનો અસંતોષ વધી પડ્યો. તેણે ફરી પત્ર લખ્યો, અને તેના ઉત્તરમાં મોતીભાઈએ પોતાના પ્રયત્નોનું મૂલ્યાંકન વધુ ઊંચા આદર્શો વડે કરી બતાવ્યું. એ આખો પત્ર મનનીય હોઈ અત્રે આપ્યો છે:

વડોદરા, ૩૦–૩–'૩૪

ભાઈ . . .,

. . . વિદ્યાર્થી તરીકેની તમારા મનમાં જે વિચારની પરંપરા ચાલી રહી છે તે સ્વાભાવિક છે અને તમારી ભાવનાને માટે તમારા પ્રત્યે માનની લાગણી ઉપજાવે તેમ છે. સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓની જવાબદારીઓ મારે શિર ન હોત, તો હું પણ તમારા વિચારો સાથે એકદમ સંમત થઈ જાત પરંતુ મારે તો સંસ્થાઓ દ્વારા જ કંઈ કંઈ કામ કરવું છે, ભાવનાઓ પોષવી છે અને સંસ્થાઓ ચલાવવી છે. એટલે બે સૃષ્ટિઓ — ભાવનામય સૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક સૃષ્ટિ — દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની હોય છે. તમે જે ભેદ એમાં જુઓ છો એ હું નથી જોઈ શકતો, એટલો જ ફેર મારા અને તમારા વિચારોમાં છે. ભેદ અને ફેર પડે છે તે ભાવનામાં નથી પડતો, પ્રયત્નમાં નથી પડતો, પણ આપણી શક્તિઓ અને સાધનોની ઊણપોમાં એ ફેર રહેલો છે. કાંઈ અર્થ સાધવાને માટે કોઈને છેતરીએ, ઢોંગ કરીએ એટલે કે જે આપણે કરવા નથી માગતા તે ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરાણે કરીએ, તો જ આદર્શ ચૂકયા ગણાઈએ. આપણે જે કરીએ તે આદર્શ વિરુદ્ધ ન હોવું જોઈએ. આદર્શમાં આપણી શ્રદ્ધા પૂરેપૂરી હોય, પરંતુ એને પહોંચવાની શક્તિ કદાચ આપણે ન ધરાવતા હોઈએ, તો હાલની આપણી સ્થિતિ અને આદર્શની સ્થિતિ એ બેની સ્થિતિમાં ભેદ રહે જ.

તમારું આપેલું દૃષ્ટાન્ત હું ફરીથી લઉં છું. મહારાજા સાહેબ વસો પધારે તો આપણાં મકાનોને રંગાવીએ, સડક દુરસ્ત કરાવીએ, બાગ જેવું પણ બનાવીએ અને કાલે ન હતું એવું આજે આખું સ્થળ સુંદર અને રમણીય બનાવીએ. આમ કરીએ તેમાં આપણો આદર્શ જતો નથી. સારામાં સારું કેટલું કરી શકીએ છીએ એનો એ નમૂનો છે. હંમેશાં એવું રાખીએ છીએ એવું આપણે કહેતા નથી, જણાવતા નથી અને બહારના આવનાર માણસ માનતા પણ નથી. આમ થાય તેમાં કંઈ ફેર આદર્શમાં નથી પડતો. ભાવનાસૃષ્ટિ અને વાસ્તવિક સૃષ્ટિ બંને એક જ રહે છે. આપણી પાસે સાધન હોય, પૂરતી અનુકૂળતા હોય, તો આપણું આખું ચોગાન એ જ ધોરણે હંમેશને માટે સુંદર અને રમણીય બનાવીએ. સાધનની ઊણપ એટલી આપણી ત્રુટિ સાધન ન મળી આવે તો વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ભાવનામય સૃષ્ટિની સ્થિતિએ ન પણ પહોંચે અને આ અંતર વર્ષો સુધી રહે. છતાં આપણે સાચા હોઈએ તો પ્રયત્ન ચાલુ રાખીએ અને અંતર ભાગવા મહેનત કરીએ. આપણા સમયમાં આદર્શ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય તો આપણા પછીના માણસો એ સ્થિતિએ પહોંચે અને આદર્શ સિદ્ધ કરે. દિશા એક હોવી જોઈએ, ધ્યેય એક હોવું જોઈએ — અનીતિને, જૂઠને, ઢોંગને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. આટલું સાચવીને કામ કરીએ તો આપણું કામ જીવતું રહે અને આદર્શ પણ જીવતો રહે.

આ સંબંધમાં ફરીથી જણાવું છું કે આદર્શ સિદ્ધ ક્વચિત્ જ થાય છે. પ્રયાણ એ દિશામાં સર્વ કોઈનું હોય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આદર્શ હતો, સિદ્ધ નહોતો થયો. અમુક સિદ્ધાંતો પળાતા, છતાં ત્રુટિઓ તો બહુ જ હતી, પરંતુ આદર્શ તરફ પ્રયાણ હતું — બધાનું નહિ તો સાચા માણસોનું. એટલે એ સંસ્થા આદર્શ ગણાતી. આપણે પ્રમાણમાં નાના માણસો કહેવાઈએ. આપણી સંસ્થા પણ નાનકડી — આપણા આદર્શ પણ પ્રમાણમાં ઊતરતા, એટલે આપણું કામ પણ પ્રમાણમાં બહુ જ સામાન્ય. આ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારો તો તમને બહુ અસંતોષ ન થાય અને જે છે તે કેમ છે તે સમજાય.

વિદ્યાપીઠનો આદર્શ એક, આપણી હાઇસ્કૂલનો આદર્શ જુદા પ્રકારનો. આપણા આદર્શમા યુનિવર્સિટીનુ ધ્યેય અને એ ધ્યેયને પહોચવાને માટે રાજ્યની મદદ, લોકોની મદદ, વિદ્યાર્થીઓની મદદ એ સાધન. યુનિવર્સિટીનુ ધ્યેય સ્વીકાર્યુ એટલે આપણને પસદ ન પડે એવા પાઠ્ય પુસ્તકો પણ સ્વીકારવા જોઈએ. રાજ્યની મદદને મુખ્ય સાધન ગણ્યુ, એટલે રાજ્યના નિયમો અને ઉપરીઓના હુકમો માનવા જ જોઈએ. લોકની મદદને સાધન ગણ્યુ એટલે લોકોને જોઈએ તેવી કેળવણી આપવા તરફ લક્ષ રાખવુ જોઈએ. આ બધુ રાખીને જે કઈ થઈ શકે તેટલુ બનતુ રહ્યુ. આ ધ્યેય અમારુ છે. વિદ્યાપીઠનુ ધ્યેય અમારુ નથી, એટલે યુનિવર્સિટી, વડોદરા રાજ્ય અને લોકો એ ત્રણેની સત્તા સ્વીકારી જે કઈ થઈ શકે તેટલુ જ કરી શકાય છે.

આદર્શની પાછળ ખતમ થઈ જવાનુ અમારુ ધ્યેય નથી. મહાત્માજીનુ એ ધ્યેય હતુ. માટે જ એમણે વિદ્યાપીઠ બધ કર્યું, વિદ્યાર્થીઓને લડતમા હોમ્યા, વિદ્યાપીઠનુ મનન હોમ્યુ. એમ એમણે એમનો આદર્શ સાચવ્યો. અમારો આદર્શ તમે સમજ્યા નથી એટલે તમારી ટીકા વાજબી છે. એક ટુકડા માટે અમે તાબેદારી સ્વીકારી છે એવો આક્ષેપ તમે કોઈ કરો તો અમોને એ માન્ય છે. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓની ફી, રાજ્યની ગ્રાન્ટ, ગામનાની કઈ છૂટીછવાઈ મદદ, એ સ્વીકારીને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાવાળી કેળવણી અમારે આપવાની રહી. તેમા વિદ્યાપીઠના બધા આદર્શો અમે છોડ્યા છે. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાપીઠના આદર્શ સાચવે છે, પણ તેમને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમા મદદ મેળવવા રાતદિવસ પ્રયત્ન કરવા પડે છે. આપણા કરતા દસ ગણુ ખર્ચ વધારે થાય છે અને આપણા કરતા ત્રીજા ભાગની વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા રાખે છે. કામ કરવાની અને ખર્ચ મેળવવાની શક્તિ તેમનામા છે, અમારામા એ નથી. એટલે જે આદર્શ વિદ્યાપીઠનો, જે આદર્શ દક્ષિણામૂર્તિનો, જે આદર્શ અમદાવાદના શારદામદિરનો તે આદર્શ અમારો નથી. 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' સરકારની ગ્રાન્ટ નથી સ્વીકારતી એટલે તેટલા પ્રમાણમા તે વસો કરતા વધારે સ્વતત્ર છે અને યુનિવર્સિટીના ધ્યેય પૂરતી એ પરતત્ર છે. આ વસ્તુસ્થિતિ તમે સમજી લો તો

તમારી ભાવનાસૃષ્ટિ ને અમારી વાસ્તવિક સૃષ્ટિના ભેદનું કારણ તમને સમજાશે

મહાપુરુષો અમુક આદર્શને માટે જીવે છે. જેમકે દયાનંદ સરસ્વતી બહુ જ નાની ઉમરે, મૂર્તિપૂજા નકામી છે, એમ સમજ્યા અને ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. બુદ્ધ ભગવાન સંસાર અસાર છે એ જ્યારે સમજ્યા ત્યારે રાજ્યગાદી, પત્ની અને પુત્ર બધુ છોડીને ચાલી નીકળ્યા. મહાત્મા ગાંધીજી જનસેવાનુ રહસ્ય સમજ્યા એટલે તેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો અને કષ્ટમય જીવન સ્વીકારી લીધુ. મહાપુરુષોના ચરિત્રોમાથી આ આદર્શો મળે અમારા જેવા સામાન્ય માણસોને આ આદર્શો લાગુ પાડો તો અમારી ગણના કરવામા તમે ભૂલ્યા ગણાઓ. એ આદર્શ લક્ષમા રાખીને આપણે આપણા કામો કરવાના રહ્યા પાપ ન કરવુ, કોઈ ને દુ:ખી ન કરવુ, જે સિદ્ધાન્ત સમજીએ અને સ્વીકારીએ તેનો ત્યાગ ન કરીએ અને મુશ્કેલીઓથી ડરીને આદર્શ ન છોડીએ, અને શક્તિ અને સાધનોનો વિચાર કરી આદર્શને સ્વીકારીએ તો પછી પશ્ચાત્તાપ કરવાનુ આપણને કારણ ન રહે.

ટૂંકામા, અમારી ગણના તમે બહુ ઊંચી દૃષ્ટિથી કરી છે એટલે અમારુ માપ તમારા વજનથી મપાયુ છે અને અમારા કામોમાં ઊણપો તમને દેખાઈ છે. આ પરથી તમારી શંકાનું સમાધાન થશે અમારા આદર્શ તમે ધારો છો એટલા ઊંચા નથી આદર્શને માટે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાના વર્ગમા અમારુ સ્થાન નથી અમારા આદર્શમા વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓને સ્થાન છે. તેની તેમા ગણના છે. મુશ્કેલીઓ પૂરતા આદર્શ નીચા છે. એટલા નીચા આદર્શ રાખીને પણ સામાન્ય માણસો કરતા ઊંચા રહેવા અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ અમારા કરતા બીજાઓના આદર્શ બહુ ઊંચા છે એ પણ અમે જાણીએ છીએ અમે અમારી શક્તિનુ માપ કાઢીને જ અમારા આદર્શ નક્કી કર્યા છે. અમારી આ વાસ્તવિક સ્થિતિ તમે સમજો તો અમારી વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અને ભાવનામય સૃષ્ટિ એમા બહુ ભેદ તમને નહિ માલૂમ પડે. અમને તમે હરિશ્ચન્દ્રના જેવા સત્યવાદી માનો અને પછી અમારા કામોની તુલના કરો, તો અમારામા તમને ઊણપો દેખાય અને અમારા વિચારો અને કાર્યોમા ભેદ પણ સમજાય. અમારી દૃષ્ટિએ અમે જે કંઈ કરીએ છીએ તે સમજીને કરીએ છીએ

અને તેમ કરવામાં ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાને જે સંતોષ ન આપી શકીએ કે સામાન્ય લોકોને સંતોષ ન આપી શકીએ તો તે સકારણ છે, તે હવે સમજશો.

તમારા જીવનમાં ભાવના સેવતાં મુશ્કેલીઓ તો અનુભવવી જ પડશે. ભાવનાને કદાચ શિથિલ પણ બનાવવી પડશે. કદાચ તમારી ભાવનાસૃષ્ટિ વાસ્તવિક સૃષ્ટિની નજીક હવે આવી રહેશે – જો પૂરેપૂરી રીતે સાવચેત નહિ રહો તો તેથી પણ કદાચ નીચે ઊતરી પડશે – માટે તમારી જાત ઉપર તમારી પોતાની ચોકી આજથી બેસાડી દેશો તો સમાજના માણસો કરતાં જરાક પણ વધારે ઊંચી કોટિમાં આવી શકશો.

લિ. તમારો
મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૧

કેળવણીની સાર્થકતા

(૧૯૩૪)

ગયા પ્રકરણોમાં ટાંકેલો પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો ત્યારે એક બીજા વિષય ઉપર પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો. એમાં મોતીભાઈના કેળવણીના અંતિમ આદર્શની ઝાંખી થઈ શકે છે.

હકીકત આ પ્રમાણે હતી: તા. ૧૫–૧–'૩૪ને દિવસે બિહાર પ્રાન્તમાં ધરતીકંપને પરિણામે અસાધારણ નુકસાન થયું. એ અરસામાં ગુજરાતમાં રેલસંકટ અને હિમસંકટ ચાલુ હતાં, અને ખેડૂતો અને વેપારીઓની સ્થિતિ દયાજનક બની હતી. એ સર્વ જોઈ મોતીભાઈનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. તેમણે દુખીઓની વહારે ધાવા રામભાઈ દ્વારા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકમંડળને એક પત્રમાં સૂચનાઓ લખી મોકલી:

કરાંચી, ૩૦–૧–'૩૪

ભાઈ રામભાઈ,

હિમસંકટ આપણા પ્રદેશમાં અને ધરતીકંપનું સંકટ બિહાર પ્રદેશમાં. વિદ્યાર્થીઓ — આપણી સાથે રહેતા વિદ્યાર્થીઓ, અને બોર્ડિંગમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ — આ સંકટ શાન્ત રીતે મૂગે મોઢે જોયા કરે એ તો ન જ બનવું જોઈએ. મારી ઇચ્છા છે કે વધારે નહિ તો બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ એક મિજબાનીનો ત્યાગ કરે અને અચાનક આવેલા નાણાસંકટમાં સપડાયેલા લોકોને મદદ કરવામાં મોકલે. વિદ્યાર્થીઓની જેટલી રકમ થાય તેટલી જ બીજી રકમ મારા તરફથી ઉમેરવી અને આખી રકમ 'વસો દરબાર ગોપાળદાસ વિદ્યાર્થી આશ્રમ તરફથી ભેટ' એ નામે મોકલી આપવી.

બોર્ડિંગ હાઉસના વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે કરે અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ને શિક્ષકો જોયા કરે એમ તો ન જ બને. તમે અને હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો સંમત થતા હો તો વિદ્યાર્થીઓ ઓછામાં ઓછો

એક પૈસો અને વધારેમા વધારે આઠ પૈસા વડીલો પાસેથી સમજૂત કરીને લાવે અને શિક્ષકો પોતાનો બે આનાથી બે રૂપિયા સુધીનો ફાળો આપે અને જે રકમ થાય તેમા તેટલી જ બીજી મારા તરફથી — પણ રૂા ૨૫) થી વધારે નહિ એટલી — ઉમેરવી, અને એ રકમ એ જે હાઇસ્કૂલને નામે વા વગર નામે મોકલી આપવામા આવે

આવુ આવુ કઈક થવુ જોઈએ એમ મને લાગે છે માટે તમને આ લખ્યુ છે

લિ તમારો
મોતીભાઈ ન અમીન

ઉપરનો પત્ર લખ્યો તે અરસામા વસોમા ગામના ડાહ્યા ગણાતા લોકો અને આગેવાનો જમણવારોમા હજારો રૂપિયા વેડફી દેવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા એની જાણ તો કયારની થઈ હતી કેટલાકને ધનનો વધુ સારો ઉપયોગ કરના વિનતી કરતા પત્રો પણ લખ્યા હતા એની અસર ન થઈ એટલે જાહેર પત્રિકા લખીને પણ છપાવી હતી પણ કદાચ કોઈ વ્યક્તિને હાનિ થાય એ ડરથી તે પત્રિકા વહેચવાનું મુનતવી રાખ્યુ હતુ તોપણ ચોતરફ ફેલાયેલા સકટના સમાચારો જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ મોતીભાઈના દિલનું દર્દ વધતુ ગયુ, અને એક જૂના મિત્ર, સહાધ્યાયી અને સત્કાર્યકર્તાને તેમણે પેટભરીને લખી નાખ્યુ એ લાબા પત્રમાથી થોડીક વાનગી

રેસ્ટ હાઉસ
ડાકોર, તા ૨–૧–'૩૪

શ્રીયુત ભાઈ ,

મને વસોથી સમાચાર મળે છે કે હિમસકટ અને ધરતીકપ સકટ અને રેલસકટના આ અસાધારણ દુખના વર્ષમા આપણા ગામમા જમણવારોની રમઝટ ચાલી રહી છે કોઈ લગ્ન નિમિત્ત, તો કોઈ સીમત નિમિત્ત અને કોઈ બીજા નિમિત્તના તો ચોરાશી, અને મહાજન જમાડવા ઉમેદવારી કરી રહ્યા છે તમારુ નામ પણ આ ઉમેદવારીમા દાખલ થયુ છે તે માટે તમને અભિનદન આપવાનુ યોગ્ય ના ગણુ તમને ઠપકો આપવાનો અધિકાર મારો

નથી, પણ તમને હું ચાહું છું, તમે મને ચાહો છો, એટલે સ્નેહભાવે તમને મારું દુઃખ તો જણાવી દઈશ.

વસો ગામમાં કેળવણીનાં કામો આપણે કરીએ છીએ. ગામને સુખ થાય તેવાં બીજાં કામો પણ કેટલાંક કરીએ છીએ. આ પૈકીનાં ઘણાં કામો અધૂરાં છે અને હજી ઘણાં નવાં કરવાનાં છે. ખેડૂતોનાં દુઃખનો પાર નથી. વેપાર જેવી વસ્તુ વસોમાં રહી નથી અને ઉદ્યોગ ધંધા વિનાના યુવકો ઘેર ઘેર રખડે છે. છતાં ગામના સમસ્ત લોકો જમણવારમાં પૈસા વેડફી નાખે એ મારા જેવા માટે દુઃખનો મોટો વિષય થઈ પડ્યો છે. ભાઈ . . . . એ ખર્ચ કરવાની તૈયારી કરી અને મને ખબર પડી કે તુરત મેં મારો સંદેશો તેમને મોકલાવ્યો. પછી પત્રિકા છપાવીને તા. ૨૨ ને સોમવારે એક નકલ મોકલાવી. અને એનો ઉત્તર ન મળ્યો. એટલે તા. ૨૯ને સોમવારે તે પત્રિકાઓ ગામમાં વહેંચવાની તજવીજ કરી. ભાઈ . . . મારી દલીલો ન સ્વીકારે એ સમજી શકાય તેમ છે.

× × ×

પણ જ્યારે તમારું નામ મેળાવો જમાડનારની ઉમેદવારીમાં બહાર પડ્યું ત્યારે તો હું બહુ નિરાશ થયો. તમે . . . વિદ્યોત્તેજક મંડળના આગેવાન ગણાઓ. મેળાવો જમાડવાની એ રકમ એ ફંડમાં આપી દીધી હોત તો ? તમારી જ્ઞાતિના ભાઈઓ આજે સાધન વિના અભ્યાસ છોડી દે છે. વ્યાજની થોડીઘણી રકમ તમે વહેંચી શકો છો. એટલાથી કોઈને સંતોષ થતો નથી અને જ્ઞાતિ ગરીબ એટલે બીજી મદદ કોઈની મળતી નથી. ભાઈ . . એ આગેવાન થઈ તમારા ફંડને મદદ ન કરી. ભાઈ . . . . કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હતા તે હવે સમજાયું. ભાઈ . . . . એ આ ફંડ માટે બનતું કર્યું. આ ફંડના સંબંધમાં તમારું સ્થળ ક્યાં છે એ જણાવશો ? તમારા સંબંધને લઈને તમારા આ કામ માટે મારા જેવાને નીચું જોવું પડશે. અમારી વાત તમે ન સમજો, ન સ્વીકારો તો રા. . . . . અથવા ૨૮ . . . . સ્વીકારશે ? તમારું દૃષ્ટાંત એટલું મોટું ગણાશે કે અમારો બીજા કોઈને કહેવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. જે ગામમાં બધાય સરખા તે ગામનું ભવિષ્ય ઉજ્જ્વળ ન હોય. એક ગોપાળદાસ દેસાઈથી કે એક ભાઈલાલ વ્યાસથી

આપણું ગામ પવિત્ર ગણાય, પણ જમણવારોથી ગામની પ્રગતિ કે ઉન્નતિ નહિ જ થાય.

× × ×

જેમને કેળવણીનાં કામોમાં શ્રદ્ધા ન હોય તેમની સમક્ષ કૂવા હવાડા, ખેડૂતોને મદદ, દવાખાનાને મદદ, ગરીબ લોકોને મદદ, એવા એવા કાર્યક્રમ રજૂ કરો અને જમણવારોમાં વેડફાઈ જતું ખર્ચ (દ્રવ્ય) બચાવી લો. તમારા માટે જ એક પત્રિકા મને લખી મોકલવાની ઇચ્છા થઈ છે. પણ વખતના અભાવે તે કદાચ નહિ થઈ શકે. પણ આ પત્રમાં મારે જે કહેવાનું તે લખી દીધું છે અને તમારું ખર્ચ જોયા જાણ્યા પછી પાછળથી પણ પત્રિકામાં લખીશું.

*

ઉપરનો પત્ર લખ્યા પછી વસોથી બીજા સમાચાર મળ્યા કે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને યુવકોના સહકારથી એ જ દિવસના પ્રયત્ને બિહારના ધરતીકંપના રાહતફંડમાં મોકલવા એક હજાર ઉપરાંતની રકમ એકઠી થઈ હતી. તે જાણી હર્ષઘેલા બની તરત જ એ ઉઘરાણું કરનારના આગેવાન શ્રી. મણિભાઈ મોતીભાઈ અમીનને મોતીભાઈએ બીજો પત્ર લખ્યો:

કોસંબા, ૩–૨–'૩૪

ભાઈ મણિભાઈ,

વસોના સમાચાર કોસંબે આવી જાણ્યા. રૂ. ૧,૦૦૦) સુધી બિહાર ધરતીકંપ માટે થયા. વસો ગામમાંથી થયા, હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ અને તમારા જેવા બીજા સ્નેહીઓના પ્રયત્નથી થયા. આ બધું જાણીને મારી છાતી આનંદથી હાથ હાથ ઊછળે છે. વસો હાઈસ્કૂલનું યુનિવર્સિટીનું પરિણામ સોએ સો ટકા આવે અને મને જે આનંદ થાય તેના કરતાંયે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ શરૂઆત કરી ઘેર ઘેર ફરી બિહારની વહારે ધાવા ફંડ એકઠું કર્યું અને તેમાં સફળ થયા એથી મને બહુ વધારે આનંદ થયો છે. હાઈસ્કૂલ સ્થાપવાનું સાર્થક આ એક બનાવથી થયું છે એમ હું માનું છું. વસોના ઇતિહાસમાં અને વસોની હાઈસ્કૂલના ઇતિહાસમાં આ બનાવ સોનેરી અક્ષરે લખવો જોઈએ. કેળવણી તે આનું નામ. સેવા તે આનું નામ.

જ્યારે આપણા દેશના ભાઈઓ ભૂખથી, ટાઢથી અને દુઃખથી એક બાજુએ મરવા પડ્યા હોય ત્યારે આપણે હાલ્યા ચાલ્યા વિના નિરાંતે શાંતિથી અમનચમન કરીએ, એ આપણને છાજે? જમનારા જમે, જમાડનારા જમાડે. પણ આપણે તો આપણા એક સૂકા રોટલામાંથી આપણા દેશી ભાઈઓના દુઃખના પ્રસંગે કકડો રોટલો આપી આનંદ માનવો જોઈએ. બીજા પાસેથી રોટલાના ટુકડા માગી લાવીને પણ ભૂખ્યાઓને અન્ન આપવું જોઈએ. આ ધર્મ તમે બધાએ બજાવ્યો છે તે માટે મારાં તમને — ખાસ કરીને શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને — અભિનંદન છે.

લિ. તમારો
મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૨

ન જમાડાય! ન જમાય!

(૧૯૩૪)

રૂપિયો એક હજાર એકઠા થયાના સમાચારે વસોમાં થતા જમણવારના પ્રયત્નો પાછળ દેખાતી લાગણીહીનતા અને રૂઢિજડતા પ્રત્યે મોતીભાઈના ચિત્તનો ક્ષોભ વધારી મૂક્યો, અને વડોદરે આવી તેમણે ગયા પ્રકરણમાં ઉલ્લેખેલી પત્રિકા લખી નાખી. એ પત્રિકાનું મથાળું મોતીભાઈના દિલની વ્યથા સૂચવે છે. એમાંના વિચારો ધનિકોના ધનના સદુપયોગ વિષે, દાનધર્મમાં વાપરવાના વિવેક વિષે અને દાન કરવાનાં ક્ષેત્રો વિષે મનનીય સૂચનાઓ રજૂ કરે છે. એમાં મોતીભાઈએ લોકોની દાનવૃત્તિને નવે ચીલે વાળવા જીવનભર કરેલા પ્રયત્નોનો નિચોડ આવી જાય છે. તે આખી પત્રિકા અત્રે આપીશું:

ન જમાડાય! ન જમાય!

ભાઈઓ,

જે ગામમાં થોડાઘણાય ધનિકો હોય તે ગામને એક વા બીજી રીતે લાભ થાય જ, એ સામાન્ય માન્યતા છે. પણ આપણા દેશમાં ધનિકોને લઈને ખાસ બહુ મોટા લાભ થયા છે જ વા થાય છે જ, એમ એકદમ કહી શકાય તેમ નથી. ઈશ્વરકૃપાએ દ્રવ્ય તો ગમે તેને મળે, અને તે દ્રવ્ય અમુક રીતે ખર્ચાય પણ ખરુ, પણ દ્રવ્ય ખર્ચવાની રીતમાં જ ગામને કે દેશને લાભ કે હાનિ થાય છે. ધનિકો જો વ્યાપારી કુનેહવાળા હોય તો દેશને જરૂર લાભ થાય. પણ તેથી ઊલટું, જો તેમનામાં સાદી સમજનો પણ અભાવ હોય તો તેમનું દ્રવ્ય ગામને આશીર્વાદરૂપ નહિં પણ શાપરૂપ નીવડે છે. ગામેગામ આવાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે.

તમારા ધનના તમે માલિક છો. તમે મોટા મહેલ બંધાવો અને તેમાં તમે રહીને સુખ માની શકો. તમે અને તમારા કુટુંબના

માણસો, ખાઈ શકાતું અને પચાવી શકાતું હોય તો, રોજ સોનું વા હીરામાણેક ખાઈ શકો તેમ જ હીરામાણેકની વસ્તુઓ ઓઢી શકો અને પહેરી શકો. ઇચ્છા હોય તો મહેલમાં અજબ અને અમૂલ્ય વસ્તુઓ વસાવી શકો અને તેનો ઉપયોગ કરી શકો. આ બધી બાબતો કરવામાં તમને કોઈ ના નહિ કહી શકે. પણ તમે તમારા દ્રવ્યનો જાહેર રીતે એવો ઉપયોગ કરો કે તેનાથી બીજાઓને ખોટું દૃષ્ટાંત મળે, કોઈને લાભ ન થાય, સમાજને હાનિ થાય, જેમના સુખને માટે તમે દ્રવ્ય ખર્ચતા હો તેમનું જ કદાચ અહિત થવાનો સંભવ રહે, તો તેવા પ્રસંગે તમને ચેતવણી આપવી એ અમારા જેવાનો ધર્મ ઠરે છે.

અમે સાંભળ્યું છે કે કોઈ નિમિત્તને લઈને, વસો ગામમાં ચોરાસી, મેળાવો, મહાજન, વા પાટીદાર સમસ્ત જમાડવાનો વા વાયો છે. એ ત્રણ ચોરાસી અને મહાજન થવાનાં છે અને બીજાં જમણવારો થોડા દિવસમાં જ થવાનાં છે. જેમની પાસે દ્રવ્ય હોય તે એક વા બીજા રૂપે ખર્ચે જ, પણ હાલમાં આપણા દેશની, ગામની અને હિંદુ સમાજની જે દુઃખમય, દયામય અને ચિંતામય સ્થિતિ છે અને ભાવસંકટ, રેલસંકટ, હિમસંકટ, અને ધરતીકંપ-સંકટને લઈને જે આફતમાં ખેડૂતો અને વેપારીઓ આવી પડયા છે તે જોતાં, કોઈ પણ નિમિત્તના જમણવારો કરવા એ હાલના વખતમાં ડહાપણ-ભર્યું ગણાય નહિ.

જેમને માટે જમણવારો કરવાના હોય તેમના કલ્યાણને માટે અથવા પરોપકારને માટે દ્રવ્ય ખર્ચવાના અનેક માર્ગ છે જ. સર્વ દાનોમાં વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, ગામ કે દેશની ઉન્નતિ કરવી હોય તો કેળવણી એ એકનો એક જ માર્ગ છે. પણ આ વાત તમને ઠીક ન લાગતી હોય તો લોકકલ્યાણ માટે દ્રવ્ય ખર્ચવાના બીજા અનેક સાચા માર્ગ છે, તે તમારી અને તમારા જેવાની માહિતી માટે નીચે આપીએ છીએ

૧. બ્રાહ્મણ, પાટીદાર અને વૈશ્ય કોમોમાં એવાં કેટલાંય ગરીબ અને દુઃખી કુટુંબો છે કે જેમને તમે અનાજ અને કપડાંની ગુપ્ત રીતે મદદ આપી શકો. શુદ્ર ગણાતી પછાત કોમો અને તેમાંય હરિજનો અને ઋષિજનો તો દેવાના દુઃખમાં વર્ષો થયાં ડૂબેલાં છે.

તેમને આધાર મળે અને તેઓ સ્વાશ્રયી બને તેવી રીતે તેમના હિતને માટે નાણાં ખર્ચી શકો છો.

૨. વસોના વડાતળાવની ભાગોળે મીઠા પાણીની એક વાવ દુરસ્ત કરાવવાની જરૂર છે. તે માટે પેટલાદવાળા પરોપકારી શેઠે રૂા. ૫૦૦) આપવાની યોજના કરી છે, પણ તે મદદ મેળવવાને શક્તિમાન થવા માટે રૂા. ૧,૦૦૦) મેળવવાને ઘેર ઘેર ફરી નાની રકમો મેળવવા ભાઈ મણિભાઈ અને ભાઈ છોટાભાઈને પ્રયત્ન કરવા પડે છે. માટે ગામને કાયમને માટે પાણીનું સુખ થાય તેવા કામમાં મદદ કરો તો પેટલાદવાળા શેઠની મદદ બીજા કોઈ વધારે ગરીબ ગામને આપી શકાય અને તમારા હાથે અને તમારા નામે તમારા ગામમાં મીઠા પાણીનો કૂવો કરાવી શકાય.

૩. આપણી બહેનો અને પત્નીઓને જ્યારે દુઃખ થાય ત્યારે ત્યારે આપણે તેમને લઈને મિશનરી હોસ્પિટલમાં દોડી જઈએ છીએ. આંખ ઉઘાડી રાખી મિશનનું કામ જોયુ જાણ્યુ હશે તો તમને સમજાયું હશે કે, આપણા દેશના તમામ મારા જેવાની અનેક સ્ત્રીઓનાં દુ:ખ ફેડવા અને તે દ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા પરદેશથી પૈસા મેળવી સેવાભાવી મિશનરીઓ બોરસદ, આણંદ, નડિયાદ વગેરે સ્થળોએ દવાખાનાં ચલાવે છે. તમે જમણવારોમાં ખર્ચ કરવાનું માંડી વાળો તો તમારા તે દ્રવ્યમાંથી વસો દવાખાનાને અંગે સરકાર-પંચાયત-મદદ મેળવીને એક તાલીમ લીધેલી દાયણ રાખી શકાય, અને ગામની સર્વ કોમોની સ્ત્રીઓને સુવાવડને વખતે મદદ કરી શકાય.

૪. ઉનાળામાં તળાવમાં પાણી ખૂટી પડે છે એટલે ઢોરોને પાણી પીવાનું અને લોકોને નાહવાધોવાનુ દુ:ખ કાયમને માટે ઊભું છે. જમણવારોમાં વેડફાઈ જતા દ્રવ્યને બચાવી લેવાય અને સુધરાઈને મદદ કરવામા આવે તો એન્જિન વડે પંપ ચાલુ કરી પાણી પૂરું પાડવાની કાયમને માટે યોજના થઈ શકે.

૫. જ્યારે સુધરાઈ એન્જિન ચાલુ કરી તળાવ ઉપરની વાવમાં મૂકેલા પંપથી પાણી પૂરું પાડે છે ત્યારે જે પાણીમાં લોકો ધુએ છે તે જ પાણીમાં લોકો નહાય છે, તે આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બરોબર નથી. જો દ્રવ્યની સગવડ હોય તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્નેને

માટે નાહવા અને ધોવાની જુદી જુદી સગવડ કરી આપી શકાય. એક દિવસના જમણવાર કરતાં આવું કાયમનું પાણીનું સુખ ગામનાં સ્ત્રીપુરુષોને મળે તે સારું નહિ ગણાય?

૬. ગામ બહાર દૂર દૂર આપણા જ દેશની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ કંઈ ખર્ચવું છે?

તા. ૧૬-૧-'૩૪ના 'નવભારત'માં ઓરિસાના રેલસંકટ સંબધી જે હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે તે જરા વાંચવા તસ્દી લેશો, તો હૃદય કંપે અને આંખોમાંથી આસુ પડે તેવો ત્રાસજનક અને દુઃખમય ચિતાર દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડો થશે:

'૬૦૦ ચોરસ માઈલમાં રેલસંકટ ફેલાયેલું છે. ૪૦,૦૦૦ ઘરો તારાજ થયાં છે. ૫૦૦ ગામોનો નાશ થયો છે. ૨,૦૦,૦૦૦ (બે લાખ) એકર જમીનનો પાક નાશ પામ્યો છે.

રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ (દોઢ લાખના) ખર્ચથી ૬૦,૦૦,૦ માણસોના જીવ બચાવી શકાયા છે. ચાર માસમાં ૯૦૦ ગામોને મદદ પહોંચાડી શકાઈ છે. ૨૦,૦૦૦ માણસોને ૯ મથકોએથી થોડુંઘણું અનાજ ફક્ત મળે છે. હવે નાણાંને અભાવે અધવચ લટકયા જેવી સ્થિતિ છે. કૉલેરા જેવા ચેપી રોગોએ હુમલો શરૂ કર્યો છે. ભૂખમરો, ટાઢ, તડકો અને બિમારીના પડઘા ચારે બાજુથી પડે છે. રૂ. ૧) અને રૂ. ૧ામાં ગાયો કસાઈને ત્યાં વેચાય છે. ૨૦,૦૦૦ જાનવરો મોતના પંજામાં તણાય છે. એક જાનવરને એક દિવસનું ખર્ચ ૦ાા પૈસાનું છે. ગાયમાતા માટે રોજનો ૦ાા પૈસો પણ ન મળે એ કેવી ભયંકર દશા ગણાય? બચાવનાર નહિ મળે તો જાનવરો મરશે. પછી ખેતીનાં સાધન નહિ એટલે માણસોને મરવું પડશે. ગાયો નહિ બોલે. મોતથી ઘેરાયેલાં આપણાં ભાઈબહેનો થોડો વખત બોલશે, પછી શું થશે તે કલ્પના પણ ભયંકર છે.'

૭. ઓરિસાનું રેલસંકટ તો હજુ ચાલુ છે અને આપણે આંગણે હિમસંકટ આવીને ઊભું રહ્યું. ગઈ કાલે ખેતરોમાં તમાકુ, તુવેરો, ઘઉં, ચણા, ઝાલર, કપાસ વગેરે પાકોનો લાખો રૂપિયાનો માલ હતો અને ખેડૂતો આનંદમાં રાચતા હતા કે અતિવૃષ્ટિ થઈ, જંતુઓનો ત્રાસ થયો, મજૂરોનું ખર્ચ ઘણુ થયુ, છતાં ઈશ્વર-કૃપાએ મહેનતનો બદલો થોડોઘણો તો મળશે. પણ ૧૨-૧-'૩૪

ને શુક્રવારે સાંજથી સાધારણ ઠંડી શરૂ થઈ અને પછી તો તા. ૧૩-૧-'૩૪ને શનિવારે હિમ પડ્યું અને ઊભા પાક જેટલા હતા તેટલા બળી ગયા કે બગડી ગયા. તમાકુ લગભગ નાશ પામી અને બીજા પાકોને પણ ભારે અસર પહોંચાડી. અધૂરામાં પૂરું બાકી હતું તે એક બે દિવસ હવા બદલાઈ ખરી, પણ ફરી ઠંડી સખત પડી અને જાન્યુઆરી આખરના દિવસોમાં ફરી ફરીને બે ત્રણ વખત હિમ પડ્યું. જેથી ખર્ચથી અને દુઃખથી ત્રાસી ગયેલો ખેડૂત હતાશ થયો. ભાઈઓ, છે દિલમાં દયા જગતના આવા તારણહારને મદદ કરવાની?

૮. આપણા દેશના દુ:ખમાં બાકી હોય તેમ આવ્યો પાછો તા. ૧૫-૧-'૩૪નો ધરતીકંપ. ઈશ્વરકૃપાએ મુંબઈ ઇલાકો બચી ગયો, પણ બિહાર પ્રદેશ હતો ન હતો થઈ ગયો. આ ધરતીકંપ ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટો ધરતીકંપ ગણાયો છે. ગંગા નદીના ઉત્તર ભાગમાં બિહારનો જે ભાગ આવેલો છે તે પ્રદેશમાં વધારેમાં વધારે નુકસાન થયું છે. લાખ્ખો માણસો પાયમાલ થયા છે. અનેક શહેરોનો નાશ થયો છે. પથ્થરની ઇમારતો પણ જમીનદોસ્ત થઈ છે. જમીન પર પાણી ફરી વળ્યું છે. અને ખેતરોમાં ત્રણ ત્રણ ફૂટ જેટલી રેતી પથરાઈ છે. રસ્તાઓ તૂટી ગયા છે, અને રેલવે-ગાડીનો વહેવાર બંધ થઈ ગયો છે. આ પ્રદેશના લોકોના ટાઢ, વરસાદ, ભૂખ વગેરે દુઃખોનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. મહાત્મા ગાંધી અને નામદાર વાઇસરૉયથી માંડીને દરેક નાના મોટા દેશ-નેતાઓએ આપણા દેશમાં જ નહિ પણ પરદેશમાં પણ ભીખ માગવાની શરૂઆત કરી છે. આવા દુઃખના વખતમાં જમણવારો કેમ થઈ શકે? શું ધર્મ — હિન્દુધર્મ, માનવધર્મ, જીવદયાધર્મ — નો લોપ તો નથી થયો ને? . . . તમારામાં જો ધર્મ જેવું રહ્યું હોય તો જમણવારો બંધ કરીને બિહારના દુ:ખી જનોની વહારે ધાઓ.

૯. આસામ અને બિહારના પ્રદેશો દૂર રહ્યા. આખ આગળ ગામના ખેડૂતોના દુઃખનો વિચાર કરશો? દુઃખો હવે તો ખેડૂતો માટે ઘર ઘાલી કાયમના થયા છે. માટે ગામેગામ ખેડૂતોને — પાયમાલ થતા ખેડૂતોને — ગાડન આપવા ખેડૂત સંકટ નિવારણ ફંડો સ્થાપો અને જમણવારોમાં નિરર્થક ખર્ચાતું દ્રવ્ય આ ફંડોમાં

આપો ખેડૂતોના સુખને માટે કેળવાયેલા પુરુષો અને ધનિકોએ કંઈ જ કર્યું નથી એક મિત્રે મને આપનાના કહ્યા છે તે રૂ પાયસોની રકમથી ખેડૂતોને ગહન આપવાનુ ના તેમને મદદ કર કંઈ જ કામ થઈ શકે નહિ ઓછામાં ઓછી રકમ રૂા ૫,૦૦૦) હોય તો અજમાયશ તરીકે પણ ખેડૂતોના દશાણની એકાદ યોજ હાથ ધરી શકાય તમે જમણવારે મધ ગખી આ ખાતે ર આપો તો બીજી મદદો મેળવી આપવાની જવાબદારી હું લઉં ર આ કામ માટે સ્વતંત્ર સમિતિ નીમી કંઈક કામ શરૂ થાય તે યોજના કરુ ખેડૂતોના ઉપર પ્રાણીમાત્રનો આધાર છે એટલુ કહીને સંતોષ માનીશુ કે તેમને માટે કંઈ કરીશુ ?

મારી માગણીનો સ્વીકાર કરશો તો ગામનુ હિત થશે અ બીજા ગામોને અને બીજા ધનિકોને આ દિશામાં કંઈક કરવા મ સારુ દૃષ્ટાંત મળશે

૧૦. શુ તમારા કુટુંબીઓ બધા જ દેવામાથી અને દુ ખમા મુક્ત થઈ ગયા છે ? શું તેમનુ કંઈ પણ તમારા દ્રવ્ય વડે થઈ શ તેમ નથી ? ગભીર રીતે વિચાર કરશો તો તમને સમજાશે કે તમા દ્રવ્યથી તમારા ભાઈઓને થોડે અંશે સુખી કરી શકો એવી અને યોજનાઓ થઈ શકે જમણવાર કરવામા કોઈને નાણાની મ કરો, ગામમા જોઈએ તેટલી ધર્મશાળાઓ છે છતાય એક ન ધર્મશાળા બંધાવી આપો, તેથી તમારા કુટુંબીઓનુ અને ગામ કંઈ જ ભલુ કરી શકવાના નથી (૧) મંદિરો, (૨) જમણવારે (૩) યજ્ઞો, (૪) ભાગવત સપ્તાહો, (૫) ગગાપૂજનો, (૬) સદાવ્રતે (૭) અન્નક્ષેત્રો, એવી આ યુગમા નિરુપયોગી અને હાનિકારક કર ચૂકેલી બાબતોમા તમારા દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાનુ છોડી દો અ તેને બદલે ખેતી, વેપાર, ઉદ્યોગ, કેળવણી સમાજસુધારણા, ધર્મ સુધારણા અને સમાજસેવાના કામોને ઉત્તેજન મળે તેવી બાબતોમ ઉપયોગ કરો, એટલે તમારુ નામ એક દિવસ માટે નહિ પણ હમેશને માટે કાયમ રહે અને તમારા અને ગામના છોકરા અ છોકરાના છોકરા પણ યાદ કરે. પણ તમો અને તમારા સલાહકારે આંખે પાટા બાધી ચાલતા ચીલામા ચાલવાન છોડી દો અને ગામન

સ્વીકારો તો જ વૃદ્ધો અને યુવાનો બન્ને એકસરખી રીતે પસંદ કરે તેવો સરસ ઉપયોગ તમારા દ્રવ્યનો થઈ શકે.

ઈશ્વરે જેમને બે પૈસા આપ્યા હોય તેમણે જરૂર જનકલ્યાણ માટે તે ખર્ચવા, પણ ખર્ચવા ખર્ચવામાં પણ વિવેક રાખવો. દાન આપણે કરવું તો ખરું જ, પણ એવી રીતે કરવું કે આપણા દાનના ઉપયોગથી સૂતેલો માણસ બેઠો થાય, બેઠેલો માણસ ઊભો થાય અને ઊભેલો માણસ ચાલતો થાય અને ચાલતો માણસ દોડતો થાય. જો દાનમાં વિવેક ન વપરાય, જો જમણવારમાં જ દ્રવ્ય ખર્ચાય, તો ઉપર જણાવ્યું તેનાથી ઊલટી રીતે, દોડતો માણસ દોડવાનું છોડી દઈ ધીમે ધીમે ચાલે, ચાલતો માણસ ઊભો રહે, ઊભેલો માણસ બેસી પડે અને બેઠેલો માણસ લાંબો થઈને સૂઈ જાય. અને કદાચ મરી પણ જાય.

હજી બહુ મોડું નથી થયું. કદાચ તમે દલીલ કરશો કે ઘી, ઘઉં વગેરે આવી ગયું એટલે હવે વિચાર બંધ રાખી ન શકાય. હું તમને જણાવું છું કે મારી યોજનાથી તમારા જ્ઞાતિભાઈઓની અને અન્ય જ્ઞાતિઓની સેવા કરવાનો તમારો સંકલ્પ કાયમ રહે છે. ફક્ત કાર્યની દિશા જ બદલાય છે, અને તે માટે તમારે જો સંમતિ જોઈએ તો જે તે કોમની સંમતિ તમને હું મેળવી આપવાની જવાબદારી સ્વીકારું છું. જેથી આ ફેરફાર તમારી એકલાની ઇચ્છાથી નહિ પણ જે તે કોમોના ઠરાવથી તમો કરો છો એમ ઠરશે; એટલે તમારો સંકલ્પ કાયમ રહેશે, તમારું માન સચવાશે, જ્ઞાતિઓનું કાયમનું હિત થશે, ગામને એક સરસ દૃષ્ટાંત મળશે, અને ભવિષ્યની પ્રજાને તમારા આ એક દૃષ્ટાંત વડે ઘણું ઘણું સમજવાનું અને શીખવાનું મળશે. અણસમજુ અને અવિચારી માણસો એક વખતના કરેલા સંકલ્પને ન છોડે, અને સમજાયા છતાં, અંધશ્રદ્ધાથી સંકલ્પને વળગી રહે. ડાહ્યા અને સમજદાર માણસોની તો ફરજ છે કે વધુ સારા હેતુને માટે એક વખતના કરેલા સંકલ્પના સ્વરૂપમાં, મૂળ હેતુને વળગી રહીને, યોગ્ય ફેરફાર કરે, જરૂર કરે. તમને કદાચ ખબર નહિ હોય માટે જણાવું છું કે, સિદ્ધપુર અને દ્વારકામાં જમણવારો માટે જ મૂકવામાં આવેલાં ટ્રસ્ટફંડોનો ઉપયોગ સરકાર પરવાનગીથી જે તે ફંડના ટ્રસ્ટીઓએ હાઈસ્કૂલો સ્થાપવામાં કર્યો છે. હિંદુધર્મમાં

ખાસ પવિત્ર ગણાતા કાશીક્ષેત્રમાં સનાતન ધર્મના સ્થંભરૂપ મનાતા પંડિત મદનમોહન માલવીયજીની સમજૂતથી રાજમહારાજા તરફથી ચાલતાં આવેલાં અનેક સદાવ્રતો અને અન્નક્ષેત્રોના લાખો રૂપિયા બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીને મળ્યા છે. એટલે એક વખત કરેલા સંકલ્પને ન બદલવો એ જડતા છે, ખોટી હઠ છે અને દુરાગ્રહ છે. સમજુ માણસો માટે એ બરાબર નથી.

હવે તમારે આ ચેતવણી સ્વીકારવી વા ન સ્વીકારવી એ તમારી ઇચ્છાની વાત છે. તમારા ધનના માલિક તમે છો. તમને યોગ્ય લાગે તે રીતે ખર્ચવાનો કાયદેસર તમને પૂરેપૂરો હક્ક છે. ગામના લોકો શાણા અને સમજુ હોય તો તમે જમાડો તોપણ આવાં અનેક સંકટોથી પીડાઈ રહેલા કરોકડીના વખતમાં, આ પૈસાથી એક ગાયનો દિવસનો ખોરાક પૂરો પાડી જીવ ઉગારી લેવાતો હોય અને બિહારના પ્રદેશમાં આપણાં ભાઈબહેનો ટાઢથી ધ્રૂજતાં હોય, વરસાદથી હેરાન થતાં હોય, ભૂખે મરતાં હોય, ઘર, જમીન ધંધા વિનાનાં થઈ ગયાં હોય, તે વખતે કોઈ માણસ તમારું આપેલું જમણ જમે નહિ; મહાજન, જો સાચું મહાજન હોય તો, જમવા જમાડવાની રજા આપે નહિ. બ્રાહ્મણોમાં ચેતન આવ્યુ હોય, સાચું જ્ઞાન તેમને મળ્યુ હોય, ધર્મ એ શું તે તેમને સમજાયું હોય, અને ભિક્ષુકની નીચ કોટીમાંથી નીકળી ગૃહસ્થની ઉચ્ચ કોટીમાં આવવાની અભિલાષા તેમને થઈ હોય, તો 'જમાડનાર મળે પણ જમનાર ન મળે' એવી પ્રાચીન કાળમાં એક વખત જે સ્થિતિ હતી, તેવી સ્થિતિ આ યુગમાં પણ આવી શકે. અને પાટીદાર—હું માનું છું કે દુઃખથી પીડાઈ રહેલો, ચિંતાથી રાત્રિદિવસ બળ્યોઝળ્યો થઈ રહેલો જમીનદાર, કે સરકારને સાંથ કે મહેસૂલ શા રીતે આપીશ તેની અહર્નિશ ચિંતા અને દુઃખના વિચારમાં ગરક થઈ રહેલો, અતિવૃષ્ટિ, હિમસંકટ અને ભાવસંકટથી ત્રાસી રહેલો, બિચારો પાટીદાર —કંઈક શરમથી, કંઈક દુઃખથી, કંઈક ભૂખથી, કંઈક નાઇલાજથી જમશે તો ખરો, પણ જમીને બીજે દહાડે ભૂલી જશે અને દુઃખી દુઃખી રહેશે.

ભાઈઓ, આ લખું છું તે આપણા ગામના ભવિષ્યનો વિચાર કરીને લખું છું. 'ડોસી મૂઆનો ભય નથી, પણ જમ પેંધ્યાનો

ભય છે.' ફરીથી જણાવું છું કે, જેમને એ પૈસા ઇશ્વિરે આપ્યા હોય તે ભલે ખર્ચે, પણ એવી રીતે તેણે ખર્ચવા જોઈએ કે તેથી તેને પોતાને અને બીજાઓને સંતોષ થાય; હાલના અને હવે પછીના લોકોને તેથી લાભ થાય; તેના વ્યયથી જનસમૂહ ઉપર અપકાર નહિ પણ ઉપકાર થાય; તેમની નિંદા નહિ પણ સ્તુતિ સર્વ કોઈ કરે. ધનિકો દુનિયાનું હિત ભલે ન કરે, પણ અહિત તો ન જ કરે. તેટલું જણાવવા માટે આ લખી રહ્યો છું. માનવું ન માનવું એ કામ તમારું અને તમારા સલાહકારોનું છે. જણાવવું, ઢોલ વગાડીને જણાવવું, તમને જણાવવું અને સાથે સાથે જમનારાઓને પણ જણાવવું, એ મેં મારો ધર્મ માન્યો છે.

રામજીમંદિર, પબ્લિક પાર્ક
વડોદરા, તા. ૩-૨-'૩૪

તમારો શુભેચ્છક
મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૩

અજ્ઞાનની ભીંત

(૧૯૩૩)

'ન જમાડાય' ન જમાય''ના ઢોલ વગાડી કરેલા પોકાર રૂઢિજડ કાનો ઉપર અથડાઈ પાછા ફર્યા ટકોરખાનામા તૂતીનો અવાજ ન સભળાયો મિત્રભાવે કરેલી વિનવણીઓ અને સમજૂતીઓની લાગણીશૂન્ય હૈયા ઉપર અસર ન થઈ વચ્ચેમા ૧૯૩૪ના વર્ષમા જમણવારની અપૂર્વ ફસલ આવી ગઈ એને અટકાવી ધનનો વધુ સારો ઉપયોગ કરવા લોકોને પ્રેરવાના કરેલા ધગશભર્યા પ્રયત્નોની સફળતા નિષ્ફળતાએ મોતીભાઈના કાર્યની સફળતા નિષ્ફળતાનુ પણ માપ દેખાડ્યુ યુવાનવર્ગ અને વિદ્યાર્થીવર્ગ એમના આદેશને અનુસરવા તત્પર થતો, અને એ આદેશોને પણ મોળા ગણી તેમણે ન કલ્પ્યા હોય એવા કર્તવ્યપ્રદેશો ખેડવા આતુર રહેતો આ એક દશ્ય હતું બીજુ દશ્ય મોતીભાઈના સમોવડિયા જુનવાણી લોકનેતાઓના પ્રગતિવિરોધી મૂઢ પ્રયત્નોનું હતુ યુવાનો અને ઘરડાઓ મોતીભાઈ પ્રત્યે માનથી જોતા, છતા તેમના પ્રયત્નો તેમને નિષ્ફળ જતા લાગતા. ત્યારે મોતીભાઈને એ બને વર્ગની ઊર્મિઓ, વિરોધો અને પ્રયત્નોની નિષ્ફળતામા પોતાના જીવનની સાર્થકતા દેખાતી. એમનુ કાર્ય પૂરુ થવા આવ્યુ હતુ નવીન યુગ એ દ્વારા બેસી ચૂક્યો હતો અને લોકોની ઊર્મિઓ ને વિરોધો દ્વારા તે પ્રગટ થતો હતો પણ હજી ઘણુ કરવાનુ બાકી રહ્યુ હતું એટલે સફળતા નિષ્ફળતાથી અટક્યા વિના કર્તવ્યનિષ્ઠાની અજબ ધૂનથી તે આગેકદમ કર્યે જતા હતા

'ન જમાડાય' ન જમાય''વાળી પત્રિકા લખાઈ તે અરસામા બેએક માસ ઉપર જ એક બનાવ બન્યો હતો, તેનુ રહસ્ય સમજાવતા, મોતીભાઈએ રૂઢિજડ સમાજને પલટાવવાના પ્રયત્નમા કેવા ભયસ્થાનો છે તેનો સુંદર ચિતાર આપ્યો હતો એમના કાર્યોને સમજવા માટે એ પણ ઉપયોગી છે

બનાવ આ પ્રમાણે હતો: સોજિત્રાના એક આગેવાન કુટુંબની ચાઓ — તેમના વાલી સત્યાગ્રહની લડતને કારણે જેલમાં ી — વસોમાં સગાને ત્યાં રહી ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં મૅટ્રિક વર્ગમાં ી હતી. તે બહેનોએ તેમના સંસ્કારી જીવનથી, ઉત્સાહી અને ા સ્વભાવથી, તેમ જ કાર્યદક્ષતાથી ગામની કન્યાઓમાં એવું આણ્યું કે તેને પરિણામે ૧૯૩૩ના વર્ષમાં સોજિત્રામાં ભરાયેલા ામતીર સંમેલન પ્રસંગે તેમણે રંગભૂમિ ઉપર નાટ્યપ્રયોગો વાનું ઠરાવ્યું અને તે માટે તૈયારીઓ કરી. તૈયારીઓ એવી થઈ હતી કે તેમને સૌ કોઈ ધન્યવાદ આપતું, અને વિદ્યાર્થીં ં ખૂબ ઉત્સાહ ફેલાયો હતો. પણ જ્યારે સોજિત્રામાં એ પ્રયોગો વાની તક આવી ત્યારે એ બહેનોના કુટુંબીઓએ તેમ જ એમાંના ા શ્વશુરપક્ષ તરફથી આવેલા પ્રેક્ષકોએ એની સામે સખત લીધો અને ધાંધલ કર્યું. પરિણામે એમને નાટ્યપ્રયોગો વાનું છોડી દેવું પડ્યું.

આ વિષે મોતીભાઈએ લખ્યું:

પેટલાદ, તા. ૧૯–૧૨–'૩૩

શ્રીયુત ભાઈ રામભાઈ,

સોજિત્રાના બનાવે આપણાં ભાઈઓ અને બહેનોને નિરાશ તેથી તમને દુઃખ થયું હશે જ, એમ હું માનું છું. પરંતુ આવા ર બનવા દેવામાં પણ ઈશ્વરનો આપણા ભલાને માટે કંઈ સુંદર ય હશે, એમ હું સમજું છું. લાગણીવાળાં સ્ત્રીપુરુષોને આ ર સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યને માટે પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણા કરશે. મારા ભોળા માણસને પણ આ દિશામાં પ્રગતિ કરવા માટે શું શું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા અને યોજનાઓ વિચારવા આપશે.

બહેનો અને ભાઈઓ આથી પદાર્થપાઠ શીખશે કે સમાજ-રણાનો પ્રશ્ન સરળ નથી, પણ વિકટ છે. આપણા એકલાના એ અવલંબી નથી રહેતો, પણ બીજાઓના ગાંઠાયેલા વિચારો પણ એ અવલંબી રહે છે. . . . સોજિત્રામાં એક લુહારે ઘર તે પાટીદારોએ ગયા એક બે દશકામાં પાડી નાંખેલું. લુહાણા ામાં પેટલાદવાળા પાટણના મુનસફ મગનલાલ ઠક્કરનો છોકરો

પાલખીમા બેસી ભડકદ ગામે પરણવા જતો હતો. તેની પાલખી પાટીદારોએ અટકાવેલી વસોમા ભાઈ ઈશ્વરભાઈ ઝવેરભાઈએ પોતાની દીકરી નડિયાદ ભાઉસાહેબના કુટુબમા પરણાવી, તેમા તેમનો અને એમની સાથે ગ્હેના અમારા જેવા બધાઓનો એક રીતે બહિષ્કાર થયેલો છે'ના રવિવારના 'સ્ત્રીશક્તિ'ના અકમા ભરૂચમાના દશાનાડ જ્ઞાતિના પચે એક વકીલને જ્ઞાતિબહાર મૂકી રૂ. ૫,૦૦૧)નો દંડ કર્યો છે ગુનો માત્ર એટલો જ કે પુત્રીનો વિવાહ ફોક કરી બીજા ગામમા વિવાહ કર્યો સુરતમા એક જૈન કુટુબને ત્યા આવા ક્ષુલ્લક કારણે જ રૂ ૫,૦૦૦) નો દડ અને દસ વરસની નાતબહારની સજા કરવામા આવી છે

આવા સમાજમા આપણે રહીએ છીએ એ સમાજને સુધારવા પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી આપણે શિર આવી છે પ્રયત્ન એક બે મહિના નહિ, પણ પાચ પચીસ વર્ષ કરવા પડશે એક ગામના પાચ દશ માણસોએ નહિ, પણ અનેક ગામોના અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ આ લડતમા ઊતરવુ પડશે. તમને કદાચ યાદ હશે કે શ્રીમતી ભક્તિલક્ષ્મીએ ઓઝલ પડદો છોડયો ત્યારે આખા વસો ગામે અને ચરોતરના પાટીદારિયા ગામોએ દુનિયા જાણે ઊધી વળી ગઈ હોય એ પ્રમાણે ભારે જોરશોર ચર્ચા ચલાવી હતી. ભાઈ ગોપાળદાસના કારભારી માણેકલાલે રાતના બાર વાગ્યે મારા ઘરના બારણા ઠોકયા અને મને ઉઠાડી રડતા રડતા 'આ દુ ખ જોયુ નથી જતુ' એમ જણાવી, ભાઈ ગોપાળદાસને સમજાવવા મને આગ્રહ કર્યો. મે દલીલ કરી કે, 'વ્યસનો કરવા, બનાવટી ખત કરવા, બાપનુ દેવુ ન આપવુ, ચોરી કરવી, આ બધુ પાપ ગણાય લાજ ન કાઢવી એ પાપ ગણાય નહિ એ તો રૂઢિનુ બંધન તોડયુ ગણાય અને વીસમી સદીમાં એ તોડયે જ છૂટકો રામ અને સીતા, નળ અને દમયતી, પાડવો અને દ્રૌપદી, શિવ અને પાર્વતી એક દિ છૂટા પડયા નથી એમણે કોઈની લાજ કાઢી નથી મુસલમાનોનો જુલમ હતો ત્યારે રક્ષણ માટે કદાચ લાજ કાઢવી એ ધર્મ મનાયો હશે. આજે વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ છે શાન્તિ સ્થપાઈ છે હવે 'લાજ' રાખવી એ ગુનો છે, કાઢવી એ ધર્મ છે સારા કુટુબોમા લાજ નથી હોતી ભાઈ ગોપાળદાસ લાજ કઢાવે તો

તેમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોચે લાજ કાઢી નાખી માટે તેમની પ્રતિષ્ઠા જામી. ભાઈ ગોપાળદાસની પ્રતિષ્ઠા અજ્ઞાન લોકોના અભિપ્રાયથી નથી નભવાની. મારા સંસ્કારી લોકો શુ કહે એના ઉપર એમની પ્રતિષ્ઠા રહે છે ગ . . ભાઈ એ પ્રતિષ્ઠિત માણસ ન ગણાય પાજરામા પૂરાયેલા બકરા ગણાય. દુનિયા કેવડી મોટી છે, સેવાધર્મ કેટલો આકરો છે, કર્તવ્યની દિશાઓ કેટલી વિવિધ છે, તેનુ ભાન તેમને નહિ હોય એમની આપણે દયા ખાવી જોઈએ. એમનો આપણે તિરસ્કાર ન કરીએ અને તેમના અભિપ્રાયને બહુ મહત્ત્વ ન આપીએ ' આવુ આવુ ઘણુ સમજાવ્યુ ત્યારે શાન્ત બન્યા અને ગત્રે પાછા વળ્યા પછી તો અમૃતલાલ સુદરજી પઢિયાર આવ્યા અને તેમની દ્વાગ તેમની હવેલીમા અને ગામમા ખૂબ ચર્ચા થઈ, અને પરિણામ સુદર આવ્યુ. હવે એની કોઈ વાત પણ કરતુ નથી

આ બધુ લખીને આપણા બહેનો અને ભાઈઓને હુ જણાવવા માગું છુ કે સોજિત્રામા બન્યુ છે તેને બહુ મહત્ત્વ ન આપો આપણા બહેનો અને ભાઈઓના હિતને માટે જે થયુ છે તે બહુ જ સારું થયુ છે, એમ માની લેવુ આપણે રિસાયા નહિ, રમવાનું છોડી પાછા આવ્યા નહિ, કડવાશ કરી નહિ, અને ઝગ્ડા દીધી નહિ બધુ શાન્તિથી સહી લીધુ એ આપણી ભાવનાને રુચે એવુ થયુ છે જીત આપણી થઈ છે, હાર સામા પક્ષની થઈ છે. મહેનત ઘણી થઈ છે, એ નિષ્ફળ નથી ગઈ કેવુ અને કેટલુ સરસ કામ થયુ છે એનો ખ્યાલ મારા જેવા અનેક ભાઈઓને આવ્યો છે વસો હાઈસ્કૂલમા એ બહેનો અભ્યાસ કરે, તેમની પવિત્રતા અને મરમાગ્નો લાભ વસોના વિદ્યાર્થીઓને મળે, એ વસો એક ગૌરવ તરીકે ગણે છે અને ગણશે તેમના જેવી બહેનો ચરોતરના બીજા ગામોમા પાકે એ માટે વર્ષોના વર્ષો વીતશે. . નો સબધ અને તેમણે આપેલી તાલીમ કેવા સસ્કારી અને સફળ બન્યાં છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એ બહેનોનું જીવન છે

અભ્યાસ પ્રત્યે તેમની રુચિ, વસો ગામના અજાણ્યા વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહી તેમની અભ્યાસ કરવાની હિંમત, મુબઈ છોડી પેટલાદ, સોજિત્રા કે વસોમા રહી સ્વાભાવિક રીતે આવી પડતી મુશ્કેલીઓ

વેડીને આગળ વધવાની તેમની ઉમેદ — આ બધું એમને માટે માન ઉત્પન્ન કરે એવું છે. પરીક્ષાનું પરિણામ સારું જ આવે એમ આપણે આશા રાખીશું. પણ પરીક્ષા કરતાંય વધારે કીમતી છે, જરૂરનું છે, તે તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેમને ફતેહ મળી જ ગઈ છે એમ હું માનું છું. ભાઈ . . . એ આપેલી કેળવણી તેમના જીવનમાં ઊતરી છે એ માટે ભાઈ . . . અભિમાન લઈ શકે તેમ છે. જ્યારે તે જેલમાંથી બહાર આવશે ત્યારે જેલમાંથી છૂટવા બદલ અભિનંદન આપતા પહેલાં બહેનોમાં તેમણે સંસ્કાર રેડ્યા છે તે માટે તેમને અભિનંદન પ્રથમ આપીશ. . . . અને તેમના હાથ નીચે તૈયાર થયેલાં બે બહેનો જેવી ઘણી સન્નારીઓ આપણને ચરોતર પ્રદેશને મળે એ ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

લિ. તમારો
મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૪

એક રમૂજી પત્રવ્યવહાર

(૧૯૨૫)

કન્યાકેળવણી એ અનેક રીતે મુશ્કેલ અને જોખમકારી ક્ષેત્ર છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના એકબીજાના સંબંધ વિષે એવા ખ્યાલો રૂઢ થયેલા છે કે એ ખ્યાલોથી રંગાયેલી દૃષ્ટિ સ્ત્રીના મનુષ્યત્વને અને વ્યક્તિત્વને ખીલવવાના સર્વ પ્રયત્નોમાંથી વિપરીત અર્થ કાઢે છે. સ્ત્રી પોતે પણ એમ કરવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. આ વિપરીત મનોદશાનો એક નમૂનો મોજિત્રાના બનાવમાં જોયો. એવો એક નમૂનો ૧૯૨૫માં મોતીભાઈએ સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવાના હેતુથી કરેલી સરતા ભાવે 'સ્ત્રીબોધ' માસિક મેળવવાની યોજનાના ઉત્તરમાં એક સ્ત્રીએ મોતીભાઈ સાથે કરેલા પત્રવ્યવહારમાં મળે છે.

આ પત્રવ્યવહાર રમૂજી છે, તે સાથે બોધક છે. 'રૂડે નામ કે ભૂંડે નામ' એ ન્યાયે એ પત્રો લખનાર સ્ત્રીને એથી મહત્ત્વ મળે છે. પરંતુ અત્રે એ ટાંકવાનું પ્રયોજન એ છે કે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે કામ કરનાર કેવા જોખમકારી ક્ષેત્રમાં પગ મૂકે છે તેનો આથી ખ્યાલ આવશે. સ્ત્રીઓ પોતે પોતાની ઉન્નતિ વિષે થતા પ્રયત્નો પ્રત્યે કેવી રીતે જુએ છે તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવશે. પણ સૌથી મહત્ત્વનુ તો એ છે કે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિષે મોતીભાઈના વિચારો કેવા હતા તેનો આ પત્રોમાં સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે છે.

એક સ્ત્રીનો પત્ર

અમદાવાદ, તા. ૭-૭-૨૫

ભાઈ મોતીભાઈ,

મુ. વડોદરા

વિનંતી કે પાટીદાર જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીકેળવણીનું પત્ર વગેરે વાંચ્યુ. તેમાં ફોર્મ હતું તે ભરીને મોકલ્યુ છે. રૂપિયા ૭ મોકલીશું. તે વાંચી નીચેની બાબતો જણાવવાની છે:

ચરોતરની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને સંસ્કાર મળે તે માટે 'સ્ત્રીબોધ' માસિક માટે અમારા જેવા, તમે જણાવો એટલે, રૂપિયા ભરીએ અને તેથી તમને આશા થાય કે અમને કંઈક સંસ્કાર મળે. એ મુજબ તમારા વિચારે ખરું, પણ અમોને તે તદ્દન વ્યર્થ લાગે છે. તમો ભણેલા એટલે તમારી નજર બહુ ન ચાલે, ગંદાઈ ગઈ. અમો ભણેલાં નહિ એટલે અમારી નજર દોડાદોડ કરે. એ અનુભવ તમને ભણ્યા એટલે ન થાય. ચરોતરના યુવકોને માટે કંઈક માસિક કાઢો તો હું બમણા રૂપિયા ભરીશ. તેઓ ભણેલા હોય છે પણ તેમને અર્ધાંગના એટલે શું તેની સમજ પડતી નથી. પોતે જાણે કે સીક છે, પોતે જાણે કે કામ થઈ શકતું નથી, પોતે જાણે કે દેખાતું નથી, પોતે જાણે કે છોકરું રાખી શકાતું નથી અને વળી ઉપરાંત જણાવે કે તેવી સ્ત્રીની જરૂર શી ? આવું તમારા ચરોતરના યુવકોનું એજ્યુકેશન, તેથી અમારા માટે દુઃખનો દાટ વળ્યો છે. માટે યુવકો માટે માસિક નીકળે તો સારું. અમે તેમનાં થઈએ તે માટે સ્ત્રીમાસિક લલચાવ્યું, પણ તેઓ અમારા થાય તેવું યુવક માસિક તમો કાઢો, અને તમો ન કાઢી શકો તો જણાવો એટલે સ્ત્રીમાસિકમાં યુવકોનો એક લેખ હું મોકલી આપું. અમે કાનમમાં બધાં સુખી છીએ. ભાયડો પાણી એંચી આપે, એટલે ત્યાં કંઈક દયા છે. તમારા ચરોતરમાં તો હજુ દયાનો ધર્મ નથી. યુવકોને સંતોષ ન હોય તો અમને ફેંકી દે. અમો તો ઘણી દયા રાખીએ છીએ, પણ લમણે ચોટયું તે ચોરેલું ભરીએ છીએ. એક યુવક એવો બતાડો કે જે પોતાની ફરજ અર્ધાંગનાની પૂરી બજાવતો હોય. તમો તમારા પોતા માટે મગરૂર હો તો તે પણ અમારે જાણવું છે. માટે મફતનું અમને શરમાવે તેવું 'સ્ત્રીબોધ' માસિકની પહેલ કરો છો તે બદલે 'યુવક' માસિકની ખાસ જરૂર છે. આ તો હું તમને લખું, બીજું લખે પણ નહિ. ભણેલા તે અજ્ઞાનમાં પણ અજ્ઞાન. તેમને બેવડાં ચશ્માં ઘાલે તોપણ ન દેખાય. ભાઈ મોતીભાઈ, માફ કરજો. માઠું લગાડશો નહિ અને ખુલાસો લખશો.

(સહી)...........

મોતીભાઈનો ઉત્તર

વડોદરા, તા. ૮–૭–'૨૫

સૌ. . . . . ,

તમારો તા. ૭–૭–'૨૫ નો પત્ર મળ્યો. અને તે વાંચીને મને હાસ્ય સાથે ઘણો જ આનંદ થયો. પ્રથમ કેટલીક ગેરસમજૂત થયેલી તે દૂર કરું છું.

૧. 'સ્ત્રીબોધ' માસિક હું નવું કાઢતો નથી. એક સંસ્કારી હિંદુ બાઈ અને એક સંસ્કારી પારસી બાઈ બે મળીને સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો સંસાર સુખી નીવડે તે માટે પ્રસિદ્ધ કરે છે. મારી યોજના તે માસિકનો સ્ત્રીઓમાં ઉપયોગ કરાવવાની છે. પુરુષોને માટે તો ઘણાં માસિકો અને પુસ્તકો છે, અને તેઓ વાંચે છે પણ ખરા. સ્ત્રીઓ માટે માસિકો નથી. અને જે કાંઈ થોડાં છે તેનો લાભ લેવાતો નથી. માટે એ લાભ લેવરાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે. અને તેનું બીજું કંઇ પરિણામ ભલે ન આવે તોપણ તમારો આ પત્ર મને મળ્યો તેથી મને ઘણો સંતોષ થયો છે. અને એ યોજનાને લીધે જ પત્ર આવ્યો છે માટે તેને હું શુભ પરિણામ માનું છું.

'સ્ત્રીબોધ' માસિક આ રીતે ઘણાં વર્ષથી નીકળે છે— સ્ત્રીઓને શરમાવવા માટે નહિ, પણ સ્ત્રીઓની સેવા અર્થે—સ્ત્રીઓને જાગ્રત કરવા માટે અને તેમને કંઈ સંસ્કાર આપવા માટે. આટલી હકીકત તમે ન સ્વીકારી શકો અને તમને શરમાવે તેવું જ એ માસિક તમને લાગતું હોય, તો તમે તે ન ખરીદો વા ખરીદીને ન વાંચો અથવા તેનો પ્રચાર થતો અટકાવવા પ્રયત્ન કરો એ સંબંધે મને કંઈ વાંધો નથી.

૨. તમે સૂચવો છો તેવું 'યુવક' માસિક હું નથી જ કાઢી શકવાનો એટલે તમે જણાવો છો તે પ્રમાણે તમે એક લેખ સુખેથી લખી મોકલો. અને તે 'સ્ત્રીબોધ', 'પાટીદાર', વા 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિકમાં હું ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરાવીશ, ને યોગ્ય લાગશે તો તે લેખની વધારે નકલો છપાવી ચરોતરના ઘણા યુવકોમાં પ્રચાર કરીશ.

૩. હવે ચરોતરના યુવકોની કેળવણીથી તમારે માટે દુઃખનો દાટ વળ્યો છે કે કેમ તેનો ખુલાસો કરું છું. ચરોતરના કેળવાયેલા યુવકો પૈકી કેટલાકના તરફથી સ્ત્રીઓને દુઃખ વેઠવું પડ્યું હશે વા

પડતુ હશે તેની હુ ના પાડતો નથી. પરંતુ તે અપવાદ તરીકે જ લેખાના જોઈએ તેવી સંખ્યા બહુ જ થોડી છે. આથી ઊલટુ, સ્ત્રીઓની ચાકરી કરનાર અનેક યુવકોને હુ ઓળખુ છુ તે યુવકો સ્ત્રીઓને ગુલામડી નહિ પણ પોતાના સુખદુ ખની ભાગીદાર અને ઘરની રાણી ગણી સરખા હક્કથી તેમની સાથે વર્તન ચલાવે છે, તેમને સુખ અને સત્કાર આપના પ્રયત્ન કરે છે અને હુ એવા પણ યુવકોને ઓળખુ છુ કે જેમણે ભર યુવાવસ્થામા વિધુર થવા છતાં ફરીથી લગ્ન કર્યું નથી અને નાનાં બાળકોને તેમની માતા ચાકરી ન કરી શકે તે કરતા વધારે સારી રીતે ચાકરી કરીને જાતે ઉછેર્યાં છે. જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ મા થવાને નાલાયક નીવડી છે, ત્યારે આવા સંસ્કારી યુવકો પિતાના ધર્મ ઉપરાંત માતાના ધર્મ પૂરેપૂરી રીતે પાળી શક્યા છે, અને પોતાનુ જીવન સાર્થક બનાવ્યુ છે. આ યુવકો પણ અપવાદરૂપ છે તેવા ઘણા હોત તો આ કાગળ લખવાની તમારામાં હિમત ગ્હેન નહિ બાકી તો થોડુ ભણેલા, સંસ્કાર વિનાના, રૂઢિઓમા ઊછરેલા, લોકમતથી જ દોરાતા અને આજુબાજુના વાતાવરણમાથી એક તસુ પણ બહાર ન નીકળે તેવા ઘણા યુવકો છે, કે જેમને હાથે સ્ત્રીઓ ઉપર થોડેઘણે પ્રકારે પણ જુલમ થતો હશે. પણ આ જુલમ થવામા પુરુષોનુ અને સ્ત્રીઓનુ બન્નેનુ અજ્ઞાન છે એ અજ્ઞાન ટાળ્યે જ છૂટકો તેનો ઉપાય પણ કેળવણી છે. જે કેળવણીથી તમે દુ:ખ થતુ માનો છો એ જ કેળવણી તેનો ઉપાય છે. તે ગમમાણુ જેવો ઉપાય ભલે ન હોય પણ તે સિવાય બીજો ઉપાય હજી મને જડયો નથી તમે બતાવશો અને મને યોગ્ય લાગશે તો હુ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરીશ

૪. જે કામ સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક થઈ પડયા છે ને જે સ્ત્રીઓથી જ સારી રીતે થઈ શકે તેમ છે તે કામ પુરુષોએ નથી જ કર્યાં એમ જણાવો છો, એ વાત સત્ય છે સ્ત્રી ન હોય અને પુરુષને કરવા પડે એ વાત જુદી છે પણ સ્ત્રી હયાત હોય, સ્ત્રી તે કામ કરી શકે તેમ હોય, તેવા પ્રસંગે પુરુષોએ સ્ત્રીઓને કરવાનાં કામ નથી કર્યાં અને પુરુષો નથી કરવાના એ વાત પણ તેટલી જ સત્ય છે. મંદવાડને વખતે, વધુ જરૂરને વખતે, પુરુષો સ્ત્રીઓને મદદ

કરે એમ તો બને છે જ. સ્ત્રીનું એકેએક કામ દરેક પુરુષ કરે વા કરી શકે તેમ જ પુરુષનું એકેએક કામ દરેક સ્ત્રી કરે વા કરી શકે એ શકય નથી. ને શકય હોવું પણ ન જોઈએ.

૫. કાનમમાં સ્ત્રીઓ સુખી હોય તો કાનમના લોકોને સમજાવવા જોઈએ કે, ચરોતરમાં તેમની છોડીઓને દુઃખ વધારે પડે છે માટે તેમની દીકરીઓને તેમણે ચરોતરમાં આપવી ન જોઈએ. તેમ જ કાનમના ડાહ્યા ડાહ્યા પુરુષો અને ડાહી ડાહી સ્ત્રીઓનું એક 'ડેપ્યુટેશન' ચરોતરમાં પુરુષોના ધર્મ શીખવવા માટે અને સ્ત્રીઓને તેમના દુઃખનું ભાન કરાવવા માટે મોકલવું જોઈએ, જેથી ચરોતરની સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનનાં પડળો ખરી જાય અને પુરુષોને કર્તવ્યનું, ધર્મનું કંઈક ભાન થાય.

૬. આ કામ જો એકદમ હાથમાં નહિ લો, તો ચરોતરમાં તો કેળવણી રાત્રિએ નહિ એટલી દિવસે અને દિવસે નહિ એટલી રાત્રિએ વધવા માંડી છે, એટલે સ્ત્રીઓના દુઃખનો પાર રહેશે નહીં. હવે તો ડાકોર જેવું પવિત્ર સ્થળ પણ હાઈસ્કૂલ ચલાવે છે અને ચરોતરમાં તો પાંચ પાંચ ગાઉને છેટે હાઈસ્કૂલો થઈ ગઈ છે. અને મારા જેવા તો કેળવણી વધારવાનો ધંધો જ લઈ બેઠા છે, અને તમારા પત્રમાંની દલીલો સ્વીકારતા નહીં હોવાથી કેળવણીનાં કારખાનાં ચાલતાં જ રાખવાના છે. મિશો બંધ રખાવીને પણ તમારા પત્રમાં છે તેવો ઉપદેશ આપી, માણસો તૈયાર કરી, ચરોતરમાં ઉપદેશ કરવા મોકલો તો જ કંઈક વળે — બાકી એકાદ 'યુવક' માસિક, 'સ્ત્રીબોધ' માસિકમાં એકાદ લેખ, એવા ઉપાયથી કંઈ અમારા જેવા લોકોને તમે લખો છો તેવા વિચારોની અસર થશે નહિ. રોગ ભારે છે એટલે દવા પણ ભારે આકરી જોઈશે.

૭. ઉપર પ્રમાણે લખવા છતાં પણ હું એટલુ તો સ્વીકારું છું કે કેળવણીના પ્રમાણમાં પુરુષોને સંસ્કાર નથી મળ્યા. સંસ્કાર વિનાની કેળવણી ધાર્યું પરિણામ નિપજાવતી નથી. હાલની કેળવણી જ્ઞાતિની ચાલતી રૂઢિઓ તોડવાની હિંમત આપી શકતી નથી. છતાં ભરણપોષણ મેળવવા માટે અને સંસ્કાર મેળવવાની યોગ્યતા માટે પણ કેળવણી સિવાય બીજો ઉપાય મને જડતો નથી — પછી સે કેળવણી પુરુષોની હો વા સ્ત્રીઓની હો, બ્રાહ્મણોની હો વા

અંત્યજોની કો. અને આ કેળવણીમાં પણ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની કેળવણીની અને ઉચ્ચ વર્ણ કરતા નીચ વર્ણની કેળવણીની વિશેષ જરૂર છે. માટે જ મારા પ્રયત્નો કેળવણીની ગંગી દિશામાં થયે જાય છે. જેને જેટલા પસંદ પડે તેઓ તેટલા સ્વીકારે.

૮. તમારા પત્રથી મને ખોટુ તો જરાયે લાગ્યુ નથી નિરંકુશ રીતે તમારા વિચાર મારી સમક્ષ મૂક્યા તેથી તમારો ઉપકાર માનુ છુ. અને આશા રાખું છુ કે તમે બીજો એક સ્વતંત્ર લેખ લખીને તુરત મોકલી આપશો ને તમને વાંધો ન હોય તો તમારો આ આવેલ પત્ર અક્ષરશ 'પાટીદાર' માસિકમા પ્રસિદ્ધ કરીશ. એ માટે તમારી પરવાનગી મળવી જોઈએ માટે આ પત્રથી તમને પુછાવુ છુ. 'સ્ત્રીબોધ' માસિક શરૂ કરવા લખવામા આવશે. જાન્યુઆરીથી આજ સુધીના સાતે અંકો તથા 'હારમાળા મંજરી' નામનુ પુસ્તક તમને મળી જશે. જવાબ તુરત વિગતવાર લખશો

લિ તમારો શુભેચ્છક
મોતીભાઈ ન. અમીન

*

ઉપરના પત્ર પછી પેલી બાઈના બેત્રણ પત્રો આવેલા તે પ્રથમ પત્રના જેવા જ પણ વધુ અસભ્ય સૂચનોવાળા હતા તેથી તે અત્રે ઉતાર્યા નથી માત્ર મોતીભાઈના ઉત્તરોમાથી એક જ અત્રે આપ્યો છે તે ઉપરથી એ પત્રોનો કંઈક ખ્યાલ તો આવે છે જ.

વડોદરા, ૨૭–૭–'૨૫

સૌ . ..

તમારો બીજા પત્રના ઉત્તરરૂપે પત્ર મળ્યો પ્રત્યુત્તર આપવામા ઘણો વિલંબ થયો છે પણ તમારા બને પત્રો અને મારો જવાબ તો ઘણા મિત્રોએ વાચ્યા છે. તમારો પહેલો પત્ર અને મારો જવાબ એ બને 'પાટીદાર' માસિકના આવતા અંકમા પ્રસિદ્ધ થશે જ. તે પહેલા 'પાટીદાર' માસિકના અંકો તમને જોવાના મળશે કારણ કે તંત્રીજી તમને મોકલી આપવાનું કહેતા હતા. એ અંકો વાચશો એટલે તમને સમજાશે કે એ માસિક, સ્ત્રીઓના હક્કની હિમાયત કરવુ, યુવકોને બોધ આપવા માટે ચલાવાય છે એ માસિકમા તમારો

તથા મારો પત્ર છપાશે અને તમે છાપવા પરવાનગી આપી તે બદલ તમારો આભાર માનુ છુ.

આ બીજા પત્રના જવાબમા મારે તમને શુ લખવુ તે મને કંઈ જડતું નથી મારી ને તમારી દૃષ્ટિમા જ કંઈક ફેર છે, એમ સમજાય છે અમારા . . ને શુ પૂછવુ તે પણ પત્ર ઉપરથી સમજાયો નથી હૂ તો માનુ છુ કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ અધૂરા છે. પુરુષોએ સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખી તેના દુખ પુરુષોએ જ ભોગવવા એમ થયુ છે અને તે બરોબર છે તે દુખ ઓછા થાય માટે જ જ્ઞાનની જરૂર છે. સ્ત્રીઓને ચરોતરના પાટીદાર સંસારમા દુખ હશે તેમા પણ પુરુષવર્ગ કરતા સ્ત્રીવર્ગનો હાથ વિશેષ છે. અને તે અજ્ઞાનતાના કારણે જ છે તે અજ્ઞાન દૂર કરવુ એ જ અમારો આશય છે અને તે માટેના બધા પ્રયત્નો છે તમારા જેવાની સહાય અમને તેમા વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બનેને સુધરવાનુ છે જુલમ કરે તેવા પુરુષોનો પક્ષ અમે ખેચતા નથી તેની સામે તો અમે બડ ઉઠાવવા પણ તૈયાર છીએ પરતુ સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓના ધર્મ અને કર્તવ્ય સમજવા જોઈએ ફક્ત ઘરનુ કામકાજ કરવુ એટલામા જ સ્ત્રીઓનો ધર્મ આવી રહેતો નથી છોકરાને ઉછેરવામા એટલે ખવરાવવા પિવરાવવામા જ માતાનુ કર્તવ્ય પૂરુ થતુ નથી સ્ત્રીનો ને માતાનો ધર્મ સમજવો,—વ્યક્તિ તરીકે, કુટુમ્બ તરીકે, જ્ઞાતિ તરીકે, દેશની એક વ્યક્તિ તરીકે,—એ જવાબદારી નાનીસૂની નથી. પાટીદાર જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ વિદ્વાન અને સસ્કારી પુરુષોની ધર્મપત્નીઓ થવા માટે હજી તો યુગો વીતવાના છે આજે પુરુષો ડાહ્યા બની સ્ત્રીઓને નિભાવી લે છે પણ જેમ કેળવણી વધશે તેમ સ્ત્રીઓને તૈયાર કરવામા નહિ આવે તો પાટીદારના ગૃહો સુખી નહિ નીવડે. પરિણામે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બનેને દુખ ભોગવવુ પડશે તેવી સ્થિતિ ન આવે માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપી, સંસ્કાર આપી, જ્ઞાન અને કર્તવ્યની દિશામા તૈયાર કરવા માટે ઘણા ભાઈઓ પ્રયત્ન કરવા માગે છે. એક ભાઈએ આ કાર્ય માટે અમારા હાથમા રૂપિયા વીશ હજાર મૂક્યા છે તેની યોજના અમે તૈયાર કરી છે થોડા દિવસમા તે પ્રસિદ્ધ થશે બધા બહેનોના

પુરુષો ૯૯ ટકા જેટલા અપવિત્ર અને ઉદ્ધત છે, અને તમે સ્ત્રીઓ સુધરેલ છો, જન્મી ત્યારથી વગર વિદ્યાએ વગર ભણ્યે સુધરેલ છો, તમાન મહાન ધર્મ પાળો છો,—એ બધુ હું ન સ્વીકારી શકુ. હા, કબૂલ કરુ છુ કે તમે અજ્ઞાનના કારણે ઘણા જુલમ સહ્યા છે, અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેઠી સંસાર ચલાવી રહ્યાં છો. પતિની ચાકરી પરમેશ્વર તુલ્ય કરી છે. પણ આ બધુ રૂઢિને કારણે, અજ્ઞાનના કારણે થયું છે પણ કર્તવ્યબુદ્ધિથી, સમજશક્તિથી તે નથી થયુ. અને તે ઉપરાત અનેક કર્તવ્યો અને ફરજો બીજી જે ઊંચા પ્રકારની છે તે પુરુષને જ ઉપાડી લેવી પડી છે હુ આ દોષરૂપે ગણવા નથી માગતો, પણ વસ્તુસ્થિતિ આ છે, તેનો તમને ખ્યાલ આવે તેટલા માટે લખું છુ. 'સ્ત્રીબોધ'નો વા મારો પ્રયત્ન પુરુષોને ઊંચે ચડાવવાનો વા સ્ત્રીઓને નીચે ઉતારવાનો નથી દોષો બધાના હોય છે. આપણે સર્વેએ પોતપોતાના દોષો સુધારવાના છે અને કર્તવ્ય ને ધર્મની દષ્ટિએ આગળ વધવાનું છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ એકબીજાના સામસામી દોષો કાઢવા કરતાં, પોતપોતાના જ દોષો જોવા એ જ શ્રેયસ્કર છે. હુ ઇચ્છુ છુ કે મારા બે પત્રોથી તમને એટલું તો ચોક્કસ સમજાશે કે સ્ત્રીવર્ગની સેવા કરવા અર્થે જ કઈક કંઈક હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છુ સ્ત્રીઓની સેવા કરવી એ સહેલુ નથી. સાચી સેવા તો સ્ત્રીઓ જ કરી શકે પુરુષોના પ્રયત્નો તો મિથ્યા જ જવાના મારે મારી છેવટની વિજ્ઞપ્તિ કે આ પત્રો બંને તમારા પોતાના જ લખેલા કે લખાવેલા હોય, એ વિચારો તમારા પોતાના જ હોય, એ વિચારો પૂરેપૂરી રીતે તમે સ્વીકારતા હો, તો જરૂર જ સ્ત્રીઓની સેવા કરવા માટે હવે તમે બહાર પડો તમને મદદ કરવાને અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તૈયાર છે. મારા ઉપર બે કાગળો લખવાથી કામ નહિ થાય. તમારો પત્ર બહાર પડશે એટલે તમારા ઉપર કાગળોનો વરસાદ વરસશે, એમ હુ સમજું છુ. આ વિચારો તમારા હશે તો તો તમને આનદ થશે. પરતુ પડદા પાછળ રહી કોઈ પુરુષનો તેમા હાથ હશે તો તમને ને તેને કોઈને તેમા માન નથી, કદાચ પ્રતિષ્ઠાભગ પણ થાય

લિ તમારો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૫

સ્ત્રીકેળવણીના પ્રયત્નો અને તે વિષે વિચારો

(૧૯૨૨ થી ૧૯૩૪)

ગયાં બે પ્રકરણમાં વર્ણવેલા બનાવો અને વિચારોમાં દેખાતી સમાજની ક્રૂર જડતાનો મોતીભાઈને સારો પરિચય હતો. એટલે તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હોવા છતાં સ્ત્રીકેળવણીના પ્રયત્નો કરવાની તેમની હિંમત ચાલતી નહોતી. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નો કરવાનાં સ્વપ્નાં એમણે છેક નાનપણથી સેવ્યાં હતાં. તે માટે પોતાની પત્ની, માતા અને પુત્રીથી શરૂઆત કરી મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કંઈક કંઈક પ્રયત્નો કર્યા હતા. 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થપાઈ ત્યારે કન્યાકેળવણીને ઉત્તેજન આપવા શિષ્યવૃત્તિઓ, લોનો અને ઇનામોની યોજનાઓ કરી હતી. ગોયરોને દિવસે ગંદી રમતો અને ગીતોના કુછંદમાંથી કન્યાઓ બચે તે માટે પણ યોજનાઓ કરી હતી. તેથી આગળ વધીને 'જ્ઞાન પ્રચાર' માસિકમાં સ્ત્રીવિભાગ ખોલી સ્ત્રીઓને ઉપયોગી લેખો અને કાવ્યો પત્રિકારૂપે મફત વહેંચવાની યોજના કરી હતી. એ યોજનાને વિસ્તારી ૧૯૨૨ માં 'સ્ત્રીબોધ' માસિક ઓછા લવાજમે આપવાની યોજના કરી હતી. લગ્નપ્રસંગે શિષ્ટ ગીતો ગવાય તે માટે અલ્પ મૂલ્યે મળી શકે તેવો 'ગીતસંગ્રહ' પ્રગટ કર્યો હતો. એ યોજનાઓ સાથે 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ને કન્યાકેળવણીના પ્રચાર માટે ન્યાસો મળે તે માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા અને એ પ્રયત્નો સાથે બીજા પ્રયત્નો પણ ચાલુ હતા.

એ પ્રયત્નોથી સ્ત્રીઓમાં વાચનનો કંઈક પ્રચાર થતો. પણ એથી વધુ અસર થતી નહિ — જોકે કેળવણી પામેલા યુવકો પોતાનાં કુટુંબોમાં કન્યાકેળવણી માટે છૂટક છૂટક પ્રયત્નો તો કરવા લાગ્યા હતા અને કન્યાશાળાઓમાં કન્યાઓ ભણવા પણ જતી હતી. પણ એવી અસર સમાજજીવન ઉપર નહિ જેવી હતી.

મોતીભાઈને આ સ્થિતિ સાલતી હતી પણ ઉપાય જડતો નહોતો. ઘણા ઉત્સાહી યુવકો તેમને સ્ત્રીકેળવણીની એક સંસ્થા કાઢવા આગ્રહ કરતા, પણ એવી સંસ્થા ચલાવનાર કાર્યકર્તાઓને અભાવે એ જવાબદારી ઉપાડવાનું સાહસ ખેડવા મોતીભાઈ તૈયાર નહોતા. તે તો કહેતા, 'પહેલાં કામ કરનાર લાવો' અને કામ કરનાર મળી જતાં તેમણે વસોમાં 'મહિલા પુસ્તકાલય'ને અંગે સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, અને બીજે સ્થળે એવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરનારને તે ઉત્તેજન પણ આપતા હતા. તે માટે 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'માં સખાવતનાં નાણાં મેળવ્યાં હતાં, પણ સંસ્થા કાઢવાની તેમની હિંમત ચાલતી ન'તી.

એવામાં ચરોતરના રત્ન અને હિંદની વડી ધારાસભાના પહેલા હિંદી પ્રમુખ દેશવીર વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું અવસાન થયું (તા. ૨૦-૧૦-૩૩). તેમના સ્મારક તરીકે સ્ત્રીકેળવણીની એક સંસ્થા કાઢવાનો ઘણાએ વિચાર કર્યો. એને માટે વાતાવરણ તૈયાર હતું. સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ સોસાયટીના પ્રમુખ હતા, અને સોસાયટીએ સ્ત્રીકેળવણી માટે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. એટલે એ વિચાર મોતીભાઈએ વધાવી લીધો અને સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈના સ્મારક તરીકે સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થા નીકળે તો તેનો વહીવટ સોસાયટી સ્વીકારે એવો મત દર્શાવ્યો. એ મતને દેશપરદેશમાંથી ઘણાએ ટેકો આપ્યો.

પણ વિઠ્ઠલભાઈનું સ્મારક કરવાના પ્રયત્નો કરનાર તથા સ્ત્રીકેળવણીના ખાસ હિમાયતીઓએ સોસાયટીને એનો વહીવટ સોંપવાને બદલે સ્વતંત્ર સંસ્થા કાઢવાનું ઉચિત માન્યું, તે માટે તીવ્ર આગ્રહ રાખ્યો, અને મોતીભાઈએ પણ ઘણી [illegible] કરી છતાં તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ. એટલે આખરે તેમણે પોતાના પ્રયત્નો છોડી દીધા અને એ સંસ્થા નડિયાદમાં સ્થપાઈ.

આમ સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થા કાઢવાનો અવસર મોતીભાઈને મળી શક્યો નહિ, પણ સ્ત્રીઓ સંસ્કારી કેમ કરીને થાય અને સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કેમ થઈ શકે તે માટે તેમણે એ વિષયનો અભ્યાસ તો કર્યો હતો જ. એને પરિણામે, વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતા તરફથી આ બાબત પુછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોમાં તેમણે સંગીન

અને વ્યવહારુ વિચારો દર્શાવેલા. તેમાંના કેટલાક વિચારો મનનીય અને ઉપયોગી હોઈ અત્રે આપીશું :

પ્રાથમિક કેળવણી

૧. શાળાઓમાં ભણતી કન્યાઓની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે કન્યાશાળાઓ આકર્ષક બનાવવી જોઈએ. એટલે કે, કન્યાશાળાના શિક્ષણના કામથી અને શિક્ષકોના કન્યાઓ તરફના વર્તનથી કન્યાઓને અને કન્યાઓના માબાપને પૂરતો સંતોષ મળવો જોઈએ.

હાજરી નિયમિત કરવા માટે, જે કન્યાઓ શાળામાં કામ ચાલ્યું હોય તેટલા બધા જ દિવસોમાં પૂરેપૂરી હાજરી આપે તેમને દરેકને માસિક કંઈક કંઈક ઇનામ મળે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આ યોજના વસો, ધર્મજ, સોજિત્રા વગેરે ગામોમાં અજમાવાય છે અને તેનું સુંદર પરિણામ આવે છે.

૨. પ્રાથમિક શિક્ષણ વધારે સંગીન અને ઉપયોગી બને તે માટે નીચેના ઉપાયો અજમાવવા જોઈએ :

ક. શાળામાં વર્ગ દીઠ એક શિક્ષક આપવો જોઈએ.

ખ. શિક્ષકો વિશેષ યોગ્યતાવાળા હોવા જોઈએ.

ગ. સારા કામના બદલા તરીકે પાંચ દશ રૂપિયા વધારે આપીને કન્યાશાળા માટે શિક્ષકોની પસંદગી થવી જોઈએ.

ઘ. કન્યાશાળાનાં મકાન સારી વસ્તીવાળા ભાગમાં વધારે ભાડું આપીને પણ રાખવાં જોઈએ.

૩. શિક્ષિકાઓ ઊંચા ચારિત્ર્યવાળી મળી શકે તે માટે સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓએ પગાર લઈને વા પગાર લીધા સિવાય સેવાભાવે કન્યાશાળામાં શિક્ષણનું કામ સ્વીકારવું જોઈએ અને શિક્ષિકાઓના પગાર વધારે સારા થવા જોઈએ.

૪. અક્ષરજ્ઞાન વધે તે માટે, જે સ્થળે ઓછામાં ઓછી પાંચ મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ ભણનાર મળે ત્યાં વર્ગો ઉઘાડવા તજવીજ કરવી જોઈએ અને અક્ષરજ્ઞાન એકલું નીરસ ન બને તે માટે સીવણ-ભરત વગેરે શીખવવાની યોજના હોવી જોઈએ.

૫. લોકો માગણી કરે ત્યાં અથવા લોકોને સમજાવી શકાય ત્યાં કન્યાકેળવણીના કામ માટે ગ્રામ-સમિતિ હોય તો લાભકારક થાય.

કન્યાઓની હાજરી વધે, અભ્યાસ ખાતે જોઈતા સાધનો પૂરા પડે, અને શિક્ષિકાઓને કામ કરવામા પડતી મુસ્કેલીઓને દૂર કરવામા મદદ કરે — એ પ્રકારના કામ સમિતિને સોપી શકાય

૬ જ્યા જ્યા હાઈસ્કૂલો છે ત્યા ત્યા કન્યાકેળવણી — ખાસ કરીને ઉજળિયાત કોમો માટે — ઓછામા ઓછી ઉમર ૧૪ વર્ષ અથવા ૬ ધોરણ સુધીની ફરજિયાત હોવી જોઈએ ફરજિયાતમાથી કોઈ કોમને બાતલ કરવાની બિલકુલ જરૂર નથી ફક્ત મજૂરિયાત વર્ગની મુસ્કેલીઓ ધ્યાનમા લઈ અભ્યાસના કલાક વા વખતમા ફેરફાર કરવો

૭ કસબાઓ અને ગામડાઓના અભ્યાસક્રમમા ફેરફાર રાખવાની જરૂર નથી શક્તિ અને સયોગો જોઈને જ પરીક્ષા લેવાય છે અને પરીક્ષકનો તેટલો વિવેક તે માટે પૂરતો છે

૮ વ્યાવહારિક જ્ઞાન માબાપ કન્યાઓને ઘેર આપે એ જ બરોબર છે કન્યાશાળાઓમા એ વિષયો દાખલ કરવા જતા, ઘેર ન આપી શકાય એવા વિષયોના જ્ઞાનમા ઘણી ઊણપ રહેશે

૯ શિક્ષિકાઓની સખ્યા વધારવા જિલ્લાઓ એકલામા જ નહિ પણ તાલુકાના શહેરોમા પણ શિક્ષિકા શિક્ષણવર્ગો ઉઘાડવા જોઈએ અમરેલી અને પેટલાદના વર્ગોએ આ દિશામા સારુ કામ કરી બતાવ્યુ છે પેટલાદ કિન્ડરગાર્ટન વર્ગ માટે ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષા પસાર કરનાર ગામની જ વતની શિક્ષિકાઓ માસિક રૂ ૧૦)થી મેળવી શકાય છે, તે આ વર્ગના કારણ જ બિલિમોરા, ગણદેવી અને નવસારીમા તેના કારણે, ભરતસીવણના કામ માટે પારસી બાઈઓ થોડા પગારે મળી શકે છે શિક્ષણવર્ગો વધે એટલે શિક્ષિકાઓ વધે એ સ્વાભાવિક છે

૧૦ નવીન ઢબના વ્યાખ્યાન કરતા કથાઓ વધારે ફળદાયી નીવડશે મેજિક લૅન્ટર્ન ઉપરાત સ્ટિરિયોસ્કોપ થોડા ખર્ચે, થોડી મહેનતે અને દિવસના વખતમા વિશેષ જ્ઞાન અને આનદ આપશે વિજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ સાદા પ્રયોગો સ્ત્રીઓને જ્ઞાન અને ગમ્મત આપશે બુધ શનિ અને રવિ એ ત્રણ દિવસોમા શિક્ષકોને મહેનતાણુ આપીને કામ લેવામા આવે તો આ વર્ગો મોટી સખ્યામા નીકળે અને સફળ પણ બને કન્યાકેળવણીના પ્રચાર માટે લોકમત જાગ્રત કરવા શાળાઓ

અને પાઠશાળાઓમા અભ્યાસ કરતા યુવકોને આ વિષય માટે તૈયાર કરવા અને પોતાની બહેનો, પત્નીઓ અને દીકરીઓ અજ્ઞાન રહેવાથી કેવા અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યા છે અને આવશે તેનુ તેમને ભાન કરાવી, તેમની સહાનુભૂતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો અને રજાઓના દિવસમા તેઓ પોતપોતાના કુટુંબમા અને જ્ઞાતિમા, શેરીમા અને ગામમા આ પ્રવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કરે તેવી યોજના કરવી પગારદાર વ્યાખ્યાનકર્તા કરતા આ કોલેજના યુવકોને પાણી ચડાવવાથી ઘણુ કામ થઈ જશે

માધ્યમિક તેમ જ ઊંચુ શિક્ષણ

૧ કન્યાઓના તેમજ છોકરાઓના માધ્યમિક શિક્ષણમા ભેદ રાખવો એ જરૂરનો છે ભેદ પડેલા ધોરણથી જ રાખવો ગણિતના અઘરા દાખલા કમી કરવા અને રીતો વધારવી ઇતિહાસ ભૂગોળના પાઠ્ય પુસ્તકો જુદા જ હોવા જોઈએ વિજ્ઞાનના વિષયો વ્યાવહારિક ઘરકામમા જરૂર પડે તેના જ દાખલ કરવા જોઈએ કવિતામા કોઈ આખુ આખ્યાન લેવુ જોઈએ અને ગદ્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ વ્યાકરણ સિવાયનુ સંસ્કૃત પહેલા ધોરણથી દાખલ કરવુ જોઈએ, અને અંગ્રેજી Direct વા Conversation Methodથી શરૂ કરવુ જોઈએ ટૂંકમા, સામાન્ય રીતે ઉપયોગી વિષયોનુ ઘણુ જ્ઞાન ૧૪ વર્ષની ઉમ્મરે પૂરુ મળી જવુ જોઈએ અને વાચવાનો અને વાચીને જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ દરેક કન્યાને લાગે તે માટે, પ્રાથમિક તૈયારી શાળામા થઈ જવી જોઈએ સામાન્ય રીતે ૧૪ કે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરે કન્યાઓને ભણવાનુ પૂરુ થઈ જવુ જોઈએ એ લક્ષમા રાખી ઉપરની સૂચનાઓ કરી છે કોલેજમા અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને પણ આ અભ્યાસક્રમ રાખવાથી મુશ્કેલી આવશે નહિ

૨ વનિતા વિશ્રામો કે મહિલા વિદ્યાલયોમા અભ્યાસક્રમની યોજનાઓ ઘણે ભાગે હાઈસ્કૂલ અને કોલેજો માટે તૈયાર કરનાર છોકરાઓના અભ્યાસક્રમને મળતી જ છે એટલે સામાન્ય રીતે ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉમ્મરે લગ્ન થતા પહેલા તે અભ્યાસક્રમ પૂરો થઈ શકે નહિ

૩ માધ્યમિક શિક્ષણમા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શિક્ષણ બને જોઈએ સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા લાગ નહિ, પરતુ संस्कृतभाषा का

સ્વયંશિક્ષક જેવા પુસ્તકથી શરૂ કરવું જોઈએ જેથી સંસ્કૃતમાં રામાયણ કે મહાભારત જેવું પુસ્તક ૧૫ કે ૧૬ વર્ષની કન્યાઓ સ્વતંત્ર રીતે વાંચી અને સમજી શકે. અંગ્રેજીના વિષયમાં પણ લખવા કરતાં વાંચીને સમજવાની શક્તિ વિશેષ આવે તે પ્રકારે શિક્ષણ આપવું જોઈએ ટૂંકામાં, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીમાં બાળાઓને પોતાના વિચાર દર્શાવતાં ભલે ન આવડે, પરંતુ તે ભાષાઓમાં બીજાઓ લખે વા બોલે તે તેઓ વાંચે ના સમજે તેટલી તૈયારી થવી જોઈએ

૪ ગુજરાતી ૭ ધોરણની કન્યાશાળાઓની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી છે તેમાં પ્રથમ વધારો કરવો અને પછી તેમાં ત્રણ ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઉમેરવો અને આ પ્રકારે ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉમરે શિક્ષણ પૂરું થઈ જાય તેવી યોજના કરવી. જ્યાં છોકરાઓ માટે હાઈસ્કૂલ હોય ત્યાં દસ ધોરણની કન્યાશાળા હોવી જ જોઈએ અને ભવિષ્યમાં સરકારી કેળવણીની નીતિ એવી હોવી જોઈએ કે પ્રથમ ૧૦ ધોરણની કન્યાશાળા કાઢ તવે જ ત્યાં હાઈસ્કૂલ કાઢવી. સરકાર મદદ આપે તો લોકલ બોર્ડ ના પ્રાતપ્રગતિ મદદ જરૂર આપે અને સરકાર અને લોકલ બોર્ડ બને ગામની મદદ ઉપર જ મદદ આપવાનું ધોરણ રાખે તો ધીમે ધીમે આ દિશામાં સારી પ્રગતિ થશે.

૫ થોડા ખર્ચે સારી દેખરેખ નીચે કન્યાઓના બોર્ડિંગ હાઉસ સ્થપાય તો લાભ લેનારની સંખ્યા જરૂર નીકળે સરકાર છોકરાઓના બોર્ડિંગ હાઉસને જેટલી મદદ આપે છે તેથી દસ ગણી મદદ કન્યાઓના બોર્ડિંગ હાઉસને આપે તો પાછળના વર્ષોના દોષોનું કંઈક નિવારણ થાય

૬ થોડી સંખ્યા હોવાના કારણે શરૂઆતમાં સ્ત્રીઓની સ્વતંત્ર કૉલેજ જરૂર વિશેષ ખર્ચાળ પડે. પણ શરૂઆત તો હમેશાં થોડી સંખ્યાથી જ થઈ શકે છે છતાં ખરી રીતે સ્ત્રીકેળવણીની શરૂઆત પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓથી થાય છે. તે સંખ્યામાં વધારો થાય એટલે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્ર કૉલેજની જરૂરિયાત આપોઆપ ઊભી થશે માટે હાલ તરત કૉલેજની સંખ્યા વધારવા કરતાં નીચેથી શરૂઆત કરવી અને છોકરાઓ માટેની કૉલેજનો સ્ત્રીઓ માટે બને તેટલો વધારે ઉપયોગ કરી લઈ થોડાક વધારે નવીન વિષયો સ્વતંત્ર

રીતે શીખવવાના રાખવા સ્ત્રીઓની બોર્ડિંગ જુદી રાખવાથી છોકરાઓની કોલેજનો લાભ પૂરેપૂરો લઈ શકાય છે ફર્ગ્યુસન કોલેજ આ નિયમમા સુદર દૃષ્ટાન્ત પૂરુ પાડે છે માધ્યમિક કેળવણી વધતા સ્વતત્ર કોલેજ સ્થપાશે જ, અને સાથે સાથે છોકરાઓની સાથે ભણવાની ઇચ્છા રાખનાર બહેનો માટે હાનનો માર્ગ પણ ખુલ્લો રહેશે

૭ માધ્યમિક કેળવણીની સસ્થાઓ વધ્યા પહેલા ગુજરાત માટે સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટીના પ્રશ્ન વિચારવાનો રહેતો નથી દસ વર્ષ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન થાય અને એ પ્રયત્નનુ બહુ સારુ પરિણામ આવે તે પછી સ્વતત્ર કોલેજના અને સ્વતત્ર યુનિવર્સિટીના પ્રશ્નો આપોઆપ વિચારવાના થશે

૮ કન્યાકેળવણીનુ કાર્ય સુન્દર રીતે થઈ શકે તે માટે નીચે જણાવેલા પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે

(૧) રાજ્યનું કેળવણીનુ બજેટ શાળાઓ વા કન્યાઓની સખ્યાના ધોરણે નહિ થવુ જોઈએ પરતુ કન્યાકેળવણીની મહત્તા લક્ષમા લઈ ૭૫ વર્ષમા આ વિષયમા જે શિથિલતા બતાવવામા આવી છે તેનો બદલો વાળવા કન્યાકેળવણી ખાતે થતુ ખર્ચ એકદમ બેવડુ કરી નાખવુ જોઈએ

(૨) વડોદરા રાજ્યમા છોકરા અને છોકરીઓ માટે બાળલગ્નના કાયદાની હદ ૧૬ અને ૧૨ની છે તે વધીને ૧૮ અને ૧૪ની થવી જોઈએ, અને લગ્નમા ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિ દડને પાત્ર ગણવી જોઈએ નિયમ વિરુદ્ધ પરણેલો છોકરો સરકારની નોકરી, મુખીપણુ, ગ્રામપચાયત, પ્રાતપચાયત વગેરેમા ચૂટાવાની લાયકી, વગેરે સરકારની મહેરબાનીમાથી બાતલ થવો જોઈએ પરણનારની શી ગાળામા બેવડી હોવી જોઈએ

(૩) જ્યા જ્યા હાઈસ્કૂલો છે ત્યા ત્યા શાળાના છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનુ શિક્ષણ ઉજળિયાત કોમ માટે ફરજિયાત હોવુ જોઈએ અને કન્યાઓની હાજરીના અભાવે છઠ્ઠા ધોરણના વર્ગ ન ચાલી શકે તો તે સ્થળેથી હાઈસ્કૂલના ઉપરના બે

ધોરણો — છઠ્ઠું અને સાતમુ — લઈ લેવાની તાકીદ આપવી જોઈએ

(૪) પોતપોતાને ઘેર રહીને ભાઈ, બાપ, કે પતિની મદદથી દરરોજ દોઢ કલાક અથવા અઠવાડિયાના ૭ કલાક અભ્યાસ કરનાર બહેનોને માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો જોઈએ અને તે માટે દર માસે પ્રશ્નપત્રો નીકળી પરીક્ષા લેવાની યોજના થવી જોઈએ, જેથી પોતપોતાને ઘેર રહી શાળા છોડ્યા પછી પણ જ્ઞાનમા આગળ વધવુ હોય તો વધવાને તેમને અનુકૂળતા મળી શકે, અને આ યોજનાનો લાભ મોટા પ્રમાણમા લેવાય તે માટે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓનો સહકાર સાધવો જોઈએ

(૫) સાગ કુટુ બની કેળવાયેલી મરજીઓરી બહેનોએ વર્ષમા આ કામ માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે પાચ પાચ દિવસ ગુજરાતના ગામોમા ફરવુ જોઈએ અને તેમણ વાતચીત દ્વારા કન્યા-કેળવણી, સ્ત્રીકેળવણીની જરૂરિયાત અને દિશા સમજાવવી જોઈએ

(૬) લોકો સ્ત્રીકેળવણીના કામ માટે અમુક રકમ એકઠી કરે તો તેટલી જ બીજી રકમ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરનાર મડળ તરફથી ઉત્તેજન તરીકે મળે તે માટે એક મોટું ફંડ કરવુ જોઈએ, જેથી કરીને સ્ત્રીઓ માટે જ્ઞાનપ્રચારની યોજનાઓ નાના નાના ગામડાઓમા પણ સહેલાઈથી યોજી શકાય

મોતીભાઈ ન. અમીન

૧૬

નિવૃત્તિ પહેલાંની પ્રવૃત્તિ

(૧૯૩૪-૩૫)

'ગામેગામ પુસ્તકાલય' એ ધૂનથી મોતીભાઈએ બે વર્ષ કામ કર્યું. તે દરમ્યાન નિવૃત્તિનો દિવસ ક્યારે આવે તેની ઝંખના ચાલુ હતી. સામાન્ય રીતે એ ઝંખનામાં 'નોકરી', અને તેને અંગેનાં કામોનાં અનેક બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની વૃત્તિ હોય છે. પણ મોતીભાઈની ઝંખના એથી ઊલટા પ્રકારની હતી. સરકારી નોકરીનાં બંધનોમાં રહીને તેમણે રાજાપ્રજાની અનુપમ સેવા બજાવી હતી. એ જ સેવા વધુ પ્રમાણમાં બજાવી શકાય તે માટે તે એ બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવા આતુર હતા અને તેથી નિવૃત્તિની ઝંખના સાથે પોતાને મનગમતી સેવા કરી નાંખવાની ઝંખના વધતી જતી હતી. એક બાજુ સરકારી હોદ્દાની રૂએ થાય તેટલી લોકસેવા કરી લેવાનો લોભ લાગ્યો હતો અને બીજી બાજુ નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવાને પ્રસંગે જીવનના વ્યવહારોમાંથી પણ નિવૃત્તિ લઈ સેવાધર્મને સર્વાર્પણ કરવાની વૃત્તિ તીવ્ર થતી જતી હતી. અને એ વૃત્તિએ મોતીભાઈને કર્તવ્યઘેલા બનાવી મૂકયા હતા.

આમ નિવૃત્તિને પ્રસંગે પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી લેવાને બદલે તેમણે તે ચોતરફ વધારી મૂકી. 'ગામેગામ પુસ્તકાલય'ની ધૂનને 'શાળા ત્યાં પુસ્તકાલય'ના સિદ્ધાન્તમાં ફેરવી, તેના અમલ માટે શિક્ષકોને પાણી ચડાવ્યું. મહિલા પુસ્તકાલયોની માફક જ બાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની હિલચાલ ઉપાડી. તે માટે નિયમ-દુરસ્તીનો પ્રસ્તાવ ધારાસભામાં મુકાયો. સરકારે તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવાનું વચન આપતાં તે પ્રસ્તાવ પડતો મુકાયો. પાછળથી બાલ પુસ્તકાલયોને બદલે શાળામાં ઇતર વાચનનાં સાધનો પૂરાં પાડવાની યોજના થઈ. શાળામાં ભણેલું ભૂલી જઈ લોકો

પ્રાથમિક શિક્ષણ નિષ્ફળ ન કરે તે માટે શાળામાથી ઊઠી ગયેલા બાળકોનુ વાચન ચાલુ રાખવાની યોજનાઓ થઈ, શિક્ષકોને માથે પુસ્તકાલય ચલાવવાની ફરજો નખાઈ — એમ મોતીભાઈને રુચે તે રીતે નહિ, પણ સગવડને માફક આવે તે રીતે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિસ્તાર અને સગઠનનુ કામ આગળ ચાલ્યુ.

તે સાથે, પોતાની નિવૃત્તિ પછી આ કામ શિથિલ થવાને બદલે સગીન રીતે આગળ વધે તે માટે, પુસ્તકાલય ખાતાના ધારાધોરણોને લગતા પ્રશ્નો બાબત ઝીણામા ઝીણી વિગતો ઉપર લખો લખી ખાતાના વહીવટની ચોખવટ કરી અને તેની ત્રુટીઓ પણ બતાવી ગ્રથપાલોને શિક્ષણ આપવાના વર્ગો ભર્યા પત્રવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ આપ્યુ અને એ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિની યોજના અમલમા મૂકી પુસ્તકાલયશાસ્ત્રના સાહિત્યનુ પ્રકાશન આગળ ધપાવ્યુ અને છેવટે ગ્રથપાલોને માટે પ્રોવિડન્ટ ફડની યોજના પણ તૈયાર કરી એમ મકાન, બધારણ, નાણાફડ, ગ્રથપાલ તેની લાયકાત અને તેની નોકરીની સધ્ધરતાની યોજનાઓ દ્વારા પુસ્તકાલય ખાતાને સધ્ધર બનાવવા પેરવી કરી

*

તેમણે રાજ્યની નોકરી કરતા કરતા અનેક ગામોમા લોકહિતની સસ્થાઓ ખોલવામા, તેના વહીવટ સુધારવામા અને ગામલોકોને પ્રેરણા આપવામા ભાગ ભજવ્યો હતો ઘણા લેખકો, પ્રકાશકો અને જાહેર સસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓ સાથે નિકટનો સબધ બાધ્યો હતો ‘રામ નામે પથ્થર તરે’ તેમ મોતીભાઈના નામથી, તેમના શબ્દ કે પત્રથી, લોકહિતના અનેક કામો થઈ જતા હતા, અને રાજાપ્રજા બનેના તે વિશ્વાસપાત્ર ઠર્યા હતા જાહેર પ્રવૃત્તિઓ જમાવવામા અને તેનો વહીવટ કરવામા જ જીવનભર મડ્યા રહેવાને કારણે તેમની કાર્યદક્ષતા એટલી સૂક્ષ્મ અને અસરકારક થઈ હતી કે, કોઈ પણ લોકહિતની યોજના સફળ થશે કે કેમ તે બાબતમા મોતીભાઈનો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત મનાતો લાખો રૂપિયાની યોજનાઓમા તેમની સલાહ લેવાતી અને કોઈ કોઈ તો રૂપિયા તેમના હાથમા મૂકી નિશ્ચિંત થવા ઇચ્છા દર્શાવતા

પણ મોતીભાઈએ પોતાને માટે કાર્યની દિશા નક્કી કરી રાખી હતી તે પ્રમાણે જ કામ કરી છૂટના તે ઇંતેજાર હતા. અનુભવે સમજાયુ હતુ કે સેવાના કામના એટલા ડુંગરો પડ્યા હતા કે એક ગામને પકડીને વળગી પણ મુશ્કેલ હતુ, તો આખા તાલુકા કે જિલ્લા કે પ્રાંતની સાચી સેવા કરવાની વાતો કરવી એ ગજા ઉપરાંતનુ હતુ તેથી નોકરીમાથી છૂટા થઈ ચરોતર પ્રદેશમા કે ગુજરાતમા કામ કરવાનુ ઉપાડવુ એમ કેટલાક મિત્રોની સલાહ મળવા છતા, તેમણે વસોમાં જ જઈ બેસવાનો નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો ત્યા રહી ગામની પ્રગતિના પ્રયત્નો કરવા, એમાથી અનુભવે જે ઉપયોગી લાગે તેનો પેટલાદ તાલુકામા પ્રચાર કરવો અને પેટલાદ તાલુકામાં જે સફળ થાય તેનો ચરોતર પ્રદેશમા પ્રચાર કરવો — એ દૃષ્ટિએ કામ કરવાનુ હતુ, અને તે માટે જ તેમણે તૈયારી આરભી

*

૧૯૨૭ના રેલસકટ વખતે પેટલાદ તાલુકામા ગામડામા જાતે ફરવાની તક મળી હતી. તે પહેલા તાલુકાના લોકહિતના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તો કરવા માડ્યો હતો તે માટે 'પેટલાદ સર્વસગ્રહ' તૈયાર કરવાનો ઠરાવ પણ ૧૯૨૮મા મળેલી પુસ્તકાલય પરિષદે કર્યો હતો. ૧૯૨૯મા પેટલાદ તાલુકામા દાતાર શેઠ ચદુલાલને માનપત્ર અપાયેલુ ત્યારે તેમણે તાલુકાની પ્રગતિના ભાવી કાર્યક્રમની રૂપરેખા પણ દોરી આપી હતી ત્યાર પછી ૧૯૩૦મા સત્યાગ્રહની અપૂર્વ લડત આવવાથી એ કામ આગળ ધપી શક્યુ નહોતુ. પણ મોતીભાઈ એને ભૂલ્યા નહોતા એમણે ૧૯૩૧મા 'ચરોતર' માસિક શરૂ કર્યું, તેના પહેલા જ અકમા કેટલીક હકીકતો પ્રગટ કરી એ કાર્યની શરૂઆત કરી દીધી હતી આ વર્ષ સુધીમા પેટલાદ તાલુકામા શાળાઓ અને પુસ્તકાલયોની પ્રગતિ ઘણી થઈ હતી એ પ્રગતિનુ સંગઠન કરવાની ખાસ જરૂર હતી અને એ સંગઠન દ્વારા એક આખા તાલુકાની પ્રગતિના મગીન પાયા નાખવાની મોતીભાઈની ઉમેદ હતી તે માટે 'પેટલાદ તાલુકા પુસ્તકાલય મડળ', અને 'પેટલાદ તાલુકા આરોગ્ય મડળ' નીકળી ચૂક્યા હતા રેલસકટ વખતે સરકારી તેમ જ પુનર્રચના ગઠન સમિતિઓ તરફથી લોકોને મદદ મેળવી આપવામા આવી હતી છતા ઘણા લોકોને નવુ મદદ આપવાની જરૂર

હતી. તે માટે ‘પેટલાદ તાલુકા રેનમફ્ટ મકાનો બાંધનારી સહકારી મંડળી’ કાઢી તેની દ્વારા રૂપિયા દશ હજારની થાપણો મેળવી લોકોને રાહત આપી હતી. આ ત્રણેય મંડળો દ્વારા તાલુકાના ગામોની સાથે સંપર્ક વધતો હતો, તેમની સ્થિતિનો અનુભવ થતો હતો અને કંઈક સેવાઓ પણ થતી હતી.

આ કામ આગળ ધપાવવા મોતીભાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત ત્રણ મહત્ત્વના પ્રશ્નો હાથમાં લીધા: (૧) સહકારી મંડળીઓ, (૨) ગ્રામ પંચાયતો, અને (૩) ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો. આ ત્રણેય પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તેમણે ઘણા વખતથી કરવા માંડ્યો હતો, તે ઉપરથી આખા તાલુકાને માટે તેમણે યોજનાઓ વિચારી રાખી હતી. તેના અમલ માટે સૌથી પ્રથમ ‘પેટલાદ તાલુકા પુસ્તકાલય મંડળ’ તરફથી એક પગારદાર પ્રચારકની નિમણૂક કરી. એ પ્રચારક ગામડામાં ફરે, પુસ્તકાલયોની તપાસણી કરે, નવા પુસ્તકાલયો ઉઘાડવા લોકોને પ્રેરે, અને તે સાથે દવાખાના, શાળાઓ, અને ખેડૂતોની સ્થિતિનું અવલોકન કરી મોતીભાઈને વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કરે.

આ યોજનાથી ખર્ચ નજીવું (માસિક રૂા ૧૫–૨૦) થતું, પણ તે દ્વારા મોતીભાઈને જરૂરી માહિતી મળતી. એક વર્ષ આ કામ અખતરા તરીકે ચાલ્યા પછી તેમણે તા ૧૭–૬–’૩૨ને રોજ પેટલાદ તાલુકાના કાર્યકર્તાઓની પ્રાથમિક સભા બોલાવી તેમાં તાલુકાની પ્રગતિ માટે કરવાના પ્રયત્નોનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો.*

*

આમ પેટલાદ તાલુકાની પ્રગતિના પ્રયત્નો શરૂ થયા. તે સાથે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિના પ્રયત્નો તો ચાલુ જ હતા. વડોદરા રાજ્યની પ્રજાને એ પ્રવૃત્તિનો જે લાભ મળ્યો હતો તે લાભ સમસ્ત ગુજરાતની પ્રજાને મળે તે માટે કંઈક કરવું જોઈએ એમ મોતીભાઈ તો ઝંખતા હતા જ, પણ તે સાથે ગુજરાતના ઘણા કાર્યકર્તાઓ પણ તેમની પાસેથી માર્ગદર્શનની આશાઓ રાખતા હતા. મોતીભાઈએ ચરોતર પ્રદેશમાં તો એ કામ યથાશક્તિ ચાલુ રાખ્યું હતું, પણ એથી વિશેષ કરવાની જરૂર હતી. તે માટે પણ

* જુઓ ‘ચરોતર’, જુલાઈ, ૧૯૩૨

તેમણે પેટલાદ તાલુકાની પ્રગતિનાં કામો સાથે જ ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની યોજનાઓ 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' દ્વારા કરવા માંડી. ૧૯૩૧માં 'ચરોતર કરતું પુસ્તકાલય' યોજ્યું, અને તે દરમ્યાન ચરોતર પ્રદેશની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી શકાય તે માટે માહિતી એકઠી કરી 'ચરોતર'માં પ્રગટ કરતા ગયા. આ દરમ્યાન 'ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી'ના કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નથી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવાની યોજના વિચારાઈ. તે યોજના ઘડનાર અલબત્ત મોતીભાઈ હતા. એટલે એના અમલ માટે તેમણે ચરોતર પ્રદેશમાં કામ કરી બતાવવાનું ઠરાવ્યું, અને એ માટે 'ચરોતર પ્રદેશનાં પુસ્તકાલયો અને વાચનાલયો' એ લેખ લખી ચરોતર પ્રદેશની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની યોજના રજૂ કરી (તા. ૨૧-૧૨-'૩૩).

*

આમ કામ કરવા માટે પ્રાથમિક શરૂઆત થઈ, તે સાથે પ્રવૃત્તિવાર માહિતી એકઠી કરી તેનો અભ્યાસ કરવાનું પણ શરૂ થયું. તે માટે 'પેટલાદ સર્વસંગ્રહ'ની યોજના હાથમાં લેવાઈ અને થોડા જ માસમાં એ સર્વસંગ્રહ તૈયાર થયો. એને છપાવવામાં કેટલાંક વિઘ્નો નડવાથી, એનો સાર 'ચરોતર'માં પ્રગટ કર્યો (૧૯૩૩). સર્વસંગ્રહની સાથે જ ગ્રામોદ્ધારના પ્રયત્નો વ્યવસ્થિત રીતે થઈ શકે તે માટે 'ગ્રામસુધારણા મંડળ'ની યોજના એ સર્વસંગ્રહ તૈયાર કરનાર રા. હાથીભાઈ અમથાભાઈ વકીલ પાસે જ તૈયાર કરાવી પણ સંજોગો અનુકૂળ દેખાયા નહિ તેથી છૂટક પ્રયત્નો દ્વારા જ કામ ચાલુ રાખ્યું. અને કેળવણીના પ્રશ્નોના નિકાલ માટે 'પેટલાદ મહાલ કેળવણી મંડળ'ની યોજના ઘડી, તે મંજૂર કરાવી (તા. ૧૨-૨-'૩૩). આ વર્ષે તા. ૪-૧૧-'૩૩ ને રોજ આખા હિંદમાં 'સહકાર દિન' ઊજવાયો. તે તકનો લાભ લઈ સહકારી મંડળીઓના સંચાલન વિષે મનનીય લેખ લખી પેટલાદ તાલુકાની સહકારી મંડળીઓનો વહીવટ સુધારવા બાબત વ્યવહારુ સૂચનાઓ રજૂ કરી. એમ તાલુકાની પ્રગતિના પ્રયત્નોની યોજનાનું એક વર્ષ પૂરું થતાં બીજે વર્ષે, તા. ૧૫-૮-'૩૩ને રોજ, પેટલાદ મહાલના લોકોની પરિષદ ભરવામાં આવી. આ કામોમાં મહાલના વહીવટદાર, પ્રાન્ત શાળાધિકારી અને બીજા લોકનેતાઓનો સહકાર

મેળવાયો હતો તે સર્વ આ સભામાં હાજર રહ્યા અને બીજા વર્ષનો કાર્યક્રમ બહુ ચોકસાઈથી યોજાયો

-

આ પછી ૧૯૩૪ના મે માસમાં અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી’ના આશ્રય નીચે પ્રથમ ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ ભરાઈ તે વખતે ‘ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી’ તરફથી બીજી પરિષદ આણંદમાં ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને એ પરિષદ ભરાય તે વખતે ચરોતર પ્રદેશમાં ઓછામાં ઓછાં સો વાચનાલયો ખોલવાની યોજના કરી આ માટે તેમ જ બીજી પુસ્તકાલય પરિષદ બીજે વર્ષે ભરાય તે માટે તૈયારી કરવા ચરોતર ફરતું પુસ્તકાલય ’ની યોજનાના નિયમો નક્કી કરી તે પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત કરી (તા ૧-૧૨-’૩૪), અને તા ૩૦-૧૨-’૩૪ને રોજ ચરોતરના કાર્યકર્તાઓની સભા ભરી બીજી પુસ્તકાલય પરિષદ માટે સ્વાગત સમિતિ સ્થાપી

આ રીતે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિસ્તારની યોજના ચાલતી હતી તે સાથે પેટલાદ તાલુકાની એ પ્રવૃત્તિના સંગઠનની અને એ સંગઠન દ્વારા કેળવણીના પ્રશ્નોના નિરાકરણની પ્રવૃત્તિએ પણ ચાલતી હતી ‘પેટલાદ કેળવણી મંડળ’ સ્થપાયાથી આ કામને માટે સરળતા થઈ હતી એને માટે પેટલાદ બોર્ડિંગના આદ્ય વિદ્યાર્થીઓમાંના એક નાગરા શ્રી છોટાભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ મંત્રી તરીકે પણ મળી ગયા હતા તેમને પેટલાદની નાનુભાઈ શેઠની મિલના મૅનેજર શ્રી હરિવલ્લભદાસ અને બીજા કાર્યકર્તાઓની મદદ પણ હતી નાણાંની મુશ્કેલી હતી તે માટે કાર્યકર્તાઓ કંઈ કંઈ પ્રયત્ન કરતા હતા એવામાં પેટલાદ બોર્ડિંગ ફંડને માટે બંધ કરવાનું ઠરાવ્યાથી તેને અંગે મળતા ટ્રસ્ટફંડના વ્યાજની રકમ આ નવા કેળવણી મંડળને મળે તેવી વ્યવસ્થા થઈ હતી આ પ્રયત્નોને પરિણામે કેટલાક ગામોમાંથી ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાની રૂએ થતા દંડ સદંતર બંધ થયા હતા, કેટલેક સ્થળે નવી શાળાઓ ઊઘડી હતી, કોઈક સ્થળે બાળકોને ભણવાનાં સાધનો આપવાનું શરૂ થયું હતું, વગેરે કામોની શરૂઆત થઈ હતી

બીજી બાજુ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને અંગે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

ચાલતી હતી મહાલ પુસ્તકાલય પરિષદ દર વર્ષે ભરવા બાબત ખાતા તરફથી સૂચના નીકળી હતી (તા ૮–૯–'૩૪) તે અગાઉ પેટલાદ મહાલ પુસ્તકાલય મંડળે તો એક મહાન પુસ્તકાલય પરિષદ ભરી દીધી હતી, અને પોતાના મહાલ પૂરતી વિદ્યાર્થીઓ માટેની શિષ્ટ વાચનની પરીક્ષાની યોજના શરૂ કરી હતી તે ઉપરાંત પુસ્તકાલયોની તપાસણી વગેરે કામો તો ઠરેલા ધોરણ મુજબ થતા હતા ૭૪

*

આમ શાળાઓ અને પુસ્તકાલયોના સહકાર વડે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારના કામોના વિસ્તાર અને સંગઠનનું કામ ચાલતું હતું તે સાથે આ કામો કરનાર શિક્ષકોના હિતની યોજનાઓ કરવાના સ્વપ્નો મોતીભાઈ સેવતા હતા શિક્ષકની હીન દશાનો એમને રોજ રોજ અનુભવ થતો હતો, એનો ઉપાય સરકાર સિવાય કોઈ કરી શકે તેમ નહોતું અને સરકાર તે કરે એવો સંભવ નહોતો છતાં શિક્ષક વિના જ્ઞાનપ્રચારનું કામ બીજા કોઈ મારફતે થઈ શકે નહિ, એ પણ રોજ રોજ સિદ્ધ થતું હતું એટલે ઉપાય એક જ હતો કે શિક્ષકને એના ધર્મનું ભાન કરાવવું, એના જ્ઞાન, ચારિત્ર, અને આર્થિક સંજોગો સુધરે તે માટે ગઠતની યોજનાઓ કરવી

મોતીભાઈએ આ ત્રણેય કામો પ્રસંગવશાત્ જિંદગીભર કર્યાં હતા તે અનુભવ ઉપરથી હવે તે કાયમની યોજનાઓ કરવા આતુર બન્યા હતા સૌથી પ્રથમ તેમણે પુસ્તકાલયોના વહીવટ કરનાર શિક્ષકોને પુસ્તકાલયના ઉપયોગ બાબત કેટલાક હકો આપ્યા, તેમને જ્ઞાન મળે તે માટે શિષ્ટ વાચનની પરીક્ષાઓમાં બેસવાની પ્રેરણા આપી, તે માટે સવલતો આપી-અપાવી 'ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી'ના આજીવન સભ્યો બનાવવા વગર વ્યાજે નાણાં ધીરવાની યોજના કરી ઘણાને એ લાભ આપી જ્ઞાનનું ઝરણ એમને ઘેર કાયમ વહેતું કર્યું, અને ઉત્સાહી શિક્ષકોને વધુ જ્ઞાન, અનુભવ, અને પ્રેરણા મળે તે માટે પ્રવાસે જવાની, વિદ્વાનોના પરિચયમાં આવવાની, નવી નવી સંસ્થાઓ જોવાની, વગેરે તકો પોતાને ખર્ચે તેમ જ બીજી રીતે મદદ મેળવીને આપી અપાવી આમ અનેકવિધ પ્રયત્નો કરી શિક્ષકો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ તથા શાળાઓને ખરા દિલથી ચહાતા થાય તેવું વાતાવરણ ઊભું કર્યું.

૧૭
‘સરસ્વતીનું તોરણ’
(૧૯૩૪-૩૫)

પેટલાદ તાલુકાની પ્રવૃત્તિઓની સાથે વસો ગામની પ્રવૃત્તિઓ અપૂર્વ વેગથી આગળ વધ્યે જતી હતી. બે દશકાથી ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ કાયમ થતી હતી, વિસ્તાર પામતી હતી, એમાંથી નવી જન્મતી હતી અને એ સર્વને પરિણામે ગામમાં નવીન વાતાવરણ પ્રગટતું જતું હતું.

૧૯૩૦માં હાઈસ્કૂલનું મકાન થયું ત્યારથી ‘વસો કેળવણી મંડળ’ના ઇતિહાસમાં મકાનોનો યુગ શરૂ થયો. કેળવણી મંડળની સ્થાપના વખતે મોતીભાઈએ સ્વામી વિવેકાનંદનો સિદ્ધાન્ત ટાંકી કહ્યું હતું કે કામ કરતાં આવડશે તો પૈસા તો આકાશમાંથી આવી પડશે. એ સાચું પડતું હતું. પ્રવૃત્તિઓનો લાભ લોકોને મળતો ગયો, અને એ લાભ લઈ આગળ વધેલા યુવાનો જીવનમાં સ્થિર થતા ગયા, તેમ તેમ નાણાં આવવાં શરૂ થયાં. સૌથી પ્રથમ ૧૯૨૬માં વિદ્યાદાનની યોજનામાં બહારગામ વસતા યુવકોએ વગર માગ્યે ફાળો મોકલવા માંડયો. એવું એક બે વર્ષ ચાલ્યા પછી બહારગામ વસતા ગામના વતનીઓ પાસેથી વિદ્યાદાન ઉઘરાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ, અને એ ખાતે વાર્ષિક રૂપિયા છસો ઉપરાંતની કાયમની આવક થઈ.

એ જ રીતે હાઈસ્કૂલ સાથે બોર્ડિંગના નિભાવ માટે ટ્રસ્ટ મળ્યું. તેમાંથી મકાન બાંધવાની યોજના થઈ અને એકને બદલે બે બોર્ડિંગો ચાલી. બાલમંદિર અને નવી ગુજરાતી શાળાનાં મકાન માટે પણ નાણાં મળ્યાં. આ મકાનોના પાયા નાખવા, એની ઉદ્ઘાટન-વિધિ કરવા, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ જોવા-જાણવા ગુજરાતના વિદ્વાનો અને લોકસેવકો વસોમાં આવવા લાગ્યા, અને વસો લોકસેવકો અને કેળવણીકારોની તીર્થભૂમિ બન્યું.

૧૯૩૪-૩૫ના એક જ વર્ષમાં છ સાત વિદ્વાનો વસોમાં આવી ગયા. તેમને આ નાના ગામમાં થતા કામથી આનંદ અને આશ્ચર્ય

થયાં. એ વિષે તેમણે કરેલાં ભાષણોમાંથી કેટલાંક અવતરણો આપવાથી આનો ખ્યાલ આવશે.

સૌથી પ્રથમ, તા. ૧૯-૧૧-'૩૪ને રોજ વડોદરા રાજ્યના કર્મસચિવ (હાલ હિંદની રિઝર્વ બૅંકના ડેપ્યુટી ગવર્નર) મે. રા. રા. મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી વસોમાં કેળવણી મંડળ દ્વારા ચાલતી સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કરવા ખાસ જાતે માગણી કરી પધાર્યા. તેમને ગામની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ બતાવી, તેમના માનમાં એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી. તેની સમક્ષ તેમણે નીચેની મતલબનું પ્રવચન કર્યું:

'મને ઘણા દિવસથી સંસ્થાઓ જોવાનો મોહ હતો. એ ઇચ્છા આ જ અનાયાસે પાર પડી છે એ જાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે. અહીં આવતા પહેલાં મેં અમુક સૂચનાઓની નોંધ કરેલી, પરંતુ અહીં આવી બધી સંસ્થાઓનું કાર્ય જોઈ હું તો આશ્ચર્યચકિત બન્યો છું અને વિચારમાં પડ્યો કે શું સૂચના કરું? મારી બધી જ સૂચનાઓનો અમલ થયેલો હું જોઉં છું અને સંસ્થાઓનું કામ જોઈ હું તો એમ પણ કહેવાની હિંમત કરું છું કે, એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે આ સંસ્થાઓનું કાર્ય કેવળ આ ગામમાં કે ચરોતરમાં નહિ પણ દેશમાં સોનેરી અક્ષરે લખાશે અને દેશને માર્ગદર્શક બનશે.

હું તો એક અભ્યાસી તરીકે આવ્યો છું. બોલવું કંઈ જ નહિ અને નિરીક્ષણ કરવું એમ નિશ્ચય સાથે આવેલો, પણ અત્રેનું કામ જોઈ મારો સંતોષ અને અંગત અભિપ્રાય રજૂ ન કરું એ ઠીક નહિ, એટલે જ સહુ સમક્ષ કંઈ કહેવા તત્પર થયો છું.

બે ત્રણ બાબતો તરફ મારું લક્ષ ખૂબ ખેંચાયું. પ્રામાણિક અને વહેવારુ માણસો કામ કરનારા હોય ત્યાં, રા. મોતીભાઈએ કહ્યું તેમ, પૈસા આકાશમાંથી અધ્ધર પડે છે, પણ તેનો સદુપયોગ ભાગ્યે જ થાય છે. ગુજરાતીમાત્ર એવો છે કે માથું ખંજવાળનારને પણ પૈસા આપે. તેમ જ પાટીદારવર્ગ ખૂબ સંસ્કારી છે. તેણે દેશ-પરદેશ જોયા છે અને ખૂબ અનુભવ લીધો છે, એટલે પૈસાની તાણ તો પડવા દે જ નહિ. આ સંસ્થાઓને માટે હું મગરૂર છું અને કહી શકું છું કે જેમ આ પ્રવૃત્તિઓ દૃઢ થશે તેમ તેમને નવીન સ્વરૂપમાં હું નિહાળીશ અને વેસ્ટર્ન ઇંડિયાને નમૂનારૂપ થઈ પડશે.

ઉત્સાહ છે, વહેવાર છે અને કાર્ય કરવાની ધગશ છે એટલે આગળ વધતાં મુશ્કેલીઓ નહિ જ આવે. અખતરા નવીન છે પણ પાકે પાયે કરેલા છે. . . .'*

*

ઉપરના પ્રસંગ પછી બે માસે (તા. ૨૬–૧–'૩૫) બાલમંદિરના નવીન મકાનની ઉદ્‌ઘાટનક્રિયાનો સમારંભ યોજાયો. આ બાલમંદિર બે દસકાથી ચાલતું હતું. ગુજરાતમાં એ પ્રકારનું બાલશિક્ષણનું એ પહેલું મંદિર હતું. એમાંથી પ્રેરણા પામી બાલશિક્ષણને જ પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવી તેના વિકાસ અને પ્રચાર માટે અથાક પ્રયાસ કરી રહેલા ભાવનગર દક્ષિણામૂર્તિના આજીવન સેવક શ્રી. ગિજુભાઈને આ પવિત્ર વિધિ કરવા ખાસ નોતરવામાં આવ્યા હતા. પ્રસગ અનેક રીતે અપૂર્વ હતો. બાલમંદિરના નવા મકાન માટે ગામની એક તરુણ વિધવાએ પોતાના પિતા તરફથી મળેલા સ્ત્રીધનમાંથી પોતાના પતિ સ્વ. જશભાઈ મગનભાઈ અમીનને નામે રૂા. ૪,૦૦૦) કેળવણી મંડળને ટ્રસ્ટ તરીકે આપ્યા હતા. એ રૂપિયા વડે કેળવણી મંડળના બાગની બાજુમા આવેલી ધર્મશાળા જે કેળવણી મંડળે અગાઉથી ખરીદી લીધી હતી તેને સમરાવી બાલમંદિરનું રૂપ આપવામા આવ્યુ હતુ. એ મકાનની પડોશમાં જ નવી ગુજરાતી શાળાનું મકાન હતુ અને હાઈસ્કૂલનાં નીચલાં ધોરણોના વર્ગો માટે એ બાલમંદિરના નવા મકાનને જોડીને જ નવું મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું. આમ કેળવણી મંડળના આશરા નીચે બાળવર્ગથી માંડી હાઈસ્કૂલ સુધીના શિક્ષણની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા થઈ હતી તેનો આ એક મહોત્સવ હતો!

આ અપૂર્વ પ્રસંગે ગિજુભાઈ તેમના મિત્રમંડળ સહિત પધાર્યા હતા. તેમને બાલશિક્ષણના પ્રેમની દીક્ષા આપનાર અને 'વસો કેળવણી મંડળ'ના પિતા બની રહેલા વસોના રાજવી ફકીર દરબાર સાહેબ પણ આ મંડળીમાં હતા. આ પ્રસંગે પેટલાદ મહાલ પુસ્તકાલય પરિષદ, પેટલાદ મહાલ શિક્ષક પરિષદ, બાળકોના વાલીઓની સભા, સ્ત્રીઓની સભા, ગામલોકની સભા, બાળકો અને

* વસો વાર્ષિક પત્રિકા ૧૧ મી, પૃ. ૧૦૫

કન્યાઓની હાથકારીગરીના નમૂનાઓનું 'કલા પ્રદર્શન'—એમ બાલકેળવણીનાં અને લોકકેળવણીનાં વિવિધ અંગોના પરિચય અને પ્રચારના કાર્યક્રમો રખાવ્યા હતા. એ પ્રસંગે બાલમંદિરનું મકાન તથા બાળકોનું 'કલાપ્રદર્શન' ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ કરતાં ગિજુભાઈએ નીચેનું પ્રવચન કર્યું :

'મને જે સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું તે વધાવી લઉં છું. સામા દેખાતા બાલમંદિરને આજે શુભ દિને શુભ મુહૂર્તે ખુલ્લું મુકાયેલું જાહેર કરું છું. પ્રભુદયા જે આપણા ઉપર છે તે સદા કાયમ રહે અને આ મંદિર વસો મારફત હિંદ અને જગતની સેવા કરવામાં મોટો ફાળો આપે. સાથે સાથે કલાપ્રદર્શનને પણ ખુલ્લું મુકાએલું જાહેર કરું છું.

આ ક્રિયાઓ કરતાં મારે જે કહેવાનું ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ કે અહીં આવવામાં હું ખાસ લાગણીઓથી દબાયેલો છું. બાલ પુસ્તકાલયના મકાનની ઉદ્‌ઘાટનક્રિયા વખતે રા. ગોપાળદાસ મને અહીં પહેલી વખત ખેંચી લાવ્યા. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ જેવું વસોમાં છે, તમારાં બાળક માટે તમને ઘણું જાણવા મળશે, એમ કહી દરબાર સાહેબ મને ખેંચી લાવ્યા. આમ વસોની પહેલી યાત્રાએ આવ્યો. અહીંની કિન્ડરગાર્ટન શાળાને જોઈ મને કંઈક નવીનતા લાગી. મોન્ટેસોરીનાં સાધનોનો તે વખતે મને પરિચય ન હતો. છતાંય મને ભવ્ય પ્રેરણા મળી. અને બાળકેળવણીના વિષયમાં મારો જન્મ થયો. એટલે વસોને મેં મારી જન્મભૂમિ માની. એટલે જ ફરીથી નવી પ્રેરણા લેવા અત્રે દોડી આવ્યો છું. મોન્ટેસોરીનાં બે પુસ્તકો રા. મોતીભાઈએ મને આપ્યાં અને એ રીતે મારા જીવનમાં જ્યોત પ્રગટી. એટલે ફરીથી હું તો નવી પ્રેરણા લેવા આવ્યો છું.

મારે માટે તોરણો ન હોય. અહીંની પ્રેરણામાંથી જે શીખ્યો છું તે જમે કરાવી રહ્યો છું. વસોએ જે ચિનગારી આપી તેમાંથી બાલમંદિરની જ્યોત પ્રગટી છે. એ જ્યોત જગતમાં પ્રગટશે એવી આશા સેવી રહ્યો છું. ક્યાંના ગોપાળદાસ? ક્યાંના મોતીભાઈ? અને ક્યાંનો હું? ત્રણેના મેળાપમાં પ્રભુનો હાથ છે એમ હું તો સમજું છું. ઇશ્વરની ઘટના અદ્‌ભુત છે. તેની પ્રેરણાથી આગળ

ચાલીશુ તો હજુ અદ્ભુત કામો થશે વકીલાત સબધી ગ. મોતીભાઈએ કહ્યુ તેમ હજુયે બાળકોની વકીલાત ફરી રહ્યો છું પ્રાચીન સમયમા એવુ હતુ કે એક ધજા, તોરણ, અને મદિર દરેક ગામે હોય જ અને ટોકરી તથા આરતી વગેરેની ક્રિયાઓ પણ હોય આ નવા યુગમા નવી ધજા અને નવુ તોરણ જોઈએ. रा मोतीभाई सरस्वतीनु तोरण बाधी रह्या छे अने बालमदिरनी धजा रोपवानु कार्य हु करी रह्यो छु

બાળકોનુ અજ્ઞાન દૂર કરતા વર્ષો જોઈએ, છતા ટૂંકા જીવનમા જેટલુ થાય તેટલુ કરી લેવા, આ પ્રવૃત્તિને વધારે જોશ આપવા અધ્યાપન મદિર કાઢ્યું છે. બાલ મંદિરના પૂજારીઓ વધારી આ કાર્ય ઝડપથી વધારવા ઇચ્છુ છુ બાલમદિરના પૂજારીઓમા સ્વતઃ તાકાત, ઉપાસના અને ઉત્સાહ હશે તો બધુ મળી રહેશે, પણ જો તેનો પૂજારી ખોટો શખ ફૂંક્યા કરશે તો કંઈ જ નહિ થાય. એટલે મારા શિક્ષકોને કહુ છુ કે મદિર નાનુ હોય કે મોટુ, અદર શણગાર હોય કે ન હોય, તેની ફિકર ન કરતા તમે પૂરા જાગ્રત રહેજો બાલમંદિર આપણે બરોબર ન ચલાવીએ તો તેમા કદાચ માણસ ઠગાશે પણ પ્રભુ નહિ ઠગાય, અને આપણુ કાર્ય નિષ્ફળ જશે. આપણી જવાબદારી ગંભીર છે આજ ચોમેર નવી કેળવણીનાં બ્યૂગલો ફૂંકાય છે વિજ્ઞાનના અનેક પ્રયોગો કરી વિજ્ઞાનીઓ નવી શોધખોળો કરી રહ્યા છે. બાળમાનસ શુ છે? એ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરવાનુ કાર્ય હાથ ધર્યું છે, તેને અધૂરુ ન નાખવુ જોઈએ આજે સૂર્યોદય થયો છે. તેના પ્રકાશમા બાળકેળવણીનો વિચાર કરો. માબાપો બાળકોને બરાબર સાચવી ઉછેરી જાણતા નથી એટલે બાલગૃહો કાઢવાના વિચારો કરી રહ્યો છુ દક્ષિણામૂર્તિ આ કાર્ય ક્યારે હાથ ધરે એ અત્યારે ચોક્કસ ન કહું. છતા એ વિચારોની ગડમથલ તો થઈ રહી છે.

વસોનો વાર્ષિક રિપોર્ટ વાચી, અહીની અનેક સસ્થાઓના નામ સાંભળી તેમ જ અહેવાલ વાચી ગૂચવાઈ જાઉ છુ વસો નવી જાતનુ Agriculture Farm છે, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ પેદા કરનાર ક્ષેત્ર છે, એમ કહું તો ખોટુ નથી અનેક પ્રવૃત્તિઓ એમાથી ઊગ્યા જ કરે છે પ્રવૃત્તિઓમાની એક, મારે, બાલમદિર છે. તે

સબધી ધ્યાન ખેચવા માગુ છુ યુગે યુગે દેવો પણ ગત્નાના ચાહે છે મર્જનહારની જે દિવ્યતા છ તે દિવ્યતા આના બાનમદિર દ્વારા પ્રગટ થવા માગે છે આ બાનમદિરને ઓટને આવી જેઓ ઉપાસના કરશે તેઓ આત્મ લ્યાણ મેળવશે માણસ રાગદ્વે વિના જીવનમા આગળ વધે એ સ્થિતિ નાવવાનુ કાર્ય કેળવણીથી જ થાય આ કેળવણી બાનશિક્ષણથી જ થાય આના મરસ્વતીમદિરને જીવન ઉપાસના માટે ઓળખી લઈએ તો એ કાર્ય સુલભ બને આજ ધન્યભાગ્ય ઘડી છ કે શ્રી મોતીભાઈ અગાર સાહેબ અને હું સારા મિત્રો નીવડયા સૌનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ અનુભવી હું ભાગ્યશાળી થયો છુ આ બાનમદિર મતત તપો, યશકીર્તિ ફેલાવો અને સૌ સુખી જીવનનો આનદ સર્વત્ર પ્રગટો'*

*

બાનમદિરના મકાનનો ઉદ્દ્ઘાટનવિધિ થયા પછી ત્રણ માસે એ જ ચોગાનને બીજે છેડે વિદ્યાર્થી આશ્રમના મકાનનો પાયો નાખવાનો વિધિ થયો આ પ્રવૃત્તિ પણ બાનમદિરના જેટલી જ જૂની હતી, અને મોતીભાઈને બાનમદિરના પ્રચાર જેટલી જ વહાલી હતી વીસ વર્ષ સુધી અનેક સફળ નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરી એને ચલાવી હતી અને તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે કાયમ થાય તે માટે મોતીભાઈ કઈ નઈ યોજનાઓ વિચારી રહ્યા હતા તેવામા એમની શ્રદ્ધા પ્રમાણે એક દિવસ ઓચિંતા આકાશમાથી પૈસા પડયા × અને સૌની અજાયબી વચ્ચે જોતજોતામા વિદ્યાર્થી આશ્રમનુ મકાન બાધવાની તજવીજ થઈ એનો પાયો નાખવાનો વિધિ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિવેચક અને અધ્યાપક 'પ્રસ્થાન' માસિકના તત્રી શ્રી રામનારાયણ પાઠકને હાથે કરાવવામા આવ્યો તે પ્રસગે અધ્યાપક પાઠકે નીચેના વિચારો દર્શાવ્યા

'કેળવણી ધામો જોવા જવાની મને ઘણા વખતથી ઇચ્છા થયેલી તમો આવવા ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી આજનો પ્રસગ મને મળે છે તે માટે સૌનો ઋણી છુ એમ ન માનશો કે આ કાર્ય

---

* વગો વાર્ષિક પત્રિકા ૧૧મી પૃ ૧૦૮

× તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયો છ જુઓ ખડ ૩ પ્રકરણ ૧૨

મારે હું લાયક છુ. રા મોતીભાઈને હુ મારા મુરબ્બી માનુ છુ, એટલે તેમની આજ્ઞા સ્વીકારી લેવી જોઈએ. જ્યારથી રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં હુ પડયો ત્યારથી કેળવણીના ક્ષેત્રમા મે મારો ફાળો આપના પ્રયત્ન કર્યો છે આ દૃષ્ટિથી આજનુ આ કામ મે સ્વીકાર્યું છે.

વસોમા આટલી બધી સંસ્થાઓ જોઉ છુ ત્યારે મને લાગે છે કે એક સમર્થ વ્યક્તિ એકીજનને પણ ઘણા સારાં કાર્યો કરી શકે છે અમુક સારી વ્યક્તિઓએ ચરોતરની સસ્થાઓ માટે ઘણુ કર્યુ છે. વનનગડા જેવા ગુજરાતમાં આવી સસ્થાઓ દ્વારા મોટુ પરિવર્તન થતા, આપણા સમાજમા કળા સગીત, ચિત્રકામ વગેરે બહુ જ સુદર વસ્તુઓ છે એવી માન્યતા ઘણાને થતી જાય છે પણ આપણામાના કેટલાક કળા અને જીવન વચ્ચે ભેદ પાડતા આવ્યા છે તે માટે મારો વાધો છે કવિ કવિતાના સર્જનમા આનદ માને છે, કેળવણીકાર કેળવણીની નવી સસ્થાના સર્જનનો આનદ લે, એ જ રીતે બધી જાતના સર્જનો માટે સ્થાન આપવુ જોઈએ માત્ર કળા, સંગીત કે ચિત્ર તેને જ સર્જન કહેવુ એ ઠીક નથી સર્જન એક પ્રકારનુ ન હોઈ શકે સમાજમા આજે આવા અનેક સર્જનોની જરૂર છે.

વસોની સસ્થાઓ એ પણ બતાવે છે કે એક માણસ ધારે તો આવા સર્જનો થઈ શકે છે સાચા કેળવણીકારે તો આજના સરકારી શિક્ષણની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ કેવળ દ્વેષથી સર્જન થતુ નથી, પ્રેમમાથી સર્જન થાય છે જ્યારે દ્વેષથી સર્જન તો ન જ થાય પણ નાશ થાય સાચા કેળવણીકારે કેળવણી પણ બદલવી જોઈએ

× × × ×

આપણે કેળવણીમા અનેક જાતના અખતરા કર્યા છે અહીં વસોમા પણ એ અખતરા માટે અનેક સસ્થાઓ કાઢી છે સરકારી શાળાઓની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવાનો હેતુ એ નવા સર્જનમા રહેલો છે તે જ રીતે સાહિત્યમા પણ નવા સર્જનના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે એ પ્રયત્નોને ચાલુ રાખી આવા નવા સર્જનોનો ઉત્સાહ સમાજમાં વધવો જોઈએ '

બે સહકારી મંડળીઓ

(૧૩-૫-૧૯૩૫)

૧૯૩૫નું વર્ષ આવી પહોંચ્યું અને નિવૃત્તિના દિવસો પાસે આવતા જોઈ મોતીભાઈ હરખાવા લાગ્યા. સરકારી નોકરી કરતાં રાત કે દિવસ, ટાઢ કે તડકો, ભૂખ કે તરસ, પગાર કે બઢતી, કશાની પરવા કરી નહોતી. માત્ર સેવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં અને સેવાનું રટણ કર્યું હતું. સેવા કરતાં કરતાં અનેક વહાલી લાગતી ચીજો, આદર્શો, લાગણીઓ, અને સગવડો છોડવી પડતી હતી. એમ કરવા છતાં સેવાધર્મના પાલનને હદ દેખાતી નહોતી. સેવાઓની સફળતાએ જ સેવાનાં ક્ષેત્ર એટલાં ઉઘાડ્યાં હતાં કે મોતીભાઈનાં 'અનેક ગજવાં' ઓછાં પડતાં હતાં અને 'હજાર હાથ' ટૂંકા પડતા હતા. -અને છતાં વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં દોરી રાખેલા નકશા પ્રમાણે કરવાનાં દેશસેવાનાં કામોનો હિસાબ કરી જોતાં જણાતું હતું કે દેશસેવા તો શું પણ વતનની સેવાનો કાર્યક્રમ પણ પૂરો થઈ શક્યો નહોતો. સેવાધર્મની વેદી માંડનાર મોતીભાઈ એકલા એકલા એ વેદીમાં સમિધ નાખ્યા કરતા હતા. એમાંથી અનેક ભાવિક જનો ચિનગારી લઈ જતા હતા. પણ મોતીભાઈએ ઇચ્છયું હતું તેટલો અગ્નિ એ વેદીમાં પ્રદીપ્ત થવાનું હજી બાકી હતું. તે જોતા હતા કે તેમની ધૂપદાનીમાંથી ચિનગારી લઈ ગયેલા મહાત્માઓએ અન્યત્ર મહાન વેદીઓ જમાવી હતી. એનાથી એમને અજબ પ્રેરણા• મળતી હતી. અને પોતાના કાર્યક્રમને પૂરો કરી લેવા તે અધીરા બનતા જતા હતા. "નિવૃત્તિ મળતાં 'free as birds' (પંખીઓ જેવો સ્વતંત્ર) થઈશ", એમ તે વાતવાતમાં હરખાઈ જઈને બોલતા, અને અધૂરાં કામો બાકીનાં ત્રણ વર્ષમાં કરી લઈ સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લેવાનાં સ્વપ્નો સેવતા હતા.

નોકરીને અંગે મળતી બધી રજાઓ અને ફુરસદની ઘડીઓ જનસેવાનાં કામો કરવામાં વાપરવાની પ્રથા રાખી હતી. તે રિવાજ મુજબ નિવૃત્તિ લેવા પહેલાં સરકારી રાહે પોતાને ખાતે જમા રહેલી

રજાઓ ભોગવી લેતા તેમણે વર્ષની શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન આરંભ્યા આખી જિંદગી કરમ્યા। માંદગીનો ટૂંકી અનુભવ થયો નહોતો, તે બે વર્ષથી થવા લાગ્યો હતો ૧૯૩૩મા ઉધરસ થઈ આવેલી તેની તપાસ કરતા 'કૅન્સર'ની શંકા ગયેલી, પણ તે ખોટી પડેલી છતા ઉધરસ એટલી ભારે હતી કે બોલવાનુ બંધ કરી આરામ લેવો પડેલો એથી ઉધરસ શમેલી, પણ તે અવારનવાર દેખા દેતી તે આ વર્ષ (૧૯૩૫)ની શરૂઆતમા જ દેખાઈ તેથી આરામ માટે રજા લેવાની જરૂર જણાઈ રજા ઉપર ઊતર્યા, પણ ઉધરસ મટી ગઈ, એટલે પાછા કામે વળગ્યા એ કામો કરવા એક માસની રજા લઈ નસો જઈ રહ્યા, અને નમો અને પેટલાદ તાલુકાના કામો આગળ ધપાવવામા ગૂથાયા ઘણા વર્ષોથી વિચારી રાખ્યા પ્રમાણે લોકહિતના પ્રશ્નો ઉપર વસોમા એક વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવી અને તે પ્રમાણે નવ વ્યાખ્યાનો આપ્યા આ વ્યાખ્યાનો સાથે જ આવતા દસ વર્ષમા કરવાના કામોની રૂપરેખા નોધપોથીમા લખી

આમ નિવૃત્તિ પછી ગામમા આવી કરવાના કામોની એક બાજુ માનસિક ભૂમિકા રચાતી હતી, ત સાથે જ કામો શરૂ પણ થતા હતા એમાના બે મહત્ત્વના અને મોતીભાઈની આ વખતની મનોવૃત્તિના સૂચક હોઈ અત્રે નોધીશુ

સ્વામી અખંડાનંદ, ઠક્કરબાપા તથા ગાધીજીના દૃષ્ટાતથી તથા રોજ ને રોજ થતા અનુભવોથી એમનુ ચિત્ત ગરીબો વિધવાઓ, અનાથો, પછાત કોમો અને હરિજનોની સેવા તરફ વળ્યુ હતુ પ્રસગ મળતા બધા કામો છોડી દુખિયાના દુખમા રાહત આપવાના કામ કરવા તે દોડી જતા હતા વડોદરામા તેમને ઓળખનાર દરેકો માટે તે 'સંકટ સમયે મેચવાની સાકળ' જેવા બની રહ્યા હતા વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, સરકારી નોકર સમાજ સેવક દેશસેવક—એ વર્ગને માટે તો તે વિષમતુ આશ્રયસ્થાન બન્યા હતા તે ઉપરાત પોતાના મિત્રમડળમા તેમણે ઘણાને કહી રાખ્યુ હતુ કે મદદને પાત્ર કોઈ માણસ જણાય તો તેને તાત્કાલિક રાહત થાય તેટલી મદદ કરવી અને પછીથી તે રકમ મારી પાસેથી માગી લેવી ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની લડત વખતે પોતે તે લડતમા તો ભાગ લઈ શકેલા નહિ પણ લડતમા પડેલા સૈનિકોના કુટુંબોને રાહત

આપવાનું મૂળ કામ એમણે વર્ષો સુધી કરેલું, અને ઘણાં દૃષ્ટાન્તોમાં એમની મદદ આશીર્વાદરૂપ નીવડેલી.

આ બધા અનુભવો ઉપરથી એમની ખાતરી થતી ગઈ હતી કે દેશનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ગરીબાઈ છે. અને તે માટે અનેકવિધ પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. એવા પ્રયત્નો કરવાના સ્વપ્નો તે સેવતા હતા. તેમના એક મહાન સ્વપ્નને તેમણે આ યોજનાઓમાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું.

૧૯૨૭ના રેલસંકટ વખતે પેટલાદ તાલુકાના ગામોમાં ફરતા વસો નજીકના રૂણ ગામની ભાગોળે તળાવને કિનારે રહેતી શેનવા નામની અસ્પૃશ્ય કોમના ઘરો તરફ કાર્યકર્તાઓનું ધ્યાન ગયેલું. શેનવા જાતિ ભંગીઓ કરતા પણ હલકી ગણાય છે. ખેતરોમાં મજૂરી કરીને અથવા શણના દોરડા બનાવવાનો ઉદ્યમ કરીને જીવન ગુજારે છે. એમને ઉજળિયાત હિંદુ કોમો તો આશરો ન જ આપે, પણ એમની કોમના ઢેડ, ભંગી, ચમાર પણ એમને આશરો ના આપે. એટલે એમની સ્થિતિ ઢોર કરતા પણ હલકી. રૂણમાં આ લોકો એક પાટીદારની જમીન ઉપર ૧૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૦ ફૂટ પહોળી એવી ખોલીઓ બાંધી રહેતા હતા, અને એ બદલ વાર્ષિક રૂા ૩ થી ૪ ભાડું આપતા હતા. આવી ખોલીઓની એક હાર હતી. દરેક ખોલીમાં આઠદશ માણસનું કુટુંબ રહે. એને ન મળે બારણું કે ન મળે જાળિયું. આગણામાં અસહ્ય ગંદકી. અને ત્યાં જઈ ઊભા રહો તો અંધારું, ગરીબાઈ, સંકડાશ અને જીવનનિર્વાહના સાધનોની તંગીરૂપી કાદવમાં, મરવાની આળસે જીવતા માનવજંતુઓનો ઉકરડો દેખાય.

રેલસંકટ વખતના વાતાવરણમાં આ લોકોની સ્થિતિ જોઈ કાર્યકર્તાઓને એમને માટે કંઈક કરવાની લાગણી થઈ આવી. તેમણે વિચાર્યું કે, પેટલાદના દાતાર શેઠ મરહૂમ નારાયણભાઈ કેશવલાલ પરીખના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી અને મુંબઈની રાહત સમિતિ તરફથી નાણાં મેળવી, આ લોકો માટે એક ખેતર ખરીદી, તેમને હવા અજવાળાવાળા અને સ્વતંત્ર માલિકીના ઘરો બંધાવી આપવાની તજવીજ કરવી.

એ વિચાર પ્રમાણે તેમણે પેટલાદના ટ્રસ્ટમાંથી રૂા ૨૦૦) મેળવ્યા પણ ખરા, અને બાજીના માટે રાહતસભાને વાત કરી. આ પછી એ શેનવા લોકોના ઘર પડી ગયા, એટલે આ હકીકત

ઠક્કરબાપાને જણાવી ઠક્કરબાપાએ પેટલાદ, બોરસદ, નડિયાદ અને આણંદ તાલુકાની પછાત કોમોના પડી ગયેલા ઘરોની તપાસ કરી મદદની યોજનાઓ કરવાનુ કામ મોતીભાઈ અને તેમના પેટલાદ તાલુકાના સાથી શ્રી હરિવદનભદ્રામને સોંપ્યુ. એ કામમાં આ શેનના લોકોના ઘરોના પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થયો અને એ ખાતે મંજૂર થયેલા ગહતફંડમાથી રૂા ૫૮૧) શેનના લોકો માટે ખેતર ખરીદવા માટે મળ્યા

આ રીતે રૂા ૭૮૧)ની મદદથી અને મોતીભાઈ અને તેમના મિત્રોની લાગવગથી શેનવા લોકો માટે તેમના મૂળ વાસની નજીક એક ખેતર ખરીદવામા આવ્યુ આ ખેતરમા ૪૦'×૧૬૬' ના માપનુ એક એના ૫૬ ઘરો બધાય એવી યોજના તૈયાર કરવામા આવી જેને આ યોજનાનો લાભ લેવો હોય તેની પાસેથી ઘર દીઠ વાર્ષિક રૂા ૧) જમીનનુ ભાડુ લેવાનુ ઠરાવ્યુ, અને તેને અપાયેલી જમીનમા તે જાતે ઘર બાધી લે એવી યોજના રાખી જમીન ધર્માદા રખાઈ હતી છતા શેનના લોકો ભાડાથી થાય, ઘર કે જમીન વેચી કે ગીરો મૂકી જાતે જ મુસ્કેલીમા ન આવી પડે, એ ઉદ્દેશથી જ નામનુ ભાડુ લેવાનું રાખ્યુ હતુ અને એ ભાડાની રકમનો ઉપયોગ તેમના જ હિતમા કરવાનુ ઠરાવ્યુ હતુ અને આ કામ ઉપર કાયમની દેખરેખ રહે તે માટે જમીનનો દસ્તાવેજ 'વગો કેળવણી મંડળ'ના નામનો કરાવ્યો હતો (તા ૩૧–૩–'૩૧)

આ યોજના તૈયાર થઈ હતી અને શેનના લોકોએ તેનો લાભ લેવા ઉમેદવારી નોધાવી દીધી હતી એટલે નવી જમીન ઉપર ઘરો બાધવાનુ શરૂ કરવાનુ હતુ આ કામ મોતીભાઈએ આ રજાઓમા આરંભ્યુ તે માટે વસો અને પેટલાદના મિત્રોને, આ કામમા દિલસોજી ધરાવનાર અમલદારોને અને હરિજનસેવાના કામ કરનાર તથા બીજા સમાજસેવકોને જાહેર આમંત્રણ આપી શેનવા લોકોના ઉદ્ધારના આ પ્રથમ પ્રયત્નને જાહેર ઉત્સવ તરીકે ઊજવ્યો તા ૧૦–૩–'૩૫ ને રોજ નવી જમીન ઉપર ખાતમુહૂર્તનો વિધિ થયો એ વિધિ વખતે હાજર રહેના ગૃહસ્થોએ આ ગરીબ લોકોના ઉદ્ધારના પુણ્યકાર્યમા કંઈ ને કંઈ મદદ આપવાનુ જાહેર કર્યું એક ગૃહસ્થે ઘરો બાધવા માટે પાણીની જરૂર પડે ત્યારે કોસ ચલાવવાના

ખર્ચમા રૂા ૧૨૫) આપવાનુ જાહેર કર્યું બીજા ગૃહસ્થે નળિયાના ખર્ચમા રાહત મળે તે માટે એક હજાર નળિયા દીઠ આઠ આના મદદ તરીકે આપવાનુ જાહેર ર્યુ મોતીભાઈએ દરેક ઘરવાળાને બે ચોકઠા અને એ જાળિયુ મફત બક્ષિસ આપવાનુ જાહેર કર્યું અને તે માટે નાણા પોતે ઉઘરાવી લેવાની જવાબદારી સ્વીકારી

આ વિધિ પછી બે માસમા શેનના લોકોએ સખત મહેનત કરી ઘરો બાધી દીધા એ લોકોનો ઉત્સાહ જોઈ મોતીભાઈએ તેમને પોતે જાહેર કર્યું હતુ તે કરતા વધુ મદદો આપી એક ચોકઠાને બદલે બે ચોકઠા મફત આપ્યા છાપરા ઉપર દેશી નળિયા નાખવાનુ ઠરાવેલુ પણ ગણતરી કરતા ૩ લાખ નળિયા જોઈએ તેમ જણાયુ એટલી મોટી સખ્યા ટૂકા સમયમા ન થઈ શકે એમ જણાયુ એટલે નાછૂટકે પતરા નાખવાનુ ઠર્યું તે માટે રૂા ૩,૦૦૦થી ૪,૦૦૦ જોઈએ આવડી મોટી રકમ આ ગરીબ લોકોને કોણ ધીરે? એટલે મોતીભાઈએ તેમને માટે એક સહકારી મડળી યોજી આ મડળીને ‘વસો સહકારી બેંક’ ઘરો લખાવી લઈને દરેક ઘર દીઠ રૂા ૭૫) ધીરે એવી યોજના રી ૭ ટકા વ્યાજ લેવાનુ રાખ્યુ અને માસિક રૂા ૧) ના હપતા રી આપ્યા

ઉપરની યોજના પ્રમાણે બેંકના વ્યવસ્થાપકો તરફથી જ મોભ તથા પતરા મગાવી આપવાની વ્યવસ્થા થઈ એટલે પડતર ભાવે એ માલ શેનના લોકોને મળ્યો હરાવેલી હદ પ્રમાણે દરેક ઘરવાળાને રૂા ૭૫)નો માલ આ રીતે આપવામા આવ્યો તોપણ દરેકને ઈક કઈક ખૂટતુ રહ્યું તે આગળ ઉપર પૂરુ રી લેવાનુ રાખ્યુ ઉપરાત તેમને માટે એ સ્વતત્ર કૂવો બધાવી આપવાની તજવીજ શરૂ કરી તે માટે તથા મફત અપાયેલા ચોકઠા માટે મોતીભાઈએ પોતાની પાસેથી તેમ જ પોતાના મિત્રો પાસેથી નાણા એ ઠા ર્યાં અને ખૂટચા તે હક્કગમાપા મારફતે મેળ યા

આ આખુ મ ‘વસો કેળવણી મડળ’ અને વસો સહકારી બેંક'ના કાર્યકર્તાઓની મહેનત, જોખમદારી અને આર્થિક મદદથી થયુ શેનવા લોકોની સહ ારી મડળી ાઢી પણ તેના વહીવટનુ બધુ કામ મોતીભાઈની દેખરેખ નીચે વસોની બેંકે ઉપાડ્યુ આમ નિવૃત્તિ પછી કરવાના કામોની એક દિશા નક્કી થ અને કામોની

જેકે 'રૂણના શેનવા લોકોની સહકારી મંડળી' સ્થાપી ગરીબોની સેવાની પ્રવૃત્તિની સ્થાપના કરી (તા. ૧૩–૫–'૩૫).

*

જે દિવસે રૂણના શેનવાની સહકારી મંડળી સ્થપાઈ તે જ દિવસે ગરીબોના ઉદ્ધારની એક બીજી મંડળી પણ સ્થપાઈ. એનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જેવો છે.

એમ બન્યું કે આ રજાઓના દિવસોમાં એક દિવસ મોતીભાઈએ પોતાના ઘરનું પાણી ભરનાર નોકર સાથે તેના પગાર વગેરે સંબંધી વાત છેડી. માલૂમ પડ્યું કે તે નોકર પાણી ભરવાનો ધંધો કરતો હતો. કેળવણી મંડળની હાઈસ્કૂલમાં તે કામ કરવા બદલ તેને માસિક રૂા. ૯) પગાર મળતો હતો. તેને રૂા. ૮૦) દેવું હતું. તે દેવા પેટે તેને વ્યાજના માસિક રૂા. ૮) એક શાહુકાર (!)ને ઘેર ભરવાના હતા. એટલે એની કમાણીના રૂા. ૯)માંથી તે તો માત્ર એક રૂપિયાનો જ માલિક હતો. નોકર એટલો ભોળો હતો, કે મોતીભાઈએ એની વાત સાચી માની નહિ. તેમણે બીજા મિત્રોને આ હકીકત કહી, અને સાચી ગિના શી છે તેની તપાસ કરાવી. તપાસ કરતાં તેની કહેલી હકીકત સાચી માલૂમ પડી. સૌ આશ્ચર્યચકિત થયા અને આવી રીતે ગરીબો સાથે ધીરધારનો ધંધો કરી તેમને સદા 'hewers of wood and drawers of water' (પાણી ભરનાર અને લાકડાં કાપનાર ગુલામો) રાખનાર લોકો આ જમાનામાં પણ હોય છે એ સ્થિતિ જાણી મોતીભાઈને ગરીબોની સેવાનું એક વિશાળ ક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું. તેમણે તરત જ એ નોકરનું દેવું વાળી આપવાની યોજના કરી.

આ દેવું વાળવા તેના માસિક રૂા. ૯)ના પગારમાંથી રૂા. ૮) અગાઉની માફક તે આપ્યે જાય, અને બીજા દશ માસમાં તે દેવામાંથી મુક્ત થાય, એવી યોજના કરવામાં આવી. અને એ યોજના સફળ થાય, તથા બીજા નોકરો આવાં દેવાં કરતા અટકે અને કર્યાં હોય તો તેમાંથી મુક્ત થાય, તે માટે રૂણના શેનવાઓની મંડળી સાથે જ 'વસોના પગારદાર નોકરોની આંટ વધારનાર સહકારી મંડળી'ની સ્થાપના કરી (૧૩–૫–'૩૫).

૧૯

નિવૃત્તિ—વિદાયસંદેશ

(તા. ૨૮-૧૧-'૩૫)

નિવૃત્તિ પછી કરવાની પ્રવૃત્તિઓ માટે વસો અને પેટલાદ તાલુકામાં ભૂમિકા રચાતી હતી, તેમ વડોદરામાં નિવૃત્તિ માટે છેવટની તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. પણ નિવૃત્તિ માટેની તૈયારીનો મોતીભાઈનો અર્થ સામાન્ય રિવાજ કરતાં ઊલટો હતો. તેમણે નોકરી કરતાં કરતાં બને તેટલી લોકસેવા કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા અને નોકરી છોડતી વખતે પણ એ જ ભાવને તેમણે અનેકગણો વધારી દીધો હતો. એટલે નિવૃત્તિના દિવસો જેમ જેમ નજીક આવતા ગયા તેમ તેમ સરકારી કામો જેટલાં થાય તેટલાં કરી છૂટવા તેમણે ચોતરફથી પ્રયત્નો આરંભ્યા. અધૂરાં કામો પૂરાં કરી તેમને સધ્ધર સ્થિતિમાં લાવી મૂકવા બનતું કરવા માંડ્યું, અને બાકી રહેલાં નવાં કામો બને તેટલાં શરૂ કરવા માંડ્યાં. જેમ જેમ કામો થતાં ગયાં તેમ તેમ મોતીભાઈને જાણે યૌવન પાછું આવતું હોય તેમ ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો અને નિવૃત્તિના દિવસ પછી જિંદગીભરનો ચડેલો આરામ લઈ પોતાને મનગમતી નવીન પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવાનાં સ્વપ્નો તે સેવવા લાગ્યા.

પણ ઉત્સાહનાં વિમાન એમ નિર્બંધ રીતે ઊડતાં હતાં તેવામાં એના ઉપર ઓચિંતી 'બ્રેક' વાગી. પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત તેમણે વડોદરા મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના શિક્ષકો દ્વારા કરી હતી. 'મિત્ર-મંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના સૌથી પ્રથમ આ શિક્ષકો સમક્ષ મૂકવામાં આવી હતી, અને પાછળથી એમના દ્વારા જ એ પ્રવૃત્તિની જમાવટ પણ થઈ હતી. એટલે નિવૃત્તિ લેતા પહેલાં એ જ કૉલેજના શિક્ષકો સમક્ષ પાંચ ભાષણો આપવાની યોજના કરી. પણ એ યોજનાનો અમલ કરે તે પહેલાં એક દિવસ હોઠ ઉપર ઓચિંતો

ઝણઝણાટ થયો ડૉક્ટરોને શરીર બતાવતા માલમ પડયુ કે, શરીરમા લોહીનુ દબાણુ વધી ગયુ હતું અને આરામ લેવાની જરૂર હતી

ઘડીભર બધા કાર્યક્રમો બધ રહ્યા થોડા દિવસ આરામ અને ઉપચાર લેવાયા. તબિયતને આરામ થયેલો જણાયો એટલે ફરી પાછુ કામ શરૂ થયુ કામ શરૂ થયુ અને ફરી 'બ્રેક' વાગી નિવૃત્તિ પહેલા જ નિવૃત્તિ લેવાની ફરજ પડી બધા કામો અને કાર્યક્રમો મોકૂફ રાખવા પડ્યા અને વસો આવી ફરજિયાત નિવૃત્તિ ભોગવવાનો કાર્યક્રમ યોજવો પડયો. વસોમા હોય ત્યારે મોતીભાઈ ભાગ્યે જ કોઈ દિવસ કેળવણી મડળની સસ્થાઓમા ગયા વિના રહેતા તે રિવાજને પણ આ દિવસોમા 'બ્રેક' વાગી વાચના-લખવાનું પણ બધ કરવુ પડયુ અને ડૉક્ટરોની સલાહ પ્રમાણે સપૂર્ણ આરામ લેવાનુ શરૂ કરવુ પડયુ

ડૉક્ટરોની સલાહ હતી કે થોડા માસ કોઈ એકાત સ્થળે જઈ સપૂર્ણ શાન્તિ ભોગવવી તે માટે દેવલાલી જવાના વિચારો ચાલતા હતા પણ થોડા દિવસના આરામથી શરીરને સારો ફાયદો થતો જણાયો, અને નિવૃત્ત થવાની તારીખ, ૨૮ મી નવેમ્બર નજીક આવવા લાગી એટલે મોતીભાઈએ પોતાનુ કામ પાછુ હાથમા લીધુ ડૉક્ટરોની સલાહ અને ચેતવણીને માન આપી નોકરી ઉપર ચડવાનુ મોકૂફ રાખ્યુ પણ વડોદરે જઈ, અધૂરા રહેલા સરકારી કામો રામજીમદિરના પોતાના મુકામ ઉપર મગાવી ઘેર બેઠા તેના નિકાલ કરવા માડયા

નિવૃત્તિના દિવસના એક અઠવાડિયા અગાઉ આ કામો પૂરા કરવામા મદદ કરવા અને તે સર્વની વિગતોની સમજ પાડવા રાજ્યના માર્ગદર્શકોને પોતાની પાસે બોલાવી રાખ્યા અને બધા પ્રશ્નોના નિકાલ પોતાની જાતે કર્યા રાતદિવસ કામ ચાલુ રાખ્યુ પુસ્તકાલય ખાતાના વહીવટના ઘોરણો બાબત પાછળના માર્ગદર્શકોને મુશ્કેલીઓ ન નડે તે માટે નાની નાની વિગતોની અને તેની ચોખવટ કરતી સૂચનાઓ, મુસદ્દાઓ અને લેખો લખ્યા લખાવ્યા આ અરસામા 'બ્લડ પ્રેશર' ઉપરાત જમણા હાથનો અગૂઠો પાકયો હતો તેથી લખવામા ઘણી મુશ્કેલી પડતી છતા દઢતાથી એ દર્દને અવગણી રાતદિવસ કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાનુ

ચાલુ રાખ્યું. તા. ૨૮ મી નવેમ્બરે — છેલ્લે દિવસે — નોકરી ઉપર હાજર થયા. રોજની માફક શાન્તિથી કામ કર્યું અને અધૂરાં રહેલાં કામોના નિકાલ કર્યા. ઓફિસનો સમય પૂરો થવા આવ્યો તે પહેલાં બે કલાકે બે માણસો આવી પહોંચ્યા. એક ગામે પુસ્તકાલય ખોલવાનું હતું. લોકમદદ મળી હતી. પણ સરકારી બજેટ થઈ ગયેલાં હોવાથી ચાલુ વર્ષે સરકારી ગ્રાન્ટ મળી શકે તેમ નહોતું. મોતીભાઈ સાહેબ નિવૃત્ત થવાની તૈયારીમાં હતા, તેથી તેમને હાથે જ આ કામ થઈ જાય એવી ભાવનાથી આ બે જણ એમને આતુરતાથી શોધતા હતા.

મોતીભાઈએ એમની વાત એમની લાક્ષણિક ધીરજથી સાંભળી અને સરકારી રાહે મળતી મદદો લોકોને જે ભાવે પચીસ ત્રીસ વર્ષથી આપતા આવ્યા હતા તે ભાવથી, 'નિયમમાં અપવાદ' કરીને, પેલા ગામને પુસ્તકાલય ઉઘાડવાની મંજૂરી આપી.* અને પુસ્તકાલય કેમ ઉઘાડવું, તે પ્રત્યે ધનવાનોનો શો ધર્મ છે, વગેરે વાતો પણ સમજાવી.

સરકારી નોકરીને અંગે એમની એ છેલ્લી સેવા હતી. એક કલાક પછી એ કર્તવ્યભૂમિને તે સદાને માટે છોડવાના હતા. વડોદરાના જૂના સરકારવાડાનું મરાઠી યુગનું એ મકાન અને મોતીભાઈની એ બેઠક હજી હયાત છે. બહાર નવી ઢબના રસ્તા નંખાયા છે. સામે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીનું અમેરિકન ઢબની રચનાવાળું મકાન ખડું છે. તેમાં અદ્યતન પદ્ધતિએ પુસ્તકાલયનો વહીવટ થાય છે, અને હિંદનાં મહાન પુસ્તકાલયોમાં એની ગણના થાય છે.

મોતીભાઈને એ ભવ્ય પુસ્તકાલય ખાતાના ઉપરી થવાની અનેક તકો મળેલી. એ હોદ્દે કાયમ થવાની પણ એમને સૂચનાઓ થયેલી. એથી ઊંચા હોદ્દા પણ એમણે ઇચ્છયું હોત તો મેળવી શકત. પણ એમણે તો જૂના સરકારવાડાના એ જૂની બાંધણીના મકાનમાં ગ્રામ જનતાની સ્થિતિના સૂચક, ઝાંખા, ઉદાસીન દેખાતા ઓરડામાં, અજાણ્યાને માલ વગરની લાગે એવી ખુરસીને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. એ ખુરશીમાં વર્ષના ૩૬૫ દિવસમાંથી

* 'પુસ્તકાલય', એપ્રિલ, ૧૯૩૯, પૃ. ૩૫૪

ભાગ્યે ૨૦૦ દિવસ તે બેસતા. બહારથી આવનારને એ ખુરસી ભાગ્યે જ આકર્ષક લાગતી. પણ એ નમ્ર દેખાતી ખુરસીએથી એમણે હજારો મનુષ્યોનાં જીવનમાં ગૌરવ પ્રગટાવ્યું હતું. એમની આજુબાજુ ખડકાયેલાં ફાટયાં-તૂટયાં પુસ્તકો અને પુસ્તકોની પેટીઓએ દીનહીન ગામડિયાંના જીવનમાં અજબ પ્રકાશ ફેંકયો હતો. એ પ્રકાશ ફેંકવા અને એ પ્રકાશ દ્વારા ધૂળે ઢાંકયાં ગામડિયાંની નિસ્તેજ આંખોમાં ચમક પ્રગટાવવા એમણે પ્રતિક્ષણ ચિંતન કર્યું હતું અને પ્રતિદિન પરિશ્રમ વેઠયો હતો.

મોતીભાઈ સાહેબ નિવૃત્ત થાય ત્યારે તેમને ભવ્ય માન આપવું એવા મનસૂબા ઘણા મિત્રો, સ્નેહીઓ અને ગામડાના કાર્યકર્તાઓએ કરી રાખ્યા હતા. તે માટે તેમના ઉપર ઘણા પત્રો આવવા લાગ્યા હતા, પણ મોતીભાઈએ વિનમ્ર દૃઢતાથી એ પત્રોની અવગણના કરી હતી. પોતે ક્યારે નિવૃત્ત થવાના છે એની તેમણે કોઈને ખબર પડવા દીધી નહોતી. માત્ર છેલ્લે દિવસે જાતે જ સૌની વિદાય લીધી—આ રીતે :

સાંજે ઑફિસ છોડના અગાઉ એક વિદાયસંદેશ ખાતાના કાર્યકર્તાઓ ઉપર લખી મોકલ્યો, અને બીજો વિદાયસંદેશ પ્રજા જોગ છપાવી પ્રગટ કર્યો. છેવટે, ૧૯૩૫ના નવેમ્બરની ૨૮ મી તારીખે સાંજના પાંચ વાગ્યે એ સતત કામથી સદા ભરેલી રહેતી ખુરસીને સ્વચ્છ, સરળ અને નિર્મળ બનાવી રોજની માફક જ ઑફિસેથી ઘેર જવા ઊભા થયા એ જોઈ ઑફિસમાં કામ કરી રહેલા કામદારો એમની સમક્ષ આવી બેસી ગયા અને વિદાયસંદેશની માગણી કરી. એમને ઉદ્દેશી એમણે ભારે દિલે કહ્યું:

'મારી શારીરિક અશક્તિ છે અને તેમાં તમને છોડતાં મને લાગણી થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. તમારી સાથે કામ કરવામાં મને આનંદ અને મઝા પડચાં છે. . મારા કારણે તમને પણ દુઃખ ન થવું જોઈએ, છતાં થયું હોય તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. અને ઇચ્છું છું કે જે ભાવથી હું કામ કરતો આવ્યો છું અને હજુ કરવાનો છું એ ભાવથી સેવાવૃત્તિ રાખીને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું કામ આગળ ધપાવ્યે જશો.

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ સાથેનો મારો સંબંધ તૂટવાનો નથી. ઈશ્વરેચ્છા હશે તો હું હજી બહાર ત્રણ વર્ષ સુધી આ કામ કર્યે જઈશ. ત્રણ વર્ષ પછી લોકોપયોગી બીજી જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પડીશ, અને જ્યાં હોઈશ ત્યાં સેવાકાર્ય કર્યે જઈશ.

તમો સૌ કોઈની સાથે વિવેક–વિનયથી વર્તશો. કાર્કુનોમાં અંદર અંદર અને બહારના લોકો સાથે પણ ભાવનાથી કામ કરશો. મેં અધિકારીની દૃષ્ટિ કે ભાવના રાખી નથી; માનની ઇચ્છા રાખી નથી; માત્ર સેવાનો જ ખ્યાલ રાખ્યો છે, અને સેવક બનવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તમો સૌ એ પ્રમાણે સેવાનો જ ખ્યાલ રાખશો.

મને ચહાતા હો તો મારા કામને ચાહજો. જેમ ઈશ્વરને ચહાતા હોઈએ તો તેના કાર્યને ચાહવું એમાં જ ખરી ભક્તિ છે, તેમ ઈશ્વર તમારામાં સેવાની હંમેશ પ્રેરણા આપે એ જ મારી અંતિમ પ્રાર્થના છે.'

૨૦

અમલદારોમાં અજોડ

(૧૯૧૫ થી ૧૯૩૫)

નિવૃત્તિ લેવાની છેલ્લી ક્ષણ સુધી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ગ્રામપ્રજાની સેવામાં જ લીન રહેનાર; એ સેવા કર્યા બદલ કોઈ પણ જાતનો કે માનપાનની આશા નહિ રાખનાર, અને તેવા માનપાનનો દૃઢતાથી ત્યાગ કરનાર; સેવાની સફળતાનો યશ પોતાના નજીકના તેમ જ દૂરના નાનામોટા સાથીઓને વહેંચી આપનાર, અને સેવાનું ક્ષેત્ર છોડતાં 'મને ચહાતા હો તો મારા કામને ચાહજો' એવો માર્ગદર્શક સંદેશો આપનાર — મોતીભાઈ અમલદારોમાં અજોડ હતા. અનેક રીતે અજોડ હતા.

સામાન્ય મનુષ્યો જેને ઝંખે છે તે ધન, કીર્તિ અને સત્તા આપનારી અમલદારીથી તે દૂર રહ્યા હતા. વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ સરકારી નોકર તરીકે સેવક થવાનો અને સેવક જ રહેવાનો આદર્શ તેમણે સેવ્યો હતો અને દેહ સુધી એ આદર્શને તેમણે ખીલવ્યો હતો. જ્ઞાનપ્રચાર કરી ગરીબ, અજ્ઞાન, ગામડિયાઓની સેવા કરવાના પવિત્ર આશયથી જ તે શિક્ષક થયા હતા, અને પોતે સ્વીકારેલા સેવાધર્મના પાલન માટે સરકારી નોકરી સિવાય બીજું કોઈ સાધન નહિ હોવાથી જ તેમણે સરકારી નોકરી શોધીને મેળવી હતી. એ નોકરીનું ગૌરવ, એની સગવડો અને એની મર્યાદાઓ — એ સર્વનો એમણે પોતે સ્વીકારેલા સેવાધર્મના પાલન માટે જ ઉપયોગ કર્યો હતો અને એ સર્વ છોડ્યું તે પણ એ ધર્મના વધુ પાલન માટે જ.

આ સેવાધર્મના પાલન માટે તેમણે લોકોને ડરાવનાર અને દૂર રાખનાર સરકારી અમલદારીનાં સર્વ ચિહ્નોનો પહેલેથી છેવટ સુધી ત્યાગ કર્યો હતો. સરકારી અમલદાર કોટ પાટલૂનનો પોશાક પહેરે અને તે દ્વારા દૂરથી પોતાના આગમનની જાહેરાત કરે. તેને બદલે મોતીભાઈ લોકોનો જ પોશાક પહેરતા અને લોકોના જ

પ્રતિનિધિ હોય તેમ વર્તતા. કછોટાવાળું ધોતિયુ, સફેદ લાંબો કોટ, અને પાટીદારિયાં પ્રાઘડી — એ વેષમાં સજ્જ થયેલું કદાવર, ખડતલ શરીર; એ શરીરમાં લાંબી ભરાવદાર મૂછવાળું, ગંભીર, ચિંતનઘેરું, કંઈક વિષાદછાયું, પણ બોલે ત્યારે નક્કર અનુભવ, ઊંડી આત્મનિષ્ઠા, સૂક્ષ્મ ગૌરવ અને નિર્મળ પ્રેમ દાખવતું મોં — એવી એમની મૂર્તિ, તે અમલદાર હતા એમ સૂચવવાને બદલે તે ચરોતરના સાચા પાટીદાર હતા, એમ જ વધુ સૂચવતી.

પાછળથી ગાંધીયુગ આવતાં પાટીદારી પોષાકમાંથી સમાજ-સેવકના પોષાકમાં પરિવર્તન થયેલું. પાઘડીને બદલે ટોપી પહેરતા થયેલા. મૂછો ટૂંકી કતરાવતા. ચહેરા ઉપરની ગંભીરતામાં ચિત્તની પ્રસન્નતાની રેખાઓ પ્રગટેલી. એટલો ફેરફાર થયેલો. સેવાધર્મના વિકાસનું જ જાણે મૂર્ત સ્વરૂપ!

*

અને અમલદારીનો પોષાક નહોતા પહેરતા, તેમ અમલદારીનો 'દોર' પણ કદી દાખવતા નહિ. હાથ નીચેના નોકરે કે પુસ્તકાલયના કોઈ મંત્રીએ કંઈ ભૂલ કરી હોય અને તે પકડાતાં 'અમીન સાહેબ' શું કહેશે એ વિચારે તે ફફડતો હોય, પણ 'અમીન સાહેબ' શિક્ષા કરવાને બદલે ભૂલ સુધારવાની જ સૂચના કે શિખામણ આપે: 'હવેથી આમ કરજો' અથવા 'આમ કર્યું હોત તો?' એટલું જ કહે — અને 'સાહેબ' વિષેનો ડર ઓગળી જઈ તેમના સૌજન્યની સુવાસ પ્રસરે. એ અનુભવ સાર્વત્રિક હતો.

ખાતાના ઉપરી તરીકે એમની ખ્યાતિ જ્યારે ખૂબ પ્રસરી ત્યારે પુસ્તકાલયોના કામે તેમને અનેક પ્રકારના લોકો મળવા આવતા. તે વખતે એક અમલદાર તરીકે તેમણે કલ્પેલું 'અમીન સાહેબ'નું અમલદારી દમામવાળું ચિત્ર તેમનો સાદો પોષાક, તેમની નમ્રતા, સરળતા, અને બીજાને અનુકૂળતા કરી આપવાની એમની તત્પરતા, એ બધાથી એકદમ પલટાઈ જતું અને 'અમલદારો તો આવા જ જોઈએ' એ ઉદ્‌ગાર કાઢતા તેઓ તેમની વિદાય લેતા!

અમલદાર તરીકે મુસાફરી કરતાં સેકંડ ક્લાસની ટિકિટનું તેમને ભાડું મળી શકતું, પણ કદી સેકંડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરતા નહિ. એ જાણી કેટલાકને આશ્ચર્ય થતું, અને તેઓ કારણ પૂછતા તો

કહેતા, 'Because there is no fourth class! (કારણ કે ચોથો વર્ગ ગાડીવાળાએ રાખ્યો નથી!)' અને ઉમેરતા કે, 'આ શબ્દો મારા નહિ, પણ હક્કરબાપાના છે!'

સેકંડ ક્લાસમાં ન બેસે, એટલે સરકાર પાસેથી ભાડું પણ સેકંડ ક્લાસનું ન લે. આથી ઊલટું, ઘણી વાર એમ બનતું કે, સરકારી નિયમ પ્રમાણે વર્ષમાં અમુક દિવસ ફેરણી કરવાની હોય એ કરી રહ્યા પછી જ કોઈ મહત્ત્વના કામે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જવાનું થાય. તે વખતે તે એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના દોડી જતા. તેના ભથ્થા-ભાડાના પૈસા સરકાર પાસે મગાય નહિ, અને માગે તો સરકાર આપે પણ નહિ. આ સિવાય ઘણી વાર દૂરદૂરનાં ગામોમાં કષ્ટ વેઠીને પુસ્તકાલયોને જોવા કે મદદ કરવા જવું પડતું. તે સર્વ માટે પોતાને ખર્ચે અને અગવડો વેઠીને દોડી જતા. આ વિષે ભાણાભાઈ ઉપરના એક પત્રમાં આ પ્રમાણે વંચાય છે:

'કડીથી એક ગામ છએક માઈલના અંતરે રાજપુર કરીને છે. ત્યાં નવું પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાવેલું છે. તે જોવા જઈ આવ્યો. મોટરનું ભાડું રૂા. ૫) જતાં આવતાં આપ્યું. મને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે ખાસ લાગણી ન હોત તો ઘરના પાંચ રૂપિયા આપીને હું એ ગામ જોવા ન ગયો હોત. મારે માટે ફરવાના ૧૬૦ દિવસ નક્કી થયા છે. પરંતુ કડીથી દૂર ગામડાંમાં જવાનું મારે માટે ફરજિયાત નથી. રાજપુર ન ગયો હોત તો ચાલી શકત. પુસ્તકા-લયોનો પગાર લેવો એટલે કામ બરાબર કરવું, વેઠ ન ઉતારવી અને જરૂર પડે ત્યાં ખર્ચની પરવા ન કરવી. મારું કામ કેમ વખણાય છે તેની આ કૂંચી છે. જે કરવું તે ભાવપૂર્વક કરવું આ એનો સાર છે.'

આ કાર્યપદ્ધતિ અને સેવાની ધગશને લીધે, મોતીભાઈ ક્યારે સરકારી કામે હતા અને ક્યારે ખાનગી કામે, એ કહેવું મુશ્કેલ પડતું. છતાં સરકારી અને ખાનગી સંબંધોનો વિવેક તે બહુ સૂક્ષ્મતાથી જાળવતા અને પાળતા.

સરકારી નોકરી હતી ત્યાં સુધી તેમણે સરકાર તેમ જ પ્રજાના કોઈ પ્રતિનિધિ પાસેથી નાની સરખી પણ ભેટ કે બક્ષિસ સ્વીકારી નહોતી. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં આવી ભેટો અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ

અને આગ્રહ કરી લોકો તેમને ઘેર મૂકી જતા તે સર્વ દૃઢતાથી પાછી વાળતા, અને પાછી વાળવાનુ શક્ય ન હોય તો તે ગરીબોને આપી દેતા

ડિસ્ટ્રિક્ટમા જતા ત્યારે પોતાને સરકારી નાકે મળતો પટાવાળો અને રસોઇયો સાથે રાખતા તેમની સાથે સરકારી ઉતારે જ મુકામ કરતા અને ત્યા જ રસોઈ કરાવતા ગામમા ઓળખીતા હોય કે ગામલોક આગ્રહ કરી આમંત્રણ આપે, તોપણ કોઈને ત્યા જમવા નહિ આ બાબતમા અગત મિત્રોને ત્યા કોઈ કોઈ વખત જમવાનો અપવાદ થતો તે સિવાય લોકોનો એક પાઈનો પણ ઉપકાર નહિ સ્વીકારવાનો નિયમ ચુસ્ત રીતે પળાતો.

કોઈ વાર એવુ બનતુ કે યુક્તિ કરી ગામલોક તેમને માટે સીધુસામાન મોકલવા પ્રયત્ન કરતા. આવુ ન બને તે માટે તે સાવધ રહેતા, અને અગાઉથી પૂછપરછ કરી સીધાસામાનની કિંમત જાણી લઈ તે આપવાનો બંદોબસ્ત કરતા. એક વખત એક ગામનો ભગી મોતીભાઈને ઉતારે લાકડા નાખી ગયેલો તેને પૈસા આપવા માડ્યા. તે લેવા તેણે ના પાડી આગ્રહ કર્યો તોપણ ના પાડી. મોતીભાઈએ એથી બમણા પૈસા એ ગામના પુસ્તકાલયને આપવા તજવીજ કરી.

આવુ ઘણી વાર બનતુ તેવે પ્રસગે જે ખર્ચ થતુ હોય તે તે ગામના કોઈ સાર્વજનિક કામમાં આપી દેવાનો મોતીભાઈએ સામાન્ય રિવાજ રાખ્યો હતો

અમલદાર તરીકે આમ સરકારી નિયમોની હદમા રહીને જ સુખસગવડ ભોગવતા પણ એવી સુખસગવડો હોવા છતા તેનો ઓછામા ઓછો ઉપયોગ કરવા તરફ પ્રયત્ન રહેતો ગામડામા જવા માટે ગાડી, ઘોડો કે મોટર સામાન્ય રીતે બધા અમલદારો વાપરે છે એ સાધનોનો મોતીભાઈ નાછૂટકે જ ઉપયોગ કરતા ગામડામાં પગે ચાલીને જવુ એ એમનો સામાન્ય રિવાજ હતો. સાથે કોઈ હોય જ. એટલે આખે રસ્તે વાતો ચાલે એ એમની સામાન્ય ટેવ હતી.

*

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિમા બને ત્યા સુધી કશી અડચણ નડે નહિ, અને સગવડો બને તેટલી થાય, એ એમની કાર્યનીતિ હતી. એ નીતિ ખાતાના રાજના વહીવટમા બારીક રીતે એમણે ઉતારી હતી

ખાતામા હજારો રૂપિયાની લેવડદેવડ થતી. તેને અંગે ટપાલ આવે તેમા કોઈ કોઈ વાર 'not paid' કાગળો આવતા તેના કાગળો પાછા નહિ ધકેલતા તેનુ પોસ્ટેજ મોતીભાઈએ પોતાના ખિસ્સામાથી આપવાનુ રાખલુ, જેથી કામના નિકાલમા વિલબ થાય નહિ એ જ રીતે પુસ્તકાલયને અંગેના કામ માટે અનેક પ્રકારના લોકો મળવા આવતા તે સર્વને વિના વિલબે તે મળતા અને બનતો મદદ આપી વિદાય કરતા

આવી સગવડ હતી, તેથી તેનો કોઈ કોઈ વખત ગેરઉપયોગ થતો. એવે પ્રસગે સરકારનુ અને પ્રવૃત્તિનુ હિત સાચવી જેટલી ઉદારતા — માણસાઈ — દાખવી શકાય તેટલી તે દાખવતા પણ સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડતા તે તેમ કરવાનુ પણ ચૂકતા નહિ એના દાખલા જૂજ હતા, છતા એની નોધ એમણે પોતે જ 'પુસ્તકાલય ખાતાના વહીવટમા ત્રુટીઓ' એ નામના લેખમા કરી છે એ ઉપરથી લોકોની નીતિરીતિનો અને તેની સાથે સરકારી અમલદારોને કેવી રીતે કામ લેવુ પડે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે

*

પુસ્તકાલય ખાતુ લોકોને વધારે ને વધારે ઉપયોગી કેમ થઈ શકે તે માટે મોતીભાઈએ અનેકવિધ યોજનાઓ કરી છે તે ઉપરાંત તેમણે પોતાની જવાબદારી ઉપર પણ લોકોને અનેક પ્રકારની સગવડો આપી હતી પુસ્તકપ્રચાર એ એવો વ્યવસાય છે કે એમા અનીતિને સ્થાન જ નથી પુસ્તક કોઈ ચોરી જાય તોપણ એ વાચવા માટે જ. એટલે ચોરાયલુ પુસ્તક પણ જ્યા હશે ત્યા વચાશે જ, અને એ રીતે જ્ઞાનપ્રચારનો હેતુ સધાશે, એ સમજથી મોતીભાઈ અનેક અજાણ્યા વાચકોના જામીન થતા અને નિયમના બન્ધનને લીધે કોઈની વાચવાની તરસ છિપાવવામા અતરાય આવતો હોય તો તે દૂર કરી આપતા. આવી જામીનગીરીથી એમને વર્ષ આખરે

જૂજ રકમ જોડવી પડતી તે વખતે તે એટલુ જ કહેતા, આટલી કિંમતે જ્ઞાનપ્રચાર કેટલો બધો થયો!"

આ બાબતમા વિદ્વાનો માટે તો મોતીભાઈ એક આશ્રયસ્થાન બની ગયા હતા ગુજરાતના કોઈ પણ ભાગમાથી કોઈ વિદ્વાન પુસ્તક મગાવે તો મોતીભાઈ પોતાની જોખમદારી ઉપર તે મોકલતા આમ છતા પોતાના મગાસબધીઓ નિયમ વિરુદ્ધ એમની અમલદારીનો લાભ લેવા ઇચ્છે તો તેમને નિરાશ થવુ પડતુ તેનો એક નમૂનો નીચેના પત્રમા મળે છે પત્ર તેમના ભત્રીજાને જ લખેલો છે:

નમો, તા. ૧૨–૬–'૨૫

ચિ ભાઈ ચદુભાઈ,

તમારો પત્ર ભાઈ ગમભાઈએ પહોચાડેલો જવાબ આજે જ આપી શકુ છુ Travelling લાયબ્રેરીની પેટી વડોદરેથી સુરત તમને મળી શકે નહિ. સુરતમા સાર્વજનિક લાયબ્રેરી હશે તેની ફી ભરી સભાસદ થવુ અથવા પાટીદાર વિદ્યાર્થી બોર્ડિંગ હાઉસની લાયબ્રેરીમા તમને ફ્રી પુસ્તકો મળે તેવી તજવીજ કરી આપીશ. વડોદરા રાજ્ય બહાર ટ્રાવેલિંગ લાયબ્રેરીની પેટીઓ જઈ શકતી નથી. કોઈ કોઈને ખાનગી રીતે હું મોકલી આપુ છુ પણ તે ખાસ કોઈ વિષયનો અભ્યાસી હોય અને તેઓ લખના પુસ્તકો જોઈતા હોય તો જ અથવા તો અત્યજ શાળા કે ભીલ સેવા મંડળ જેવી સસ્થાને મોકલી આપીએ તમારા જેવા વાર્તાઓ વાચનાર ખાનગી માણસોને નહિ

*

અમલદારીના અમલમા આમ સૂક્ષ્મ વિવેક રખાતો, તેથી અમલદારી અનેક રીતે સાર્થક બનતી પણ એક બાબતમા મોતીભાઈની અમલદારીની ખાસ વિશેષતા હતી તેથી તેમના ખાતાના નોકરવર્ગના તે માનીતા અમલદાર બની ગયા હતા

ખાતાના નોકરોના પગાર શરૂઆતમા ઘણા ટૂકા હતા તે વધારવા મોતીભાઈ ઘણા પ્રયત્ન કરતા પણ તેમા સફળતા મળતી નહિ કેટલીક વાર તો નીચલા દરજ્જાના કામદારોના પગાર વધારવા

સરકારી અંદાજપત્રમાં સગવડ રહે તે માટે પોતાની ચઢેલી બઢતીની માગણી કરવાનું પણ મોકૂફ રાખતા, પણ સરકારી વહીવટમાં એવી પદ્ધતિને સ્થાન હતું નહિ. એટલે પોતાના 'કામદાર વર્ગ' તરફ તેમને હમેશ દિલસોજી રહેતી અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તે માટે તે તક આવ્યે બનતા પ્રયત્નો કરતા.

શરૂઆતમાં જ્યારે તે વડોદરા આવ્યા ત્યારે એમની ઓફિસમાં એક કમાડી એમના જોવામાં આવ્યો. તે ભણેલો હતો છતાં માસિક સાત રૂપિયામાં એ કમાડીની નોકરી કરતો. મોતીભાઈએ તેને તરત ધ્યાનમાં લીધો. ઉપરીની પરવાનગી લઈ તેને કમાડીની ફરજોમાંથી મુક્ત કરી એ જ પગારે કારકુની કામ આપ્યું. એક બે વર્ષમાં એને એ કામની તાલીમ આપી કમાડીમાંથી કારકુનના ગ્રેડમાં મુકાવ્યો. એ જગાએ તેણે મોતીભાઈની સાથે ઠેઠ સુધી કામ કર્યું. અને મોતીભાઈના વિશ્વાસુ કામદારોમાંનો એક બની રહ્યો.

*

આગળ જતાં એક બ્રાહ્મણ પટાવાળો હાથ ચડ્યો. તેને રૂા. ૭ નો પગાર મળે. એ ભણેલો હોવા છતાં એના ભણતરનો ઉપયોગ કરવાને સરકારી નોકરીના તંત્રમાં અવકાશ કશો ન મળે. આ પટાવાળો નવરાશને વખતે એના ઉપરીને ત્યાં રસોઈનું કામ કરી ઉપરીને ખુશ રાખતો અને પેટગુજારો કરતો. પાછળથી એને મોતીભાઈએ પોતાને ત્યાં રસોઈ કરવા રાખ્યો.

સરકારી પટાવાળો જ રસોઈનું કામ કરે તેથી અમલદારને તેમ જ પટાવાળાને બંનેને સગવડ થાય, એ તો દેખીતું જ છે. પણ મોતીભાઈની નજર એને પગભર કરવા તરફ હતી. તેમણે એ પટાવાળાના જીવનની ઊંડા ઊતરી તપાસ કરી. માલૂમ પડ્યું કે એને ઠીક પ્રમાણમાં જમીન હતી, માબાપ હતાં, અને દેવાની જવાબદારી હતી. નોકરીને કારણે તે જમીન સંભાળી શકતો નહોતો. ટૂંકા પગારને કારણે માબાપ તરફની ફરજ બજાવી શકતો નહોતો. અને લગ્ન પણ કરી શકતો નહોતો.

આ સંજોગો જાણી લઈ મોતીભાઈએ એ રસોઇયાને સંજોગોની સંકડામણમાંથી છોડવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા. પગાર તરીકે નહિ, પણ બક્ષિસ તરીકે રસોઈ કર્યાના બદલામાં તેને કંઈક રકમ આપવાનું

ચાલુ કર્યું. નોકરીને અંગે અમુક જ રજાઓ મળી શકે અને તે અમલદારની મરજી પ્રમાણે મળે તેનો પૂરેપૂરો લાભ એને આપ્યો. બીજા અમલદારો પોતાની સગવડે રજા આપે ત્યારે મોતીભાઈએ પટાવાળાની સગવડ સાચવવાની નીતિ સ્વીકારી. ચોમાસામાં ખેતી કરી શકાય અને જમીનનું ઉત્પન્ન લઈ શકાય તે માટે અનુકૂળ સમયે તેને રજાઓ આપવા માંડી.

પરિણામ એ આવ્યું કે પાંચ સાત રૂપિયાના પગારવાળા પટાવાળાની આવકમાં અસાધારણ વધારો થવા માંડયો. એની જમીન એને ફળવા લાગી. એનું દેવું ફીટી ગયું. માબાપને તે યાત્રા કરાવી શક્યો. લગ્ન કરી શક્યો. પટાવાળો હોવા છતાં માણસ બની શક્યો અને મોતીભાઈની સાથે દેશપરદેશ ફરી મોતીભાઈની સાહેબી ભોગવી શક્યો.

*

ટૂંકા પગારવાળા પોતાના કામદારોની વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના આવા અનેક પ્રયત્નો મોતીભાઈએ કર્યા હતા. સામાન્ય રીતે જ્યારે અમલદારનો પગાર વધે ત્યારે મિજબાની કરવાનો રિવાજ હતો. તેને બદલે મોતીભાઈ નોકરોને વાસણોની બક્ષિસ આપતા. અવારનવાર પોતાને ખર્ચે ઉજાણી કરાવતા અને પ્રવાસે મોકલતા. અને એક યા બીજા પ્રકારે તેમને આર્થિક રાહત મળે તેવા પ્રયત્ન કરતા. એ પ્રયત્નોના ઉત્તમ અને અનુકરણીય નમૂનારૂપ, વડોદરા મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ખાતાના નોકરોની સહાય માટે યોજેલા 'પાઈફંડ'ની હકીકત જાણવા જેવી છે.

છેક ૧૯૧૭ના વર્ષની વાત છે. પુસ્તકાલય ખાતાનો એક નોકર મરણ પામ્યો. તેને માસિક બે ત્રણ રૂપિયા જ પગાર મળતો. ગરીબાઈ એટલી હતી કે એના શબને બાળવા કફન અને લાકડાં જોઈએ, તે માટે એના ઘરમાં સાધન ન મળે. એ સાધન મેળવી આપનાર કોઈ ન મળે. પતિના મરણનું હૈયાફાટ રુદન હૈયામાં જ દબાવી, એ નોકરની હતભાગી સ્ત્રી પુસ્તકાલય ખાતાની ઓફિસમાં જાતે જ આવી અને તે વખતના હેડ ક્લાર્કને તેણે પોતાની કથની કહી સંભળાવી. હેડ ક્લાર્કે તરત જ તેની મુશ્કેલી ટાળી — જરૂરી નાણાં આપ્યાં.

મોતીભાઈને આ વાતની ખબર પડતા, તે જ ક્ષણે તેમણે પોતાના ખાતાના નોકરોને આવો પ્રસંગ ફરી ન બને તે માટે એક 'પાઈફંડ'ની યોજના કરી એ યોજના આગળ જતા સ્થાયી રૂપ પામી તેમા ખાતાના નાનામોટા સર્વ નોકરો જોડાયા ખોટનો ખજાનો સ I મોતીભાઈ જ રહ્યા એનાથી અજ્ઞાન અને ગરીબ નોકરોને મહિને મહિને કઈક કઈક રકમ ફરજિયાત બચના માટી અને તે ફડમા જમા થવા માટી ખાતાના કામગારો પૈકી સેવાભાવી અને વ્યવહારકુશળ ગૃહસ્થોએ એનો વહીવટ કર્યો એટલે પાઈએ પાઈનો હિસાબ રહ્યો અને યોજનામા જોડાયેના સભ્યોને જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે યોગ્ય મદદ થવા માડી

ઈ સ ૧૯૩૪મા ખાતાના ઉપરી શ્રી ન્યૂટન મોહન દત્ત મરણ પામ્યા ત્યારે, તેમના પ્રત્યેના સદ્ભાવ અને અફસોસને વ્યક્ત કરવા, આ ફડ સાથે એમનુ નામ જોડવામા આવ્યુ અને મોતીભાઈ નિવૃત્ત થયા ત્યા સુધી તે નિર્વિઘ્ને ચાલુ રહ્યુ પણ એમની નિવૃત્તિ પછી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ એટલે એને બધ કરવુ પડ્યુ બધ કરતી વખતે (૧૯૩૬ની આખરે) એનુ સરવૈયુ કાઢવામા આવ્યુ તો ૨૦ વર્ષના એના વહીવટ દરમ્યાન 'પાઈફડ'ની યોજનામા રૂ ૭૨૯ ૧૦ ૮ની રકમ જમા થઈ હતી પણ એ રકમ વડે ૬૬ ઇસમોને કુલ રૂપિયા ૧૧,૫૪૮નુ ધીરાણ થયુ હતુ * તે બધુ વસૂલ આવ્યુ હતુ તેમાથી સભ્યોની ફરજિયાત બચતના રૂ. ૮૪૮–૧૧–૧ જે તે સભ્યને પરત આપવા રૂ ૨૭૦–૩–૮ નોકરોને કરેલી મદદના માડી વાળ્યા રૂ ૮૩–૦–૧ એવી મદદો ન વા માટે રહેવા દીધા અને બાકી વધેલા રૂ ૫૦૧–૮–૦ ખાતાના સદ્ગત અધિકારી દત્ત સાહેબને નામે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મદદ કરવાની યોજના માટે ટ્રસ્ટ તરીકે 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મડળ લિ'ને સોપ્યા

* 'વડોદરા મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય ખાતાના નોકરોને સહાય માટેનુ ફડનુ છેલ્લુ નિવેદન ' પરિશિષ્ટ ૫ 'પુસ્તકાલય', માર્ચ ૧૯૩૭ ધીરાણની વિગતો પણ જાણવા જેવી છે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ અને ૩, 'પુસ્તકાલય', મે, ૧૯૩૫

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૨૧

સેવાનું સરવૈયું—કાર્યસિદ્ધિ

(૧૯૩૫-૩૬)

તા ૨૮-૧૧-'૩૫ને રોજ સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થઈ મોતીભાઈ ગીધા મુબઈ ગયા ત્યા વર્ગોવાને દરિયાકિનારે આવેના એક આરોગ્યભવનમા મુકામ કર્યો અને જીવનભરના ચડેલા આરામને અવિરામપૂર્વક ભોગવવા લાગ્યા

નિવૃત્તિ વેળા વખતે કોઈ જાતનો જાહેર વિધિ કર્યો નહોતો, છતા એ સમાચાર જોતજોતામા ગુજરાતમા ફરી વળ્યા અને વર્તમાનપત્રો તથા માસિકોએ એની નોધ લીધી. દરમ્યાન 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મડળ લિ' તરફથી પુસ્તકાલય ખાતાના સર્ક્યુલરો, જાહેરાતો, સૂચનાઓ, વગેરેનુ 'એકત્રણ ભાગ ત્રીજો' પ્રગટ થયુ તા (૨૯-૨-'૩૬), તેમા ૧૯૩૫ના ડિસેમ્બર આખર સુધીનુ પુસ્તકાલય ખાતાનુ સરવૈયુ (પૃ ૩૨૯) બહાર પડ્યુ તેની તારીજ આ પ્રમાણે હતી

૧. ગામ તથા પુસ્તકાલય—સખ્યા

૧ રાજ્યમા ગામોની કુલ સખ્યા ૨,૯૫૮

૨ રાજ્યમા શાળાવાળા ગામોની કુલ સખ્યા ૧,૪૨૪

૩. શાળા તેમ જ પુસ્તકાલયવાળા ગામોની સખ્યા ૧,૦૮૦

૪ શાળાવાળા છતા પુસ્તકાલય વિનાના ગામોની કુલ સખ્યા ૩૪૪

૫ શાળા વિનાના પુસ્તકાલયવાળા ગામોની સખ્યા ૩૬

૨ વસ્તી તથા વાચનની વિગત

૧ વડોદરા રાજ્યની કુલ વસ્તી ૨૪,૪૩,૦૦૭

૨. બન્નેના સ્ત્રીપુરુષોની વસ્તી ૪,૩૪,૭૩૪

૩ રાજ્યના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમા પુસ્તકોની કુલ સખ્યા ૯,૦૭,૩૫૦

૪. રાજ્યનાં વંચાયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૭,૯૯,૩૧૪
૫. રાજ્યના વાચકોની કુલ સંખ્યા ૧,૪૮,૮૭૪*

*

એ એક અકસ્માત હતો કે, ઈ. સ. ૧૯૦૬ના વર્ષમાં મોતીભાઈએ સ્વયંપ્રેરણાથી અને સ્વાશ્રયને બળે 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજના શરૂ કરી તે જ વર્ષે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. જે પ્રયત્નો મોતીભાઈએ સેવાભાવે શરૂ કર્યા હતા તે જ પ્રયત્નો શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ પોતાના કર્તવ્ય તરીકે કરતા હતા. એ બંનેના પ્રયત્નોનું ફળ ઉપરના આંકડામાં જોઈ શકાય છે.

એ આંકડા બતાવે છે કે, ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાને પરિણામે ૩૦ વર્ષમાં રાજ્યનાં ૪૮·૧ ટકા ગામોમાં શાળાઓ ઊઘડી હતી અને ૧૭·૮ ટકા સ્ત્રીપુરુષો ભણેલાં – અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતાં – થયાં હતાં. આ શાળાઓવાળાં ગામોમાંથી ૭૫.૮ ટકા ઉપરાંત ગામોમાં પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં હતાં, અને એ 'ભણેલી' વસ્તીમાંથી ૩૪·૨ ટકા લોકો વાંચતા થયા હતા. એ પુસ્તકાલયોમાં નવ લાખ ઉપરાંત (સરેરાશ એક પુસ્તકાલય દીઠ ૮૯૨ અને ભણેલા એક મનુષ્ય દીઠ લગભગ ૩) પુસ્તકો હતાં અને તેમાંનાં લગભગ સાત લાખ (વાચક દીઠ ૫⅓) વંચાયાં હતાં.

ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ, બંને પરદેશી યોજનાઓ હતી. બંને એક જ રાજ્યને આશરે, એક જ ખાતાના અંકુશ નીચે અને સમકાલીન હતી. ફેર એ હતો કે શાળાપ્રચારને ફરજિયાત કાયદાનું બળ હતું, સરકારી તિજોરીમાંથી લાખો રૂપિયા ખર્ચવાની છૂટ હતી, અને પ્રજાએ તો માત્ર તેનો લાભ જ લેવાનો હતો. જ્યારે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો લાભ લેવા માટે પ્રજાએ જાતે નાણાં, સમય અને શક્તિનો ભોગ આપવાનો હતો. અને સરકારી તિજોરીમાંથી કરવાનું ખર્ચ પ્રમાણમાં થોડું હતું. આમ છતાં એક પેઢીને અંતે નીકળેલા ઉપરના સરવૈયામાં જોઈ શકાય છે કે, ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાને પરિણામે શાળાઓ અને

* 'એકીકરણ ૯। ૩', પ. ૩૨૯.

અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો, તેને મુકાબલે પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર દોઢો અને વાચનનો પ્રચાર લગભગ બમણો થયો.

આ હકીકત ગુજરાતના – બલકે હિંદી પ્રજાના – નવજીવનમાં એક સીમાચિહ્ન અને અર્થસૂચક છે. પરદેશી રાજ્યને કારણે લોકહિતની નવી નવી યોજનાઓ પરદેશથી અહીં લાવવામાં આવે છે, તેના પ્રયોગો થાય છે, અને તે મોટે ભાગે નિષ્ફળ થયેલા જાહેર કરવામાં આવે છે — એ સાર્વત્રિક અનુભવ છે. ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો એ અનુભવમાં ઉમેરો કરે છે. ત્યારે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એથી ઊલટો અનુભવ રજૂ કરે છે. એનું રહસ્ય શોધવું જોઈએ.

*

એનું રહસ્ય એ હતું કે જ્ઞાનપ્રચારને મોતીભાઈએ ધર્મ માન્યો હતો. એ ધર્મના પાલન માટે તેમણે જાતે જ પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા. એ પ્રયત્નોને અણધાર્યો રાજ્યઆશ્રય મળી ગયો. તેને તેમણે વધાવી લીધો અને એ આશ્રયની મદદથી તેમણે પોતાના પ્રયત્નો અનેક ગણા વધારી દીધા.

એ સ્વીકારવું જોઈએ કે જે ભાવથી મોતીભાઈએ આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી, એ જ ભાવ શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ એને વિષે સેવતા હતા. એમ રાજ્યની સત્તા અને રાજ્યની લક્ષ્મી બંનેનો આશ્રય એને હતો. એ આશ્રયનો અને મોતીભાઈના સેવાભાવનો મેળ સાધી આપનાર એક ત્રીજું તત્ત્વ પણ એમાં ભળ્યું હતું. એ તત્ત્વ તે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્ર. આ શાસ્ત્ર અમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાએ ખીલવ્યું હતું. અને એ શાસ્ત્ર ખીલવવામાં આગળ પડતો ભાગ ભજવનારમાંના એક મિ. બૉર્ડનની સેવાનો અલભ્ય લાભ વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મળી ગયો હતો. એમ મોતીભાઈનો સેવાભાવ, શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનો રાજધર્મ અને અમેરિકાની સ્વતંત્ર પ્રજાના લોકજીવનના આદર્શો – સ્વતંત્રતા, સ્વાશ્રય, સહકાર – ઉપર રચાયેલું શાસ્ત્ર, એ ત્રણેયના સુમેળનું ફળ તે વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ. આ ત્રણે તત્ત્વોનો યોગ વિરલ હોય છે. એ યોગ વિના – એનો મેળ સધાયા વિના – લોકહિતની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સફળ થઈ શકતી નથી; એ હકીકતનો નમૂનો તે વડોદરા રાજ્યની ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો;

અને એ ત્રણ તત્ત્વોનો મેળ સધાય તો શુ થઈ શકે તેનો નમૂનો તે વડોદરા રાજ્યનુ પુસ્તકાલય ખાતુ

*

પુસ્તકાલય ખાતાના વિકાસથી જ્ઞાનપ્રચાર વિપુલ પ્રમાણમા થયો છે, અને તે નાયમ થયે જાય એવી યોજનાઓ પાકે પાયે થઈ છે એ સેવા કીમતી છે, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ દ્વારા રાજ્યની પ્રજાને પ્રજા તરીકે પોતાના હક્ક સમજવાની અને પોતાની ફરજ બજાવવાની તાલીમ મળી છે— એ સેવાનુ મૂલ્ય વધુ કીમતી અને વિચારવા યોગ્ય છે

-

શ્રીમત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ વડોદરાની ગાદીએ બેઠા ત્યારે (૧૮૭૫) આપણા પ્રજાજીવનની શી સ્થિતિ હતી તેનો ચિતાર ઇતિહાસકારે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે

"મુબઈ ગેઝેટિયરના વિદ્વાન લેખક સન ૧૮૫૭ના બળવા વિષે વિવેચન કરે છે કે હિન્દી સિપાઈઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા, કારણ કે તેમનામા નૈતિક ગુણોનો અભાવ હતો એકબીજામા વિશ્વાસ અને સંપ નહોતા તેમજ આગેવાનીની ખામી હતી. વળી પેશ્વાઈ કેમ પડી તેના કારણો 'મરાઠા વ અગ્રેજ' એ નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમા અસરકારક રીતે દર્શાવ્યા છે, અને સંક્ષેપમા તે નીચે પ્રમાણે છે 'દેશાભિમાનનો તદ્દન અભાવ, સમૂહરૂપે એકત્ર થઈને કામ કરવાની નાલાયકી, સ્વાર્થ સાધી લેવાની ઉત્સુકતા, આળસ, બેદરકારી, અને સ્વાશ્રયની ખામી ઇત્યાદિ દુર્ગુણો આપણા સમાજમા જે દાખલ થઈ ગયેલા છે તે જ આપણા રાજ્યના નાશનુ કારણ છે'"*

સપ, સહકાર, સ્વતત્રતા, સ્વાશ્રય— એમાના એકેય ગુણ વિનાની, અને એથી ઊલટા દુર્ગુણો—કુસંપ, કલેશ, ગરીબાઈ, અજ્ઞાન, ગુલામી—થી ભરેલી, અને સરકાર માબાપને આશરે જીવવા ટેવાયેલી પ્રજાને રાજ્ય આશ્રયની જ મદદથી મનુષ્યત્વ ખીલવનાર સ્વાશ્રય, સહકાર અને સ્વતત્રતાના ગુણોની તાલીમ આપી પુસ્તકાલય-પ્રેમી બનાવી – એ મોતીભાઈની સેવાનુ મૂલ્ય ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર જ આકી શકશે

*સ્વ० હીરાલાલ પારેખના એક લેખમાથી

આપણે માટે તો એટલુ જ નોંધવુ બસ થશે કે, વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ દ્વારા મોતીભાઈએ આપણને આધુનિક આદર્શો પ્રમાણે લોકહિતના કાર્યો કરવાની કળા ખીલવી બતાવી છે જે રાજા કરી શકે તેથીયે વધુ સાચી પ્રજા કરી શકે જે ધનવાનો કરી શકે તે ગરીબો પણ કરી શકે. જે શહેરોમા થઈ શકે તે ગામડામા પણ થઈ શકે જે સત્તાથી થઈ શકે—ને ન પણ થઈ શકે—તે સેવાધર્મથી થઈ શકે જે ઘણાથી થઈ શકે તે વ્યક્તિથી પણ થઈ શકે અને જે વ્યક્તિથી થઈ શકે કે ન થઈ શકે તે અનેક વ્યક્તિઓ મળી કરે, તો અશક્ય વસ્તુઓ જોતજોતામા શક્ય થઈ શકે ગુલામીમા પણ સ્વરાજ્ય ભોગવી શકાય અને એ દ્વારા ગુલામી ફેડવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે

*

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની રચનામા અને એના વહીવટમા આ બધુ રહેલુ છે. એ ભવિષ્યના કાર્યકર્તાઓ જાણી શકે અને એનો અભ્યાસ થઈ શકે તે માટે મોતીભાઈએ નાનામા નાની વિગતોનો ઇતિહાસ અને એના હેતુઓ લખી પ્રગટ કર્યા છે એને પરિણામે વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને અંગે સાહિત્યનો એક આખો પ્રકાર જન્મ પામ્યો છે એ સાહિત્યમા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ, તેના આદર્શો, યોજનાઓ અને વહીવટનુ શાસ્ત્ર અને એની ખિલવણીના માર્ગો મળી શકે છે એટલુ જ નહિ, પણ એ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા પ્રજાજીવનને ઉપયોગી કોઈ પણ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ જન્માવવાનુ, જમાવવાનુ અને ચલાવવાનુ શાસ્ત્ર મળી રહે છે એ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ વસોમા અને ચરોતરમા ખીલવેલી પ્રવૃત્તિઓમા મોતીભાઈએ ફરી પણ બતાવ્યો છે.

*

મોતીભાઈ આ બધુ કરી શક્યા તેમા, ઉપર નોંધ્યુ છે તેમ, શ્રીમત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને મિ બોર્ડનનો ફાળો ઘણો કીમતી છે એટલુ જ નહિ, પણ મિ. બોર્ડનની પછીના પુસ્તકાલય ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓ સ્વ. કુડાલકર અને સ્વ ન્યૂટન મોહન દત્તના ઉમદા ગુણો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પણ મોતીભાઈની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સફળતાના

પાયામા રહેલા છે. એ ઉપરાંત ખાતાના નાનામોટા કારકુનોની અને અસંખ્ય શિક્ષકો અને યુવકોની મૂગી સેનાનો પણ એમા ફાળો છે

આમ છતા, એ સર્વનો સદુપયોગ થઈ શક્યો, આટલા મોટા પ્રમાણમા થઈ શક્યો, એનો યશ મોતીભાઈના સેવાભાવને અને એમની કાર્યદક્ષતાને સૌ કોઈ આપે છે, અને તે વાજબી છે. પુસ્તકાલયોના પ્રચારને મોતીભાઈએ ધર્મ માન્યો હતો. એ ધર્મ-ભાવના એમના એકેએક કાર્યમાં અને પુસ્તકાલય ખાતાના ઝીણામા ઝીણા વહીવટમા ઊતરી છે, અને એમણે પુસ્તકાલયને ધર્મમદિર જેટલુ મહત્ત્વ આપ્યુ છે, એ એના ધારાધોરણો અને વખતોવખત એમણે કાઢેલા હુકમો, સૂચનાઓ અને જાહેરાતોનો અભ્યાસ કરતા જણાઈ આવે છે.

પુસ્તકાલય કાઢવા માટે પ્રજાએ જ માગણી કરવી જોઈએ, એ માટે ખર્ચનો ત્રીજો ભાગ પ્રજાએ જ આપવો જોઈએ, અને પ્રજા તરીકે પોતાના હક્ક અને ફરજનુ ભાન સદા રહે તે માટે પ્રજાએ જ એનો વહીવટ કરવો જોઈએ — આ સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાન્ત એ પુસ્તકાલય ખાતાની રચનાનો પહેલો પાયો છે

એ સ્વાશ્રયના સિદ્ધાન્તનુ પાલન કરનાર પ્રજાને રાજ્યાશ્રયના બધા લાભો મળે છે – એ એની ખૂબી છે. એ ખૂબીમાથી બાકીના સર્વ પાયા મળી રહે છે એ દ્વારા રાજપ્રજા વચ્ચે સહૃદય સહકાર ખીલે છે અને એકબીજાનો સંબધ મજબૂત થાય છે એ એનુ મિષ્ટ ફળ છે.

*

પરતુ રાજા અને પ્રજા બંનેમા અનેક દુર્ગુણો રહેલા છે પુસ્તકાલયો એ દુર્ગુણોનો ભોગ ન બને તે માટે એનાં ધારાધોરણોમા ચીવટ રખાયેલી છે દા. ત , પુસ્તકાલયોમા રાજ્યના અમલદારો ઉતારો કરી શકે નહિ,* પુસ્તકાલયો સાથે રાજ્યના અમલદારોના નામ જોડી શકાય નહિ, એવા નિયમો કરેલા છે પ્રજાપક્ષે એવા નિયમો કરેલા છે કે, પુસ્તકાલયોનાં મકાનો ખાનગી ઉપયોગમા લઈ શકાય નહિ, એનાં નાણા ખાનગી ઇસમોને ઘેર જમા રાખી

*જુઓ 'એકીકરણ' ભાગ – ૧.

શકાય નહિ, એને અફીણની દુકાનો ચા-બીડીનાં વ્યસનોને ઉત્તેજન આપે એવા વેપારને માટે ભાડે આપી શકાય નહિ, વગેરે.*

આમ રાજાપ્રજાના પ્રતિનિધિઓના દુર્ગુણોથી પુસ્તકાલયોને બચાવવાના ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે, તે સાથે જ એમના સદ્ગુણો અને સેવાભાવનો લાભ મળે તે માટે પણ અવકાશ રાખેલો છે. પુસ્તકાલયની મુલાકાત લઈ કોઈ પણ અમલદાર કે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ એના વહેવાર સંબંધે ટીકા કે સૂચના કરી શકે છે. એમાં જ્ઞાન-ગમ્મત આપનારી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ, સભાઓ ભરી શકાય છે. ટૂંકામાં, પુસ્તકાલય પ્રજાજીવન ખીલવવાનું કેન્દ્ર બને તે માટે લોકહિતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ થવી જોઈએ એવી અપેક્ષા – એવો આદર્શ — મોતીભાઈએ પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યો હતો અને તેને ખીલવી બતાવ્યો હતો. કરવાનું ઘણું બાકી હતું. પરંતુ વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પુસ્તકાલય-પ્રેમી બની હતી એ નિર્વિવાદ હતું અને તેટલે અંશે મોતીભાઈનો જીવનસંકલ્પ સિદ્ધ થયો હતો.

*જુઓ 'એકીકરણ' ભાગ-૧ – ચા બીડી નિષેધ – જુઓ સર્ક્યૂલર નં. ૬૮, પૃ. ૬૪.

૨૨

સેવાનું સરવૈયું—કાર્યપદ્ધતિ

(૧૯૩૫-૩૬)

પોતે સ્વીકારેલા આદર્શ પ્રમાણે પુસ્તકાલય ખાતું ખીલવવા મોતીભાઈએ એકનિષ્ઠાથી સતત અને અવિરત પ્રયત્નો કર્યા હતા. એ પ્રયત્નો સફળ કરવા અને આગળ ધપાવવા, એમણે સરકારનાં, પ્રજાનાં અને પોતાનાં તન, મન, ધનનો બને તેટલો ઉપયોગ કર્યો હતો—એ એમના સેવાધર્મને આભારી હતું. એ ધર્મ બજાવતાં સરકાર, પ્રજા તેમ જ પોતાના સંજોગોમાંથી અનેક અડચણો ઉદ્ભવતી. એ અડચણોથી ડરી નહિ જતાં એમણે ધર્મપાલનને જ દષ્ટિ સમક્ષ રાખી કુનેહથી એના ઉકેલ કર્યા હતા. અને જ્ઞાનપ્રચારના પવિત્ર કાર્યને સતત પ્રગતિમાન રાખ્યું હતુ.

રાજ્યનો આશ્રય, ઉપરી અધિકારીઓનો સાથ, અને ઓફિસના કામદારોનો સહકાર—એ સંજોગો ખૂબ અનુકૂળ હતા. છતાં રાજ્યના બીજા અમલદારોની આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા પણ પૂરેપૂરી હતી. ખુદ મહારાજાને પણ અમલદારોની આ ઉદાસીનતાનો અનુભવ હતો. તેથી તેમણે કહી રાખેલું કે, પુસ્તકાલય ખાતાનાં અંદાજપત્રો મંજૂર થવામાં ઉપરીઓ તરફથી હરકત આવે તો તેથી નિરાશ નહિ થતાં તે હજૂરને મોકલવાં. મહારાજાએ કરેલી આગાહી વર્ષોવર્ષ સાચી પડતી. અને વર્ષોવર્ષ પુસ્તકાલય ખાતાનાં અંદાજપત્રો મંજૂર થતાં ઉપરીઓ સાથે વાંધો પડતો. પરંતુ અંદાજપત્રો તૈયાર કરતાં મોતીભાઈ રાજ્યના ખર્ચના સંજોગો, ખાતાની સાચી જરૂરિયાતો, શ્રીમંત મહારાજાની અંગત ઇચ્છા અને ખર્ચની કરકસર—એ સર્વ બાબતોનો એટલો ઊંડો અભ્યાસ કરતા, એટલી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરતા, એટલી મક્કમતા અને સત્યપ્રિયતા દાખવતા કે એમનાં અંદાજપત્રોમાંથી હજૂર સિવાય કોઈ કાપકૂપ કરી શકતું નહિ. બીજાનું દષ્ટિબિંદુ સમજવાની તત્પરતા, એ દષ્ટિબિંદુને અનુકૂળ

થવાની ઉદારતા અને પોતાની પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવવાની અનન્ય નિષ્ઠા આગળ સૌ કોઈનું શિર ઝૂકી જતું, અને મોતીભાઈ વર્ષોવર્ષ પોતાનું કામ કર્યે જતા.

*

આમ છતાં એમની માગણીઓનો અસ્વીકાર નહોતો થતો એમ નહિ. પરંતુ એવે પ્રસંગે હતાશ થયા વગર કે સરકાર સામે બખડાટ કર્યા વગર, તે પોતાની અડચણોનો માર્ગ શોધતા.

એ માર્ગ શોધવામાં એમનો સેવાધર્મ એમને સદા સહાય કરતો. પેટલાદથી વડોદરે પુસ્તકાલય ખાતામાં એમની બદલી થઈ ત્યારે પેટલાદની 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજનામાં પોતાની સાથે સેવાભાવે અનન્ય ઉત્સાહથી કામ કરી ગયેલા એક શિક્ષક—ઈશ્વરભાઈ કહાનદાસ પટેલ—ને તે આગ્રહ કરી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા. તે ઉપરાંત એવા જ બીજા કારકુનો એમણે મેળવ્યા હતા અને એમને પોતાના સેવાધર્મનો રંગ લગાડ્યો હતો. એ અર્થે મળી પુસ્તકાલયોનું કામ કરતા એમનાથી પહોંચી ન વળાય ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકોની સેવાનો ઉપયોગ કરી લેતા.

*

આ પદ્ધતિએ કામ થતું હોવાથી એમનું કામ અસાધારણ ગતિએ આગળ વધતું. તેની બીજા અમલદારોને ખબર ક્યાંથી હોય? એટલે અજાણ્યાને તો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિથી નવાઈ જ લાગતી. કોઈને ઈર્ષા પણ થતી. એને પરિણામે કે બીજે કોઈ કારણે રાજ્યના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ તરફથી મોતીભાઈના ખાતાની એક વખત ઓચિંતી તપાસ કરવામાં આવેલી.

તપાસ કરનાર અમલદારે આવી મોતીભાઈના વિભાગમાંના પુસ્તકોનો સ્ટૉક લેવા માંડ્યો. મોતીભાઈ ત્યાં જ બેઠેલા હતા. તેમને તે વિષે કહેવાનો કે પૂછવાનો વિવેક પણ કર્યા વિના પેલા અમલદારે એ કામ કરવા માંડ્યું. મોતીભાઈ સમજી ગયા કે આ સાહેબ જડતી લેવા આવેલા છે. તેમણે વિનયથી કહ્યું, 'આપને પુસ્તકોની ગણતરી કરવી હોય તો આમ તો દિવસો સુધીયે પાર નહિ આવે. કહો તો હું આપને ગણતરી કરાવી આપું.'

આમ કહી મોતીભાઈએ અમલદારના દેખતા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી પુસ્તકોની ગણતરી કરવાની યોજના કરી બીજે દિવસે ગણતરી થઈ અને પુસ્તકોના રજિસ્ટર સાથે મેળવી જોવામા આવી તો બરાબર માલૂમ પડી

અમલદાર સાહેબ કાર્યકુશળતા અને મર્યાદાનો પાઠ લઈ ચાલતા થયા।

*

રાજ્ય જ્યારે મદદારો ન આપે ત્યારે આમ વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકોની સેવાનો લાભ લેવાની પદ્ધતિથી મોતીભાઈ હજારો યુવકો અને શિક્ષકોના સસર્ગમા આવતા એમના સુખદુ ખ જાણવાને એમને તક મળતી, એ સુખદુ ખના ઉપાયો તે યોજતા અને એમ કરતા તેમના સસર્ગમા આવનાર સૌ કોઈને એમના સેવાધર્મનો રગ લાગતો

સતત ૩૦–૩૫ વર્ષના આવા અનુભવે એમને શીખવ્યુ હતુ કે, સાર્વજનિક હિતના કામોમા ઊગતી પ્રજાને જીવનની શરૂઆતથી જ કઈ ને કઈ કામ કરવાની તક આપવામા આવે, તો તેથી તે પ્રજાને તેમ જ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓને અમૂલ્ય લાભ થાય છે એ ઉપરથી જ નિવૃત્ત થયા પછી લખેલા એક લેખનુ મથાળુ ‘પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એ યુવકોનુ જ ક્ષેત્ર છે’ એવુ રાખ્યુ હતુ એનો અર્થ એ છે કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર યુવકો ધારે તો તેમની દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે, અને યુવકોને સેવાધર્મનો રગ લગાડવાનુ તેમ જ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓના વહીવટની તાલીમ આપવાનુ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એક સરળ, સહેલુ અને સૌથી સરસ સાધન છે

*

આમ આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત યુવકો દ્વારા થઈ શકે તો એનુ સચાલન અને સફળતા શિક્ષકો દ્વારા જ થઈ શકે એ પણ એમનો અનુભવ હતો ‘મિત્રમડળ પુસ્તકાલયો’ની યોજનાનો પ્રચાર કરવા એમણે સૌથી પ્રથમ વડોદરાની મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના શિક્ષકોનો જ સાથ મેળવ્યો હતો એનો વહીવટ કરવા પેટલાદ બોર્ડિંગમા શિક્ષકોની સેવાનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો અને ત્યાર પછી ખાતુ ઉપાડ્યા પણ શિક્ષકો દ્વારા જ કામ લેવામા આવ્યુ હતુ

પોતે શિક્ષક હોઈ, પોતાના દૃષ્ટાન્તથી તે શિક્ષકોને આ કાર્ય કરવા પ્રેરી શકતા. ખાતાની જ્યારે પ્રગતિ થઈ ત્યારે કામ વધ્યું અને શિક્ષકોમાં જાગ્રતિ આવી. મોતીભાઈએ એનો લાભ લઈ શાળાઓમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું વાતાવરણ જમાવ્યું. પુસ્તકાલયોનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી શિક્ષકોની, પણ એ જવાબદારી ઉઠાવ્યા બદલ મહેનતાણું કંઈ ન મળે. અને છતાં જવાબદારીનું જોખમ તો ખરું જ. શિક્ષકોએ આ બાબત અનેક પ્રકારની શંકાઓ પૂછી, વાંધા ઉઠાવ્યા. એ બધાના ઉત્તર આપતાં મોતીભાઈએ એમને શિક્ષક-ધર્મનો જ ઉપદેશ આપ્યો. શિક્ષકોની ફરિયાદો અને માગણીઓ વાજબી હતી, તે માટે સરકારે કંઈક કરવું જોઈએ એમ તે માનતા, પણ સરકારને ખર્ચ કરવું પાલવે તેમ ન હતું. એટલે પુસ્તકાલયોનો વહીવટ કરવો એ શિક્ષકોની એક ફરજ ઠરાવવામાં આવી. શિક્ષકોએ પોકાર ઉઠાવ્યો. મોતીભાઈ પાસે ઉપાય નહોતો. એમનાથી જે આપી શકાય તે એમણે શિક્ષકોને આપી દીધું હતું. પુસ્તકાલયોમાંથી પુસ્તકો વગર જામીને લઈ જવાનો હક્ક શિક્ષકો સિવાય કોઈને નથી,—એ એક બદલો મોતીભાઈએ શિક્ષકોને આપ્યો હતો. એ ઉપરાંત પોતાના સેવાધર્મને અનુસરી શિક્ષકોને પ્રસંગ પડ્યે અનેક પ્રકારની મદદો કરતા હતા. એ સિવાય બીજું કંઈ તે આપી શકે તેમ ન હતું. એટલે તે તો શિક્ષકો જ્યારે ફરિયાદ કરતા ત્યારે તેમને શિક્ષકધર્મનો જ ઉપદેશ કરતા.

છતાં શિક્ષકો પોકાર ચાલુ જ રાખતા. આખરે, સરકારે મોતીભાઈને થેલી આપી એ પ્રસંગનો લાભ લઈ, શિક્ષકોએ મહેનતાણું નહિ તો પારિતોષિક આપવું જોઈએ એવી માગણી કરી. અને એ બાબત મોતીભાઈને સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એનો ઉત્તર આપતાં મોતીભાઈએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પાયામાં રહેલી ભાવના વિસ્તારથી રજૂ કરી. એ આખો પ્રશ્નોત્તર મનન કરવા યોગ્ય છે (જુઓ આ પ્રકરણને છેડે પરિશિષ્ટ–૧).

*

શિક્ષકોને મહેનતાણું કે પારિતોષિક તો ન જ મળી શક્યાં, પણ વિશેષ ફરજો એમને માથે નખાતી ગઈ. પુસ્તકાલયોની સંખ્યા વધવાને કારણે એની તપાસણીનું કામ કરવા એક સ્વતંત્ર અમલદાર

નીમવો જોઈએ, એવી મોતીભાઈની માગણી ૧૯૨૦–૨૧ના વર્ષથી શરૂ થઈ હતી. એ માગણીનો તો સ્વીકાર થયો નહોતો જ. એટલે એ કામ મોતીભાઈને જ કરવું પડતું. પણ પુસ્તકાલયોની સંખ્યા વધતી જતી હતી અને તપાસણી માટે સ્વતંત્ર અમલદારની જરૂર રોજ ને રોજ અનુભવાતી જતી હતી. એ માટે પુસ્તકાલય પરિષદોમાં ભલામણો અને ઠરાવો દ્વારા હિમાયત થઈ ત્યારે સરકારે એ કામ શાળા તપાસનાર અમલદારોને સોંપ્યું. એ અમલદારોને એ કામ બોજારૂપ લાગ્યું. એટલે પરિષદોએ પોતાને ખર્ચે નિરીક્ષકો નીમવાનો વિચાર કર્યો અને એ કામ શરૂઆતમાં શિક્ષકોને ભાગે આવ્યું. એ વિષે સ્વાભાવિક રીતે જ શિક્ષકોમાં કચવાટ થયો. તેને શાંત કરવા ખુલાસો કરતાં મોતીભાઈના મુખમાંથી શિક્ષકધર્મ વિષે ફરી એક વાર પ્રેરક વાણી વરસી ગઈ (જુઓ પરિશિષ્ટ–૨).

*

આમ સરકાર જ્યારે નાણાં ખર્ચવાની ના પાડે ત્યારે મોતીભાઈ શિક્ષકોની સહાયથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવતા અને એમાં પોતાના અને પોતાના સહધર્મી શિક્ષકબંધુઓના જીવનની સાર્થકતા સમજતા. પણ એટલેથી બધુ પતી જતું નહિ. માણસો મળતા છતાં નાણાંની ભીડ ચાલુ રહેતી, તે માટે મોતીભાઈ વિવિધ રીતે તજવીજ કરી કામ ચલાવતા. એમાં પોતાનુ ખિસ્સું પણ ખાલી થતું. સારું કામ કર્યા બદલ એમને લગભગ ઠેઠ સુધી જાત-પગાર મળતો, તે બધો તે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિને મદદ કરવામાં જ આપી દેતા. સરકારી નિયમોને કારણે મોડા પડવાને લીધે, થોડા પૈસા ખૂટવાને લીધે, ગામ અત્યંત પાછળ હોવાને લીધે, એમ નજીવાં દેખાતાં વિવિધ કારણોને લીધે કોઈ ગામોમાં પુસ્તકાલય ખોલવાના પ્રયત્નો શરૂ થઈ બંધ પડતા દેખાય, કોઈ અડચણ આવી પડેલી લાગે, ત્યારે મોતીભાઈના જાતપગારમાંથી, મિત્રો પાસેથી મેળવેલી રકમોમાંથી — એમનાં અનેક ગજવાંમાંથી — એ પુસ્તકાલયોને ગુપ્ત મદદો મોકલાતી.

× × ×

આમ રાજ્યાશ્રય ખૂટી જતો ત્યારે સ્વાશ્રય અને સેવાભાવને આધારે કામ થતું. તે કામ સંગીન બનાવવા અને અધૂરું રહેલું પૂરું

કરવા, નિવૃત્ત થયા પછી એક બાજુ લોકાશ્રયે શરૂ કરેલા 'પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળ'ના મંત્રી બન્યા, બીજી બાજુ 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.'ના પ્રમુખ બન્યા, અને ત્રીજી બાજુ 'ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ' દ્વારા એ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતને ગામડે ગામડે વ્યાપે તે માટે બીજી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ આણંદમાં બોલાવવાની તજવીજ શરૂ કરી. એક જિલ્લામાં કેવું કામ થઈ શકે તેનો નમૂનો રજૂ કરવા, 'ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ' ૩૦ વર્ષથી ચાલતી હતી તેનો વેગ અપૂર્વ રીતે વધારી મૂક્યો. તે વિષે લાહોરના 'The Librarian' નામે માસિકમાં અંગ્રેજીમાં વિગતવાર લેખ લખ્યો. તેમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે જીવનભર સેવેલા સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા (જુઓ પરિશિષ્ટ–૩).

*

વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાના ૧૯૩૫–૩૬ના વાર્ષિક નિવેદનમાં મદદનીશ વ્યવસ્થાપક વિષે સાચું જ લખ્યું હતું કે:

The Assistant Curator Mr. M. N. Amin retired from service from 29th November 1935. This is an official description, true in the letter but wrong in spirit. Mr Amin continues his life of service in the cause of librarianship. He is now the Hon. secretary of the State Library Association and is the President of the Baroda Pustakalaya Sahayak Sahakari Mandal. Mr. Amin's connection with libraries began earlier than his appointment as the Assistant Curator. The whole of the District library movement in its inception and growth bears the ineffaceable stamp of his genius for organization. His was a dedicated life. Consideration of self-aggrandizement never touched him. And though Government showed him, time and again, marks of favour, he never solicited them nor did he accept them with

a swelling sense of importance In his retirement he has chosen a larger field of service, but libraries will be his first love *

અનુવાદ

શ્રી મો ન. અમીન ૨૯ નવેમ્બર, ૧૯૩૫ થી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા છે સરકારી અધિકારીની ભાષામા આમ કહેવુ એ બરાબર છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે સત્ય નથી કેમકે શ્રી અમીને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સેવા ચાલુ રાખી છે તેઓ હવે રાજ્ય પુસ્તકાલય મડળના માનદ મત્રી બન્યા છે. અને પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મડળના પ્રમુખ બન્યા છે. પુસ્તકાલયો સાથેનો તેમનો સબધ તો તે ખાતાના મદદનીશ વ્યવસ્થાપક તરીકે નિમાયા તે પહેલા શરૂ થયો હતો સમગ્ર ગ્રામ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત અને તેનો વિકાસ તેમની યોજનાશીલ પ્રતિભાથી અકિત થયેલા છે તે પ્રતિભાની છાપ કદી ભુસાશે નહિ શ્રી અમીનનુ જીવન તો સેવાધર્મને સમર્પણ થયેલુ હતુ એટલે પોતાનો મોભો વધારવાની વૃત્તિ એમને કદી સ્પર્શતી નહિ અને અનારનાર સરકારે તેમના ઉપર મહેરબાની દર્શાવેલી, છતા તેમણે તે મેળવવા કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, તેમ તેનો સ્વીકાર કરતા તે કદી અભિમાનથી ફુલાયા નહોતા સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થઈ તેમણે સેવાનુ વધુ વિશાળ ક્ષેત્ર પસદ કર્યું છે. પણ પુસ્તકાલયોને તેમા પ્રથમ સ્થાન રાખ્યુ છે

પરિશિષ્ટ ૧

પ્રશ્ન ૧૧૯ — પુસ્તકાલયના કામે શિક્ષકોને મહેનતાણુ આપવામા આવતુ નથી, ત્યારે પારિતોષિક આપવુ જરૂરનું છે અને આપે પણ શ્રીમતે કરેલી કદર ગ્રાહ્ય કરી છે શાળાનુ કામ કરવા માટે પણ દર સાલ પારિતોષિક મળે છે, ત્યારે પુસ્તકાલય માટે કેમ નહિ ?

---

* Report of the Library Department of Baroda State for the year 1935-36, para 34, page 9

ઉત્તર :—વડોદરા રાજ્યના ગ્રામ પુસ્તકાલયો પ્રત્યે શિક્ષકોએ બજાવેલી સેવાની કદર કરવા બાબત એક લંબાણ વિનતીપત્ર અમારા તરફ આવેલુ અને તેમા ઉપરનો પ્રશ્ન પુછાયેલો છે આનો ઉત્તર શો હોઈ શકે તે 'પુસ્તકાલય' માસિકના વાચકો સહેલાઈથી કહી શકે તેમ છે અને શાળાખાતા તરફથી સારુ કામ કર્યા બદલ જ્યારે પારિતોષિક આપવાનુ હોય છે, ત્યારે શાળાના કામ સાથે પુસ્તકાલયોનુ કરેલું કામ પણ લક્ષમા લેવાય છે. એટલે પુસ્તકાલયનુ કામ શાળાખાતાના શિક્ષક તરીકેની ફરજને અગે થતુ હોય તો તે ફરજ અદા કરી એ શિક્ષકમાનની પવિત્ર ફરજ છે પુસ્તકાલયનુ કાર્ય શિક્ષકની ફરજ ઉપરાત ખાસ વિશેષ સેવાભાવ તરીકે થતુ જ હોય તો તે શિક્ષકનુ ભૂષણ છે, અને શિક્ષકધર્મની તેમા સાર્થકતા રહેલી છે સાચો શિક્ષક, વિદ્યાર્થીઓ એકલાનો જ નહિ પણ પ્રજાનો પણ શિક્ષક છે એટલે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ દ્વારા લોકશિક્ષણનુ પવિત્ર કાર્ય કરવુ એ સાચા શિક્ષકનો પવિત્ર ધર્મ છે એ પવિત્ર ધર્મ આચરના ફળની અપેક્ષા રાખવી તે ધર્મની અવગણના કરવા બરાબર છે. માટે અમે અનેક સભાઓમા જાહેર કર્યું છે અને અત્રે પણ જાહેર કરીએ છીએ કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના મૂળ પાયામા સેવાભાવ રહેલો છે. અને તે સેવાભાવ ખીલવવાનો છે મરકારે પુસ્તકાલયનુ કાર્ય શિક્ષકોને ફરજ તરીકે સોપ્યુ એટલે સેવાભાવ કંઈક અશે નષ્ટ થતો જાય છે અને અમુક વ્યક્તિઓના સબધમા તો આ કાય વેઠરૂપ જ મનાય છે સાચા શિક્ષકની સેવાના કાર્યની કદર ભૂતકાળમા કોઈ કરી શક્યુ નથી, ભવિષ્યમા કોઈ કરી શકનાર નથી, પરતુ 'અમુક શિક્ષકના પ્રયત્નને લઈને અમારી શાળા આબાદ થઈ, અમારા છોકરા ભણ્યા અને સુખી થયા, અમે પણ કંઈક સમજ્યા અને સંસ્કારી થયા, અમારા ગામનુ પુસ્તકાલય, અમારા ગામનુ ઔષધાલય પણ એ જ શિક્ષકના સેવા ભાવને આભારી છે આ શિક્ષકે, અમારા ગામમા બીજા કોઈએ નથી કર્યું તે કરી બતાવ્યુ છે. એ માટે અમે એના કુટુંબને અમારા સાચા હૃદયની દુઆ દઈએ છીએ:' એમ લોકો કહે એથી વિશેષ બીજુ પારિતોષિક કયુ હોઈ શકે? જ્યારે જ્યારે ગામ છોડયા પછી પણ એ શિક્ષકને એ ગામ યાદ આવે, સેવાભાવે કરેલ એ ગામનુ

કામ યાદ આવે, ત્યારે ત્યારે તેને જે આત્મસંતોષ થાય તે તેના કરેલા કામનો પૂરેપૂરો બદલો છે, એમ અમે માનીએ છીએ. એથી વિશેષ બદલાની આશા કોઈએ રાખવી એ સાચા શિક્ષકના ધર્મથી ચલિત થવા જેવું છે

શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ સંતોષકારક નથી; અને તેમને કંઈક આર્થિક સહાય મળે એમ તો અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ, એટલે જ્યા ગ્રામ પુસ્તકાલયોના સ્વતંત્ર મકાન છે અને કસબા પુસ્તકાલયોના સ્વતંત્ર લાયક ગ્રંથપાલો મળી શકતા નથી ત્યા શિક્ષકોને કામના પ્રમાણમા પગાર આપી તેમને પ્રથમ પસંદગી આપવા અમે હિમાયત કરી છે પણ સાચા શિક્ષકની કદર સરકાર અને ગામલોકો એક વા બીજા રૂપમા કરે છે અને કરશે, એમ અમે જાણીએ છીએ એટલે આ સબધમા અમે ભલામણ કરીએ તોપણ હાલના વખતમા કંઈ જ થવા જેવુ નથી વળી ભલામણ કોની અને કેવી કરવી એ ધોરણ ઠરાવવાનુ મકેલુ નથી એ કારણોને લઈને આ સબધમા અમને કંઈ પણ કરવાનુ ઇષ્ટ લાગતુ નથી.

શ્રીમતે અમારા કામની કરેલી કદર માટે અમે શ્રીમતના આભારી છીએ, અને જોકે અમે તે ગ્રાહ્ય રાખી છે છતા તેની અમે કદી ઇચ્છા રાખી ન હતી. અને અમને મળેલા એ પારિતોષિકનો અમારા પોતાના કામે ઉપયોગ નહિ કરતા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનપ્રચારના કામમા રકમ પૂરેપૂરી આપી દીધી છે અમારા પારિતોષિક સબધના ઉલ્લેખ આ પત્રમા હોવાના કારણે આટલી હકીકત અત્રે જાહેર કરવાની અમને નિરુપાયે ફરજ પડી છે.

વિશેષમા એટલુ પણ અમે જણાવી લઇએ છીએ કે શાળા ખાતામાથી પુસ્તકાલય ખાતામા આવવાને માટે પગારની બાબતમા અમે હમેશા નુકસાન વેઠ્યુ છે. અને શાળાખાતામા હદમા અમારા પછીના ગ્રૅજ્યુએટો અમારા કરતા આજે પણ વિશેષ પગાર મેળવે છે છતા અમે ખાનગીમા કે જાહેરમા એક પણ શબ્દ બહાર કાઢ્યો નથી. કારણ કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનુ કામ અમે અમારા જીવનની શરૂઆતથી સેવાભાવે સ્વીકાર્યું છે અને સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા પછી અમે અમારુ કામ ચાલુ રાખવાના છીએ આ સબધમા અમારા કામની કદર થયા પહેલા મને ૧૯૨૬ ના જુલાઈ માસના

પુસ્તકાલય' માસિકના અંકમાં 'સાર્વજનિક પુસ્તકાલય અને સમાજસેવા' એ નામના લેખના લેખમાંનું એક અવતરણ અત્રે આપીએ છીએ

"લેખકે સને ૧૯૦૬ થી 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો'ની યોજનાના યોજક અને ચાલક તરીકે આ પ્રવૃત્તિમાં પ્રથમ સેવાભાવથી પ્રવેશ કરેલો અને રાજ્ય તરફથી તેને આ કામ નોકર તરીકે સોંપાયા છતાં તે પોતે તો આ સરકારી કામને પણ સેવાભાવથી ચાલતી પોતાની પ્રવૃત્તિ ગણે છે એટલે આ આખી પ્રવૃત્તિ તેના મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે સફળ નીવડે તો સમાજસેવક તરીકે પોતાની જવાબદારી કેવી ગંભીર અને મોટી છે એ તે પોતે સારી પેઠે સમજે છે માટે જ પુસ્તકાલયના વિસ્તારનું કામ પૂરાં વીસ વર્ષ ચાલ્યા પછી હવે તેમાં સંગીનપણું લાવવા માટે યોજનાઓ વિચારવા, ઉત્સાહી સમાજસેવકો સાથે ચર્ચા કરવા અને તે પછી છેવટ માટે જે યોજનાઓ નક્કી થાય તે યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા-મુકાવવા સર્વ રીતે તે તૈયાર છે'*

પરિશિષ્ટ ૨

પ્રજાની પ્રગતિ સાધવા માટે જ્ઞાનપ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થવાની અગત્ય છે એ સર્વ શાળાવાળા ગામોએ પુસ્તકાલયો કે વાચનાલયો કાઢવાથી થઈ શકશે એ થશે પણ તે સુતંત્રથી તપાસણીની જોગવાઈને અભાવે અધૂરું જ ગણાશે ગણદેવીની પ્રથમ રાજ્ય પરિષદમાં પુસ્તકાલય ખાતા માટે ઇન્સ્પેક્ટરોની અગત્ય દર્શાવનારો ઠરાવ પસાર થયો હતો પણ તેની સ્વતંત્ર જોગવાઈ ન થતાં તે કામગીરી મહાલ વિદ્યાધિકારીને માથે મુકાઈ છે મહાલ વિદ્યાધિકારીઓ સાથેની વાતચીત પરથી સમજાય છે કે તેમને માથે વિવિધ ફરજોનું ભારણ એટલું બધું છે કે પુસ્તકાલયોની તપાસણીની કામગીરી યથાયોગ્ય રીતે તેમનાથી બજાવી શકાતી નથી સ્વતંત્ર નિરીક્ષકો સરકાર તરફથી મળવાનો સંભવ ઝાઝો જણાતો નથી અને છતાં આપણે પુસ્તકાલય સંસ્થાને શોભાની સંસ્થા રાખવી નથી પણ ઉપયોગી બનાવવી છે આ પરિષદ પસાર કરેલા

---

* 'એકીકરણ' ભા ૩ પૃ ૧૨૬

સાતમા ઠરાવ મુજબ પ્રચારકોની યોજના પાર પડશે ત્યારે એ કાર્ય સરળ બનશે જ પણ તેમ ન થાય ત્યા સુધી તો શિક્ષકવર્ગે જ એ કામ કરવુ રહ્યુ શિક્ષકો અત્યાર સુધી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને લગતુ સઘળુ કામ સેવાભાવે કરતા આવ્યા છે. શિક્ષકો પોતાને માથે તે ફરજ લદાઈ છે એવી ક્ષુદ્ર ભાવનાથી પ્રેરાઈને નહિ પણ એ કામ પવિત્ર છે એમ સમજીને કરતા રહે એમા જ શોભા છે શિક્ષકોએ આ પ્રવૃત્તિમા આજ સુધી જે સાથ આપ્યો છે, જે ઉત્કટ પ્રયત્ન અને આત્મભોગ દર્શાવ્યો છે, તેનો વિચાર કરતા મારુ શિર ખરે જ આદરથી તેમના પ્રત્યે આપોઆપ ઝૂકી જાય છે પુસ્તકાલયની કામગીરી એ લોકસેવા છે એ સેવા કરી પુણ્ય સાધો એ સેવા કર્યાનો દાખલો અધિકારી વર્ગ તરફથી મળવાનો સભવ ઓછો છે, બનકે નથી જ, ઊલટુ કોઈ વાર ઠપકો મળવાનો પણ સભવ ખરો તથાપિ પેટના છોકરાની ગમે તે સ્થિતિમા પણ આપણે સેવા કરીએ છીએ, તેવી રીતે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની સ્થાપના અને પ્રગતિ સાથેનો શિક્ષકવર્ગનો સબધ જોતા ગમે તે સ્થિતિમા પણ તેની સેવા કર્યે જવાનો શિક્ષકબધુઓનો ધર્મ છે શિક્ષકો એ કામ કરવાનું જે દહાડે ઇન્કારશે તે દહાડે આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના દ્વાર બધ જ કરી દેવા પડશે શિક્ષકોએ ભૂતકાળમા એ સેવા કરી છે, અત્યારે કરે છે અને તેવી જ રીતે ભવિષ્યમા કરતા રહેશે ટૂકમા, ફરજ વધુ જ લદાયે જાય છે એમ ન ગણતા, પ્રવૃત્તિના સાફલ્યને માટે આ ઠરાવનો અમલ કરતા મદદ કોઈ બની જાય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે*

પરિશિષ્ટ ૩

પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિમા અમલમા મુકાયેલા સિદ્ધાન્તો બીજા પુસ્તકાલય મડળોની જાણ માટે અત્રે ટૂકમા આપવામા આવે છે

(૧) આવા ગામોમા સ્થાનિક નેતાઓએ સ કાર્ય શરૂ કરે તેની રાહ જોવી નહિ

(૨) પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પ્રગતિ ઇચ્છનારાઓને જ્યાથી મદદ મળે ત્યાથી તે લેવા તેમણે હમેશ તત્પર રહેવુ જોઈએ પછી

* 'પુસ્તકાલય' ૧૯૩૩, પૃ ૫૮

તે મદદ સરકાર, લોકલ બોર્ડ, જાહેર મંડળ કે ખાનગી સદ્‌ગૃહસ્થ, એક વ્યક્તિ કે વધારે વ્યક્તિઓ—ગમે તેના તરફથી મળતી હોય.

(૩) જાહેર મદદ મેળવવાની જે જે રીતો પોતાનાં સ્થળ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય—દા. ત. ઘેર ઘેર ફરી ઉઘરાણું કરવું, લવાજમ લેવું, દાન મેળવવું, લગ્નપ્રસંગે બક્ષિસ મેળવવી, કે ગામનાં કે બીજા જાહેર ફંડોમાંથી હિસ્સો મેળવવો—તે તે બધી રીતોનો કુનેહથી લાભ લેવો જોઈએ.

(૪) જો દાતાઓ તરફથી યોગ્ય રકમ મળે તો પુસ્તકાલયો કે વાચનાલયો સાથે દાતાઓના નામ જોડવામાં હરકત નથી.

(૫) નવો છોડ નવી ધરતીમાં ઉગાડવા માટે જેમ ઘણાં વર્ષો સુધી ધીરજ અને ખંત રાખવા પડે છે તેમ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ માટે પણ સમજવું.

(૬) જે ગામમાં શાળા હોય તે ગામમાં, છોકરા છોકરીઓ તથા ગામના મોટી ઉંમરના માણસો ભણેલું ભૂલી જઈ નિરક્ષર ન બની જાય તે માટે પુસ્તકાલય હોવું જ જોઈએ.

(૭) જે વ્યક્તિને પ્રભુમાં તથા પોતાના સેવાધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય તેણે પોતાના કાર્યમાં છેવટે સફળતા મળવા સંબંધી શંકા કે બીક ન રાખવી.*

* 'પુસ્તકાલય', ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯, પૃ ૧૨૧.

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૫ મો

નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૮)

જિંદગી – આયુષ્ય – કામ કરવા માટે જ છે. મારો ખોરાક રોટલા નહિ પણ કામ છે. જ્યારે કામ કરતો અટકું ત્યારે તમારે મારું મૃત્યુ સમજવું. મારુ કામ એટલે જનસેવાનું કામ. એટલે મારી આજુબાજુ તો કામ, કામ ને કામ જ હોય. અને આરામની જરૂર જણાશે ત્યારે બધાં જ કામ છોડી દઈશ, એટલું નક્કી માનજો. સને ૧૯૩૮ની આખર સુધી આયુષ્ય અને શક્તિ હશે તો ખૂબ કામ કરવું છે. પછી જવાબદારી બધી જ છોડી દેવી છે.

(ભાણાભાઈના એક પત્રમાંથી — સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન

તા. ૧૮–૨–'૩૫)

*

એક વર્ષ કામનું પૂરું થયું, છતાં હજી ચોક્કસ દિશા નક્કી થઈ શકતી નથી. પ્રયોગો ચાલે છે, પ્રયત્નો થાય છે, પણ સફળતા મળવા બહુ સંભવ ઓછો છે. ગોખલેજીએ જમીન ખેડી. ઢેફાં ભાગવાનું કામ આપ અને નેતાઓ કરો છો. વાવણી પણ કોઈ કરશે. લણવાનું કામ બીજા કરશે, અને ભોગવનાર હવે પછી જન્મશે. મારે આ પ્રદેશમાં હજી પડતર જમીન ભાગવાનું કામ કરવાનું આવ્યું છે. એટલું કરતાં આવડે અને કામમાં ધીરજ રહે તો તેટલાથી સંતોષ છે.

(શ્રી. ઠક્કરબાપાના પત્રમાંથી — સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન

તા. ૭–૯–'૩૭)

જો મારો જન્મ વડોદરા, અમદાવાદ કે મુંબઈ જેવા શહેરમાં થયો હોત અને જે સેવાભાવથી આજે હું રંગાયેલો છું તે ભાવ ચાલુ રહ્યો હોત તો તે શહેરની એકાદ નાની પ્રવૃત્તિમાં કામ કરી જિંદગી પૂરી કરત. જો મારો જન્મ કોઈ નાના ગામડામાં થયો હોત અને હાલ ગામડામાં મળે છે તે જ વાતાવરણમાં મને ઊછરવાનું મળ્યું હોત, તો ગામડાનાં અલ્પ સાધનથી અને ત્યાંના સંકુચિત વાતાવરણમાં રહીને ગામડાંના લોકોની–ખેડૂતોની સેવા અર્થે કંઈક કંઈક તો કર્યું હોત જ.

સદ્‌ભાગ્યે મારો જન્મ વસોમાં થયો છે. વસોના થોડાક મિત્રોનો સક્રિય અને સબળ સાથ મને મળ્યો છે. ગામના યુવકમાત્રની અને કેટલાક સમજુ સદ્‌ગૃહસ્થોની વિરોધ વિનાની મીઠી અમીદૃષ્ટિ મારા પ્રત્યે ચાલુ રહી છે. એટલે વસોમા સેવાનાં કંઈ કંઈ કામ હું કરી શક્યો છું અને એ પ્રકારના બીજાં કામો વસોમા કરવાની ઉમેદ રાખી રહ્યો છું. માટે જ નિવૃત્તિનાં વર્ષોમા વસો ગામ છોડી, વસો બહારનુ, ચરોતર કે ગુજરાતનું વિશાળ સેવાનું ક્ષેત્ર સ્વીકારવાનું મેં માંડી વાળ્યુ છે, અને વતનની સેવાનું નાનકડું, સાંકડું, અનેક ચિંતાઓ અને મૂંઝવણોવાળું ક્ષેત્ર સ્વીકાર્યું છે.

× × ×

આ ત્રણ વર્ષમાં હું શું કરવા માગું છુ તે જાણવાની આપને સ્વાભાવિક રીતે જિજ્ઞાસા રહે. જવાબમા હું એટલું જ જણાવીશ કે, વસો ગામનું અને વસોના સ્ત્રીપુરુષોનું ભલું થાય, વસોની ધાર્મિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને કૌટુંબિક સ્થિતિ સારી થાય તે માટે તન, મન અને ધનથી, એક વ્યક્તિથી અને તેનાં અલ્પ સાધનો અને શક્તિઓથી થઈ શકે તેમ હશે તે બધું જ કરવાના પ્રયત્નો કરવાનાં હું સ્વપ્નો સેવું છું. . . . તેમાંનું કોઈ સ્વપ્નું ખરુ પડે વા કોઈ હવાઈ મહેલ જમીન ઉપર આવી ઊતરે તો વસોમાં મારુ રહેવું સાર્થક થયેલું ગણાય.

(વસોના નાગરિકોને લખેલા એક પત્રમાંથી સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન
તા. ૧૮-૧૦-’૩૩)

૧

વહાલા વતનમાં

(૧૯૩૬)

'કામ, કામ, ને કામ'નો મંત્ર જપનારને આરામ એ તો અલ્પવિરામ જ હોય છે: કામનો પ્રકાર બદલાય છે, કામ કદી બંધ પડતું નથી. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ મોતીભાઈ મુંબઈમાં વરસોવાને દરિયાકિનારે આરામ લેતા હતા, તે નિવૃત્તિ ભોગવવા નહિ, પણ પ્રવૃત્તિની તૈયારી કરવા. વરસોવામાં દોઢેક માસ સંપૂર્ણ શાન્તિમાં ગાળ્યો. દાક્તરોની સલાહ પ્રમાણે જીવનક્રમ યોજી મગજને અને શરીરને આરામ આપ્યો. તેથી તંદુરસ્તીમાં સારો સુધારો પણ થયો. દાક્તરોની અને મિત્રોની સલાહ હતી કે આમ આરામ લેવાનું ચાલુ રાખવું. પણ જેમ જેમ સુધારો થતો ગયો તેમ તેમ મોતીભાઈનું ચિત્ત પ્રવૃત્તિઓ તરફ દોડવા લાગ્યું. અને ઘરઆંગણે જ આરામ લેવાનો સંકલ્પ કરી, દરિયાકિનારાની સુખશાંતિ છોડી, વર્ષોથી જેને માટે ઝંખી રહ્યા હતા તે વહાલા વતનમાં આવી રહ્યા.

*

જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો સરળતાથી વિતાવી શકાય તે માટે વસોના ઘરમાં જરૂરી ફેરફારો કરાવી જોઈતી સગવડો એક બે વર્ષથી કરી રાખી હતી. અને નિવૃત્તિ લેવા પહેલાં જ પત્ની રૂપબાએ તેમાં રહેવા માંડ્યું હતું.

રૂપબાને આંખે ઝામરનું દર્દ હતું. અને ઘડપણને લીધે શરીર નરમ રહેતું હતું. તેથી તેમને રસોઈના કામમાંથી તો વર્ષોથી મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. વડોદરામાં હતા ત્યાં સુધી આ કામ 'હીરા મહારાજ' કરતા. પણ 'હીરા મહારાજ' વસો આવી શકે નહિ એટલે વસોમાં રસોઇયાની જરૂર ઊભી થઈ. એ તકનો ઉપયોગ મોતીભાઈએ એક અખતરો અજમાવવામાં કર્યો હતો.

'હીગ મહારાજ'ની લગભગ સાથે સ્વાશ્રયના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિદ્યાર્થીજીવન જીવવાનો અખતરો કરવાના ખાસ ઇરાદાથી કહાનજીભાઈને રાખેલા. તે અખતરો સારી રીતે સફળ થયેલો. અને કહાનજીભાઈ પછી બીજા ત્રણેક વિદ્યાર્થીઓ એમની જગાએ રહી ગયેલા. એવો જ પ્રયોગ હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અજમાવવાના ઇરાદાથી એક વિદ્યાર્થીને કહાનજીભાઈની માફક રોકી લીધો હતો અને તેને સહાય કરવા બીજા નોકરોની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી. એથી વસોનું ઘર નિર્વિઘ્ને ચાલતું હતું.

આ રીતે વ્યવસ્થિત થયેલા પોતાના ઘરમાં મોતીભાઈએ નિવૃત્તિજીવન શરૂ કર્યું—શરૂ કર્યું તે પૂરું કરવા માટે જ, એની તેમને સારી પેઠે ખબર હતી. એટલે આરામ લેવાની દાક્તરોની સલાહને માન આપવા છતાં, એક ક્ષણ પણ આળસ કર્યા વિના તેમણે અધૂરાં કાર્યો પૂરાં કરવાનું શરૂ કર્યું.

સૌથી પહેલું કામ પચીસ વર્ષથી સંતોષાયા વિના રહેલી શિક્ષક બનવાની ઝંખના સંતોષવાનું કર્યું. આ અરસામાં વસોની હાઇસ્કૂલને અંગે બોર્ડિંગ હાઉસનું ભવ્ય મકાન બંધાઈ ગયું હતું. તે જોઈ મોતીભાઈનો હરખ માતો નહોતો. બોર્ડિંગોનો યુગ શરૂ કરનાર મોતીભાઈને જાણે વરસોમાં પેટલાદ બોર્ડિંગનો યુગ પાછો આવશે એવો ઉત્સાહ થતો હતો. મકાન બાંધવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે એને માટે મનગમતા ગૃહપતિ મળવાની ચોક્કસ આશા હતી. પણ મકાન તૈયાર થયું ત્યારે એ આશા ખોટી પડી. તેથી પોતે જ બોર્ડિંગના ગૃહપતિ બનવાની ઉમેદવારી નોંધાવી. પોતાને માટે એક ઓરડી અનામત રખાવી. વિદ્યાર્થીઓના અને બોર્ડિંગના હિસાબ રાખવા માટે એક શિક્ષકને મદદમાં લીધા. અને સવારે, બપોરે તથા સાંજનો અમુક વખત બોર્ડિંગ તથા કેળવણી મંડળની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કંઈક કંઈક શીખવવાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો.

વિદ્યાર્થીઓને પોતાના અને બીજાના અનુભવોની વાતો કહેવી, સેવાનાં કામો કરવાની પ્રેરણા આપવી, ઉપદેશ આપવો, 'સામાન્ય જ્ઞાન' આપવું, શુદ્ધ જોડણી, સારા અક્ષર, વક્તૃત્વ કળા, પત્રલેખન, વ્યવસ્થા, સારાં પુસ્તકોનું વાચન, આવા આવા વિષયો અને કામોનું

શિક્ષણ અને તાલીમ આપના, એ મોતીભાઈના ખાસ શોખના વિષયો હતા એનું મહત્ત્વ સમજાવતા, એની તાલીમ આપવાના પ્રસંગો યોજતા કે કદી થાકતા તે કંટાળતા નહિ

પણ એમનો એ શોખ ઝાઝા દિવસ ચાલી શક્યો નહિ કેમકે એ શોખને હદ નહોતી આરામના દિવસોમાં યોજેલો આ કાર્યક્રમ પણ આનમને શ્રમમાં પલગાવી નાખના પૂરતો હતો પણ તે સાથે આગમનો સમય પૂરો થયા પછી કરવાની પ્રવૃત્તિઓની વિચારણા અને તપાસ ચાલુ હતી વસોમાં જ દટાઈ રહેવાનો નિર્ણય હોવા છતા આણંદ, વડોદરા પેટલાદ વગેરે સ્થળોએ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનું આકર્ષણ ઓછું થયું નહોતું અને ગુજરાતના વિશાળ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓ પણ કોઈ કોઈ પ્રકારે તેમના ઉપર હક્ક કરતી આવતી હતી પરિણામ એ થતુ કે, વિદ્યાર્થીઓ માટે ઠરાવેલે વખતે મોતીભાઈ ઘણી વાર હાજર રહી શકતા નહિ. એટલે આખરે શિક્ષક બનવાના પોતાના એ સૌથી મહાન શોખને થોડા માસમાં જ છોડવો પડ્યો

*

આગમના આ દિવસોમાં જ્યારે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓના અધૂરા રહેલા પૂરા કરવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા ત્યારે આતરસૃષ્ટિમાં જગત સાથેના મમબધો છોડવાના પ્રયત્નો ચાલતા હતા નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિઓ વધતી દેખાતી હતી, પણ તે આખરી નિવૃત્તિની તૈયારી માટે જ હતી

આ તૈયારી છેક ૧૯૧૮ના વર્ષથી શરૂ થઈ હતી તે વર્ષે પ્લેગ અને ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝાના રોગ ચાલ્યા અને તેમાં ઘણા માણસો મરણ પામ્યા તેથી મોતીભાઈની આખ ઊઘડી ગયેલી અને દેહ ક્ષણભંગુર છે એમ સમજી મરણની તૈયારીરૂપે પોતાની મિલકતનું 'વિલ' લખી નાખેલું તે વારે વારે બદલેલું તેને નિવૃત્તિ લેતા અગાઉ તા ૧૯—૬—'૩૫ને દિવસે છેલ્લી વાર લખી નાખ્યું હતું અને સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થઈ બીજે જ દિવસે એની નકલ કરી કુટુંબીઓને મોકલી આપી તેમની સંમતિ માગી હતી અને તે મળી ગઈ હતી

આ રીતે મિલકત અને સ્વજનો સાથેના વ્યવહાર બાબત ચોખવટ કર્યા પછી બીજા વ્યવહારો ચોખ્ખા કરવાનું આરંભ્યુ કોઈનું

દેવું તો કર્યું નહોતું, પણ જીવનભર જનસેવાનાં કાર્યો કરતાં કરતાં તે કાર્યોમાં અનેક નાનાં-મોટાં સ્ત્રીપુરુષોની મદદ લીધી હતી તે સર્વને તેનો બદલો એક યા બીજા પ્રકારે આપવાનો તેમનો રિવાજ પહેલેથી હતો. તે પ્રમાણે 'નામ ઝરૂખે બેઠકર, સબકા મુજરા લેત, જૈસી જિનકી ચાકરી, ઐસા ઉનકો દેત' એ ન્યાયે જેની જેવી સેવા તેને તેવો બદલો તે આપ્યે ગયા હતા. છતાં નિઃસ્વાર્થ ભાવે વર્ષો સુધી કામ કરી પોતાના જીવનની સુવાસ મૂકતા ગયેલા ઘણા મિત્રોના સેવા ઋણ વાળવાનાં બાકી હતાં. તે સર્વને સંભારી સંભારી તેમને નામે કંઈક કંઈક સેવાદાન કરવા કરાવવાનું કામ આ આગમનના દિવસોમાં મોતીભાઈએ આરંભ્યું.

*

ઋણમુક્તિનું આ કામ ખરું જોતાં ૧૯૩૦ ના વર્ષથી શરૂ થયું હતું અને તેની શરૂઆત પાટણથી થઈ હતી. પાટણમાં ૧૯૦૪–૦૫-ના વર્ષમાં અતિવૃષ્ટિને લીધે લોકોનાં ઘરો પડી ગયેલાં, તે બાંધવામાં મદદ કરવા જે નાણાં એકઠાં કરેલાં તેમાંથી વધેલી રકમ એક જૂના સાથીને ત્યાં જમા હતી. તે યાદ કરી તેનો હિસાબ કરાવી જે રકમ નીકળી તેનું એક ટ્રસ્ટ બનાવી પાટણના યુવકમંડળને સોંપ્યું (તા. ૧૮-૮-'૩૦), અને પાટણની એ સેવા જેમના અમલ દરમ્યાન થયેલી તે પાટણ હાઈસ્કૂલના તે વખતના હેડ માસ્તર સ્વ. ગિરધરલાલ મોદીનું નામ તે ફંડ સાથે જોડી તેમનું ઋણ અદા કર્યું.

એ જ વર્ષે પેટલાદ બોર્ડિંગના રજત મહોત્સવ નિમિત્તે ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી 'પેટલાદ બોર્ડિંગ રજત મહોત્સવ સ્મારક ફંડ' સ્થાપ્યું હતું. એ જ વર્ષે, પોતાને સેવાનાં કાર્યો કરવામાં જીવનની શરૂઆતથી અંત સુધી સરકારી હોદ્દાની રૂએ અનેક પ્રકારની મદદો કરનાર વડોદરા રાજ્યના નિવૃત્ત નાયબ દીવાન રા. બ. ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈના ઋણસ્વીકારના ચિહ્ન તરીકે એમને નામે ટ્રસ્ટફંડ સ્થાપી વડોદરા કોલેજને તે સોંપ્યું હતું. આ પછી વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલય ખાતાની ખિલવણીમાં કીમતી કામ કરી ગયેલા પોતાના ઉપરીઓ સ્વ. બોર્ડન સાહેબ અને સ્વ. દત્ત સાહેબને નામે પણ ટ્રસ્ટફંડો સ્થાપી 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ'ને સોંપ્યાં હતાં અને 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ને સોંપાયેલાં ઘણાં ટ્રસ્ટફંડોમાં

કેવા જાતનું પેટલાદ બોર્ડિંગના સમયની સેવાઓનું ઋણમુક્તિનું કામ થયુ હતું.

*

આ અરસામાં (૧૯૩૬), પેટલાદ બોર્ડિંગમાં શરૂઆતથી જ પોતાના જમણા હાથ તરીકે કામ કરવાનું સ્વીકારનાર અને પાછળથી એ કામ સંભાળી લઈ બોર્ડિંગ ટકાવી રાખવામાં જીવનભર મૂગો આપભોગ આપનાર સોજિત્રાના શ્રી. ઈશ્વરભાઈ પુરુષોતમદાસ પટેલ મરણ પામવાથી તરત જ તેમના સ્મારક માટે તજવીજ કરી અને એક જ માસમાં રૂ. ૧,૨૫૦ એકઠા કરી 'ઈશ્વરભાઈ પુ. પટેલ લોકશિક્ષણ ફંડ'ની સ્થાપના કરી (તા. ૧૫–૨–'૩૬). ઈશ્વરભાઈની સાથે જ પેટલાદ બોર્ડિંગના રસોડાના વ્યવસ્થાપક તરીકે ૧૮ વર્ષ સુધી કામ કરનાર સ્વ. ધોરીભાઈ તથા ભાણાભાઈને ઉછેરી મોટા કરવામાં તસ્દી લઈ મદદ કરનાર તેમનાં પત્ની, એ બેને સંયુક્ત નામે ભાણાભાઈ દ્વારા એક ટ્રસ્ટફંડ સ્થાપ્યું (તા. ૧૮–૭–'૩૬). આમ પેટલાદ બોર્ડિંગ અંગેનાં ઋણ વાળ્યાં.

*

પેટલાદ બોર્ડિંગ પછી સેવાનું સૌથી મોટું ક્ષેત્ર વસો. ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓ જન્માવવામાં અને જમાવવામાં મદદ કરનાર નાના મોટા મિત્રોને સંભારી તેમને નામે ટ્રસ્ટફંડો સ્થાપવાનું પણ ૧૯૩૪ના વર્ષથી શરૂ કર્યું હતું. એ વર્ષમાં, 'સ્ટુડંટ્સ લાયબ્રેરી' સ્થાપવામાં અને ચલાવવામાં મદદ કરનાર નાનપણના મિત્રો સ્વ. હાથીભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ, તથા સ્વ. છોટાલાલ વનમાળીને નામે, અને 'મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયો' તથા વસોની સંસ્થાઓનાં મકાનો બાંધવામાં જીવનભર ઇજનેરી સલાહ આપનાર ગામના વતની સ્વ. પુરુષોતમ હીરાભાઈ મિસ્ત્રીને નામે — એમ ત્રણ ટ્રસ્ટફંડો મૂકયાં હતાં (તા. ૬–૭–૩૪).

*

પોતાને ઘેર જિંદગીભર પાણી ભરવાનું કામ કરનાર 'દરિયા ડોસી'ને આખર અવસ્થા આવવાથી તેને ૧૯૩૫ના વર્ષે પોતાને ઘેર લાવી રાખી હતી અને તે મરણ પામી ત્યાં સુધી તેની બની તેટલી સેવા કરાવી હતી. આ ડોસી નિરાધાર હોવાથી તેને

મોતીભાઈએ પોતાની માલિકીના ઘરમા રહેવાની વંડીથી અલગ કરી આપેલી તે ઘર હવે ખાલી પડવાથી ગામના નિરાશ્રિતોના ઉપયોગ માટે 'કેળવણી મંડળ'ને બક્ષિસ કર્યું હતું અને તેના નિભાવ માટે 'નિરાશ્રિત આશ્રયસ્થાન ફંડ' સ્થાપ્યુ હતુ (૧૯–૩–'૩૫).

આ પછી 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'ની શરૂઆતમા સ્વયંસેવક તરીકે વિદ્યાર્થીહિતની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રામભાઈ જેવા યુવકોને સેવાધર્મનો રંગ લગાડી જનાર સદ્ગત છોટાભાઈ શિવાભાઈ પટેલને યાદ કરી રામભાઈ દ્વારા તેમને નામે એક ટ્રસ્ટફંડ સ્થપાવ્યુ (તા ૧૭–૪–'૩૬) એ જ રીતે 'વસો યુવક મંડળ'ની સ્થાપનાથી માંડી દેહ સુધી ગામની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જન્માનનામા અને જમાનનામા અજોડ ફાળો આપનાર, 'વસો સહકારી બેંક'ના આદ્યમંત્રી સ્વ છોટાભાઈ બાપુભાઈ અમીનને નામે ટ્રસ્ટફંડ સ્થપાવ્યુ (તા. ૩૧–૭–'૩૬) આ જ અરસામા, ગરીબાઈમા ઊછરી, સ્વાશ્રયથી ગ્રેજ્યુએટ થઈ, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની સેવામા રત રહેલા ગામના એક યુવક ચતુરભાઈ મગનભાઈ ભારસાગરનુ અવસાન થતા તેમનુ સ્મારક ફંડ પણ સ્થપાવ્યુ (તા ૧૦–૭–'૩૬) અને એ જ અરસામા ગામના બજારમા ગામડાના ગાડાવાળાઓ ઉપર પોલીસે જુલમ ગુજાર્યાના સમાચાર મળ્યા તે માટે ગાડાવાળાને મદદ કરવા યોગ્ય તજવીજ કરી, અને તરત જ એવા પ્રસંગોએ ગરીબોને મદદ થઈ શકે તે માટે 'જુલમ સંકટ નિવારણ ફંડ' સ્થાપ્યું (તા ૨૧–૮–'૩૬)

આ ઉપરાંત પોતે શરૂ કરેલી અને કરવા ધારેલી પ્રવૃત્તિઓના નિભાવ અર્થે પણ ટ્રસ્ટફંડો સ્થાપવાની તજવીજ ચાલુ કરી (આ વિષે વધુ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણ ૬, 'વસિયતનામુ' અને તે પછીના પ્રકરણોમા થયેલા ઉલ્લેખો.)

*

મોતીભાઈએ સ્થાપેલા આ ટ્રસ્ટફંડો છે નાની નાની રકમોના, પણ એની શરતો અને યોજનાઓ અનેક શક્યતાઓથી ભરેલી છે, અને દાનના સાચા માર્ગોની દિશા સૂચવે તેવી છે જે આખા દેશને માટે, એક પ્રાન્ત, જિલ્લા કે તાલુકાને માટે, તે વસો ગામને માટે, જે ધનવાનોને માટે તે ગરીબોને માટે, જે વિદ્વાનોને માટે તે અભણને માટે, જે બળવાનને માટે તે નબળાને માટે, જે મોટાને માટે તે

બાળકોને માટે; જેનું જગતમાં કોઈ નહિ તેની સંભાળ સમાજ કે વ્યક્તિ લઈ શકે તે માટે — મોતીભાઈએ આ ટ્રસ્ટફંડો દ્વારા અનેક માર્ગો ખુલ્લા કરી આપ્યા છે. સરજનહારની સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોના સુખને માટે અનેક પ્રકારની સગવડો થયેલી છે. છતાં એ સગવડોનો ઉપયોગ કરવાની આવડત વગરનાં અને આવડત હોય છતાં આધિ વ્યાધિ ઉપાધિને કારણે એનો લાભ ન લઈ શકે તેવાં મનુષ્યોનું મનુષ્યત્વ સાચવવા, પોષવા અને ખીલવવા મનુષ્ય એના સરજનહારની ખોટ પૂરી કરી શકે તે માટે એણે કંઈક તો કરવું જ જોઈએ. એ કેવી રીતે થઈ શકે તેના નાના તેમ જ મોટા, વ્યવહારુ અને અનુભવસિદ્ધ માર્ગ એ ટ્રસ્ટફંડોમાં બતાવ્યા છે — જેને એ માર્ગે જવું હોય તેને માટે, અલબત્ત.

૨

પ્રયોગશાળાની પ્રવૃત્તિઓ

(૧૯૩૯ થી આખર સુધી)

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યો તેવો આગમ મોતીભાઈએ આઠ માસ સુધી લીધો. તે દરમ્યાન પોતે દૂર રહી ચલાવેલી નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓની સ્થિતિ જાણી લીધી, એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓના વહીવટમાં સાફસૂફી કરી તેને મધ્ધર બનાવવા માટે જ્યાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં પોતે માગણી કરીને જવાબદારીવાળા હોદ્દા સ્વીકાર્યા, અને પોતે વર્ષોથી વિચારી રાખેલાં સ્વપ્નોમાંથી જેટલાં બને તેટલાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવા માટે ચારે બાજુથી, નતત્ત્વિમ, ભૂખન્તરસ કે ટાઢન્તડકો જોયા સિવાય એક પછી એક પ્રવૃત્તિઓ, એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો, 'છોડવા માડી'.

'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી'માંથી અસહકારને કારણે છૂટા થયા પછી મોતીભાઈએ વસોને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું અને આધુનિક પદ્ધતિએ લોકજીવન ખીલવવા માટે ત્યાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી વસોને તે પોતાની પ્રયોગશાળા કહેતા અને ત્યાં પોતાના વિચારો અજમાવતા. એ વિચારો અજમાવતા અજમાવતાં કેળવણી મંડળ, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ, સહકાર પ્રવૃત્તિ, મ્યુનિસિપાલિટી, સમાજસુધારો, વેપાર ઉદ્યોગ — એ સર્વ વિષયો તેમણે છેડ્યા હતા અને તેમાંના કેટલાક તો સારી રીતે ખેડ્યા હતા. પણ એ બધું દૂર રહીને કર્યું હતું અને બીજાની મારફતે કર્યું હતું હવે તે બધાને તેમણે એક પછી એક હાથમાં લેવા માંડ્યું

એમનો મુખ્ય વિષય કેળવણી હતો તે માટે કેળવણી મંડળ દ્વારા નાનીમોટી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી તેથી લોકોમાં કેળવણીની ભૂખ ઊઘડી હતી અને જેમ જેમ ભૂખ ઊઘડતી જતી હતી તેમ તેમ નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ જન્મતી હતી ઘણું થયું હતું, છતાં ગામની પ્રગતિનો મોતીભાઈએ દોરી રાખેલો નકશો હજી

અધૂરો હતો. એમને તો કેળવણી દ્વારા આખા ગામના જીવન ઉપર અસર કરવી હતી. આથી એક બાજુ કેળવણી મંડળની સંસ્થાઓમાં ઊગતી પ્રજાને સંસ્કાર મળે એવી નાની નાની પ્રવૃત્તિઓ વધારતા ગયા હતા અને બીજી બાજુ એ સંસ્કાર પામેલા યુવાનોને ગામની બીજી સંસ્થાઓમાં કામે લગાડતા ગયા હતા. આ રીતે કેળવણી મંડળ, પુસ્તકાલય, અને બેંકની પ્રવૃત્તિઓ સરસ જામી હતી અને પ્રગતિ કરી રહી હતી.

પણ લોકોના જીવન ઉપર અસર કરનારી સૌથી જૂની અને અગત્યની સંસ્થા તે ગામની સુધરાઈ. તેનો વહીવટ સંસ્કારી માણસોના હાથમાં હોય તો તે દ્વારા લોકહિત સહેલાઈથી અને સારી રીતે સાધી શકાય. એ માટે છેક ૧૯૨૪ના વર્ષથી કેટલાક નિવૃત્ત થયેલા સદ્‌ગૃહસ્થોને સુધરાઈમાં સભાસદ તરીકે મોકલવાની ખાસ પેરવી કરી હતી. એ પ્રથા એક દશકા સુધી ચાલી હતી અને તે દરમ્યાન કંઈક કંઈક શુભ કાર્યો થયાં હતાં. છતાં પ્રગતિ બહુ ધીમી હતી. તેમાં ચેતન લાવવા મોતીભાઈએ પોતાના વિચારે રંગાયેલા યુવકોને સુધરાઈના સભાસદો તરીકે મોકલવાના પ્રયત્નો ફરી શરૂ કર્યા. અને સુધરાઈના વહીવટમાં ગામલોકોનો સહકાર મળે અને તેથી સુધરાઈનું કામ લોકોને વધુ લાભદાયી થાય તે માટે 'સુધરાઈ સહાયક મંડળ'ની સ્થાપના કરી (તા. ૨૭-૮-'૩૬).

*

સુધરાઈ પછી જનસમૂહની સેવા કરવાનું બીજું મહાન સાધન તે ગામની બેંક. એ બેંક અગિયાર સભાસદોથી મોતીભાઈએ જ શરૂ કરેલી. એને નાણાં ધીરનાર પણ મોતીભાઈના જ અંગત મિત્રો હતા. અને એનો વહીવટ પણ તેમણે જ સ્થાપેલા 'યુવકમંડળ'ના સભ્યો કરતા. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં એ બેંકે એટલી સરસ પ્રગતિ કરી હતી કે એની ગણના એની કક્ષાની રાજ્યની ઉત્તમ બેંકોમાં થતી હતી.

પણ મોતીભાઈને એટલેથી સંતોષ નહોતો. તે તો એ બેંક દ્વારા ગામની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા અને ગામના ઉદ્યોગધંધા સજીવન કરવા આતુર હતા. આ માટે તેમણે આવા પ્રકારની બીજી બેંકોનો અભ્યાસ કરી રાખ્યો હતો, અને કંઈ કંઈ યોજનાઓ

વિચારી રાખી હતી. તે સર્વનો અમલ થઈ શકે તે માટે જાતે માગણી કરીને તે બૅંકના પ્રમુખ થયા.

બૅંક એવી સરસ ચાલતી હતી અને તેની એવી આબાદ સ્થિતિ હતી કે તેને માટે આજ સુધી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનું મકાન ભાડે વપરાતું, તેને બદલે હવે તેનું પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન થવું જોઈએ એમ લોકમત સિદ્ધ થયો હતો અને તે બાબત પુસ્તકાલયનું ભાડાનું મકાન જ ખરીદી લેવાનું ઠર્યું હતું. તે માટે સરકારની મંજૂરી પણ મળી ગઈ હતી. એટલે પ્રમુખપદેથી સૌથી પહેલું કામ મોતીભાઈએ બૅંકનું મકાન ખુલ્લું મુકાવવાનું કર્યું. એ વિધિ કરવા રાજ્યના સહકારી અધિકારી અને જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. તેમણે તે પ્રસંગે ગામની પ્રગતિની સાચી કિંમત આંકી, બૅંકની પ્રગતિની દિશા સૂચવતુ ભાષણ કર્યું.

મોતીભાઈના વિચારોને એથી ટેકો મળ્યો અને બૅંક લોકોને વધુ ઉપયોગી થાય તે માટે તેમણે તરત કેટલાક ફેરફારો કરાવ્યા. શૅર રૂ. ૨૫) ના હતા તેને બદલે રૂ. ૧૨‌૱ના બનાવ્યા; ફરજિયાત બચતની યોજનાને વીમાની યોજનામાં ફેરવી નાખી; વાર્ષિક નફામાંથી કાઢવામાં આવતી ધર્માદા રકમમાં વધારો કરાવ્યો અને તેમાંથી ખેડૂતો અને વણકરોને ઉપયોગી ખર્ચ કરવાનું ઠરાવ્યું.

*

બૅંકના મકાન સાથે મહિલા પુસ્તકાલયના મકાનનો પ્રશ્ન પણ ઉકેલાતો હતો. તે માટે કેળવણી મંડળની નજીક જમીન ખરીદાઈ હતી અને ખાત મુહૂર્તનો દિવસ પણ નક્કી થયો હતો. આ સંસ્થા છએક વરસથી ચાલતી હતી, અને તેનું મકાન થયે તે દ્વારા સ્ત્રી-ઉન્નતિના પ્રશ્નો ઉકેલવાનું મોતીભાઈનું સ્વપ્નું હતું. તે માટે કંઈક દિશા સૂઝે અને સ્ત્રીઓમાં જાગ્રતિ આવે તે માટે નવરાત્રિના દિવસોમાં 'સ્ત્રી દિન' ઊજવવાની પ્રથા શરૂ કરી (તા. ૨૩–૧૦–'૩૬). તે દિવસે ગામની સ્ત્રીઓ માટે જ ગોપાળદાસ બાગ ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. સવાર, બપોર, સાંજના કાર્યક્રમો રખાયા. સ્ત્રીઓના હુન્નર-ઉદ્યોગ-કળા, લીંપણ, ચલાણું, રંગોળી, ભરતગૂંથણની હરીફાઈઓ યોજાઈ અને ગરબા પણ ગવાયા.

*

આ સાથે એક બીજી યોજના ચાલતી હતી 'ગોપાળદાસ બાગ'મા બાળકોના જીવનરૂપી બાગ ખીલતો હતો, પણ કુદરતનો બાગ ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો તેને સજીવન કરવામા પાણીની મોટી અગવડ હતી તે દૂર કરવા કેળવણી મડળને પોતાનું 'વૉટર વર્કસ' હોવુ જોઈએ, એમ ઠર્યું. તે માટે એક જ માસમા ચાર હજાર રૂપિયા ઉઘરાવી લેવાની યોજના જાહેર કરવામા આવી અને તે પાર પણ ઊતરી (તા. ૧૯–૧૧–'૩૬) આથી મોતીભાઈ હર્ષઘેલા થઈ ગયા અને એક જ માસમા કેળવણી મડળનું 'વૉટર વર્કસ' (જળાગાર) તૈયાર કરાવી પેટલાદના દાતાર શેઠ રમણભાઈને હાથે તે ખુલ્લુ મુકાવ્યુ (તા ૧૨–૧૨–'૩૬)

જળાગાર ખુલ્લુ મુકાતા બાગમા પાણીના નળ મુકાયા અને 'બાગ' ખીલવવાની યોજનાઓ થવા માડી તે માટે નકશા દોરી આપવા, ફૂલઝાડ વાવવામા સલાહસૂચનાઓ આપવા, અને ગામના ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ કરવા ખેતીના નિષ્ણાતોની મુલાકાતો ગોઠવવા માડી અને બાગકામ માટે ખાસ માળી પણ રોક્યો.

*

મોતીભાઈએ આમ ધગશભેર કામ શરૂ કર્યું પણ તે દરમિયાન તેમની નિવૃત્તિના સમાચાર ગુજરાતમા પ્રસરતા ગયા અને તેમની સેવાઓ અને અનુભવનો લાભ વિશાળ ક્ષેત્રને મળે તે માટે ખાનગીમા તેમ જ જાહેરમા આગ્રહભરી સૂચનાઓ થવા લાગી. આવી સૂચનાઓ નિવૃત્તિ લેતા પહેલા પણ થઈ હતી તે ઉપર સપૂર્ણ વિચાર કરીને જ તેમણે વિશાળ ક્ષેત્રને બદલે વસોના નાના ક્ષેત્રમા ભરાઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો હતો એટલે જ્યારે આ સૂચનાઓ ચોતરફથી થવા માડી અને નિકટના સ્નેહીઓએ પણ તેમા ઉમેરો કર્યો ત્યારે, 'ચરોતર'મા તે વિષે લેખ લખી, પોતે નાના ક્ષેત્રમા કામ કરવાનુ કેમ પસદ કરે છે તેનો ખુલાસો જાહેર રીતે કર્યો તેમા જણાવ્યુ કે વસો અને પેટલાદ તાલુકાના લોકહિતના એટલા બધા પ્રશ્નોમા પોતે રસ લે છે કે 'માન જેવા સાધારણ માણસની અલ્પ અને સકુચિત શક્તિઓ માટે તે વસો કસબો વા પેટલાદ મહાલ પણ બહુ મોટુ ક્ષેત્ર—ન પહોચી વળાય તેવુ વિશાળ ક્ષેત્ર છે એમ મને લાગે છે . સાથે સાથે . એક

વાત કદી જ વીસરી શકતો નથી, વિસારી શકતો નથી વસો, પેટલાદ કે ચરોતરમાં હું કામ કરતો હોઉં ત્યારે હમેશાં હું માનું છું કે હિંદના કે ગુજરાતના એક નાનકડા ભાગ તરીકે આ નાના ક્ષેત્રમાં હું કામ કરું છું . . હું વસોને એક પ્રયોગશાળા ગણું છું'*

સુધરાઈ, બૅંક, અને પુસ્તકાલયોની પ્રગતિ માટે પ્રયત્નો આરંભ્યા તે સાથે અને તે અગાઉ કેળવણી મંડળની પ્રગતિના પ્રયત્નો તો ચાલુ જ હતા. આ મંડળ તરફથી બાલમંદિરથી હાઈસ્કૂલ સુધીના અભ્યાસ માટે સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી અને તે સારી રીતે જામી હતી. સ્ત્રીને માટે મકાનો પણ થયાં હતાં. તેનો લાભ ગરીબ-તવંગર સર્વને મળી શકે તે માટે તથા બાળકોના જીવન સર્વ રીતે ખીલે તે માટે વિવિધ યોજનાઓ થઈ હતી. એ સર્વની અસર લોકોના જીવન ઉપર સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

છતાં એ પ્રવૃત્તિઓનું સમન્વય કરવાનું, મંડળની આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર કરવાનું, સ્ત્રીપુરુષોની નિરક્ષરતા ટાળવાનું, ગરીબોની કેળવણીના પ્રશ્નો ઉકેલવાનું, સરકારી શાળાઓની બેહાલ દશાના ઉપાય શોધવાનું, વગેરે કામો બાકી હતાં. તે સર્વને મોતીભાઈએ એક પછી એક હાથમાં લેવા માંડ્યાં હતાં.

આ સર્વ કામોમાં વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્યની ખિલવણીનો પ્રશ્ન મોતીભાઈને મન સૌથી વધુ મહત્ત્વનો હતો. તે માટે વસો કેળવણી મંડળ તરફથી કાયમની યોજનાઓ થાય તે જોવા તે ઘણા ઉત્સુક હતા. એ દિશામાં તેમણે બે નાનકડા પ્રયત્નો આરંભ્યા. એક તો નવેસરથી વિચારી રાખેલી વિદ્યાર્થીની જાતકેળવણીના પ્રાથમિક સાધનરૂપ 'વિદ્યાર્થીઓની દિનચર્યા' નામે વિદ્યાર્થીઓને જ માટે 'ડાયરી'ની રચના કરી તે છપાવી પ્રગટ કરી (તા. ૬-૧૨-'૩૬) એ 'ડાયરી'માં વિદ્યાર્થીજીવનમાં ખીલવવાના આદર્શો રજૂ કર્યા, અને એ આદર્શો ખીલવવાની તકો મળે અને તે દ્વારા પરસ્પર સહાય અને સેવાના પાઠ શીખી વિદ્યાર્થીઓ ભાવી જીવનની તાલીમ મેળવે તે માટે 'વિદ્યાર્થી મંડળ'ની યોજના ઘડી કાઢી તે પણ પ્રગટ કરી (તા. ૧૨-૧૨-'૩૬)

*'ચરોતર', ૧૯૩૬, પૃ. ૪૧૯ - 'સેવાનું ક્ષેત્ર — સંકુચિત કે વિશાળ?' એ લેખમાંથી

યોજનાઓ, ફેરફારો, નવા નવા વિચારો, ભાષણો — આ બધું રોજ ને રોજ થયા કરતું હતું. એના વિરોધી ટીકાઓ અને પ્રશંસાઓ પણ થયા કરતી હતી. એ બધું લોકોને જાણવા મળે તે માટે એક સમાચારપત્રની ખાસ જરૂર હતી. એનું સ્વપ્નું વર્ષોથી રચી નાખ્યું હતું. 'વસો વાર્ષિક પત્રિકા' શરૂ કરી ત્યારે તેને માસિક બનાવવાની યોજના હતી પણ નાણાં અને સમયને અભાવે તે બની શક્યું નહોતું. આજે પણ એ જ મુશ્કેલીઓ હતી. તેથી એક બે યોજનાઓ અજમાવી.

પ્રથમ 'જ્ઞાનવર્ધક સભા'ની યોજના શરૂ કરી. આ સભા દર મહિનાના પહેલા રવિવારે ભરાય. તેમાં દરેક જણ પોતે જે કંઈ વાંચ્યું — સાંભળ્યું હોય તે કહી સંભળાવે. એમ એક માસમાં બનેલા બનાવો અને વંચાયેલું નવું જ્ઞાન એકબીજાને પહોંચે, એવી યોજના થઈ.* આ સભાના મોતીભાઈ અચૂક હાજર રહેવા લાગ્યા.

બીજી યોજના તે 'શંકા સમાધાન દ્વારા જ્ઞાનપ્રચારની યોજના.' આ યોજના ધારાસભાઓમાં સરકારી પ્રવૃત્તિઓના વહીવટ વિષે પ્રશ્નો પૂછવાની પ્રથાના અનુકરણરૂપે હતી. તે લખીને જાહેર કરવામાં આવી (તા. ૨૩-૧૦-'૩૬). તેમાં એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી કે ગામની સંસ્થાઓના વહીવટ વિષે જેને શંકા હોય, પૂછવું કે જાણવું હોય તે પ્રશ્નના રૂપમાં પોતાના વિચાર રજૂ કરે. પ્રશ્ન અગાઉથી લખીને મોકલે. તેના ઉત્તર અમુક રવિવારે વખતે સભા ભરાય ત્યારે લાગતા વળગતા તરફથી અપાય. પ્રશ્નો કેવા હોઈ શકે તેના નમૂના પણ યોજના સાથે પ્રગટ કરવામાં આવ્યા.

પણ આ યોજનાનો લાભ લેવા કોઈ આગળ આવ્યું નહિ, એટલે બે માસ પછી 'વસો વિભાગ પત્રિકા'ની યોજના જાહેર કરવામાં આવી. આ અગાઉ પોતે 'ચરોતર' માસિકના તો તંત્રી બન્યા હતા જ. એટલે એના એક અલગ વિભાગ તરીકે આ 'વિભાગ પત્રિકા' પ્રગટ થવા માંડી — ઘણા વર્ષોનું એક મહાન સ્વપ્ન આ રીતે સિદ્ધ થયું (તા. ૧૭-૧૨-'૩૬).'

*

* આ યોજના બેન્જામિન ફ્રેંકલિનના જીવન ચરિત્રમાં આવતી 'જન્ટો મંડળી'ના નમૂના ઉપરથી રચેલી હતી.

૩

'મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ'

(તા ૧ ૨-'૩૭)

૧૯૩૭ના વર્ષની શરૂઆતથી મોતીભાઈએ 'ચરોતર' અને 'વસો વિભાગ પત્રિકા'માં પોતાની પ્રવૃત્તિઓના વિગતવાર સમાચાર પ્રગટ કરવા માંડ્યા સમાચારની સાથે પોતાની નાની મોટી સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓના અપ્રગટ ઇતિહાસ, હિસાબ, નિવેદનો અને વહીવટી પ્રશ્નોના ખુલાસા પ્રગટ કરવા માંડ્યા અને બીજા જે કંઈ વિચારો, યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ પોતે કલ્પી રાખી હતી કે કરવા જેવી માની હતી તે પણ જાતે લખીને કે બીજેથી મેળવીને પ્રગટ કરવા માંડી

આ અરસામાં પ્રગટ થયેલી સર્વ હકીકતોમાં 'પેટલાદ લોનફંડ' અથવા 'રૂ ૧૩,૦૦૦ની રમતનું નિવેદન' એ લેખ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો છે

'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી' નીમવા પછી 'પેટલાદ લોનફંડ'નું કામ વિશાળ પાયા ઉપર થઈ શકે તે માટે 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ' સ્થાપ્યું હતું એટલે 'પેટલાદ લોનફંડ'ની રકમ બીજા સેવાના ખાતામાં વપરાતી હતી એ સર્વનો હિસાબ રખાતો હતો. છતાં છેક ૧૯૩૦ના વર્ષ સુધી એ હિસાબ સંતોષકારક નહોતો ૧૯૩૦માં એમને મુરબ્બીની મદદ મળી જવાથી અને તે ભાઈએ એ કાર્ય કરવા આગ્રહપૂર્વક મહેનત ઉઠાવવાથી જ એ હિસાબ ચોખ્ખો થઈ શકેલો અને સરવૈયું કાઢતાં રૂ ૬,૦૦૦) ખૂટતા માલૂમ પડેલા

એ રકમ મેળવવા 'પેટલાદ લોનફંડ'નો લાભ લઈ આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી પાંચ નામ પસંદ કરી તે દરેક જણને એક એક હજાર રૂપિયા આપવા વિનંતી કરવી અને રૂ એક હજાર પોતે

આપવા એવી યોજના કરેલી તે પ્રમાણે રકમ મળી પણ ગયેલી. પણ એ હિસાબ અને ફંડનું નિવેદન પ્રગટ કરવાનું બાકી હતું. તે ઘણો શ્રમ વેઠી તૈયાર કર્યું અને 'ચરોતર'ના ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૭ના અંકમાં પ્રગટ કર્યું.

એ નિવેદનમાં પ્રગટ થયેલી હકીકતો અનેક રીતે રસિક, બોધક, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક છે. મોતીભાઈની સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું રહસ્ય અને તેના વહીવટની પદ્ધતિના બીજ એમાં જોઈ શકાય છે. આખું નિવેદન એમની લેખનપદ્ધતિનો પણ એક સરસ નમૂનો છે.

એ નિવેદનમાં તેમણે 'પેટલાદ લોનફંડ'ને 'મારી જિંદગીનું મોટામાં મોટું કામ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તે લખે છે

"આ ફંડના સંચાલક તરીકે આ ફંડ સાથેનો મારો સંબંધ મને પોતાને બહુ જ મહત્ત્વનો જણાયો છે. આ ફંડના વહીવટ દ્વારા જ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓના અંગત પરિચયમાં આવવાના મને ઘણા પ્રસંગો મળ્યા છે. અનેક વિદ્યાર્થીના સુખદુઃખના અનુભવની વિવિધ વિગતો જાણવામાં આવી છે, અને ગુપ્ત મદદો આપવાના અને ગુપ્ત મદદો મેળવવાના મીઠા આનંદ અનુભવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓના आत्मा सबधथी मारु जीवन सेवापरायण, उन्नतगामी, परोपकारमय, अने पवित्र बनावी शक्यो छु मारी जिंदगीनु मोटामा मोटु काम कयु एम जो कोई मने पूछे तो हु 'पेटलाद लोनफड'ना कामने आगळ धरु मारा જીવનમાં સારું છે તેમાંનું ઘણું 'પેટલાદ લોનફંડ'ને આભારી છે ભાગમાં જે દોષો અને ત્રુટીઓ છે તે આ લોનફંડના વહીવટમાં ગેતરી છે. પણ 'ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ.'ના વહીવટમાં તે દૂર કરવામાં આવી છે. આ ફંડને લઈને અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો મારો સંબંધ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત લંબાયો છે आ काममा मने पोताने एटलो रस जाम्यो छे अने उमग वध्यो छे के हु [illegible] वर्णन करी शकतो नथी माटे टूंकामां એટલું જ જણાવું છું કે, आ कामथी थोड खर्चे मोटा फळ मेळवी शकाया छे स्वाश्रयना धोरणे युवकोनी महत्त्वाकांक्षा न पोषी शकाई छे अने नजीवा स्वार्थना भोगे परोपकारनु महान कार्य करी शकायु छे तथी मारा अगत अनुभवने लईने हु सर्व कोईने भलामण करु छु के उन्नत अने परोपकारमय जीवन

જીવવાની અભિલાષા રાખતા હોય તેમણે સેવાનુ, યુવકોને સહાય આપવાની સેવાનુ આ પ્રકારનુ કાર્ય કરવુ."*

ઉપર ઉલ્લેખેલી રૂ ૧,૦૦૦)ની રકમ મેળવતા લખેલા એક પત્રમા આ જ મતલબનુ લખતા તેમણે લખ્યુ હતુ

'મારા જીવનમા સર્વથી મહત્ત્વનુ કામ ક્યુ એના સબધમા જુદી જુદી દૃષ્ટિએ મતભેદ હશે એમ હુ માનુ છુ મારો પોતાનો પણ અભિપ્રાય આ સબધમા આધારપૂર્ણ લેખાય તો મારા જીવનનુ મહત્ત્વનુ કાર્ય, પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસ અને તેમા પણ 'પેટલાદ લોનફડ'નુ ગણુ છુ એ લોનફડના વ્યવહારમા જે આદર્શ સેવાયો છે અને બધુત્વ ભાવ પોષાયો છે તે મારી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિમા પોષાયો નથી ન્યાતજાતના ભેદ આપણે ભૂલ્યા છીએ. ગામ, મકાન, પ્રાત કે પ્રદેશના ભેદ પણ આપણે ભૂલ્યા છીએ, લાગવગ કે સિફારસને સ્થાન નહોતુ નથી અને ધારાધોરણની ગલીકૂચીમા ઊતર્યા નહોતા નાણાની થેલી ખાલી હોવા છતા, વિદ્યાર્થીઓને લોન આપતી વખતે તે હમેશા ભરેલી માલૂમ પડી છે જે ભાવથી એ લોન અપાઈ હતી તે જ ભાવથી કમાણી થતા ઘણે મોટે ભાગે એ લોન પાછી ફરી છે. વગર માગ્યે બે ત્રણ ભાઈઓના પત્રો મારા પર હતા કે જેટલી લોન લીધેલી તેટલી બીજી રકમ તેમા આપવાની તેમની ફરજ તેમણે માનેલી એક ભાઈને સ્કોલરશીપ આપેલી મે સ્કોલરશીપ આપતી વખતે તેમણે પોતે જ તેને લોન તરીકે ગણવા માગણી કરેલી કમાણી કરતા એ સ્કોલરશીપની આખી રકમ લોન તરીકે ગણીને પાછી વાળી આવા સસ્કારી હૃદયો સાથેનો પરિચય થયો, એ પરિચય પોષવો અને વધારવો, એ જિંદગીનો લહાવો છે એ લહાવો મારો અને મારા નસીબનો છે જે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ ટ્રસ્ટ નીમીને પાચ લાખ રૂપિયા આવા ઉપયોગને માટે આપે તેને આ લહાવો નથી નિયમ ને કાયદાની હદમા રહીને વધુમતીથી ઠરાવ કરે અને લોન આપે-અપાવે તેવા ટ્રસ્ટીઓને પણ આ લહાવો નથી મારો લહાવો અને મારો દાવો કાયદેસર બધારણના કરતા જુદા પ્રકારનો છે. માબાપ પુત્રોને વા

* 'ચરોતર', ૧૯૩૭, પૃ. ૪૯

પૌત્રાને મદદ આપે તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. એ કાયદેસરની અને ધાર્મિક ફરજ છે. પણ આપણા વચ્ચેનો સંબંધ કાયદાની દરમ્યાનગીરી વિનાનો છે, પાડપાડોશી, ન્યાતજાત, સગાંવહાલાં હોવા સિવાયનો, સ્નેહ અને ત્યાગ અને શ્રદ્ધાના બળે જન્મ પામેલો, કૌટુંબિક સંબંધ, શિષ્યગુરુ વચ્ચેનો સંબંધ છે. એ અનેરો સંબંધ હતો અને છે. મારા કયા વિદ્યાર્થીઓ આ સંબંધ અનુભવે છે અને કોણ નથી અનુભવતા એની ગણના કદીયે કરી નથી, પણ મને પોતાને આ એક ખ્યાલ કર્તવ્યના ઊંચે ને ઊંચે માર્ગે પ્રયાણ કરાવે છે, તે માર્ગે જવાનું વધારે ને વધારે બળ આપે છે, વધારે ને વધારે ભોગ અપાવે છે.'

૪

બાલદિનનું ભાષણ

(તા. ૧૫-૨-'૩૭)

'પેટલાદ સોનરૂ'ડ'નું નિવેદન પ્રગટ થયું તે જ દિવસે (તા. ૧૫-૨-'૩૭) વસોમાં મોતીભાઈએ એક અલ્પ દેખાતી પણ પોતાના જીવનના સરવાળારૂપ મહાન પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરી. વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની યોજનાથી લોકોનું ધ્યાન કેળવણીના પવિત્ર કાર્ય તરફ દોરી શકાયું હતું, અને વસોમાં તો ભાઈબીજનો દિવસ વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસ તરીકે કાયમ થઈ ગયો હતો. તે જ રીતે ગામના બાળધનનું માહાત્મ્ય જાહેર કરતો 'બાલદિન' ઊજવવાની પ્રથા શરૂ કરવાનાં સ્વપ્નો કેટલાક વર્ષથી સેવ્યાં હતાં. તેની શરૂઆત વસંતપંચમીના અર્થસૂચક દિવસે કરી.

બાલદિન એટલે બાલપૂજાનો મહોત્સવ. બાળકોને બીજાં બાળકો સાથે હળવા મળવાનો, રમતગમતનો, નવું નવું જોવા સાંભળવાનો, અને પોતાનું ગૌરવ અનુભવવાનો પ્રસંગ. માબાપોને પોતાનાં અને પારકાં બાળકોના સમૂહને અને એમના આનંદોને જોવા જાણવાનો પ્રસંગ, અને મોતીભાઈ જેવાને બાળહિતના પ્રશ્નો જોવા વિચારવાની તક — આ બધી દૃષ્ટિએ કાર્યક્રમ યોજાયો.

વસંતપંચમીને રમણીય દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે નાહીધોઈ, સ્વચ્છ કપડાં પહેરી બાળકો પોતપોતાની શાળામાં જાય. ત્યાંથી સરઘસરૂપે નીકળી બાગમાં આવે. બાગમાં દરેક શાળાને માટે નક્કી કરેલે સ્થાને વ્યવસ્થિત રીતે બેસે, પછી પ્રાર્થના થાય. બાલપૂજાના આચાર્ય શ્રી ગિજુભાઈ અને રાજ્યના વિદ્યાધિકારીના શુભ સંદેશા વંચાય, ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનાં પ્રવચન થાય, રમતગમતો, ગીતો, સંવાદો થાય. બાળકોને ઇનામો અને મીઠાઈ વહેંચાય. રાત્રે ગામમાં જુદે જુદે સ્થળે માબાપોની સભાઓ ભરી બાલહિતના પ્રશ્નો ઉપર ભાષણો અપાય. આવું આવું યોજાયું અને તે પાર પણ પડ્યું.

નવી ગુજરાતી શાળા પાસેના ચોગાનમાં એ દિવસે વર્તુલાકારમાં ગોઠવાઈ ગયેલાં ગરીબ-તવંગર, હિંદુ-મુસલમાન, બ્રાહ્મણ-ભંગી — સૌ મળી લગભગ ૧,૨૦૦ બાળકોના સંમેલનનું એ દૃશ્ય અપૂર્વ હતું. ગામની ચાલુ સ્થિતિનો સંપૂર્ણ ચિતાર એ નિર્દોષ બાળકોનાં મોં અને શરીર ઉપર અંકિત થયેલો હતો. સવારે અને ગમનાગમનના કાર્યક્રમોમાં ગામની ગલીઓમાં બાળકોની મળી રહેલા સહયોગના નમૂના રજૂ થયા હતા. એ પ્રસંગે મળેલા સંદેશા, વહેંચાયેલી પત્રિકાઓ અને બહારના ગામ અને દેશના આગેવાનો ભાવિ નાગરિકોના ઘડતર માટે કેવા કેવા સ્વપ્નો સેવતા હતા તેના નમૂના જાહેર થયા હતા. પણ એ સર્વમાં અપૂર્વ સ્થાનથી ઘૂમી રહેલા મોતીભાઈ અને તેમણે કરેલા ભાષણનું મહત્ત્વ અલૌકિક હતું.

મોતીભાઈએ આજે રોજની માફક જ ગામના વણકરોએ બનાવેલું ટૂંકું પંચિયું, ટૂંકી બાંયનું પહેરણ, ને માથેથી મૂકેલી ટોપી અને જૂનાં ચંપલ પહેર્યાં હતાં. રાજની જ જૂની ઘસાઈ ગયેલી લાકડી હાથમાં હતી, ઘડી વાર નીચું જોતા, ઘડી વાર દૂર દૂર ક્ષિતિજ ઉપર દૃષ્ટિ કરતા અને કોઈ વાર કોઈની સાથે વાત કરી લેતા, તે આમતેમ ફરી રહ્યા હતા. બાળદિનના આ અપૂર્વ દિવસે તેમના કેળવણીપ્રચારના ધર્મકાર્યની પૂર્ણાહુતિ થવાની હતી અને તે સાથે સતત ૫૦ વર્ષ સુધી તેમણે ચલાવેલ જ્ઞાનયજ્ઞની ‘વસો કેળવણી મંડળ’ના નામની એ ત્યાગભૂમિમાં પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. આનો ખ્યાલ બહુ થોડાને હતો. પણ મોતીભાઈ આજે જીવનસાફલ્ય અનુભવતા હતા.

મોતીભાઈને માટે એ ધન્ય દિવસ હતો. કાર્યક્રમમાં એમના ભાષણને સ્થાન અપાયું હતું. એટલે ભાષણનો કાર્યક્રમ નજીક આવતાં તે સભામાં જઈ બેઠા અને પોતાની વારી આવતાં સ્ટેજ ઉપર ગયા,—અર્થાત્ બાળકોમાં એક બાળક!

‘સ્ટેજ’ ગોળાકારમાં ગોઠવાયેલું હતું. વચ્ચે ટેબલ મૂકેલું હતું. તેને અઢેલીને તે ઊભા ઊભા ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી જ્યાં જુઓ ત્યાં કેળવણીની સંસ્થાઓ અને બાળકો. એમણે ઘડી વાર પોતાના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકી જોઈ. જીવન આખું બાળકો વચ્ચે જ અને બાળકોના હિતાર્થે જ ગયું હતું. પોતાની નજરે શિક્ષણ માટે

બાળ કેળવણીના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં 'કિન્ડરગાર્ટન'ની શિક્ષણ-પદ્ધતિ હાથ લાગેલી તેના પ્રચાર માટે ત્યારથી જ શ્રમો સેવેલાં અને પાછળથી અથાગ શ્રમ અને અસાધારણ ખર્ચ વેઠી વસોમાં ગુજરાતનો પહેલો કિન્ડરગાર્ટન વર્ગ એમણે સ્થાપેલો. એ કિન્ડરગાર્ટન વર્ગને દૈવયોગે આ 'બાગ' મળી ગયેલો. એ બાગમાં 'કિન્ડરગાર્ટન' (બાળકરૂપી બાગ)ની ખિલવણીનું — એની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સમતનું — દૃશ્ય કલ્પનાચક્ષુએ જોઈ મોતીભાઈએ ધન્યતા અનુભવી અને જીવનમાં પહેલી વાર — અને છેલ્લી વાર — નેતાની છટાથી (હા, એ બાળકોના નેતા સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા.) એમણે બાળકોને જીવનસંદેશ સંભળાવ્યો.

લગભગ પોણો કલાક સુધી એ બોલ્યા. બાળકો સમજી શકે તે કરતાં અઘરી ભાષામાં એ બોલતા હતા. પણ એ સ્વપ્નસિદ્ધિની વાણી હતી. એમાં તેમણે જીવનભર સેવેલા, આચરેલા અને ખીલવેલા વિદ્યાર્થીજીવનના આદર્શો ઠાલવી દીધા. એ આખરી સંદેશ હતો: વસો ગામને માટે જ નહિ કોઈ પણ ગામને માટે, કોઈ પણ બાળકને માટે અને કોઈ પણ માબાપ કે શિક્ષકને માટે.

બાલદિનનું ભાષણ

બહેનો અને ભાઈઓ,

બાલદિન શા માટે?

આપણા વહાલા વતન વસોના બાળકો માટે આજે ઉત્સવનો દિવસ છે. ઋતુઓમાં વસંત જેમ રાજા ગણાય છે તેમ મનુષ્યજીવનમાં પણ વિદ્યાર્થીજીવન વસંતરૂપે ઉલ્લાસપોષક અને નવજીવન પ્રેરક કાળ છે. આ દિવસ શા માટે યોજાયો છે તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે પુછાય. ઉત્તર પણ સહેલાઈથી આપી શકાય કે, જુદા જુદા ધર્મનાં, જુદી જુદી કોમોના, જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના, જુદી જુદી ઉમ્મરનાં, જુદી જુદી શાળાઓનાં બધાં જ બાળકો — વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ — ગામની દૃષ્ટિએ ભાઈભાંડુઓ જ છે અને વર્ષના ૩૬૫ દિવસો પૈકી એક દિવસ પણ આ બધાં ભાઈ-ભાંડુઓ એક જ સ્થળે હળવામળવા, રમવાકૂદવા, આનંદ લૂટવા અને મોજ માણવા એકઠાં મળે અને ગુરુઓ અને વડીલોની સાથે

બેસી તેમની સમક્ષ પોતાના હાવભાવ અને આનંદો પ્રદર્શિત કરે એમ કોણ ન ઇચ્છે? માટે જ આજનો દિવસ — વસંત-પંચમીનો આનંદપ્રદ દિવસ — બાલદિનના ઉત્સવ તરીકે ઊજવાય છે.

गोपाळदास बाग पवित्र भूमि छे.

ગોપાળદાસ બાગ એટલે જેને હૈડે દેશહિત, જનહિત, ગ્રામહિત, અને જ્ઞાતિહિત પોતાના જીવનના વસંતકાળથી જ વસ્યું છે અને જેમણે વહાલા વતનના હિતને માટે પોતાનો વહાલામાં વહાલો બાગ વગર માગ્યે અને વગર સંકોચે, નામની કે કીર્તિની કિંચિત્ પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના 'વસો કેળવણી મંડળ'ને અર્પણ કર્યો છે, તે ઉદારચરિત, ખાનદાની સ્વભાવના, મૈત્રાનાં કાર્યોમાં સદા તત્પર, એવા આદર્શ યુવકના સાચા ત્યાગનું મૂર્તિરૂપ સ્મારક છે. ગામને અને હવે તો સમગ્ર ગુજરાતને ગૌરવરૂપ થયેલા એ ત્યાગીએ મંડળને અર્પણ કરેલો આ બાગ ખરેખર પવિત્ર છે. માટે જ આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ગામનાં સુજ્ઞ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાનાં સ્નેહીઓના સ્મારક તરીકે ગામનાં બાળકોના કલ્યાણ અર્થે મકાનો બંધાવવામાં ઉદાર દિલે સખાવતો કરી છે. દક્ષિણ બાજુએ નજર ફેરવો, તો દાતાની બિનશરતી શરતો લક્ષમાં લઈને 'વસો કેળવણી મંડળે' સ્વયંપ્રેરણાથી ત્યાગમૂર્તિના પિતાશ્રીનું નામ જોડેલું, પેલું अंबाईदास जीवाभाई हाईस्कूलनुं મકાન ઊભેલું જોશો. ઉત્તર દિશા તરફ નજર કરો, તો પૂર્વ આફ્રિકા દેશમાં જગ સારી કમાણી કરી, नातजातना सांकडा वाडा तोडी સમગ્ર ગામહિત તરફ સમાન દૃષ્ટિ રાખી, વસિયતનામામાં ખર્ચવાનું લખી જનાર વાલમ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના એક સદ્‌ગત યુવકનું નામ ધારણ કરતી પેલી पुरुषोत्तम भोगीलाल महेता नवी गुजराती शाळा જોશો. બાગના મધ્ય ભાગ તરફ દૃષ્ટિ રાખો, તો પોતાના જીવનની એકલી વસન્તઋતુ નહિ, પરંતુ હેમંત, શિશિર, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ એમ બીજી બધી જ ઋતુઓ જેમણે દેશસેવામાં અર્પણ કરી હતી અને જેમણે દેશને માટે જીવવું અને દેશને માટે મરવું એવો પાઠ દેશના સહૃદય સ્ત્રીપુરુષોને શીખવ્યો છે, એવા પુણ્ય પુરુષનું નામ ધારણ કરતું टिळक व्यायाम मंदिर દેખાશે. પશ્ચિમ દિશા તરફ દૃષ્ટિ રાખો, તો પિતા તરફથી મળેલા સ્ત્રીધનનો ઉપયોગ પોતાને નામે નહિ પણ પોતાના સદ્‌ગત પતિને નામે કરી બનાવનાર એક

ઉદાર દિલની વિધવાએ કરેલી સખાવતના સ્મારકરૂપ जदामाई मगनमाई ધર્મમંદિર ઊભું છે અને વળી દૂર દૂર પેલી દક્ષિણ દિશા તરફ ઊભેલું, ગામની શોભામાં વધારો કરતું અને વિદ્યાર્થીઓના વસંતકાળમાં વિદ્યાર્થીની વિવિધ શક્તિઓ વિકાસવામાં સહાય આપતું, રોડેશિયા જેવા દૂરના દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રદેશમાં કમાણી કરી પુણ્ય નિમિત્તે નમ્રતાભાવમાં સારી રકમ ખર્ચવાની વ્યવસ્થા કરી જનારના નામથી શોભતું, પેલું दसाईमाई झवेरमाई विद्यार्थीआश्रमनुं મકાન જોઈ આનંદ પામો. આ ઉપરાંત નામનિર્દેશ કર્યા વિના પણ ઉદારભાવે અને ગુપ્ત રીતે આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ત્યાગમૂર્તિના આદર્શને પોષનાર અન્ય યુવકો પણ સદ્ભાગ્યે ગામને મળી આવ્યા છે તેઓની ઉદાર મદદથી મકાનો બંધાયાં છે અને સ્થાયી કામો થયાં છે, પણ નામની પરવા તેમણે કરી નથી. આ રીતે આ પવિત્ર ભૂમિનું માહાત્મ્ય અને રહસ્ય તમે, બહેનો અને ભાઈઓ, સમજો અને હૃદયના ઊંડા ભાગમાં એ ભાવ ઉતારો.

भविष्यनी फरजो अने जवाबदारीओ माटे आजथी ज तैयारी करो

આપણા વતનમાં સમગ્ર ગામના કલ્યાણ અર્થે કેટલાક કામ સરકારે નીમેલા નોકરો કરે છે અને કેટલાક કામ લોકોએ પસંદ કરેલા ગામના યુવકો અને આગેવાનો કરે છે. આ બધા કામ કરનારાઓ તેમના સ્થાન છોડી, વારસામાં તેમના કામ તમને સોંપી, થોડાં વર્ષો પછી ચાલ્યા જશે. એટલે તમારામાંથી કોઈને હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર તો કોઈને સહકારી બૅન્કના મૅનેજર, કોઈને કેળવણી મંડળના પ્રમુખ તો કોઈને સુધરાઈના પ્રમુખ, કોઈને પુસ્તકાલયના મંત્રી તો કોઈને 'વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ'ના મંત્રી, કોઈને યુવક મંડળના મંત્રી તો કોઈને 'વસો વિભાગ પત્રિકા'ના તંત્રી, કોઈને મહાજનના શેઠ તો કોઈને પાંજરાપોળના વ્યવસ્થાપક બનવું પડશે. આજે જેઓ કામ કરે છે તેમના કરતાં કેળવાયેલા સંસ્કારી યુવકો તરીકે સારું કામ કરી બતાવવાની તમારી ફરજ અને જવાબદારી લેખાશે. તમારે એ લાયકાત તમારા જીવનના આ વસંતકાળમાં મેળવવાની છે. માટે જ સંપ શું છે, સહકાર શું છે, સંઘબળ શું છે, એ આજથી જ બરોબર સમજી લેશો અને એના અનુભવ શીખી લેશો. આજે તો ટૂંકા સ્વાર્થને લઈને અથવા ખાલી

મમતને કારણે પક્ષો પાડી કોઈ કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થાના કામમાં વર્ષોથી લડ્યા કરનાર અથવા તો પાડાપાડોશીના વા ભાઈભાઈના નાતાથી વા જ્ઞાતિના પટલાઈપેચથી લડનાર ભાઈઓ લડ્યા કરે છે અને બીજાઓને લડાવી મારે છે આ મર્મના તત્ત્વ તિરસ્કાર અને અભાવની દૃષ્ટિથી જોજો અને તમારા જીવનમાં એ રોગ ન પેસે એ તમારાં જીવન પવિત્ર, સરસાગી, ઉન્નતગામી અને સૌભાગ્યવાન બને તે માટે તમારાં વિચારો અને આચારો ઉપર સતત ચોકી રાખજો પ્રકાશ આવે એટલે અંધકાર ભાગે જ ઉદ્યોગ આવે એટલે પ્રમાદ નાસે જ, સાચો સંપ અને સાચી સેવા હૃદયમાં જાગે એટલે કલેશ, કુસંપ અને ટૂંક સ્વાર્થ દૂર થાય જ દયાળુ અને દૂરંદેશી ઈશ્વરની સૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિમાં સાચા હૃદયના સાચા પ્રયત્નો વિજય પામે છે અને નિરાશાને ભગાડે છે એમ સમજી ઉદ્યોગ કર્યા કરજો

નવા યુગમાં નવી પ્રણાલિકાઓ પાડો

આપણે નવા યુગમાં જન્મ્યા છીએ અને નવા યુગના આનંદો અને મોજો માણીએ છીએ આપણે નવી કેળવણી લઈએ છીએ અને નવા આદર્શો શીખીએ છીએ માટે જ આપણા અભ્યાસક્રમમાં પણ હવે તો રમતોને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું છે આપણે શારીરિક શિક્ષાને દેશવટો દીધો છે ભયથી નહિ પણ સ્નેહથી, દંડથી નહિ પણ સમજૂતથી કામ લેવાય છે સંગીત, ચીતરણ, ભરત, ચિત્ર, રંગોળી, સુતારીકામ, બાગકામ, અને ખેતીકામને શાળામાં ઉત્તેજન અપાય છે આ બધું નવું નવું આપણે કરવાનું છે આ નવા યુગમાં નવી રૂઢિઓ અને નવી પ્રણાલિકાઓ, નવા ધોરણો અને નવા નિયમો આપણે સ્વીકારવાના છે આજના પવિત્ર દિવસે તેમાંના કેટલાક તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું

૧ માબાપ જે કામધંધો કરે તે દરેક બાળક શીખે અને તે કામધંધાનું જ્ઞાન મેળવે, કેળવે અને ખીલવે જ. બાપ સુતાર હોય વા લુહાર હોય, દરજી હોય વા મોચી હોય, ખેડૂત હોય વા વણકર હોય કાછિયો હોય વા કડિયો હોય વાળંદ હોય વા કુંભાર હોય, ગમે તે હોય, તોપણ દરેકે દરેક બાળક પોતપોતાના બાપનો ધંધો જરૂર શીખી લે શાળાનો અભ્યાસ તેમાં વચ્ચે આવતો નથી અને આવશે પણ નહિ

'विद्यार्थीने आवुं काम न सोंपाय, विद्यार्थीओथी आवुं काम न कराय,' ए तो जूना युगमां अज्ञान, भ्रम अने अणसमज हतां. नवी केळवणीमां घरना कामधंधा न शीखाय अने खोटी शरम दाखल थाय तो अनिष्ट वधे अने केळवणी वगोवाय. माटे घरकाम — चारना भारा लाववानुं, धोतियां धोवा जवानुं, भेंसो पावानुं, छाणवानुं अने आंगणुं साफ करवानुं, ए बधुं ज काम — बाळकोए करवुं अने माबापोए कराववुं. जे बाळक वा शिक्षक आवां काम जाते करे ते शाळाने शोभारूप अने बीजाओने दृष्टान्तरूप थाय.

૨ દેશના અને ગામના બે મોટા ઉદ્યોગ ખેતી અને વણાટ છે. ખેતીના કામ તરીકે આ ગામમાં બાગકામ થશે, અને તે ઉપરાંત નવાં झाड रोपाशे, तमने पाणी पवाशे अने उछेरवा माटे पूरती संभाळ लेवाशे अने पहेला वाल्दिनना हमेशनी यादगीरी तरीके आ कायम रहेशे. વણાટનું કામ આ ગામમાં અગાઉ ધમધોકાર ચાલતું તે વખતની ૨,૦૦૦ સાળોમાંથી અત્યારે ૨૦૦ સાળો પણ કામ કરતી નથી. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ હું વસો આવી વસ્યો ત્યારથી વસોની હાથસાળોથી વણાયેલાં કપડાં જ પહેરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મારા શરીર ઉપરનાં બધાં જ કપડાં વસોના વણાટનાં છે. મેં જે નિયમ કર્યો છે તે મારા મિત્રો સ્વીકારશે એમ હું માનું છું. આપણે જે કાપડ પહેરીએ છીએ અને તે માટે ખર્ચાયેલા દ્રવ્ય વડે વિલાયતના અને જાપાનના તેમ જ અમદાવાદ અને મુંબઈના મિલમાલિકોને મોટરોમાં ફરવાની જે અનુકૂળતા કરી આપીએ છીએ, તેને બદલે जो वसो गाममां ज तैयार थयेलुं कापड पहेरवानुं आपणे सर्वे नक्की करीए तो आपणा गामनी पडी रहेली घणी ज साळो काम करती थाय, घणा गरीब लोकोने रोजी मळे अने गामनो उद्योग अने वेपारधंधो वधे. આશા રાખીશ કે, બાલદિનના બીજા દિવસે આપણે મળીએ ત્યારે પહેલાં આ દિશામાં બહુ સારી પ્રગતિ થયેલી આપણે જાહેર કરીશું.

૩ જ્ઞાન વા કેળવણીનો ઇજારો ફક્ત વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો હવે તો ન રહેવો જોઈએ. જ્ઞાન અને કેળવણી તો હવા, પ્રકાશ અને પાણીની માફક ગામના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને છૂટથી મળવાં જોઈએ. શાળાઓમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન અને સામાન્ય જ્ઞાન મેળવાય

તેમાનુ થોડુ ઘણુ પણ ઘરના તેમ જ શેરીના નાના મોટા ભાઈબહેનો અને બહેનોને મળે તે માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ તેમને વાતો કરી જોઈએ વા પુસ્તકો ના પત્રોમાથી વાચી સભળાવવુ જોઈએ જાપાન, રશિયા, ચીન, ઇરાન વગેરે દેશો નિરક્ષરતા ટાળવાની ભેપાય કે ત્રણ વર્ષની ચોક્કસ યોજનાઓ કરે અને આપણે જોઈ રહીએ એ કેમ ન સહેવાય આપણે પણ જો આ દિશામા વાતો વા વાચન દ્વારા રોજ કંઈ ને કઈ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું રાખીએ તો ફક્ત ત્રણ વર્ષોમા જ તમે તેનુ સુ ? પરિણામ જોઈ શકશો

૪ (ક) આપણા સદ્ભાગ્યે 'નમો કેળવણી મડળ'ની સસ્થાઓના શિક્ષકો પૈકી એક પણ શિક્ષક બીડીના વ્યસનવાળો नथी हु ता एसा दिवसनी राह जोई रह्यो छु क हाइस्कूलना ३०० विद्यार्थी पैकी एक पण विद्यार्थी बीडी पीतार न होय આજે ભલે તો કદાચ ૫ ટકાથી વધારે નહિ હોય આપણે આશા રાખીશુ કે, ટૂક વખતમા અમેની હાઈસ્કૂલમા જ નહિ પણ સરકારી શાળાઓમા પણ બીડીના વ્યસનને તિલાજલિ મળી જાય (ખ) 'ચા'નું વ્યસન માબાપોના અજ્ઞાનને આભારી છે ગળથૂથીથી જ બાળકોના ગળામા ચા રેડાતો હોય એમ આજે જોવામા આવે છે ઘણા કુટુંબો એવા છે કે જ્યા પુરુષોને ચાનુ વ્યસન નથી અને સ્ત્રીઓને એ વ્યસન છે આ સ્ત્રીઓ — બાળકોની માતાઓ — બાળકોને ચાનુ વ્યસન છોડાવવાનુ શી રીતે કહી શકે ? પણ बाळको निश्चय करे, शिक्षको प्रेरणा आप ता बाळकोनां दृष्टांतथी पण 'चा'नी आ प्रथा आगळ वधती अटकशे एटलु ज नहि पण तमा घणो घटाडो थयलो जोवामा आवशे (ગ) પ્રેતભોજનની રૂઢિએ તો દેનાનું ઘણ અનિષ્ટ કર્યુ છે ઘણાને ઘરબાર વિનાના બનાવી મૂક્યા છે, ઘણાઓના ઉપર દેવાનો ભાર વધારી મૂક્યો છે युवकोना प्रयत्नथी वसामा तो घणा प्रेतभोजनो અટક્યા છે અને હવે તો ... એવી આશા સેવી રહ્યો છુ કે પરદેશથી સારી કમાણી કરી લાવી અથવા વકીલાત કે વેપારમા પાપો કરી મેળવેલા નાણા ખર્ચી खातरी मोटाई मेळववाने लोभे कोई गृहस्थ मोटा જમણવાર કરવા ઊભા થાય અને મારા જેવા અનેક ભાઈઓ શાળાઓમા ફરી ફરીને જમણવારમા બિલકુલ ભાગ ન લેવાનુ બાળકોને સમજાવે તો હવે જરૂર પરિણામ એવુ આવવુ જોઈએ કે, આ બાળકો

પૈકી एक पण बाळक ए जमणवारमा भाग न ले आजना आ शुभ दिवसे प्रेतभाजनने तिलाजलि आपवानो चालो आपणे आपणो दृढ निश्चय जाहेर करीए (घ) ગાળાગાળી ના અપશબ્દો એ જ્ઞાન, સંસ્કાર અને કુલીનતાનો અભાવ બતાવે છે સારી શાળાઓ અને સારા કુટુબોમા તો એ હોય જ નહિ છતા જ્યા એ જોવામા આવે ત્યા બધ થાય તે માટે બાળકોએ ચોકી રાખવી, અને શિક્ષકોએ તેમને મદદ આપવી. (ડ) જેવી જરૂર હૃદયની નિર્મળતા અને સ્વચ્છતા સાચવવાની છે તેવી જ જરૂર બહારની — એટલે ઘરની, શેરીની અને ગામની — સ્વચ્છતા સાચવવાની પણ છે ગદકીમાત્ર रोगनु मूळ छे, माटे ज्यां એ દેખાય ત્યાથી તે દૂર થાય અને ગદકી ન જ ટકાય તે માટે બાળકોએ સાવચેતી રાખવી જોઈએ

साचो पुरुषार्थ अन साचो प्रयत्न जोईए

આશીર્વાદ મોટેરાઓના તમને મળ્યા છે ૧,૨૦૦ બાળકો અને શિક્ષકોએ મળીને આજે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી છે. પણ એ आशीर्वाद अने ए प्रार्थना एम ने एम फळीभूत थाय नहि ए पाछळ तो पुरुषार्थ, प्रयत्न, सतत चिंतन, शिस्तपालन, व्यवस्था अने योजना जोईए આ બધુ ક્રમામા આપણે સર્વે, નાના અને મોટા, પડેના બાળદિનના માગલિક ટાણે, ચાનો નિશ્ચય કરીએ અને પછી તે માટે આખુ વર્ષ પ્રયત્ન કરીએ, જેથી મોટેરાના આશીર્વાદ ને ઈશ્વરની કૃપાને આપણે પાત્ર બનીએ *

---

* 'વગો વિભાગ પત્રિકા'–૧૯, પૃ ૧૨૯–બાલદિન પહેલો

૫

'લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો'

'આનંદિન' પછી ઉપરાઉપરી કામો થયે જતા હતા, તેવામાં એક દિવસ નાનપણના એક સહાધ્યાયીના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા. એ સમાચાર ભુલાયા નહિ તેવામાં એક બીજા સ્નેહીના મરણના સમાચાર આવ્યા. તે અગાઉ કેટલાક નિકટના સ્નેહીઓ મરણ પામ્યા હતા અને કોઈ કોઈકની માંદગી ચાલુ હતી અને એક દિવસ બાગમાંથી ઘેર આવતા પોતાને જ ચક્કર આવવાથી રસ્તામાં બેસી જવું પડ્યું. આ બનાવોથી મોતીભાઈ ચોંક્યા.

'તારે માથે ભમી રહ્યો કાળ રે, ઊંઘ તને કેમ આવે?'

નવું કામ પડતું મૂકી તેમણે જીવન સમેટવાનું કામ જ પહેલું હાથમાં લીધું. દેવાલેણાનું કામ તો લગભગ પતવાર્યાં હતાં અને સંસારવ્યવહારના બીજાં કામોમાં ભાગ લેવાનું નિવૃત્તિ લીધા પછી લગભગ બંધ કર્યું હતું. માત્ર અંગત સંબંધો ચોખ્ખા કરવાનું જ બાકી હતું. તે એકદમ આરંભ્યું.

સૌથી નિકટનો સંબંધ તે પત્નીનો. તેમની સાથે નવરાશને વખતે વાર્તાલાપ અને ચર્ચાઓ કરી જીવનના સંબંધો વિષે વર્ષોથી ચોખવટ કરી લીધેલી હતી. હવે માત્ર આખરની ચોખવટ કરવાની બાકી હતી. તે વિષે બંનેએ પેટ ભરી વાતો કરી લીધી. અને ઇચ્છ્યું કે પત્ની પોતાની પહેલાં જાય તો સારું. છતાં કુદરતની ઇચ્છા એથી ઊલટી થાય તો શું કરવું તેની પણ તૈયારી કરી મૂકી અને બંને નિશ્ચિંત થઈ આખરી પળની રાહ જોવા લાગ્યાં.

પત્ની પછી બીજો નિકટનો સંબંધ તે ભાણાભાઈનો. ભાણાભાઈને ઉછેરવામાં મેદ તરફ પડી હતી. છેક બાળપણથી આજ સુધી તેમને પોતાના ઊંચામાં ઊંચા આદર્શો પ્રમાણે સંસ્કાર આપવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા. કોઈ પણ જાતની પ્રવૃત્તિના

વહીવટ માટે જેટલી કાળજી રાખી હતી તેટલી અને તેથીયે વધુ કાળજી ભાણાભાઈના જીવનવિકાસ માટે રાખી હતી. તેમની પાછળ પાણીની માફક પૈસો ખર્ચ્યો હતો. તેનો હિસાબ કદી રાખ્યો નહોતો. પણ તેમના ગુણદોષોનો અને તે સુધારવા કરેલા પ્રયત્નોનો વિગતવાર હિસાબ નોંધપોથીમાં રાખ્યો હતો. એ પ્રયત્નોમાં ઘણી વાર નિરાશા મળી હતી છતાં સતત ઉદ્યોગ, ધીરજ, ખંત અને આદર્શોમાં અચળ શ્રદ્ધા રાખી પ્રયત્નો કર્યે ગયા હતા. તેથી છેવટે નિરાશામાંથી આશા પ્રગટી હતી અને ભાણાભાઈની પ્રગતિથી સંતોષ થયો હતો.

ભાણાભાઈને આમ પોતાના આદર્શો પ્રમાણે ઉછેરવામાં મોતીભાઈને પોતાના જમાઈ — ભાણાભાઈના પિતા — નો સંપૂર્ણ સહકાર હતો. પિતાપુત્રો અનેક વાર મતભેદો ઊભા થતા અને ઘર્ષણ જન્મતા. તે સર્વના ઊંડેથી કુનેહથી, સહાનુભૂતિથી અને આદર્શો ખીલવવાની દૃષ્ટિથી જ મોતીભાઈએ કર્યા હતા. એ સર્વ સચવાઈ રહે તે માટે ભાણાભાઈને છેવટની શિખામણો કયારની આપી દીધી હતી. તે સર્વ તાજું કરી એક પત્ર તેમના પિતાને લખ્યો (તા. ૨૫-૩-'૩૭) અને ત્રણ દિવસ પછી બીજો પત્ર ભાણાભાઈને લખ્યો (તા. ૨૦-૩-'૩૭). આ પછી લગભગ એક માસે, નિવૃત્તિ વખતે કુટુંબીઓ ઉપર મોકલવા વસિયતનામા ઉપર રામભાઈની સમક્ષ છેલ્લી સહી કરી — અને સંસારના સર્વ સંબંધોમાંથી જીવતા જ મુક્તિ મેળવી.

આ સર્વ પત્રો અને વસિયતનામાને અંગેના લખાણો સંસારી જીવનના આદર્શો, પરોપકારના માર્ગો અને મોતીભાઈના જીવનના મૂલ્ય સમજવાને માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. તેમાંથી ભાણાભાઈને લખેલો પત્ર અહીં આપ્યો છે.

‘લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો’

[જેના સુખદુઃખને માટે હું જવાબદાર છું, જેને કેળવણી અને સંસ્કાર આપવા મેં મારું બનતું કર્યું છે, અને જેને સ્નેહ, સ્વતંત્રતા અને સુખવૈભવના વાતાવરણમાં ઊછરવાની અનુકૂળતા આપી છે, તેની પુખ્ત ઉંમર થયા પછી તેણે લક્ષમાં રાખવા જેવી પાંચ બાબતો.

મો. ન. અમીન]

વડોદરા, તા. ૧-૪-'૩૭

ચિ. ભાણુભાઈ,

દ્રવ્યનો વારસો બીજા વડીલો જેમ આપે છે તેમ, હું આપી શકું તેમ નથી, કારણ કે મેં પોતે જ મારા જીવનમાં દ્રવ્યને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી અને તમારા સુખને માટે સામાન્ય રીતે જેટલા દ્રવ્યની જરૂર છે તેટલું તો તમારા સદ્ભાગ્યે તમારાં માતાપિતા તરફથી તમને મળનાર છે પણ દ્રવ્ય કરતાં જેનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે તે 'સંસ્કાર'નો વારસો તો તમને હું સોંપું છું. તમને સંસ્કાર આપવા મારાથી બનતું મેં બધુંય કર્યું છે અને હજી પણ કરવા તૈયાર છું. મારી આશા જો તમે પૂરી નહિ કરો તો હું સમજી શકીશ કે સંસ્કાર આપવામાં – પાડવામાં ઘણી વ્યક્તિઓનો હિસ્સો હોય છે. તમારા મિત્રો, તમારા સહાધ્યાયીઓ અને તમારાં અન્ય સંબંધીઓનો પણ તમારા સારામાઠા સંસ્કારમાં મોટો હિસ્સો છે. તમારી આજુબાજુનું વાતાવરણ પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર છે જ. છતાં હું તો માનું છું અને સમજું છું કે અનેક વિરોધી અસરો હોવા છતાં સારા કે માઠા બનવામાં મુખ્ય જવાબદારી તમારી પોતાની છે. તમે ધારો તો નઠારા અને અનિષ્ટ વાતાવરણમાં પણ તમે અણીશુદ્ધ પવિત્ર રહી શકો, અને મારું, તમારાં માતાપિતાનું અને તમારા વિદ્યમાન અને સ્વ. વડીલોનું અંતઃકરણ ઠારી શકો. મારા તરફના વારસા તરીકે લક્ષમાં રાખવા જેવી આ 'પાંચ બાબતો' વખતોવખત, બની નહિ તો કોઈ એક બાબત, વાંચતા રહેજો અને દર અઠવાડિયે પાંચે બાબતો શરૂઆતમાં એક બે વર્ષ વાંચવાનો અભ્યાસ રાખશો તો જ્યારે તેની વિરુદ્ધ વર્તન થઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે તમને જરૂરી ચેતવણી મળશે. મારી ઉમેદ છે કે તમે આ પાંચે બાબતો જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્નશીલ રહેશો. ઈશ્વર તમને હમેશાં સદ્બુદ્ધિ અને શુભ પ્રેરણા આપે અને સર્વ વાતે સુખી રાખે એ જ મારી પ્રાર્થના.

તમારો શુભેચ્છક
મોતીભાઈ ન. અમીન

૧. જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવું.

પ્રાણીમાત્ર જન્મે છે અને મરે છે, પણ તેને જીવનનો હેતુ હોય છે જ એમ નક્કી કહેવાય નહિ. સામાન્ય મનુષ્યોને પણ હેતુ જેવું બહુ ઓછું હોય છે, પણ સમાજ, રૂઢિઓ અને જરૂરિયાતો તેમનો માર્ગ નિશ્ચિત કરી મૂકે છે. મજૂરી કરીને જેમને પેટ ભરવાનું છે તેમને તો ઘણી વખત આ પ્રશ્ન વિચારવાનો હોતો જ નથી. પણ માબાપની આર્થિક સ્થિતિ જરા સારી હોય, ગુજરાનના સાધનો મેળવવા ફક્ત શારીરિક મજૂરી કરવાની ન હોય, પણ સુખચેનવાળો ધંધો કે નોકરી કરવાની અનુકૂળતા કે આશા હોય, તેઓ સર્વે જીવનની કોઈ ધન્ય પળે જીવનનો હેતુ શો છે તે સમજવા અને વિચારવા પ્રયત્ન કરે એ ખાસ જરૂરનું છે. ઉચ્ચ કોટીના મનુષ્યો સાચું ધાર્મિક જીવન જીવી જાણે છે અને ધર્મબોધ, મનુષ્યકર્તવ્ય અને પરોપકારના પાઠ જનસમૂહને શીખવે છે. બુદ્ધ ભગવાન, વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી આ કોટીના ત્યાગી ધાર્મિક વીરો છે. મહાત્મા ગાંધીજીને પણ આ વર્ગમાં મૂકી શકાય એમ છે તે પછી સ્વદેશને માટે મહાન ભોગો આપનાર રાજા રામમોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે, પૂજ્ય ઠક્કરબાપા આવી શકે છે. તે પછી વ્યવહારમાં રહેનાર અને સ્વાર્થ સાથે પરમાર્થ તરફ વિશેષ લક્ષ આપનાર, આજીવન સેવકનું વ્રત લેનાર, સંસ્થાઓના સ્વયંસેવકો તેમ જ એક બાજુ વકીલાત, વેપાર કે નોકરી કરે અને બીજી બાજુ પરમાર્થ કે દેશસેવા તરફ પણ નજર રાખે તેવા ભાઈઓ આવે છે આ ત્રણ વર્ગમાં ભલે ઘણા ન આવી શકે. પણ તે પછી એક એવો વર્ગ આવે છે, જે અપ્રામાણિકતાથી દ્રવ્ય કમાવામાં પાપ વા અનીતિ તો ન જ આચરે, ઉત્પન્નની હદમાં રહી સર્વ પ્રકારનું ખર્ચ કરે, બાપદાદાની મળેલી મિલકતને થાપણ (ટ્રસ્ટ) કે ન્યાસ સમજી સાચવી રાખે અને વારસામાં પોતાનાં છોકરાંને સોંપવાની યોજના કરે, આળસુ રહેવામાં પાપ માની પોતાના વખતને કામધંધામાં, જ્ઞાન મેળવવામાં વા નિર્દોષ આનંદમાં રોકવાનો નિયમિત કાર્યક્રમ યોજે, કુટુંબીજનોને સુખી અને સંતોષી રાખી તેમને સંસ્કાર આપે, બાળબચ્ચાં અને પોતાને આધારે હોય તેમની સર્વની સંભાળ રાખે અને કોઈને પણ

વિના કારણ દુ:ખ ન દે. સ્વાશ્રય, સંયમ અને સહકાર તે આ વર્ગના ભાઈઓના જીવનસૂત્રો હોય. કમાણી કરે અને સુખ ભોગવે, પણ પોતાની કમાણીમાં અને સુખમાં બીજાઓનો પણ હિસ્સો સ્વીકારે અને સમાધાનમાં જ શાન્તિ અનુભવે.

આ પછી તો મનુષ્યોના જીવનના ઘણા વર્ગો આપી શકાય, પણ તે તો સુકાન વિનાના વહાણ જેવા ગણાય. ‘હરિભટ્ટ વડોદરું’ કરનારા જ એ હોય. ઘેરથી બહાર નીકળે, પણ ક્યાં જવું છે, શા માટે જવું છે તે ન જ જાણે, અથવા ચોર કે પાપી મનુષ્યોની માફક ‘યેન કેન પ્રકારેણ’ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો વા જૂઠપ્રપંચનો હેતુ જાણે. એવા મનુષ્યોના જીવન એળે જાય છે. તેમને મનુષ્યવર્ગમાં મૂકવા કરતાં પશુવર્ગમાં ગણી લેવા એ વધારે વાસ્તવિક ગણાય.

આ જેમને ઉદ્દેશીને લખાય છે તે ચોથા વર્ગમાં આવે અને જીવન એ ધોરણે ગાળે છે એમ હું આશા રાખું છું.

૨. ચારિત્ર ખીલવવું.

આપણે મહાન પુરુષ – ગાંધી, ગોખલે કે ઠક્કરબાપા જેવા ભલે ન થઈ શકીએ, પણ ભલા માણસ તો જરૂર થઈ શકીએ. માણસનું સાચું મૂલ્ય વિદ્વત્તા, શારીરિક બળ, દ્રવ્યસંચય વા બાહ્ય કીર્તિથી નથી અંકાતું. સુખ, વૈભવ, મોજમજા વા પરાક્રમો ચારિત્ર ન હોય તો નકામાં છે. માટે જીવનમાં સત્ય ઉતારીએ, મનમાં હોય તે જ છુપાવ્યા વિના બોલીએ અને જે બોલીએ તે જ આચરીએ, ટૂંકામાં, વિચાર, વાણી અને આચાર – ત્રણેની એકતા જીવનમાં સાધીએ તો જ આપણે સાચા માણસ કહેવાઈએ. ‘જૂઠનો આવરદા બે ઘડી’, ‘સત્ય છાપરે ચડીને પણ પોકારે છે’ માટે સુખી થવું હોય, સુખી કરવા હોય, શાન્તિ અને સંતોષનું વાતાવરણ પ્રસારવું હોય તો ચારિત્ર ખીલવવું. ચારિત્રની ખિલવણીમાં ઉદ્યોગ, ખંત, આગ્રહ, ધીરજ, શાન્તિ, નિયમિતપણું, ચોકસાઈ, વ્યવસ્થા વગેરે વગેરે ઘણા સદ્‌ગુણો આવી જાય છે. ઈશ્વરે આપેલી વા માબાપ તરફથી મળેલી વા પુરુષાર્થથી મેળવેલી કોઈ એક વસ્તુ એવી નથી કે જે ચારિત્ર વિના એક પળ પણ આપણને સુખ, સંતોષ કે શાન્તિ આપી શકે. હું પોતે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થયો છું. મારો પગાર વા કમાણી સામાન્ય હતી. વિદ્વત્તા તો નહિ જેવી જ હતી અને છ

લેખનશક્તિ વા વક્તૃત્વ બહુ જ સામાન્ય કોટીનું ગણાય. છતાં ચારિત્રને બળે મનુષ્યોમાં મારું સ્થાન ગૌરવવંતું અને ઉચ્ચ મનાયું છે. જેઓ મારા સંબંધમાં આવ્યા છે અને જેઓ મારા કહેવરાવવા ઇચ્છે છે તેમને વારસામાં ચારિત્રના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાનું સોંપું છું. મારો સાચો વારસો ચારિત્ર અને ઉચ્ચ સંસ્કાર છે, જેના અસ્તિત્વથી મારો જે સંબંધી હોય તે પાપ કરે જ નહિ અને તેવા વિચાર આવતાં જ મારા સ્મરણમાત્રથી પાપમાંથી પાછો હઠે.

૩. આરોગ્યરક્ષણ, શારીરિક સુખ

મનુષ્યનો આત્મા શરીરમાં રહે છે. 'શરીરે સુખી તે સુખી સર્વ વાતે' એમ ગવાયું છે તે કેવળ સત્ય છે. આંખે, કાને કે દાંતે જરા પીડા થાય છે ત્યારે જીવ ત્યાં ચોંટી રહે છે અને બીજું કાંઈ જ કામ સૂઝતું નથી. માટે શરીરરક્ષણના અર્થે જે કંઈ કરવું જરૂરનું હોય તે તરત જ કરવું. 'શત્રુ અને રોગ ઊગતા ડામવા' જેથી આગળ ઉપર વધુ દુઃખ આપે નહિ. સામાન્ય રીતે ખોરાકમાં સાવચેતી રખાય, સ્વાદ કરતાં પોષક તત્ત્વને વધારે મહત્ત્વ અપાય, તો આરોગ્ય સચવાય. જોઈએ તે કરતાં વધુ વખત ખવાય, જોઈએ તે કરતાં સ્વાદને કારણે ખોરાક કવખતે પણ લેવાય અને પાચનશક્તિ કરતાં વધારે લેવાય; અનિયમિત રીતે ખવાય, નકામી વસ્તુઓ ખોટી સોબતને કારણે વા ખોટી શરમને લઈને પેટમાં નંખાય, માસમાં બેત્રણ ઉપવાસ કરવાનું ચુકાય, બંધકોષ હોય તો તે તરફ દુર્લક્ષ અપાય, જોઈતી કસરત ન કરાય, એવાં અનેક કારણોથી શરીર બગડે છે. શરીર સાચવવાના ઉપાય લેવામાં પ્રમાદ ન સેવાવો જોઈએ. અતિશય શ્રમ, લાંબા ઉજાગરા, નાહકની માનસિક ચિંતાઓ વગેરે કારણોને સમજપૂર્વક દૂર કરવાં જોઈએ. ચેપી રોગથી દૂર રહેવું જોઈએ અને બીજા સાવચેતીના ઉપાયો વખતસર લેવા જોઈએ, એટલે સામાન્ય રીતે શરીર સચવાશે. છતાં શરીર કથળે તો દાક્તરની મદદ જરૂર લેવી. દાક્તર પરમેશ્વર નથી. પણ અનુભવી અને કાંઈક તો જાણકાર છે જ. રોગ મટાડે નહિ ભલે, પણ તે વધારે નહિ જ, એ નક્કી છે. ટૂંકામાં, આપણાં પોતાનાં, તેમ જ આપણી સાથે સંબંધ ધરાવનારનાં સુખશાંતિની ખાતર આપણા

શરીરને બનતા બધા પ્રયત્ને સારું રાખવું, નીરોગી બનાવવું મજબૂત, ખૂબ કામ કરવાની તાકાત આપે એવું બનાવવું 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા' એ સૂત્રને આપણે અનુસરવું

૪ ઉપજીવિકા માટે મહેનત કરવી.

વિદ્યાર્થીઅવસ્થા કેટલી ગણવી એની હદ દરેકની જુદી જુદી હોય. સામાન્ય રીતે ૨૧ થી ૨૫ વરસનું વય હાલમાં પૂરતું ગણાય છે. એ ઉપરાંત અભ્યાસના ગણીએ તો ૨૮ વરસની ઉમરે મોટા ભાગે દાખલ થયેલો ભણવાને માટે વયની હદ મુકાય નહિ, પણ મારા મતે પત્તિ પહોંચે ત્યાં સુધી શક્તિ પ્રમાણે ભણવું. પણ ભણીને ખર્ચ કર્યું હોય તેના પ્રમાણમાં અને કુદરતની બક્ષિસના પ્રમાણમાં કમાણી મેળવવા પ્રયત્નશીલ થવું. આપકમાણીથી ઉત્તમ ઊભરાને ચુકે અભિલાષા રાખવી. કમાણી થોડી હોય તો કમાણીના પ્રમાણમાં ખર્ચ. કમાણીની હદ હોય છે, ખર્ચની કોઈ હદ નહિ. ખર્ચ વધારે હોય અને કમાણી ન હોય તો ... શરૂઆતના ... મિલકતમાંથી કંઈ લેવું તેની ... નહિ, પણ બનતા સુધી તે ... મનથી ઉતારી ... અને જેમ ઓછી લેવાય તેમ લેવી. વડીલોની મિલકત ... 'થાપણ' છે એમ સમજી સાચવી રાખવી. ... અસાધારણ પ્રસંગે જ તેનો આધાર લેવો. કમાણી વધારે મેળવવા ... કોઈ પણ ... મનગમતી ... યોજનાઓના ... ન કરવો. આર્થિક ... પ્રાપ્ત ... સિવાય ... નહિ અને કમાનાર જ ... ભોગવી શકે ... ઉપર જીવનાર ... મૂર્ખ અને પ્રતિ... સમાન ... સુખ, શાન્તિ અનુભવનારે ઉ... ખર્ચનો હિસાબ રાખતા શીખવું જોઈએ. ... ઉત્પન્ન ... રાખી તેની ... જીવન ગાળવું જોઈએ. ... રોજ લખતા રહેવું જોઈએ. ... થવા માટે ... જોઈએ ... રાખવા માટે ... ઉપરથી શીખનારે ... આ ... રાખવા

લેખનશક્તિ વા વક્તૃત્વ બહુ જ સામાન્ય કોટીનું ગણાય. છતાં ચારિત્રને બળે મનુષ્યોમાં સારું સ્થાન ભોગવતું અને ઉચ્ચ મનાય છે. જેઓ મારા સંબંધમાં આવ્યા છે અને જેઓ મારા કહેનારા ઇચ્છે છે તેમને વારસામાં ચારિત્રના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાનું સોંપુ છું. મારો સાચો વારસો ચારિત્ર અને ઉચ્ચ સંસ્કાર છે, જેના અસ્તિત્વથી મારો જે સંબંધી હોય તે પાપ કરે જ નહિ અને તેવા વિચાર આવતાં જ મારા સ્મરણમાત્રથી પાપમાંથી પાછો હઠે.

૩. આરોગ્યરક્ષણ, શારીરિક સુખ

મનુષ્યનો આત્મા શરીરમા રહે છે. 'શરીરે સુખી તે સુખી સર્વ વાતે' એમ ગવાયુ છે તે કેવળ સત્ય છે આંખે, કાને કે દાંતે જરા પીડા થાય છે ત્યારે જીવ ત્યા ચોંટી રહે છે અને બીજુ કાંઈ જ કામ સૂઝતુ નથી. માટે શરીરરક્ષણના અર્થે જે કંઈ કરવુ જરૂરનુ હોય તે તરત જ કરવુ 'શત્રુ અને રોગ ઊગતા ડામવા' જેથી આગળ ઉપર વધુ દુખ આપે નહિ. સામાન્ય રીતે ખોરાકમાં સાવચેતી રખાય, સ્વાદ કરતા પોષક તત્ત્વને વધારે મહત્ત્વ અપાય, તો આરોગ્ય સચવાય જોઈએ તે કરતા વધુ વખત ખવાય, જોઈએ તે કરતા સ્વાદને કારણે ખોરાક કવખતે પણ લેવાય અને પાચનશક્તિ કરતા વધારે લેવાય, અનિયમિત રીતે ખવાય, નકામી વસ્તુઓ ખોટી સોબતને કારણે વા ખોટી શરમને લઈને પેટમાં નખાય, માસમા બેત્રણ ઉપવાસ કરવાનુ ચુકાય, બંધકોષ હોય તો તે તરફ દુર્લક્ષ અપાય, જોઈતી કસરત ન કરાય, એવા અનેક કારણોથી શરીર બગડે છે. શરીર સાચવવાના ઉપાય લેવામાં પ્રમાદ ન સેવાવો જોઈએ. અતિશય શ્રમ, લાંબા ઉજાગરા, નાહકની માનસિક ચિંતાઓ વગેરે કારણોને મમજપૂર્વક દૂર કરવાં જોઈએ. ચેપી રોગથી દૂર રહેવું જોઈએ અને બીજા સાવચેતીના ઉપાયો વખતસર લેવા જોઈએ, એટલે સામાન્ય રીતે શરીર સચવાશે. છતા શરીર કથળે તો દાક્તરની મદદ જરૂર લેવી. દાક્તર પરમેશ્વર નથી. પણ અનુભવી અને કાંઈક તો જાણકાર છે જ, રોગ મટાડે નહિ ભલે, પણ તે વધારે નહિ જ, એ નક્કી છે. ટૂંકામા, આપણા પોતાનાં, તેમ જ આપણી સાથે સબધ ધરાવનારનાં સુખશાંતિની ખાતર આપણા

૫ લગ્ન-વ્યવહાર

વિદ્યાર્થીઅવસ્થામા લગ્ન ન કરવુ ૨૧ વર્ષની ઉમર પહેલા લગ્નવ્યવહાર ન જ કરવો કમાવાની, સ્વતત્ર રીતે ઉપજીવિકા મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલા લગ્ન ન જ કરવુ, એ જરૂરનુ ગણાય છે પણ ૨૧ વર્ષની ઉમર પછી કોઈ લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરે તો તેમા ખાસ બાધા જેવુ ગણાય નહિ

લગ્નસબધ કોણ જોડે? (૧) માબાપ એકલા, (૨) વરકન્યા પોતાની મેળે, વા (૩) કુટુબીજનોની સમતિથી જોડાય? એ સબધમા નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપી શકાય નહિ પણ ત્રીજો માર્ગ—માબાપની સમતિથી આ જવાબદારીવાળો વ્યવહાર વરકન્યા કરે એ ખાસ જરૂરનું છે

સબધ જોડવામા ઉમર, કેળવણી સસ્કાર, સ્વભાવ, શરીરનુ બધારણ, માબાપ, આર્થિક સ્થિતિ વગેરે વગેરે વિચારવાનુ હોય છે વરકન્યા પોતાની પસદગી કરે અને એમા ખાસ બહુ મહત્ત્વનો બાધો ન હોય તો માબાપોએ સમતિ આપવી જ માબાપોનો બાધો મહત્ત્વનો હોય અને તેમની સમતિ ન મળે તો વરકન્યાએ જરા થભી જવુ, અને આ પસદગી આવેશમા, ઉતાવળમા અને વગર વિચારે તો નથી જ થઈ તેની ખાતરી કરવા વખત લેવો આ વચના વખત દરમ્યાન હળવામળવાનુ વા પત્ર વ્યવહારનુ નામ શિથિલ કરવુ અને મુદત દરમ્યાન નિશ્ચય કાયમ રહે અને માબાપની સમતિ મળી જાય તો માબાપના આશીર્વાદ મેળવી સબધ પાકો કરવો વરની કમાણી ઉપર જ જીવનનિર્વાહ કરવાની, સાદાઈથી રહેવાની, એકબીજાના દોષો તરફ નહિ પણ ગુણો તરફ દૃષ્ટિ રાખી જીવન ગાળવાની, કુટુબીજનો સાથે મીઠો સબધ સાચવી રાખવાની સયુક્ત કુટુબની જવાબદારીઓ આનદથી અને હોશથી ઉઠાવી લેવાની જુદા પડતા સ્વભાવના સાસુસસરા સાથે મેળ પાડવાની સાચુ સુખ અને શાંત સપમા જ છે અને જુદા પડવામા દુખ છે એમ સમજવાની, દરેક પરિણીત યુવતીની તૈયારી હોવી જોઈએ લગ્ન જેવો પવિત્ર, શાશ્વત, દૃઢ આવશ્યક, સુખદ બીજો સબધ નથી એમ વિચારી સુખદુખમા સાથે રહેવાના દૃઢ નિશ્ચયથી વડીલોના આશીર્વાદ મેળવી સબધ જોડવો

વસો તા ૩૦-૩-'૩૭ મોતીભાઈ ન અમીન

૬

વસિયતનામું

(તા ૨૮ ૪–'૩૭)

ગયા પ્રકરણમા ઉલ્લેખાયેલુ મોતીભાઈનુ છેવટનુ વસિયતનામુ અત્રે આપ્યુ છે.

૧. વસિયતનામામાં રહેલા મુદ્દા

(કુટુંબીઓને લખેલો પત્ર)

વડોદરા, તા ૨૯–૧૧–'૩૫

ભાઈશ્રી,

આજે મારી ઉમરનુ ૬૨મુ વર્ષ પૂરુ થઈને ૬૩મુ બેઠું છે, એટલે આજે જ હું વડોદરા રાજ્યની સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયો છુ અને વર્ષો અગાઉની મારી કરેલી યોજના પ્રમાણે સંસારનાં વ્યાવહારિક કાર્યોમાથી પણ શક્ય હોય તેટલી હદ સુધી નિવૃત્ત થવાની અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં જ મચ્યા રહેવાની મારી ઇચ્છા હતી અને છે એટલે મે મારુ વસિયતનામુ વર્ષો અગાઉ લખી મૂકેલુ તેમાં ઘટિત ફેરફાર કરી થોડા માસ અગાઉ જે લખી રાખ્યુ છે તેની નકલ તમને વાચવા વિચારવા અને સલાહ માટે આ સાથે મોકલી આપુ છુ એ વસિયતનામુ સામાન્ય વસિયતનામા કરતાં જુદા પ્રકારનુ તમને લાગશે પણ જે જીવન આજ સુધી હુ જીવ્યો છુ તેને જ તે અનુરૂપ છે એમ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી તમારી ખાતરી થશે હુ આશા રાખું છુ કે તેમા જણાવેલી બાબતોના સબંધમાં તમે સપૂર્ણ રીતે સંમત થશો જ. છતાં તમને કંઈ સૂચના કરવા જેવુ લાગે તો મને તમે સ્વતંત્ર રીતે બારોબાર મારા વડોદરાના સરનામે ૭ દિવસની અદર લખી મોકલશો એટલે જે કંઈ મહેરજ-સાજ ફેરફાર કરવાનુ મને સ્વીકારવા જેવુ લાગશે તો તેમ કરીને મારા મિત્રોને અને બીજાઓને માટે તે વસિયતનામુ જાહેરમાં

મૂકીશ તે વસિયતનામું કરવામાં જે મુદ્દાઓ મે લક્ષમાં ગખ્યા છે તે તમારી જાણ માટે હું અત્રે નીચે જણાવુ છુ

૧ હિંદુ સમાજમા — ખાસ કરીને પાટીદાર જ્ઞાતિમા — અને તેમાય આપણા કુટુંબોમા પુત્ર ન હોય તે પું નામના નરકમાથી બચવાને માટે અથવા બારણુ ઉઘાડું રાખવાને માટે એક સ્ત્રી જીવતી હોવા છતા બીજી વખત પરણે છે. પરતુ હું આ હકીકત સ્વીકારતો નથી. એકપત્નીવ્રતનો હું ચુસ્ત હિમાયતી છું એટલે મને બીજી વખત લગ્ન કરવાનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નથી, જેથી મારે માટે તે માર્ગ શરૂઆતથી જ બધ હતો.

૨ ભાણેજ કે ભત્રીજાને દત્તક લઈ બારણુ ઉઘાડું રાખનારની સખ્યા આપણા સમાજમા ઓછી નથી પરતુ મને એ સિદ્ધાત પણ માન્ય નથી એટલે એ દિશામા પણ મારે વિચાર કરવાનો રહેતો નહોતો

૩ પોતાની બધી જ મિલકત પોતાની દીકરી ના ભાણેજને આપી દે તેવા દૃષ્ટાતો મારી દૃષ્ટિ બહાર નથી. પરંતુ મારો ભાણેજ મારા દ્રવ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરે તેવી વૃત્તિ ધરાવતો નથી અને એવી દૃષ્ટિ તે રાખે એમ હું ઇચ્છતો નથી કેળવણી આપી પુત્ર ના ભાણેજને તૈયાર કરવો એ વડીલની ફરજ છે. એ ધર્મકાર્ય મે કર્યું છે, એટલે મારી મિલકતમાથી કંઈ પણ ભાગ ભાણેજને મળે તેવી મે યોજના રાખી નથી

૪ ભાઈભત્રીજાને મિલકત આપવા સંબધમા પણ ભાણેજના સબધમા જે સિદ્ધાત છે તે સિદ્ધાત હું સ્વીકારુ છુ સર્વ કોઈ પોતપોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાનુ સ્વીકારે, સગાસંબધીની મિલકત તરફ દૃષ્ટિ ન રાખે, તો આપણો સમાજ બહુ ઊંચે ચડે એમ હું માનુ છુ અને એ નીતિએ હું ચાલ્યો છુ અને ચાલુ છુ, જેથી ઉપર જણાવેલો માગ મે લીધો નથી

૫ કોઈની પણ પરવા કર્યા સિવાય દ્રવ્યનો મોજશોખમા દુર્વ્યય કરનાર આપણા સમાજમા હોય છે મને જે કેળવણી અને સસ્કારો મળ્યા છે અને જે ધર્મ મેં સ્વીકાર્યો છે તે કેળવણી, સસ્કારો અને ધર્મ દ્રવ્ય વેડફી દેવાની દુર્બુદ્ધિ મને કરવા ન જ દે, એટલે મારી મિલકત ના દ્રવ્ય તો સદ્માર્ગે જ વપરાય તે સ્વાભાવિક છે

૬ ચાલતી પ્રણાલિકામા મારી મિનતનો ઉપયોગ થાય એ મને ઓળખનાર કોઈ સ્વીકારે નહિ કૂવા, હવાડા અને પરબો જેવા ઘણા કામ એવા છે કે જે કરવામા હુ પુણ્ય માનુ છુ પણ તેવા કામો કરનાર આપણા ગામમા ઘણા મળી આવે છે અને મળી આવશે એટલે મારે તો જે સિદ્ધાતને માટે અને જે વિષયને માટે મારા જીવનના ૩૫ વર્ષ સરકારી નોકરીમા ગાળ્યા અને સાથે સાથે સેવાના કામો પણ કર્યાં તે સિદ્ધાતો અને તે વિષય માટે એ મિલકતનો સદ્વ્યય થાય એમ હુ ઇચ્છુ એટલે કેળવણી — મારા કુટુબની કે મારા ગામની — જે ગામે મને વિદ્યાભ્યાસમા મદદ કરી તેની — પોષાય તે પ્રશ્ન વિચારવાનો મારે રહે અને તેની યોજના મારી મિનતના સબધમા તમો જોઈ શકશો તમારો જવાબ વડોદરાના સરનામે જ મોકલશો એટલે તે પત્ર મને મુબઈ પહોચશે જ કદાચ તમને મુબઈનુ સરનામુ પણ મળી શકશે એટલે જવાબ મને ત્યા બારોબાર પણ આપી શકશો જો તમારો જવાબ મને વખતસર નહિ મળે તો તમારે સૂચના કે સલાહ આપવા જેવુ ખાસ નથી એમ માની લઈશ. પરતુ તમને મારી આ યોજના પસદ પડી છે એવો જવાબ આપશો તો મને હર્ષ, આનદ અને સતોષ થશે. વસિયતનામુ મને વાચીને પાછુ મોકલશો જેથી મિત્રોને મોકલવામા તે કામ આવે

લિ આપનો
મોતીભાઈ ન અમીન

---

૨ વસિયતનામુ

ભાઈ ઇશ્વરભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ સોજિત્રાના અને ભાઈ ડાહ્યાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ નડિયાના મારા કરતા વયમા બહુ જ નાના હતા અને મારા અગત સ્નેહી હતા તેમના અવસાન દ્વારા ઇશ્વર મારા જેવાને સૂચવે છે કે મરણની તૈયારી કરવી

અગાઉ મે આવા પ્રસગોએ વસિયતનામા લખેલા છે, તે રદ કરી આ છેવટનું વસિયતનામુ હુ મરણની તૈયારીરૂપે કરુ છુ તેનો અમલ લાગતાવળગતાએ કરવાનો છે મારુ ચાલશે ત્યા સુધી તો નવેમ્બર આખરે હુ સરકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થાઉ તે દરમ્યાન

હું આ વસિયતનામુ જાહેર કરીશ અને તેમાંથી મોટા ભાગની મિલકતની વ્યવસ્થા તા. ૧-૧૨-'૩૭થી અમલમાં મૂકીશ

મારી મિલકતમા ખાસ બહુ વિચારવા જેવુ નથી, છતા મને કે મારી પત્નીને મરણ પ્રસગે અને મારાં સગાવહાલાને અમારા મરણ પછી ચિંતાનો પ્રસંગ ન આવે તે માટે મિલકતની વિગતો અને વ્યવસ્થા યોગ્ય વિચાર કરીને અત્રે નોંધી લઉ છુ

૧. મુ દાદાભાઈ કરસનદાસ, મુ વહાલાભાઈ દાદાભાઈ તેમ જ મુ રેવાભાઈ વહાલાભાઈના નામે વા ભાગમા જે કઈ સહિયારી ના આગવી સ્થાવર મિલકત હોય અને મારે ભાગે આવે તે હું મારા રેવાભાઈ વહાલાભાઈના વારસોને તેમના બાળકોની કેળવણી માટે જ ખર્ચ કરવાની શરતે મારી અને મારી પત્નીની હયાતી બાદ માલિક તરીકે ભોગવવા આપું છુ. અમારી જિંદગી દરમ્યાન એનો ઉપયોગ, વહીવટ અને ઉત્પન્ન અમારા પોતાના છે એમ આથી ઠરાવુ છુ.

૨. મુ. રેવાભાઈ વહાલાભાઈની મિલકત પૈકી દૂધિયા ઉપરનો વાડો અને ડેલું છે, એમા મારો ત્રીજો ભાગ છે, તેનો માલકીહક, ઉપભોગ, વહીવટ અને ઉત્પન્ન અમારી હયાતીમા કલમ ૧ પ્રમાણે અમારા પોતાના રહે છે. પણ અમારી હયાતી બાદ તેનો માલકીહક મારા રેવાભાઈના વારસોનો રાખું છુ પણ કૂવો અને જાજરૂ ભણીનો ભાગ મારે આવે એવી વહેચણી કરીને રેવાભાઈના કુટુબનો હમેશને માટે મજિયારો રહે અને માલકીહકે અને સ્વતંત્ર રીતે ઉપભોગ માટે કુટુંબનો અગ્ર હક સાચવીને તે ભોગવટો અને વહીવટ કુટુબીઓ કરે પણ તેનો ફક્ત ઉપયોગ આજે મહેરબાની રહે જ થાય છે તેમ મહોલ્લાના ભાઈઓને માટે સામાયિક રહે એમ વહીવટ અને વ્યવસ્થા રાખવા માત્ર કુટુંબીઓને ભલામણ કરુ છુ. પણ તેથી મહોલ્લાના ભાઈઓને ઉપભોગ કરવાનો કાયદેસર હક રહે છે એમ કોઈએ માનવાનુ નથી

૩. મારુ હાલનુ રહેવાનુ ઘર. તેના આગળના અગાસીવાળા ભાગ ને પાછળના અગાસિયા પાસેના ઓરડા સાથેનુ, હું 'વસો કેળવણી મંડળ'ને મારી પત્નીની હયાતી બાદ માલકીહકે બક્ષિસ આપુ છુ. આ ઘરનુ નામ મારા પિતાશ્રીએ ઘર બંધાવેલું હોવાથી કાયમને માટે 'નરસિંહભુવન' રાખવાનુ ઠરાવુ છુ

આ ઘરનો ઉપયોગ નીચે જણાવેલા કામ માટે થાય તે મારી ઇચ્છા અને નિર્ણય જાહેર કરુ છુ

૧ પશ્ચિમ દિશાએ ઘરના અગાસિયાની સાથેનો રસ્તા ઉપરના બારણાવાળો ઓરડો અને ખાસ જરૂર પડે તો ઘરનુ અગાસિયુ એ પ્રમાણે ટ્રસ્ટીઓને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે, એક વા બે નીચેના ખડ મારા મુ રેવાભાઈના કુટુમની કોઈ વિધવા વહુ ના રહેને, સ્વતત્ર ઘરની બીજી યોજના કુટુબીજનો ન કરી શકે તો, સદરહુ વિધવા પોતે જીવે ત્યા સુધી વગર ભાડે રહેવાને આપવો ગ સ્વ. કાશીમા મારા ઇશ્વિરનકાના પુત્ર ડાહ્યાભાઈના વિધવા પત્નીને આ ભાગની જરૂર હોય તો તે જરૂર આપવો, પરતુ તેમને વા અન્ય કોઈને મુખ્ય ઘરની નીચેની પરસાળ, ઓરડો કે મેડાનો કે ઘરનો બીજો કોઈ ભાગ તેમને વાપરવા કે ભાડે આપવા જવાને માટે આપવો નહિ, જેથી બને ભાગ સ્વતત્ર ઉપયોગ માટે સરળતાથી રહી શકે

૨. ઉપર પ્રમાણે જણાવેલા ભાગ પૈકી કોઈ ભાગ મારા કુટુબની વિધવાને અપાયો ન હોય તો આખુ ઘર, અને કોઈ ભાગ અપાયો હોય તો તે સિવાયનુ બાકીનું આખુ ઘર, સ્ત્રીઓના એટલે કન્યા વિદ્યાલય, કન્યા છાત્રાલય, સ્ત્રી ઉદ્યોગ ઉદ્યોગાલય, પ્રસુતિગૃહ વા એવા જ બીજા સ્ત્રીહિતના સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે આપવુ

૩ વસો ગામ માટે વા પેટલાદ મહાલ માટે સેવાશ્રમ જેવી કોઈ સસ્થા સ્થપાય અને સ્વયસેવકોને તાલીમ આપવાના ટૂક સમય માટેના વા તાલીમ લીધા બાદ સેવા કરવાના સમય દરમ્યાન લાભી મુક્ત માટે રહેઠાણ સ્થળ તરીકે આ મકાનનો ઉપયોગ કરવો.

૪ મારા કુટુબના, કુળિયાના કે છેવટે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષકની ખાસ દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થી અભ્યાસગૃહ ચલાવવાની જવાબદારી કેળવણી મડળ તે માટે સમતિ આપે તો તે માટે આ ઘરનો ઉપયોગ કરવો

૫ ગામના આશરા વગર વિધુર ભાઈઓને માટે અમુક માસિક ખર્ચ લઈને સમાન, પ્રતિષ્ઠા સચવાઈ જમવાની અનુકૂળતા મળે તેવી યોજના કેળવણી મડળ વા મડળની સમતિથી અન્ય કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિ વા સસ્થા કરે તો ફક્ત નીચેનો ભાગ એટલે નબર ૧મા જણાવેલ ભાગ બાદ જે બાકી રહ્યા હોય તે

સર્વ સાથે નીચેની પરસાળ અને આગળનું ઓસરું સદર યોજના માટે આપવા.

૬. ઉપર પ્રમાણે ઘરનો ઉપયોગ ન થઈ શકે, તો કુટુંબના કે ગેરીના છોકરાને મદદ આપી શકે અને સન્માર્ગે ચડાવી શકે અને સ્ત્રીઓ માટે પણ સારા સંસ્કારનું વાતાવરણ ઊભું કરી શકે તેવા કોઈ લાયક શિક્ષક વા શિક્ષકો મળી આવે તો વગર ભાડે વા નામના ભાડે વા પૂરા ભાડાથી તેમને ઘર રહેવા આપવું. ફક્ત ભાડું ઉપજાવવા આ ઘર ગમે તેને ભાડે આપવાનું નથી. કન્યાશાળાને સ્વતંત્ર નવું મકાન કે બીજું મકાન મળે નહિ અને સરકાર આ મકાનનું માસિક ભાડું રૂા. ૩૦)થી ઓછું નહિ એટલું આપવાનું સ્વીકારે, તો થોડોક જરૂરી ફેરફાર કરી આપી લાંબી મુદતની બાંધણીથી આ ઘર કન્યાશાળાને ભાડે આપવા હરકત સમજવી નહિ.

૭. ઘર બનતા સુધી વેચવું નહિ જ, પણ કોઈ કારણે વેચવાનું ઠરે તો ભલે વેચવું, પણ વેચાણની કિંમત ઠરે તે કરતાં રૂા. ૧,૦૦૦) એક હજાર ઓછા લઈ પ્રથમ આ ઘર ભાઈ મણિભાઈને અને પછી ભાઈ ભાઈલાલભાઈ અને શિવાભાઈને વા તેમના વારસોને અગ્ર હકે આપવાનું ઠરાવું છું. મકાનની વેચાણની કિંમતમાંથી નવું મકાન યોગ્ય સ્થળે કરવું વા રકમનો ઉપયોગ ન્યાસ તરીકે સોંપીને ન્યાસની રકમ જરૂર જણાય તો વસોના ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળમાં થાપણ તરીકે આપીને વ્યાજનો ઉપયોગ સ્ત્રીકેળવણીના કામોમાં ના સ્વયંસેવકોના નિભાવાર્થે કરવો.

ટીપ ૧. મારા ભાણેજ ચિ. મહેન્દ્રભાઈ વા તેમના પિતાશ્રી ભાઈ ચિમનભાઈ વસોમાં આવવાના અને રહેવાના હોય અને મેડાવાળા ભાગમાં તેમને ઉતરવાની વ્યવસ્થા સહેલાઈથી થઈ શકતી હોય, તો તેઓ રહે તેટલી મુદત આ ઘરમાં તેમને રહેવાનો અગ્ર હક રાખું છું.

ટીપ ૨. મારા મુ. રેવાભાઈના કુટુંબમાં લગ્નનો પ્રસંગ હોય અને સહેલાઈથી ઘર ખાલી થઈ શકતું હોય તો બહારગામના સ્ત્રીપુરુષોને ઊતરવા માટે વધારેમાં વધારે પાંચ દિવસ માટે આ ઘર કેળવણી મંડળ આપી શકશે, પણ આ ઘરનો ઉપયોગ આના

પ્રસંગોએ રસોડા કે કોઠાર તરીકે વાપરવા આપી શકાશે નહિ તેમ જ કુટુંબીજનો હક તરીકે આ મકાન માગી શકશે નહિ.

૪. ભડકદની મારી સ્થાવર જંગમ મિલકત છે તેનો વહીવટ હાલ મારા ભાઈ મણિભાઈ કરે છે, તે હાલના ધોરણે વહીવટ કરે અને તેનું જે કંઈ ઉત્પન્ન આવે તે પૈકી ½ ભાગ તા. ૧–૧૨–'૩૫થી ભડકદ ગામના ખેડૂતોને ખેતીના કામો માટે વા પુસ્તકાલય, શાળા જેવા સાર્વજનિક કામો માટે એટલે લોકકલ્યાણ માટે ખર્ચાય અને ½ ભાગ મુ. શ્રી. હરિકાકાના ભાણેજ ભાઈ આપાભાઈના પુત્ર વા પુત્રો-પુત્રીઓની શાળા-પાઠશાળાની કેળવણીના ખર્ચ માટે અપાય અને તેની જરૂર ન રહે ત્યારે તે ઉત્પન્ન ભડકદ ગામને ઉપરના ધોરણે મળે. ભાઈ મણિભાઈ ભડકદની મિલકતનો વહીવટ કરે છે એમ કરે ત્યાં સુધી એ ઉત્પન્નનો છેવટનો ¼ ભાગ વહીવટ કરવાની મહેનત બદલનો તે પોતે લે એમ આથી ઠરાવું છું. ભાઈ મણિભાઈ વહીવટ ન કરે ત્યારે ટ્રસ્ટીઓએ વહીવટ કરવો વા કગવી લેવો અને મિલકતનું ચોખ્ખું બધુ જ ઉત્પન્ન ભડકદના ખેડૂતો માટે ખર્ચવું.

૫. આ સિવાય કાછલાંમાં મારા નામે એક ખેતર છે. અને તે ગીરો-હકે છે. તે ચિ. ભાણાભાઈને બક્ષિસ તરીકે મેં આપેલુ છે. અને ગીરોની રકમ ચિ. ભાણાભાઈને આપવાની રકમમાં ગણેલી છે. એટલે ગીરોમાંથી છૂટે ત્યારે તેની આખી રકમ વા ગીરો છૂટે ત્યાં સુધીનું તેનું ઉત્પન્ન ચિ. ભાણાભાઈને મળે એમ આથી જાહેર કરું છું.

૬. મારી વીમાની રકમની વ્યવસ્થા 'વસો કેળવણી મંડળ'ને ઇલાયદા લખાણથી ટ્રસ્ટ તરીકે સોંપી છે. એટલે તે લખાણ પ્રમાણે અમલ થાય તેમ અત્રે જણાવું છું.*

૭ આ સિવાય મારા નામે ખત્રીવાડમાં રસ્તા ઉપરનું એક ઘર આવે છે. તે નિગધાર લોકોના ઉપયોગ માટે 'વસો' કેળવણી મંડળ'ને બક્ષિસ આપવા નક્કી કર્યું છે. અને મારી હયાતીમાં મેં લેખ ન કર્યો હોય તો મિલકતના વહીવટ કરનારાઓએ લેખ કરી આપવો.

૮. મારા નામે વા મારા ભાગની વા આગવી આ સિવાય જે કંઈ સ્થાવર વા જંગમ મિલકત હોય તો તે મિલકત મારા

* જુઓ પૃ. ૫૫૯.

ટ્રસ્ટીઓએ મારા પત્નીની સલાહ લઈ ઉપરના ધોરણે (તે મિલકત) જેમને તેમને બક્ષિસ કે વહીવટ માટે સોંપવી.

૯. મારા નામે દેવુ તો નથી જ. પણ કંઈ જામીનગીરીના કારણે વા બીજા સબબથી પાછળથી જાહેર થાય તો મારી મિલકતમાથી પ્રથમ આપવુ અને પછી વધે તેનો વહીવટ ટ્રસ્ટીઓએ કરવો

૧૦. ઉપર પ્રમાણે વસિયતનામાનો અમલ કરવા હું નીચેના ભાઈઓને મારા ટ્રસ્ટીઓ તરીકે નીમુ છું

૧. રા રા ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ દેસાઈ

૨. ભાઈ ચંદુભાઈ મણિભાઈ અમીન

૩. ભાઈ જમનાદાસ ભાઈલાલભાઈ અમીન

૪ ભાઈ મહેન્દ્રભાઈ ચિમનભાઈ પટેલ

૫. રા રા. રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલ

ભાઈ રામભાઈ મત્રી અને ભાઈ ગોપાળદાસ અધ્યક્ષ તરીકે આ ટ્રસ્ટીઓની સમિતિમા કામ કરે.

૧૧ ચિ ભાણાભાઈને નખતોનખત અમોએ આપેલા અને મારી પુત્રીની જણસાના વેચાણની નિમિતના ઊપજેલા રૂપિયા વ્યાજ સાથે મળી કુલ રૂા. ૫,૦૦૦) પાચ હજાર રૂપિયા તા ૧-૮-'૩૫થી મેં જુદા રાખ્યા છે અને જુદે જુદે સ્થળોએ રોક્યા છે. આ રકમમા જે કઈ ઊણપ રહે અને તે રકમ પૂરી કરવાને બીજી વ્યવસ્થા ન કરી હોય તો તે રકમ રૂા ૫,૦૦૦) અને ઉપરની તારીખથી તે રકમનુ વ્યાજ ૪ ટકા ગણીને એ આખી રકમ પૂરી કરવા મારી મિલકતમાથી તજવીજ કરવી અને મે ઇલાયદી યોજના કરી છે તે પ્રમાણે ચિ ભાણાભાઈને માટે તે રકમ ઇલાયદી રાખવી.

વડોદરા, રામજીમંદિર **મોતીભાઈ ન. અમીન**

તા ૧૯-૬-'૩૫ સવારના ૪થી ૫ વાગ્યે તા ૨૮-૪-'૩૭

રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલ સાક્ષ દા. પોતે

તા. ક મૂળ લખાણ તા ૧૯-૬-'૩૫ના રોજ કરેલું તેમા જરૂરી ફેરફાર કરી સહી આજે તા ૨૮-૪-'૩૭ને રોજ વગે મુકામે કરી છે અને તેમા સાક્ષી તરીકે ભાઈ રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલની સહી કરાવી છે

મો. ન. અમીન

*

૩. વીમાની રકમો વિષે કેળવણી મંડળને લખેલો પત્ર*

શ્રીયુત 'વસો કેળવણી મંડળ'ના મંત્રીજી, મુ વસો

આજરોજ મારી જિંદગીના વીમાની રૂ ૧,૦૦૦), રૂ ૧,૬૦૦), રૂ ૨,૫૦૦), એ પ્રમાણે કુલ રૂ ૫૧૦૦)ની ત્રણ પૉલિસીઓ જે મે 'વસો કેળવણી મંડળ'ના મંત્રીને નામે ચઢાવી આપી છે, તે મંડળને ટ્રસ્ટ તરીકે સોંપુ છુ મારી હયાતી બાદ બોનસની રકમ સાથે કુલ રૂ ૬,૦૦૦) તમને મળશે આ રકમની વ્યવસ્થા નીચેની શરતો પ્રમાણે કરવાની છે આ શરતો કેળવણી મંડળની પ્રોસિડિંગ બુકમા નિર્વાહક મંડળના ભાઈ રામભાઈ કાશીભાઈ પટેલ તથા ભાઈ છોટાભાઈ વાસણભાઈ અમીન તથા ભાઈ મણિભાઈ મોતીભાઈ અમીનની ખાસ ખાનગી સભા ભરી નોંધી લેશો અને પ્રસંગ આવ્યે તેનો અમલ શરતો પ્રમાણે કરશો

શરતો

૧ આ ટ્રસ્ટની હકીકત મારી હયાતી બાદ જાહેર કરવી

૨ આ રકમ મંડળને મળે, એટલે મંડળના પોતાના કોઈ મકાન ખાતે રોકવાની જરૂર હોય તો વાજબી વ્યાજ આપવાની બાંધણીથી વ્યવસ્થાપક મંડળના ઠરાવને આધારે મંડળના નામે રોકવી મંડળને જરૂર ન હોય તો વસો ગામની કોઈ સહકારી પ્રવૃત્તિમા સુરક્ષિત રહી શકે તેવી રીતે થાપણ તરીકે રોકવી અથવા તો અન્ય કોઈ, મંડળને યોગ્ય લાગે તેવા સધ્ધર સ્થળે રોકવી

૩ આ આખી રકમનુ પૂરેપૂરુ વ્યાજ મારા પત્ની રૂપબા હયાત હોય ત્યા સુધી તેમના ભરણપોષણ, પુણ્યદાન વગેરે બાબતોમા સ્વતંત્ર રીતે ખર્ચવા તેમને આપવુ

૪ તેમની હયાતી બાદ આ આખી રકમનુ 'વસા સાર્વજનિક હિતવર્ધક ફંડ' એ નામે એક ટ્રસ્ટફંડ બનાવવુ, અને ફક્ત તેનુ વ્યાજ મારી રોજી નીચેની યોજનામા જણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ ખાતે કેળવણી મંડળે વાપરવુ મદદ યોજનામા ફેરફાર કરવાનુ લખીને હવે પછી જણાવુ વા આગળ વસિયતનામામા હું હવે પછી લખુ તો તે પ્રમાણે મંડળે ઘટિત ફેરફાર કરવો

* જુઓ વસિયતનામુ ક્રમ ૬ પૃ ૫૫૭

(૧) રૂ ૫૦૦ विधवासहायक फंड વિધવાઓને અનાજ, કપડા વગેરેની મદદ ગુપ્ત રીતે આપવી નિર્વાહ યા એના કરનાના ઉદ્દેશથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર વિધવાઓને મદદ આપવી

(૨) રૂ ૫૦૦ धार्मिक अने सामाजिक विषयक कथा फंड મહિલા પુસ્તકાલય વા એના કોઈ અન્ય સ્થળે સ્ત્રીઓ માટે કથા, વાર્તા, ઉપદેશ, ભાષણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી મારા પત્નીની હયાતી દરમ્યાન તેમની સંમતિથી મારા ઘર આગળ આ બધી વ્યવસ્થા રાખવી

(૩) રૂ ૫૦૦ महिला प्रवृत्ति प्रगति फंड ગરબા, પ્રદર્શન, પ્રવાસ, નૃત્ય, સંગીત, મિજલસ, વગેરે સ્ત્રીઓની હરકોઈ પ્રવૃત્તિ માટે ખર્ચ કરવુ

(૪) રૂ ૫૦૦ समाजसेवक स्वागत फंड प्रतिष्ठित સ્ત્રી વા પુરુષ સમાજસેવક વસોમા આવે તેમની સન્માન વા ગાડીભાડુ વગેરે કોઈ પણ બાબતમા ખર્ચ કરવુ

(૫) રૂ ૫૦૦ सामान्य ज्ञानप्रचार फंड એક આનાની અડધના દીવાનપત્રો, ચિત્રો, પત્રિકાઓ, વગેરે મફત વહેચવા વા વધારે કિંમતની પત્રિકાઓ પુસ્તકો વગેરેની કિંમત ઘટાડીને વેચવા ‘વસો યુવક મંડળ’ દ્વારા બનતા સુધી આ કામ લેવુ

(૬) રૂ ૫૦૦ खेडूत सहायक फंड બી, નવીન ખાતર, ઓજારપ્રયોગ માટે મદદ વા ઇનામ આપવુ કોઈ નિરાધાર ખેડૂતને ખેતીના સાધન આપવા

(૭) રૂ ૫૦૦ *श्रमजीवी सहकारी बचत मंडळी* ગરીબ મહેનતુ વર્ગ માટે બચત ફંડ, ધીરધાર વગેરે માટે એક નાની મંડળી ચલાવવા વા પ્રયોગ કરી જોવામા ખર્ચવુ આ ખાતે રૂા ૫૦૦ની મૂડી થાપણ તરીકે આવી મંડળીને આપી શકાય

(૮) રૂ ૫૦૦ स्वाश्रयी विद्यार्थी फंड શારીરિક શ્રમ વેઠી વા નિર્વાહ માટે મહેનત કરી ભાઈ કેશવલાલ માફક વિદ્યાભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી

(૯) રૂ ૫૦૦ हरिजन सहायक फंड ભંગી સહકારી મંડળીને રૂા ૨૪ અપાતા હતા તે ધોરણે ભંગી વા અન્ય હરિજનોના હિત માટે ખર્ચ કરવુ

(૧૦) रु. ५०० विद्यादान प्रथा सहायक फंड: મારા તરફથી વિદ્યાદાન ખાતે હાલ રૂા. ૨૫ દર વર્ષે અપાય છે તે જ ધોરણે અને તે જ નામોએ ઊપજેલા વ્યાજના પ્રમાણમાં રકમ આપવી.

(૧૧) रु. ५०० निःस्वार्थ सेवा कदर फंड: કોઈ બાઈ વા ભાઈએ આત્મભોગ આપીને ગામની વા વ્યક્તિની ખાસ નોંધ લેવા જેવી કંઈ નિઃસ્વાર્થ સેવા કરી હોય અને તેની જાહેર કદર કરવાની જરૂર હોય, તો રૂા. ૨૫ સુધીની મદદ મેળાવડો ભરીને જાહેર રીતે તેમને આપવી.

(૧૨) रु. ५०० युवक प्रवृत्ति सहायक फंड: નાટચપ્રયોગો, મૅજિક લૅંટર્નના પ્રયોગો, વિજ્ઞાનના પ્રયોગો જેવાં યુવકોના સંઘબળનાં ગ્રામસેવાનાં કામો અને એક માસ સુધીના શિક્ષણ-વર્ગોની તાલીમ લેવાનાં કામોમાં મદદ આપવી.

(૧૩) रु. ५०० गरीबोंनुं हक्करक्षण फंड: ગરીબ વા નિરાધાર બાળકોના હિત માટે કાયદેસર દાદ માગવા માટે વા પછાત કોમોના હક્ક મેળવવાની લડત માટે ખર્ચવા.

વીસનગર — તમારો

તા. ૬-૪-'૩૩ — (સહી) મોતીભાઈ ન. અમીન

૭

વસોમાં વિરાટ જાગ્યો

(તા. ૨૧-૧૦-'૩૭ સુધી)

વસિયતનામામાં સહી કરી મોતીભાઈએ જીવનમુક્તિનો આનંદ અનુભવ્યો અને એ આનંદ પરોપકારના વધુ ને વધુ કાર્યો વડે વ્યક્ત કરવા માંડ્યો.

આ દિવસોમાં દેશપરદેશમાં ઘણી નવાજૂની થઈ રહી હતી. આગલે વર્ષે વરસાદ થોડો પડવાથી ગુજરાતમાં અનાજ અને ઘાસ-પાણીની અછતનું સંકટ જાહેર થયું હતું. દેશમાં '૧૯૩૫ના કાયદા'થી નવું રાજ્યબંધારણ દાખલ થયું હતું. તે બંધારણ પ્રત્યે સર્વ વર્ગના નેતાઓને અસંતોષ હતો. છતાં તેનો જેટલો લાભ ઉઠાવાય તેટલો ઉઠાવી તેની નાલાયકી સાબિત કરવા માટે જ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને એ બંધારણ પ્રમાણે રચાયેલી ધારાસભાઓમાં મોકલ્યા હતા અને તેમણે પ્રધાનપદો સ્વીકાર્યાં હતાં. એ પ્રધાનપદેથી પ્રજાની સેવા કરવાના અવનવા પ્રયત્નો તેમણે ગતિમાન કર્યા હતા. તેથી લોકોમાં અપૂર્વ જાગૃતિ આવી હતી. અને દેશમાં આ વાતાવરણ હતું ત્યારે યુરોપમાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. છાપાંને અને વાતડાહ્યા લોકોને જગતના ભાવિ વિષે કલ્પનાઓ કરવાની અને વર્તારા બહાર પાડવાની જોઈએ તેટલી સામગ્રી આ વાતાવરણમાંથી મળી રહેતી. હવે પ્રલય પામે છે, ક્રાન્તિ હાથવેંતમાં છે, અને જગતમાં ભયંકર ઊથલપાથલ થવાની વકી છે—એવી વાતો સામાન્ય થઈ પડી હતી. ત્રણચાર વર્ષ ઉપર બિહારમાં અને ક્વેટામાં ધરતીકંપ થઈ ગયા હતા અને વરસાદની ઋતુ દશ વર્ષથી અનિયમિત થઈ હતી. એ સર્વ સંજોગો લોકોની વાયરે ચાલતી વાતને ટેકો આપતા હતા. અને એ વાતોના વંટોળની વચ્ચે રહીને મોતીભાઈ

પોતાની જીવનભરની માન્યતાઓને જ વળગી રહી જનસેનાની પ્રવૃત્તિઓનો વટોળ ચડાવ્યે રહ્યા હતા

મોતીભાઈએ વસોમા એક પછી એક એટલી બધી પ્રવૃત્તિઓ જન્માવવા માડી હતી, અને કેળવણી મડળ, બેંક, પુસ્તકાલય, સુધરાઈ, વગેરે જાહેર સસ્થાઓના વહીવટમા એટલા અવનવા ફેરફારો કરવા માડ્યા હતા કે કેટલાક લોકોને માટે એ અસહ્ય થઈ પડ્યા હતા ફેરફારો શુભ હેતુથી થતા હતા પરતુ એટલા ઝડપથી થતા હતા કે તેની શુભ અસરો લોકોના ધ્યાનમા આવવી મુશ્કેલ હતી. તેથી એના પ્રત્યે લોકો શકાની અને અસતોષની લાગણીથી જોવા લાગ્યા હતા છતા મોતીભાઈ તો કર્તવ્યની અજબ ધૂનથી પોતાનુ કાર્ય કર્યે જતા હતા એનામા વસોમા એક કટક ચડી આવ્યુ કોણુ જાણે ક્યાથી, બાવાઓની એક જમાત કેટલાક વખતથી કરમસદ અને ભાદરણમા આવી પડી હતી તે મુકામ ઉઠાવી વસોમા આવી ચડી અને ગામના તળાવને કાઠે તેણે પડાવ નાખ્યો

આવી જમાતો લશ્કરની માફક વ્યવસ્થિત રીતે ફરે છે જ્યા જાય ત્યા હકકથી દાણોપાણી માગે છે. ગામના મુખી મહાજન અને આગેવાનો પાસે જ તેઓ જાય છે, અને મોગલ-મરાઠા યુગમા જે દમદાટીથી લોકો પાસેથી ઘાસ-દાણો લેવાતો એવી જ દમદાટી તેઓ પોતાને જોઈતી ચીજો મેળવવા ચલાવે છે

આ જમાતે એ જ રીતે કામ લીધુ અને ધર્મશ્રદ્ધા અને ભયના માર્યા લોકોએ તેને આશરો આપ્યો દિવસ જતા ત્યા શ્રદ્ધાળુ લોકોની જમાવટ થઈ અને વરસાદની તગી અને વિશ્વયુદ્ધની આફતો જગત ઉપર ન ઊતરે તે માટે ‘મેઘશાતિ’ અને ‘વિશ્વશાતિ’ નામના બે યજ્ઞ કરવાની તજવીજ થવા લાગી

*

આ અરસામા કેટલાક શ્રદ્ધાળુ લોકો એક બીજા બાવાને ગામમા લાવેલા તેને ખુદ કેળવણી મડળના બોર્ડિંગ હાઉસમા વિદ્યાર્થીઓ ભોજન માટે તેડી લાવતા અને હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો પણ એનાથી આકર્ષાયા હતા બાવાએ કૂવાના ખારા પાણી મીઠા કરી નાખવાના, આશીર્વાદથી રોગ મટાડવાના, પુત્રપ્રાપ્તિના, ગુમ થયેલા માણસોની

ભાળ આપવાના, ઝઘડાના સમાધાન કરાવી આપવાના — એના એના ચમત્કાર કર્યાની વાતો ગામમા ફેલાઈ હતી.

આ અગાઉ એવા ચમત્કાર કરનાર એક બાવાએ અને એક દાક્તર ગામમા કેટલાક માન માણસોને ઠગેલા અને એ જ અરસામાં માતર તાલુકાના વણસર ગામમા એક કુંભારને ત્યા કૂવો ખોદતા એકાદ પાણી નીકળેલુ, તેને જાદુઈ પાણી માની હજારો લોકો એ પાણી લેવા ત્યા ભીડ જામી રહ્યાના સમાચાર આવી રહ્યા હતા એ પાણી લાવનાર લોક વહેમમા થઈ જતા અને એના ચમત્કારના ઉત્સાહથી વખાણ કરતા તે બધુ મોતીભાઈ જોતા અને સાભળતા

*

આ સજોગોમા વહેમમા વધારો થાય એ મોતીભાઈને લોકોના ગાડપણની અવધિ લાગી તેમણે બાવાઓના ધતિંગ વિષે 'ચરોતર'મા સમાચારો છાપ્યા અને લોકોને ચેતવણી આપી યત્ન કરી હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો નહિ કરવા આગેવાનોને સમજાવ્યા તે વિષે પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી, આગેવાનોને ઘેર પહોચાડી. થોડા જ વખત ઉપર 'ન જમાડાય' ન જમાય'' એ પત્રિકા છપાઈ હતી અને ત્યાર પછી જુનવાણી નેતાઓને ન રુચે એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ થયે ગઈ હતી એથી અસતોષ વધતો ગયો હતો એમા આ પત્રિકાએ ચિનગારી મૂકી અને લોકોનો રોષ સળગી ઊઠ્યો. 'જેમા ને તેમા મોતીભાઈ સાહેબ'' તેમણે પત્રિકાઓ વાચ્યા વિના જ ફાડી નાખી અને મોતીભાઈએ પત્રિકા કાઢી માટે જ યત્ન કરવો, અને સરસ રીતે કરવો, એમ નક્કી કર્યું

*

આ અરસામા મોતીભાઈ ઘણા વર્ષોની એક મનેચ્છા સંતોષવાની તજવીજ કરી રહ્યા હતા. તેમને પ્રવાસનો ઘણો શોખ હતો સરકારી નોકરીને અગે તેમ જ ખાનગી રીતે એ શોખ સારી પેરે સતોષાયો અને પોષાયો હતો. હિંદુસ્તાનમા ઘણા પ્રદેશો તેમણે જોયા હતા પણ કાશ્મીર જોવાનું બાકી હતું. તે માટે કેટલાક વર્ષોથી તક મેળવવા મથતા હતા તે તક આ વર્ષે ઊભી કરી હતી

આ વર્ષે ભાણાભાઈ, જે કલકત્તામા ફોટોગ્રાફીનો ઉદ્યોગ શીખતા હતા, તે પોતાનુ કામ પૂરુ કરી પાછા આવી ગયા હતા અને એ

જ કામ શીખવા માટે વિલાયત જવાનો તેમનો વિચાર હતો. તે માટે તૈયારી ચાલતી હતી. તે દરમ્યાન ઉનાળો આવ્યો એટલે ઉનાળાની રજાઓમાં ભાણાભાઈ અને મિત્રમંડળ સાથે મોતીભાઈએ કાશ્મીરના પ્રવાસે જવાની ગોઠવણ કરી હતી. આ માટે 'કાશ્મીર સ્પેશ્યલ ટ્રેન'ની જાહેર યોજના કરવામાં આવી હતી અને તેમાં ઘણા માણસો જોડાયા હતા. તે સર્વની સાથે મોતીભાઈ તા ૪-૫-'૩૭ને દિવસે કાશ્મીરની સફરે ઊપડયા

*

કાશ્મીરથી પાછા આવી જોયુ તો યજ્ઞને માટે મોટા પાયા ઉપર તૈયારી થઈ રહી હતી વરસાદ આવતાં વાર થતી હતી, તેમ તેમ યજ્ઞની તૈયારીઓ ઊલટભેર વધતી જતી હતી આ દુકાળના વખતમા ગરીબ લોકોના પૈસાનો આમ ધુમાડો નહિ કરવા મોતીભાઈએ આગેવાનોને બહુ વીનવ્યા. યજ્ઞના શાસ્ત્રને જાણનાર શાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મેળવી જાહેર કર્યા. પણ મોતીભાઈએ જેમ જેમ આવા પ્રયત્નો કર્યા તેમ તેમ યજ્ઞના હિમાયતીઓનો મમત વધતો ગયો. વસોના વડા તળાવને કાંઠે રામનાથ મહાદેવ નજીકના ચોગાનમાં ભવ્ય મંડપ બંધાયો અને તેમાં યજ્ઞની વેદીઓ રચાઈ. હોટેલો મંડાઈ, કથા વાર્તાઓ અને ભજનમંડળીઓની રમઝટ જામી ગામ પરગામના હજારો ધર્મઘેલા સ્ત્રીપુરુષોનો મેળો ત્યાં ભરાવા લાગ્યો અને સાક્ષાત્ ઋષિકુળ ઊતર્યું હોય તેમ જમાનાના બાવાઓની પૂજા થવા લાગી. દિવસો ઉપર દિવસો ગયા, વરસાદ આવ્યો નહિ. અને યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિનો દિવસ નજીક આવ્યો તેમ તેમ ધર્મઘેલછાનાં પૂર ઉછાળા મારવા લાગ્યા

*

આ દરમ્યાન મોતીભાઈએ ભાણાભાઈને વિલાયત વળાવ્યા (તા ૧-૮-'૩૭) અને ગરીબ, અજ્ઞાન લોકોને ધર્મઘેલછામા ભાન ભૂલી પૈસો વેડફી નાખતા અટકાવવા પોતે કરેલા પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા સામે શાન્ત ચિત્તે જોયા કર્યું.

ટકોરખાનામાં તૂતીનો અવાજ કોણ સાંભળે? વિરાટ જાગે ત્યારે માનવી શું કરે?

યજ્ઞના હિમાયતીઓનો હરખ માતો ન'તો. તેમણે મોતીભાઈની પત્રિકાના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા હતા. એમની વિનવણીઓને હસી કાઢી હતી. એમનો વિરોધ છતાં યજ્ઞની તૈયારીઓ કરી હતી. અને મોતીભાઈએ કશુંયે નહિ કેમ એટલી સમજ તે થઈ હતી. પણ મોતીભાઈને પોતાની શક્તિનો ખરો પરચો તેઓ હજી હવે બતાવવાના હતા. મોતીભાઈએ જ તેમને જાહેર કામોની જાહેરાત કરતા શીખવ્યું હતું. એ જ રીતોનું અનુકરણ કરી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિના દિવસો અગાઉ યજ્ઞસમિતિએ પ્રભાતફેરીઓ કાઢવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રભાતફેરીઓ રાત્રે નવ વાગ્યા પછી નીકળતી! અને તે મોતીભાઈના ઘર આગળ જ થોભી મોતીભાઈને ધર્મશિક્ષણના પાઠ ભણાવતી. કોઈ કહે છે કે એ પ્રભાતફેરીઓ—એને નિશાફેરીઓ કહેવી જોઈએ—મોતીભાઈને ન રુચે એવા ગીતો ગાતી, એમનું મન દુખાય એવા સૂત્રો ઉચ્ચારતી અને જ્યારે ફાળગોળો ખૂટી પડતો ત્યારે મોતીભાઈના જ નામના બેહૂદા ઉચ્ચાર કરી એમનું છડેચોક અપમાન કરતી.

*

જગતના સર્વ સુધારકોને થયેલો અનુભવ મોતીભાઈને પણ થયો, એ જાણી—સાંભળી મોતીભાઈના મિત્રો તુલસીદાસનો પેલો પ્રખ્યાત દોહરો સંભારવા લાગ્યા:

દાસ ગયો, તુલસી ગયો, ભયો તલસિયો નામ
તુલસી તહાં ન જાઈએ, જહાં બાપકા ગામ!

ગામના યુવકોને આ નાદાની અસહ્ય લાગી, અને તે અટકાવવા તે અધીરા થવા લાગ્યા. પણ મોતીભાઈ સમતા ગુમાવ્યા વિના એ સર્વ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ બની પોતાનું કાર્ય કર્યે ગયા. લોકોમાં આવેલી આ જાગ્રતિને તેમણે પોતાના જીવનભરના પ્રયત્નોની એક વિપરીત સિદ્ધિ માની. અને ગરીબ અને અજ્ઞાન ગણાતા લોકો પોતાને રુચે તેવા કામોમાં અદ્‌ભુત સંઘબળ, સંગઠન અને વ્યવસ્થાશક્તિ દાખવી શકે છે એનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ જોઈ એ શક્તિનો સદુપયોગ કરવાના જ વિચારો તે કરવા લાગ્યા.

*

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ અને રૂઢિજડ જીવોનાં દિલમાં પોતે કંઈક કરી બતાવ્યાનો સંતોષ વ્યાપ્યો. પણ પૂર્ણાહુતિ પછી યજ્ઞની વેદીમાંથી ઘણો ધુમાડો અને રાખ ઊડયાં. એ વેદીઓની આજુબાજુ દુરાચારની અનેક વેદીઓ મંડાઈ હતી, તેની હકીકતો બહાર આવી. જમાતના બાવાઓએ કરેલા અનાચાર પ્રગટ થયા. અને છેવટે તેમનો મુકામ ઊઠવાનો થયો ત્યારે યજ્ઞના આચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ — યજ્ઞસમિતિના સભ્યો — વચ્ચે ઝઘડો જાગ્યો. યજ્ઞનું ખર્ચ જતાં સારી રકમ બચત રહી હતી. તે ગરીબોના હિત માટે વાપરવાનો ગામલોકોનો વિચાર હતો. એ રકમ ઉપર ગામલોકનો કંઈ અધિકાર નથી એમ આચાર્યે કહ્યું! મોતીભાઈએ પત્રિકાઓમાં પ્રગટ કરેલા વિચારો સાચા પડ્યા!

૮

પ્રયોગશાળાની વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ

(તા ૨-૪-'૩૮ સુધી)

યજ્ઞનુ પ્રકરણ ચાલતું હતુ તે અરસામાં મોતીભાઈને માટે એક કરુણ બનાવ બન્યો તેમને ઘેર રહી, સ્વાશ્રયી જીવન ગાળી, બી એ સુધી ભણેલા અને પાછળથી તેમના જ મિત્રોની મદદથી એલએલ. બી થઈ મામલતદારના હોદ્દા સુધી પહોંચેલા કહાનજીભાઈ ટૂંકી માંદગી ભોગવી અકાળે મરણ પામ્યા (તા ૧૨-૯-'૩૭) મોતીભાઈએ ધૂળમાથી બહાર આણેલું રત્ન ધૂળમા ભળી ગયુ તે તરત જ ગણદેવી દોડી ગયા અને ત્યાથી એકબે મિત્રોને લઈ કહાનજીભાઈને ઘેર પહોચ્યા ત્યા જઈ કહાનજીભાઈની વિધવા પત્નીને આશ્વાસન આપ્યુ અને આ આફતમા તેમને મદદ થાય તે માટે તેમની સ્થિતિની તપાસ કરી ઘટતુ કરવાની વ્યવસ્થા કરી અને ઘેર આવી કહાનજીભાઈના જીવનની રૂપરેખા લખી કાઢી 'ચરોતર'માં પ્રગટ કરી (તા ૧૪-૧૦-૩૭). તેમા કહાનજીભાઈના સ્વાશ્રયી વિદ્યાર્થીજીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો અને એ ખંતની સફળતાથી કેટલા મરા લાભ થતા હતા તે તારવી આપ્યુ.*

*

આ પછી બેંકની સાધારણ સભા ભરાવાની હતી તેમાં બેંકના નિયમોમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા કરવાના હતા આ સુધારા વિષે 'વસો વિભાગ પત્રિકા'માં લેખો લખી લોકમત તૈયાર કર્યો હતો પણ યજ્ઞના પ્રકરણે એ લોકમતને મોતીભાઈના સર્વ શુભ પ્રયત્નોની વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યો હતો એટલે એ સુધારાનો કાર્યક્રમ પડતો મુકાયો

આ દરમ્યાન મહિલા પુસ્તકાલયનું મકાન બંધાતુ હતુ. તે તૈયાર થઈ ગયુ અને તે ખુલ્લું મૂકવાનો સમારંભ યોજાયો

---

* જુઓ 'ચરોતર', ઓક્ટોબર, ૧૯૩૭, પૃ ૪૦૯.

(તા ૨૬-૧૧-'૩૭) તે પ્રસગે મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયના મત્રીઓ દ્વારા સ્ત્રીપ્રવૃત્તિના વિકાસની રૂપરેખા જાહેર કરી અને આજ સુધી અશક્ય માનેના સ્ત્રીઉન્નતિના પ્રશ્નોના ઉકેલ આરભ્યા.

*

આ દિવસોમા દેશમા નવુ રાજ્યબધારણ દાખલ થયુ હતુ, અને તેનું સંચાલન રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રતિનિધિઓના હાથમા હતુ, તેથી પ્રજામા અપૂર્વ ઉત્સાહ વ્યાપ્યો હતો મહાસભાનાદી પ્રધાનો લોકહિતની નવી નવી યોજનાઓ વિચારી રહ્યા હતા અને તે વિષે અનેક હકીકતો છાપામા તથા ખાનગી વાતોમા પ્રગટ થતી હતી મોતીભાઈ તો એક વર્ષ પછી સપૂર્ણ નિવૃત્તિ લેવાની તૈયારી કરતા હતા, પણ આ વાતાવરણ તેમનામા નવીન પ્રેરણાઓ જગાવતુ હતુ આજ સુધી અશક્ય લાગેલા જનસેવાના કામો સ્વદેશી સરકારની મદદથી મહેન્દ્રમા સફળ થાય તેવા સજોગો તેમને દેખાતા હતા અને નિવૃત્તિ લેવાના તેમના સ્વપ્નો આ પલટાયેના સજોગોનો લાભ લઈ વધુ પ્રવૃત્તિઓ જન્માવવાના સ્વપ્નોમા પલટાતા જતા હતા જાણે યૌવન પાછુ આવતુ હોય તેમ તે અપૂર્વ ઉત્સાહથી મહાસભાનાદી સરકારની યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા, ધારાસભાના સભ્યો, પ્રધાનો, નેતાઓ અને સમાજસેવકોને મળી માહિતી મેળવવા લાગ્યા, અને માર્યન્તીઓને એકઠા કરી પોતાને પ્રિય એવી કેળવણી જ્ઞાનપ્રચાર અને ગરીબોના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા આતુર બન્યા.

*

પોતાને માટે તેમણે કાર્યનો નકશો તો દોરી રાખ્યો હતો જ વસોની સાથે પેટલાદ તાલુકામા પણ કામ ચાલતુ હતુ તેને વેગ આપવાની ભૂમિકા રચાઈ ગઈ હતી અને અનુકૂળ સ્થળે સગીન કામ કરવાની યોજના તે વિચારી રહ્યા હતા આ માટે માર્ચ માસમા પેટલાદ તાલુકાના ૨૫ ગામોમા એક અઠવાડિયાનો પ્રવાસ કરી લોકસ્થિતિનો જાતે અભ્યાસ કર્યો હતો અને કેટલાક ગામોમા ગ્રામપચાયતો ફરજિયાત દડ, સહકારી મડળીઓ, વગેરે પ્રશ્નો છેડ્યા હતા આ પછી વડોદરાના નાયબ દીવાન મે ગ. ગ મણિલાલ નાણાવટી વસોની મુલાકાતે આવ્યા તેમને ગામની

પ્રવૃત્તિઓ બતાવી, સુધરાઈના કેટલાક પ્રશ્નોના નિકાલ તેમની મદદથી કરાવ્યા અને નજીકના વસો તાબાના મનાતા રામપુરા ગામની મુલાકાતે લઈ ગયા ત્યા ભગીઓને પાણીનુ દુખ હતુ, તે માટે કૂવા કરાવવાની તજવીજ ચાલતી હતી તેમાથી માલૂમ પડેલુ કે એ ગામને ગ્રામપચાયત નહિ હોવાથી સરકારી મદદનો લાભ મળતો નહોતો આ હકીકત નાણાનટી સાહેબના લક્ષ ઉપર આણી અને તેને પરિણામે એ ગામને ગ્રામપચાયત મળે તેવી વ્યવસ્થા થઈ અને ભગીઓને કૂવો પણ મળ્યો.

આ જ દિવસોમા વસોની નજીકના ગમોલ ગામમા સહકારી મડળીનો ઝઘડો પતાવવાના પ્રયત્ન ચાલતા હતા તે માટે એક દિવસ કેટલાક મિત્રોને લઈ ત્યા જઈ ચડ્યા ગામલોકોને એકઠા કરી સમજાવી ઝઘડાનો અત આણ્યો મડળીને મરતી બચાવી, અને ગામમા ચાલી રહેલા ખેતીના અખતરાને તેમાથી મદદ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી

-

આ અરસામા મહાસભાનાદી સરકારની યોજનાઓ બહાર પડી તેનો લાભ ચરોતરના લોકોને મળે તે માટે પ્રયત્નો આરભ્યા. અને સૌથી પ્રથમ હરિજનોનો પ્રશ્ન હાથમા લીધો

હરિજનોના પ્રશ્નને માટે વસોમા અનેક રીતે પ્રાથમિક ભૂમિકા રચાઈ હતી મોતીભાઈએ પોતે અસ્પૃશ્યતાના સિદ્ધાન્તને પોતાના આચારમાથી તિલાજલિ આપી હતી અને 'ભગી સહકારી મડળી' દ્વારા ભગીઓનું સગઠન તથા તેમના સામાજિક રિવાજોના સુધારાના કેટલાક ઉકેલ કર્યા હતા આ મડળી ૧૯૨૭ મા રેલસકટ વખતે ભગીઓને રાહત આપવા કાઢી હતી તે હેતુ સારી રીતે પાર પડ્યો હતો તેને પરિણામે મડળીના ઘણા સભ્યો દેવામાથી મુક્ત થઈ ગયા હતા, અને તેમને નામે કંઈ કઈ રકમો જમા થઈ હતી.

આ પછી 'સુધરાઈ સહાયક મડળ' સ્થપાતા એ મડળના પ્રયત્નથી વસોની સુધરાઈના ભગી નોકરોને માટે ઝાડુ ટોપલા, પગાર, રજાઓ, વગેરે બાબતમા ચોક્કસ નિયમો કરાવી તેના લાભ આપવાની પ્રથા શરૂ કરાવી હતી આ સાથે લગ્ન-મરણ પ્રસગે થતા ખર્ચાળ જમણવારો ઉપર અકુશ મૂકવાના, બીડી – ચા – દારૂના

વ્યસનો ઓછા કરવાના, રાત્રિશાળા મારફતે અક્ષરજ્ઞાન આપવાના, ભજનમંડળીઓ જમાવવાના — એવા એવા પ્રયત્નો થયા હતા અને ૧૯૩૬ના વર્ષમાં ગામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું મુખ્ય ધામ ગણાતી હવેલી બળી ગઈ તે પ્રસંગે ગામલોકોએ નાતજાતના અને ધર્મના ભેદ ભૂલી આગ હોલવવા જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેની ખુશાલીમાં, સાર્વજનિક સંસ્થાઓ અને મંદિરોમાં હરિજનોને યોગ્ય છૂટછાટ મળવી જોઈએ એવો ગામની સભામાં ઠરાવ કરાવ્યો હતો.

આ ઉપરાંત રૂણના શેનવા લોકોની મંડળી, તથા અનારનવાર પેટલાદ તાલુકાના ગામોમાં હરિજન કોમને મદદ આપનારા થયેલા ખાસ પ્રયત્નોને લીધે આ પ્રવૃત્તિને મોટા પાયા ઉપર મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની તૈયારી થઈ હતી. તેને કોંગ્રેસ સરકાર સ્થપાતાં ઉત્તેજન મળ્યું અને નવીન સરકારની યોજનાઓનો હરિજનો લાભ લે તે માટે પ્રચારકાર્ય કરવા ધારાસભાના હરિજન સભ્ય શ્રી નાથેલા ખેડા જિલ્લાનો પ્રવાસ કરી ગયા હતા. તે તકનો લાભ લઈ મોતીભાઈએ વસોમાં ચરોતર પ્રદેશના ભંગીઓનું એક સંમેલન ભર્યું. આ વખતે ચરોતરના હરિજનોના હિતના પ્રશ્નો વિષે સરકાર સાથે વાટાઘાટ થઈ શકે તે માટે 'ચરોતર હરિજન પ્રતિનિધિ મંડળ'ની સ્થાપના થઈ, અને તે સાથે તે કોમના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે, 'ચરોતર ઋષિમંડળ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી (તા. ૮-૧૨-'૩૭).

*

આ અરસામાં જ વસોની સંસ્થામાં ખેડૂતો તથા વણકરોના હિત માટે ખર્ચ કરવા નાણાંની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, અને 'વસો કેળવણી મંડળ'ના બાગમાં બાગાયતની શરૂઆત થઈ હતી. એ દિશામાં એક ડગલું આગળ ભરવા ખેતીના નિષ્ણાતોને વસોમાં બોલાવી વસોના ખેડૂતો સાથે વાર્તાલાપના પ્રસંગો યોજવા માંડ્યા. 'વસો કેળવણી મંડળ'ની નજીક એક ખેતર રાખી ત્યાં ખેતીના અખતરા અજમાવવાનું ઠરાવ્યું, અને વડોદરા રાજ્યના ખેતીવાડી ખાતા તરફથી મળતી સવલતોનો લાભ મેળવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. તે માટે તા. ૩૧-૧૨-૩૭ ને રોજ ખેતીવાડી ખાતાના ઉપરી એનન સાહેબને વસોમાં બોલાવી તેમની સલાહ પ્રમાણે

વસોમા તથા તાલુકાના બીજા ગામોમા ખેડૂતોના પ્રશ્નો છેડવાનું વિચાર્યું

આ રીતે ૧૯૩૭નું વર્ષ પૂરુ થયુ

*

૧૯૩૮ના વર્ષની શરૂઆતમા મોતીભાઈને માટે એક નવો કાર્યપ્રદેશ ખૂલ્યો

આ વર્ષે માર્ચ માસમા સુરત જિલ્લામા હરિપુરા ગામે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનુ વાર્ષિક અધિવેશન ભરવાનુ હતું તેની તડામાર તૈયારીઓ ચાલતી હતી મહાસભાએ સરકારી તંત્રનુ સુકાન પોતાના હાથમા લીધુ હતુ, તેથી આ અધિવેશન પ્રત્યે લોકોમા અપૂર્વ ઉત્સાહ ઊભરાતો હતો એની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ વસોના ગાંધી ફકીર, મોતીભાઈના શિષ્ય, ‘દરબાર સાહેબ’ હતા, અને આખા અધિવેશનના સૂત્રધાર ચરોતરના સપૂત સરદાર વલ્લભભાઈ હતા ગુજરાતને આગણે આખો દેશ મહેમાન અને એ મહેમાનીનુ નેતૃત્વ ચરોતર અને વસોના વતનીઓને હાથ – એ હકીકતો મોતીભાઈને અનેરો આનંદ આપતી હતી એ નેતૃત્વને સફળ કરવા પોતાનાથી બને તે કરવાના તેમણે પ્રયત્નો આદર્યા

આ પ્રસંગે સૌથી મહત્ત્વનુ કામ ચાર વર્ષ ઉપર સ્થપાયેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદને ઢંઢોળવાનુ તેમણે કર્યું એ પરિષદ અમદાવાદમા સ્થપાઈ હતી, અને તેનુ બીજુ અધિવેશન આણંદમા ભરવાનુ આમંત્રણ મોતીભાઈએ આપ્યુ હતુ તે માટે ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વેગભેર ચલાવી હતી પણ પરિષદ બોલાવવા કોઈ પ્રયત્ન કરતુ નહોતુ તે પ્રયત્ન મોતીભાઈએ આ તકે શરૂ કર્યો

સૌથી પ્રથમ આ વિષય ઉપર લેખો લખવા માંડ્યા ચરોતર પ્રદેશના ગામોમા બાકી રહેલા સ્થળોએ વાચનાલયો નીકળે તે માટે સબળ પ્રયત્નો કરવા યુવકોને હાકલ કરી, અને સરકાર મારફતે ગામડામા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કેવી રીતે થઈ શકે તે બતાવવા હરિપુરા અધિવેશનના પ્રદર્શન વિભાગમા પુસ્તકાલય પ્રદર્શન ભરવાની તૈયારી કરી આ માટે પુસ્તકાલયોના વિવિધ પ્રકારના નમૂના, નકશા, આંકડા, પુસ્તકો, વગેરે સામગ્રી તૈયાર કરાવી

અધિવેશનનો દિવસ નજીક આવતાં એક અઠવાડિયા અગાઉ પોતે મિત્રો સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા. વસો તથા આણંદની પોતાની સંસ્થાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને સ્વયંસેવકો તરીકે મોટી સંખ્યામાં મોકલ્યા. અને ગામના કારીગરો, ખેડૂતો તથા યુવકોને ખાસ મદદ આપી આ અપૂર્વ પ્રસંગે દેશસેવાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા હરિપુરા મોકલવાની ગોઠવણ કરી (તા. ૧૯–૨–'૩૮).

*

આ વખતે હરિપુરાની સ્વાગત સમિતિમાં એક નાનો સરખો વિખવાદ જાગ્યો. તેથી ગુજરાતને આંગણે ભરાનાર દેશસેવાના અપૂર્વ સંમેલનને કંઈક ઝાંખપ લાગે તેવા સંજોગો દેખાયા. એની હકીકતો જાણી મોતીભાઈ ચિંતાતુર બની ગયા, અને એ વિખવાદ આગળ વધે નહિ તે માટે તેમણે પ્રયત્નો આરંભ્યા. બંને પક્ષના માણસોને મળી હકીકત જાણી લીધી. નેતાઓને મળ્યા. અને સમાધાન કરાવવા પોતાને ઘેર વસોમાં જ લાગતાવળગતાની એક ખાનગી સભા બોલાવી. સભામાં સમાધાન થયું. તેનું જોઈએ તેવું પરિણામ પાછળથી ન દેખાયું, પણ એ વિખવાદ આગળ વધતો અટકી ગયો અને મહાસભાના હરિપુરાના અધિવેશનને શુભ પ્રસંગે ગુજરાતની ખાનદાનીમાં ખામી આવતી અટકી ગઈ.

*

હરિપુરા જઈ આવ્યા પછી વસોમાં એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છેડયો. મહિલા પુસ્તકાલયનું મકાન ખુલ્લું મુકાયા પછી કન્યા-કેળવણીના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે તેમણે પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા. તેમાં સૌથી વિકટ પ્રશ્ન કન્યાશાળા માટે મકાન મેળવવાનો હતો. એ માટે ગામલોક મદદ ઊભી કરે તો જ સરકાર મદદ આપે તેમ હતું. અને ગામમાંથી કોઈ નાણાં આપે તેમ દેખાતું નહોતું. એટલે મોતીભાઈએ એક નવીન અખતરો અજમાવ્યો.

પોતે બૅંકના પ્રમુખ હતા, અને તેની સ્થિતિથી સારી રીતે વાકેફ હતા. બૅંક બધી રીતે સધ્ધર હતી, અને તેના 'રિઝર્વ ફંડ'માં સારી રકમ એકઠી થઈ હતી. એટલે એ રકમમાંથી રૂા. ૭,૫૦૦) ગામની કન્યાશાળાના મકાન માટે ગામમદદ તરીકે આપવા એવો વિચાર તેમણે ડિરેકટરો આગળ રજૂ કર્યો.

આ એક અપૂર્વ વિચાર હતો. બેંકના નિયમોમાં 'રિઝર્વ ફંડ' આ રીતે વાપરવાને અવકાશ દેખાતો નહોતો અને રાજ્યમાં બીજે કોઈ સ્થળે એમ બન્યાનો દાખલો નહોતો. એટલે આ દરખાસ્તથી ડિરેક્ટરો ચમક્યા. તેમણે નિયમનો બાધ બતાવ્યો, આ રીતે નાણાં આપી દેવામાં આવે તો 'રિઝર્વ ફંડ' નામનું જ થઈ જાય અને બેંકની સધ્ધરતા ઘટી જાય, વગેરે વાંધા રજૂ કર્યા.

પણ મોતીભાઈને તો સર્વ વાંધાનો ખ્યાલ હતો. તેના રદિયા આપવા તેમણે આ આખા પ્રશ્નનો બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો. કાયદામાં એને સ્થાન નહોતું એમ દેખાતું હતું, પણ તેમણે તો કાયદાનો આધાર શોધીને જ આ પ્રશ્ન છેડ્યો હતો. એટલે આ રીતે ગામહિતના એક મહાન પ્રશ્ન—એટલે અતિ ઉપયોગી ધર્માદા કામ—માં બેંકની કમાણીનો ઉપયોગ થાય એ બેંકની શોભા અને ગૌરવનો વિષય છે, અને બેંકની સ્થિતિ જોતાં એની સધ્ધરતા એથી ઘટશે નહિ—એવી મતલબના, બેંકના પ્રતિષ્ઠિત સભાસદો તથા આ વિષયના નિષ્ણાત ગામ પરગામના ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય મેળવ્યા અને પ્રગટ કર્યા. છતાં વિરોધ તો કાયમ રહ્યો. મોતીભાઈએ ડિરેક્ટરો પાસે પોતાની દરખાસ્ત કબૂલ કરાવી, પણ જ્યારે તે સાધારણ સભા સમક્ષ મંજૂરી માટે આવી ત્યારે વાતાવરણ તંગ બન્યું. આ સભામાં અગાઉ નહિ જોવામાં આવેલી એવી સભાસદોની હાજરી જમા થઈ. ગામમાંથી તેમ જ પરગામથી સભાસદો આવ્યા. તંગ વાતાવરણ વચ્ચે મોતીભાઈએ સભાનું કામ શરૂ કર્યું. રજૂ થનાર ઠરાવનો અર્થ, તેનું મહત્ત્વ, વગેરે વિસ્તારથી સમજાવ્યું અને એ બધું લક્ષમાં રાખી સભાસદોએ પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી મત આપવો એમ કહ્યું. એક ડિરેક્ટરે પછી ઠરાવ રજૂ કર્યો. તેનો વિરોધ થયો. તેને બદલે તદ્દન ઊલટા ઠરાવો પણ મુકાયા. તે કાનૂન બહાર ઠરાવવામાં આવ્યા. પછી સુધારા પણ મુકાયા. એક સુધારો એવો આવ્યો કે રૂ. ૭,૫૦૦)ને બદલે રૂ. ૧૦,૦૦૦) મંજૂર કરવા. મત લેવાતાં રૂ. ૧૦,૦૦૦)વાળો સુધારો સર્વાનુમતે મંજૂર થયો—સભામાં જયજયકાર થયો!
(તા. ૨૦-૩-'૩૮)

*

આ સભાનો હેવાલ તથા પસાર થયેલો ઠરાવ સહમરી અધિકારીને મોકલાયા અને તે મંજૂર કરવા અરજી કરવામા આવી તે અરજી સાથે મોકલેલુ સર્વ લખાણ લોકોની જાણ સારુ, ‘વિભાગ પત્રિકા’મા પ્રગટ કર્યુ, અને તે સાથે જ કન્યાશાળાની મોટી ઉમ્મરની કન્યાઓ માટે સ્વતંત્ર કન્યાવિદ્યાલય શરૂ કરવાની તૈયારી આરભી તેની યોજના લખી પ્રગટ કરી, અને વાર્ષિક પરીક્ષાઓ પૂરી થતા તા ૨–૪–’૩૮ થી ‘વસો કેળવણી મડળ’ તરફથી કન્યાવિદ્યાલયના બે વર્ગો શરૂ પણ કરવામા આવ્યા

આ પછી એક અઠવાડિયે એક બીજો મહાન પ્રશ્ન અજમાવાયો વસોમા વિદ્યાદાનના પવિત્ર દિવસની યોજના સતત તેવીસ વર્ષથી ચાલતી હતી, અને તેનુ અનુકરણ ઘણા ગામોમા થયુ હતુ એ વિદ્યાદાનનો દિવસ ચરોતર પ્રદેશમા ઊજવવાની મોતીભાઈની ઉમેદ હતી તેનો અખતરો પેટલાદ તાલુકામા કરવા તેમણે કેટલાક માસથી વિચાર સેવ્યો હતો અને તેની જાહેરાત પણ કરી હતી. પણ તે માટે પેટલાદ તાલુકામા સજોગો અનુકૂળ નહોતા એટલે આણદ તાલુકામા એ અખતરો અજમાવ્યો તે માટે તાલુકાના શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓની એક સભા ભરી, યોજના તેનો ઉદ્દેશ અને કાર્યપદ્ધતિની સમજણ પાડી તાલુકાના ગામોના જૂથ પાડી દરેક જૂથનું કામ કરવા સ્વયસેવકોની યાદી બનાવી યોજનાની જાહેરાત કરવા પત્રિકાઓ અને દીવાલપત્રો તૈયાર કરાવી ગામેગામ પહોચાડ્યા અને તા ૧૦–૪ ’૩૮ને દિવસે યોજના પ્રમાણે આખા તાલુકામા સ્વયસેવકો વિદ્યાદાન ઉઘરાવવા નીકળી પડ્યા એક જ દિવસમા લગભગ ત્રણ હજાર રૂપિયા એકઠા થયા તે ‘ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી’ મારફતે તે તે ગામમા જ ખર્ચવાની વ્યવસ્થા કરી પ્રયોગ સફળ થયો અને આવતે વર્ષે આખા ચરોતર પ્રદેશમા તે અજમાવવાનો મોતીભાઈએ સકલ્પ કર્યો

૯

ગિજુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ અને ગ્રામોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ

(તા. ૧૮-૧૦-'૩૮ સુધી)

આણંદ તાલુકામાં વિદ્યાદાનના પવિત્ર નિયમની યોજનાનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી મોતીભાઈએ એક બીજો મહાન પ્રયોગ આદર્યો.

થોડાક માસ ઉપર ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના આજીવન સેવક, બાળપૂજાના ઝંડાધારી, શ્રી. ગિજુભાઈ પોતાની સેવાની મુદ્દત પૂરી થતાં નિવૃત્ત થઈ બાળકેળવણીના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા ગુજરાતને પ્રવાસે નીકળ્યા હતા, ત્યારે તે વસો આવી ગયા હતા. તે વખતે તેમની સાથે તેમના ભાવિ કાર્યક્રમની વાતો થયેલી. તે ઉપરથી તેમની સેવાઓનો લાભ ગુજરાતને કેવી રીતે આપી શકાય તે બાબત મોતીભાઈએ કેટલીક યોજનાઓ વિચારેલી. તેમાંથી એકનો અખતરો કરવા તેમણે ગિજુભાઈને સૂચના કરી અને તેને પરિણામે ૧૯૩૮ના મે માસમાં વસોમાં શિક્ષકોને માટે એક શિક્ષણવર્ગ ચલાવવાનું કર્યું.

આ શિક્ષણવર્ગ એક પ્રયોગ હતો અને તેની સફળતા-નિષ્ફળતા ઉપર કેટલાક પ્રશ્નોનો આધાર હતો. તેથી એને સફળ કરવા મોતીભાઈએ પોતાનાં બધાં સાધનો અને શક્તિઓ કામે લગાડ્યાં. ગિજુભાઈના વિચારો અને જરૂરિયાતો જાણી લઈ તે પ્રમાણે વસોમાં બધી સગવડો ઊભી કરી. શિક્ષકો આ અલભ્ય તકનો લાભ લે તે માટે પ્રચારકાર્ય કર્યું. વર્ગનો લાભ ગુજરાતના શિક્ષકોને મફત મળે, માત્ર ભોજનખર્ચ જ આપવું પડે, તેવી યોજના કરી. પેટલાદ તાલુકાના શિક્ષકો આ યોજનાનો પૂરતો લાભ ઉઠાવે તે માટે તેમને વર્ગમાં હાજર રહેવા માટે ચડતા પગારે સરકાર

તરફથી રજા મળે અને ખર્ચમાં ખાસ રાહત મળે તેવી સગવડો કરાવી ગિજુભાઈનો લોકોને પરિચય થાય તે માટે તેમનાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાક મનનીય વિચારો વીણી પત્રિકારૂપે પ્રગટ કર્યા, અને તેમનાં પુસ્તકો કિફાયત ભાવે વેચવાની ગોઠવણ કરી ઝીણામાં ઝીણી વિગતમાં ઊતરી એક મામના શિક્ષણવર્ગ માટે ભવ્ય અભ્યાસક્રમ યોજ્યો અને એ સર્વ તૈયારી સાથે તા. ૬-૫-'૩૮ને દિવસે વસોમાં અપૂર્વ અને અદ્ભુત જ્ઞાનયજ્ઞ મંડાયો.

અપૂર્વ અને અદ્ભુત? હા, અપૂર્વ અને અદ્ભુત. એ વર્ગમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લેવાની યોજના હતી. પણ માગણીઓ એટલી બધી આવી કે ૧૦૦ને બદલે ૧૩૨ને દાખલ કરવા પડ્યા અને છતાં ઘણાને નિરાશ થવું પડ્યું. શિક્ષકો પેટલાદ ને આણંદ મહાલમાંથી, ખેડા જિલ્લામાંથી, ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાંથી આવ્યા. પુરુષો આવ્યા અને સ્ત્રીઓ પણ આવી. એ સર્વની સંભાળ કરવા 'વસો કેળવણી મંડળે' અને વસો ગામે પોતાનાં ઉત્તમ સાધનો કામે લગાડ્યાં. એની વ્યવસ્થામાં ગામ પરગામનાં ૨૨ સુન્દર સ્ત્રીપુરુષોએ ઉનાળાની સખત ગરમીમાં સખત સેવા આપી. ૩૦ દિવસના એ શિક્ષણવર્ગમાં ગુજરાતના શિક્ષણપ્રેમી વિદ્વાનોએ ૨૭ વ્યાખ્યાનો આપી જ્ઞાનનો સતત વરસાદ વરસાવ્યો. લગભગ એટલાં જ બીજાં વ્યાખ્યાનો વર્ગના આચાર્ય શ્રી ગિજુભાઈએ આપ્યાં. એ ઉપરાંત શિક્ષકોને શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળે, તાલીમ અને અનુભવ મળે, તેમની ખામીઓ અને ઊણપો દૂર થાય, શિક્ષકધર્મ બજાવવાની વિવિધ પ્રેરણાઓ મળે, જ્ઞાન, ગમ્મત અને આનંદ મળે તે માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રસંગો યોજાયાં. એમાં પ્રવાસો હતા, નાટકો હતાં, રમતો અને કવાયતો હતી. હસ્તલિખિત દૈનિક અને અઠવાડિક પત્રો નીકળતાં હતાં, પ્રાર્થના, વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓ હતાં. સંગીત અને ગપ્પાંની મિજલસો હતી. વાચનાલય અને પુસ્તકાલયો હતાં. નકશા, વિજ્ઞાનના પ્રયોગો, વનભોજનો, પ્રદર્શનો, અક્ષરજ્ઞાનની યોજનાઓ, અને સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમો પણ હતા. ટૂંકમાં શિક્ષક અને શિક્ષણને ઉપયોગી જે કંઈ શક્ય હતું તે બધું એ વર્ગને અંગે ખડું કરવામાં આવ્યું હતું.

*

આ વર્ગની વ્યવસ્થા ગામના યુવકો અને કેળવણી મંડળના શિક્ષકોને સોંપી મોતીભાઈનો વિચાર કોઈ સ્થળે આરામ લેવા જવાનો હતો પણ જેમ જેમ એને માટે તૈયારીઓ થતી ગઈ તેમ તેમ તેમને એમાં ઓર રસ પડવા લાગ્યો અને એ રસમાં આગમનો વિચાર ઓગળી ગયો તેમણે શરૂઆતથી છેક સુધી તેના એકેએક કાર્યક્રમમાં ગિજુભાઈની સાથે રહી ઝીણામાં ઝીણી વિગતમાં રસ લઈ, આખા કામને સર્વાંગસુંદર બનાવવા રાતદિવસ કાળજીભર્યો પ્રયત્ન કર્યો અને વર્ગની સફળતા જોઈ ખૂબ આનંદ અને સંતોષ અનુભવ્યો

આ શિક્ષણવર્ગ મોતીભાઈએ જીવનભર કરેલા શિક્ષકહિતના પ્રયત્નોનો જ એક ભાગ હતો એ પ્રસંગે તેમણે શિક્ષક અને શિક્ષણના આદર્શો વિશે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવાની અને પોતે જીવનભર કરેલા પ્રયત્નોના અનુભવસિદ્ધ પરિણામોનો વારસો શિક્ષકોને સોંપવાની તક મેળવી અને તેનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો લગભગ ૫ દર વ્યાખ્યાનો આપ્યા, શિક્ષણના વિવિધ કાર્યક્રમોમાં એક દ્રષ્ટા તરીકે હાજર રહ્યા અને જાહેરમાં તેમ જ ખાનગીમાં અનેક સૂચનાઓ અને પ્રેરણાઓ આપી એટલેથી નહિ અટકતા, પોતે ‘પેટલાદ મહાલ કેળવણી મંડળ’ દ્વારા આરંભેલા પ્રયત્નોને વધુ ચેતનવંતા બનાવવા આ વર્ગને અંગે ‘પેટલાદ મહાલ પુસ્તકાલય પરિષદ’, ‘પેટલાદ મહાલ શિક્ષક પરિષદ’, ‘બાલ સાહિત્ય સંમેલન’ અને ‘શિક્ષણ સંઘ સંમેલન’ ભર્યાં એ પરિષદો અને સંમેલનોમાં શિક્ષકોને પોતાના પવિત્ર કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું, અને તેમના હિતના પ્રશ્નો ઉકેલવા સંગઠિત પ્રયત્નો કરવાની યોજનાઓ રજૂ કરી

*

ગિજુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ પૂરો થયા પછી મોતીભાઈએ એક બાજુ શિક્ષકહિતના પોતાના પ્રયત્નો ઉત્સાહથી વધારી દીધા અને બીજી બાજુ પેટલાદ તાલુકામાં ગ્રામોદ્ધારના કેટલાક અખતરા શરૂ કર્યા તે માટે વસો નજીકનું ભડકદ ગામ પ્રથમ પસંદ કર્યું એ ગામ ઉપર તેમની લાગવગ સારી હતી અને ગરીબાઈ, અજ્ઞાન, કુસંપ દેવાદારી, આળસ, વગેરે ગામડાના દુર્ગુણો ના નમૂના ત્યાં સારા પ્રમાણમાં હતા એટલે ત્યાં પ્રયોગ સફળ કરવામાં સુગમતા

થશે એમ માનેલુ. આ માટે એક ગ્રામસેવકની પસદગી કરી તેને ગિજુભાઈના શિક્ષણવર્ગમા તાલીમ લેવાની પણ તક આપી હતી, એટલે શિક્ષણવર્ગ પૂરો થતા તેની પાસે કામ શરૂ કરાવ્યુ

શાળા, પુસ્તકાલય, ઔષધાલય, સહકારી મડળીઓ, સમાજ સુધારો, કુટુમ્બનિયોજન, અને ઉદ્યોગો — એ વિષયોની ખિલવણી કરવાથી ગામડામા નવજીવન પ્રગટાવી શકાય એમ મોતીભાઈ જીવનભરના અનુભવથી માનતા હતા અને એ જ વિષયોને લગતી પ્રવૃત્તિઓ તે ગામડામા અજમાવતા હતા ભડકદમા પણ એ જ દિશામા કામ આરભ્યુ એમા સફળતા મળ્યે નજીકના બીજા ગામોમા એ કાર્યનો વિસ્તાર કરવો એવી તેમની યોજના હતી અને તે માટે છૂટાછવાયા પ્રયત્નો દ્વારા ભૂમિકા રચાતી હતી.

*

આ દરમ્યાન બ્રિટિશ રાજ્યમા સ્થપાયેલી મહાસભાવાદી સરકારની યોજનાઓ રોજ રોજ બહાર પડયે જતી હતી તેનો લાભ લેવા મહારાષ્ટ્રમા દોડાદોડી થઈ રહી હતી, ત્યારે ખેડા જિલ્લામા તે બાબત વાતાવરણ શાત હતુ એ જોઈ મોતીભાઈ અસ્વસ્થ બનતા હતા. અને અનેક કામોનો બોજો હોવા છતા અને તબિયત બગડવાનો ડર હોવા છતા, આ નિષ્ક્રિય વાતાવરણમા સેવાના આદોલનો જગાવવા તે અધીરા બનતા હતા વિદ્યાદાનની યોજનાના પ્રયોગથી ગામડામા કામ કરવા વિષે શ્રદ્ધા જન્મી હતી અને 'ચરોતર પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ' દ્વારા કંઈક ભૂમિકા પણ રચાઈ હતી. તેથી જો સરકારની યોજનાઓનો લાભ લેવા ચરોતરના યુવકો અને કાર્યકર્તાઓનું સગઠન કરવામા આવે તો ઘણી પ્રગતિ થઈ શકે એમ હતુ. આ હેતુથી ભડકદની માફક વસો નજીકના બ્રિટિશ હદના શિકોતડી ગામમા એક શાળા ચલાવવાની તજવીજ કરી (તા ૭–૭–'૩૮) ખેડા જિલ્લાના મહાસભાવાદી કાર્યકર્તાઓને મળી શુ થઈ શકે તેની ચર્ચાઓ કરવા માંડી ગામેગામ શાળાઓ અને વાચનાલયો સ્થાપી શકાય તે માટે સરકારી યોજનાઓનો લાભ લેવા, નાના નાના મડળો સ્થાપી કામ ઉપાડવા 'ચરોતર'મા લેખો લખી યુવાનોને હાકલ કરી (તા ૭ ૯ '૩૮) અને ગયે વર્ષે સ્થપાયેલા 'ચરોતર ઋષિ મડળ'ની પ્રગતિ સાધવા

પેટલાદ તાલુકાના ભંગીઓની સ્થિતિ સુધારવાની એક યોજના પ્રગટ કરી (તા. ૮–૧૦–’૩૮).

*

આ અરસામાં પેટલાદ તાલુકાના કાર્યકર્તાઓએ તાલુકાની ગ્રામપંચાયતોની એક સભા ભરી (૨૧–૮–’૩૮) તેમાં તાલુકામાં ગ્રામસફાઈનો અખતરો અજમાવવાનું ઠર્યું. તે માટે તાલુકાનાં ગામોનાં ચાર જૂથ પાડવામાં આવ્યાં અને દરેક જૂથમાં આ કામની વ્યવસ્થા કરવા કાર્યકર્તાઓની નિમણૂક કરવામાં આવી. એ પૈકી એક જૂથની જવાબદારી મોતીભાઈને ભાગે આવી. તે ગામોમાં તેમણે મુસાફરી કરી (તા. ૧૨ થી ૧૮–૯–’૩૮) અને પોતે જે જોયુ તેનું વિગતવાર વર્ણન ‘ચરોતર’માં પ્રસિદ્ધ કર્યું (તા. ૨૪–૧૦–’૩૮).

*

આ કાર્યક્રમ વસોમાં પણ રખાયો (તા. ૧૮ થી ૨૧–૧૦–’૩૮). તેની સર્વ વ્યવસ્થા ગામની સુધરાઈએ કરી. ગામના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર સુધરાઈના ઉપાધ્યક્ષ, સભ્યો, વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો, અને બીજા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ ભંગીઓના ટોપલા, સાવરણા અને પાવડા લઈ ગ્રામસફાઈનું અપવિત્ર ગણાતું કામ કરવા તનતોડ મહેનત કરી અને એ હલકા ગણાતા કામને ગૌરવ અર્પ્યું.

૧૦

બે યાદગાર સભાઓ

(તા. ૧૬, ૧૭-૧૦-'૩૮)

વસોમાં ગ્રામસફાઈનું અપૂર્વ સત્ર ઊજવાયું તેને આગલે દિવસે મોતીભાઈના જીવનમાં એક અપૂર્વ પ્રસંગ બની ગયો. તે દિવસે વસો સહકારી બૅંકની વાર્ષિક સાધારણ સભા હતી. તેમાં નિયમોની દુરસ્તી તથા નવા વર્ષના હોદ્દેદારોની ચૂંટણી થવાની હતી. ચૂંટણીમાં બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો હતા. એક, ડિરેક્ટરોના મંડળમાં આજ સુધી સાત સભ્યો હતા તેને બદલે નવ કરવાનો હતો; અને જૂનામાંથી ત્રણની મુદત પૂરી થતી હોવાથી તેમને ફરી ચૂંટવાના હતા. આમાંના એકે ફરી ચૂંટાવાની નામરજી દેખાડી હતી. એટલે એકંદરે ચાર સભ્યો ચૂંટવાના હતા. બીજો પ્રશ્ન બૅંકના મંત્રીનો હોદ્દો ડિરેક્ટરોથી સ્વતંત્ર યોજવાનો હતો.

*

મોતીભાઈએ ગામની સાર્વજનિક સંસ્થાઓના વહીવટ સુધારવા કરેલા પ્રયત્નોથી કેટલાક લોકો એક યા બીજી રીતે તેમનાથી દુભાતા જતા હતા. કન્યાશાળાના મકાન માટે લોકમદદ તરીકે બૅંકના રિઝર્વ ફંડમાંથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ આપવા એવો ઠરાવ મંજૂર થયાથી લોકોનો મોતીભાઈ પ્રત્યેનો કચવાટ વધી ગયો હતો. આ ઠરાવ વસોની બૅંકના ઇતિહાસમાં નવીન અને અસાધારણ હતો. એટલું જ નહિ, પણ વડોદરા રાજ્યના સહકારી ખાતાના ઇતિહાસમાં પણ અપૂર્વ હતો. બૅંકના નિયમોમાં ધર્માદા રકમો ખર્ચવાને અવકાશ હતો, પણ રિઝર્વ ફંડમાંથી ગામની જાહેર સંસ્થાના મકાન માટે નાણાં આપી શકાય એવું સ્પષ્ટ ક્યાંય લખેલું નહોતું. તેમ રાજ્યની સહકારી પ્રવૃત્તિઓના નિયમોમાં પણ એને માટે આધાર દેખાતો નહોતો. છતાં મોતીભાઈને ખાતરી હતી કે વસો એક નેમ જ

ગણ્યના સહકારી ખાતાના નિયમોમાં આવાં સાર્વજનિક કામો માટે બેંકના રિઝર્વ ફંડનાં નાણાંનો ઉપયોગ કરવા માટે સંપૂર્ણ અવકાશ હતો. એટલે તેમણે એ ઠરાવ, સરકારી કાયદો, બેંકની સ્થિતિ, અને ઠરાવ કેવી રીતે પસાર થયો — એ બધી વિગતો અને દલીલો સાથે અરજી ઘડી હતી અને તે સહકારી અધિકારી ઉપર મોકલવા ઉપરાંત છાપીને પ્રગટ પણ કરી હતી.

પણ કમળાવાળી આંખને બધું પીળું જ દેખાય, તેમ મોતીભાઈ પ્રત્યે અસંતોષ, દ્વેષ કે વિરોધ જેમના દિલમાં વર્ષોથી જાગ્યો હતો તેમને એમ જ લાગ્યું કે મોતીભાઈ પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવનો બેહદ લાભ લઈ રહ્યા હતા અને પોતાને ફાવે તે રીતે સંસ્થાઓનાં નાણાંનો ઉપયોગ કર્યે જતા હતા. એટલે મોતીભાઈએ ઉપરના ઠરાવની મંજૂરી માટે સહકારી અધિકારીને અરજી મોકલી કે તરત તેની પાછળ ગામના કેટલાક કાયદાબાજોએ મોતીભાઈના આ કામ વિષે તથા બીજાં જાહેર કામો વિષે આક્ષેપો કરતી એક નનામી અરજી રવાના કરી. એવી અરજીઓ આ અગાઉ પણ એક બે થયેલી. તે મોતીભાઈ ઉપર ખુલાસા માટે આવતી તે રીતે આ અરજી પણ ખુલાસા માટે આવી તે તેમણે ગામના કેટલાક મિત્રોને પણ વંચાવી.

અરજીમાં લખેલા આક્ષેપો તો વજન વિનાના હતા પણ એણે સહકારી અધિકારી ઉપર બીજી રીતની અસર કરી. જે નિયમને આધારે મોતીભાઈએ ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો તેનો સિદ્ધાન્ત સહકારી અધિકારીએ માન્ય રાખ્યો અને તે પ્રમાણે બેંકના રિઝર્વ ફંડમાંથી ગામની સાર્વજનિક સંસ્થાને લોકમદદ તરીકે નાણાં આપી શકાય — એ મોતીભાઈના અભિપ્રાયને તેમણે કબૂલ રાખ્યો. પણ બેંકના રિઝર્વ ફંડના આંકડા જોતાં તેમાંથી રૂ. દશ હજાર આપવામાં આવે તો બાકી બહુ નાની રકમ રહે. તેનું જોખમ ખેડવું નહિ, એમ દલીલ કરી રૂ. ૧૦,૦૦૦ને બદલે રૂ. ૫,૦૦૦ હજાર મંજૂર કર્યા. સાથે એવી શરત મૂકી કે જેમ બેંક રૂ. ૫,૦૦૦ આપે તેમ લોકોમાંથી કોઈએ રૂ. ૫,૦૦૦ આપી જોઈતી રકમ રૂ. ૧૦,૦૦૦ પૂરી કરી લેવી. આ રકમ આપનાર બેંકનો સભાસદ ન હોવો જોઈએ.

મોતીભાઈના વિરોધીઓ આ જાણી ખુશ થયા અને પોતાનો વિજય થયો એમ તેમણે માન્યુ મોતીભાઈને રૂા ૫,૦૦૦ મેળવવાની વિશેષ ફરજ આવી, પણ ઠરાવનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો એ તેમને માટે પૂરતુ હતુ રૂપિયા મેળવવાનુ મુશ્કેલ તો હતુ જ માટે જ મેકના નાણાનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડી હતી પણ મોતીભાઈ કઈ હિંમત હારે તેમ નહોતા તેમણે તરત જ પ્રયત્ન આરભ્યા અને રૂા ૫,૦૦૦ મેળવવાનુ વચન મેળવ્યુ (ઓગસ્ટ, ૧૯૩૮) એટલે મેકની બીજી સભા વખતે ઉપરના ઠરાવની મજૂરી મળી જ ગઈ હતી અને વિરોધીઓનો વિરોધ સફળ થતો દેખાયો હતો છતા મોરડો નિષ્ફળ ગયો હતો

*

બીજે જ દિવસે ઈ સ ૧૯૨૭ મા સ્થપાયેલી ‘રેલમકટ મકાન બાંધનારી સહકારી મડળી’ની પણ સભા હતી એ મડળીએ સુન્દર કામ કર્યું હતું તેનુ રૂા. ૩૨,૦૦૦ નુ દેવુ ભરપાઈ થઈ ગયુ હતુ. અને રૂા ૧,૨૦૦ ઉપરાત નફો હતો તે નફો મોતીભાઈને આભારી હતો તેમના બધા કામો વગર મહેનતાણે અને પોતાના તન, મન, ધનને ભોગે થતા એમાથી બચેલા નાણાની મદદથી બીજા સેવાના કામો તે શરૂ કરતા એ નીતિ અને પદ્ધતિને અનુસરીને જ મેકના રિઝર્વ ફડમાથી તેમણે કન્યાશાળાના મકાન માટે નાણા મજૂર કરાવ્યા હતા, અને તે જ પદ્ધતિ અને નીતિને અનુસરી તેમણે આ મડળીના સભાસદોને ખાનગીમા બોલાવી સૂચવ્યુ હતુ કે આ વધેલી રકમ વહેચી લેવાને બદલે તેમાથી ગરીબોના હિતની કોઈક યોજના કરવી તેની સામે એ મડળીના સભાસદોમાના કેટલાક નિઃસતોષીઓએ સખત વાધો ઉઠાવ્યો હતો અને મોતીભાઈની સામે ગામમા વ્યાપેલા અસતોષમા આ વાધાએ પણ સારી પેઠે ભાગ ભજવ્યો હતો

તા ૧૬–૧૦–’૩૮ની મેકની સભામા આવનાર પ્રશ્નો માટે આ અસતોષવાળા વર્ગે જબરુ આંદોલન ઊભુ કર્યું મોતીભાઈ અને કેળવણી મડળ વિરે ખોટા-ખરા આરોપોનો પ્રચાર કર્યો અને મોતીભાઈએ ડિરેક્ટરો પાસે મંજૂર કરાવેલા ઠરાવો નામજૂર કરવા

તથા ડિરેક્ટરાના મડળમાથી મોતીભાઈને ગઇરે બીજા મભાસદને નીમવાનો ઠરાવ પસાર કરાવવા મહાન તૈયારી કરી

*

આ જગ્યા સામનો ઊભો થવાનુ એક મહત્વનુ કારણ પણ અત્રે નોધવુ જોઈએ હકીકત એમ હતી કે, ગેના આદ્યમત્રી શ્રી છોટાભાઈ નાથજીભાઈ અમીનના મરણ પછી એક નિવૃત્ત થયેલા ગૃહસ્થ એકના મત્રી તરીકે કામ કરતા હતા ગામની સસ્થાઓ મારી રીતે અને નજીવા ખર્ચે ચાલે તે માટે મોતીભાઈ આવા ગૃહસ્થોને તેમને રુચે એવા કામોમા સેવાભાવે કામ કરવા પ્રેરતા તે રીતે આ ગૃહસ્થો તેમણે છોટાભાઈનુ સ્થાન સભાળી લેવા વિનતી કરેલી

છોટાભાઈએ બેંકની શરૂઆતથી સેવાભાવે કામ કરેલુ જ્યારે બેંક સારી સ્થિતિએ પહોચી ત્યારે તેમને સેવાવેતન તરીકે વાર્ષિક રૂા ૨૦૦) આપવાની શરૂઆત થયેલી અને તે પછી ક્રમશઃ વધે રૂા ૩૦૦), એમ કરતા ૧૯૩૩-૩૪ના વર્ષમા રૂા ૪૫૦) પહોચેલી મોતીભાઈ જોઈ ગયેલા કે છોટાભાઈને અપાતું સેવાવેતન, સેવાવેતન મટી, પગારની હદ સુધી પહોચવાની તૈયારીમા હતુ તે સામે તેમણે ડિરેક્ટરોને ચેતવ્યા હતા, અને આગળ વધતા અટકાવ્યા હતા આ અરસામા છોટાભાઈ માદા પડવાથી તેમની જગાએ શ્રી મણિભાઈ મોતીભાઈ અમીને સેવાભાવે કામ કર્યું અને તે પણ માંદા પડવાથી તેમની જગાએ પેલા ગૃહસ્થ આવ્યા તેમણે થોડો વખત કામ કર્યું, તેવામા છોટાભાઈ મરણ પામ્યા એટલે તેમની જગા કાયમને માટે ખાલી પડી

આ જગાએ તે ગૃહસ્થ જ ચાલુ રહે અને તે સેવાભાવે કામ કરે, એમ મોતીભાઈએ તેમને સૂચવ્યુ અને તેમની સેવા મદલ છોટાભાઈને અપાતુ સેવાવેતન એકઠુ કરી તે રકમ વડે છોટાભાઈનુ સ્મારક ઊભુ કરવુ, એવી યોજના તેમણે રજૂ કરી તે ગૃહસ્થને એ યોજના રુચી નહિ સેવાભાવે કામ કરવાની તેમની તૈયારી નહોતી, તો પોતાની મહેનતનો બદલો બીજાને મળે એવી યોજના તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ નાપસદ પડી તેમણે પોતાના આ વિચાર મોતીભાઈને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યા, અને પોતાને પગાર પૂરતો

આપવા અથવા થોડા મામમા બીજો માણસ રોકવાની તજવીજ કરવા સૂચવ્યુ

'વસો કેળવણી મડળ'ને અગે વેપારશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ આપવાના વર્ગો શરૂ કરવાનો મોતીભાઈનો ઘણીથી વિચાર હતો તે માટે એ-બે પ્રયત્નો પણ તેમણે કરેલા બૅકની બિનસણીમા અજોડ ફાળો આપનાર સ્વ છોટાભાઈનુ નામ આ વર્ગો સાથે જોડાય તો તેમનુ ઉત્તમ સ્મારક થાય એ ભાવના એમનામા દૃઢ થઈ હતી અને નવી પ્રવૃત્તિઓ તે આ રીતે જ જમાવતા હતા એટલે તેમણે પોતાની એ પદ્ધતિને અનુસરીને જ તે ગૃહસ્થને આ દરખાસ્ત કરેલી

પણ તેમને એ દરખાસ્ત રુચી નહિ, એટને મોતીભાઈએ તેમની જગાએ એક વેપારશાસ્ત્રની પદવી (બી કૉમ) ધરાવનાર ગ્રૅજ્યુએટને લાવવાના પ્રયત્નો આરભ્યા તેવા ગ્રૅજ્યુએટ મળ્યા પણ તેમને વડોદરામા રહેવુ હતુ એટને તેમને ત્યા (ચરોતર વિદ્યાર્થી મહાયક સહકારી મડળીમા) રોકી લીધા દરમ્યાન તે ગૃહસ્થ સ્વ છોટાભાઈની જગાએ નામ કર્યે ગયા લગભગ બે વર્ષ તેમણે કામ કર્યું એટને મોતીભાઈની ગેરહાજરીમા તેમને આપવાના સેવાવેતનનો આકડો ડિરેક્ટરોએ સ્વ છોટાભાઈના જેટલો જ ઠરાવ્યો, અને તે પ્રમાણે તેમને નાણા પણ અપાયા

મોતીભાઈએ આ સામે સખત વાધો લીધો સ્વ છોટાભાઈની સાથે તે ગૃહસ્થની સરખામણી ન થઈ શકે એમ વારવાર સમજાવ્યુ, અને તેમની લાયકાત અને કામના પ્રમાણમા જ પગાર અપાય એ માટે આગ્રહ કર્યો કેટલાક ડિરેક્ટરો આ પ્રશ્નથી વધુ છેડાયા અને તેમણે મોતીભાઈની ગેરહાજરીમા જ તે ગૃહસ્થના પગારનો આકડો હજી પણ વધુ ઠરાવ્યો

મોતીભાઈએ જોયુ કે પોતાના મેરાભાવી પ્રયત્નોનો દુરુપયોગ થવા માડ્યો હતો. એટને તેમણે બૅકના આખા બધારણને વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા અને એ પ્રયત્નોને પરિણામે મત્રીનો હોદ્દો ડિરેક્ટરોથી સ્વતત્ર અને પગારદાર થાય તેવી યોજના કરી એ યોજના પ્રમાણે આ તા ૧૬-૧૦-'૩૮ની સભામા નવા મત્રીની નિમણૂકનો પ્રશ્ન આવવાનો હતો

દેખીતી રીતે જ એવા ગૃહસ્થ પણ મોતીભાઈના વિરોધીઓના ટોળામાં ભળ્યા હતા. તેમાં 'રેલમ કટ મંડળનો બાંધનારી મદદકારી મંડળી', અને જૂના વિરોધીઓ પણ ભળ્યા — અને તે સૌએ મોતીભાઈની વિરુદ્ધ વાતાવરણ જગાવ્યું

*

મોતીભાઈની પદ્ધતિ એવી હતી કે તે કદી કોઈ સભા માટે ઉમેદવારી કરતા નહિ તેમનું નામ કોઈ પણ કામમાં આપોઆપ પસંદ થતું એટલે આ સભાના નામકાજ માટે પણ તે તો નિશ્ચિત હતા પણ તેમના યુવાન સાથીઓ ગામના વાતાવરણથી વાકેફ હતા અને ડિરેક્ટરોના મંડળમાંથી મોતીભાઈને દૂર કરવા સખત પ્રચાર ચાલી રહ્યો હતો, તે જોઈ રહ્યા હતા જ્યારે વાત આટલી હદ સુધી પહોંચી ત્યારે તેમને થયું કે, જો આ પ્રચાર સામે રક્ષણ કરવામાં નહિ આવે તો નાદાન લોકો ફાવી જશે અને મોતીભાઈના નિષ્કલંક જીવનને ઝાંખપ લગાડશે એટલે તેમાંના એકે મોતીભાઈને આ હકીકતની જાણ કરી અને પોતાના પક્ષ તરફથી મત મેળવવા પ્રચાર કરવાનું શરૂ કરવાની રજા માગી સિદ્ધાન્તવાદી મોતીભાઈએ તે રજા ન જ આપી છતાં મોતીભાઈની ઇજ્જતના રક્ષક યુવકો સદા જાગ્રત રહ્યા, અને મોતીભાઈને ખબર પડે નહિ તે રીતે તેમણે ગંદા પ્રચારકાર્યનો સામનો કરવા બધી તૈયારી કરી રાખી

મુકરર કરેલા સમયે સભા ભરાઈ. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મકાનમાં સભા એકની જ હતી, છતાં મકાનમાં માય નહિ એટલા લોકો આ જંગ જોવા હાજર થયા વાતાવરણ ખૂબ તંગ હતું સભાસદ સિવાયના લોકો સભામાં ઘૂસી જઈ મત આપશે એમ જણાતું હતું. તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા, અને સભાનું કામ શરૂ કર્યું

મોતીભાઈને પ્રમુખપદે આ ત્રીજી સામાન્ય સભા હતી . તેમને અનેક સ્થળેથી પ્રમુખપદ સ્વીકારવા વિનંતીઓ કરવામાં આવતી તેનો તે અસ્વીકાર જ કરતા પણ આ પ્રમુખપદ તેમણે માગીને લીધું હતું અને આજનો પ્રસંગ અસાધારણ હતો તેમણે સભા સંચાલનના નિયમોનું પુસ્તક મંગાવી તેનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે સાથે પણ લેતા આવ્યા હતા

સભાનુ કામ શરૂ કરતા તેમણે પ્રાસ્તાવિક પ્રવચન કર્યું:

'આજની સભા અસાધારણ છે. આજ સુધી નહિ આવેલા એવા પ્રશ્નો આજે તમારી સમક્ષ આવવાના છે. એ કારણે આજે અસાધારણ સંખ્યામા તમે અત્રે આવ્યા છો, તે જોઈ મને આનંદ થાય છે. ગામની જાહેર સંસ્થાઓના કામમા આ ગામના લોકો આટલો બધો રસ લે એ ઘણુ ખુશી થવા જેવુ છે. આજે જે ઠરાવો તમારી સમક્ષ આવવાના છે તે ડિરેક્ટરોએ બેંકનુ હિત લક્ષમા રાખીને સર્વાનુમતે કરેલા છે. તે વિષે તમારે તમારો મત આપવાનો છે. તે મત આપતા તમે તમારી બુદ્ધિથી વિચાર કરશો. મારી કે કોઈની શરમ કે શેહથી દોરવાશો નહિ. તમારે મારી સેવાઓની જરૂર ન હોય, તો મારી વિરુદ્ધ પણ મત આપતા અચકાશો નહિ. મે મારી આખી જિંદગી ગામની સેવા કરી છે. અને મારા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષ ગામની વધુ સેવા કરવાના મે રાખ્યા હતા તેને બે વર્ષ પૂરા થયા છે. એટલે એક વર્ષ પછી હું મારી મેળે જ સર્વ જાહેર કામોમાથી નિવૃત્ત થવાનો છુ. તે પહેલા તમે મને નિવૃત્ત કરશો તો તેથી હુ તમારો આભાર માનીશ.'

આ પછી મંત્રીનો હોદ્દો ડિરેક્ટરોથી અલગ રાખી, તે જગાએ આખા દિવસનો પગારદાર લાયક માણસ નીમવા બાબત નિયમની દુરસ્તીનો ઠરાવ આવ્યો. તે વિષે અગાઉ લેખ લખી સમજૂત કરવામા આવી હતી. અને વિશેષ સમજૂત પણ કરવામા આવી. ખરુ જોતા, આ ઠરાવમા પેલા ગૃહસ્થને ખસેડવા વિષે કંઈ જ ઉલ્લેખ નહોતો. માત્ર ચાલતી પ્રથા ખામીવાળી જણાતા તેના દોષો ટાળવા નવીન પ્રથા પાડવાનો એમા ઇરાદો હતો. એને પરિણામે પેલા ગૃહસ્થને છૂટા થવુ પડત કે એમના પગાર અને કામના પ્રકાર તથા કલાકોમા ફેરફાર થાત, એમ બનવાનો સંભવ હતો. છતા પ્રસ્તુત ઠરાવને એ સાથે કશો સંબંધ નહોતો.

મોતીભાઈથી છછેડાયેલા અને જૂના પ્રચારના ભોગ બનેલા સભાસદોને આ વિવેકનો ખ્યાલ સરખો આવ્યો નહિ. અને ઠરાવ રજૂ થતાની સાથે જ પ્રથમ પેલા ગૃહસ્થે તે સંબંધમા ખુલાસારૂપે જાહેર કર્યું કે 'આ ઠરાવનો હેતુ મારે તમને સમજાવવો જોઈએ

હું જ છોટાભાઈની જગાએ છોટાભાઈના હતાવે બધુ વખત આપી ણે વર્ષથી કામ કરું છુ તે કામથી આપ સૌને સતોષ છે છતા મને એ જગાએથી ખસેડવા માટે જ આ ઠરાવ લાવવામા આવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તમાન ડિરેક્ટરો મને જે સેવાવેતન આપે છે તે આપના સાગે મોતીભાઈને વાધો છે મારે એ વેતન ન લેવુ અને કેળવણી મડળને આપવુ એવુ મને તેમણે એક વાર સમજાવ્યુ હતું તેને હું સમ્મત થયો નહિ તેથી જ મને કાઢવા તેમણે આ પ્રયત્ન કર્યો છે'

આ પછી બીજા એક સભાસદે એનો વિરોધ કરતા કહ્યુ 'બાઈ … કહે છે તે વિશે પ્રમુખ સાહેબ ખુલાસો કરશે? અને વધારામા એમનો પગાર લઈ તે કેળવણી મંડળને આપવો એવી માગણી કેળવણી મડળના પ્રમુખે કરેલી એમ … બાઈ કહે છે, તો એવી રીતે કેળવણી મડળ માટે તેમની પાસેથી લાચ માગેલી તે આપવાની બાઈ … એ ના પાડી માટે તેમને ખસેડવા આ ઠરાવ રજૂ થયો છે—એ વિશે પ્રમુખ સાહેબ શો ખુલાસો કરે છે?'

મોતીભાઈએ જવાબમા કહ્યુ કે, 'બાઈ … કહે છે તે હકીકત કરતા અંગે સાચી છે … નું નામ છોટાભાઈએ વર્ષો સુધી સેવાભાવે કર્યુ એમના સમાચાર, … વહીવટને લીધે જ … આટલી સારી સ્થિતિએ પહોચી છે અને જ્યારે તે મારી સ્થિતિએ પહોચ્યા ત્યારે જ તમને પહેલા રૂ ૨૦૦) પછી રૂ …૦૦), એ પ્રમાણે સેવાવેતન આપવા માંડેલુ તે ધોરણે બાઈ … શરૂઆતમા સેવાભાવે કામ કરે અને નહિ તો તેમની લાયકાત અને કામના પ્રમાણમા પગાર મેળવે એમ મે કહેલુ જ પણ આ ઠરાવને તે સાથે શો સબધ નથી આ ઠરાવમા બાઈ … ને ખસેડવાનો સવાલ જ નથી આ તો નિયમ સાચવવાનો ઠરાવ છે

અને કેળવણી મડળ માટે મે લાચ માગી એમ કહેવુ એ હડહડતું જૂઠ્ઠું છે મે મારી જિંદગીમા લાચ તો શું પણ બેક્ષ કરવી કોઈની પાસેથી લીધી નથી અને અણિશુદ્ધ પ્રામાણિકતાથી મારો વ્યવહાર ચલાવ્યો છે એટલે જો મા … અંગત વ્યવહારમા હું લાચ ન લઉ તો જાહેર સેવાના કાર્યોમા લાચ લેવાનો સવાલ ન જ હોય

અને કેળવણી મંડળ એવી લાંચોથી એક દિવસ પણ નભી શકે નહિ. એને પોષનાર વર્ગ બહુ મોટો અને સમર્થ છે ...'

આ બોલતાં સ્વાભાવિક રીતે જ મોતીભાઈને દુખ થતુ હતુ અને શ્રમ પડતો હતો. ઠરાવ ઉપર મત લેવાયા અને ઠરાવ ઊડી ગયો.

આ પછી ડિરેક્ટરો બદલવાનો અને નવા નીમવાનો ઠરાવ આવ્યો. તેમાં એક પછી એક નામો રજૂ કરવાં કે બધા નામોની યાદી સામટી રજૂ કરવી એ વિષે મતભેદ પડ્યો યાદી સામટી રજૂ કરવાનુ ઠર્યાં પછી તેના ક્રમ વિષે મતભેદ પડ્યો. તેનો નિકાલ થયા પછી ઠરાવ રજૂ થયો તેમા સુધારા તરીકે મોતીભાઈને બદલે બીજા એક સભાસદનુ નામ રજૂ થયુ આ સુધારા ઉપર વિવેચન કરવાની તો કોઈની હિંમત જ ચાલી નહિ. અને મત લેવાયા. મૂળ ઠરાવ ૮૦ વિરુદ્ધ ૪૮ મતે પસાર થયો અને સુધારો ઊડી ગયો.

મોતીભાઈનો વિજય થયો, પણ એ ચોખ્ખી હાર હતી!

*

આ પછી બીજે દિવસે 'રેલસકટ મકાન બાધનારી સહકારી મડળી'ની સાધારણ સભા થઈ. ગઈ કાલની સભાના વિજયની મસ્તી એમા દેખાતી હતી, અને મોતીભાઈને હરાવવાને કમર કસાયેલી હતી

પ્રમુખપદેથી મોતીભાઈએ મંડળી આટોપી લેવાનો અને એના નાણા વડે ગરીબોના હિતની કોઈ યોજના કરવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો તરત જ એનો વિરોધ થયો જવાબમા મોતીભાઈએ આ યોજનાના લાભ સમજાવ્યા અને સભાસદોની મરજી હોય તો જ તે ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવાનો છે એમ સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું. પણ સભાસદો ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ તેમણે તો નાણાં વહેચી દેવાની જ માગણી ચાલુ રાખી. મોતીભાઈએ ફરી સમજાવ્યુ: 'મંડળનો વહીવટ સેવાભાવે થયો છે. ૧૧ વર્ષ સુધી બેંકના હિસાબનીશે એક પાઈ પણ લીધા વિના કામ કર્યું છે, તે કારણે જ નાણાં વધ્યા છે તેનો ઉપયોગ ભલાના કામમા થાય તે જ યોગ્ય છે. મંડળીના સભાસદોને સંકટના વખતમા સાચી મદદ મળી, અને શેરના રૂપિયા પાછા મળે છે એટલે તેમને ફાયદો ઘણો છે, નુકસાન કશુ નથી. છતા જોઈએ તો અર્ધી રકમ વહેચો અને અધી રકમ ધર્માદા કરો,' એમ પણ સૂચવ્યુ.

પણ એની કશી અસર થઈ નહિ. બીજા સભાસદોએ એ જ દલીલ ફરી સમજાવી, તેની પણ કંઈ અસર થઈ નહિ.

આખરે કશો નિર્ણય કર્યા વિના જ સભા બરખાસ્ત કરી અને ઠરાવ મંજૂર કરાવવા સહકારી અધિકારી ઉપર અરજી કરી. મોતીભાઈએ જે સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવનભર કામ કર્યું હતું, અને જે સિદ્ધાંત ગેકના રિઝર્વ ફંડમાંથી કન્યાશાળા માટે નાણાં આપવાના ઠરાવની પાછળ હતો, તે જ સિદ્ધાંત તેમની આ દરખાસ્ત પાછળ પણ હતો. પણ તફાવત એ હતો કે, આ મંડળીના બંધારણમાં તથા સરકારી કાયદામાં એને માટે નિયમ નહોતો. મોતીભાઈના વિરોધીઓએ મંડળીના બંધારણની આ ખામીનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમણે અગાઉની માફક મોતીભાઈની સામે અરજી કરી. એક પ્રસંગ તાજેતરમાં જ ગયો હતો, અને આ બીજો પ્રસંગ આવ્યો. સહકારી અધિકારીઓએ મોતીભાઈની સાથે આ બાબત ચર્ચા કરી. મોતીભાઈનો સિદ્ધાંત એમને કબૂલ હતો, પણ મંડળીના બંધારણમાં એ સિદ્ધાંતને અવકાશ નહિ હોવાથી તેઓ મંડળીના સભાસદોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મોતીભાઈની દરખાસ્ત મંજૂર કરી શકે નહિ. એમ કરે તો મંડળીને બંધારણની રૂએ મળતું સરકારી રક્ષણ આપવાનો ધર્મ તે ચૂકે. એટલે મોતીભાઈના શુભ આશયને સ્વીકારવા છતાં, તેમણે તેને સરકારી રાહે મંજૂરી આપવાની ના પાડી. તે માટે કાં તો સભાસદોએ સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર કરવો જોઈએ કે કાં તો પહેલો નિયમ બદલી પછી બહુમતીએ ઠરાવ કરવો જોઈએ.

બીજા સભાસદોએ નિયમ બદલવાની હિમાયત કરી. પણ મોતીભાઈએ એમ કરવા ના પાડી, અને પોતે પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપ્યું. સેવાધર્મની સમાપ્તિનું એ પહેલું પગલું હતું.

૧૧

સેવાધર્મની મર્યાદા

'રેલસંકટ મકાન બાંધનારી સહકારી મંડળી'ને પ્રમુખપદેથી મોતીભાઈએ રાજીનામું આપ્યું. પણ વખત જતાં સમજૂતીથી વિરોધી પક્ષનું દિલ પીગળશે અને સમાધાન થઈ જશે, એમ તેમણે માન્યું હતું. તેથી રામભાઈને એ કામ સોંપ્યું અને તેમણે પ્રમુખપદ સ્વીકારવું એમ આજ્ઞા કરી. રામભાઈ પ્રમુખ થયા. તેમણે ફરી મંડળીની સભા બોલાવી અને દલીલો કરી. જવાબ મળ્યો કે નિયમ બદલો. બોલનારને ખબર હતી કે નિયમ નહિ બદલવાનો મોતીભાઈનો સિદ્ધાંત હતો, અને છતાં મોતીભાઈને પોતાનું ધાર્યું કરવું હતું. એટલે તે વધુ મક્કમ બન્યા હતા. રામભાઈની દલીલની અસર ન થઈ, એટલે બીજા સભાસદે સમજાવવા માંડ્યું:

'અલ્યા, આવું કરશો તો ફરી તમારું કામ કરવાનું કોઈને મન નહિ થાય; જરા તો સમજો. તમારે માટે મંડળી કોણે કાઢેલી? તેને માટે ભલભલાની મિલકત સરકારમાં ગીરો મુકાયેલી. છતાં એમાંના કોઈએ એક પાઈ પણ પોતાને માટે વાપરી નથી. ઘરને પૈસે, ઘરનો ધંધો ગુમાવીને, રાતદહાડો તમારા દુઃખનો ઉપાય કરવા રખડ્યા છે, અને ટાઢે થથરતા હતા તેમાંથી બચાવી તમને ઘરવાળા કરી આપ્યા છે. એવા લોક તમને તમારા જ હિતની વાત કરે છે તેના આવા જવાબ આપો છો, તો પછી અમારા જેવાને તો સેવાનાં કામો કરવા ઉપરથી જ મન ઊઠી જશે. જરા વિચાર તો કરો, તમે કોના મોં આગળ આ જવાબ આપો છો!'

ઉત્તર: 'અમે એ બધું સમજીએ છીએ. અમને ખબર છે કે તમને સેવાનાં કામો કરવાનું વ્યસન પડેલું છે અને અમારા જેવા ગમે તેમ કહેશે તોય તમારાથી બીજું થવાનું નથી. અને તમે સેવા કરો છો એમાં કોને ન્યાલ કરો છો? રસ્તામાં કૂતરું મરી જાય ને તે ગંધાય, ત્યારે ભંગી આવીને તે ઢસડી જાય — એ સેવા ને તમે

કરેલી સેવામાં શો તફાવત છે? ભંગીને કૂતરાં દસડવાનું વ્યસન, કોઈને બીડી દારૂનું વ્યસન, તેમ તમને મેવાનું વ્યસન. તેમાં અમારે શું? અમારે તો અમારા રૂપિયા જોઈએ. હા, મંડળીના નિયમમાં જો આવી રીતે રૂપિયા વાપરવાની કલમ હોય તો બતાવો. બાકી નિયમ વિરુદ્ધ ઠરાવ અમે નહિ થવા દઈએ.'

આ ઉત્તરની કોઈએ આશા રાખી નહોતી. થાકીને રામભાઈએ તથા મંડળીના મંત્રીએ રાજીનામાં આપ્યાં અને મંડળીનું દફતર સહકારી અધિકારીને ત્યાં મોકલી આપ્યું.

ઉપરના બનાવે મોતીભાઈના મિત્રમંડળની લાગણીઓને ખૂબ ઉશ્કેરી અને વિરોધી બળોને હરાવી તેમને પાઠ ભણાવવા ગામના યુવકોએ કમર કસી. તેમણે મંડળીની અસાધારણ સભા ભરી નિયમદુરસ્તીનો ઠરાવ ફરી પસાર કરાવવાના પ્રયત્ન આરંભ્યા. રેલસંકટ મંડળીની છેલ્લી સભાઓમાં સભાસદોએ કરેલા વર્તનથી મોતીભાઈને પણ અસાધારણ દુઃખ થયું હતું જ. પણ એનો બદલો લેવાના યુવકોના પ્રયત્નને ટેકો આપવાની તેમણે સાફ ના પાડી, અને એવું કંઈ થશે તો પોતે બૅંકના પ્રમુખ તરીકે રાજીનામું આપશે એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું

*

ઉપરના બનાવોએ મોતીભાઈના જીવનની, આદર્શોની અને કાર્યપદ્ધતિની મર્યાદાઓ ખુલ્લી કરી આપી એ બનાવો અપવાદરૂપ નહોતા પણ મોતીભાઈને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી થઈ રહેલા અનુભવના માત્ર સૂચક નમૂના જ હતા. તેમના ઘણા પ્રયત્નોને એ જ પ્રકારના વિરોધનો સામનો કરવો પડતો હતો — અને પોતે સેવેલા આદર્શો અને સિદ્ધાન્તો શિથિલ કર્યા સિવાય સેવાનાં કામોમાં સફળતા મળવી અશક્ય જણાતી હતી.

ગરીબોની સેવા કરવા આંધળિયા કરી દોડતા મોતીભાઈએ છેલ્લાં વર્ષોમાં શેનવા, ભંગી, અને નોકરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવા ઉત્સાહભેર કામ ઉપાડ્યું હતું. પણ એ પ્રયત્નોની સફળતામાં એ લોકોના જ દુર્ગુણો આડે આવતા હતા. કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો રમૂજી અને બોધક છે.

શેનવા લોકો માટે ઘરો બાંધવાની તજવીજ થઈ, તેનો એ લોકોએ સારી રીતે અને ઉત્સાહથી લાભ લીધો. એ ઉત્સાહ જોઈ મોતીભાઈએ તેમને વધુ ગહન મેળવી આપી. ઘરો બંધાઈ ગયાં અને તેમાં શેનવા લોકો રહેવા લાગ્યા. હવે તેમણે ઘરોમાં માણસને શોભે તે રીતે રહેવું જોઈએ, અને દરેકના ધોરણ પ્રમાણે મદદગારી મંડળીનું દેવું આપવું જોઈએ, પણ ગરજ સરી એટલે વૈદ્ય વેરી એ રીતે તેમણે વર્તવા માંડ્યું. ઘરો બાંધવા ખેતરોમાંથી માટી ખોદેલી ત્યાં ખાડો થયેલો. એ ખાડાની નજીક તેમના જ વાસમાંની એક આંધળી ડોસીનું ઘર. એ ડોશીને કોઈ આધાર નહિ હોવાથી મોતીભાઈએ બધી સગવડ મફત અપાવેલી. તેના આંગણામાં જ ખાડો હોવાથી તેને જતાં આવતાં નુકસાન થવાનો ડર હતો. તે કારણે તે ખાડો પૂરી દેવાની તેના પડોશીઓને મોતીભાઈએ જાતે સૂચના કરેલી. તેનો એ લોકોએ મહિના સુધી અમલ ન કર્યો. વારંવાર તેમને એ માટે ટોકવામાં આવ્યા. દરેક વખતે કહે, 'હા, આજે તો પૂરી દઈશું જ.' પણ કહેનાર ત્યાંથી પૂઠ ફેરવે કે 'અમી બોલ્યા અમી દાડ!' આખરે એ ખાડો મોતીભાઈએ પૈસા ખર્ચીને પુરાવ્યો.

એ જ રીતે શેનવા લોકોએ ઘરનો કબજો લીધા પછી મંડળીનાં નાણાં ભરવાનું વચન પાળવા સામે મોતીભાઈને ઊંધા ભણાવવા માંડ્યા. એક વર્ષ દરમ્યાન માત્ર એક જ સભાસદે હપતા ભર્યા. મોતીભાઈએ એ લોકોને ઘણા સમજાવ્યા. તો કહે, 'પૈસા ક્યાંથી લાવીએ? મજૂરી મળતી નથી.' મોતીભાઈએ તેમને મજૂરી મળે તે માટે કાયમની ગોઠવણ કરી આપી. વસો કેળવણી મંડળના ચોગાનમાં બોર્ડિંગની સામે એક મોટો ખાડો પૂરવાનો હતો. તે કામ કરવાનું તેમને કાયમનું આમંત્રણ આપ્યું અને કામ કરી તેની મજૂરીના પૈસા બેંકમાં જમા કરાવવાનું સૂચવ્યું. તેનો પણ એ લોકોએ લાભ ન લીધો. આખરે લેણું વસૂલ કરવા બેંક તરફથી તેમના જ ગામના એક જણને પગાર આપી રોકવામાં આવ્યો. તેણે તેમને લેણું નહિ આપવાની જ યુક્તિઓ બતાવી. છેવટે સેવાભાવે બાંધી આપેલાં ઘરો પાડી નખાવી લેણું વસૂલ કરવું કે કેમ એ ધર્મસંકટ ખડું થયું.

ગામના ભ ગીઓની સ્થિતિ સુધારવા 'ભગી સહકારી મ ડળી' કાઢી હતી તે જામે તે માટે મોતીભાઈ એ મ ડળીને પોતાના નાણા ધીરતા સભાસદોના દેવા પતાવવા કઈ કઈ યુક્તિઓ કરતા અને તેઓ નકામા ખર્ચ કરી પોતાની અલ્પ કમાણી વેડફી ન નાખે તે માટે તેમને જાતે મળી સમજાવતા, પટાવતા લાલચો આપતા તેનો તે લોકો લાભ લેતા પણ પૈસા વેડફી દઈ દેવુ કરવાની ટેવ સુધારવામા ઝાઝી પ્રગતિ થતી નહિ

*

શેનવા લોકોની મ ડળીની સાથે જ ગામના પગારદાર નોકરોની સહકારી મ ડળી કાઢી હતી તેમા પણ એવો જ અસાધારણ અનુભવ થતો હતો જે નોકર — સોમા — ને જુલમી દેવામાથી બચાવવા એ મ ડળી કાઢી હતી, એ નોકર મોતીભાઈની દયા અને ઉદારતાને લીધે દેવામાથી તાત્કાલિક મુક્ત થયો અને મ ડળી નીમ્યા પછી દશ માસમા તેણે મ ડળીનુ દેવુ પણ આપી દીધુ એટલે તે દેવાદાર મટી શાહુકાર થયો. એ સ્થિતિનો લાભ લઈ તેના જૂના શાહુકારે તેને ફરીથી દેવાની જાળમા ફસાવ્યો સોમાને બ ને સોમાના ભાઈને નાણા ધીર્યા, અને તેનો જામીન સોમાને બનાવ્યો થોડા વખત પછી સોમાના તથા તેના ભાઈના એક મિત્રને નાણા ધીર્યા તેની જામીનગીરીમા પણ સોમાને જ લીધો એમાથી એકે જણના રૂપિયા વખતસર પતા નહિ એટલે જામીનદાર સોમાએ પૈસા ભરવા જોઈએ એમ ઠર્યું તે માટે સોમા ઉપર તાકીદ થતા ગાડી સોમો આ તરકીબમા કઈ સમજે નહિ એટલે તે તો પેલા લેણદારને મો બતાવે જ નહિ લેણદારે જામીન ઉપર દાવો માડ્યો અને સોમા ઉપર સમન્સ આવ્યો સોમાએ તે સ્વીકાર્યો પણ તે શુ છે તે જાણવાની તસ્દી લીધી નહિ સમન્સ સ્વીકારવા છતા કોર્ટમા હાજર ના થયો, એટલે તેની સામે હુ મનામુ થઈ ગયુ આ હુકમનામાની બજવણી માટે બીજો સમન્સ નીકળ્યો તે સોમાએ મોતીભાઈને બતાવ્યો મોતીભાઈ ગામમા હતા તેમણે મોઢેથી જ તેને હકીકત પૂછી સોમાએ જે હકીકત કહી તે ઉપરથી મોતીભાઈએ તેને તરત જ પેટલાદ મોકલ્યો અને આ બાબતમા યોગ્ય તજવીજ કરવા એક વકીલ મિત્ર ઉપર પત્ર લખી આપ્યો

સોમો પેટલાદ ગયો. વકીલે તેના ઉપરની સરકારી નોટિસ જોઈ. તેમાં તો લખ્યું હતું કે અમુક તારીખે જો સોમો કોર્ટમાં હાજર ન થાય તો તેને કેદ પકડવાનું વૉરંટ નીકળશે. વકીલે સોમાને તરત જ રવાના કર્યો, અને મોતીભાઈ ઉપર વસ્તુસ્થિતિની ચોખવટ કરતો કાગળ લખી આપ્યો. આ જાળમાંથી સોમાને બચાવવા મિત્રોની સલાહથી એક રસ્તો કાઢવામાં આવ્યો. સોમાને મોતીભાઈએ કશું રક્ષણ ન આપવું અને લેણદાર કેદનું વૉરંટ બજાવે તો બજાવવા દેવું, જેથી તેને ખાતરી થશે કે સોમાને કોઈનું રક્ષણ નથી. વૉરંટને પરિણામે સોમાને જેલમાં જવું પડે તેથી સોમાએ ગભરાવાનું નહોતું, કેમકે લેણદારે તેને જેલમાં રોજના છ આના પ્રમાણે ખોરાકીખર્ચ આપવું પડે છે અને જેલમાં તેને ઘરના જેવું જ — તેથીયે વિશેષ — સુખ મળવાનું હતું.

સોમો જેલમાં ગયો. ત્યાં એક માસ રહ્યો. લેણદારને સરકારી નિયમ પ્રમાણે સોમાને માટે રોજના છ આના ખર્ચવા પડ્યા. એક માસમાં જ લેણદાર થાક્યો. સોમાને છૂટો કરવા તેણે અરજી આપી. સોમો જેલમહેલમાં નિરાંતે દિવસો ગુજારતો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીના સૈનિકો કરતાંયે વધુ એકનિષ્ઠાથી ગરીબોના પોતાના અમન જીવનવ્રતનું પાલન તે જેલમાં કરતો હતો. તેને રોજનું છ આના ખર્ચ કરવાની છૂટ હતી. છતાં તે ભાગ્યે જ બે આના ખર્ચતો. અંતે માસ આખરે તેને નામે થોડાક રૂપિયા એકઠા થયા હતા. તે વડે જેલમહેલમાંથી નીકળતાં તેણે કપડાં ખરીદ્યાં અને એક માસના સંપૂર્ણ આરામ પછી શરીરે અને મને તાજો થઈ નવાં કપડાંથી સજ્જ થઈ તે પાછો આવ્યો.'

હરિજનો અને સોમા જેવા ગરીબો પછી મોતીભાઈની દયા અને સેવાનું સૌથી મોટું પાત્ર વિદ્યાર્થીઓ. વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસમાં અને સાહસ ખેડવામાં ઉત્તેજન મળે તે માટે મોતીભાઈ આંખો મીંચીને ખર્ચ કરતા. તેમાંયે વિદ્યાર્થી જેમ ગરીબ જેમ પછાત વર્ગનો, તેમ તેમની ઉદારતા વધુ બહાર આવતી. હરિજન ઉદ્ધારના ગાંધીજીના અને ઠક્કરબાપાના મહાન પ્રયત્નોએ તેમનામાં આ વૃત્તિને ખૂબ વધારી મૂકી હતી. તેઓ ગામમાંથી ઓછામાં

ઓછા એક હરિજનને ગ્રેજ્યુએટ બનાવવાની તેમની આકાંક્ષા હતી. તે માટે એક વિદ્યાર્થીને નડિયાદની હાઈસ્કૂલમાં ખાસ સગવડો આપી મૅટ્રિક સુધી પહોંચાડ્યો હતો, અને કૉલેજમાં પણ મોકલ્યો હતો. જેમ જેમ મોતીભાઈએ તેને મદદ કરી તેમ તેમ તે વિદ્યાર્થીના મગજમાં પવન ભરાતો ગયો. ગાંધીજીની હરિજન પ્રવૃત્તિને લીધે એવો પવન દેશમાં વાતો હતો. તેમાંથી આ વિદ્યાર્થીને પોષણ મળતું હતું. કૉલેજમાં ગયો, ત્યાંના વાતાવરણે એનામાં અસ્મિતા જગાડી. અને તેણે પોતાની જાતિના ઉદ્ધારની આશાથી વર્તવા માંડ્યું. તેને અસ્પૃશ્ય ગણી કોઈ વર્તન કરવા જાય તો તેની સામે ઘૂરકવાની અને ઝનૂની વર્તન કરવાની તેને આદત પડી' એ અને બીજા સંજોગોને લીધે તે અભ્યાસનું પોતાનું ધ્યેય ચૂક્યો અને કૉલેજના પહેલા વર્ષમાં નાપાસ થયો. મોતીભાઈએ તેને બીજી તક આપી. તેમાં પણ તે નિષ્ફળ ગયો. આખર તેને પોતાને ઘેર જવા દેવો પડ્યો.

*

વિદ્યાર્થીવર્ગ વિશે મોતીભાઈને મજબૂત શ્રદ્ધા હતી. તે શ્રદ્ધા ડગે તેવા પ્રસંગો તો રામજીમંદિરના 'ચરોતર બોર્ડિંગ હાઉસ'ના આરંભ ત્યારથી જ શરૂ થયા હતા. વિદ્યાર્થીને મનગમતા આપવામાં આવે તો તેનાથી તેનું ચારિત્ર ખીલે. વિદ્યાર્થીને શિક્ષા ન જ કરવી, વિદ્યાર્થીને જે જોઈએ તે સાધનો પૂરાં પાડવાં, વિદ્યાર્થીની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા ગમે તે જોખમ ખેડવાં — આ બધું મોતીભાઈ પોતાની રીતે અને ધાર્મિક ઝનૂનથી કરતા હતા. તેનો વિદ્યાર્થીઓ લાભ લેતા હતા. અને નવું ને નવું લાભની માગણી કરતા હતા. પણ એ લાભને પરિણામે તેમનામાં જે ચારિત્ર્યવિકાસ, જવાબદારીનું ભાન, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સેવાભાવ, સાદાઈ, અભ્યાસની તમન્ના, વગેરે ખીલવું જોઈએ તેમાંનું બહુ થોડું ખીલતું જણાતું હતું.

*

આમ છતાં મોતીભાઈ પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધા ગુમાવ્યા સિવાય કામ કર્યે જતા હતા. બીજી બાજુ, દેશમાં સ્વતંત્રતાની લડત કાયમ થઈ હતી. તેને આગળ ધપાવવા વર્ષોવર્ષ નવા નવા પ્રયત્નો થતા હતા. એ પ્રયત્નોમાં મોતીભાઈનું સ્થાન કયાં હતું, એ પ્રશ્ન

વિદ્યાર્થીવર્ગ અને યુવકવર્ગ સદા પૂછતો રહ્યો હતો. તે રાજકીય લડતમાં ભાગ નહિ લેવા બદલ અને વિદ્યાર્થીઓને તેમાં ભાગ નહિ લેવા પ્રેરવા બદલ તેમની જ સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની જ મદદથી આગળ વધતા યુવકોને તેમના પ્રત્યે અસંતોષ થતો અને તેમની સાથે ઘર્ષણો પણ થતાં. એ જ સંસ્થાઓમાં કામ કરી રહેલા શિક્ષકોને પોતાના સમજી તેમને પોતાના આદર્શોનો રંગ લગાડવા મોતીભાઈ કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરતા હતા પણ તેની અસર નહિ જેવી જ થતી એ સર્વથી મોતીભાઈને સ્પષ્ટ થતું હતું કે પોતે જ રચેલી સૃષ્ટિમાં પોતે અસ્થાને હતા.'

*

પોતે સ્થાપેલી બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેમને વર્ષોના જેવો જ અનુભવ થવા લાગ્યો હતો પ્રવૃત્તિઓ જન્માવી હતી, અને યુવકોમાં શ્રદ્ધા રાખી તેમને તે સોંપી હતી મદદ રહીને થાય તેટલી મદદો કરી હતી. અને સલાહ સૂચનાઓ આપી હતી કામ થયે ગયું હતું અને પોતે જ્યારે આગેવાની લેવા સારું તે થઈ ગયું હતું. પણ એ સર્વ સાથેનો પોતાનો સંબંધ છોડવાના હેતુથી આજ સુધી ચાલેલા વહીવટને સમજવા અને તેની સાફસૂફી કરવા તેમણે ઊંડા ઊતરી તેની તપાસ કરી, તો તેમાં તેમણે નહિ કલ્પેલી એવી પ્રગતિરોધક સ્થિતિ જણાઈ. એકેએક કામમાં, નાનામાં નાની વિગતમાં સેવાભાવ, ચારિત્રશુદ્ધિ, બારીક કરકસર અને પ્રગતિના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વર્તના ટેવાયેલા અને બીજાને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રેરનાર મોતીભાઈને પોતાની જ પ્રવૃત્તિઓની આ સ્થિતિ જોઈ આઘાત લાગ્યો હિંમત રાખી તેમણે તેના ઉકેલ શોધવા માંડ્યા એકેએક ઉકેલ કર્યા પણ ખરા, છતાં ધર્મસંકટો એક પછી એક આવી ખડાં થવા લાગ્યાં

*

કોંગ્રેસ સરકાર આવવાથી દેશસેવાનાં સ્વપ્નો ફળીભૂત થવાની તેમને અપૂર્વ આશા બંધાઈ તે માટે તેમણે ચરોતરના યુવકોને અપીલો કરી, કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓને મળી તેમને મદદ આપવાની ઇંતેજારી બતાવી, પણ તેમના જ વિદ્યાર્થીઓ તેમની સાથે હાથ મિલાવવા તૈયાર જણાયા નહિ છતાં સરકારી યોજનાઓને પોતાના

અનુભવનો લાભ મળે તે માટે પોતે પોતાની સેવા આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી અને પોતાની રીતે લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ એક પછી એક શરૂ કર્યે ગયા.

*

આમ પ્રવૃત્તિઓ વધતી જતી હતી અને થાય તેટલી સેવા કરી લેવાની ધગશ સંતોષાતી હતી. પણ એ સર્વના પરિણામ ઉપર નજર ફેંકતા લોકસ્થિતિનું દૃશ્ય સંતોષકારક નહોતું લાગતું. આ વિષે એક વર્ષ ઉપર હરકુંવરબાપાને લખેલા એક પત્રમાં લાક્ષણિક નિખાલસતાથી મોતીભાઈએ લખ્યું હતું (તા. ૭-૯-'૩૭):

'એક વર્ષ કામનું પૂરું થયું, છતાં હજી ચોક્કસ દિશા નક્કી થઈ શકતી નથી. પ્રયોગો ચાલે છે, પ્રયત્નો થાય છે, પણ સફળતા મળવા બહુ સંભવ ઓછો છે. ગોખલેજીએ જમીન ખેડી. ઢેફાં ભાંગવાનું કામ આપ અને નેતાઓ કરો છો. વાવણી પણ કોઈ કરશે. લણવાનું કામ બીજા કરશે, અને ભોગવનાર કદાચ હવે પછી જન્મશે. મારે આ પ્રદેશમાં હજી પડતર જમીન ભાંગવાનું કામ કરવાનું આવ્યું છે. એટલું કરતાં આવડે અને કામમાં ધીરજ રહે તો તેટલાથી સંતોષ છે.

ભાઈ . . સાથે એક રાત્રિ ગાળી, ગૃહઉદ્યોગો અને ગ્રામ-ઉદ્યોગો સંબંધી વાતચીત કરી. તેમના વિચારે, આ દેશમાં કોઈ 'સેન્ટ્રલ ઇન્ડસ્ટ્રી' મોટા પાયા ઉપર જામે નહિ ત્યાં સુધી ગૃહઉદ્યોગો શક્ય નથી. જાપાનના ગૃહઉદ્યોગો તે જ ધોરણે ચાલે છે.

મારી મુશ્કેલીઓ નવા ઉદ્યોગો જમાવવામાં તો બહુ ભારે છે એ સમજું છું; પણ હાથવણાટનો ઉદ્યોગ સજીવન કરવામાં પણ કંઈ જ થઈ શકતું નથી, એ બહુ દુઃખની વાત છે. ઘણી બાબતોમાં માથું મારું છું, એટલે એક પણ સંગીન કાર્ય ચોક્કસ સ્વરૂપમાં થઈ શક્યું નથી, એમ લાગે છે. અને બધા ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું છોડી શકતો નથી. જે તે વખતે જે હાથમાં આવે તે લઉં છું; અને કામ એટલાં બધાં મળી આવે છે કે દિવસના કલાક ઓછા પડે છે. 'બી પી.' (બ્લડ પ્રેશર — લોહીનું દબાણ)ના કારણે શરીર પણ સાચવવું પડે છે. આ બધું તો ઠીક ઠીક ચાલ્યા કરે છે, પણ મારે માટે દુઃખ અને ચિંતાનો વિષય નીચે પ્રમાણે છે:

લોકો આફતમાં અને જુગારમાં ખુવાર થાય છે પોલીસ લાંચ મળવાના કારણે અને કર્તવ્યવિમુખ હોવાથી કંઈ જ કરી શકતી નથી ગામડાના લોકનેતાઓ પ્રમાદી, સ્વાર્થી અને અજ્ઞાન હોવાથી સત્તા ગુમાવી બેઠા છે, એટલે તેઓ કંઈ જ કરી શકે તેમ નથી કોઈક જ ગામ કુસંપ વિનાનું હશે સરકાર દરબારે ચડી ભારે ખુવાર થાય છે લગ્નમરણોના ખર્ચોમાંથી પણ લોકો ઊગરી શકતા નથી યજ્ઞ, ગંગાપૂજા, વાસ્તુ શ્રાદ્ધ, એવા ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તો ખર્ચો લોકો કર્યે જ જાય છે આ બધી બાબતોમાં જ્યાં સુધી ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી આરોગ્ય, સહકાર, ગૃહઉદ્યોગ પછાત કોમોની સુધારણા, વગેરે વગેરે પ્રશ્નો સારી રીતે છેડી શકાતા નથી અને પોતાને જ લાગી આવે છે કે બીજી દિશાના પ્રયત્નો બહુ પરિણામ નથી લાવી શકતા

દાખલા તરીકે પેટલાદ મહાલના એક એક ગામમાં શાળા છે, પુસ્તકાલય છે, ઔષધાલય છે, ગ્રામપંચાયત છે, સહકારી મંડળી છે, દેવમંદિર છે અને સામાન્ય રીતે લોકો સુખી છે છતાં તાલુકો કોઈ એક સારી બાબતમાં આગળ વધતો નથી, કારણ કે એક બીજાને મદદ કરીને આગળ વધવાનું કોઈ સમજ્યું નથી નવી દૃષ્ટિએ કોઈ ગામને આદર્શ કહીએ એવું ગામ જણાતું નથી જેમને આપણે ગામના સાચા, સારા નેતાઓ ગણીએ તેઓ પ્રામાણિક નથી અને યુવકોની દૃષ્ટિ જુદી દિશા તરફ ગઈ છે એમનામાં જે સાદાઈ જોઈએ, સેવાના કામો માટે જે ધગશ જોઈએ, નવું જાણવાની જે જિજ્ઞાસા જોઈએ અને સેવાભાવ અને સ્વાર્થત્યાગ જોઈએ, તેમાનું ઘણું ઓછું જોવામાં આવે છે સેવાભાવી યોગ્ય શિક્ષકો મહેલાઈથી મળી શકતા નથી એટલે વસ્તુસ્થિતિમાં કંઈ જ ફેર પડતો નથી છતાં કાર્ય તો એક યા બીજી રીતે થયે જ જાય છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ પ્રગતિ દેખાયે જાય છે '

૧૨

છેલ્લા વર્ષનો કાર્યક્રમ

(તા. ૨૫-૧૨-'૩૮ સુધી)

બૅંક અને રેલસંકટ મકાન બાંધનારી મંડળીની સભાઓ પછી થોડા દિવસે દિવાળી આવી. તે દિવસોમાં બેસતા વર્ષને દિવસે મોતીભાઈએ ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ વસો ગામને માટે નવા વર્ષનો કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો.

વસો ગામને નવા જમાનાનું નમૂનેદાર ગામ બનાવવા તેમણે ૫૦ વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્નો કર્યા હતા. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન આ પ્રયત્નો વીજળીવેગે વધારી દીધા હતા. અને એક વર્ષ પછી એ સર્વ પ્રયત્નો તે છોડવા માગતા હતા. એટલે આ વર્ષની સભામાં તેમણે ગામની પ્રગતિ માટે કરવાનાં કામોની લાંબી યાદી રજૂ કરી:

૧. ઑનરરી મૅજિસ્ટ્રેટની નિમણુક.
૨. દવાખાનામાં દર્દી માટેના એક ખંડની જરૂરિયાત.
૩. સ્ટેશન માટે વેઇટિંગ રૂમ.
૪. સરકારી રેસ્ટ હાઉસની જરૂર.
૫. દવાખાના માટે સુધરાઈએ આપવો પડતો રૂા. ૯૦૦નો વાર્ષિક ફાળો ઘટાડવાની જરૂરિયાત.
૬. ગોપાળદાસ બાગમાં ૫૦ બાંકડાની ગોઠવણ.
૭. સંકટનિવારણ ફંડ.
૮. જ્ઞાનસપ્તાહ: ધર્મ, કેળવણી, પુસ્તકાલય, સહકાર, સુધરાઈ, વેપારઉદ્યોગ ને પછાત કોમો: એ વિષયો ઉપર જાહેર ભાષણો.
૯. 'સુધરાઈ સહાયક મંડળ'ની ખિલવણી
૧૦. સાર્વજનિક ક્રીડાંગણ અને વિશ્રાંતિસ્થાન.
૧૧. ખેતીસહાયક યોજના: બી, ખાતર, ઓજાર, પ્રવાસ, ઓછે વ્યાજે નાણાં, વગેરે.

૧૨ વણાટસહાયક યોજના
૧૩. નાના કારીગરોને બેંકની સહાય
૧૪ યુવક મંડળ, વિદ્યાર્થી મંડળ વા સેવા મંડળ દ્વારા જનસેવાના કામો
૧૫ કુસંપનિવારણ (લવાદ) મંડળ
૧૬. ટ્રસ્ટી મંડળ
૧૭ પ્રગતિ મંડળ
° . સરકારી ગુજરાતી શાળા માટે મકાન
૧૯ સુધરાઈ માટે સ્થાનિક અધ્યક્ષ
૨૦ સ્વતંત્ર પ્રસૂતિગૃહ થતા સુધી કામચલાઉ પ્રસૂતિગૃહ
૨૧ કન્યાશાળાનું મકાન
૨૨ કન્યાવિદ્યાલયની ખિલવણી
૨૩ સ્વતંત્ર પ્રસૂતિગૃહ
૨૪ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયના મકાનનો વધારો
૨૫ કન્યા વ્યાયામ મંદિરની ખિલવણી.

આ બધા કામો માટે મોતીભાઈએ યોજનાઓ વિચારી રાખી હતી નાણાં મેળવવાના માર્ગ શોધી મૂક્યા હતા અને ભૂમિકા રચી રાખી હતી આ કામો કરવા માટે ગામના સર્વ કાર્યકર્તાઓનો, સંસ્થાઓનો, જ્ઞાતિઓનો, અને સરકારનો સહકાર જરૂરી હતો એ સહકાર મળે તે માટે તેમણે પોતાની જાત અને પ્રતિષ્ઠાને ભોગે પ્રયત્નો કર્યાં હતા પણ થોડાક જુનવાણી લોકોએ તેમને ફાવવા દીધા નહોતા કુસંપ અને વેરઝેરથી માણસ પોતે પોતાની જાતને તેમ જ બીજાને કેટલું બધું નુકસાન કરે છે તેના નમૂના મોતીભાઈએ જાહેર કરેલી વસોના કરવાના કામોની યાદીની કેટલીક વિગતોના ઇતિહાસમાં મળી રહે છે એ કારણે જ એમાંની કેટલીકનો ટૂંક ઇતિહાસ અહીં નોંધીશું

ગામમાં ગરીબ અને પછાત વર્ગને સુખસગવડ મળે, ન્યાય મળે અને તેમના હિતના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરી તેનો નિકાલ થાય તે માટે ગામની સુધરાઈનું તંત્ર ચારિત્ર્યવાન અને સેવાભાવી લોકોના હાથમાં હોવું જોઈએ, એમ સમજી મોતીભાઈએ સારા, સમજુ અને

પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને તેમાં સભાસદ થવા પ્રેર્યા હતા એ સભાસદોએ સુધરાઈનો વહીવટ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો એટલે દ્વેષીના લોકોએ એનો વિરોધ કર્યો એ વિરોધનો સામનો થયો એટલે એ સામનો કરનાર સભાસદો, મોતીભાઈ, અને તેમનું કેળવણી મંડળ અને યુવક મંડળ સૌની વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય ચાલ્યું આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સુધરાઈના સભાસદોમાં ઝઘડા અને પક્ષ જામ્યા એક પ્રશ્નને કારણે આ ઝઘડો ખૂબ વધી પડયો અને સુધરાઈ દ્વારા ગામની સેવા કરવાના શુભ હેતુથી જ એમાં જોડાયેલા એના ઉપાધ્યક્ષ ઉપર વિરોધી લોકોએ કંઈ કંઈ આરોપો મૂક્યા સરકાર મોતીભાઈની સલાહથી એ ઉપાધ્યક્ષને 'ઑનરરી મૅજિસ્ટ્રેટ' નીમવાનો વિચાર કરેલો તે આ આરોપોને કારણે માંડી વાળ્યો આ આરોપોમાં એક એ હતો કે ઉપાધ્યક્ષે સિદ્ધાંતને કારણે કોઈક બાબતનો વેરો ભર્યો નહોતો મોતીભાઈને આ વાતની ખબર પડી તે તરત જ તે ગૃહસ્થ પાસે દોડી ગયા હકીકત જાણી અને આરોપ ખોટો હતો તેની ખાતરી કરી છતાં ગામમાં સંપ થાય તે માટે વેરો ભરી દેવાની સૂચના કરી ઉપાધ્યક્ષ સાહેબ પોતે ન ભરે તો મોતીભાઈ જાતે ભરે એમ પણ સૂચવ્યું પણ એમ કરે તો આરોપ કબૂલવા જેવું થાય એટલે ઉપાધ્યક્ષ સાહેબે તેમ કરવા ના પાડી અને મોતીભાઈના અથાગ પ્રયત્ન છતાં ગામને તે ગૃહસ્થની સેવા મળતી બંધ થઈ અને તે સાથે ગામને સરકાર તરફથી 'ઑનરરી મૅજિસ્ટ્રેટ'નું પદ મળવાનું પણ અટકી પડ્યું '

આ બનાવ ૧૯૨૪માં બનેલો ત્યારથી વસો ગામમાં વેરઝેર અને પક્ષાપક્ષી કાયમ થયાં હતાં એ મટાડવા મોતીભાઈ પ્રયત્નો કર્યા જ કરતા હતા અને દ્વેષીલા લોકો એમની સામે અને એમના કામો સામે કાદવ ઉડાડ્યે જતા હતા

*

મોતીભાઈનું કેળવણી મંડળ અને બૅંક — એ બેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ટીકા અને નિંદાને પાત્ર બની રહી હતી એક આક્ષેપ એ હતો કે, 'બૅંકથી શો ફાયદો? બૅંક તો ખેડૂતો માટે કાઢી હતી, અને ખેડૂતોને તો કંઈ લાભ થતો નહોતો'

આ આક્ષેપ ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ પછી જોરભેર અને વાતવાતમા થવા લાગ્યો મોતીભાઈ એક દિવસ ખેડૂતોને જઈ મળ્યા. તેમની સાથે વાતો કરી

'તમારે કેવી મદદ જોઈએ?'

'અમને ઓછા વ્યાજે નાણા મળવા જોઈએ'

ઓછા વ્યાજે તમને નાણા આપી શકાય તે માટે બેકને થાપણો કોણ આપે? તમારામાથી કોઈ આપવા તૈયાર છે?'

ખેડૂતો શો જવાબ આપે?

મોતીભાઈએ બીજો ઉપાય સૂચવ્યો

'ચાલો, એક બીજો રસ્તો દેખાડુ આપણે ખેડૂતોને મદદ કરવા એક સ્વતત્ર મડળી કાઢીએ તે માટે તમારામાથી અગિયાર જણ સભાસદ થાય એવુ કરો એ મડળીને રૂ ૧૦,૦૦૦ બેક ધીરે એવી વ્યવસ્થા હુ કરીશ '

તેનો પણ કઈ જવાબ ખેડૂતો ન આપી શક્યા વર્ષો સુધી મોતીભાઈએ રાહ જોઈ 'કેળવણી મડળે કે બેકે ખેડૂતો માટે શુ કર્યુ?' એમ પૂછનાર અને નિંદા કરનારમાથી કોઈ મોતીભાઈની યોજનામા જોડાવા આગળ આવ્યુ નહિ નિંદા થયા કરી, અને મોતીભાઈ એ નિંદાનો સામનો નિંદાથી કરવાને બદલે ખેડૂતોના લાભની યોજનાઓ થઈ શકે તેની રાહ જોવા લાગ્યા

આખરે બેકના પ્રમુખપદેથી તેમણે ખેડૂતો અને કારીગરો બનેના લાભની યોજનાઓ શરૂ કરાવી અને તેને કાયમ કરવા બેકના નિયમોમા ફેરફાર કરાવવા તથા સ્વતત્ર સહકારી મડળીઓ કાઢવા તૈયારી કરી

ગામની પ્રગતિ માટે થયેલા બધા પ્રયત્નોમા મોતીભાઈને એક મહાન ખામી ખૂચતી હતી — તે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના પ્રયત્નોની તે માટે તેમણે નિવૃત્તિ પછીના બે વર્ષોમા ઝડપથી કામ લીધુ હતુ. મહિલા પુસ્તકાલય કન્યાવિદ્યાલય, અને કન્યાશાળાનુ મકાન — આ ત્રણેય પ્રશ્નો એકી સાથે ઉપાડ્યા હતા અને તે લગભગ ઉકેલાયા હતા કન્યાશાળાના મકાન માટે નાણાની યોજના થઈ હતી કન્યાવિદ્યાલયના નિભાવ માટે નાણા મેળવવાની જરૂર હતી આ

ખાતે વાર્ષિક રૂ. ૨,૦૦૦ જોઈએ. તે મેળવવા તેમણે વાર્ષિક સો સો રૂપિયા આપવા ગામના યુવકોને વિનંતી કરી અને તેવાં દશ નામ મેળવી લીધાં. કન્યાવિદ્યાલય સ્થપાયું તે જ અરસામાં (તા. ૧૬-૧-'૩૮) એ કામમાં રસ લઈ રહેલા વસોના ચુનંદા નાગરિક મણિભાઈ મોતીભાઈ અમીન ગુજરી ગયેલા. તેમના સ્મારક માટે રૂ. ૩,૦૦૦ એકઠા થયેલા, તે આ કન્યાવિદ્યાલયના નિભાવ માટે ગામલોકોએ ટ્રસ્ટ તરીકે સોંપ્યા અને કન્યાવિદ્યાલય સાથે એ સદ્ગત આત્માનું નામ જોડવાનું ઠરાવ્યું (તા. ૨-૪-'૩૮). આ સાથે જ એ કન્યા વિદ્યાલયને અંગે કન્યા વ્યાયામ મંદિર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને કન્યાશાળાનું મકાન બંધાયા પછી ગામની કન્યાકેળવણી માટે કરવાના પ્રયત્નોની રૂપરેખા વિચારાવા લાગી.

સ્ત્રીઓની સેવા માટે બીજો મહાન પ્રશ્ન પ્રસૂતિગૃહ બાંધવાનો મોતીભાઈએ વર્ષોથી ઉપાડ્યો હતો. આ માટે સરકાર તરફથી મળતી સવલતોનો અભ્યાસ કરી તેમણે સૌથી પ્રથમ વસોના સરકારી દવાખાનાને અંગે કેળવાયેલી દાયણની નિમણૂક થાય તે માટે તજવીજ કરી હતી. આ તજવીજને પણ વિઘ્નો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં.

હકીકત એ હતી કે દાયણની નિમણૂક ખાતે વાર્ષિક રૂ. ૭૨૦) ખર્ચ થાય. તેની અર્ધી રકમ ગામે આપવી જોઈએ. આ રકમ કોણ આપે એ પ્રશ્ન હતો. તે માટે મોતીભાઈએ એવો રસ્તો કાઢેલો કે રૂ. ૯૦) સુધરાઈ આપે અને રૂ ૯૦) મોતીભાઈ લાવી આપે. આ યોજના સુધરાઈએ સ્વીકારેલી. છતાં વહીવટી ભૂલને કારણે એનો અમલ થતો અટકેલો. એ ભૂલ સુધરાવતાં મોતીભાઈને ઘણી મહેનત પડી, છતાં તેમણે પ્રયત્ન જતો ન કર્યો, અને દાયણની નિમણૂક કરાવી ત્યારે ઝંપ્યા. ના, ઝંપ્યા નહિ, પણ વધારે પ્રયત્નશીલ બન્યા. એક બાજુથી એ દાયણનો લોકો લાભ લે તે માટે પત્રિકાઓ લખી પ્રગટ કરી, ગામમાં જુદા જુદા લત્તામાં બાપણો ગોઠવ્યાં. આ કામને અંગે સરકારી ધારાધોરણો મેળવી પ્રગટ કર્યાં, અને બીજી બાજુ દાયણની સેવાનો લોકોને સદા લાભ મળે તે માટે દવાખાનાને અંગે પ્રસૂતિગૃહ બાંધવાની યોજના વિચારી તે માટે નાણાં મેળવવા તજવીજ શરૂ કરી. આ માટે રૂ. ૪,૦૦૦)

સુધરાઈ પાસેથી વ્યાજે મેળવવા, રૂા. ૧૨,૦૦૦) ગામમાંથી ધર્માદા મેળવવા અને બીજા તેટલા સરકાર આપે — એમ ઠર્યું અને તે પ્રમાણે ગોઠવણ પણ થઈ ગઈ.

*

આ પછી ગામની કેળવણી માટે સૌથી તાત્કાલિક ઉકેલ માગતો પ્રશ્ન સરકારી અંગ્રેજી શાળાને કેળવણી મંડળના વહીવટમાં લઈ લેવા વિષે નિર્ણય કરવાનો હતો. આ નિર્ણય વર્ષો પહેલાં થવો જોઈતો હતો. પણ એમ થાય તો સરકારી શાળામાં નોકરી કરતા ગામના શિક્ષકોને ઘેર બેસવું પડે તેમ હતું. તે આફતમાંથી બચવા મોતીભાઈ એ પ્રશ્ન સામે ઉદાસીન રહેતા હતા. પણ દિવસે દિવસે સ્થિતિ એવી થતી ગઈ કે સરકારે જ એને બંધ કરવાની દરખાસ્ત મૂકી. મોતીભાઈએ ગામના લોકોની સભા ભરી. સરકારની આ દરખાસ્ત ઉપર વિચાર કર્યો. અને આખરે સરકારી શાળાનો વહીવટ અમુક શરતોએ કેળવણી મંડળ સ્વીકારે એમ ઠર્યું.

*

આ પછી સરકારી ગુજરાતી શાળાની સુધારણાનો પ્રશ્ન હતો. એ શાળાની મુલાકાત લઈ તેની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન મે માસમાં ગિજુભાઈનો શિક્ષણવર્ગ ભરાયો ત્યારે મોતીભાઈએ લખ્યું હતુ. એ પ્રશ્નના નિકાલ માટે હજારો રૂપિયાની જરૂર હતી. એ ક્યાંથી મેળવવા એ પણ વિકટ પ્રશ્ન હતો. છતાં મોતીભાઈએ એને પણ હાથમાં લીધો.

*

આ ઉપરાંત સંકટનિવારણ, કુસંપનિવારણ, સેવાનાં કામો, વગેરે પ્રશ્નોને માટે કાયમની યોજનાઓ કરવાની પણ તૈયારી કરી હતી અને એ સર્વ સારી રીતે થયે જાય તે માટે ગામના આગેવાનો અને કાર્યકર્તાઓના સહકાર અને વિચારોની આપલેની કાયમી યોજના તરીકે ગામને માટે 'પ્રગતિમંડળ'ની યોજના પણ ઘડી હતી.

*

જેમ વસોને માટે તેમ પેટલાદ તાલુકાને માટે અને ચરોતર પ્રદેશને માટે યોજનાઓ વિચારાતી હતી. પેટલાદ તાલુકા માટે 'પ્રગતિમંડળ'નો ખરડો તૈયાર પણ કર્યો હતો, અને ચરોતર પ્રદેશને

માટે હરિપુરાથી આવ્યા પછી બીજી પુસ્તકાલય પરિષદ આણંદમાં ભરવાની તૈયારીઓ જોશભેર ચાલતી હતી. આ અરસામાં મુંબઈ પ્રાંતની સરકારે પ્રૌઢશિક્ષણના પ્રચાર માટે રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખર્ચવાની યોજના જાહેર કરી, અને તેની વ્યવસ્થા માટે 'પ્રૌઢ-શિક્ષણ સમિતિ' નીમી. આ સમિતિના કાર્યક્રમમાં અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર સાથે પુસ્તકાલયોનો પ્રચાર કરવાનો પણ કાર્યક્રમ હતો એ જોઈને મોતીભાઈને ઉત્સાહની પાંખો ફૂટવા લાગી અને ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે સરકારે શું કરવું જોઈએ તે માટે તેમણે સૂચનાઓ લખી લાગતાવળગતાને મોકલી, અને આ રીતે પોતાની સેવા આપવાની તત્પરતા બતાવી 'પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ'માં પોતે માગીને સભ્ય થયા, અને એ સમિતિના સભ્યો ગુજરાતને પ્રવાસે આવ્યા ત્યારે તેમને ચરોતરની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવવા તેમને માટે ચરોતરનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો.

આ પ્રવાસમાં મોતીભાઈએ ચરોતરની પ્રગતિનું માપ પહેલી વાર જોયું. અને પ્રવાસ પૂરો થયે તેનું વિગતવાર વર્ણન તેમણે લખી 'ચરોતર'માં પ્રગટ કર્યું (તા ૨૬–૧૧–'૩૮). આ પછી થોડા દિવસે મુંબઈમાં અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદ ભરાવાની હતી. એ પરિષદમાં જવાના મોતીભાઈએ જીવનભર સ્વપ્નો સેવ્યા હતા, પણ તક મળતી નહોતી. તે આમ એમએમ મળી ગઈ, એટલે હરખભેર તે મુંબઈ ઊપડ્યા (તા ૨૪–૧૨–'૩૮).

મોતીભાઈ અમીન

ખંડ ૬ઠ્ઠો

વિરામ

(જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯)

ત્યાં ગહેરમાં બધુંય મળશે. પણ પૈસા ખર્ચતાંય ન મળે તેવી એક વસ્તુ છે — અને તે તમારાં બધાંનો સહવાસ.

(વસો છોડતા, તા. ૧૯-૧-'૩૯) સ્વ. મોતીભાઈ અમીન

અંતિમ ઇચ્છાઓ

૧. હું પરમ શાંતિ અનુભવું છું. મારા મનમાં કંઈ જ ચિંતા વા ઉદ્વેગ નથી. મારે જેની ચિન્તા હતી તે મારી પત્ની મારી આગળ ગઈ છે તેથી, અને મારાં જે કામો છે તે જે માણસોના હાથમા છે તેમનામા મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એટલે, અત્યારે અંતઘડીએ મને ઈશ્વર અને આધ્યાત્મિક વિચારો વિના બીજું કંઈ જ સાંભરતુ નથી.

૨. હું અપુત્ર હોવા છતાં, મારા કુટુંબીઓએ અને મિત્રોએ મારી જે સેવા અને શુશ્રૂષા કરી છે તે વિચારુ છું ત્યારે મને લાગે છે કે મારે અનેક પુત્રો છે. તેમની મારા પ્રત્યેની મમતા અને સ્નેહની લાગણીનો બદલો હું વહેલો વાળી શકું તે જ એકમાત્ર ઇચ્છા છે.

૩. મને અત્યારે પરમ શાંતિ હોવાનું એક કારણ એ છે કે, મને મળ્યા છે તેવા પ્રામાણિક અને ભાવનાશાળી મિત્રો અને સાથીદારો બહુ જ થોડાને મળ્યા હશે. મારા મિત્રોએ અને સાથીદારોએ મારા પ્રત્યે જે વફાદારી બતાવી છે તે બદલ તેમનો બધાનો હું આભાર માનુ છુ અને વસોના લોકોએ તેમને ન રુચે તેવા મારા કેટલાક સામાજિક વિચારોને નિભાવી લઈ મારા કાર્યોમા જે સાથ આપ્યા કર્યો છે અને બીજાં ગામોની માફક મારા કાર્યોમા ભારે વિઘ્નો નથી નાખ્યાં તે બદલ વસોના લોકો પ્રત્યે મારા તરફની આભારની લાગણી વ્યક્ત કરુ છુ.

૪. વસોમા કોઈ દુઃખી હોય, કોઈના ત્રાસથી વા જુલમથી પીડાતો હોય વા નિરાધાર હોય, તેને આશરો આપવાનું કાર્ય મને વધુ પ્રિય હતું. મારી પછીના લોકો જેમને મારા પ્રત્યે લાગણી હોય તેમણે મારુ એ કામ ચાલુ રાખવું અને દુઃખીને રાહત આપવાની યોજનાઓ કરવી એ જ મારી અંતિમ ઇચ્છા અને સંદેશો છે.

૫. કેટલાક લોક એમ કહે છે કે વસોમાં અને ચરોતરમાં જે પ્રવૃત્તિઓ છે તે હું છું ત્યાં સુધી જ ચાલવાની છે. આ માન્યતા ખોટી પાડવાની અને મારાં કાર્યો નિર્વિઘ્ને ચાલ્યાં કરે તે જોવાની મારી ભલામણ મારા મિત્રોને પહોંચાડશો. મારા સાચા મિત્રો એટલું તો જરૂર કરે કે મારી પ્રવૃત્તિઓ મરી ન જાય તે જુએ.

૬. વસોને મેં મારુ ગણ્યું છે. વસોની આબરૂ ને પ્રતિષ્ઠા વધઘટ તે મારી જ આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા વધીઘટી એમ સમજતો હતો. હવે હું મારુ વસો મારા મિત્રોને સોંપતો જાઉં છું અને તેની ઉન્નતિ અને આબાદી માટે તેઓ સદા જાગ્રત રહે તેવી મારી ભલામણ છે.

તા. ૨૭, ૨૮, ૨૯, જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯ — **સ્વ૦ મોતીભાઈ અમીન**

૧

રૂપબા — અવસાન

(તા. ૨૯-૧૨-’૩૮)

છેલ્લા થોડા માસથી મોતીભાઈની મુંબઈ — પૂનાની મુલાકાતો વધી પડી હતી. તે કૉલેજમાં ભણતા ત્યારથી પૂના તેમની પ્રેરણા-ભૂમિ બન્યું હતું. પાછળથી ‘ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી’ નીકળતાં અને ઠક્કરબાપા સાથે પરિચય થતાં તે એક યાત્રાનું ધામ બન્યું હતું. અને વખત જતાં ઠક્કરબાપા સાથેનો સંબંધ ગાઢ થતાં પૂના મોતીભાઈનું વિશ્રામસ્થાન બન્યુ હતું. કામ કરતાં થાક લાગે, મુશ્કેલીઓ મૂંઝવતી હોય, નવું નવું જાણવાની ઇચ્છા થાય, પ્રેરણા કે શ્રદ્ધા ખૂટી પડતી લાગે ત્યારે, એક બાળક જેમ માતા પાસે દોડી જાય તેમ, મોતીભાઈ ‘સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી’માં ઠક્કરબાપા પાસે દોડી જતા અને ત્યાં થોડા દિવસ રહી શરીરે અને મને પ્રફુલ્લ થઈ પાછા ફરતા.

આ તીર્થયાત્રા બે દશકા સુધી ચાલ્યા પછી આ વર્ષે એ યાત્રાના ધામમાંથી ધર્મપ્રચાર — એમનો ધર્મ એટલે પુસ્તકપ્રચાર — નો પેગામ નીકળ્યો હતો. તેને મદદ કરવા તે દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા. મુંબઈ સરકારે તેમની સેવાઓનો લાભ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, અને જાન્યુઆરી ૧૯૩૯માં એ સરકારના વડા પ્રધાન નામદાર ખેર સાહેબને પ્રમુખપદે આણંદમાં બીજી પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવાની હતી. એટલે મુંબઈ જઈ સરકારની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ વિષેની નીતિ, યોજના, વગેરેની માહિતી મેળવી પરિષદ દ્વારા ગુજરાતની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો ભાવિ કાર્યક્રમ નક્કી કરવાનો હતો. આ ઉપરાંત ‘પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ’ના કામને વેગ આપવા સલાહસૂચનાઓ આપવાની હતી, અને ચરોતરમાં એ સમિતિના કાર્યક્રમનો અમલ થાય તે માટે યોજનાઓ વિચારવાની હતી. વળી આ અરસામાં ‘ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ લિ.’ના વધુ શેર ભગવવાનું કામ ચાલતું

હતું, અને એ મંડળીને ધોરણે ગુજરાત પ્રાંત માટે 'વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંડળ' કાઢવાની યોજના વિચારાતી હતી. એક જ વર્ષ કામ કરવાનું બાકી હતું છતાં, પોતાને સૌથી વધુ પ્રિય એવાં પુસ્તક-પ્રચારની અને વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરવાની યોજનાનાં કામો જો પોતાની મદદથી ગુજરાતભરમાં વ્યાપે તેમ હોય તો, પ્રવૃત્તિમય જીવનનો કાર્યક્રમ લંબાવવો એમ પણ મનમાં સંકલ્પ થઈ ચૂક્યો હતો.

અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદ પૂરી થયે મુંબઈમાં આ સર્વ કામોના નિર્ણયો થવાના હતા અને કાર્યક્રમો ઘડાવાના હતા. પણ વિધાતાએ બીજું જ નિર્મ્યું હતું.

પરિષદનું કામ એ દિવસ ચાલ્યા પછી ત્રીજે દિવસે મોતીભાઈને ઓચિંતો તાર મળ્યો. તેમાં તેમનાં પત્ની રૂપબાની ગંભીર માંદગીના સમાચાર હતા. એટલે મનના મનસૂબા છોડી તરત વસો દોડવું પડ્યું!

*

ઘેર આવીને જોયુ તો રૂપબાની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાતી હતી. આંખો વર્ષોથી નબળી પડી ગઈ હતી, અને બીજી ઇંદ્રિયો એક પછી એક ઘસાતી જતી હતી.

કેટલાક વખતથી તો શરીર છેક નરમ રહેતુ. મોતીભાઈએ એમની સેવા માટે નોકરચાકરોની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને વિદ્યાર્થી-રસોઇયા રાખી ઘરમાં પુત્રપુત્રીઓની ખોટ પૂરી હતી. છતાં એમાંથી કોણ પહેલું રજા લેશે એ નક્કી નહોતું. એટલે બંને એકબીજાના ભાવિની ચિંતા કરતાં અને બધા સંજોગોનો વિચાર કરી એમણે સમજપૂર્વક નક્કી કર્યું હતું કે રૂપબા મોતીભાઈ પહેલાં જાય તો રૂડું થાય.

*

મોતીભાઈ અને રૂપબાનું લગ્ન બંનેની બાલ્યાવસ્થામાં થયેલું. એ અવસ્થાથી જ મોતીભાઈ પાટીદાર જ્ઞાતિના 'વહુ' સાથેના વ્યવહારની ગલીકૂંચીઓનો મર્મ સમજતા થયેલા. અને તેમાંથી પોતાની પત્નીને બચાવી લેવાની તેમને ચીવટ પેઠેલી. જેમ જેમ ઉમ્મર વધતી ગઈ અને પુસ્તકોમાંથી નવા નવા વિચારોની પ્રેરણા મળતી ગઈ, તેમ તેમ તેમણે પત્નીનું કુરિવાજોથી રક્ષણ કરવાનું અને તેને પોતાના આદર્શો અને વિચારોનો રંગ લગાડવાનું વિકટ કામ

કુનેહથી અને દઢતાથી કરવા માંડેલું. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયે પાટણ નોકરીએ ગયા ત્યાં એ કામ ચાલુ રાખેલું. પણ પાટણથી પેટલાદ બદલી થતાં ત્યાં પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી વધી કે રૂપબા તેમાં ભુલાઈ જવા લાગ્યાં! એ દિવસોમાં મોતીભાઈને પ્રજા નહિ હોવાને કારણે તેમને ફરી લગ્ન કરાવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. તેનો મોતીભાઈએ મક્કમતાથી સામનો કર્યો અને પોતાના આદર્શોની સૌને ખાતરી કરાવી. આ અરસામાં જ પેટલાદથી વડોદરા બદલી થઈ. ત્યાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અવકાશ ઠીક મળતો. તેનો લાભ લઈ મોતીભાઈ રૂપબાની સાથે વિચારોની આપલે કરવા, અને તેમને શિક્ષણ આપવા દરરોજ રાત્રે એકબે કલાક તેમની સાથે ગાળતા.

*

શિક્ષણનો આ ક્રમ વડોદરાના રામજીમંદિરમાં વર્ષો સુધી ચાલ્યો હતો. માતુશ્રી જીબા તથા હરિકાકા કેટલાંક વર્ષથી ગુજરી જવાને કારણે આ વર્ષોમાં વડીલવર્ગમાં હરખાબા એકલાં જ રહ્યાં હતાં. તે ચુસ્ત વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતાં, એટલે નાહવાધોવાની, આભડછેટની, હવેલીએ જવાની, ઠાકોરજીની સેવાની અને કથાવાર્તાની એમની આળપંપાળ વધી ગઈ હતી. અને બીજી બાજુ મોતીભાઈની પ્રવૃત્તિઓ પણ અસાધારણ વધી પડી હતી. આમ મોતીભાઈની પ્રવૃત્તિઓ અને હરખાબાની 'સેવા' એ બેની વચ્ચે ભલાં ભોળાં રૂપબાને પાટીદાર નાનનાં કુળવધૂ તરીકે જીવન ગાળવાનું હતું. 'વહુ'ને આજ્ઞા કરનાર સૌ અને આજ્ઞા માનવાની એક માત્ર પતિની – એ રૂપબાની સ્થિતિ હતી.

મોતીભાઈ સુધારાના હિમાયતી, વૈષ્ણવ ધર્મના રીતરિવાજને જરા પણ માને નહિ, મૂર્તિપૂજાના કટ્ટર વિરોધી, અંત્યજોને અડવામાં ધર્મ માને, પત્ની પ્રત્યે અનન્ય વફાદારી રાખવી એને સૌથી મોટું કર્તવ્ય સમજે, નાતની રૂઢિઓમાં સુધારા કરવાનો આગ્રહ રાખે — આ સર્વ ચાલતા આવેલા કુલધર્મથી વિરુદ્ધ હતું. એનો મેળ બેસાડવો એ મુશ્કેલ કાર્ય હતું. મોતીભાઈ દરેક કામ સમજૂતીથી જ લેતા. ધાર્મિક બાબતોમાં હરખાબા તથા રૂપબા સાથે તેમણે વર્ષો સુધી ચર્ચા કરી હતી. તેને પરિણામે તે એકબીજાને પલટાવી શક્યાં નહોતાં, પણ એકબીજાના વર્તનને સહી લેવા જેટલાં ઉદાર

તો બન્યાં હતાં. હરખાબા સ્પર્શાસ્પર્શના નિયમોનું ચુસ્ત પાલન કરે, અને મોતીભાઈ એ બધા નિયમો તોડે. ઢેડને અડીને નાહ્યા વિના જ મોતીભાઈ ઘેર આવે, અને હરખાબા તેમને રસોડાથી દૂર બેસાડીને ઊંચેથી જ રસોઈ પીરસે — એ બંનેએ સમજપૂર્વક સ્વીકારેલી પ્રથા હતી. એ જ રીતે પુણ્યદાનની બાબતમાં હરખાબા અને રૂપબાને પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની છૂટ હતી. અને મોતીભાઈ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાન કર્યે જતા. એથી એક જ ઘરમાં દરેક આત્મા પોતપોતાની શ્રદ્ધા મુજબ મોક્ષની સાધના કરી શકતો.

*

રૂપબા હરખાબાની સોબતે દેવદર્શને જતાં, વૈષ્ણવ ધર્મના આચારવિચાર પાળતાં અને વ્યવહાર સાચવતાં. પરંતુ સ્ત્રીધર્મ પ્રમાણે તે દરેક બાબતમાં પતિને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરતાં. એક વખત હરિકાકા, હરખાબા, અને ગામના બીજા વડીલવર્ગે જાત્રાએ જવાની તૈયારી કરી. મોતીભાઈ કાઠિયાવાડ બાજુ હતા, તેથી તેમને તેની ખબર મોડી પડી. તે આવ્યા ત્યારે જાત્રાળુઓનો સંઘ નડિયાદ સુધી પહોંચી ગયો હતો. મોતીભાઈ ત્યાં ગયા. અને રૂપબાને સમજાવ્યું કે, 'તમે આ સંઘમાં જવાનુ માંડી વાળો. હુ તમને સાથે ફરી બધી જાત્રા કરાવીશ.' રૂપબાએ કંઈ પણ આનાકાની કર્યા વગર મોતીભાઈની વાત કબૂલ રાખી અને બધા સંઘની અજાયબી વચ્ચે તે પતિની સાથે સંઘ છોડી ચાલી નીકળ્યાં.

એક વખત એક સ્નેહીને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ હતો. તેમણે પિરસણ મોકલ્યું. પિરસણ નહિ લેવાનો નિયમ વર્ષોથી કર્યો હતો, પણ આ સ્નેહીની બાબતમાં અપવાદ કરવામાં વાંધો નહિ આવે એમ માની રૂપબાએ પિરસણ સ્વીકાર્યું. મોતીભાઈને સાંજે તેની ખબર પડી. રૂપબાને ઠપકો મળ્યો અને પિરસણ પાછુ આપવું જોઈએ એમ આજ્ઞા થઈ. હરખાબા કહે, 'પિરસણ રેવનદાસ આપી આવશે.' મોતીભાઈ કહે, 'ના, રેવનદાસ નહિ જાય. એમણે (રૂપબાએ) ભૂલ કરી તે એ જ સુધારે.' રૂપબા તરત જ આજ્ઞાને આધીન થયાં!

*

રૂપબાની આવી આજ્ઞાધારકતા જોઈ સ્ત્રીવર્ગને આશ્ચર્ય થતું અને તેઓ તેમની દયા પણ ખાતાં. પરંતુ એની પાછળ રહેલી

દંપતીધર્મની ભાવના કેટલી શુદ્ધ હતી તેની ભાગ્યે જ કોઈને ખબર પડતી. મોતીભાઈએ રૂપબાને પોતાના વિચારનાં કરવા વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યો હતા. તેને પરિણામે એકબીજા વિષે સ્નેહ અને શ્રદ્ધા વધ્યાં હતાં, પણ પરોપકારને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાના મોતીભાઈના વિચારમાં રૂપબા સંમત થઈ શક્યાં નહોતાં; તેમ અંત્યજોને અડવાના, મંદિરોમાં નહિ જવાના, મૂર્તિપૂજા નહિ કરવાના, મહારાજોને પગે નહિ લાગવાના, એવા મોતીભાઈના વિચારોને પણ તે નહોતાં સ્વીકારી શક્યાં. છતાં મોતીભાઈએ તેમનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. એટલું જ નહિ, પણ તેમની લાગણી સાચવવાની તે કાળજી રાખતા હતા. તે જ રીતે મોતીભાઈ પોતે માનેલા ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે, અંત્યજને અડીને નહાય નહિ, વૈષ્ણવ ધર્મના આચારવિચાર પાળે નહિ, મંદિરોમાં જાય નહિ, મહારાજોને માને નહિ, પરોપકારમાં પોતાની કમાણીનો મોટો ભાગ ખર્ચી નાખે — એ સામે રૂપબા પણ વાંધો લેતાં નહિ. એટલું જ નહિ, પણ એ બધુ શાન્તિથી સહી લેતાં, તેમાં મદદ કરતાં અને પોતાનો આત્મધર્મ સાચવી પત્નીધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળતાં.

એકબીજાને અનુકૂળ રહેવાની, પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની અને એકબીજાની લાગણી સાચવવા ખાતર પોતાના વર્તનમાં છૂટછાટ મૂકવાની વૃત્તિ બંનેમાં એવી સહજ થઈ ગઈ હતી, અને રૂપબાની મોતીભાઈ વિષેની શ્રદ્ધા એટલી દૃઢ થઈ હતી કે તેમની સર્વ ઇચ્છાઓ મોતીભાઈની ઇચ્છામાં ભળી ગઈ હતી, 'અને એ જે કરતા હશે તે સાચું જ કરતા હશે!' એ એક જ શ્રદ્ધામાં એમનું જીવન સમાઈ ગયુ હતુ. આ કારણે રૂપબા તરફથી મોતીભાઈને એટલી નિરાંત હતી કે તે જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં રાતદિવસ પરોવાયેલા રહી શકતા.

*

છેલ્લાં વર્ષોમાં રૂપબાની ચિંતાના માત્ર બે જ વિષયો બાકી રહ્યા હતા: એક, મોતીભાઈની તબિયત અને બીજો, ભાણાભાઈ. તે આ બંને વિષે જ પૂછપરછ કરતાં. અને તે બાબતમાં મોતીભાઈ તેમને સંતોષ આપવા સાવધ રહેતા. રૂપબાની સંમતિ હોય તો જ તે બહારગામ જતા; અને તેમનો સંદેશો મળે કે તરત જ્યાં હોય ત્યાંથી દોડી આવતા. નિવૃત્તિ પછીના કાર્યક્રમમાં આફ્રિકાનો

પ્રવાસ કરવાનો એક કાર્યક્રમ હતો, તે આવતે વર્ષે અમલમાં મૂકવાની તૈયારીઓ ચાલતી હતી. પણ ભાણાભાઈ વિલાયત ગયેલા હતા અને પોતે પણ પરદેશ જાય તો રૂપબાને આઘાત લાગે, એ બીકે મોતીભાઈ એ વિચારને મુલતવી રાખતા હતા. મુંબઈ જતા પહેલાં તેમણે આ વિચાર છેડી રૂપબાની એમાં સંમતિ મેળવવા અનેક વાર તક શોધી હતી, પણ કોઈ પણ કામમાં કદીયે આડે નહિ આવેલાં રૂપબા સંમત થશે તોપણ પોતાના ગયા પછી તેમને આઘાત લાગશે એમ ડર રહેતો, એટલે એ પ્રયત્ન કરવાની તેમની હિંમત ચાલતી નહિ.

આ દિવસોમાં રૂપબાની તબિયત વધુ નરમ થતી જતી હતી. સહેજ તાવ તો મહિનાઓથી રહેતો હતો. પણ કેટલાક દિવસથી અશક્તિ વધતી હતી. છતાં એ બધુ ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ હતુ એમ મનાતું, અને એ પ્રમાણે ઉપચાર થતા. આ કામ ઘરમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ અને પડોશનાં કુટુંબીઓ કરતાં. મોતીભાઈ તો માત્ર વિવેકની ખબર પૂછતા. પણ મુંબઈ જવા નીકળતી વખતે રૂપબા સાથે વાત કરતાં જણાયુ કે તેમને દવા પીવાની બાકી હતી. તે માટે દૂધ ગરમ કરવાનુ હતુ, અને ઘરમાં કોઈ નહોતું. મોતીભાઈએ રૂપબાને પોતાને હાથે દવા પાઈ. ઘરમાંથી દીવાસળી શોધી કાઢી, જાતે સગડી સળગાવી દૂધ ગરમ કર્યું અને પાયુ !

વસોથી આણંદ આવી, સોસાયટીમાં કામ કરી, સાંજના વડોદરા સ્ટેશને ગયા. ત્યાં એક યુવકમિત્રને આ હકીકત તેમણે કહી: આ રીતે જાતે સગડી સળગાવી દૂધ ગરમ કરવાનો અને તે રૂપબાને પાવાનો, મોતીભાઈને માટે જિંદગીમાં પહેલો જ પ્રસંગ હતો. એણે મોતીભાઈના દિલમાં પોતાના ઘરની નિર્જનતાનું ભાન કરાવ્યુ હતુ. વસ્તુતઃ ઘરની નિર્જનતાનું એ ભાન તો જીવનભર ચાલી આવેલી નિર્જનતાનું જ સ્મરણ હતું. એ નિર્જનતા કાયમ થવાની હતી, એની એમને ખબર ક્યાંથી હોય ?

*

મુંબઈથી આવ્યા ત્યારે રૂપબાની છેલ્લી ઘડીઓ હતી. પાંચ છ કલાકમાં જ જિંદગીભર પોતે સાચવેલું અને શોભાવેલું ઘર મોતીભાઈને સોંપી એમણે વિદાય લીધી (તા. ૨૯–૧૨–'૩૮)— મોતીભાઈને માટે નવું ઘર તૈયાર કરવા !

૨

રૂપબા – ઉત્તરક્રિયા

(તા. ૧-૧-'૩૯ થી તા. ૧૧-૧-'૩૯)

રૂપબાનું મરણ મોતીભાઈની બીજી યોજનાઓની માફક, જ તેમણે બંનેએ ઇચ્છેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે જ થયું હતું. એટલે અગાઉ આવા પ્રસંગોએ પોતે દાખવેલી અસાધારણ હિંમત અને શ્રદ્ધાથી તેમણે આ પ્રસંગને પણ સહી લીધો, અને જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ વ્યવસાયો ચાલુ રાખ્યા. પુસ્તકાલય પરિષદની તૈયારીઓ માટે રોજ ને રોજ સૂચનાઓ મોકલાતી હતી તે પ્રમાણે મોકલ્યે ગયા. નવા વર્ષની શરૂઆતથી જ્ઞાનપ્રચારની એક યોજના વસોમાં શરૂ કરવા માટે પ્રગટ કરી હતી, તે તા. ૧લી થી શરૂ કરી દીધી અને રૂપબાને નામે પુણ્યદાન કરવાની યોજનાઓ કરવા માંડી.

પણ દિવસો ગયા તેમ તેમ મિત્રો અને સ્નેહીઓ તરફથી આશ્વાસનનાં પત્રો આવતા ગયા અને જીવનભરનાં સ્મરણો ઊભરાવા લાગ્યાં. સંકટ સમયે અજબ ધીરજ દાખવવાને ટેવાયેલા મોતીભાઈની હિંમત અને ધીરજ એ સ્મરણોથી ઓગળી જવા લાગી અને આપ્તજનોને જોઈ એમના સંયમને ભેદીને આંખોમાંથી આંસુ ઊભરાવા લાગ્યાં. રૂપબાની હયાતીમાં હતી તેવી જ નિર્જનતા અને નીરવતા ઘરમાં હતી. ઊલટું, તેમના જવાથી મોતીભાઈને મળવા અને આશ્વાસન આપવા આવતાં-જતાં મનુષ્યોથી ઘર ભરેલું રહેવા લાગ્યું. પણ એ કારણે જ જીવનની એકલતા વધુ પ્રતીત થતી ગઈ, અને સદા સેવા, પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓની વાતો કરતા મોતીભાઈના અવાક ચહેરા ઉપર વારેવારે આંસુના રેલા ઊતરવા લાગ્યા.

એક બે દિવસમાં જ શરીરની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. ખોરાક ઘટી ગયો અને ઊલટીઓ થવા માંડી. ખોરાક પ્રત્યે અરુચિ તો એકાદ માસથી વધવા માંડી હતી. પણ તે ઉપર

ધ્યાન આપેલુ નહિ અને આ સત્જોગોમા એ અરુચિ વધી તે શાને કારણે છે એમ માની તેના ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યુ નહિ કામ ઓછુ કરી દીધુ, આગમ નધારી દીધો અને સ્નેહીઓના સહવાસમા રહેવા માડયુ.

એમ કરતા રૂપબાના દસમાનો દિવસ આવ્યો મરણ પાછળ કરવાના વિધિઓ પૈકી રોવુ કૂટવુ, બાન્ધુ, ચિઠ્ઠીઓ, સરવણી, વગેરેને સુધારી મોતીભાઈના વ્યવહારમા સ્થાન નહોતુ એ રિવાજો બધ કરવાના તેમણે જીવનભર પ્રયત્ન કર્યા હતા અને પોતાને ઘેર આવેલા પ્રસગોએ ક્રમે ક્રમે તે બધ કર્યા હતા. એટલે આ છેલ્લા પ્રસગે તેમણે એ બધા જ રિવાજોનો ત્યાગ કરી પોતાની ભાવના પ્રમાણે આ બધા દિવસ ભજનમડળી અને કથાવાર્તાના કાર્યક્રમ રાખી વાતાવરણ શાત, ગભીર અને પવિત્ર રાખ્યુ હતુ એ કાર્યક્રમની પૂર્ણાહુતિ કરવા દસમાના મહત્ત્વને દિવસે ડાકોરની હાઇસ્કૂલના હેડ માસ્તર શ્રી. ગિરિજાશકર ભટ્ટને બોલાવી 'વૈરાગ્યમન' ઉપર તેમની પાસે કીર્તન કરાવી શ્રોતાજનોને ઉત્તમ બોધ આપ્યો અને તે જ દિવસે ભાણાભાઈને આશ્વાસનનો પત્ર લખ્યો આ દરમ્યાન અનેક મિત્રોના આશ્વાસનના પત્રો આવ્યા હતા તે સર્વને તેરમાને દિવસે એક જ પ્રકારનો ઉત્તર લખાવી રૂપબાના આત્માને અજલિ અર્પી અને તેમની ઉત્તરક્રિયાનો વિધિ પૂરો કર્યો.

એ પત્ર આ પ્રમાણે હતો

વસો, તા ૧૧-૧-'૩૯

શ્રીયુત ,

મારા પત્ની રૂપબાના અવસાન પ્રસગે આપે તા ના પત્રથી મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી જે આશ્વાસન આપ્યુ છે તે માટે હુ આપનો આભાર માનુ છુ

જેમના સુખદ સહવાસમા મારા જીવનના કીમતી વર્ષો વ્યતીત કરી પરમ શાન્તિ અનુભવી શક્યો છુ, તેમના અવસાનથી મને દુઃખ નથી થયુ એમ જણાવવુ એ સત્યથી વેગળુ છે પરતુ આ પ્રસગ માટે અગાઉથી અમારી તૈયારીઓ હતી જ અને અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી હયાતીમા જ તેમનુ અવસાન થયુ છે અને તે પણ કોઈ જાતના દુઃખ વિના કોઈ પણ જાતની ચિંતા કર્યા સિવાય

સગાંસ્નેહીઓની સાથે શાંતિથી વાતચીત કરતાં કરતાં દેહ છોડયો છે, એટલે મારા મનને એ મોટું આશ્વાસન છે. જેવું તેમનું જીવન પવિત્ર હતું તેવું તેમનું મરણ પણ શાંતિમય નીવડયું છે. એ મારે મન મોટો સંતોષ છે.

હું આ જીવનમાં જે નિર્દોષ અને સેવામય જીવન જીવી શકયો છું તેનું એક કારણ મારાં પત્નીની ઉદારતા, સેવાપરાયણતા, અને ધાર્મિક ભાવના હતી. એ હું આજે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારું છું.

આપના આશ્વાસન માટે હું ફરીથી આપનો ઉપકાર માનું છુ.

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

૩

માંદગી

(તા ૧૮-૧-'૩૮ સુધી)

રૂપગાની ઉત્તરક્રિયાના દિવસો દરમ્યાન મોતીભાઈની તબિયત વધુ નરમ થતી જતી હતી. તે રૂપબાના મરણના શોકને કારણે છે એમ માની તેને મહત્ત્વ અપાતુ ન હતુ છતા આમ પત્નીના મરણ પછી તરત જ માંદગી આવ્યાના સમાચાર જાણી મિત્રો અને સ્નેહીઓએ દોડાદોડી કરવા માડી. વસોના યુવકો અને કાર્યકર્તાઓ, તેમના ભત્રીજા ચદુભાઈ અને પડોશનો બડોળો કુટુબપરિવાર – એ બધા તો હતા જ અને તે આખોય દિવસ 'સાહેબ'ની સેવામા હાજર રહેતા પણ એ જ સ્નેહથી પ્રેરાઈ બહારગામથી પણ મિત્રો અને જૂના નવા વિદ્યાર્થીઓ એક પછી એક આવવા લાગ્યા સૌથી પ્રથમ પેટલાદ બોર્ડિંગના આદ્યવિદ્યાર્થી અને મોતીભાઈના પ્રેરણા, ઉત્તેજન અને સતત મહેનતથી ગરીબાઈ અને મુશ્કેલીઓમા ગ્રેજ્યુએટ થઈ સુખી થયેલા, એ જ પ્રેરણા અને સત્સગને પ્રતાપે, વિધુર થયા પછી સેવાધર્મને વરેલા, મોતીભાઈને પગલે ચાલી પોતાના વતનની કેળવણી માટે અહોનિશ મહેનત કરી રહેલા, તેમની આજ્ઞાથી 'પેટલાદ તાલુકા કેળવણી મડળ'ના મત્રી તરીકે વર્ષોથી કામ કરી રહેલા અને તેમના પડતા બોલને ઉપાડી લઈ તેને પાર પાડવા સદા તત્પર, એવા તારના શ્રી છોટાભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ આવ્યા અને 'સાહેબ'ની માદગીનુ દશ્ય જોઈ રૂપબાનુ સ્થાન સભાળી લીધુ.

એકબે દિવસ થયા ને પાટણના જૂના સ્નેહી, અમદાવાદમા વસતા ડૉ કેશવલાલ આવ્યા તેમણે શરીર તપાસી આરામ લેવાની સલાહ આપી અને વસોથી અમદાવાદ જતી આવતી મોટર મારફતે 'સાહેબ'ની તબિયતના અને ઉપચારના સમાચારની આપલે થયે જાય તેવી ગોઠવણ કરી

ડૉ. કેશવલાલ પછી પેટલાદ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થી—મોતીભાઈની પ્રેરણા અને મદદથી એફ. આર. સી. એસ. થયેલા, નાવલીના વતની, અને અમદાવાદની વાડીલાલ સારાભાઈ હૉસ્પિટલના વડા સર્જન, ડૉ. મોતીભાઈ પટેલ આવી ગયા. તે પછી તેમના મિત્ર અને મોતીભાઈ તરફ એવા જ પૂજ્યભાવથી જોનાર, પેટલાદ બોર્ડિંગના જૂના વિદ્યાર્થી, જર્મની અને ઇંગ્લંડની ડિગ્રીઓ ધરાવનાર, સોજિત્રાના ડૉ. ભાસ્કર પટેલ આવી ગયા. ખોરાક લઈ શકાતો નહિ, અને સાંજના પહોરે ઊલટીઓ થતી. એ સિવાય બીજું કંઈ ચિહ્ન નહોતું. એ ઉપરથી દરેક ડૉક્ટરે માન્યું કે ખાસ ચિન્તાનું કારણ નથી. એટલે સંપૂર્ણ આરામ અને હળવો ખોરાક લેવાની સલાહ આપી અને દવાઓ લખી આપી.

*

આ સર્વ ચાલતું હતું, તે દરમ્યાન આણંદમાં બીજી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ ભરવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલતી હતી. તે માટે મોતીભાઈએ વર્ષોથી સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં, અને આ વર્ષે ઘણી ઝડપી પ્રગતિ થવાની આશા હતી. મહિનાઓથી લેખો લખી, પત્રવ્યવહાર કરી, પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી, અને પોતાના ઘડાયેલા કાર્યકર્તાઓ રોકી, પરિષદને માટે પ્રદર્શન, સમિતિઓ અને મંડળો, વગેરે યોજનાઓ ઘડી હતી અને તેના અમલ માટે વિગતવાર સૂચનાઓ રોજ રોજ મોકલતા હતા. અને જેમ જેમ પરિષદના દિવસો પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તેમાં હાજર રહેવું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાની ગડમથલ ચાલવા માંડી. તા. ૧૩મી સુધી સોસાયટીના અને પરિષદના મંત્રી શ્રી. આશાભાઈ ઉપરના પત્રોમાં લખાવ્યું કે :

'મારું આવવું ચોક્કસ નથી. પણ કદાચ અવું પણ ખરો. મારો ઉતારો નીચે કોઈ ઓરડીમાં રાખશો અને જાજરૂ વા ટબની વ્યવસ્થા રાખશો.

અથડામણ સહન કરવા જેટલી તાકાત સાચવી શકાશે એમ લાગશે તો આવવાનું રાખીશ.

ડૉ. ભાસ્કર ગઈ કાલે રાત્રે આવી ગયા છે. તેમની સલાહ લીધી છે. અપચા સિવાય બીજો કોઈ ત્રાસ નથી. શક્તિ સચવાય છે.'

પણ રાષ્ટ્રીય સરકારના વડા પ્રધાનને શુભ હાથે ખુલ્લી મુકાયેલી, પોતાના જીવનભરના તપની સિદ્ધિ સમી, પુસ્તકાલય પરિષદરૂપી સરસ્વતીદેવીના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લહાવો લેવાનું આખરે માંડી જ વાળવું પડ્યું. અને પરિષદની શરૂઆતના દિવસે જાણે એ પરિષદને અને તેના યુવાન સંચાલકોને જ પોતાનો વારસો સોંપતા હોય એમ નીચેનો પત્ર લખી સંતોષ માન્યો :

વસો, તા ૧૪-૧-૧૯૩૯

શ્રીયુત ભાઈ આશાભાઈ,

વિવેકની ખાતર આણંદ આજે આવવાની ઇચ્છા હતી જ પણ મુસાફરી કદાચ શરીરે ભારે થઈ પડે અને અશક્તિ વધી પડે તેના ભયથી છેલ્લી ઘડીએ આવવાનું માંડી વાળ્યું છે ડૉ ભાસ્કર અને અત્રેના બીજા બે ડૉક્ટરોની પણ તેવી જ સલાહ થઈ છે એટલે નિરુપાયે પરિષદના પ્રસંગે હાજર રહી શકતો નથી પરંતુ તમે બધા ભાઈઓએ મારી ગેરહાજરીમા પણ ભારે જવાબદારી-વાળુ કામ જે રીતે ઉપાડી લીધુ છે ને પાર પાડ્યું છે તે માટે મને પૂરેપૂરો સંતોષ છે અને હવેથી હું આ દૃષ્ટાંતથી બીજાઓને કહી શકીશ કે, મારે નામે વા મારે હાથે શરૂ થયેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેનાર અને તેમને સાંગોપાંગ ઉતારનાર ચરોતરના યુવકોનુ સંબળ મારી પડખે ઊભું છે એટલે ચરોતરની સાર્વજનિક સંસ્થાઓના ભવિષ્ય સંબધી કોઈએ કઈ જ ચિંતા રાખવાની નથી

મારી ગેરહાજરીમા તમને બધાને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની સુદર તક મળી છે અને મને દૂર દૂર રહીને તમારા કામથી રાચવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે, તે માટે ઈશ્વરનો હું ઉપકાર માનીશ. આપણને આ પ્રકારની તાલીમ આપવાને માટે પણ કદાચ મારી આ પ્રસંગની માંદગી હોય ઈશ્વર જે કંઈ કરે છે તે આપણા હિતને માટે કરે છે એ સત્ય આપણને અનેક વાર સમજાયુ છે. અને આ પ્રસંગે ફરીથી સમજાય છે. ઈશ્વર તમને પૂરેપૂરો યશ આપો એ જ મારી પ્રાર્થના છે

મારી આ વખતની ગેરહાજરીને રખે કોઈ માગ મંદવાડનું ભારે સ્વરૂપ કલ્પે ફક્ત અપચો રહે છે અને તે કારણે જ દાક્તરોની સલાહથી હમણાં અનાજ ખાવાનું બધ કર્યું છે અને પથારીમા

સંપૂર્ણ આરામ લેવાનું રાખ્યું છે. અને ચાલતા કામમાં વિક્ષેપ ન પડવા દેવા માટે જ હું આણંદ આવ્યો નથી. થોડા દિવસમાં મને આરામ થઈ જશે ને હું કામ ઉપર ચડી જઈશ.

લિ. આપનો

મોતીભાઈ ન. અમીન

*

બે દિવસ પછી પુસ્તકાલય પરિષદ સારી રીતે પાર પડ્યાના સમાચાર લઈ આણંદથી સોસાયટીના સ્વયંસેવકો આવ્યા, અને બધી હકીકત જાણી પરમ સંતોષ અનુભવ્યો. તે જ દિવસે ૧૬ મી જાન્યુઆરીનો પવિત્ર દિવસ હતો. એ દિવસ રાનડેની સંવત્સરીનો હોઈ, ગોખલેએ તેને એક પુણ્યતિથિ તરીકે ઊજવવાની પ્રથા પાડેલી. તેને મોતીભાઈ ધાર્મિક ભાવનાથી અનુસરતા. તેમની સેવાની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ તે દિવસે શરૂ થયેલી. તે દિવસે તે વિદ્યાર્થીઓ તથા મિત્રોની સાથે કંઈ કંઈ સેવાનાં કામોની વાતો કરતા અને યોજનાઓ ઘડતા.

આવેલા મહેમાનોને જોઈ મોતીભાઈને આ પુણ્યતિથિનાં જીવનભરનાં સ્મરણ તાજાં થયાં અને 'વસો કેળવણી મંડળ'ના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આજે તે નિમિત્તે કંઈક પ્રવચન કરવું એવી એમણે આજ્ઞા કરી. મહેમાનોમાં વડોદરાની ધારાસભાના સભ્ય અને લેખક, સુધારક તથા વીસનગરના લોકપ્રિય નેતા રાજરત્ન મહાસુખભાઈ ચૂનીલાલ શેઠ પણ હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ૧૬ મી જાન્યુઆરીના મહત્ત્વ વિષે બોલતાં નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા:

આજનો દિવસ તમારા ગામ માટે તો પવિત્ર ગણાય. તે દિવસે તમારા ગામમાં સેવાની ઘણી પ્રવૃત્તિઓનો જન્મ થયેલો છે. અહીં તમે જે સંસ્થાઓ જુઓ છો તેની એ જન્મતિથિ છે અને એને જન્મ આપનાર એક મહાપુરુષ તમારી વચ્ચે વસે છે, અને તમારા હિતને માટે પ્રતિક્ષણ ચિંતન અને શ્રમ કરે છે. એ તમારું મહાભાગ્ય છે. તમે મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ સાંભળ્યું હશે. પણ એમના જેવા જ મહાત્મા તમારા ગામમાં તમારી વચ્ચે વસે છે. એનું આજે તમને સ્મરણ થવું જોઈએ. એ આજે અહીં આવી તમારી વચ્ચે બેસી તમને કંઈ કંઈ પ્રેરણાઓ આપત. પણ તમે

જાણો છો કે તે પથારીવશ છે. તેથી જ તેમણે તે કામ કરવા અમને મોકલ્યા છે. મોતીભાઈ સાહેબ જેવા નરરત્ન તમારે આંગણે છે એ તમારે માટે મગરૂર થવા જેવું છે. એ માંદા છે તે સાજા થઈ જાય એવી આજે આપણે સૌ પ્રાર્થના કરીએ. અને સાથે સાથે એક વાત તમને ખાનગીમાં કહી રાખું — ખાનગીમાં, કેમકે તેઓ જો જાણે તો એ કબૂલ ન રાખે. ઈશ્વર તેમને લાંબું આયુષ્ય આપે એમ આપણે ઇચ્છીએ. પણ એ. આપણી વચ્ચે ન હોય ત્યારે એમનું પુણ્યસ્મરણ તાજુ રહે તે માટે તમે આ સ્થળે એમનું બાવલુ ઊભું કરજો અને આ તિથિએ એમની સેવાઓનું સ્મરણ કરી એમણે શરૂ કરેલી પ્રણાલી ચાલુ રાખશો . . .'

*

મહેમાનો ગયા. તબિયતમા સંતોષકારક સુધારો ન દેખાયો. એટલે ઘરના શોકમય વાતાવરણમાંથી કોઈક બીજે સ્થળે હવાફેર માટે જવાની સલાહ મળવા લાગી. મુંબઈ, આબુ, અમદાવાદ, આણંદ, પેટલાદ, અગાસ, એમ સર્વ પરિચિત સ્થળોએથી આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં, પણ મોતીભાઈએ ઘર છોડવાની ના જ પાડી. બહુ આગ્રહ થયો ત્યારે પોતાના પ્રિય ગમજીમંદિરને સંભાર્યું. પણ ઊલટી વધતી જતી હતી, અને ડોક્ટરોનો સ્થળફેર માટે આગ્રહ વધતો જતો હતો. આખરે પોતાના સ્વજન સમા માનેલા ડૉ. કેશવલાલને ઘેર અમદાવાદ એકાદ અઠવાડિયુ ગાળવાનો નિર્ણય થયો — ત્યા પરિચિત અને મનગમતું ઘર અને ડોક્ટરોની મદદ જોઈએ ત્યારે મળે એ કારણે.

*

તા. ૧૯–૧–'૩૯ના રોજ બપોરે ૩ વાગ્યે એક મોટર ખડકી આગળ ઊભી રહી. અમદાવાદ જવાની તૈયારી થઈ. માંદગીને કારણે સંપૂર્ણ આરામ લેવાની ડૉક્ટરોએ ફરજ પાડેલી તેથી મેડાની ચડઊતર ઘણા દિવસથી બંધ હતી. એ આરામ ચાલુ રહે તે માટે તેમને 'સ્ટ્રેચર'માં બેસાડી નીચે ઉતારવાની સૂચના થઈ. પણ તેને નહિ ગણકારતાં રોજની માફક જાતે નીચે ઊતર્યા.

મુસાફરીની ટેવ મોતીભાઈને સદી ગઈ હતી. એટલે જ્યાં બેઠા હોય ત્યાંથી ઊભા થઈ ગાડીએ જવાનું એમને માટે સહજ

થઈ ગયું હતું. એ ટેવ પ્રમાણે મુસાફરી માટે તેમણે કશી ખાસ તૈયારી કરી નહોતી. તેથી સાથે થોડો સામાન લેવાની સૂચના મિત્રોએ કરી તે ન સ્વીકારી. આગ્રહ કર્યો તોપણ ન સ્વીકારી. માત્ર એટલું જ કહ્યું, 'ત્યાં શહેરમાં બધુંય મળશે, પણ પૈસા ખર્ચતાંય ન મળી શકે તેવી એક જ વસ્તુ છે અને તે તમારાં બધાંનો સહવાસ.' આવા વિવેકના શબ્દો વિનોદમાં અનેક વાર બોલતા, તે ઉપર જરા હાસ્ય વેરી સૌ તે ભૂલી જતા, તેમ આને વિષે પણ થયું.

નીકળતાં નીકળતાં એવો વિનોદ ચાલુ જ હતો. એક બીજા યુવક મિત્રને કહે, 'નટુભાઈ, આ છેલ્લી જ વિદાય સમજજો!' નટુભાઈએ વિનોદમાં જ ઉત્તર આપ્યો, 'જાઓ, જાઓ, સાહેબ, એવું શું બોલો છો!' પણ સાહેબે ખાતરી આપી: 'સાચું કહું છું, નટુભાઈ!' સાહેબને વળાવવા એકઠાં થયેલાં નાનાં મોટાં માણસોના ટોળામાં આ વિનોદની કોઈને ખબર પડી નહિ. સાહેબ ઓસરીમાંથી નીચે ઊતર્યા અને ઘર બંધ થતા સુધી થોભ્યા. એમ તો ઘણી વાર ઘરને તાળું વસાયું હતું, પણ રૂપબા-વિહોણા ઘરને પોતાની માંદગીને કારણે આજે તાળું વસાતું જોઈ મોતીભાઈને ઓછું આવી ગયું અને ઓસરીમાં ઊભેલાં સ્ત્રીજનને જતાં જતાં તેમણે બે હાથ જોડી જિંદગીમાં પહેલી વાર વંદન કર્યાં. વિનયની આ પરાકાષ્ઠા જોઈ સૌને રૂપબાનું સ્મરણ તાજું થયું, અને મોતીભાઈના અંતરની લાગણીનો પડઘો પડતાં, મોતીભાઈ પ્રત્યે સદા ઉદાસીન રહેલાં સ્ત્રીજન શોકથી ઝંખવાયાં.

હૈયું કઠણ કરી મોતીભાઈ મોટરમાં બેઠા. સાથે એમના ભત્રીજા ચંદુભાઈ અને વફાદાર શિષ્ય છોટાભાઈ હતા. છેક છેલ્લી ઘડી સુધી રોજના રિવાજ મુજબ પોતાની ગેરહાજરીમાં અને પોતે પાછા આવે ત્યારે કરવાનાં કામોની વિગતવાર સૂચનાઓ આપી અને સરકારી નોકરીમાંથી જેવી અજ્ઞાત રીતે નિવૃત્તિ લીધી હતી, તેવી જ અજ્ઞાત રીતે જીવનભરનાં સારાં માઠાં સંસ્મરણો અને સેવાઓની ભૂમિ — વહાલા વતન — ની વિદાય લીધી. એમાંથી એકેયને ખબર નહોતી કે એ વિદાય છેવટની હતી!

૪

કેન્સર!

(તા ૨૬-૧-'૩૯ સુધી)

અમદાવાદમાં ડૉ. કેશવલાલને ઘેર મુકામ થયો. ડૉ કેશવલાલ પાટણના જૈન છે મોતીભાઈ પાટણમા હતા ત્યારે પાટણની હાઈસ્કૂલમાં ડૉ કેશવલાલના પિતા શિક્ષક હતા. ત્યારથી તેમનો પરિચય થયેલો એ પરિચય એટલો બધો વધેલો કે અમદાવાદમા ડૉ. કેશવલાલનુ ઘર એ મોતીભાઈનુ કાયમનુ વિશ્રામસ્થાન બનેલુ એમ બનવાનુ એક કારણ ડૉ કેશવલાલના પુત્રોની કેળવણી હતું ડૉ કેશવલાલને ચાર પુત્રો છે તેમની કેળવણી માટે મોતીભાઈની સલાહ અવારનવાર લેવાતી. એ કેળવણી એટલી યશસ્વી નીવડી કે ડૉ કેશવલાલના બે પુત્રો મુબઈ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં પહેલા વર્ગમા પહેલે નબરે પાસ થઈ ઇગ્લંડ વધુ અભ્યાસ માટે થોડા વખત ઉપર જ ગયા હતા, અને તેમના સમાચાર મળતા મોતીભાઈને અવર્ણનીય આનંદ થતો. એ ભાઈઓ ઇગ્લંડ ગયા ત્યારે એમના વિદ્યાભ્યાસની યશસ્વી કારકિર્દીના એક સીમાચિહ્ન તરીકે ડૉ. કેશવલાલે પોતાના પુત્રોને ભણાવનાર નાનામાં નાના શિક્ષકથી માંડી કૉલેજના પ્રોફેસરો અને પ્રિન્સિપાલોને આમંત્રણ આપી ચાપાણીનો મેળાવડો થોડા જ વખત ઉપર યોજેલો. એક જ પિતાને આવા તેજસ્વી પુત્રો હોય, અને એમના વિદ્યાભ્યાસની ઉજ્જ્વળ કારકિર્દીનો ઉત્સવ એમના ગુરુજનની સમક્ષ ઊજવવાની એ પિતા તજવીજ કરે—એ આપણા સમાજમા અસાધારણ બનાવ હતો. એમા ડૉ. કેશવલાલે પોતાના ગુરુજન તરીકે મોતીભાઈને પણ નોતરેલા

આ બધા સ્મરણો તાજા જ હતા. અને એમનો સબંધ એક કુટુંબીજન જેવો જીવનભરનો હતો એટલે ડૉ. કેશવલાલને ત્યા તેમને આરામ મળશે, દાક્તરી દેખરેખ અને મદદ મળશે, એમ સૌએ માન્યુ હતું અને ત્યા પહોચ્યા પછી એક બે દિવસ એમ લાગ્યુ

પણ ખરુ પણ તે દરમ્યાન અમદાવાદમા વસતા બીજા ડૉક્ટર-મિત્રોએ પણ દરદની ચિકિત્સા કરી ચાર દિવસ થયા. તે દરમ્યાન ઊલટીઓ બંધ ન થઈ, પણ વધવા લાગી પહેલા સાજે જ થતી તેને બદલે હવે તેમા અનાજ પણ આવવા લાગ્યુ આ જોઈ ડૉક્ટરોએ ઠરાવ્યુ કે સાહેબને હૉસ્પિટલમા ખસેડવામા આવે તો ત્યાના સાધનોથી રોગની ચિકિત્સા ચોક્કસ કરી શકાય અને સારવાર પણ સારી રીતે થઈ શકે

*

તા ૨૩-૧-'૩૯ને રોજ મોતીભાઈને વાડીલાલ સારાભાઈ હૉસ્પિટલમા ખસેડવામા આવ્યા, અને 'સ્પેશિયલ વૉર્ડ'મા મુકામ આપવામા આવ્યો એમની ઊલટી, ઝાડો, અને લોહી શાસ્ત્રીય રીતે તપાસવામા આવ્યા 'એક્સ રે'ની મદદથી હોજરી તપાસવામા આવી. એક મહિનાથી નજીવી અને નિર્દોષ દેખાતી ઊલટીને તળિયે 'ભયંકર' 'કેન્સર' જમા થતુ દેખાયુ, બરફમા પણ ગરમી હોય છે, પાણીમા પણ દઝાડે એવો 'હાઇડ્રોજન' હોય છે, અને ભોજનને સ્વાદિષ્ટ બનાવનાર મીઠાની નાની કાંકરીમા પણ સોડિયમ નામનુ કાતીલ ઝેર હોય છે, એમ કહેનાર અને સાબિત કરનાર રસાયણ શાસ્ત્રે કહેવાની અને સાબિત કરવાની ધૃષ્ટતા કરી કે અણુએ અણુમા પરોપકાર અને સેવાની તમન્ના ભરેલા દેહમા પણ જીવલેણ દુષ્ટ વ્યાધિ (malignant disease) હોઈ શકે છે'

૧૯૩૩મા મોતીભાઈને ઓચિંતી ઉધરસ ઊપડેલી અને મોમા થૂક આવવા લાગેલુ, ત્યારે ઇંગ્લંડથી તાજા સર્જન બની આવેલા તેમના એક વિદ્યાર્થીમિત્રે ગળામા કેન્સર હોવાની શકા ઉઠાવેલી તેના સમાચારે સ્નેહીવર્ગમા ચકચાર જગાવેલી ત્યારે તો એ નિદાન ખોટુ ઠરેલુ. પણ એ 'કેન્સર' ગળામાથી પેટમા ઊતર્યુ એ એક આશ્ચર્યજનક ઘટના હતી'

*

જોતજોતામા 'કેન્સર'ના સમાચાર ગુજરાતભરમા વ્યાપી ગયા અને સર્વત્ર ચિંતા અને ભયથી આપ્તજનો ઉત્કંઠ બન્યા અહીં હૉસ્પિટલમા 'હવે શુ કરવુ?' એની ગભીર વિચારણા અને મ ત્રણા શરૂ થઈ 'કેન્સર' એક અસાધ્ય રોગ ગણાય છે એ

કેવી રીતે થાય છે અને તે કેમ અટકાવી શકાય એની શોધ વૈદ્યશાસ્ત્ર હજી કરી શક્યું નથી. શરીરયંત્રના અસંખ્ય માર્ગોમાંથી કોઈકની વચ્ચે તે એક અનાડીની જેમ ઓચિંતું દેખા દે છે, અને શરીરના સત્ત્વને ચૂસી પોતાની જાત વધારે છે. એ કોઈ દવાને ગણકારતું નથી અને એને વધતું અટકાવી શકાતું નથી. એની ચુંગાલમાંથી બચવાનો ઉપાય એના ગળા ઉપર છૂરી ફેરવવી એ જ હોય છે અને છૂરીને વશ થવા છતાં, છૂરી દૂર થતાં જ થોડા વખતમાં પાછું તે પોતાનું થાણું જમાવી શકે છે.

મોતીભાઈની હોજરીમાં ખોરાક જતો, પણ હોજરીમાંથી આંતરડામાં જવાના દ્વાર આગળ જ 'કૅન્સરે' યમદૂતની માફક પડાવ નાખેલો અને તે દ્વાર દિવસે દિવસે પુરાતું જતું હતું. એટલે ખોરાક હોજરીમાંથી આંતરડામાં જવાને બદલે ઊલટીરૂપે બહાર આવતો. એક માસથી આમ ચાલતું હતું અને વધતું જતું હતું. એટલે મોતીભાઈને ભૂખમરો વધતો જતો હતો. ડૉક્ટરોએ જોયું કે, આમ ચાલે તો ૨૦ થી ૩૦ દિવસમાં 'સાહેબ'ના જીવનનો અંત આવે. એને બદલે એ 'કૅન્સર'ની બાજુમાં હોજરીને નવું છિદ્ર પાડી ખોરાક આંતરડામાં જાય તેવો રસ્તો કરી આપવામાં આવે તો જીવન એક બે વર્ષ ટકાવી શકાય. એટલે કાં તો તરત જ ઑપરેશન કરવું કે હતી તે સ્થિતિ ચાલવા દઈ કુદરતી રીતે જીવનનો અંત આવવા દેવો, આ બેમાંથી એક માર્ગ પસંદ કરવાનું ધર્મસંકટ ખડું થયું.

આ હકીકત દરદીને કહેવી કે કેમ એ પણ એક નાજુક પ્રશ્ન હતો. હિંમત કરી સર્વ હકીકત તેમને જણાવવામાં આવી. દરેક બાબતમાં બુદ્ધિપૂર્વક સારાસારનો વિવેક કરી, જે ઓછું અનિષ્ટ હોય તે પસંદ કરવાને ટેવાયેલા મોતીભાઈએ કોઈ પણ જાતની લાગણી કે વિહ્વળતા દાખવ્યા સિવાય બધું શાંતિથી સાંભળી લીધું અને ડૉક્ટરો જે નિર્ણય કરે તેને આધીન થવાનું જાહેર કર્યું.

*

પણ ડૉક્ટરોમાં તીવ્ર મતભેદ ઊભો થયો. એક પક્ષ ઑપરેશનની વિરુદ્ધ હતો. જ્યારે જીવન ઝાઝું લંબાવાની ખાતરી નથી, ત્યારે તેમને ઑપરેશનની પીડામાંથી મુક્ત રાખવા અને શાન્તિથી બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરવા દેવું, એવો તેમનો આગ્રહ થયો. છતાં ઑપરેશન

કરવું જ હોય, તો ભાણાભાઈ જે વિલાયતથી તા. ૨૯ મીએ સ્ટીમરમાં બેસી ચૂક્યાનો તાર આવી ગયો હતો તેમના આવ્યા પછી કરવું, એવો તેમનો મત હતો.

પણ ઑપરેશન કરે તો આયુષ્ય વધુ લંબાવી શકાય એવી આશા વૈદકશાસ્ત્ર આપતું હતું. ન કરે તો ભૂખમરાનું કરુણ દૃશ્ય દિવસો સુધી જોવાનું થાય એમ હતું. અને ભાણાભાઈ દશ દિવસ પછી આવે ત્યારે તો દરદીની સ્થિતિ એવી થાય કે પછી ઑપરેશન તેનાથી સહન થાય નહિ. એટલે ઑપરેશન કરવાનું જોખમ ખેડવું જ, અને તે તાત્કાલિક, એમ બીજા પક્ષનો મત હતો.

છેવટે બીજો મત સ્વીકારાયો. એ જાણી મુંબઈના મિત્રોએ ટેલિફોન દ્વારા સૂચના કરી કે ઑપરેશન મુંબઈના નિષ્ણાત ડૉ. મુડગાંવકરના હાથે થાય તો સારું. તે માટે બધી વ્યવસ્થા કરવાની —જોઈએ તો સ્પેશિયલ ટ્રેન દોડાવવાની—તેમણે તૈયારી બતાવી. પણ મુંબઈ સુધીની મુસાફરીનો શ્રમ દરદી સહન નહિ કરી શકે, એમ મનાયું. અને આખરે તા. ૩૦ મીએ સવારે ૧૦॥ વાગ્યે ડૉ. મોતીભાઈને હાથે જ વાડીલાલ સાગભાઈ હૉસ્પિટલમાં જ ઑપરેશન કરવાનું ઠર્યું.

૫

ઑપરેશન – ૧

(તા. ૨૯-૧-’૩૯ સુધી)

‘કૅન્સર’ના સમાચાર પછી બે દિવસે ઓપરેશનના સમાચાર વીજળીવેગે ગુજરાતભરમાં અને તેથીયે દૂર પહોંચી ગયા. અને મિત્રો, સ્નેહીઓ, નેતાઓ, કાર્યકર્તાઓ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી ઊઠી સફાળા અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળી પડ્યા. તા. ૨૭ મી સવારથી વાડીલાલ સારાભાઈ હૉસ્પિટલમાં માનવીઓનો મેળો ભરાવા માંડ્યો. સવારથી મોડી રાત સુધી મોતીભાઈને જોવા, તેમનાં છેલ્લાં દર્શન કરી પાવન થવા, અને તેમની સેવાનો અલભ્ય લાભ લેવા, નાનાંમોટાં માનવીઓનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રહેવા લાગ્યો. હૉસ્પિટલના ટેલિફોનને પણ સતત મેવામાં રહેવાનું થયું. હૉસ્પિટલના ડૉક્ટરો, વ્યવસ્થાપકો, નર્સો, નોકરચાકરો — સૌને માટે આ પ્રસંગ આશ્ચર્ય અને અસાધારણ તત્પરતાનો વિષય બન્યો હૉસ્પિટલના નિયમો શિથિલ કરવા પડ્યા અને કોઈ રાજામહારાજાને હજારો રૂપિયા ખર્ચતાં જે સદ્‌ભાવ, સેવા અને સાધનોનો લાભ ન મળે તે વગર માગ્યે અને જોઈએ તે . કરતાં અનેક ગણો વધારે મળવા લાગ્યો.

ઓપરેશનનો તા. ૨૬ મીએ નિર્ણય થયો ત્યારથી મોતીભાઈએ આખરી તૈયારી આરંભી. પહેલે દિવસે તેમના જૂના દોસ્ત, ‘સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય’વાળા સ્વામી અખંડાનંદજી મળવા આવ્યા. એમની સાથે પેટ ભરી વાતો કરી. ૧૯૩૦ સુધી આ બે મિત્રોનો સંબંધ ટકી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી બંનેની પ્રવૃત્તિઓ વધી જવાથી અને વિચારોમાં પણ અંતર વધવાથી નહિ જેવો જ પત્રવ્યવહાર થતો. છતાં જરૂર પડ્યે એકબીજાને સંભારતા અને મદદ કરતા. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી સ્વામીજીને પક્ષાઘાત થયો હતો. તે બોલી શકતા નહિ, અને શરીર ગમે ત્યારે અટકી પડશે એમ લાગતું. એ કારણે તે ‘સસ્તું

'સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય'ની વ્યવસ્થા કરવા કઈ કઈ યોજનાઓ વિચારતા આ પ્રશ્ન મોતીભાઈની સાથે તેમણે પચીસ વર્ષથી ચર્ચ્યો હતો અને જો મોતીભાઈ એ સસ્થાની જવાબદારી ઉપાડી લે તો તેમને તે સોપી દેવા સ્વામીજીએ અનેક વાર તૈયારી બતાવેલી છેવટે તેઓ જે કઈ વ્યવસ્થા કરે તેમા મોતીભાઈને ટ્રસ્ટી તરીકે નીમવાની વાટાઘાટો પણ ચાલતી પણ મોતીભાઈ છેવટ સુધી એમા સમત થયેલા નહિ માત્ર સ્વામીજીએ પ્રગટ કરેલા પુસ્તકોનો પ્રચાર કરવો, પ્રચાર કરવા જેવા પુસ્તકો પ્રગટ કરવા સ્વામીજીને પ્રેરવા, તેમના પ્રયત્નોમા મદદ કરવી, અને જરૂર પડયે તેમની સલાહ લેવી — એટલો જ સબધ તેમણે જારી રાખેલો

પણ આ સબધના પાયામા સ્વામીજીના ત્યાગ પ્રત્યે ઊડો ભક્તિભાવ હતો અને તેમાથી મોતીભાઈ ખૂબ પ્રેરણા મેળવતા સ્વામીજીના આગ્રહ છતા તેમણે સન્યાસ સ્વીકારેલો નહિ છતા સન્યાસના બધે તેટલા નિયમોનુ તેમણે પાલન કર્યું હતુ છેવટે સ્વામીજીને પક્ષાઘાત થયો, ત્યારે તેમને જોવા જઈ આવ્યા પછી તે કહેતા 'મને પણ હવે ઉમ્મર થવા આવી છે એટલે મ તો મારી દશા સ્વામીજી જેવી થશે કે મારી માતાની માફક માગી આખો જશે તે વખતે શુ કરવુ તે મે વિચારી રાખ્યુ છે '

આ સર્વ સ્મરણો તાજા કરી સ્વામીજી સાથે પોણા કલાક સુધી વાતો કરી છેવટે એ મનના સારરૂપે હૃદય ઠાલવતા કહ્યુ 'હુ પરમ શાતિ અનુભવુ છુ ધાર્મિક પુસ્તકો મે બહુ વાચ્યા નથી, પણ ધર્મપરાયણ રીતે અને નીતિથી મે મારુ જીવન વિતાવ્યુ છે એટલે મને પરમ આનદ છે મને એ માત્ર ચિંતા મારા પત્નીની હતી, પણ તે તો મારી આગળ ચાલતા થયા છે એટલે હવે હુ મરણને માટે સપૂર્ણ રીતે તૈયાર છુ હુ મારા જીવનમા જે કઈ કાર્ય કરી શકયો છુ તેમા મારા પત્ની રૂપગાનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે મને કહેવાતા અર્થમા રૂપાળી પત્ની નહોતી મળી છતા સાચા અર્થમા ખરી પત્ની — અર્ધાંગના — મળી હતી મારા તમામ કાર્યોને તેણે દરેક રીતે સાથ આપ્યો છે પોતે ચુસ્ત વૈષ્ણવ હોવા છતા હરિજનને અડીને હુ ઘરમા પેસુ ત્યારે તેણે ને બાબતનુ જરા સરખુ પણ સૂચન નથી કર્યું અનેક મહેમાનોની

સગભરા તેણે હસતે મોંએ કરી છે. અને માગમાં તેને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે હું જે કાંઈ કરતો હોઈશ તે માગને માટે જ હશે એમ એની દૃઢ માન્યતા હતી . . .'

સ્વામીજીએ ઉત્તરમા જણાવ્યુ, 'સ્વર્ગમાં — ઈશ્વરના ધામમાં — તમારા જેવાને માટે તો પરમ સુખ છે. . . .' અને એમ કહેતા બંને મિત્રોનાં હૃદય ઘડીભર હલનાઈ ગયાં

*

સ્વામી અખંડાનંદજી પછી બીજા પરમમિત્ર પૂજ્ય ઠક્કરબાપા દિલ્હીથી આવી પહોચ્યા. સ્વામીજીની મૈત્રી ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ ઠક્કરબાપાની મૈત્રી વધતી ગઈ હતી અને છેવટના વર્ષોમા તો તે મોતીભાઈના એક આદર્શ અને પ્રેરણામૂર્તિ બની ગયા હતા. શરૂઆતમા બીજા પરિચિત મંડળ સમક્ષ વાત કરી. તે દરમ્યાન પોતાના અંતરનો બીજો ભેદ ખોલતા તેમણે કહ્યુ 'મારી જિંદગીના છેવટના ભાગમા પછાત વર્ગોની અને ગરીબ લોકોની હુ કંઈક સેવા કરી શક્યો છુ, તેથી મને ખૂબ શાન્તિ છે. વસોના ભંગી લોકો, રૂણુના શેનવા લોકો, અને ચરોતરના ગરીબ લોકો માટે મેં જે કંઈ કર્યુ છે, તેના સંતોષ આગળ મારી આખી જિંદગીમા કરેલા કામોનો સંતોષ અલ્પ છે .'

આ પછી પાસે બેઠેલા મિત્રોને ઓરડાની બહાર મોકલી અર્ધો કલાક સુધી વાતો કરી, અને સાંજે ફરીથી એવી જ રીતે બંનેએ એકલા બેસી પેટ ભરી વાતો કરી. આ બે સેવાધર્મી મિત્રો વચ્ચે એવો મીઠો સબધ હતો કે તે હમેશાં માર્મિક વિનોદની ભાષામા જ વાતો કરતા અને પત્રો લખતા. મોતીભાઈને 'બ્લડ પ્રેશર' થયુ ત્યારથી જીવનની આખરી પળ વિષે વિનોદમય ઉલ્લેખો પત્રોમા થતા અને સેવામા જ સદા પરોવાયેલા રહેતા બંને હરિજનો પોતાના જીવન અને તેના રચનાર ઉપર માર્મિક કટાક્ષો ફેંકતા. એ સર્વ વિનોદની પૂર્ણાહુતિ કરી, જીવનનો સર્વ મર્મ એકબીજાનાં દિલમાં ઉતારી, તેમાં જ શમાવી છૂટા પડ્યા, ત્યારે શ્રમપૂર્વક દબાવાતા ડૂસકાંનો જ અવાજ સંભળાયો

*

આ પછી મોતીભાઈને પોતાના જીવનના દૈવી ચોકીદાર માનનાર, રાજવી શિષ્ય દરબાર સાહેબ આવ્યા, મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના આશીર્વાદ અને શુભેચ્છાના પત્રો આવ્યા, અને એમના જૂના દોસ્ત નરસિંહભાઈ અને પેટલાદ બોર્ડિંગના આદ્ય-વિદ્યાર્થીઓમાંના એક, ખેડા જિલ્લાના કાર્યકર્તા, શ્રી ગવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ આવ્યા. એમને પણ એ જ વાત કહી 'તમારી કલ્પનામાં ન આવે એવી શાન્તિ અનુભવું છું. . '

આ રીતે જોવા આવનારનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રહેતો. વચ્ચે જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે રામભાઈને પાસે બેસાડી પોતાની પછી કરવાનાં કામોની, મિલકતની વ્યવસ્થાની, સંસ્થાઓના વહીવટની, એમ સર્વ બાબતોની વિગતવાર સૂચનાઓ લખાવી ત્યારે જ રામભાઈને 'સાહેબ'ના જીવનના ઊંડાણના દર્શન થયાં. નિરાધાર વિધવાઓને, હરિજનોને અને દુખિયાંને વર્ષો સુધી મદદો મોકલાતી હતી, એનો ખ્યાલ તે વખતે જ આવ્યો. અને પોતે રચેલી સૃષ્ટિના નાનામાં નાના અંગની 'સાહેબ'ને માહિતી હતી, એ દરેકના હિતનું તે સદા ચિંતન કરતા હતા, કોને શું જોઈશે તેની તે સદા તપાસ રાખતા હતા,—તે સર્વનો ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો. પોતાના વિરોધીઓ પ્રત્યે વેર કે દ્વેષ તો કદી કર્યાં નહોતાં. પણ સિદ્ધાન્તની ખાતર તેમનો સામનો કરતા તે સર્વ છોડી દઈ, સૌને સંભારી સંભારી સંદેશા અને શુભેચ્છાઓ પાઠવ્યા. જેમણે પોતાની સેવા કરી હતી તેમને બક્ષિસો આપવાની સૂચના કરી, જેમના હિત માટે પોતે પ્રયત્નો આદર્યા હતા તેમના હિતને આગળ ધપાવવાની ભાળવણી કરી. પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિ માટે સૂચનાઓ લખાવી. તાજેતરમાં તીવ્ર મતભેદનું કારણ બનેલી 'વસો રેલસંકટ નિવારણ મંડળી' તેના સભાસદોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ આરોપાય અને મમત કે પક્ષાપક્ષીને કારણે મંડળી આટોપવાનું કાર્ય લંબાય નહિ તે જોવાની ભાળવણી કરી. અને એ બધાના સરવાળારૂપે, પોતાના સાથીઓ, મિત્રો અને સેવાના કાર્યોમાં રસ લેનાર સૌ કોઈને સંદેશારૂપે, પોતાની અંતિમ ઇચ્છાઓ લખાવી

૧ હું પરમ શાંતિ અનુભવું છું. મારા મનમાં કંઈ જ ચિંતા વા ઉદ્વેગ નથી. મારે જેની ચિંતા હતી તે મારી પત્ની મારી આગળ

ગઈ છે તેથી, અને મારાં જે કામો છે તે જે માણસોના હાથમાં છે તેમનામાં મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એટલે, અત્યારે આ ઘડીએ મને ઈશ્વર અને આધ્યાત્મિક વિચારો વિના બીજું કંઈ જ સાંભરતું નથી.

૨. હું અપુત્ર હોવા છતાં, મારા કુટુંબીઓ અને મિત્રોએ મારી જે સેવા અને શુશ્રૂષા કરી છે તે વિચારું છું ત્યારે મને લાગે છે કે મારે અનેક પુત્રો છે તેમની મારા પ્રત્યેની મમતા અને સ્નેહની લાગણીનો બદલો હું વહેલો વાળી શકું તે જ એકમાત્ર ઇચ્છા છે

૩ મને અત્યારે પરમ શાંતિ હોવાનું એક કારણ એ છે કે, મને મળ્યા છે તેવા પ્રામાણિક અને ભાવનાશાળી મિત્રો અને સાથીદારો બહુ જ થોડાને મળ્યા હશે મારા મિત્રોએ અને સાથીદારોએ મારા પ્રત્યે જે વફાદારી બતાવી છે તે બદલ તેમનો બધાનો હું આભાર માનું છું, અને વસોના લોકોએ તેમને ન રુચે તેવા મારા કેટલાક સામાજિક વિચારોને નિભાવી લઈ મારા કાર્યોમાં જે સાથ આપ્યા કર્યો છે અને બીજા ગામોની માફક મારા કાર્યોમાં ભારે વિઘ્નો નથી નાખ્યા તે બદલ વસોના લોકો પ્રત્યે મારા તરફથી આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું

૪ વસોમાં કોઈ દુ:ખી હોય, કોઈના ત્રાસથી કે જુલમથી પીડાતો હોય કે નિરાધાર હોય, તેને આશરો આપવાનું કાર્ય મને વધુ પ્રિય હતું મારી પછીના લોકો જેમને મારા પ્રત્યે લાગણી હોય તેમણે મારું એ કામ ચાલુ રાખવું અને દુ:ખીને રાહત આપવાની યોજનાઓ કરવી, એ જ મારી અંતિમ ઇચ્છા અને સંદેશો છે

૫ કેટલાક લોક એમ કહે છે કે, વસોમાં અને ચરોતરમાં જે પ્રવૃત્તિઓ છે તે હું છું ત્યાં સુધી જ ચાલવાની છે, આ માન્યતા ખોટી પાડવાની અને મારાં કાર્યો નિર્વિઘ્ને ચાલ્યા કરે તે જોવાની મારી ભલામણ મારા મિત્રોને પહોંચાડશો મારા સાચા મિત્રો એટલું તો જરૂર કરે કે મારી પ્રવૃત્તિઓ મરી ન જાય તે જુએ

૬ વસોને મેં મારું ગણ્યું છે વસોની આબરૂ ને પ્રતિષ્ઠા વધે તે મારી જ આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા વધી ગણી એમ સમજતો હતો હવે હું મારું વસો મારા મિત્રોને સોંપતો જાઉં છું અને તેની ઉન્નતિ અને આબાદી માટે સદા જાગ્રત રહે એવી મારી તેમને ભલામણ છે

૬

ઑપરેશન—૨

(તા ૩૦-૧-'૩)

જોતજોતામા તા ૩૦મી આવી પહોચી આ ત્રણેય દિવસ ઑપરેશનની તૈયારી તરીકે સાહેબના શરીરને સતેજ કરવાના ઉપાયો ચાલતા હતા શરીર રોજની માફક ભરાવદાર અને ચપળ હતુ મો ઉપર રોજની ગભીરતા, શાન્તિ અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા કાયમ હતા પણ એક માસથી ખોરાક નહિ લેવાવાને કારણે શરીરમા અશક્તિ આવી ગઈ હતી અને નાડીઓમા લોહી સુકાતુ હતુ ઑપરેશનને પરિણામે એ લોહી ખૂટી ન પડે તે માટે ડૉક્ટરોએ શરીરમા ગુદા વાટે અને ઇન્જેક્શન વાટે પાણી વધારવાના પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા હતા તેમા સારી સફળતા મળી હતી અને ઑપરેશન સારી રીતે થવા વિષે શ્રદ્ધા બેઠી હતી

વહેલી સવારથી જ હૉસ્પિટલના વ્યવસ્થાપકોએ દરદીનો કબજો લઈ લીધો ઑપરેશનની તૈયારી રૂપે એનિમા–ઇન્જેક્શનોનો વિધિ શરૂ થયો આઠ વાગતામા તો રંગબેરંગી દવાઓ, અને ચકચકિત હથિયારોથી ભરેલી ગાડી દરદીના ઓરડામા આવી પહોચી અને ઑપરેશન કરવાના ભાગ ઉપર દવાઓ ચોપડી પાટા વીટાવા લાગ્યા

જોવા આવનારની મેદની વધતી જતી હતી તેના ઉપર અકુશ મૂકવો પડયો હતો દરદીના ઓરડામા જવાની મનાઈ કરવામા આવી હતી. તેથી કોઈએ સૂચવ્યુ કે મોતીભાઈને ઑપરેશન થિયેટરમા લઈ જાય તે વખતે તેમના દર્શન કરવા ઓસરીની ભીંતોએ બધાને હારબધ ઊભા રહેવા દેવા પણ તેમ કરવામા આવે તો પોતાના સ્નેહીજનોને આમ પોતાના અતિમ દર્શન કરતા જોઈ દરદીનુ દિલ દ્રવી ઊઠે, એ બીકે એ વિચાર પડતો મૂકવામા આવ્યો

અને સૌ હૉસ્પિટલના ચોગાનમાં જ ઑપરેશનના સમાચારની આતુરતાથી રાહ જોતા બેઠા.

*

લગભગ ૧૦ાા વાગ્યે દરદીને ઑપરેશનના સ્થળે લઈ જવા ગાડી આવી. અને યોગ્ય સદ્ભાવ અને સાવચેતીપૂર્વક મોતીભાઈને ખાટલામાંથી ગાડીમાં સુવાડી ઑપરેશન થિયેટરમાં લઈ જવામાં આવ્યા. આલીશાન મકાનની કાચની બારીઓમાંથી ચોતરફ આવતો પ્રકાશ, અને પ્રકાશથી ચકચકિત થતી ભીંતો, અને સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલો સરંજામ — એ સર્વની વચ્ચે ટેબલ ઉપર મોતીભાઈને સુવાડવામાં આવ્યા.

માથાથી પગ સુધી સફેદ પોષાકમાં સજ્જ થયેલા અને જાળીવાળા કપડામાંથી ચપળતાથી આમતેમ આંખો ફેરવતા ડૉકટરો અને તેમના મદદનીશો ક્ષણવારમાં ટેબલની આજુબાજુ ગોઠવાઈ ગયા અને પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. ક્લોરોફૉર્મ અપાયું સામાન્ય દરદીઓની ધમપછાડ, હૃદયદ્રાવક ચીસો કે મોમચકોડ કંઈ ન દેખાયું. અદ્ભુત સમતા દાખવી મોતીભાઈએ 'ક્લોરોફૉર્મ' લીધું. એ જોઈ એક ડૉકટરથી બોલાઈ ગયું: 'Marvellous!'

બરાબર ૧૧–૫ કલાકે ડૉ. મોતીભાઈએ શસ્ત્ર હાથમાં લીધું. ડૉ. મોતીભાઈ માટે તો મોતીભાઈ સાહેબને પક્ષપાત હતો. ગરીબાઈમાં ઊછરી તે સાહસ કરી વિલાયત ગયેલા. તેમ કરવામાં મોતીભાઈની પ્રેરણા અને મદદનું બળ હતું. વિલાયતમાં એફ. આર. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થતાં તેમને ઘણી તકલીફ પડેલી. એનો સામનો કરી તે પાસ થયેલા, એ મોતીભાઈને માટે ગૌરવનો વિષય હતો. અને જ્યારે વાડીલાલ સારાભાઈ હૉસ્પિટલના વડા તરીકે એ જ ડૉ. મોતીભાઈની નિમણૂક થઈ ત્યારે મોતીભાઈના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. તેમણે કહ્યું: 'હું આજ સુધી માનતો કે રાજ્ય ચલાવતાં અને આવી હૉસ્પિટલો ચલાવતાં તો યુરોપિયનોને જ આવડે — હિંદીઓનું એ ગજું નહિ. મારી એ માન્યતા તમે ખોટી પાડી છે. પેટલાદ બોર્ડિંગ અને પેટલાદ લોનફંડનું શું પરિણામ આવ્યું એમ ઘણા પૂછે છે. તેમને મારો આ એક જ

જનામ બસ છે. ગુજરાતની હૉસ્પિટલને ડૉ મોતીભાઈ મળ્યા — એ મારે માટે બસ છે . . .

સ્વેચ્છાએ અપુત્ર રહેલા મોતીભાઈની સેવામા અનેક વિદ્યાર્થી-પુત્રો આજે હાજર હતા, અને એ જ ડૉ મોતીભાઈને હાથે એમના દર્દનો ઉપાય થતો હતો એ પણ પેટલાદ બોર્ડિંગ અને પેટલાદ લોનફંડની નાનીસૂની સફળતા હતી?

ડૉ. મોતીભાઈએ પોતાની જવાબદારીના સપૂર્ણ ભાનથી શસ્ત્ર લીધુ. તેમને ઘણા મિત્રોએ આ જોખમકારી કર્તવ્ય નહિ સ્વીકારવાની સલાહ આપેલી. પણ તેમણે પોતાની ઉન્નતિમા અનન્ય મમતાથી નિમિત્ત બનેલા મોતીભાઈની સેવા કરવાની આ અમૂલ્ય તકને વફાદાર રહેવા એ સલાહને ગણકારી નહોતી. તેમ છતા એમણે ઉપાડેલુ કર્તવ્ય સાચે જ જોખમકારી હતુ. એ શરૂ કરતા પહેલાં એક હિદુને શોભે તે રીતે તેમણે પ્રાર્થના કરી.

આ જ વખતે નીચે જામેલી મેદનીએ ઠક્કરબાપાની પ્રેરણાથી નીચેનુ સુપરિચિત ભજન ગાયુ

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે ધ્રુવ
સકળ લોકમા સહુને વદે, નિંદા ન કરે કેની રે,
વાચ કાછ મન નિશ્ચળ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે ૧
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે. ૨
મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમા રે,
રામનામશુ તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમા રે ૩
વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામ, ક્રોધ નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈયો, તેનુ દરશન કરતા, કુળ એકોતેર તાર્યા રે. ૪

ભજન અનેક વાર ગવાયુ હતુ અને સભળાયુ હતુ પણ એનો અક્ષરેઅક્ષર ‘ક્લોરોફૉર્મ’ની કૃત્રિમ મૂર્છામા સૂતેલા દરદીને લાગુ પડતો હતો એનુ ભાન અત્યારે જ થયુ

ભજન ચાલતુ હતુ તે જ વખતે સર્જનની શસ્ત્રક્રિયા શરૂ થઈ. પેટના મધ્ય ભાગે નીચેથી ઉપર થોડે થોડે કરતા ૧૨ ઇચ જેટલો કાપ મૂકી, આતરડા બહાર કાઢ્યાં અને ‘કેન્સર’ને કમજામા

લીધું. શસ્ત્ર ફરતું હતું તેમ તેમ લોહીની ધારાઓ ઊડતી હતી. અને પાસે ઊભેલા ડૉક્ટરોનાં શ્વેત વસ્ત્રોને પાવન કરતી હતી.

લગભગ દોઢ કલાક શસ્ત્રક્રિયા ચાલી. હોજરીને એકને બદલે બે છિદ્રો પાડવામાં આવ્યાં અને ખોરાકને આંતરડાંમાં જવાનો માર્ગ સરળ કરવામાં આવ્યો. એ કામ પૂરું થતાં ધીરજથી અને કુશળતાથી પેટના અવયવોને ડૉ. મોતીભાઈએ જોતજોતામાં યથાસ્થાને ગોઠવી દીધા. અને કઠણ હૈયે કરેલા કાપને સીવી લઈ બરાબર ૧૨–૧૫ કલાકે શસ્ત્ર નીચે મૂક્યું — પાસે ઊભેલા સૌએ છુટકારાનો દમ મૂક્યો અને ઑપરેશન સફળ થયાના સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા.

૭

આખર-ઘડી

(તા ૩૧-૧-'૩૮)

મોતીભાઈને પાછા તેમના ઓરડામા લઈ જવામા આવ્યા, અને ચોગાનમા એકઠી થયેલી મિત્રમંડળી ઓપરેશન સફળ થયાના શુભ સમાચાર લઈ પોતપોતાને સ્થાને વેરાઈ ગઈ 'ક્લોરોફોર્મ' થોડી જ વારમા ઊતરી ગયુ, અને મોતીભાઈને ભાન આવતા તે વાતચીત કરવા લાગ્યા એટલે ઓપરેશનની સફળતાની વધુ ખાતરી થઈ, અને તાર તથા ટપાલ મારફતે ગામેગામ એ સમાચાર પહોંચાડવાની તજવીજ કરવામા આવી એ સમાચાર વસોમા પહોંચતા ત્યાના લોકોએ જાહેર સભા ભરી ઓપરેશન સફળ થયા બદલ ઈશ્વરનો આભાર માન્યો અને મોતીભાઈ જલદી સાજા થઈ જાય તેવી પ્રાર્થના કરી. પૂ મહાત્મા ગાધીજીએ પણ પોતાના હસ્તાક્ષરમા એવી શુભેચ્છા પાઠવી

પણ એ પ્રાર્થનાઓ અને શુભેચ્છાઓ ફળવાનુ નિર્માયુ નહોતુ ઓપરેશન પછીની સ્વસ્થતા અ'પજીવી નીવડી અને સાજ પછી ઓપરેશન કરેલા ભાગ ઉપર દુખાવો થવા માડયો આખી રાત કોઈને એની ખબર પડવા દીધા સિવાય મોતીભાઈએ એ સહન કર્યો પણ સવાર પડવાની તૈયારી થવા આવી કે તરત તેમણે ડૉ. ભાસ્કર પટેલ તથા રામભાઈને બોલાવરાવ્યા આ બને જણ ઓપરેશનની સફળતા જોઈ નિરાત અનુભવતા હતા સદેશો મળતા જ તેમને ધ્રાસકો પડ્યો. પણ સદેશો આપનારે ચિંતાનુ કારણ નથી એમ કહ્યુ એટલે શાન્તિથી તે મોતીભાઈ પાસે પહોચ્યા

પણ ત્યા પહોચતા જ, તેમણે કદી નહિ સાભળેલો એવો આદેશ મોતીભાઈના મોઢાથી નીકળી પડયો 'મને ઊંઘ ન આવે ત્યા સુધી તમારે પણ ઊંઘવાનુ નથી'. એ આદેશે આવનારની આખ ઉઘાડી નાખી, અને મોતીભાઈએ રાત્રી કેવી વ્યથામા વિતાવી હતી તેનો ખ્યાલ આપ્યો

બન્ને ત્યાં જ બેઠા અને સાહેબને ઊંઘ આવે તે માટે ઉપાયો સેવવા લાગ્યા પોતાના દુઃખ કે દર્દની નાછૂટકે જ બીજાને ખબર પડવા દેનાર મોતીભાઈ આંખો મીંચી પડી રહ્યા અને દાક્તરોએ જે કર્યું તે કરવા દીધું એ ઉપરથી ડૉક્ટરોએ માન્યું કે પોતાના ઉપચારો સફળ થાય છે એટલે મોતીભાઈ સ્વસ્થ થાય તેની રાહ જોતા તે નિરાંતે બેઠા

વખત બહુ ધીમે પગલે ચાલતો હતો આખો દિવસ રાહ જોવામાં ગયો બબ્બે કલાકે સગાંઓની ટુકડીઓ બદલવાની યોજના થઈ અને રાતે બે ત્રણ વાગ્યે મોતીભાઈને ઊંઘ આવતી લાગી તેમણે આજ્ઞા કરી 'હવે તમે સૂઈ જાઓ, મને શાંતિ છે.' એ આજ્ઞાથી આનંદમાં આવી જઈ અત્યાર સુધી બેઠેલી ટુકડીએ આરામ લેવાની તજવીજ કરી

પણ તેઓ આરામ શરૂ કરે તેવામાં જ — રાત્રે ત્રણ વાગ્યે — 'ટેમ્પરેચર' ચઢ્યું અને પાછું નીચે ઊતર્યું સાહેબના પેલા શબ્દો — 'મને ઊંઘ ન આવે ત્યાં સુધી તમારે પણ ઊંઘવાનું નથી' — પછી ડૉ ભાસ્કર ત્યાં જ બેઠા રહ્યા હતા, અને સાહેબની પ્રકૃતિમાં થતા ફેરફારો ઉપર ચોકી રાખી રહ્યા હતા. 'ટેમ્પરેચર'ની ચડઊતર જોઈ તેમને ભયની આગાહી થઈ. તેમણે તરત જ ડૉ મોતીભાઈને ટેલિફોન કર્યો ડૉ મોતીભાઈ આવ્યા તેમણે મોતીભાઈનું નાડી લીધું અને તપાસી જોયું ઓપરેશન 'સેપ્ટિક' તો નથી થયું ? — એવી શંકા હતી, તેનું નિવારણ થયું બધું બરાબર જણાયું. છતાં પ્રકૃતિમાં ઓચિંતો ફેરફાર થવાનું કારણ કળી શકાયું નહિ.

થોડી જ વારમાં નાડી મંદ પડવા લાગી વાચા તૂટક થવા માંડી હૉસ્પિટલના બીજા ડૉક્ટરોને બોલાવવામાં આવ્યા અને *ઉપરાઉપરી ઉપાયો અજમાવવામાં આવ્યા સવારે પાંચ વાગ્યે* બેશુદ્ધિનાં ચિહ્નો વધ્યાં અને 'હજુ એક વર્ષ લાગે' એવો એક ઉદ્‌ગાર મોતીભાઈના મોંમાંથી સરી પડ્યો ત્યાર પછી જીભ ટૂંકી થઈ અને વાચા અસ્પષ્ટ બની આખરી ઘડી આવી રહી હતી. છ વાગતાં સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા અને સાડા છ વાગ્યે, અડગ દૃઢતા, અદ્‌ભુત હિંમત, અનન્ય કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ધીરજ

દાખવી અત્યાર સુધી આ દશ્ય જોઈ રહેલા ડૉ મોતીભાઈ અને ડૉ ભાર ગની આ ખોમાથી આસુની ધારા વહેવા લાગી

'હવે સાહેબના આત્માને શાતિથી સ્વર્ગે જવા દો,' કેટલાક ડૉક્ટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો પણ 'આ પવિત્ર આત્મા મરણ સામે યુદ્ધ ખેલે છે તે વખતે આપણે હાથ જોડી બાજુએ બેસી તે જોયા કરીએ તે બને જ કેમ?'— એમ બીજાનો અભિપ્રાય હતો

બુઝાતા દીપકને બને ત્યા સુધી સતેજ રાખવા ડૉક્ટરોએ પોતાના છેલ્લા કીમિયા અજમાવવા શરૂ કર્યા મો વાટે, ઇન્જેક્શન વાટે, કીમતીમા કીમતી દવાઓ આપી નાક વાટે પ્રાણવાયુ આપવાનો પ્રયોગ કર્યો પોતાના જ્ઞાનનુ અભિમાન ઓગાળી પ્રાચીન પૂર્વજોની શ્રદ્ધાનુ બળ અજમાવ્યુ અને પ્રાર્થના કરી 'એકનુ આયુષ્ય બીજાને અર્પણ થઈ શકતુ હોય તો અમારી જિંદગીના થોડા વર્ષો આ મહાપુરુષને અર્પણ કરીએ છીએ '

'જિંદગી એટલે સગ્રામ કહે છે તે આનુ નામ?' એમ એક નોધમા લખનાર મોતીભાઈ આ બધુ ટગર ટગર જોયા કરતા હતા દુખના ઉદ્ગાર કાઢવાને કે આ વ્યર્થ સગ્રામ નહિ ખેલવાનુ કહેવાને તેમની વાણી અસમર્થ થઈ ગઈ હતી એમની 'પરમ શાતિ' એમની આખોમા વ્યક્ત થતી હતી અને વધતી જતી હતી ડૉક્ટરોના બધા પ્રયત્નો છતા નાડી સકેલાતી જતી હતી આખરે પોતાનુ રહ્યુ સહ્યુ અભિમાન ઓગાળી ડૉક્ટરોએ અમદાવાદના વૈદ્યોને પોતાનુ જ્ઞાન અજમાવવા આમત્રણ આપ્યુ વૈદ્યોએ આવી કીમતી માત્રાઓ અને ભસ્મો અજમાવી, પણ 'તૂટી એની બૂટી' નહોતી

બુધવાર તા ૧લી ફેબ્રુઆરીના સવારે ૬ વાગ્યે શરૂ થયેલો આ આખરી સગ્રામ બપોરના દોઢ વાગ્યા સુધી ચાલ્યો અને બરાબર ૧-૩૬ કલાકે માનવપ્રયત્નને હરાવી મોતીભાઈનો આત્મા પરલોકને માર્ગે સિધાવ્યો जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु —'જે જાયુ તે જાય,' એ સનાતન સત્ય પુરવાર થયુ

૮

વિરામ

(તા. ૧-૨-'૩૯)

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः'—'જે જાયું તે જાય,' એ સનાતન સત્ય છે. એનો અનેક વાર અનુભવ થયો હતો. આજે એ જ અનુભવની પુનરાવૃત્તિ થઈ હતી. અને એના અનુસંધાનમાં 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' એમ પણ ઘણી વાર વાંચ્યું અને સાંભળ્યું હતું અને પરધર્મીઓ સાથે એની યથાર્થતા વિષે ચર્ચા કરી હતી. પણ એ સર્વ ભૂલી પરિજનમંડળ સ્તબ્ધ બની ગયું. થોડી પળ પહેલાં ચાલી રહેલી દોડધામ, વીજળી પડે ને જેમ થંભી જાય તેમ, એકાએક થંભી ગઈ અને વાતાવરણમાં શોક અને ગંભીરતા છવાઈ ગયાં. અનેક દરદીઓને મૃત્યુના મોંમાંથી બચાવવાનું વ્રત લઈ બેઠેલી અને અનેક વાર એ પાળી યશોજ્જ્વળ બનેલી હૉસ્પિટલ પણ શોકે ઝંખવાઈ ગઈ અને પ્રયત્ન કરી કબજે રાખેલાં હૈયાં અશ્રુદ્વારા દ્રવવા લાગ્યાં.

'કામ કામ અને કામ', કામ એ જ ખોરાક અને કામ એ જ આરામ, કામ એ જ કમાણી અને કામ એ જ ભક્તિ, પ્રવૃત્તિમાં જ નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાંયે પ્રવૃત્તિ — નો જાપ જપનાર, પોતે આરામ લેવાનો નિર્ણય કરીને કામ આવી પડતાં તેને બીજી જ ક્ષણે ભૂલી જનાર, મોતીભાઈએ આખરે પોતાના શબ્દો પાળ્યા: 'જિંદગી—આયુષ્ય—કામ કરવા માટે જ છે. મારો ખોરાક રોટલા નહિ, પણ કામ છે. જ્યારે કામ કરતો અટકું ત્યારે તમારે મારું મૃત્યુ સમજવું. મારી આજુબાજુ તો કામ, કામ ને કામ જ હોય. અને આરામની જરૂર જણાશે ત્યારે બધાં જ કામ છોડી દઈશ, એટલું નક્કી માનજો. સને ૧૯૩૮ ની આખર સુધી આયુષ્ય અને શક્તિ હશે તો ખૂબ કામ કરવું છે. જવાબદારી બધી જ છોડી દેવી છે.'

(તા. ૧૮-૨-'૩૫)

*

નોકરીએથી નિવૃત્ત થતા, સેવામય જીવનના સાઠ વર્ષ પૂરા થતા, ગામ-પરગામથી વિદાય થતા, દબદબા અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક માન પાનનો ત્યાગ કરનાર મોતીભાઈ આજે અંતિમ વિદાયનું માન ઠેલી શકે તેમ ન હતું ઘડીભર સ્તબ્ધ બની ગયેલા મિત્રોએ સ્વસ્થ થઈ અંતિમ વિદાયની તૈયારી આરંભી

શહેરમાં સમાચાર મોકલનામાં આવ્યા ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની આજ્ઞાએ પત્રિકા દ્વારા એ સમાચાર જાહેર કર્યા અને ગુજરાતના આ મૂગા સેવકને અંતિમ માન આપવા સાબરમતીને તીરે હાજર રહેવાની અમદાવાદની જનતાને વિનંતી કરી

અમદાવાદમાં રહેતા મિત્રો, સ્નેહીઓ અને કુટુંબીઓ ઉપરાંત દિલ્હીથી આવેલા અખિલ હિંદ હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી પૂ. ઠક્કરબાપા, ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી શ્રી પરીક્ષિતલાલ, મુંબઈની ધારાસભાના પ્રમુખ માનનીય શ્રી માવળંકર, ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિના મંત્રી શ્રી જીવણલાલ દીવાન, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી મણિલાલ ચતુરભાઈ શાહ, અમદાવાદ જિલ્લા લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ શ્રી ભાઈલાલભાઈ સારાભાઈ, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, મજૂર સંઘવાળા શ્રી અર્જુન લાલા, સાક્ષરવર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, ગુજરાતના લોકપ્રિય વિદ્વાન સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠક, અમદાવાદની સ્કૂલ બોર્ડના માજી મંત્રી અને કેળવણીકાર શ્રી પ્રાણલાલ કિરપાશંકર દેસાઈ, વગેરે અનેક સ્નેહીઓ અને નેતાઓ હૉસ્પિટલના ચોગાનમાં આવી પહોંચ્યા

મરહૂમની છેલ્લી ઇચ્છાને માન આપી જરા પણ રો‌ળ નહિ કરતા 'રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ'ની ધૂન સાથે સાંજના ૪-૧૫ કલાકે સ્મશાનયાત્રા શરૂ થઈ સાબરમતીને તટે સમર્પિના ઓવારા આગળ મૃત દેહને ઉતારવામાં આવ્યો અને અંતિમ દર્શન તથા અંજલિ આપવા માટે એનું મોં ખુલ્લું મૂકી યાત્રાળુઓ એની આજુબાજુ વીંટળાઈ બેઠા સૌએ ફૂલહાર અર્પણ કરી ગતાત્માને માન આપ્યું અને 'મંગલ મંદિર ખોલો'ની પ્રાર્થના કરી

પછી ઠક્કરબાપાની આજ્ઞાથી ડૉ. હરિપ્રસાદે ગતાત્માને અંજલિ આપતું પ્રવચન કર્યું

" મોતીભાઈ અમીનને માટે તમે ' રઘુપતિ રાઘવ 'ની ધૂન જ મચાવી અને રોકકળ કરી નથી, તે યોગ્ય જ કર્યું છે. હું પણ આજે તમારે પગલે ચાલીશ અને આંસુ પાડીને આજનો પવિત્ર પ્રસંગ બગાડીશ નહિ.

મોતીભાઈ તો ગુજરાતનું નૂર હતા. એકલા ચરોતરના જ નહિ, એકલા ગાયકવાડી રાજ્યના નહિ, પણ આખા ગુજરાતના એ મૂગા સેવક હતા. એટલે આ પવિત્ર સાબરમતીને તટે, ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં, એમનો દેહ પડ્યો તે એમના જેવા સાચા ગુજરાતીને માટે યોગ્ય જ બન્યું છે.

જે વખતે ' ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી 'નાં ભવ્ય મકાનો આણંદમાં બંધાયાં પણ ન હતાં ત્યારનો હું મોતીભાઈને ઓળખું છું. સૌથી પહેલાં પેટલાદ બોર્ડિંગમાં સ્વ. રમણભાઈ નીલકંઠની સાથે એક વાર્ષિક ઉત્સવને પ્રસંગે હું એમનો મહેમાન થયો હતો. ત્યારથી જ મોતીભાઈની સુવ્યવસ્થા, એમની દેશપ્રીતિ અને વિદ્વત્તાની મારા હૃદય ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી. ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં છે. પાટીદારની — કેળવણીમાં બહુ જ પછાત એવી — ચરોતરની (થોડાક અપવાદો સિવાય) જડ કોમને એમણે કેળવી જમાનાને યોગ્ય જ્ઞાન આપ્યુ અને થોડાં વર્ષોમાં તો એમણે એ કોમને બહુ જ આગળ પાડી દીધી.

શિક્ષકનો ધંધો એમણે બહુ જ પવિત્ર માન્યો હતો. અને એક આદર્શ ગુરુ બનીને, એમણે ઘણા શિષ્યોને જ્ઞાનભક્ત, ચારિત્ર્યવાન, અને સેવાભાવી બનાવ્યા છે. એમના જેવા શિક્ષક સૌ કોઈને મળતા નથી. શિક્ષકનું ક્ષેત્ર એમણે માત્ર નિશાળ કે બોર્ડિંગ પૂરતું જ ગણ્યું ન હતું; પરંતુ જે ગામમાં એ શિક્ષક થયા તે ગામ, તે તાલુકો, તે જિલ્લો અને તે આખા પ્રદેશ સુધી એમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર માન્યું હતું.

એક પ્રસંગે એમણે પેટલાદમાં કહેલું મને બરાબર યાદ છે કે, 'જુઓ, અહીં અમારી જેલ હતી. એ જેલ હવે અમે નિશાળોમાં ફેરવી નાખી છે.' એ વાક્ય તે દિવસનું મારે મન સૂત્રવાક્ય જેવું થઈ પડ્યું છે. એનો અર્થ હું એ કરું છું કે જેલો બંધ કરવી હોય

તો આપણે નિશાળો ઉઘાડવી. જેમ નિશાળો ઊઘડશે તેમ જેલો બંધ થતી જશે.

આજે મહારાજા ગાયકવાડને લોકો પુસ્તકાલયની હિલચાલના પિતા માને છે, પણ એ હિલચાલના ખરા પિતા તો મોતીભાઈ અમીન હતા. અને આજે વડોદરા રાજ્યને જે માન પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને માટે મળે છે એનો મૂળ યશ મોતીભાઈને મળવો જોઈએ એમ મારું માનવું છે.

કર્મ કરવામાં જ તે પોતાનો અધિકાર માનતા. કીર્તિની કે બીજા કોઈ ફળની એમણે કદી આશા રાખી નથી. તન, મન અને ધનથી એમણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની પાછળ કામ કર્યું, પણ એનો બધો યશ એમણે બીજાને લેવા દીધો.

ફરજિયાત કેળવણી નામદાર ગાયકવાડે કરી. એના પ્રચારમાં પણ મોતીભાઈએ આગળ પડતું કામ કર્યું છે. મેં ગુજરાતનાં સેંકડો ગામડાં જોયાં છે, અને ઘણાં શહેરો જોયાં છે. ઘણાં શહેરો ગાયકવાડી અને બ્રિટિશ જોડે જોડે છે. પરંતુ ગાયકવાડી ગામ કે શહેરનાં રહીશો મેં વધારે વિદ્વાન અને બહુશ્રુત જોયાં છે......આ પ્રતાપ મોતીભાઈની લાયબ્રેરી પ્રવૃત્તિને લીધે છે, અને આજે ગાયકવાડી પ્રજા આગળ પડતી અને રાજકાજમાં હક્ક માગતી થઈ છે તે મહારાજા ગાયકવાડની અને મોતીભાઈની એ કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારની ફતેહમંદ પ્રવૃત્તિઓને લીધે જ છે. ગામેગામ શાળા અને જ્યાં જ્યાં નિશાળ ત્યાં ત્યાં લાયબ્રેરી—એ તેમનો દીક્ષામંત્ર હતો!

સસ્તું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરીને ભિક્ષુ અખંડાનંદે ગુજરાતની અનુપમ સેવા કરી છે. એ ભિક્ષુ અખંડાનંદ પણ મોતીભાઈના પરમ મિત્ર છે. અને હું જાણું છું કે સસ્તા સાહિત્યની ઘણી યોજનાઓ ઘડવામાં મોતીભાઈનો ફાળો જેવો તેવો નથી. 'સસ્તા સાહિત્યે' મારી 'સંસારનાં સુખ'ની ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી તેનું કારણ પણ મોતીભાઈ હતા. . . . પણ આવા તો ગુજરાત ઉપર સીધા અને આડકતરા ઉપકાર એમણે ઘણાયે કર્યાં છે, જે ભગવાન સિવાય બીજું કોઈ જાણી શકે તેમ નથી.

એક પ્રસંગ હું કદી ભૂલીશ નહિ હરિપુરા કોંગ્રેસ વખતે પ્રદર્શનમા એમનો લાયબ્રેરી વિભાગ અને મારો આરોગ્ય વિભાગ સાથે હતા છેલ્લો દિવસ આવ્યો વહાણું વાયું. બે કલાકમા તો મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હસ્તે પ્રદર્શન ખૂલ્લું મુકાવાનુ હતુ મારી વસ્તુઓની પેટીઓ તો હજી ખૂલવાની બાકી હતી એ પેટીઓ ખૂલતી જાય અને એમાથી નકશા તથા ચિત્રો નીકળતાં જાય તે ગોઠવાતા જાય. એમ કરતા મોડુ થઈ જશે એમ લાગ્યુ એટલે છેવટે હું ખીલીઓ અને હથોડી લઈને જાતે નકશા ગોઠવવા લાગ્યો એ ખીલીઓ અને હથોડી ખુદ મોતીભાઈએ જ મને આપેલા મને એ કામ કરતો જોઈને એ પણ નકશા લટકાવવા મચી પડ્યા એવી એમની સજ્જનતા અને નમ્રતા હતી!

અમારી છેલ્લી મુલાકાત સાક્ષરથી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ પેટલાદમા આરોગ્ય મપ્તાહ ઊજવેલુ ત્યાં થઈ હતી. પાછા આવતા છેક પેટલાદથી આણંદ સુધી એ મારી સાથે રહેલા ગ્રામોદ્ધારની, અમદાવાદ દસક્રોઈ તાલુકામા પુસ્તકાલયોના વિકાસની, આણંદમા ડૉ આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખપણા નીચે લાયબ્રેરી પરિષદ મળવાની હતી તેની, એમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોની, એમ ઘણી ઘણી વાતો અમે ગાડીમા કરી હતી. અમદાવાદમા મારે એક લાયબ્રેરી પરિષદ કરવી હતી એ પરિષદમાં પોતે આવવાનુ તો મને વચન આપ્યુ છે. એ વચન પાળ્યા વગર એ વિદાય થયા! મને ખબર નહોતી કે આ મારી છેલ્લી મુલાકાત હશે

આજ ગુજરાત એના એક મહાન પુત્રને ગુમાવે છે એમના જવાથી આજે આપણે ગરીબ બની જઈએ છીએ. ઈશ્વરને હું પ્રાર્થના કરુ છુ કે ગુજરાતને મોતીભાઈનુ કાર્ય આગળ ધપાવવાની તાકાત આપે. એમના આત્માને શાંતિ આપે એવી તો પ્રાર્થનાની કંઈ જરૂર નથી કારણ કે એમને એ શાંતિ જીવતા જ મળી ગઈ હતી સદાયે પ્રવૃત્ત છતા અંતરમા નિવૃત્ત—એવી જીવનમુક્તિ મોતીભાઈએ ક્યારનીયે મેળવી લીધી હતી"*

*

* 'બુદ્ધિપ્રકાશ'મા પ્રગટ થયેલા લેખને આધારે

ડૉ હરિપ્રસાદનુ પ્રવચન પૂરુ થતા પછી પૂ ઠક્કરબાપાએ ગદ્ગદ કંઠે નીચેની મતલબના ઉદ્ગાર કાઢ્યા

'મારા મિત્ર મોતીભાઈના દેહાન્ત સાથે આજે એક પુણ્યશાળી જીવનનો અન્ત આપણે જોઈ રહ્યા છીએ એમણે જીવનની પળેપળ સેવામા ગાળી છે વિદ્યાર્થીઓ, ગરીબો, ભગીઓ તથા અન્ય હરિજનો અને ગામડાના લોકોના હિતના જ તેમણે જીવનભર પ્રયત્નો કર્યા છે અતિવૃષ્ટિ થાય, દુકાળ પડે, આગ લાગે, રોગ ફાટી નીકળે, —સન્ટની—દુ ખની બૂમ સભળાય કે તરત તેના નિવારણ માટે દોડી જનાર અને બીજાને દોડાવનાર આ દિવ્ય દયાધર્મીની ચરોતરને અને સમસ્ત ગુજરાતને સદા ખોટ પડશે મોતીભાઈ ચરોતરમા દટાઈ ગયા હતા પણ સકટ સમયે સેવા કરવાનો પ્રસગ આવતા કે એમના જ્ઞાનનો લાભ આપતા એમને એમના ચરોતરના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા નડતી નહોતી શુ ચરોતરમા કે શુ બિહારમા, શુ ખેડા જિલ્લામા કે શુ પચમહાલમા—મે જ્યારે જ્યારે સ્વયસેવકોની માગણી કરી છે ત્યારે ત્યારે મોતીભાઈએ મને પૂરા પાડ્યા છે હરિજન, ભીલ, ભગી જેવા પછાત વર્ગના લોકોને મદદ કરવાની જ્યારે જ્યારે મે સૂચના કરી છે ત્યારે ત્યારે તેમણે તે ધગશથી ઉપાડી લઈ પાર ઉતારી છે અને છેલ્લા વર્ષોમા તો તેમણે આ વર્ગની જ સેવા કરવાના પ્રયત્નો આરભ્યા હતા

આજે ચરોતરનો પ્રાણ અદશ્ય થાય છે સમાજસેવા વિદાય લે છે કેળવણી રડાય છે ગરીબો નિરાધાર બને છે વિદ્યાર્થીવર્ગ છત્રહીન બને છે. આજે ગુજરાત શુ ગુમાવે છે તે તો હવે પછી સમજાશે

મોતીભાઈના આત્માની શાન્તિ ઇચ્છવી એ જ એકલુ આપણુ કામ ન હોવુ જોઈએ પણ તેમના કામો, પ્રવૃત્તિઓ, યોજનાઓ અને વિચારો સતેજ રહે જીવત રહે, તે માટે દરેકે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાનો ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ'

*

ઠક્કરબાપાના પ્રવચને શ્રોતાઓના દિલમા દિવ્ય સવેદનો જગાડ્યા અને સમજપૂર્વક—પ્રયત્નપૂર્વક—દાબી રાખેલા હૈયા એક વાર ફરી ફરી ઊભરાયા પ્રવચન બધ થયુ અને થોડી વાર વાતાવરણમા

સ્તબ્ધતા વ્યાપી. પછી અગ્નિસંસ્કારના વિધિની તૈયારીઓ થઈ અને બરાબર ૫-૨૦ કલાકે મરહૂમના ભત્રીજા શ્રી. ચંદુભાઈને હાથે અંતિમ સંસ્કારનો વિધિ થયો.

ચિતા સળગી અને એની લોલુપતાભરી જ્વાળાઓ ૬૬ વર્ષ સુધી અદ્દભુત પુરુષાર્થ કરી કૃતાર્થ થયેલા એ દેહને — અનેક પરોપકારો, યોજનાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને વિચારોના એ પુંજને — જોતજોતામાં ભરખી ગઈ!

એ હૃદયફાટ દૃશ્ય કલાકેક સુધી જોઈ રહી, એ અમૂલ્ય મોતીની ભસ્મનાં સ્મરણો મગજમાં ભરી, પરિજનો ખાલી હાથે પાછા ફર્યાં. વસોથી નીકળતી વખતે મોતીભાઈએ કહેલું સાચું જ હતું: 'નટુભાઈ, આ છેલ્લી વિદાય છે!'

પરિશિષ્ટ

અવસાન પછી આવેલા તાર તથા પત્રો

Deeply grieved to hear of Motibhai Amin's death. Kindly convey my sympathy to members of the family.

Baroda, 2-2-'39 **Krishnamachari**
(Dewan, Baroda State)

Extremely grieved. Providence has dealt another cruel blow. All Gujarat mourning Motibhai's death. Convey my condolences bereaved family.

2-2-'39 **Vallabhbhai** (Sardar)

× × × × × I was very much shocked to hear of the death of Sjt. Motibhai Amin. I wanted to write to some member of his family conveying my sincere regrets on this demise, but unfortunately I did not know whom to write. It certainly took us all by surprise that a very useful life should be cut off all of a sudden, especially at a time when he was busy with his multifarious activities connected with social work in 'Charotar'. He was one of the few God's good men I have come across in life, and I carry some of the pleasantest memories of our friendship lasting nearly thirty years. On many occasions we had worked together on many important problems and his sincerity and geniality can be seen in every action of his. His death is certainly a very

great loss to Vaso and to Gujarat and I trust his colleagues would be able to carry on his mission successfully. × × × × ×

Reserve Bank of India
Bombay, 24-2-1939

Yours Sincerely
Manilal B. Nanavati
(Deputy Governor)
Reserve Bank of India

ભાઈ મોતીભાઈના અકાળ અવસાનના માઠા સમાચાર આજે બપોરે અહીં મળ્યા તેથી ઘણી જ દિલગીરી થઈ. હું આજે રાતની ગાડીમા તેમને જોવાને માટે અમદાવાદ જવાનો હતો. પણ ઘેરથી નીકળતા પહેલાં માઠી ખબર મળી તેથી માંડી વાળવું પડ્યું.

તેમણે તો પોતાની બારે સેવાવૃત્તિ અને જનહિતને માટે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનું નામ અમર કર્યું. તેમનો દેહ ગયો છે પણ તેમનો આત્મા તો તેમની અનેક જનહિતકારી પ્રવૃત્તિઓને પોષવા અમર રહેશે

તમને તથા સર્વ મિત્રો તથા ચાહનારાઓને ભારે દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ પ્રભુની મરજી આગળ આપણો કંઈ ઉપાય નથી.

વડોદરા, તા. ૨-૨-'૩૯ **ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈ**
(નિવૃત્ત નાયબ દીવાન, વડોદરા રાજ્ય)

સ્વ. મોતીભાઈ સાથે મને લગભગ ૧૦ વર્ષનો સ્નેહ હતો અને મુખ્યત્વે કરીને સહકારના કાર્યમા વારંવાર વિચારની આપલે કરતા હતા

મરહૂમે ચરોતરની અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી અને એક કેળવણીકાર તરીકે તેમની આગેવાની અમૂલ્ય હતી.

ભરૂચ, તા ૫-૨-'૩૯ **અંબાશંકર ઉત્તમરામ મલજી**
(દીવાન બહાદુર)

પૂ મુ મોતીભાઈના અવસાનના સમાચારો દર્દથી સાભળ્યા કેટલીયે પ્રવૃત્તિના જનક, નિરભિમાની, કર્તવ્યપરાયણ, મહાત્મા આપણને છોડી ચાલ્યા ગયા મોતીભાઈ એ અમૂલ્ય ઉત્તમ પ્રકારનુ પાણીદાર મોતી નીવડ્યુ. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો

તેમણે છેલ્લે છેલ્લે બહુ ખેંચ્યુ મને તેઓ ઉપદેશ આપતા હતા કે બહુ કામ ન કરવુ, થાક લાગવા ન દેવો, વધારે વખત સેવા કરવા યોગ્ય રહેવુ, વગેરે, પણ પોતે જ એ ઉપદેશ ન માન્યો અને કામમા ને કામમા ખતમ થઈ ગયા

તેમને શાતિથી પુસ્તકો વાચવાનુ આનતે વર્ષે મન હતુ હવે તેઓ પ્રભુના ચરણે એની કૃપાનુ પુસ્તક વાચે

રાજકોટ, તા ૩-૨-'૩૯ **ગિજુભાઈ બધેકા**

સ્વ મોતીભાઈના સ્વર્ગવાસથી આખાયે ગુજરાતને કેટલી ખોટ પડી છે તે મારા જેવાને કહેવાની કયા જરૂર રહી છે। મને પોતાને એમનો આ વિયોગ સાલે છે, પણ મારુ દુ ખ કોને કહુ? એમના કુટુબીઓને આશ્વાસન પણ કેમ આપુ।

આંબલા, (સોનગઢ) તા. ૧૨-૨-'૩૯ **નાનાભાઈ**

મુરબ્બીશ્રી મોતીભાઈ સાહેબના સ્વર્ગવાસથી કેવળ વસો, ચરોતર કે વડોદરા રાજ્યને જ નહિ, પણ સાગયે ગુજરાતને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે ગુજરાતના તે જ્યોતિર્ધર હતા આથમતા યુગના આદર્શ પ્રતિનિધિ છતા નવા યુગબળને સત્કારનારા હતા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના તે આત્મા અને પ્રાણ હતા

× × ×

આવા મૂગા અને પરમ સેવક હવે આપણી પાસેથી ગયા છે તેમનુ સ્મારક આપણે શુ રાખીએ? જે અનેકના જીવન તેમણે અજવાળ્યા છે તે તેમનુ જીવત સ્મરણ છે ધૂળમાથી રત્નો તેમણે શોધ્યા છે મગતરામાથી માનવ સર્જ્યા છે શી મોતીભાઈ મરી ગયા છે? મોતીભાઈ અમર છે।

ઈશ્વર એમના આત્માને શાતિ આપો

અમરેલી, તા ૪-૨-'૩૯ **પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા**
(રાજરત્ન)

Aggrieved to hear Motibhai's death Convey our deep condolence his breaved family

Jinja, 7-2-39 **Yuvak Mandal**

Deeply grieved at sad demise Motibhai Saheb Convey hearty condolence

Mombasa, 8-2-'39 **Vaso Union**

ઉલ્લેખસૂચિ

ટીપ:—આ પુસ્તકમા આવતા વિષયો વ્યક્તિઓ, બનાવો અને પ્રવૃત્તિઓના ઉલ્લેખોની સૂચી અત્રે આપી છે. ઉલ્લેખની સામે લખેલા આંકડા પૃષ્ઠ સૂચવે છે

શુદ્ધિપત્રક

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૧૧	ચલ્યો	ચાલ્યો
૧૫	૧	દક્તગ	દફ્તર
૧૮	૧૫	દક્તર	દફ્તર
૬૯	૨૭	મે. રા. બ.	મે. રા. રા.
		રા. સા.	રા. રા
૮૪	૨૪	વતન	વર્તન
૮૫	૧૯	વિદ્યાથીએ	વિદ્યાર્થીઓ
૧૧૦	૨૫	વિદ્યાથી	વિદ્યાર્થી
૧૧૦	૨૯	બોર્ડિંગ	બોર્ડિંગ
૧૧૧	૪	બોડિંગ	બોર્ડિંગ
૧૧૩	૨૦	વગ	વર્ગ
૧૫૫	૨	ધોરણોમ	ધોરણોમાં
૧૫૫	૩૦	યોજન	યોજના
૧૭૯	૧૬	કાય	કાર્ય
૧૮૯	૨	અ	આ
૧૯૫	૨૨	મોસાયટીથી	સોસાયટીની
૧૯૭	૨૩	રૂપિયા	રૂપિયાની
૧૯૮	૩	અનિવાય	અનિવાર્ય
૨૧૩	૧૧	ક્યા	કર્યા
૨૧૮	૨	પુત્રવત	પુત્રવત્
૨૨૦	૨૮	નિઃસ્વાથ	નિઃસ્વાર્થ
૨૨૩	૧૬	જિદગીભર	જિંદગીભર
૨૪૦	૧	સંસ્થાએ	સંસ્થાઓને
૨૪૨	૨૦	ચિતાઓ	ચિંતાઓ
૨૭૧	૨૪	અ	આ
૨૮૨	૧૮	વગની	વર્ગની

૨૮૫	૨૭	કાય	કાર્ય
૨૯૮	૨૪	થાડાં	થોડાં
૩૦૪	૧૪	આસક્તિ	અશક્તિ
૩૧૧	૨૩	પ્રામાણિક	પ્રામાણિક
૩૧૩	૪	પારમાથિક	પારમાર્થિક
	૨૬	સગકાની	મગકાની
૩૨૦	૨૮	નિરાર	નિરોર
૩૨૨	૨૮	ત્રિમાસિક	ત્રૈમાસિક
૩૩૬	૧૦	”	”
૩૩૬	૧૩	”	”
૩૩૬	૧૪	”	”
૩૩૯	૧૩	પિતાએ	કાકાએ
૩૪૦	૧૨	ત્રિમાસિક	ત્રૈમાસિક
	૩૦	આપણે	આપણી પાસે
૩૫૩	૧૦	કાયક્રમ	કાર્યક્રમ
૩૫૮	૧	ત્રિમાસિક	ત્રૈમાસિક
	૨૨	અથ	અર્થ
૩૬૦	૬	ત્રિમાસિક	ત્રૈમાસિક
	૯	”	”
૩૮૨	૧	ચર્ચાઓને	ચર્ચાઓનો
૪૦૩	૬	નિરૂતિ	નિગમ
૪૨૬	૨૭	સ.	ગ.
૪૩૯	૧૨	સમુરપક્ષ	સમુચ્ચપક્ષ
૪૪૬	૧૦	પુરુષત્વમ	પુરુષત્વમં
૪૪૬	૧૧	અજ્ઞાનતાના	અજ્ઞાનના
૪૫૪	૧૦	વાણી	વાંણી
૪૫૭	૬	માગ	માર્ગ
૪૬૦	૧૭	ગાળણી	તેનું ગાળણી
૪૮૩	૨	પ્રતિક્રમણ	પ્રતિક્રમણ
૪૮૪	૧૨	આરાને	આરાધને
૪૯૧	૪	નેમામાં	નેમામાં

૫૧૯	૩	તે	કે
	૧૧	કરતા	કરતી
૫૨૦	૧	કરત	કરતાં
	૪	જેવી	જૈની
૫૨૨	૧૧	બાવાછભાઈ	વાઘજીભાઈ
૫૨૮	૧૩	પ્રવૃત્તિઓના	પ્રવૃત્તિઓનું
૫૨૯	૫	ત્રિમાસિક	ત્રૈમાસિક
૫૩૪	૧૨	ગારવ	ગૌરવ
૫૩૮	૨૧	સરકારી	સહકારી
૫૩૯	૧૮	દેશવટા	દેશવટો
૫૪૬	૭	આથિક	આર્થિક
૫૪૬	૨૪	પ્રમાણિકતાથી	પ્રામાણિકતાથી
૫૫૨	૨૯	મે	મેં
૫૫૯	૨૨	પુન્યદાન	પુણ્યદાન
૫૭૬	૨૨	પગરે	પગારે
૬૦૬	૪	પ્રૌઢ	પ્રૌઢ
૬૪૮	૮	સુધી	સુધી
(સર્વત્ર)		જાગ્રતિ	જાગૃતિ